

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN MEMARLIQ VƏ İNŞAAT UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS

**“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA
REİNTEQRASIYASI: HƏDƏFLƏR VƏ İSTİQAMƏTLƏR”**

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

**"REINTEGRATION OF THE TERRITORIES LIBERATED FROM OCCUPATION
INTO THE COUNTRY'S ECONOMY: GOALS AND DIRECTIONS"**

**МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
«РЕИНТЕГРАЦИЯ ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ ОККУПАЦИИ ТЕРРИТОРИЙ В
ЭКОНОМИКУ СТРАНЫ: ЦЕЛИ И НАПРАВЛЕНИЯ»**

**13-14 iyun 2023
13th-14th of June 2023
13-14 июня 2023-го года**

<https://timjurnal.az/jurnal/isgaldan-azad-edilmis-erazilerin-olke-iqtisadiyyatina-reinteqrasiyasi-hedefler-ve-istiqametler-3/>

**“QARABAĞ MƏSƏLƏSİNİ HƏLL EDƏCƏYİK. ZAMAN LAZIMDIR, VAXT LAZIMDIR.
AZƏRBAYCAN TORPAQLARI HEÇ VAXT ONUN ƏLİNDƏN GEDƏ BİLMƏZ. BİZİM
İŞĞAL OLUNMUŞ TORPAQLARIMIZ MÜTLƏQ QAYTARILACAQDIR”**

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV

**“BİZ BUNDAN SONRA QALIB ÖLKƏ, MÜZƏFFƏR XALQ KİMİ YAŞAYACAĞIQ VƏ
AZAD EDİLMİŞ TORPAQLARI QURACAĞIQ, BƏRPA EDƏCƏYİK. O TORPAQLARA
ARTIQ HƏYAT QAYIDIR, İNSANLAR QAYIDIR. BU QAYIDIŞI ƏN QISA MÜDDƏT
ƏRZİNDƏ TƏMİN ETMƏK BU GÜN BİZİM BAŞLICA VƏZİFƏMİZDİR. ÖZ
MÜRACİƏTİMİ QƏLƏBƏMİZİN AYRILMAZ HİSSƏSİ OLAN SÖZLƏRLƏ
TAMAMLAMAQ İSTƏYİRƏM:
QARABAĞ BİZİMDİR!
QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!**

***İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
Müzəffər Ali Baş Komandan***

Təşkilat Komitəsi

Məmmədova G.H.

Aslanova N.M.
Əlizadə Ş.İ.

Qasimov A.F.
Abdullayeva N.C.
Məmmədov İ.R.
Naqdiyev O.Ə.
Əliyeva S.S.
Səmədov R.Y.
Xəlilov Z.M.
Əliyev F.F.
Aslanova T.T.
Məmmədova Z.G.
Fərzəliyev S. A.
Musayev Z.S.
Yusifzadə E.N.
Məmmədov S. B.
Məmmədov M.A.
Əliyeva R.T.

- Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin rektoru, professor, sədr.
- Elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektor
- “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının dosenti, katib
- Tədris işləri üzrə prorektor
- Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor
- İqtisadi təsərrüfat işləri üzrə prorektor
- Sosial məsələlər və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə prorektor
- Tədris şöbəsinin müdiri
- Magistratura mərkəzinin müdiri
- Doktorantura şöbəsinin müdiri
- Xarici əlaqələr şöbəsinin müdiri
- Tikinti-iqtisad fakültəsinin dekan müavini
- Memarlıq fakültəsinin dekanı
- İnşaat fakültəsinin dekanı
- ST və MKS fakültəsinin dekanı
- Nəqliyyat fakültəsinin dekanı
- Mexanika və informasiya texnologiyaları fakültəsinin dekanı
- Biznesin iqtisadiyyatı və menecment kafedrasının müdiri
- Sənayenin təşkili və idarə edilməsi kafedrasının müdiri

Elmi Komitə

M.A. Məmmədov

M.C. Atakişiyev

R. Hüseyn

R.Y. Əliyev

H.A. Xəlilov

R.T. Əliyeva

E.Y. Məmmədov
İ.A. Aslanzadə

T.T. Aslanova
Ə.M. Əliyev

E.M. Yusifov

- “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının müdiri, i.e.d., professor
- Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunun icraçı direktoru
- Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, icraçı direktorun müavini, i.e.d.
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin “Azəriqaz” İB-nin baş direktoru
- “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının professoru, i.e.d.
- “Sənayenin təşkili və idarə edilməsi” kafedrasının müdiri, i.ü.f.d., dosent
- Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin professoru, i.e.d.
- Azərbaycan Texniki Universitetinin “İqtisadiyyat və statistika” kafedrasının professoru, i.e.d.
- “Tikinti-iqtisad” fakültəsinin dekan müavini, i.ü.f.d., dosent
- “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının dosenti, i.ü.f.d.
- “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının dosenti, i.ü.f.d.

İştirakçı qurumlar

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti
Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı
Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası
Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi
Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası
Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi
Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişaf Agentliyi
“AZ GRAFT Construction” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti
Bakı Dövlət Universiteti
Azərbaycan Dövlət *İqtisad Universiteti*
Azərbaycan Texniki Universiteti
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası
"Yuri Kondratyuk adına Poltava Politeknika" Milli Universiteti
Manisa Cəlal Bayar Universiteti
Xarkov Milli Yol-nəqliyyat Universiteti
Rostov "Biznes, hüquq və idarəetmə Universiteti"
İstanbul Texniki Universiteti
Uluslararası Vizyon Universiteti (Makedoniya)
Sankt-Peterburq Dövlət İqtisadiyyat Universiteti

BÖLMƏ I

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA REİNTEQRASIYASININ PRIORİTETLƏRİ

SECTION I

PRIORITIES OF REINTEGRATION OF TERRITORIES LIBERATED FROM OCCUPATION INTO THE COUNTRY'S ECONOMY

РАЗДЕЛ I

ПРИОРИТЕТЫ РЕИНТЕГРАЦИИ ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ ОККУПАЦИИ ТЕРРИТОРИЙ В ЭКОНОМИКУ СТРАНЫ

Z.Ə.Səmədzadə
akademik, Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqının rəhbəri,
Milli Məclisin deputatı
zsamedzade1940@gmail.com

BÖYÜK QAYIDIŞ: QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR QURUCULUQ VƏ DİRÇƏLİŞ YOLUNDA

Xülasə

Məruzədə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın həmin ərazilərin inkişafı və onların məskunlaşdırılması ilə bağlı əsas məqsəd və vəzifələrindən bəhs edilir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının keyfiyyətli inkişafı, onlarda müasir sənaye və sosial strukturların yaradılması istiqamətində həyata keçirilməsi zəruri olan məsələlər açıqlanır.

Şəhərsalma, müasir kənd yaşayış məntəqələrinin yaradılması, sudan, torpaqdan və digər təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. “Yaşıl enerji”nin inkişafının, ətraf mühitin mühafizəsi üçün sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacibliyi vurğulanır.

***Açar sözlər:** iqtisadi rayonlar, “yaşıl enerji zonası”, sənaye zonaları və aqroparklar, əhali üçün layiqli həyat tərz, Zəngəzur dəhlizi, baş plan, dayanıqlı icmalar.*

Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əsaslı bərpa və quruculuq işlərinin aparılması ilə bağlı mühüm işlər görür. Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında açıqladığı bəyanatlardan görünür ki, “Böyük Qayıdış” keyfiyyətə yeni həyata qayıdış olacaq. 2022-ci il noyabr ayının 16-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır.

Bu Proqram Qarabağ və Şərqi Zəngəzura qayıdışla bağlı hədəflərin, qarşıya qoyulan vəzifələrin sistemli, uzlaşdırılmış və nəticə etibarilə səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün yol xəritəsi olan mühüm sənəd olaraq, ölkə iqtisadiyyatının dinamik və keyfiyyətli inkişafına xidmət edəcəkdir.

Vətən müharibəsi başa çatdıqdan sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yenidən qurulması istiqamətində görülmüş işlərin miqyası möhtəşəm və əzəmətlidir. Füzuli və Zəngilan beynəlxalq hava limanları, Zəfər yolu kimi nəhəng layihələrin başa çatdırılması, bütün azad olunmuş rayonlarımızda dayanıqlı enerji, su təchizatı infrastrukturunun yaradılması, Ağalı kəndinə keçmiş məcburi köçkünlərin dönüşü, digər mühüm quruculuq işləri göstərir ki, Prezident İlham Əliyevin milli ideya elan etdiyi Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpası sürətli, dinamik və genişmiqyaslıdır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin dayanıqlı məskunlaşması və bu ərazilərin iqtisadi fəaliyyətə reintegrasiyası çərçivəsində “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nda qarşıya aşağıdakı məqsədlər qoyulmuşdur.

Ərazilərdə təhlükəsiz yaşayışı və dövlət idarəetməsini təşkil etmək;

Şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məntəqələrinin tikintisini və dayanıqlı infrastrukturla təminatını həyata keçirmək;

Müasir standartlara uyğun xidmətlərin yaradılmasını təmin etmək;

Ərazilərdə məskunlaşacaq əhəlinin sosial müdafiəsini gücləndirmək;

Əhəlinin məşğulluq imkanlarını artırmaq;

Sosial xidmətlərin əhatə dairəsini genişləndirmək və əlçatanlığını təmin etmək;

Dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmək;

Sahibkarlıq mühitinin əlverişliliyini artırmaq və biznes fəaliyyətinin inkişafına dəstək vermək;

Ərazilərin kənd təsərrüfatı potensialından səmərəli istifadə olunması üçün müasir suvarma infrastrukturunu formalaşdırmaq;

Dayanıqlı və müntəzəm kənd təsərrüfatı təcrübələrini tətbiq etmək;

Təbii ehtiyatları və sosial-iqtisadi potensialı təsərrüfat dövryyəsinə cəlb etmək;

Turizm sektorunun perspektiv inkişaf imkanlarından effektiv istifadəyə nail olmaq;

Ətraf mühitin etibarlı mühafizəsini və ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək;

Təbii resurslardan səmərəli və effektiv istifadə etmək;

“Ağıllı şəhər”, “Ağıllı kənd” və “Yaşıl enerji zonası” konsepsiyalarının tətbiqini təşviq etmək.

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması, bərpası və sonrakı mərhələlərdə dayanıqlı inkişafına nail olunması üçün önəmli strateji istiqamətlərdən biri bu ərazilərin minalardan, partlamamış hərbi sursatdan, tərkibində partlayıcı olan qurğulardan və digər partlayıcı qalıqlardan təmizlənməsidir. Bu məsələ Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə dayanıqlığa nail olmaq üçün təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsas prioritetidir. 2020-2022-ci illərdə 57,6 min hektar ərazi minalardan təmizlənib. I Dövlət Proqramına əsasən 2023-2026-cı illərdə daha 215 min hektar ərazinin minalardan təmizlənməsi planlaşdırılır. 2026-cı ilin sonunda ümumilikdə 280 min hektar ərazi minalardan təmizlənmiş olacaq. Bu işlər üzrə əsas icraçı Minatəmizləmə Agentliyi, digər icraçılar isə Daxili İşlər Nazirliyi, Müdafiə Nazirliyi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Dövlət Sərhəd Xidmətidir.

Uzun müddətin və böyük maliyyənin tələb olunmasına rəğmən, hazırda Azərbaycan dövləti tərəfindən heç bir donorun - digər dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların yardımı olmadan azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi prosesi davam edir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə Dövlət sərhədinin etibarlı mühafizəsinin təşkili, bu məqsədlə yeni yaradılan hərbi hissələrin maddi-texniki təminatının gücləndirilməsi, bütövlükdə Silahlı Qüvvələrimiz üçün müvafiq infrastrukturun və DTX-nin fəaliyyət məntəqələrinin yaradılması, dövlət sərhədində, Füzuli və Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanlarında sərhəd buraxılış məntəqələrinin təşkil edilməsi, ordumuzun daha da möhkəmləndirilməsi ilə bağlı müvafiq işlərin görülməsi nəzərdə tutulur.

2022-ci il noyabrın 8-də Zəfər Günü münasibətilə Şuşada təşkil olunan tədbirdə Prezident İlham Əliyev bu barədə deyib: **“Gələcək üçün Azərbaycanın dövlət büdcəsi rekord həddə çatıb, o cümlədən hərbi xərclərə ayrılacaq vəsait də rekord həddə çatıb. Sual oluna bilər nə üçün, müharibə arxada qaldı, iki il keçib. Cavab çox sadədir. Ermənistanda revanşist qüvvələr baş qaldırır. Ermənistanda müharibənin nəticələri ilə barışmaq istəməyən qüvvələr, dairələr baş qaldırır. Ermənistan 2020-ci ilin 10 noyabr Bəyanatına tam əməl etmir, öz silahlı qüvvələrini Qarabağdan tam çıxarmayıb, Zəngəzur dəhlizini bizə təqdim etməyib, bizə qarşı vaxtaşırı hərbi təxribatlar törədir. Əlbəttə ki, biz hazırlıqlı olmalıyıq və biz hazırıq”.**

Bu gün Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpası istiqamətində əsas diqqət yetirilən prioritet məsələ ermənilər tərəfindən dağıdılmış şəhər və kəndlərin bərpası, onların zəruri infrastrukturla təminatıdır.

Onu da qeyd edək ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan bütün yenidənqurma, bərpa və şəhərsalma işləri qabaqcıl urbanizasiya modellərinin tətbiqi ilə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edəcək şəhərsalma prinsipləri və normalarına uyğun həyata keçiriləcək. “Azad edilmiş bütün torpaqlarda görülməli bütün işlər ancaq baş planlar əsasında olmalıdır. Baş plandan kənar bir dənə də daş daş üstə qoyulmamalıdır, bir dənə də qanunsuz tikili olmamalıdır. Yəni, biz nümunəvi bir yaşayış məkanını yaradıyıq. Həm Azərbaycan üçün, həm dünya üçün nümunəvi bir təcrübə sahibi olacağıq”, - deyərək dövlət başçısı bildirib.

Artıq Şuşa, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Zəngilan və Qubadlı şəhərlərinin baş planları təsdiq edilib. Prezident İlham Əliyevin işğaldan azad olunmuş rayonlara səfərləri zamanı bu planlar təqdim olunub. Hər bir baş plan hazırlanarkən şəhərin özünəməxsusluğu və coğrafiyası nəzərə alınıb.

“Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı” üzrə nəzərdə tutulan tədbirlərin icrası ilə bağlı ilkin mərhələdə bərpa olunacaq 100 yaşayış məntəqəsindən (8 şəhər, 8 qəsəbə və 84 kənd) 7 şəhər, 36 qəsəbə və kənd olmaqla – ümumilikdə 43 yaşayış məntəqəsinin ərazi planlaşdırılması sənədləri hazırlanmaqdadır. Həmin kəndlərdən üçünün –

Ağdam rayonunun Xıdırlı, Kəngərli və Sarıcalı kəndlərinin cənab prezident tərəfindən 2022-ci il oktyabrın 4-də təməli qoyulub.

Qalan 57 yaşayış məntəqəsi üzrə isə 2023-cü ildə 38 yaşayış məntəqəsinin, o cümlədən Laçın şəhərinin, eləcə də 37 qəsəbə və kəndin, 2024-cü ildə isə 19 yaşayış məntəqəsinin layihələndirilməsi, ikinci mərhələdə bərpası nəzərdə tutulan yaşayış məntəqələrindən isə 37 ədədinin 2025-2026-cı illərdə layihələndirilməsi planlaşdırılır. Proqrama əsasən, Qarabağ və Şərqi Zəngəzura 2026-cı ilədək 34 min 500 ailə köçürüləcək. Bu isə növbəti 4 ildə 160 minə yaxın vətəndaşımızın öz ata-baba yurdlarına qayıtması deməkdir. Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun kənd və şəhərlərinin yenidən qurulması, insanların öz doğma yurdlarına qayıdışı, burada məşğulluğun təmin edilməsi və yeni istehsal sahələrinin yaradılması üçün ilk növbədə tələblərə cavab verən infrastruktur mövcud olmalıdır.

Proqram çərçivəsində hər bir rayon üzrə yaşayış məntəqələrinin salınacağı ərazilərin və ona dəstək infrastrukturalarının xəritələri hazırlanacaq. İndiyədək ərazilərdəki daşınmaz əmlak və infrastruktur obyektlərinin ilkin inventarlaşdırılması yekunlaşmışdır. Ümumilikdə 14 min daşınmaz əmlakın (12,2 min ədəd tikili və 1,8 min ədəd infrastruktur obyekti) çöl-inventarlaşdırma işləri tamamlanmışdır.

İnfrastrukturlarla bağlı konkret istiqamətlərə gəldikdə, təhsil sahəsində ümumi və (müxtəlif təmayüllü məktəblər, liseylər və gimnaziyalar, internat tipli xüsusi ümumtəhsil məktəbləri, integrasiya təlimli internat tipli məktəblər) və məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin tikintisi və bərpası, ölkənin müvafiq ali təhsil müəssisəsinin filiallarının yaradılması, regional tibbi təhsil müəssisələrinin yaradılması planlaşdırılır. Qarşıya qoyulan məqsədlərə uyğun olaraq, ərazilərdə məskunlaşacaq əhali üçün layiqli həyat şəraitinin yaradılması, yaşayış məntəqələrində müxtəlif dövlət xidmətlərinə universal çıxışın təmin edilməsi istiqamətində də mühüm addımlar atılmaqdadır. Artıq Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində "ASAN xidmət"-in fəaliyyəti təşkil edilib. 2026-cı ilədək azad olunmuş ərazilərdə yeni "ASAN xidmət" mərkəzləri, o cümlədən Cəbrayılada DOST mərkəzi, Ağdam, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa şəhərində DOST Mərkəzinin filialları yaradılacaq.

Göründüyü kimi, sosial, xidmət və mədəni infrastrukturların bərpası başlanılıb və müzəffər Ordumuzun işğaldan azad etdiyi ərazilərimizdə 2026-cı ilə qədər yeni sosial və mədəni infrastrukturların yaradılması təmin olunacaq. Dövlət Proqramında yaşayış məntəqələrinin kommunal (elektrik enerjisi, qaz, istilik və isti su, içməli su təchizatı, tullantı sularının axıdılması və təmizlənməsi, yağış sularının idarə olunması) və rabitə xidmətləri ilə təmin edilməsi istiqamətində də layihələr reallaşdırılacaq.

Dövlət Proqramında əhəlinin geri qayıdışı və ərazilərdə dayanıqlı icmaların yaradılması prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmiş və bu istiqamətdə qarşıya konkret vəzifələr qoyulmuşdur. Proqram çərçivəsində məcburi köçkünlərin qayıdışının səmərəli təşkili və hüquqi bazasının yaradılması məqsədilə müvafiq normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi, həmçinin əhali arasında məlumatlılığın artırılması, maarifləndirmə tədbirlərinin genişləndirilməsi üçün təbliğat işlərinin şaxələndirilməsi həyata keçiriləcək tədbirlərə daxildir. Eyni zamanda, əhəlinin geri qayıdışı ilə bağlı müvafiq məlumat bazasının yaradılması, statistik göstəricilərin təhlili və məlumatların əlçatanlılığının təmin olunması da prioritet işlərdəndir. Doğma yurdlarına qayıdan əhaliyə dəstək məqsədilə xüsusi qaynar xəttin yaradılması və onların adaptasiyası ilə bağlı tədbirlərin daha səmərəli həyata keçirilməsi üçün müvafiq dövlət orqanları əməkdaşlarının peşəkar təlimlərə cəlb olunması, əhəlinin yeni yaşayış şəraitinə adaptasiya olunması üçün reintegrasiya tədbirlərinin təşkili, yaşayış məntəqələri üzrə qayıdışı dəqiqləşdirilmiş şəxslərin məşğulluğunun təmin edilməsi üçün aktiv məşğulluq tədbirlərinin həyata keçirilməsi, ərazilərdə işçi qüvvəsinə tələbatın müəyyən edilməsi, icma resurs mərkəzlərinin və ailə mərkəzlərinin yaradılması da qarşıya qoyulan vəzifələrdir.

Qayıdışın birinci addımı yoldur. Yol həm də inkişaf, yüksəliş və rifah deməkdir. Qələbə ilə başa vurduğumuz müharibədən dərhal sonra, 2020-ci ilin noyabr ayından işğaldan azad edilmiş ərazilərdə hava limanlarının, avtomobil və dəmir yollarının tikintisi işlərinə, enerji infrastrukturunun yaradılmasına start verildi. 2020-ci il noyabrın 16-da təməli qoyulan Zəfər yolu 2022-ci il noyabrın 7-də, 2020-ci ilin oktyabrından yenidən qurulmasına başlanılan Tərtər-Çaylı-Suqovuşan-Talış avtomobil yolu isə 2021-ci il oktyabrın 3-də Prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə istismara verildi.

2021-ci il oktyabr ayının 26-da Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı, 2022-ci il oktyabr ayının 20-də Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı istifadəyə verilmişdir. Qısa müddətdə, yəni Vətən müharibəsinin başa çatmasından sonra ötən birçə il ərzində bu layihələrin icra olunaraq, başa çatdırılması Azərbaycan dövlətinin qətiyyətinin təcəssümünə çevrildi. Hazırda Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd, Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa, Şükürbəyli-Cəbrayıl-Hadrut, Taliş-Tap Qaraqoyunlu-Qaşaltı sanatoriyası, Bərdə-Ağdam, Qubadlı-Eyvazlı, Qubadlı-Mahmudlu-Yazdüzü-Ermənistan sərhədi, Hadrut-Tuğ-Azıx mağarası, Xudafərin-Qubadlı-Laçın, Ağdam-Füzuli, Ağdam-Hındarx-Ağcabədi yollarının tikintisi davam edir.

Ümumiyyətlə, İkinci Qarabağ müharibəsində qazanılan möhtəşəm Qələbə Azərbaycanda yol-nəqliyyat sahəsində qarşıya qoyulmuş vəzifələri də yenilədi. Bunu Dövlət Proqramı çərçivəsində yol-nəqliyyat infrastrukturunu ilə bağlı qarşıya qoyulmuş digər hədəflər də təsdiq edir. 2026-cı ilə qədər olan dövrdə azad edilmiş ərazilərdə 97 yaşayış məntəqəsində avtomobil nəqliyyatının texniki təmir sahələri, avtovağzallar (avtostansiyalar) və taksi dayanacaqlarının yerlərinin müəyyən edilməsi, tikintisi həyata keçiriləcək, müntəzəm beynəlxalq, şəhərlərarası (rayonlararası) və şəhərdaxili (rayondaxili) sərnəşin daşımaları təşkil ediləcək. Hava limanlarına gəldikdə azad edilmiş ərazilərdə üçüncü hava limanı Laçında inşa olunur. Bu hava limanının təməli 2021-ci il avqustun 16-da qoyulmuşdur və 2024-cü ildə istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulur.

Ərazilərin su təchizatı magistral sisteminin qurulması ilə bağlı 2023-cü il ərzində meliorasiya və su təsərrüfatı obyektlərinin texniki vəziyyəti qiymətləndirilərək, elektron kadastr məlumatı və xəritəsi hazırlanacaq, Suqovuşan su anbarı 5,2 km uzunluğunda magistral kanalla birlikdə, Xaçınçay su anbarı isə 7 km uzunluğunda kanalla birlikdə təmir və bərpa ediləcək, Tərtərçay Sol Sahil kanalı yenidən qurulacaq. Həmçinin Aşağı Köndələnçay, Köndələnçay-1 və Köndələnçay- 2 su anbarları da təmir və bərpa olunacaq. Suqovuşan hidroqovşağının təmirindən sonra 100 min hektar, Tərtərçay Sol Sahil kanalının yenidən qurulmasından sonra 29,6 min hektar, Xaçınçay su anbarının bərpasından sonra 7 min hektara yaxın, Aşağı Köndələnçay, Köndələnçay-1 və Köndələnçay-2 su anbarlarının təmirindən sonra 6,2 min hektar torpaq sahəsinin suvarma suyu ilə təmini yaxşılaşacaq.

Həmçinin 2026-cı ilədək olan dövrdə Bərgüşadçay, Həkəriçay və Zabuxçay su anbarları, Qız qalası su anbarından magistral suvarma kanalının tikintisi həyata keçiriləcək. Bərgüşadçay su anbarı Qubadlı rayonu ərazisində təqribən 12 min hektar yeni torpaq sahəsinin suvarılmasını və Qız qalası hidroqovşağından çıxan kanalın qidalandırılmasını, Həkəriçay su anbarı Şuşa, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Beyləqan, İmişli, Saatlı, Sabirabad rayonlarında 3 mln. -a yaxın əhalinin yüksək keyfiyyətli içməli su ilə təchizatını, Zabuxçay su anbarı isə Qubadlı və Zəngilan rayonları ərazisində 12100 ha torpaq sahəsinin suvarılmasını təmin edəcək.

Bunlarla yanaşı, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonları üzrə ayrı-ayrılıqda meliorasiya və su təsərrüfatı kompleksinin bərpası və inkişafı ilə bağlı layihələr də həyata keçiriləcək. Azad olunmuş ərazilərin infrastrukturunun bərpasının bir istiqamətini qaz təchizatı üçün magistral şəbəkənin qurulması təşkil edir. 2023-cü ildə Böyük Bəhmənli-Şuşa (Füzuli, Şuşa, Hadrut), Azad Qaraqoyunlu-Ağdam və Goranboy-Kəlbəcər qaz kəmərləri və üzərində qazpaylayıcı şəbəkələr olmaqlar qaz kəməri qolları tikiləcək, Yevlax-Naxçıvan magistral qaz kəməri 720 mm-lik borularla yenidən qurulacaq. 2024-cü ildə Laçın-Qorçu, Mincivan-Ağbənd, Kəlbəcər-İstisu qaz kəmərləri və üzərlərində qaz təmizləyici məntəqələr quraşdırmaqla qaz kəməri qolları inşa ediləcək. 2023-2025-ci illərdə Horadiz-Laçın qaz kəməri və üzərində qazpaylayıcı şəbəkələr quraşdırmaqla qaz kəməri qolları tikiləcək. 2025-ci ildə isə Ağdam-Xocavənd, Ağdam-Xankəndi və Ağdam-Ağdərə qaz kəmərlərinin və üzərlərində qaz təmizləyici məntəqələr quraşdırmaqla qaz kəməri qollarının inşası planlaşdırılır.

İşğal dövründə bu müəssisələrin hamısı dağıdılıb, əmlakları talan olunub. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun təbii ehtiyatları – əlvan metal filizləri, qızıl, civə, xromit, perlit, əhəng, mərmər və digər faydalı qazıntılar isə ermənilər tərəfindən quldurcasına istismar edilib.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur üzümçülük, tütünçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, meyvə-tərəvəz, bostançılıq və heyvandarlığın, emal sənayesinin inkişafı üçün böyük potensiala sahibdir. Təsədüfi deyil ki, bu torpaqlar vaxtilə Azərbaycanda istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının 15-20 faizə qədərini

təmin edirdi. Təbii ki, azad olunmuş ərazilərin iqtisadiyyatının yerli və xarici dəyər zəncirinə integrasiyasında əsas məsələlərdən biri torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsidir. Bu məqsədlə işgala qədər mövcud olmuş torpaq fondunun kateqoriyalar və kənd təsərrüfatı yerləri (uqodiya) üzrə bölgüsü kameral şəraitdə dəqiqləşdiriləcək. Proqrama əsasən torpaqların elektron kadastr uçotu və aerofotoplanalma işləri aparılacaq, ortofotoxəritələri hazırlanacaq. Həmçinin onların çöl-geodeziya işləri aparılacaq, kəmiyyət və keyfiyyət (irimiqyaslı çöl-torpaq və geobotaniki tədqiqatların aparılması ilə birgə) göstəriciləri dəqiqləşdiriləcək. Bu işlərin aparılacağı torpaqlar 852091 hektar təşkil edəcək.

197690 ha torpaq sahəsi üzrə kənd təsərrüfatı təyinatlı təbii biçənək, kəndətrafi örüş, yay və qış otlaqlarında irimiqyaslı geobotaniki tədqiqat işləri aparılacaq və onlar xəritələşdiriləcək.

Yay və qış otlaqlarında peyk təsvirləri vasitəsilə və yerində monitoring aparılmaqla, habelə təhlükəsizlik riskləri müəyyən olunaraq dislokasiya xəritələri hazırlanacaq, xırdabuynuzlu heyvanların və arı ailələrinin yay və qış otlaqlarında müəyyən edilmiş dislokasiya nöqtələrinə aparılması, yay və qış otlaqlarından səmərəli istifadə məqsədilə elektron sistem yaradılacaq, dislokasiya üçün müraciətlərin elektron sistem üzərindən qəbulu və mərhələli şəkildə xırdabuynuzlu heyvanların və arı ailələrinin köçü təşkil ediləcək. Artıq Kəlbəcər və Laçın rayonlarının yay otlaqlarına heyvanların dislokasiya edilməsi üçün portal modulu yaradılmışdır. Portaldan 300 min xırdabuynuzlu və 60 min arı ailəsi qeydiyyatdan keçirilmişdir. Həmin təsərrüfatların köç etməsi üçün müvafiq tədbirlər görülür.

Bu ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mexanizmlərin (bazaryönlü maliyyələşmə, məsləhət, logistika, aqroservis infrastrukturunu və s.) yaradılması diqqət mərkəzində olacaqdır. Bu məqsədlə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin maliyyə resurslarına çıxışı imkanlarının genişləndirilməsi, cəlb edilmiş resursların maya dəyərinin azaldılması, geri qayıdacaq əhali üçün bank, sığorta və maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanını genişləndirmək üçün regionda maliyyə institutlarının fəaliyyətinin bərpası istiqamətində tədbirlər görülməsi, sahibkarlara veriləcək bank kreditləri üzrə dövlət zəmanətinin təmin olunması və kredit faizlərinin subsidiyalaşdırılması, onlara güzəştli kreditlərin verilməsi, yerli və xarici investisiyanın cəlb edilməsi üçün tədbirlər görülməsi və yatırılan investisiyaların sığortalanması mexanizminin yaradılması, xarici ölkələrdəki ticarət nümayəndələrimiz vasitəsilə regionun imkanları barədə marketing tədbirlərinin keçirilməsi və müvafiq təşviqedicilik elektron platforma vasitəsilə investisiyaların təşviqi nəzərdə tutulur.

Artıq azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətini təşviq edən məsələlərdən biri də sənaye zonaları və aqroparkların yaradılmasıdır.

Ərazilərin coğrafi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, kənd təsərrüfatında qabaqcıl texnologiyadan istifadənin, əkin, səpin, biçin və yığım texnikasının, digər kənd təsərrüfatı təyinatlı maşın və avadanlığın güzəştli alışı, bitkiçiliyin heyvandarlığın prioritet sahələrinin subsidiyalarla dəstəklənməsi də diqqət mərkəzində saxlanılacaq.

Bütün bunlarla yanaşı, sahibkarlara texniki maşın dəstəyi üçün ərazilər üzrə "Aqroservis" ASC-nin yerli bölmələri yaradılacaq, kənd təsərrüfatı texnikasına tələbatın müəyyən edilməsi və təchizatı həyata keçiriləcək.

Sahibkarlıqla bağlı tədbirlər çərçivəsində məşğulluğu artıran sahibkarlıq fəaliyyəti də təşviq ediləcək. Bunun üçün xammal və materialların idxalı ilə bağlı gömrük və vergi güzəştlərinin tətbiq olunacağı fəaliyyət istiqamətləri, emal sənayesinin və xidmət infrastrukturunun yaradılmasına yönəldilməsi üçün vergi, sosial sığorta və digər güzəştlər müəyyən olunması, gənclərin, qadınların və əlilliyi olan şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb olunmasının dəstəklənməsi, ixracyönlü məhsul istehsalının və ixracının təşviqi, 6 KOB dostu ofisinin (Xocavənd, Şuşa, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Cəbrayıl, Zəngilan) və 1 KOB evinin (Şuşa) yaradılması həyata keçiriləcək.

Geri qayıdan əhalinin məşğulluğunun və sosial müdafiəsinin təmin edilməsi sahəsində əlavə mexanizmlər də tətbiq ediləcək. Bunun üçün iqtisadiyyatın tələbatına uyğun qısamüddətli ixtisasartırma təhsil proqramları təşkil ediləcək, geri qayıdan əhali arasında ixtisasartırma təhsilinin tətbiqinə dair layihələr hazırlanacaq, 1000 nəfər qısamüddətli ixtisasartırma, 5000 nəfər isə qısamüddətli təlim proqramlarına cəlb ediləcək. Həmçinin ixtisaslı mütəxəssislərin ərazilərdə əmək fəaliyyətinə cəlb

olunması stimullaşdırılacaq, əmək bazarının ixtisaslı işçi qüvvəsinə tələbatının davamlı təmin edilməsi üçün tədbirlər görülməkdir. Göründüyü kimi, “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə “Böyük Qayıdış”a dair I Dövlət Proqramı”nda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılacaq bərpa-quruculuq işləri, nail olunması hədəflənən məqsədlər və onlara uyğun hədəf göstəriciləri, əhalinin doğma torpaqlarına geri qayıdışı məsələləri kompleks şəkildə öz əksini tapıb. Proqramda qarşıya qoyulan vəzifələrin hər biri göstərir ki, qarşıdakı 4 il ərzində Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə həyata keçiriləcək möhtəşəm quruculuq işlərinə şahidlik edəcəyik. Dövlət Proqramının icrası qoyulan hədəflər nəzərə alınmaqla monitoring olunacaq. Monitoring məqsədilə tədbirlər üzrə ilkin, aralıq və yekun nəticələr müəyyən edilir. İlkin nəticələr Dövlət Proqramının icra olunduğu dövr ərzində hər ili, aralıq nəticələr illik əsasda olmaqla 2023, 2024 və 2025-ci illəri, yekun nəticələr isə 2026-cı ili əhatə edir.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Dövlət Proqramının icrası prosesində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa və quruculuq işlərinin əlaqələndirilmiş şəkildə təşkili, ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyası, dövlət-özəl tərəfdaşlığının genişlənməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılacaqdır ki, bütün bunlar da Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonlarının dövlətimizin iqtisadi qüdrətinin artırılmasına regionların tarazlı inkişafına, əhalinin həyat səviyyəsi göstəricilərinin yaxşılaşmasına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 16 noyabr 2022-ci il.

2. Z.Səmədzadə “Azərbaycan iqtisadiyyatı 100 ildə”, 5 cildlik. “Qarabağ iqtisadiyyatı 100 ildə” V cild. Bakı, 2022.

З.А.Самедзаде

*академик, председатель Союза экономистов Азербайджана,
депутат Милли Меджлиса*

Великое возвращение: Карабах и Восточный Зангезур на пути строительства и возрождения Резюме

В докладе рассматриваются основные цели и задачи Государственной Программы «Большое Возвращение», связанных с развитием освобожденных от армянских оккупаций территорий и их заселением.

Целью данной Программы, подписанная Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым является реализация комплекс мер по качественному развитию Карабахского и Восточного Зангезурского экономических районов, создание в них современных производственных и социальных структур.

Особое внимание уделяется вопросам городского планирования, создания современных сельских населенных пунктов, рационального использования водных, земельных и других природных ресурсов. Подчеркивается важность развития «зеленой энергетики», осуществления системных мер по охране окружающей среды.

Ключевые слова: *экономические районы, зона зеленой энергетики, достойный образ жизни для населения, Зангезурский коридор, главный план, устойчивые сообщества.*

ЦИФРОВОЕ СОЗНАНИЕ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В РЕИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССАХ

Резюме

В статье рассматриваются проблемы реинтеграции социальных пространств в условиях новой реальности. Даны трактовки понятий «реинтеграция», «цифровое сознание», «человеческий капитал». Представлены предпосылки, обосновывающие мысль о том, что достижение эффективной реинтеграции связано, в первую очередь, с экономическим развитием территории, для чего необходимо формировать человеческий капитал на основе цифрового сознания. В современном мире цифровое сознание становится доминирующим когнитивным фактором, поскольку цифровые технологии все более проникают в нашу жизнь и меняют способы взаимодействия людей. Однако, для развития цифрового сознания требуется постоянное обучение и развитие навыков, что может быть достигнуто через профессиональное обучение, самообразование и участие в проектах, связанных с цифровой трансформацией. Таким образом, цифровое сознание может быть рассмотрено как фактор роста человеческого капитала, который может помочь людям адаптироваться к изменяющимся условиям рынка труда и успешно работать в цифровой экономике.

Ключевые слова: *цифровое сознание, реинтеграция, человеческий капитал, глокализация, цифровая трансформация, социальное пространство, цифровая экономика, социально-экономическая пересборка.*

ВВЕДЕНИЕ

Условия новой реальности с их смысловой и ценностной неоднозначностью и глобальной непрогнозируемостью стратегически ориентируют на концепцию глокализации, которая акцентируется на региональных сценариях развития и учитывает особенности, связанные с потребностями регионов. Сутью глокализации является идея единого, но вместе с тем децентрализованного мира и ускорение мирового развития через развитие местностей и повышение внимания к локальным проблемам, что актуализирует феномен реинтеграции, поскольку ряд глокализационных процессов протекает на территориях, представляющих собой определенную социально-экономическую общность.

Постановка проблемы. Как показывают исследования [1], процессы реинтеграции остаются слабо изученными в современной науке в силу необходимости применения разновекторных практик для решения последствий социально-экономических и культурных кризисов в региональных условиях.

Концептуально, процесс реинтеграции можно представить, как когнитивную, аксиологическую и организационную пересборку социального пространства, которая необходимо обуславливает архитектуру новых сетевых коммуникаций и инфраструктур; интеграцию ценностно-смыслового поля, исторической и социальной памяти, поиск новых факторов формирования человеческого капитала [2].

Человеческий капитал является важным ресурсом в условиях реинтеграции, который может помочь восстановить экономику, повысить уровень жизни и социальную стабильность общества. Одним из способов развития человеческого капитала в условиях реинтеграции является инвестирование в образование и повышение квалификации населения. Усиленное обучение и образование могут помочь людям перестроить свои навыки и улучшить свою

производительность, что, в свою очередь, способствует восстановлению экономики и развитию новых отраслей.

Представляется необходимым рассматривать фундаментом пересборки социального пространства ценности цифрового общества - открытость, доступность, безопасность, личная идентичность, а также принципы цифрового управления обществом на основе концепции открытых данных, следствием чего постулируется появление активных и ответственных граждан, использующих новый цифровой инструментарий для повышения социально-экономической эффективности, доверия и легитимности [3].

Поэтому для формирования релевантного цифровому обществу человеческого капитала необходимы изменения в мышлении, поведении и восприятии мира, которые происходят в результате широкого использования технологий и цифровых средств коммуникации – понимание и созидательное использование цифровых технологий и ресурсов в повседневной жизни – цифровое сознание [4].

Теория и методы. Процесс реинтеграции основывается на экономических и социокультурных основаниях, которые включают в себя следующие аспекты:

1. Культурные ценности и нормы. Реинтеграция зависит от того, какие ценности и нормы принимаются в обществе, в которое индивид или группа возвращаются. Если они не соответствуют культуре и традициям этого общества, процесс реинтеграции может быть затруднен.

2. Система образования. Образовательная система влияет на процесс реинтеграции, так как она может помочь восстановить знания и навыки, необходимые для успешного возвращения в общество.

3. Социальное окружение. Социальная среда, в которой происходит реинтеграция, также играет важную роль. Если окружение дружелюбное и поддерживающее, процесс может быть более успешным.

4. Реабилитационные программы. Реабилитационные программы могут помочь восстановить здоровье и навыки, которые были утрачены в период отчуждения или изоляции. Они также могут помочь восстановить доверие в обществе.

Для успешного синтеза рассмотренных аспектов в едином ценностно-смысловом поле процесс реинтеграции должен сопровождаться выдвиганием большого социального проекта, в качестве которого представляется цифровая трансформация общества как фундамент социально-экономического развития [5].

Являясь ключевым фактором развития социально-экономического пространства, человеческий капитал представляет собой совокупность знаний, навыков, опыта и квалификаций, которыми обладают люди и которые могут быть использованы для создания богатства и производительности в экономике. Как мера способности человека приносить социально-экономический доход, человеческий капитал может быть улучшен и развиваться через образование, тренинги, обучения и опыт работы. Наличие квалифицированных и образованных работников, способных использовать новые технологии и участвовать в инновационном процессе, является важным фактором конкурентоспособности страны и процветания ее экономики [6]. Развитие человеческого капитала также способствует улучшению качества жизни и социальной стабильности, так как образованные люди обладают большей способностью к адаптации к изменениям и более высоким доходом. Также способом повышения человеческого капитала является создание программ поддержки здравоохранения и социальной защиты, которые помогут людям сохранить свое здоровье и повысить свой уровень жизни в реинтеграционном обществе.

Таким образом, эффективное управление экономическим развитием социального пространства как базисом реинтеграционных процессов требует релевантного человеческого капитала, ключевыми критериями которого предлагается рассматривать производительность,

лояльность и компетентность. Производительность зависит от организации труда, мотивации и набора технологических знаний, среди которых наиболее актуальными сегодня становятся цифровые технологии. Лояльность как осознанное продуктивное отношение к протекающим в социальном пространстве процессам зависит от качества жизни, коммуникационной транспарентности и, учитывая цифровые тренды, от уровня цифровой этики. Компетентность предполагает развитие полученных знаний через конкретную социально-профессиональную практику и включает в себя профессиональную (hard), социальную (soft) и цифровую (digital) компоненты [7]. Исходя из наличия в каждом критерии цифровых акцентов можно прийти к выводу, что цифровизация социально-экономических и культурно-политических процессов обуславливает необходимость нового когнитивного основания формирования человеческого капитала, под которым в настоящей статье понимается цифровое сознание человека [8].

Цифровое сознание является важным фактором человеческого капитала, так как оно определяет уровень знаний, навыков и компетенций, необходимых для эффективной работы в цифровой экономике и обществе. Человек, обладающий цифровым сознанием, ускоряет свою адаптивность к новым технологиям, что повышает его потенциал взаимодействия с большими объемами информации и коммуникации в цифровом пространстве, а это, в свою очередь, увеличивает информационную и когнитивную толерантность и конкурентоспособность на рынке труда.

Для пересборки социального пространства на основе проекта цифровой трансформации необходимы новые общественные условия в плоскости результирующей культурных ценностей, системы образования и социально-экономической инфраструктуры [9]. К данным условиям можно отнести массовый доступ к Интернету для коммуникативно-информационного обмена между людьми в режиме реального времени. Кроме того, посредством сети Интернет должны быть созданы условия совершения покупок и продаж товаров и услуг. Так же, для формирования способности анализа данных и выполнения сложных задач в условиях неопределённости необходимо создавать инфраструктурные и технологические возможности облачного хранения и обработки информации, кибербезопасности и управления эргатическими информационными системами.

Нельзя забывать, однако, что реализация проекта цифровой трансформации общества может сопровождаться процессами цифрового неравенства, что, может привести к результатам, противоположным реинтеграционным. Следовательно, критическим фактором реинтеграции и формирования человеческого капитала становится сопровождение населения образовательными программами, реализуемые на принципах государственно-частного партнёрства.

Резюмируя, можно отметить, что цифровое сознание, силу перечисленных причин и следствий, становится доминирующим фактором в процессах реинтеграции, поскольку цифровизация современного общества выступает драйвером социально-экономических и когнитивных изменений. Цифровое сознание позволяет продуктивно и осознанно использовать цифровую технику и технологии для образовательных, социальных и профессиональных целей, что становится фундаментом интеграции человека в социально-экономическое пространство и обретения в нём своего места [10]. В частности, цифровое сознание может помочь людям реинтегрироваться в процессе обучения, приобретая новые знания и навыки, которые могут помочь им стать более квалифицированными и успешными в социально-профессиональной деятельности, лучше приспособленными к новому реинтеграционному социальному пространству.

Тем не менее, важно сохранять понимание, что цифровое сознание не становится панацеей для всех проблем реинтегрирующихся людей. Необходим системно развивать качество жизнедеятельности человека, включающее в себя охрану здоровья, образование, трудоустройство, самореализацию, сочетание с которыми цифровое сознание может стать основой формирования человеческого капитала и помочь людям интегрироваться в новое

социальное пространство.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резюмируя, можно отметить, что успешная реинтеграция зависит от социальных, культурных и экономических условий в обществе, в которое индивид или группа возвращаются. Также важно, чтобы были созданы условия для восстановления доверия и уважения между отдельными индивидами и обществом в целом. Социально-экономическая пересборка на новых ценностно-смысловых основаниях цифровой экономики формирует такие условия и задаёт новые когнитивные ориентиры человеческого капитала в виде цифрового сознания.

Являясь важным аспектом реинтеграции, цифровое сознание может помочь людям быстрее адаптироваться к новым условиям жизни и увеличить свой уровень самоуважения и самооценки. Поэтому, важно обеспечивать доступ к цифровым технологиям и обучение, чтобы все люди могли использовать их в своих интересах.

Список использованной литературы:

1. Das D.K. Another perspective on globalization / D.K. Das // Journal of International trade law and policy. – 2010.
2. Ярмак О.В., Миргород Д.А., Косов Г.В. Реинтеграция как интегративная пересборка обществ: теоретическое осмысление // МНИЖ. – 2022. – №12 – (126). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/reintegratsiya-kak-integrativnaya-peresborka-obschestv-teoreticheskoe-osmyslenie> (дата обращения: 02.05.2023).
3. Косоруков А.А., Кшеменецкая М.Н. Цифровое управление как современный этап развития государственного управления (на примере открытых данных) // Тренды и управление. – 2019. – №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovoe-upravlenie-kak-sovremennyy-etap-razvitiya-gosudarstvennogo-upravleniya-na-primere-otkrytyh-dannyh> (дата обращения: 02.05.2023).
4. Акперов И.Г., Мартынов Б.В., Прокопенко Е.С. Роль сознания в управлении изменениями // Вестник университета. – 2022. – №11 – С. 5 – 10.
5. Добросоцкая С.Ю., Мартынов Б.В. Экономико-правовые аспекты организации подготовки кадров для цифровизации евразийской транспортной экосистемы на примере межвузовской научно-образовательной платформы // Евразийский юридический журнал. – 2019. – № 1 (128). – С. 397 – 399.
6. Мартынов Б.В. Региональная цифровая образовательная экосистема как основа формирования цифрового сознания молодежи // Интеллектуальные ресурсы - региональному развитию. – 2021. – № 2. – С. 82 – 86.
7. Мартынов Б.В., Прокопенко Е.С., Акперов И.Г. Гуманитарно-цифровые технологии проектирования интеллектуальных информационных систем управления бизнесом // Первый экономический журнал – №1(331) – 2023 – С.19 – 24.
8. Прокопенко Е.С., Мартынов Б.В. Образовательный менеджмент в условиях транзитивной диджитализации университета // Сборник научных трудов «Актуальные проблемы и перспективы развития транспорта, промышленности и экономики России», Т.2. Технические, экономические, естественные и гуманитарные науки. - РГУПС: Ростов-на-Дону, 2019. – С. 171 – 174.
9. Грошев И.В., Хэ Мэнин. Управление изменениями организационной культуры в условиях цифровой трансформации // Вестник экономической безопасности. – 2020 – №5 – С. 206 – 11.
10. Мартынов Б.В. Интеллектуальная система управления третьей миссией университета на принципах нечеткой логики как инструмент формирования цифрового сознания // Эффективные системы менеджмента: качество и цифровые интеллектуальные системы: Материалы IX Международного научно-практического форума / Казанский инновационный университет имени В. Г.Тимирязова. – Казань, 2021. – С. 77 – 81.

I.G.Akperov
Doctor of Economics, professor,
Rector of the Southern University (IUBIP)

Digital consciousness as a factor of human capital formation in integration processes

Abstract

The article deals with the problems of reintegration of social spaces in the conditions of a new reality. Interpretations of the concepts of "reintegration", "digital consciousness", "human capital" are given. The prerequisites are presented that substantiate the idea that the achievement of effective reintegration is associated, first of all, with the economic development of the territory, for which it is necessary to form human capital based on digital consciousness. In the modern world, digital consciousness is becoming the dominant cognitive factor, as digital technologies increasingly penetrate our lives and change the way people interact. However, the development of digital consciousness requires constant training and skill development, which can be achieved through professional training, self-education and participation in projects related to digital transformation. Thus, digital consciousness can be considered as a factor of human capital growth, which can help people adapt to changing labor market conditions and work successfully in the digital economy.

Keywords: digital consciousness, reintegration, human capital, glocalization, digital transformation, social space, digital economy, socio-economic reassembly.

JEL Classification Codes: D01, L94, L95, N7, Q42
UOT: 332:338.24:620.98 (479.24)

E.M.Hacıyadə
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Enerji İqtisadiyyatı Mərkəzinin rəhbəri
ORCID 0000-0001-5447-9676
elshan@hajizada.com

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN ENERJİ POTENSİALİ VƏ YAŞIL İNFRASTRUKTUR STRATEGİYASI

Xülasə

Qlobal çağırışlar Azərbaycanda da yaşıl enerji sistemli keçidə zəmin olur. Bu sırada işğaldan azad edilmiş ərazilərin enerji potensialı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyev həmin əraziləri yaşıl enerji zonası elan etmişdir. Hazırda bu sahədə institusionallığı artırmaq üçün ölkədə miqyaslı nəhəng layihələr həyata keçirilir. Bunlardan irəli gələrək, məqalədə yaşıl energetika sektorunda qlobal trendlər, işğaldan azad edilmiş ərazilərin enerji potensialının dəyərləndirilməsi, yaşıl artım strategiyası kimi prioritet məsələlər tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Aparılan təhlil və qiymətləndirmələr əsasında Azərbaycanda, o cümlədən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaşıl energetika quruculuğunun daha təkmil məcrada inkişafı üçün hədəflər müəyyənləşdirilmiş, müvafiq əməli təkliflər irəli sürülmüşdür. Milli enerji təhlükəsizliyinin, enerji effektivliyinin və ölkənin ixrac potensialının yaşıl konseptlər sistemində möhkəmləndirilməsi, ekoloji

iqtisadiyyat prinsiplərinə uyğun olaraq dekarbonizasiya istiqamətində fəaliyyətlərin artırılması və bütün bunlardan irəli gələrək, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaşıl infrastruktur strategiyasının reallaşdırılması üçün məqsədli dövlət proqramının hazırlanması alınan nəticələr sırasında.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, işğaldan azad edilmiş ərazilər, enerji potensialı, yaşıl infrastruktur, yaşıl energetika.

GİRİŞ

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın Prezidenti kimi misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Məhz onun nizam verdiyi yolla bu gün Azərbaycan uğurla irəliləyir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ümummilli lider Heydər Əliyevin 100 illik yubileyi münasibətilə çıxışında səsləndirdiyi kimi “1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış “Əsrin kontraktı” növbəti bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. Azərbaycan dövləti “Əsrin kontraktı”nın icrasına bir manat vəsait qoymayıb. Ancaq mənfəət neftinin 75%-i Azərbaycana gəlir” [9]. Əlbəttə ki, qət edilən bu inkişafın təməlində ümummilli lider Heydər Əliyevin formalaşdırdığı neft strategiyası dayanmışdır. Bu strategiya multiplikativ effektdə prezident İlham Əliyevin əzmkar fəaliyyəti ilə aparılan miqyaslı islahatlarla daha təkmil məcraya yönəlmişdir. Bunun nəticəsidir ki, son 20 ildə iqtisadiyyat 3 dəfədən çox artmış, artım meylləri iqtisadiyyatın bütün sahələrini, o cümlədən elektroenergetikani da əhatə etmişdir. Müasir dövrdə bu strateji xətt yaşıl enerji ssenarisi ilə uğurla davam edir.

Yaşıl keçidə zəmin olan bir çox əsaslar vardır və bunu təkcə ekosivil sivilizasiyada dərinləşmə prosesləri ilə əlaqələndirmək olmaz. Yaşadığımız çağdaş dünyada baş verən meyllər göstərir ki, enerjiyə olan tələbat yaxın iki onillik ərzində indiki istehsal və istehlak göstəricilərini orta hesabla daha 25-30% üstələyəcəkdir. Müasir dünyanın hazırkı yancaq-enerji balansına diqqət etdikdə görürük ki, onun əksər hissəsi qazıntı yanacağına əsaslanır və bu çevrədə karbohidrogen təyinatlı resurslar yarıdan çox paya malikdirlər. Bu isə o deməkdir ki, proqnoz edilən bu ssenaridə karbon emissiyası da müvafiq olaraq artacaq və bu artım müvafiq hesablamalara görə 2030-cu ilədək təxminən 40-45% təşkil edərək, planetin temperaturunun 6°C-dək yüksəlməsi ilə müşayiət olunacaqdır [4, 11]. Dərinləşən miqyaslı ekoloji problemin kəskinliyini azaltmaq və onu aradan qaldırmaq üçün isə bərpa olunan enerji növlərinin, xüsusən də yaşıl enerjinin geniş təsərrüfat dövriyyəsinə qatılması yeni bəşəri vəzifəyə çevrilmişdir. Bunu nəzərə alaraq da, ayrı-ayrı ölkələr yaşıl iqtisadiyyata keçid istiqamətində strategiyalar qurur, dövlət proqramları hazırlayır, müvafiq institusionallaşmanı genişləndirirlər.

Azərbaycanda da yeni global çağırışlardan irəli gələrək, yaşıl infrastruktur quruculuğu sferasında mühüm addımlar atılır və bu proseslərə yönəlmiş strategiya dövlətin prioritetləri sırasında geniş yer alır. Ölkənin artan enerji gücü sayəsində enerji sektorunda aparılan islahatlar dərinləşir, yaşıl iqtisadi sistemin təşəkkülü dərin konseptual xarakter alır. Yaşıl infrastruktur quruculuğuna işğaldan azad edilmiş ərazilərin enerji potensialı yeni güc qatır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev böyük Qarabağ zəfərindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin əksər hissəsini təşkil edən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonlarını Yaşıl Enerji Zonası elan etmişdir. Onun “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncamı ilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi kimi inkişaf prioritetləri təsbit olunmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, bu prioritetlər BMT-nin “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, vurğulanmalıdır ki, həmin prioritetlər üzrə müvafiq vəzifələrin icrası “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda “Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım ölkəsi” üzrə strateji çərçivə” sənədində, onun tərkib hissəsindən biri olaraq “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nda və habelə həmin illəri əhatə edən “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Yaşıl enerji zonasının yaradılması üzrə Tədbirlər Planı”nda da öz əksini tapmışdır.

Geniş milli maraqları əhatə edən bu dövləti strategiyalar elmi sferada da aktual səciyyə daşıyaraq yeni

fundamental tədqiqatlara stimullar gətirir. Bu baxımdan məqalədə Azərbaycanın artan enerji gücünün yeni reallıqlar, xüsusən də işğaldan azad edilmiş ərazilərin enerji potensialı çevrəsindən dəyərləndirilməsi və habelə aparılan yaşıl infrastruktur strategiyası kontekstində təhlili tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Niyə yaşıl enerji?

Proqnozlara görə, əhali sayı 8 milyardı ötmüş və enerjidaşıyıcılara tələbatı 9 milyard ton neft ekvivalentə çatmış dünyamızda enerjiyə olan ehtiyac daha da artmaqdadır. Enerji tələbatının 90%-i yenə də mədən qazıntı ehtiyatları, o cümlədən onun $\frac{2}{3}$ hissəsi neft və qaz hesabına qarşılanacaqdır [12]. Bu həm də ona əsas yaradır ki, yaxın 40-50 ildə karbohidrogen resurslarının tükənməsi prosesinin davam etməsinə baxmayaraq neft erası bitməyəcəkdir. Sıxıntı və məhdudiyyətlər ənənəvi elektroenergetika sahəsini də ələ alacaqdır. Tədqiqatlar göstərir ki, böyük Su Elektrik Stansiyalarının - SES-lərin generasiyası azalmaqdadır. Digər tərəfdən onların ekoloji fəsadlığı genişlənmiş, saxlanılması xərcləri artmış, yenilərinin inşa perspektivliyinin aktuallığı isə məhdudlaşmışdır. Bütün bunlar global istiləşmə fonunda alternativ enerji mənbələrindən istifadəni daha da genişləndirmiş, ənənəvi xətti iqtisadiyyatın dairəvi və yaşıl iqtisadiyyatlarla əvəzlənməsi prosesi güclənmişdir [2]. Eyni zamanda, dünya energetikasının aparıcı dövlətləri əlverişli və rentabelli enerji növü - nüvə enerjisindən istifadəni daha optimallaşdırmada, sahəyə yönələn investisiyaların önəmli hissəsinin problemin ən səmərəli elmi həllinə yönəltmədəki səylərini artırmışlar. Əlbəttə bu sırada qeyri-ənənəvi enerjidaşıyıcıların axtarışı prosesi daha sürətləndirilmiş və yaşıl energetikaya miqyaslı keçid təşəkkül tapmışdır. Bu baxımdan da hazırda bəşəriyyətin enerjidən yüksək asılılığı şəraitində əlavə enerji mənbələrinin imkanlarının öyrənilməsi çox mühüm rol oynayır. Dərk olunan odur ki, ənənəvi enerji mənbələri tükənən xarakterlidir, onların istifadəsi bahalı, ətraf mühitə zərərli təsiri böyükdür. Burada isə çıxış yollarından biri “yaşıl enerji”yə təməlli girişlə bağlıdır.

Ona görə də qətiyyətlə demək olar ki, yaşıl energetika son onillikdə əsl trendə çevrilmişdir. Onun məramında bir çox ölkələri karbohidrogen asılılığından xilas etmək missiyası dayanır. “Yaşıl energetika”nın aidiyyəti komponenti olan yaşıl enerji əsasən altı ən ümumi formanı özündə birləşdirir. Buraya günəş enerjisi, külək energetikası, hidroenergetika, geotermal enerji, biokütlə və bioyanacaq daxildir. Yaşıl enerji mühüm əhəmiyyətlidir. Bu əhəmiyyətlik bütün bərpaolunan enerji mənbələri - Regenerativ sistemdə olduğu kimi, ətraf mühit üçün vacib şərtlidir [5, 6]. O, qazıntı yanacaqlarının mənfi təsirini daha təmiz alternativlərlə əvəz edir. Təbii ehtiyatlardan əldə olunan yaşıl enerji bərpa olunan və təmizdir. Yəni bu zaman az miqdarda istixana qazları emissiya olunur və ya heç buraxmır.

Yaşıl enerji mənbələri tükənməzlik parametrləri ilə də fərqlənir. Bu baxımdan yaşıl enerji mənbələrinin özəlliyindən biri də odur ki, onlar bərpası milyonlarla il çəkə bilən təbii qaz və ya kömür kimi qalıq yanacaq mənbələrindən fərqli olaraq, adətən təbii yolla yenidən yaranırlar. Həmçinin onların istehsal və istehlak zəncirində ekosistemə zərəri minimum olur.

Təkcə günəş enerjisinə baxdıqda görürük ki, hər il yer səthinə təxminən 173 PVt (10^{15} vatt) günəş enerjisi daxil olur ki, bu da planetimizin ehtiyacından 10 min dəfə çoxdur [8]. Yaşıl enerji həm də iqtisadi, maliyyə və həm də antiböhran effektivdir. O, sabit enerji qiymətlərinə səbəb olur. Onun dövrüyyəsi qiymət artımları və ya təchizat zəncirinin pozulması kimi təsirlənmir. Yeni iş yerləri yaradır, məşğulluğun təminatını möhkəmləndirir. Məlumatlara görə, ötən son 2 ildə onun təsisatları ilə dünya miqyasında 20 milyona yaxın iş yeri açılmışdır [5]. Lokal təchizata yönəldiyi üçün onun global təsirləri də az olur, onun geniş istifadəsi belə geosiyasi böhranlara gətirmir. Belə ki, enerji istehsalının yerli xarakterinə görə onun enerji infrastrukturunu daha çevik olur. Onu fasilələrə səbəb ola biləcək mərkəzləşdirilmiş mənbələrdən daha az asılılığı daha cəlbədicidir.

Statistik tədqiqatlar göstərir ki, dünyada yaşıl enerji potensialı 2000-ci ildən bəri orta hesabla ildə 3,2% artım əldə etmişdir. Bu dövrdə ənənəvi enerjinin artımı isə 2 dəfə az, təxminən ildə 1,4% olmuşdur. Regenerativ potensialından enerji istehsalının ayrı-ayrı sektorlarında dinamika geniş olmuşdur. 2020-2022-ci illərdə yaşıl enerjinin artım payı 6% təşkil etmişdir. Hazırda müasir dünyada iri SES-lər istisna olunduqda alternativ enerji mənbələrindən istifadənin payı 8% hədudlarındadır. Bu payda günəş 55%,

külək 28%, biokütlə 10%, digərləri isə 7% həcmindədirlər. Bu sahə davamlı investisiyalasdırılır və onun geri qaytarma müddəti 7-8 il çəkir [12].

“Yaşıl energetika”nın keyfiyyət və əhəmiyyətini vurğulayarkən, onun problemli cəhətlərinə də baxılmalıdır. Həm toplanmış təcrübə və həm də mütəxəssis rəyləri onları sadalamağı imkanlı edir. Bu sırada ilk öncə yaşıl enerjinin ötürülməsi xərclərinin böyük olması göstərilir. Belə ki, istehsal məsafəsindən asılı olaraq onun reallaşdırması üçün əlahiddə infrastruktur təminatı olmalıdır. Günəş batareyalarının, külək qurğularının və həmçinin enerji saxlama cihazlarının utilizasiyasında xərclər böyükdür [7, 8, s. 35-44]. Digər tərəfdən onu da bilməliyik ki, bərpa olunan enerji bu gün mövcud olan bir çox cihazı və prosesləri birbaşa əvəz edə bilməz. Belə ki, biz bu gün qazıntı yanacağı olmadan külək turbinləri, günəş panelləri istehsal edə və ya su elektrik stansiyaları tikə bilmərik. Buna əsaslı nail olmaq üçün ən azı 20 il qazıntı yanacaq sistemlərinə ehtiyac olacaqdır. Təkcə bərpa olunan enerji ilə hazırda edə bilməyəcəyimiz bir sıra digər obyektlər var. Bu siyahıda polad, sement, asfalt, gübrə, plastik və sairəni nümunələrdirə bilərik. Bütün bunlar onu göstərir ki, yaşıl enerji epoxasına tam keçid azı yarım əsr vaxt aparacaqdır [6, s. 81]. Digər tərəfdən bu enerji növünün geniş aprobasiyası da yaşanmalıdır.

Azərbaycanda yaşıl energetika və regenerativ potensialı

Elektroenergetika Azərbaycan iqtisadiyyatının da baza sahəsi kimi əhalinin və cəmiyyət həyatının digər sferalarının inkişafının bilavasitə başlıca amili və zəruri şərti olaraq çıxış edir. Onun Azərbaycanda sənaye yaşı demək olar ki, bir əsr yarımına bərabərdir. Respublikada geniş təsisləndirmədə elektroenergetika sahəsi 1890-cı illərdən - 9 milyard kVts elektrik enerjisi istehsalı ilə inkişafa qədəm qoymuşdur [1, 3, s. 21-32]. Sahə üzrə böyük sıçrayış 1950-ci ildən başlanğıc almış və böyük tərəqqi yolu keçərək ötən əsrin 70-80-ci illərində adekvat sistemdə formalaşmışdır.

Azərbaycan elektroenergetikası milli neft strategiyasına əsaslanaraq yenidən qurularaq, daha təkmil sistemdə qurulmuşdur. Son 20 il ərzində ölkənin elektrik enerjisi sistemi gücləndirilərək 7 min MVt-a yüksəldilmişdir. Hazırda Azərbaycanda elektrik enerjisi illik istehsalı 30 milyard kVts-a yaxınlaşmaqdadır. Bunun 93,3%-ə qədəri istilik elektrik stansiyalarında, 5,5%-lik hissəsi su elektrik stansiyalarında və 1,2%-i isə digər bərpa olunan mənbələr hesabına istehsal olunur. Bu sıraya 2011-ci ildən başlayaraq, hazırda gücü 100 MVt-ı aşan bərpa olunan enerji sistemi də qoşulmuşdur. Hazırda Azərbaycanın enerji sistemi 33-ü su, 26-sı istilik və 17-si regenerativ (*bərpa olunan enerji mənbəli*) olmaqla, 76 elektrik stansiyasını, müxtəlif təyinatlı 34 minə yaxın yarımstansiya və 1,9 milyon kilometr uzunluğunda elektrik verilişi xətlərini əhatə edir [10, 13, 14].

Vurğulanmalıdır ki, Azərbaycan, həm də Ermənistan istisna olmaqla, elektrik enerjisinin bütün region dövlətlərinə ötürülməsi üzrə təminatlı infrastruktur imkanlarına malikdir. Aparılan islahatlar nəticəsində Azərbaycan 2003-cü ildən sonra elektroenergetika sahəsində elektrik enerjisi üzrə idxalçı ölkədən ixracatçı ölkəyə çevrilmişdir. İndi hər il respublikadan Gürcüstan və Türkiyəyə 2-3 milyard kVts həcmində elektrik enerjisi ixracı reallaşdırılır. Ölkədə elektrik enerjisinin ixrac potensialı 5 milyard kVts hesablanır [10]. Qara dənizin altından Gürcüstandan Rumıniyaya qədər sualtı kabelin çəkilişi layihəsi icra olunacağı təqdirdə bu potensialın daha geniş səmərəliliklə reallaşması hədəflənir.

Eyni zamanda, ölkədə elektroenerji təhlükəsizliyinin təminatında regenerativ potensialdan - külək, günəş, biokütlə və s. istifadənin genişləndirilməsinə xüsusi önəm verilir. Bu məqsədlə yeni normativ baza formalaşdırılır, xarici əməkdaşlıq genişləndirilir, inkişafın yeni hədəflərinin direktivləri reallaşdırılır. Bütün bunlar isə əsaslı şəkildə elektroenergetika sektorunda da islahatların yeni mərhələsini şərtlə etmiş və milli enerji təhlükəsizliyinin davamlı təminatı üzrə müvafiq strategiyanın formalaşdırılmasına zəmin olmuşdur.

Son hesablamalara görə ölkədə iqtisadi cəhətdən əlverişli və texniki cəhətdən istifadəsi mümkün yaşıl enerji potensialı 27 min MVt-a yaxın, o cümlədən, günəş enerjisi 23 min MVt, külək enerjisi 3 min MVt, bioenerji potensialı 400 MVt, dağ çaylarının potensialı 500 MVt-dan çox həcmində qiymətləndirilir. Buraya Xəzər dənizinin Azərbaycana aid akvatoriyasında hesablanan 157 QVt (*157 min MVt*) külək enerji toplumunu qatdıqda isə daha miqyaslı - 186 min MVt-a yaxın həcmində bir potensial yaranır [13]. Qeyd olunmalıdır ki, həyata keçirilən “yaşıl enerji” siyasətində Xəzər dənizinin enerji

potensialından istifadə mühüm yer tutur. Perspektivdə bu potensial ölkədən genişliklə miqyaslı elektrik enerjisinin ixracını təmin edəcək və həmçinin burada “yaşıl hidrogen” istehsalı ilə milli iqtisadiyyat əlavə dəyər əldə edəcəkdir. Bu baxımdan ölkədə yaşıl enerji komponentlərindən biri olan maye hidrogen üzrə ixrac planları işlənməkdədir.

Hazırda ölkədə mövcud regenerativ potensialdan istifadə səviyyəsi energetik balansda 1,2%-ə bərabərdir. Hər il orta hesabla 400 milyon kVts-a yaxın elektrik enerjisi istehsal olunur ki, bunun da 91,5 milyon kVts-ı külək, 55,2 milyon kVts-ı günəş, qalan 193,2 milyon kVts-ı isə bioenerji mənbələrinin payına düşmüşdür. Bundan başqa, qeyri-dövlət sektoru tərəfindən regenerativ potensial hesabına 34,3 mln. kVts elektrik enerjisi istehsal olunmuşdur ki, onun da 59,8%-i KES-nin, 40,2%-i isə digər mənbələrin payına düşmüşdür [10].

Son 15-20 il ərzində Respublikada, paytaxt Bakıda və bölgələrdə çoxsaylı günəş və külək elektrik stansiyaları inşa edilmiş, bir sıra məktəb və tibb məntəqələrində, avtomobil magistrallarında, ev təsərrüfatlarında günəş panelləri quraşdırılmışdır. Həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının Kəngərli rayonu ərazisində də gücü 3 MVt olan Günəş elektrik stansiyası istismara verilmişdir və bununla birlikdə muxtar respublikada elektrik enerjisinə olan tələbatın su elektrik stansiyaları da nəzərə alındıqda, 40%-i regenerativ potensialından hesabına ödənilməsi təmin edilir

Regenerativ potensialdan istifadənin genişləndirilməsi ölkə İES-lərində böyük həcmdə qaz yanacağına qənaət etməyə imkan verir. Burada əldə olunmuş qaz həcmi isə iqtisadiyyatın digər sahələrinin tələbatının ödənilməsinə və ya ölkənin ixrac potensialının artırılmasına zəmin yaradır. O da vurğulanmalıdır ki, hazırda ölkədə yaşıl enerji sahəsində üç iri layihə reallaşmaqdadır. Bu layihələrlə inşa olunacaq günəş və külək elektrik stansiyalarında 700 MVt-dən çox yaşıl enerji istehsal ediləcəkdir. Bununla yanaşı, daha 22 min MVt-a qədər yeni günəş və külək elektrik stansiyalarının tikintisi də nəzərdə tutulur. İri yaşıl enerji layihələri kimi, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının “ACWA Power” şirkəti Abşeron və Xızı rayonları ərazisində 240 MVt gücündə külək, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin “Masdar” şirkəti isə Bakının Qaradağ rayonu ərazisində 230 MVt gücündə günəş, habelə Araz çayı üzərində ümumi gücü 200 MVt olan (*Azərbaycan və İran hər birinə 100 MVt olmaqla*) “Xudafərin”, gücü 80 MVt olan (*Azərbaycan və İran hər birinə 40 MVt olmaqla*) “Qız” qalası və 36 MVt gücə malik Ordubad su elektrik stansiyalarının, həmçinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında çoxsaylı irili-xırdalı SES-lərin tikintisi yer alır [10, 13].

Ölkənin enerji istehsalı strukturunda yaşıl enerjinin payının durmadan artması energetika balansına daha bəzi yox, yanaşmanı və bu istiqamətdə inkişafın müvafiq yeni strateji xəttinin təyin olunmasını tələb etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanın regionlarında yaşıl enerjinin potensialının balanslaşdırılması və ondan istifadənin genişləndirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev böyük Qarabağ zəfərindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin əksər hissəni təşkil edən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonlarını Yaşıl Enerji Zonası elan etmişdir. Onun “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncamı ilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi kimi inkişaf prioritetləri təsbit olunmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, bu prioritetlər BMT-nin “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, vurğulanmalıdır ki, həmin prioritetlər üzrə müvafiq vəzifələrin icrası “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda “Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım ölkəsi” üzrə strateji çərçivə” sənədində, onun tərkib hissəsindən biri olaraq “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nda, və habelə həmin illəri əhatə edən “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Yaşıl enerji zonasının yaradılması üzrə Tədbirlər Planı”nda da öz əksini tapmışdır.

İlkin qiymətləndirmələrə görə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə 7200 MVt günəş, 2000 MVt, külək 457 MVt hidro və 100 MVt bio enerjisi olmaqla ümumi toplumda 10 min MVt-a yaxın potensial vardır. İşləyən, tikilən və layihələndirilən kiçik su elektrik stansiyalarının sayı 30, enerji potensialı isə

350 MVt-a bərabərdir [13].

Aşağıdakı cədvəldə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında mövcud və layihələndirilən SES-lər və KSES-lər (*Kiçik SES-lər*) haqqında məlumatlar təqdim olunur:

Cədvəl 1

**Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında
mövcud və layihələndirilən SES və KSES-lər**

№	SES / KSES adı	Yerləşdiyi		Su hövzəsi	Gücü, MVt	Turbin sayı, ədəd	İstehsal gücü, mln. kVts		
		İqtisadi rayon	Ərazi						
İstismara verilmiş SES və KSES-lər									
1	Füzuli SES	Qarabağ	Füzuli r.	Baş Mil kanalı	25	4	70,0		
2	Güləbird KSES	Şərqi Zəngəzur	Laçın r.,Güləbird k.	Həkəri çayı	8,0	2	20,0		
3	Suqovuşan-1 KSES	Qarabağ	Tərtər ray., Suqovuşan q.	Tərtərçay çayı	4,8	3	13,4		
4	Suqovuşan-2 KSES				3,0	3	7,0		
5	Kəlbəcər-1 KSES	Şərqi Zəngəzur	Kəlbəcər ray.	Lev çayı	4,4	1	12,3		
6	Sus KSES		Laçın r., Sus k.	Həkəri çayı	4,0	1	12,0		
7	Zabux KSES		Laçın r., Zabux k.	Zabux çayı	2,5	4	5,0		
Cəmi					51,7	-	69,7		
Tikintisi davam edən SES və KSES-lər									
1	Xüdafərin SES	Şərqi Zəngəzur	Cəbrayıl r., Qumlaq		Araz çayı *(Azərbaycan payına)	100*	2*	250,0*	
2	Qız Qalası SES		Cəbrayıl r., Maşanlı			40*	2*	110,0*	
3	Qamışlı KSES		Kəlbəcər	Qamışlı k.		Lev çayı	6,3	2	17,0
4	Meydan KSES			Meydan k.		Meydan çayı	3,4	2	9,5
5	Soyuqbulaq KSES			Soyuqbulaq k		Tərtərçay çayı	5,3	2	14,0
6	Çıraq-1 KSES			Çıraq k.			8,3	2	21,0
7	Çıraq-2 KSES						3,6	1	10,0
Cəmi					166,9	-	703,5		
2022-2023-cü illərdə tikilməsi nəzərdə tutulan SES və KSES-lər									
2022-ci il üzrə									
1	Şayıflı SES	Şərqi Zəngəzur	Zəngilan	Şayıflı k	Oxçuçay çayı	10,5	2	33,8	
2	Sarıqışlaq SES			Sarıqışlaq k.		10,5	2	33,1	
3	Zəngilan SES			Zəngilan r		10,5	2	32,3	
4	Cahangirbəyli SES			Cahangirbəyli k.		10,5	2	31,6	
5	Zar KSES			Kəlbəcər r, Zar k.		Zar çayı	3,78	2	10,8
6	Ağbulaq SES		Laçın r., Ağbulaq k.		Hoçazsu çayı	14,25	2	49,9	

7	Mişni KSES		Laçın r., Mişni k.		8,24	4	28,8	
Cəmi					68,3	-	220,3	
2023-cü il üzrə								
1	Mirik KSES	Şərqi Zəngəzur	Laçın	Mirik k.	Hoçazsu çayı	3,2	2	10,2
2	Qarıqışlaq KSES			Qarıqışlaq k.		3,8	2	12,1
3	Şeylanlı KSES			Şeylanlı k.		4,3	2	13,7
4	Alxaslı KSES			Alxaslı k.		6,0	2	19,2
5	Kəlbəcər-2 KSES		Kəlbəcər	Kəlbəcər r.	Lev çayı	1,0	2	3,2
6	Nadirxanlı KSES			Nadirxanlı k.	Tərtərçay çayı	8,2	3	26,1
7	Yuxarı Vəng SES			Yuxarı Vəng k.		12,5	3	40,0
8	Aşağı Vəng SES			Aşağı Vəng k.		19,5	4	62,4
9	Toğanalı KSES			Kəlbəcər-Göygöl r.	Kürəkçay ç.	4,6	2	17,8
Cəmi					63,1	-	204,7	
Yekun - 30 ES (o cümlədən: SES-lər -10, KSES-lər-20)					350,0	-	926,2	

Mənbə: “Azərenerji” ASC-nin [14] materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bununla belə, regionun enerji potensialını konsolidə etmək və buradan xaricə ixracı gerçəkləşdirmək, habelə Azərbaycanın eksklavı Naxçıvan Muxtar Respublikasına ötürmək üçün müvafiq infrastruktur quruculuğu işləri də aparılır. Bu istiqamətdə yenidənqurulmuş 330 kV-luq “İmişli və “Ağcabədi” yarımstansiyalarını Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində tikiləcək 330 və 400 kV-luq yarımstansiyaları ilə birləşdirən 330 kV-luq “Cəbrayıl” enerji qovşağının yaradılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu strateji xətt həm də, Azərbaycanın artan elektroenergetika potensialından irəli gələrək, Avropaya, xüsusən də yaşıl enerji kontekstində enerji körpüsünün salınmasına zəmin yaratmışdır. Onu həmçinin Avropa İttifaqı ilə aparılan enerji dialoqu da əsaslı etmişdir [14]. Belə ki, bu enerji dialoqu yalnız təbii qazı deyil, eyni zamanda yaşıl enerji və yaşıl hidrogeni də ehtiva edir.

Göstərilən milli prioritetlər həm də global iqlim dəyişikliklərinin miqyasını nəzərə alaraq, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpasının təşviqi kimi məsələlər baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu çevrədə təsbit olunan strateji dövrdə iqlim dəyişikliklərinə təsiri azaldan yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit yaratmaqla yaşıl enerji məkanının effektiv reallaşdırılmasına nail olunmalıdır. Həmçinin bütün sferalarda “yaşıl” texnologiyaların tətbiqi vüsətlənməli, xüsusən də ekoloji təmiz nəqliyyat vasitələrindən istifadə genişləndirilməli və yaşıl iqtisadiyyata rəqəmsallaşmanın, süni intellekt resurslarının və “Sənaye-4” nailiyyətlərinin tətbiqi ilə daha əhatəli keçid təmin olunmalıdır.

NƏTİCƏ

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin enerji potensialı və yaşıl infrastruktur strategiyası istiqamətində apardığımız təhlil və qiymətləndirmələr belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, dünya energetikası böyük transformasiya mərhələsindədir. Resursların məhdudlaşması yeni global çağırışlar kontekstində industrial dövlətlərin energetik konsepsiyasına, milli təhlükəsizlik strategiyalarına korrektələr gətirir. Bu konseptual istiqamət Azərbaycan üçün də istisnasızdır. Ona görə də, ölkədə aparılan enerji siyasəti yaşıl energetika kontekstində təkmilləşir, daha optimal səciyyə daşıyır. Bu baxımdan mövcud reallıqlara və

aparılan təhlillərə əsaslanaraq Azərbaycanda yaşıl energetika quruculuğunun daha təkmil məcrada inkişafı üçün hədəflər olaraq aşağıdakılar səciyyələndirilir:

- milli enerji təhlükəsizliyinin və ölkənin ixrac potensialının yaşıl konseptlər sistemində davamlı möhkəmləndirilməsi üzrə daha bəzi enerji strategiyasının işlənməsi və bundan irəli gələrək işğaldan azad edilmiş ərazilərlə bağlı məqsədli dövlət proqramının hazırlanması;

- enerji effektivliyinin artırılması, tələb yüksəlişinə uyğun yaşıl enerji əsaslı daha modern infrastrukturun formalaşdırılması, ev təsərrüfatlarında, inzibati və çoxmənzilli binalarda, fərdi yaşayış evlərində günəş panelləri və kollektorlarından istifadənin proqramlı olaraq genişləndirilməsi, regional (xüsusən böyük şəhərlərdə) bərk məişət tullantıları zavodlarının (BMTZ-lər) yaradılması, bir və ya bir neçə yanaşı kəndin günəş, külək və bioyanacaqdan istifadə əsasında (hibrid və ya ayrı-ayrılıqda) regenerativ təchizatı;

- yaşıl enerjinin geniş tətbiqi ilə əlaqədar qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin mütəmadi öyrənilməsi, infrastrukturun idarəedilməsində yüksək texnologiyalardan, o cümlədən milli peyk xidmətlərindən istifadənin genişləndirilməsi, institusionallaşmanın genişləndirilməsi, sahə üzrə normativ-hüquqi bazanın davamlı təkmilləşdirilməsi;

- işğaldan azad edilmiş ərazilərdə, enerji ehtiyatlarının konsolidasiyası, müasir texnologiyalar tətbiq edilməklə onların davamlı inkişaf edən yaşıl enerji zonasına çevrilməsi və ən müasir standartlara cavab verən, innovativ enerji sistemi ilə təchizatı;

- ekoloji effektivlik və emissiyalı iqtisadiyyat prinsiplərinə uyğun olaraq, dekarbonizasiya istiqamətində fəaliyyətlərin artırılması, elektromobillərdən istifadənin genişləndirilməsi və müqabil infrastrukturun qurulması, enerji sektorunda süni intellekt resurslarının və “Sənaye-4” nailiyyətlərinin tətbiqinin genişliklə təminatı.

Bununla belə, respublikada, o cümlədən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaşıl enerjinin geniş tətbiqi ilə əlaqədar mövcud və yeni yaradılacaq regenerativ güclərin ölkənin istehlak qrafikinə texniki və iqtisadi cəhətdən ardıcıl uyğunlaşdırılması da gərəkli hesab olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Hacızadə E.M. Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycan: / – E.M.Hacızadə. – Bakı: “Letterpress”, – 2018. – 912 s.
2. Klaus Şvab. Dördüncü sənaye inqilabı: / – Şvab Klaus. – Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, – 2020. – 200 s.
3. Султанов Ч.А. Электроэнергетика Азербайджана / Ч.А.Султанов. – Баку: Чашыоглы, – 2013. – 223 с.
4. “Yaşıl iqtisadiyyat” / V.Ə.Qasımlı [və b.] – Bakı: “Azprint” nəşriyyatı, – 2022. – 280 s.
5. Allan Bentley B. and Jonas Meckling. Creative Learning and Policy Ideas: The Global Rise of Green Growth. Forthcoming in Perspectives on Politics: [Electronic resource] / URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3765002.
6. Scott Cato Molly (2009). Green Economics: An Introduction to Theory, Policy and Practice. USA, Earthscan publishes in association with the International Institute. p 224.
7. Гейтс Б. Как нам избежать климатической катастрофы. Решения, которые у нас есть. Прорывы, которые нам нужны: / – Б.Гейтс. – Москва: Манн, Иванов и Фербер (МИФ)”, – 2021. – 336 с.
8. Сидорович В. Мировая энергетическая революция: Как возобновляемые источники энергии изменят наш мир: / – В.Сидорович. – Москва: Альпина Паблишер, – 2019. – 208 с.
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı: [Elektron resurs] / – Bakı: URL: <https://www.president.az>
10. Professor Elşən Hacızadənin saytı: [Elektron resurs] / – Bakı: URL: <https://www.hajizada.com>
11. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin rəsmi saytı: [Elektron resurs] / URL: <https://www.iea.org>

12. Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyi – IRENA rəsmi saytı: [Elektron resurs] / URL: <https://www.irena.org>

13. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi: [Elektron resurs] / – Bakı: URL: <https://www.minenergy.gov.az>

14. “Azərenerji” ASC: [Elektron resurs] / – Bakı: URL: [https:// www.azerenerji.com](https://www.azerenerji.com)

E.M.Hajizadeh

*Professor, Dr., Azerbaijan State University of Economics
Head of the Center for Energy Economics*

Energy potential of the liberated territories and green infrastructure strategy

Abstract

Global challenges are also paving the way for the transition to a green energy system in Azerbaijan. In this regard, the energy potential of the liberated territories is of great importance. The president of the Republic Mr. Ilham Aliyev declared these territories a green energy zone. At present, large-scale projects are being implemented in the country to increase institutionalization in this area. Proceeding from this, the article focuses on global trends in the green energy sector, assessment of the energy potential of the liberated territories, and priority issues such as the green growth strategy. Based on the analysis and assessments, targets for the development of green energy in Azerbaijan, including in the liberated territories, were determined and relevant practical proposals were put forward. In the system of green concepts, strengthening national energy security and energy efficiency, as well as expanding the country's export potential, increasing decarbonization activities in accordance with the principles of ecological economics and, based on all this, the development of a targeted state program for the implementation of a green infrastructure strategy in the territories liberated from occupation is one of these results.

Keywords: Heydar Aliyev, liberated territories, energy potential, green infrastructure, green energy.

V.A.Qasımlı

Professor, Dr.

*Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və
Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru*

STRATEGİYA VƏ İCRA: PROQRAMƏSASLI İDARƏETMƏ

Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri 2020-ci ildə baş vermiş 44 günlük Vətən müharibəsində Ermənistan üzərində qazandığımız qələbədir. Hazırda Azərbaycanın canlı orqanizm kimi bərpa etdiyi tarixi ərazilərində – işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə regenerasiya və reinteqrasiya dövrü yaşanır. Qumilyovun təbirincə desək, passionarlığımız – daxili energetikamız Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun inkişaf səbəbi, “Dədə Qorqud” dilində təpərimiz isə daxili enerjini işə çevirən yetənəyimizdir. Azərbaycan təkcə beşinci nəsil müharibə aparmaqla torpaq

bütünlüyünü təmin etməyin çağdaş nümunəsini deyil, həm də ekosid, urbisid və etnosid cinayətlərinə rəğmən postkonflikt quruculuğunu daxili imkanları hesabına və daha yüksək səviyyədə təşkil etməklə quruculuğun yeni bir modelini də ortaya qoydu.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında postkonflikt quruculuğunun əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilib:

1. Azərbaycanın hərbi meydanında möhtəşəm qələbəsinin digər, o cümlədən, siyasi və diplomatik müstəvilərdə möhkəmləndirilməsi

Ərazi bütövlüyünün tanınması da daxil olmaqla, Azərbaycanla Ermənistan arasında sülh müqaviləsinin imzalanması, kommunikasiyaların açılması və regional integrasiyanın gücləndirilməsi istiqamətində ardıcıl addımlar atılır. Ölkəmizin mövqeyi beynəlxalq qanunlara və normalara uyğundur, dünyanın əksər aparıcı dövlətləri və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları tərəfindən də dəstəklənir. Bütün dünya dövlətləri də təsdiq edir ki, bölgədə sülh və əmin-amanlıq davamlı inkişaf üçün təməl şərtidir. Azərbaycan dövləti də bunun üçün beynəlxalq norma və prinsipləri, eləcə də dinc qonşuluq siyasətini rəhbər tutaraq lazımi tədbirləri həyata keçirir.

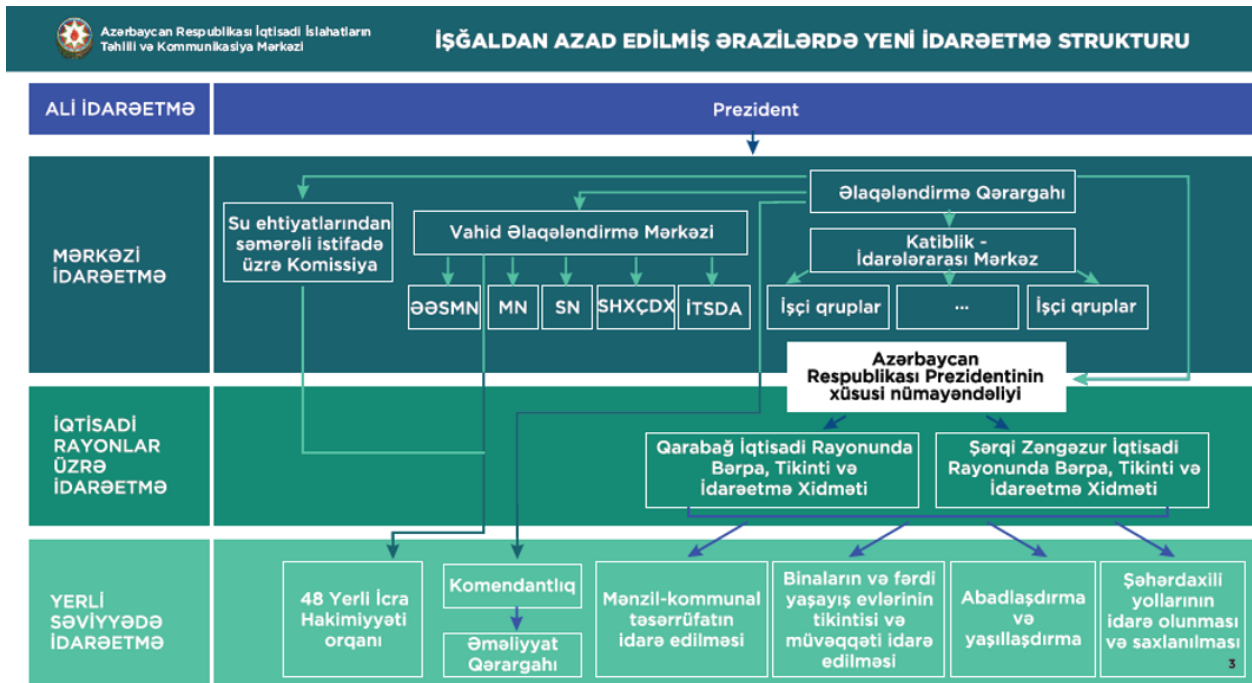
2. Şəhid ailələri və müharibə iştirakçılarının sosial müdafiəsinin təşkili

Aydındır ki, ərazilərin bərpası və böyük qayıdışla yanaşı, şəhid ailələrinə, qazilərə və bir sözlə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, “qələbəni bizə yaşadanlar”a diqqət və qayğının göstərilməsi zəruridir. Bu məqsədlə ölkədə “Şəhid ailələri üzvlərinin, müharibə ilə əlaqədar xəsarət almış hərbi qulluqçuların və əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin müraciətləri üzrə vahid əlaqələndirmə mərkəzləri” yaradılıb. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi və ərazilərin işğaldan azad olunması uğrunda aparılan hərbi əməliyyatlar zamanı şəhid olmuş şəxslərin ailə üzvlərinə, müharibə ilə əlaqədar xəsarət almış hərbi qulluqçulara və əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərə əmək, məşğulluq, sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza, reabilitasiya, müalicə, müayinə, eləcə də digər sahələrdə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, vətəndaş məmnunluğunun təmin olunması, dövlət orqanlarının fəaliyyətində səmərəliliyin, şəffaflığın artırılması, habelə xidmətlərin vahid məkandan təxirəsalınmaz və operativ icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 iyun 2021-ci il tarixli 1380 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmış Mərkəzlər dövlətin diqqət və qayğısını sistemli şəkildə həyata keçirir. Onu da qeyd edək ki, postmüharibə dövründə, 2023-cü ilin birinci rübü də daxil olmaqla, sosial dəstək tədbirləri çərçivəsində 124 min şəxsə 281 min xidmət göstərilib, o cümlədən, 4,5 min mənzil və 324 avtomobil verilib. Vahid Əlaqələndirmə Mərkəzlərində “bir pəncərə” prinsipi ilə 5 mərkəzi icra hakimiyyəti və 48 yerli icra hakimiyyəti orqanı üzrə 26 xidmət göstərilir.

3. İşğaldan azad edilmiş ərazilər üzrə yeni dövlət idarəetmə modelinin tətbiqi

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən genişmiqyaslı tikinti-quruculuq işləri ilə yanaşı, bu ərazilərdə yeni idarəetmə modelinin əsası qoyulub. Dövlət başçısının xüsusi nümayəndəliklərinin yaradılması sayəsində həyata keçirilən işlərə və layihələrə nəzarət daha da sistemləşdirilib. Eyni zamanda, bildiyimiz kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Fərmanına əsasən, Qarabağ iqtisadi rayonu (Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları) və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları) yaradılıb. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahı yaradılıb. Eyni zamanda, Qərargahın nəzdində katiblik və kommunikasiya funksiyasının yerinə yetirilməsi və zəruri analitik-təşkilati dəstək göstərilməsi məqsədilə İdarələrarası Mərkəz formalaşdırılıb. Şuşa, Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan işğaldan azad edilmiş ərazilər (Ağdam, Füzuli, Hadrut), Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Zəngilan, Cəbrayıl, Qubadlı) və Laçın üzrə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəlikləri təsis edilib. Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi yanında Qarabağ Regional Memarlıq və Şəhərsalma Baş İdarəsi təşkil olunub.

Ümumilikdə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə formalaşdırılmış yeni idarəetmə strukturunu sxematik olaraq aşağıdakı kimi təsvir edə bilərik.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında bərpa, tikinti və idarəetmə xidməti göstərmək üçün müvafiq publik hüquqi şəxslər yaradılıb. Qarabağ Dirçəliş Fondu isə işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafı üçün maliyyə dəstəyinin göstərilməsini və sərmayələrin cəlb edilməsini, bu sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişaf etdirilməsini, habelə ölkə daxilində və xaricində zəruri təşviqat işlərini həyata keçirən publik hüquqi şəxsdir.

4. Ərazilərin minalardan və partlamamış hərbi sursatlardan təmizlənməsi

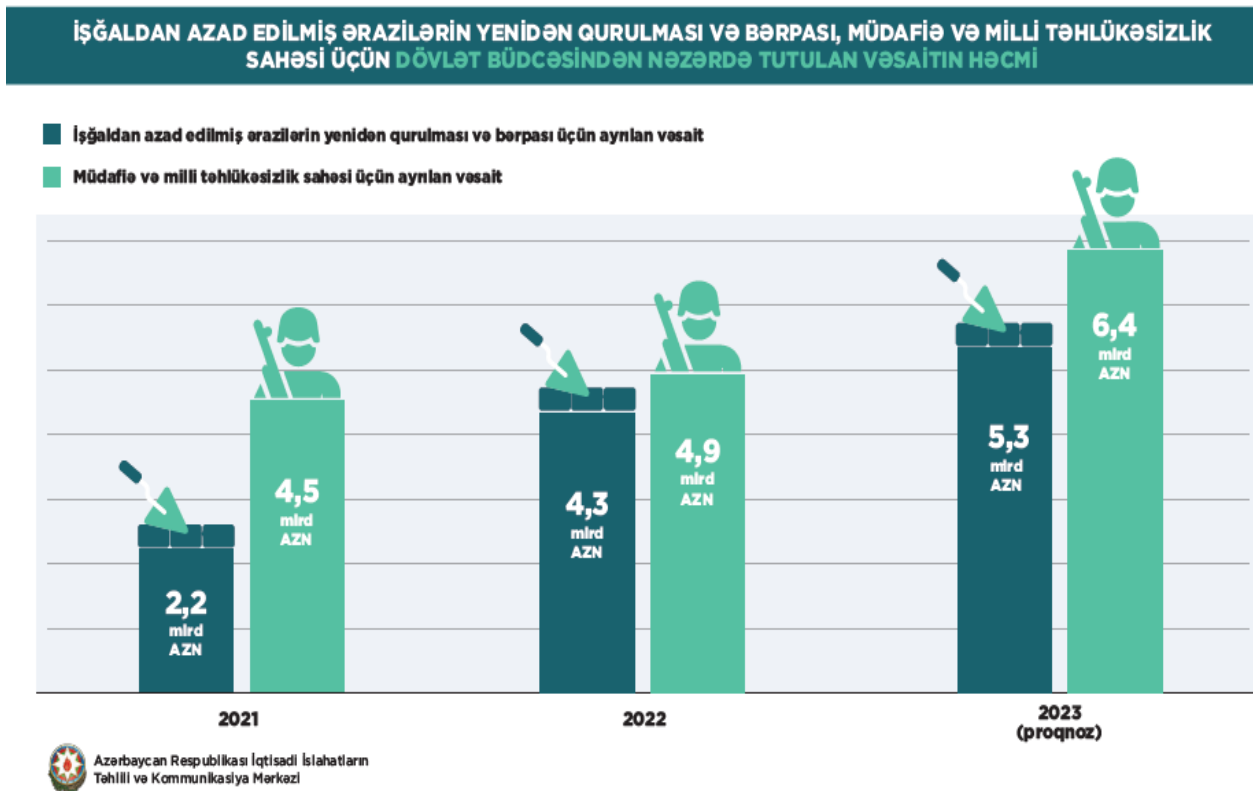
Ayındır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin hər qarışında erməni vandalizminin əlamətləri qalmaqdadır, ərazilərdə minlərlə partlamamış minalar mövcuddur. Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli məqsədilə yaradılmış Əlaqələndirmə Qərargahının nəzdində fəaliyyət göstərən İdarələrarası Mərkəzin Minalardan və partlamamış hərbi sursatlardan (PHS) təmizlənməsi üzrə İşçi Qrupu işləyir. Nazirlər Kabineti tərəfindən minatəmizləmə fəaliyyətinə dair təsdiq edilmiş illik tədbirlər planı üzrə ərazilərin mina və partlayıcı qurğulardan təmizlənməsi işlərini Minatəmizləmə Agentliyi (ANAMA), Müdafiə Nazirliyi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi və Dövlət Sərhəd Xidməti həyata keçirir. Bu sahədə beynəlxalq inkişaf partnyorları və vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə əməkdaşlıq mövcuddur. Məlumdur ki, nəzərdə tutulan işlərin həyata keçirilməsi, azad edilmiş ərazilərin yenidən dirçəldilməsi üçün ilk növbədə təhlükəsizliyin təmin olunması və ərazilərin minalardan təmizlənməsi ən vacib məsələdir. 30 ilə yaxın işğal altında qalmış Azərbaycan torpaqlarında mənfur düşmən təxmini-nən 1,5 milyondan artıq mina basdırıb. Təbii ki, bu, yenidənqurma işlərində böyük risklər yaradır, Böyük Qayıdışın tez bir zamanda reallaşmasına çətinliklər törədir.

2023-cü ilin mart ayına olan məlumata görə, Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş torpaqlarda 83 min 993 hektar ərazi mina və partlamamış hərbi sursatlardan təmizlənilib, ümumilikdə 89 mindən çox mina və partlamamış hərbi sursat zərərsizləşdirilib. Beynəlxalq mütəxəssislərin hesablamalarına görə, Azərbaycan ərazilərinin minalardan təmizlənməsinə, təxminən 30 il vaxt və 25 milyard ABŞ dolları lazımdır.

5. İqtisadi və sosial infrastrukturun yaradılması

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun qurulması və bunun üzərindən iqtisadi inkişafın təmin olunması fəlsəfəsi iki təməl prinsip üzərində qurulur: dairəvilik və düyünlər – təmərküzləşmə

mərkəzləri. Məsələn, azad edilmiş ərazilərdə yeni yaradılan kritik infrastruktur dairəvi xarakter daşıyır. 760 kilometrədən artıq avtomobil yolu, 340 kilometrədən çox dəmir yolu, üç hava limanı, həmçinin 40-dan çox SES, Xudafərin və Qız Qalası generasiya gücləri, yarım-stansiya və ötürücü qurğular elə təşkil olunub ki, fasiləsiz və qırılmaz xidmət təmin olunsun;

Təqdim edilən diaqramdan da göründüyü kimi, işğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması, müvafiq infrastruktur təminatının formalaşdırılması Azərbaycan dövlətinin daxili iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərinə aiddir. İlbdil ərazilərin bərpasına ayrılan vəsaitlərin artımı da bunu bir daha təsdiq edir. Göründüyü kimi, 2021-ci ildə 6,7 milyard, 2022-ci ildə 9,2 milyard, 2023-cü ildə isə 11,7 milyard manat vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulur ki, bunlar da böyük qayıdışa nail olunana qədər ilbdil artacaq. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi isə vəsaitlərin daha da artırılacağına, eləcə də görülən işlərin daha geniş coğrafiyanı əhatə edəcəyinə əsas verir.

6. Sənaye parkları, aqroparklar, vergi-gömrük güzəştləri, kreditlərin və investisiyaların sığortalıması mexanizmi və digər dövlət təşviqlərindən istifadə etməklə iqtisadiyyatın canlandırılması

“İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” 10 dekabr 2021-ci il tarixli Prezident Sərəncamı işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi canlanmanın sürətləndirilməsi və investisiya cəlbəediciliyinin artırılması, müasir və effektiv istehsal, ticarət və xidmət infrastrukturunun yaradılması, innovativ texnologiyaların tətbiqi, sənaye potensialının reallaşdırılması, optimal güzəştlərin və stimullaşdırıcı mexanizmlərin hazırlanması və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradılması məqsədi daşıyır. Sərəncamın icrasının təmin olunması, eləcə də işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafı və məskunlaşmanın sürətləndirilməsi məqsədilə bir sıra güzəştlər də nəzərdə tutulur ki, bunu da sxematik olaraq aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

7. Yaşayış məntəqələrinin planlı şəkildə bərpası

Təbii ki, infrastruktur təminatı, mövcud potensial imkanlardan qənaətlə və tam istifadə ilə yanaşı, ərazilərin bərpası, yaşayış üçün müvafiq evlərin, kommunikasiyaların yaradılması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə Nazirlər Kabinetinin 2022-ci il 16 avqust tarixli qərarı ilə "İşğaldan azad edilmiş ərazilərin Ümumi planı" təsdiq edilib. Bunun əsasında isə şəhər və kəndlərin bərpası plana uyğun aparılır. Artıq Şuşa, Ağdam, Cəbrayıl, Zəngilan, Füzuli, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər şəhərlərinin baş planları hazırdır. Laçın rayonunun Zabux və Sus kəndləri, demək olar ki, öz sakinlərini qəbul etməyə hazırdır. Dövlət başçısının 2023-cü ilin may ayında Kəlbəcərə səfəri zamanı Yanşaq və Zallar kəndlərinin, eləcə də 960 yerlik orta məktəbin bünövrəsi qoyulub.

8. Əhalinin Böyük Qayıdışı

2022-ci ildə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa – Zəngilan rayonunda "Ağıllı kənd" konsepsiyası əsasında yenidən salınmış Ağalı kəndinə sakinlərin köçürülməsi ilə başladı. Böyük Qayıdış layihəsi çərçivəsində, artıq Ağalı kəndinə ümumilikdə 420 nəfərdən ibarət 86 ailə köçürülüb. O cümlədən, Laçın şəhərində 213 nəfərdən ibarət 55 ailənin daimi məskunlaşması təmin edilib. Digər yaşayış ərazilərinə də məcburi köçkünlərin mərhələlərlə qayıdışı üzrə davamlı işlər aparılır.

9. Ermənistanın işğal dövründə törətdiyi cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb edilməsi

Ermənistanın beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti - mütləq məsuliyyət hesab olunmaqla Azərbaycana qarşı beynəlxalq hüquq öhdəliyinin pozulması nəticəsində vurduğu ziyanı aradan qaldırmaq və vurulmuş ziyanı ödəmək öhdəliyidir. Bu məsuliyyət həm maddi, həm də qeyri-maddi olmaqla müxtəlif formalara malikdir: reparasiya, restitusiya, təminat və ya kompensasiya və satisfaksiya.

10. Mənaqişənin fəsadları barədə məlumatların yayılması

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən "Karabakh.Center" layihəsi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin səbəbləri və Ermənistanın təcavüzünün nəticələri barədə obyektiv məlumatların sistemləşdirilməsi və geniş ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə yaradılıb. Bu internet resursunun çoxsaylı materialları konkret nümunələr əsasında Azərbaycan xalqının Qarabağda maddi-mədəni irsinə, bu regionun biomüxtəlifliyinə və təbii sərvətlərinə dəyən ziyanın miqyası ilə tanış olmaq imkanı yaradır.

Yekun

“Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”na uyğun olaraq “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdış” Dövlət Proqramı icra edilir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa-quruculuq işlərinə isə hətta Vətən müharibəsinin gedişində başlanıb və ötən müddətdə təxminən 10 milyard manatdan çox vəsait xərclənib. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə iqtisadiyyatın altı əsas istiqamət üzrə inkişafı gözlənilir: kənd təsərrüfatı, ərzaq sənayesi, dağ-mədən sənayesi, “yaşıl enerji”, nəqliyyat logistika və turizm. Təbii iqlim şəraiti, tarixi ənənə, coğrafi yerləşmə və demoqrafik potensiala uyğun olaraq işğaldan azad edilmiş ərazilərin əsas inkişaf drayverləri də müəyyənləşir. 100 min nəfərlik Ağdam şəhəri yüngül sənaye və xidmət mərkəzi, Araz boyunca düzülən Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan rayonları nəqliyyat-logistika qovşağı, “yaşıl enerji” və əkinçilik, Kəlbəcər və Laçın rayonları dağ-mədən sənayesi, “yaşıl enerji”, turizm, heyvandarlıq və Şuşa isə mədəniyyət paytaxtı olaraq yaradıcı sənayesi ilə bölgənin qravitasiya mərkəzlərinə çevrilir. Bizim hesablamalar göstərir ki, 2030-cu ilə qədər Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun 5-10 faizi həddində iqtisadiyyata malik ola bilər.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə həyatın geri qayıtması Dördüncü Sənaye İnqilabı və Davamlı İnkişaf Məqsədləri ilə həmahənglik təşkil etməklə bölgəni SMART regiona çevirməyi hədəfləyir. Azərbaycanda əmək ehtiyatlarının sabit qaldığı şəraitdə Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə kapitalın - əsas fondların çoxalması kapital tutumlu iqtisadi artımı sürətləndirir. Yaradılan yeni əsas fondlar müasir texnologiyalara əsaslandığından daha çox fondverimliliyi, yəni hər manat kapitalla düşən məhsulu artırıcaq. Digər tərəfdən də, Solou modelinə görə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə kapital qoyuluşu sıfırdan başladığına və tarazlıq nöqtəsinə (steady-state level) məsafə çox olduğuna görə daha çox dəyər yaradacaq. Necə ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniya və Yaponiya dağıntıların üzərində rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat qurdu. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə dövlət sərmayələri katalizator, qeyri-dövlət sərmayələri isə drayver olacaq. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzində “xərclər-buraxılış modeli” əsasında aparılmış hesablamalar Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvələri barədə təsəvvür yaradır.

Burada iki yanaşma var: birincisi, multiplikator yanaşması, digəri isə sektorun özündən əvvəl (backward linkage) və özündən sonra (forward linkage) gələn sektorlara nə dərəcədə təsir göstərməsidir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə dirçəldilən iqtisadiyyat sahələri dörd əsas multiplikator üzrə effekt yaradır: buraxılış multiplikatoru, əmək gəliri multiplikatoru, məşğulluq multiplikatoru və əlavə dəyər multiplikatoru. Məsələn, aqrar və turizm sahələri daha çox məşğulluq, dağ-mədən sektoru daha çox əlavə dəyər, maliyyə-bank sektoru kimi sektorlar isə daha çox əmək gəliri yaradır. Eyni zamanda, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə iqtisadi inkişaf ÜDM-nin tərkibində xarici komponentin – qoyuluşun (input) optimallaşdırılmasına da xidmət edir, o cümlədən, ərzaq təhlükəsizliyini gücləndirir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə başlayan tikinti bumu ölkənin bütün iqtisadiyyatına təsir göstərir. Məsələn, Azərbaycanda tikinti məhsulundan 84 sahə (downstream) faydalanır, tikinti özü isə 44 sahənin (upstream) məhsulundan və xidmətindən yararlanır. Beləliklə, tikinti elə bir həlqədir ki, onun vasitəsilə bütün zənciri tərpətmək, eyni zamanda, həm tələb, həm də təklif yaratmaq mümkündür.

2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti 5 yanvar 2022-ci il tarixində Sərəncam imzalayıb. Nazirlər Kabinetinin “Şuşa ili” ilə bağlı Tədbirlər Planının təsdiq edilməsi barədə Sərəncamında qeyd olunur ki, bu mövzuda elmi nəşrlər, audiovizual və çap materialları hazırlansın. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin hazırladığı “Yeni Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında postkonflikt quruculuğu” kitabı da ali rəhbərliyin müəyyənləşdirdiyi çərçivədə tərtib olunub. 44 günlük Vətən müharibəsində Ermənistan üzərində qələbəmizin iki illiyinə həsr edilən kitab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aparılan postkonflikt quruculuğundan bəhs edir.

İQTİSADİYYATIN SOLLUĞU-SAĞLIĞI VƏ İQTİSADI İNKİŞAF STRATEGİYALARININ SEÇİMİ

Bütün dövlətlər (hökumətlər) və siyasi qruplar (ilk növbədə siyasi partiyalar) ictimai rifa- hın yüksəlməsini özlərinin son məqsədi elan edirlər. Solçu siyasi-iqtisadi məfkurəyə görə, bu məqsədə çatmağın ən “qısa” və düzgün yolu dövlətin aktiv tənzimləmə tədbirləri həyata keçirməsindən, sağçı məfkurəyə görə isə, iqtisadiyyatın özü-özünü tənzimləməsindən keçir. Bu iki fəlsəfə arasındakı rəqabət müasir dünyada sosial-iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələ- rindəndir.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə formaları arasında *modelyaradıcı müdaxilə formalarını* ayrıca təsnifləşdirmək lazımdır. Bunlar elə müdaxilə formalarıdır ki:

• ***iqtisadi modellər (sistemlər), ilk növbədə, bunların səviyyəsinə görə fərqlənir.*** Məsələn, daxili bazarın qorunması məqsədi ilə idxalın məhdudlaşdırılması xarici ticarət rejiminin liberallıq səviyyəsini və dolayısı ilə həm də iqtisadiyyatın ümumi liberallıq səviyyəsini azaldır. Bu o deməkdir ki, xarici ticarətin tənzimlənməsi dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin modelyaradıcı formalarına aiddir. Bir çox başqa müdaxilə formaları isə bu mənada neytraldır. Məsələn, məzənnəni tənzimləmək məqsədi ilə maliyyə bazarında dövlətin həyata keçirdiyi valyuta intervensiyaları, qeyri-formal iqtisadiyyatın leqallaşdırılması və korrupsiyanın azaldılması üzrə tədbirlər, uşaq əməyinin tənzimlənməsi ilə bağlı qanunvericilik qərarları da dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsidir, amma bunlar iqtisadiyyata liberallıq və ya dirijistlik əlamətləri vermir və modelyaradıcı formalara aid deyil;

• ***ikiqütblüdür.*** Bunların zəifləməsinin də (azaldılmasının da), gücləndirilməsinin də (artırılmasının da) öz məntiqi var. Məsələn, xarici ticarətin tənzimlənməsi qarşısında dayanan və mahiyyətə bir-birinə əks olan hədəflərin hər ikisi – idxalın sərbəstliyi və daxili bazarın qorunması – “yaşamaq haqqına” sahibdir. Hər bir ölkədə və hər bir zaman kəsiyində bunların hansısa biri ön plana çıxır, yəni prioritetə çevrilir. Bunların arasındakı seçim "ya bu, ya o" tipli seçim deyil, bunların hansısa kombinasiyasının (nisbətinin) seçimidir. Bunlar cəmi dəyişməz qalan toplananlara bənzəyir, yəni biri artdıqda digəri azalır. Eyni məhsul və xidmətlər üzrə (yaxud bütövlükdə ölkə üzrə) eyni vaxtda həm idxalın sərbəstliyini yüksəltmək, həm də daxili bazarın qorunmasını gücləndirmək prinsipə mümkün deyil;

• ***siyasi rəqabət predmetinə çevrilir.*** Məsələn, solçu siyasi qruplar (partiyalar, təşkilat- lar, analitik mərkəzlər) üçün daxili bazarın qorunması, sağçı qruplar üçünə xarici ticarətin liberallığı, bir qayda olaraq, daha yüksək prioritetdir.

Solçuluq və sağçılıq təkcə iqtisadi dünya görüşlərini deyil, real iqtisadiyyatları da səciyyələndirir. Hər konkret zaman kəsiyində hər bir ölkənin iqtisadiyyatı dövlətin ona müdaxiləsinin modelyaradıcı formalarının miqyasından və dərinliyindən asılı olaraq bəlli bir solluq-sağlıq səviyyəsinə malik olur. Bu müdaxilələr nə qədər yüksəkdirsə, iqtisadiyyat bir o qədər daha soldadır və əksinə, nə qədər aşağıdırsa, bir o qədər daha sağdadır.

İqtisadiyyatın sağlığı-solluğu ölçüləbiləndir. Onun səviyyəsini qiymətləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutu İqtisadiyyatın solluğu (sağlığı) indeksi – İS(S)İ – adlandırdığı kompozit göstərici təklif edir. İS(S)İ üzrə tədqiqatların nəticələri 2015-ci ildən başlayaraq hər il dərc olunur. Bundan əlavə, İnstitutun əməkdaşları İS(S)İ-nin siyasi-iqtisadi təfsirinə və sahəvi tətbiqinə dair bir sıra əsərlər nəşr etmişlər. Bütün bu nəşrlərlə İnstitutun rəsmi İnternet saytında tanış olmaq mümkündür.

Hər bir konkret ölkə (və ya ölkələr qrupu) üçün İS(S)İ bunu ifadə edir ki, onun iqtisadiyyatı hansısa başqa bir ölkənin (ölkələrin) iqtisadiyyatına nəzərən daha solçu, digərinin (digərləri- nin) iqtisadiyyatına

nəzərən daha sağçı iqtisadiyyatdır. İndeks həm də iqtisadiyyatın solluq-sağlıq *dərəcəsini* ölçür, yəni onu qiymətləndirməyə imkan verir ki, “A” ölkəsinin iqtisadiyyatı “B” ölkəsinin iqtisadiyyatına nisbətən *nə qədər* solda və ya sağdadır.

Metodologiya

İS(S)İ altı sub-indeks əsasında hesablanır:

- *Dövlət maliyyəsi sub-indeksi (DM)*,
- *Qiymətlərin tənzimlənməsi sub-indeksi (QT)*,
- *Xarici ticarət sub-indeksi (XT)*,
- *Lisenziyalaşdırma sub-indeksi (L)*,
- *Məşğulluğun tənzimlənməsi sub-indeksi (MT)*,
- *Minimum əmək haqqı sub-indeksi (MƏH)*.

İqtisadiyyatın solluğu (sağlığı) indeksi, onun bütün sub-indeksləri və bu sub-indekslərin alt-indeksləri 0-1 aralığında dəyişir. “0” – iqtisadiyyatın “mütləq sağlığını” (dövlətin iqtisadiyyata heç bir müdaxilə etməməsini), “1” – “mütləq solluğunu” (iqtisadiyyatın bütünlüklə dövlət tərəfindən idarə edilməsini) göstərir. Xarici ticarət sub-indeksinin alt-indeksləri və Məşğulluğun tənzimlənməsi sub-indeksinin Məşğulluğun tənzimlənməsinin sərtliyi alt-indeksi istisna olmaqla, bütün göstəricilər 0-1 aralığına $(V_i - V_{min}) / (V_{max} - V_{min})$ düsturu ilə gətirilir. Adı çəkilən alt-indekslər isə baza göstəricinin mahiyyətinə uyğun olaraq, $(V_i - V_{max}) / (V_{min} - V_{max})$ düsturu ilə indeksləşdirilir.

İqtisadi tənzimləmənin bəzi formaları üzrə (yəni bəzi sub-indekslər üzrə) mütləq sağlıq və ya mütləq solluq halları olsa da, ümumən, hər hansı bir ölkə iqtisadiyyatının “mütləq sağ” və ya “mütləq sol” nöqtəyə düşməsi mümkünsüzdür. Odur ki, bütün ölkələr üzrə İS(S)İ “0” və “1” nöqtələrindən müəyyən kənarlaşmada yerləşir.

Alt-indeksləri meydana gətirən sub-indekslərin hər biri üçün mümkün olan minimal (və ya ehtimalən minimal) göstərici V_{min} , mümkün olan maksimal (və ya ehtimalən maksimal) göstərici V_{max} kimi qəbul edilir.

Dövlət maliyyəsi sub-indeksi vergilər vasitəsilə gəlirlərin yenidən bölüşdürülmə səviyyəsi- ni əks etdirir və iki alt-indeksin – *Büdcə xərcləri alt-indeksinin* və *Müəssisələrin vergi yükü alt-indeksinin* cəbri ortası kimi hesablanır. Büdcə xərcləri alt-indeksi, öz növbəsində, büdcə xərcləri- nin ÜDM-də faizlə ifadə edilən pay göstəriciləri əsasında hesablanır. Faktik informasiya BVF-in statistik məlumat bazasındandır. Vergi yükü indeksi, şərti (modelləşdirilmiş) özəl müəssisə tərəfindən il ərzində ödənilən vergilərin onun illik mənfəətinə nisbəti göstəriciləri əsasında hesablanır. Statistik məlumatlar Dünya Bankının hesabatındandır.

Əgər təhlil olunan dövlətlər arasında resurs ixracatçısı olan ölkələr olmasaydı, büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbəti, dolayısı formada olsa da, müəssisələrin və vətəndaşların vergi yükünü (məcmu vergi yükünü) yetərinə adekvat əks etdirərdi. Büdcə vəsaitlərinin mühüm bir qismi neft-qaz fondlarından trasfərtlərlə formalaşanda vergi yükü göstəricilərinin ayrıca nəzərə alınma- sına ehtiyac yaranır. Bəzi araşdırma mərkəzləri vergi yükünü gəlir və mənfəət vergilərinin yuxarı həddi əsasında hesablayır, lakin maksimal dərəcə ilə vergi ödənməsi əksər ölkələr üçün tipik deyil. Buna görə də bu araşdırmada Vergi yükü alt-indeksinin hesablanması zamanı hipotetik şirkətin vergi yükü göstəricilərindən istifadə olunur. Nəzəri baxımdan, Dövlət maliyyəsi sub-indeksi gəlir vergisi vasitəsi ilə yenidən bölünən milli gəliri də əks etdirməlidir, amma bəzi ölkələrdə proporsional, digərlərində isə proqressiv vergi sistemi tətbiq edilir və onları vahid bir ölçüyə gətirmək yanlışdır.

Hər iki alt-indeks üçün $V_{min} = 0$, $V_{max} = 100$ götürülmüşdür.

Qiymətlərin tənzimlənməsi sub-indeksi qiymətlərin nə dərəcədə sərbəst əmələgəlməsini (sağ qütb) və eyni zamanda, dövlətin qiymətlərin formalaşmasına nə dərəcədə müdaxilə etməsini (sol qütb) ifadə edir. Sub-indeksin sıfıra yaxınlaşması qiymətqoymada liberallığın artmasını, birə yaxınlaşması isə qiymət tənzimlənməsinin güclənməsini ifadə edir. Qiymətqoymanın sərbəstliyini ölçmək üçün bu araşdırmada, nisbətən daha geniş anlamda həm monetar, həm qeyri-monetar, həm formal, həm də qeyri-

formal qiymət tənzimləmələrini özündə əks etdirən alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) əmsallarından istifadə olunur. Hər bir ölkə üçün bu əmsal AQP ilə hesablanmış (beynəlxalq dollarla ifadə olunmuş) ÜDM-in cari ABŞ dolları ilə ifadə olunmuş ÜDM-ə nisbəti kimi müəyyən edilir. Hər iki göstərici sırası BVF-in statistik bazasından götürülür. AQP əmsalları, ölkələr üzrə qiymətlərin ümumi səviyyəsi ilə ABŞ-dakı qiymət səviyyəsinin müqayisəsini ifadə etməklə, həm də ölkələr arasındakı qiymət səviyyəsi fərqlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ölkələr arasında qiymət səviyyəsi fərqlərinin determinantları sırasında monetar qiymət tənzimləməsi (ən ümumi şəkildə iqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsi – milli valyutadakı pul kütləsinin ÜDM-ə nisbəti) və bəzi strateji məhsullar (məsələn, enerji) üzrə qiymətlərə yuxarı hədd məhdudiyyətlərinin tətbiqi ilk sıralarda dayanır. Hansı ölkələrdə monetizasiya səviyyəsi daha aşağı (bu, monetar qiymət tənzimləməsinin sərtliliyini ifadə edir), eyni zamanda dövlət tərəfindən bir sıra məhsullar üçün rəsmi qaydada müəyyən olunmuş “tavan qiymət məhdudiyyətləri” həmin məhsulların real bazar qiymətindən daha aşağıdırsa (bu qeyri-monetar qiymət tənzimləməsinin sərtliliyini ifadə edir), həmin ölkələrdə qiymətlərin səviyyəsi daha aşağıdır, başqa ifadə ilə, AQP əmsalı daha yüksəkdir. Bu baxımdan AQP əmsalı qiymət tənzimlənməsinin səviyyəsi üzrə beynəlxalq müqayisələr aparmaq üçün hazırda əlçatan olan göstəricilər arasında mənzərəni nisbətən daha dəqiq ifadə edəndir.

AQP əmsallarının indeksləşdirilməsi zamanı $V_{min} = 0,1$, $V_{max} = 10$ götürülmüşdür.

Xarici ticarət sub-indeksi xarici ticarətin liberallıq səviyyəsini (sağ qütb) və dövlətin bu sahədəki tənzimləmə tədbirlərinin sərtliliyini (sol qütb) ölçür. Sub-indeksin sıfıra yaxınlaşması şirkətlərin xarici ticarət sərbəstliyinin artmasını, birə yaxınlaşması isə bu sahədə dövlət tənzimləməsinin sərtləşməsinə ifadə edir.

Sub-indeks üç konseptual müddəə üzərində qurulur. Birincisi, xarici ticarət azadlığı ixracın yox, idxalın sərbəstliyi ilə ölçülməlidir. İkincisi, idxalın sərbəstliyi yüksəldikdə, daxili bazarın qorunması, bir qayda olaraq, zəifləyir. Üçüncüsü, təbii resurs ixracının iqtisadiyyatda əhəmiyyətli paya malik olduğu ölkələrdə xarici ticarət azadlığını ixrac-idxal əməliyyatlarının mütləq və nisbi həcm göstəriciləri ilə (məsələn, ixrac və idxal həcmünün ÜDM-ə nisbəti ilə) ölçmək olmaz.

Xarici ticarət sub-indeksi üç alt-indeksin – *Xarici ticarət azadlığı alt-indeksinin*, *İdxalın iqtisadi qiyməti alt-indeksinin* və *Ticarətin azadlığı alt-indeksinin* sadə cəbri ortası kimi hesablanır. Xarici ticarət azadlığı alt-indeksi Freyzer İnstitutunun eyniadlı göstəriciləri əsasında, İdxalın iqtisadi qiyməti alt-indeksi Dünya İqtisadi Forumunun “Beynəlxalq ticarətdə iştirak” hesabatının materialları əsasında, Ticarətin azadlığı alt-indeksi isə *Heritage Fondu* ilə *The Wall Street Journal*’ın birlikdə hazırladığı “İqtisadi Azadlıq İndeksi” hesabatındakı eyniadlı göstəricilər əsasında hesablanır. Xarici ticarət azadlığı alt-indeksi üçün $V_{min} = 0$, $V_{max} = 10$, İdxalın iqtisadi qiyməti alt-indeksi üçün $V_{min} = 0$, $V_{max} = 7$, Ticarətin azadlığı alt-indeksi üçün $V_{min} = 0$, $V_{max} = 100$ götürülür.

Lisensiyalaşdırma sub-indeksi. İqtisadiyyatın sollar-sağlıq səviyyəsini lisensiyalaşdırmanın sadəliyi (mürəkkəbliyi) baxımından qiymətləndirərkən: a) lisensiyalaşdırılan fəaliyyət növlərinin sayını, b) lisensiyalaşdırılan fəaliyyət növlərinin çeşidini, c) lisenziyaların keçərlilik müddətini və d) lisenziyaların verilmə qaydalarını nəzərə almaq lazımdır. Bu göstəricilər iş sahibləri üçün nə qədər əlverişlidirsə (yəni say azdırsa, çeşid məhduddursa, müddət uzundursa və qaydalar sadədirsə), iqtisadiyyat bir o qədər daha sağdadır. Lakin hazırda bu göstəricilərin heç biri üzrə elmi tutarlılığı şübhə doğurmayan dövlətlərarası müqayisə aparmaq mümkün deyil.

Ona görə də Lisensiyalaşdırma sub-indeksi Dünya Bankının metodologiyası əsasında – modelləşdirilmiş müəssisənin hipotetik bir tikinti üçün aldığı lisenziyalara sərf etdiyi vaxt və xərc göstəricilərinin indeksləşdirilməsi əsasında, bu alt-indekslərin sadə ortası kimi hesablanır. Dünya Bankının istifadə etdiyi üçüncü göstərici – prosedurların sayı ümumi mənzərəni təhrif etdiyi üçün nəzərə alınmır.

Vaxt alt-indeksi üçün $V_{min} = 0$, $V_{max} = 1000$, *Xərc alt-indeksi* üçün isə $V_{min} = 0$, $V_{max} = 100$ kimi götürülür.

Məşğulluğun tənzimlənməsi sub-indeksi işəgötürənlə muzzdlu işçi arasında əmək prosesinin təşkili ilə bağlı münasibətlərə dövlətin nə dərəcədə müdaxilə etməsini ölçür. Ənənəvi sosial proqramlardan fərqli olaraq, bu müdaxilə *birbaşa* sosial müdafiə məqsədləri güdür. İşçinin birbaşa sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, bir qayda olaraq, iş sahibinin sərbəstliyini məhdudlaşdırmaq hesabına başa gəlir.

İki alt-indeks – *Məşğulluğun tənzimlənməsinin sərtliyi alt-indeksi* (2/3) və *İşdən çıxarma xərcləri alt-indeksi* (1/3) əsasında hesablanır. Statistik mənbə Dünya İqtisadi Forumunun məlu- mat bazasıdır. Məşğulluğun tənzimlənməsinin sərtliyi alt-indeksi üçün $V_{min} = 0$, $V_{max} = 7$, İşdən çıxarma xərcləri alt-indeksi üçün isə $V_{min} = 0$, $V_{max} = 78$ götürülür. İşdən çıxarma xərcləri alt-indeksinin baza göstəricisi işçinin işdən çıxarılma xərclərinin həmin işçinin neçə həftəlik əmək haqqına bərabər olduğunu ifadə edir. Ölkələr üzrə bu göstəricinin maksimum səviyyəsinin 58,5 olduğunu nəzərə alaraq, şərti olaraq 78 həftə (1,5 ildəki həftələrin sayı) bu göstərici üçün maksimum (mütləq sol qütb nöqtəsi) kimi qəbul edilir.

Minimum əmək haqqı sub-indeksi dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən illik minimum əmək haqqının adambaşına ÜDM-ə nisbətinin indeksləşdirilmiş variantıdır. Minimum əmək haqqının səviyyəsi iqtisadiyyatın solluğuna-sağlığına bilavasitə təsir edir, çünki bəzi başqa göstəricilər kimi, onun da yüksəldilməsi eyni vaxtda iqtisadiyyatın həm sollaşmasını, həm də sosial yönlüyünün güclənməsini ifadə edir. Bir sıra dövlətlərdə MƏH qanunvericiliklə təsbit edildikdə belə, kollektiv razılaşmalarla yenidən müəyyənləşdirilir. Bu hallarda razılaşdırılmış minimum, qanunla təyin ediləndən daha yüksək olur və dövlətin qoyduğu minimum, bir növ, əmək haqqı minimumunun minimal həddi rolunu oynayır. Həm iqtisadiyyatın solluğu-sağlığı dövlət müdaxiləsi ilə şərtləndiyinə görə, həm də qanunvericiliklə təsbit edilən minimum son aşağı həddi ifadə etdiyinə görə bu araşdırmada ondan istifadə olunur.

Minimum əmək haqqının nə qanunvericiliklə, nə də kollektiv müqavilələrlə tənzimlənmədiyi ölkələrin iqtisadiyyatı bu sub-indeksə görə mütləq sağ qütbə (sıfır nöqtəsində) yerləşir. Minimum əmək haqqı yalnız kollektiv müqavilələrlə tənzimləndikdə ölkənin iqtisadiyyatı şərti olaraq 0,050 nöqtəsinə, dövlət tərəfindən, amma məhdud sayda işçilər üçün müəyyənləşdirildikdə isə, əhatə etdiyi işçi qrupunun xüsusi çəkisindən asılı olaraq, ya 0,050, ya da 0,080 nöqtəsinə qoyulur.

R.Y.Əliyev
t.ü.f.d., dosent, “Azəriqaz” İB-nin baş direktoru
ORCID 0000-0002-4493-5727

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ “YAŞIL ENERJİ” ZONASININ YARADILMASI VƏ QAZ TƏMİNATI İNFRASTRUKTURUNUN BƏRPASI HƏDƏFLƏRİ

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində iqtisadiyyatının inkişafı, onun formalaşdırılması, enerji təminatı sahəsindəki potensialının yaradılması məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi dövründə 1970-1980-ci illərdə Respublikada Bərdə, Tərtər, Ağdam, Şuşa, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Ağcabədi, Füzuli, Naxçıvan Muxtar Respublikasında, şəhərlərin qəsəbələrin və kənd yaşayış məntəqələrinin qazlaşdırılması üçün “Yevlax-Ağdam-Xankəndi-Qoris-Naxçıvan” yüksək təzyiqli 148 km uzunluğunda magistral qaz kəməri, həmin kəmərdən Bərdə, Tərtər, Ağdam, Ağcabədi, Füzuli, Cəbrayıl, Əskəran, Xankəndi, Şuşa,

Laçın, Zəngilan, Qubadlı, Qafan, Qacaran rayon mərkəzlərinə daşıyıcı qaz kəmərləri çəkilmişdir. Lakin yaradılmış energetika və qaz təsərrüfatı işğal dövründə demək olar ki, tamamilə dağıdılmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin yanacaq-enerji kompleksi sahəsində müəyyənləşdirdiyi strateji inkişaf konsepsiyasının davamı olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları”, “Açıq hökumətin təşviqinə dair 2020-2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” və “Milli iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə 12 strateji yol xəritələri» çərçivəsində iqtisadiyyatın və əhəlinin enerji ilə (qaz, elektrik enerjisi) təmin edilməsi, digər sahələrlə yanaşı enerji infrastrukturunun da inkişafını daha da sürətləndirilmişdir. Həyata keçirilmiş tədbirlər ölkənin mövcud olan enerji sisteminin təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi, zəruri hallarda onun ayrı-ayrı hissələrinin yenidən qurulması, enerji təminatı imkanlarının yaxşılaşdırılması və sistemin istismara yararlı halda saxlanılmasına yönəldilmiş texnoloji və texniki tədbirlərdən ibarət olmuşdur. Respublikada iqtisadi islahatların aparılması, iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsi, səmərəli investisiya və innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəmizin iqtisadi imkanları xeyli genişlənməmişdir. Məhz iqtisadiyyatın güclənməsi işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasına və ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiya edilməsinə münbit baza yaratmış və ölkənin bu sahəyə investisiya imkanlarını artırmışdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və Böyük Qayıdışın təmin edilməsi hazırda Azərbaycanın qarşısında duran prioritet məsələlərdən biridir. Güclü dövlət olan Azərbaycan işğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdışı qısa müddətdə və yüksək səviyyədə təmin etmək əzmindədir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı” təsdiq olunmuşdur. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində işğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış əsas prioritetlərdən biri olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Sənəddə göstərilir ki, bu prioritetin uğurla reallaşdırılması üçün dayanıqlı məskunlaşma və iqtisadi fəaliyyətə reintegrasiya məqsədlərinə nail olunmalıdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhəlinin dayanıqlı məskunlaşmasının təmin edilməsi məqsədilə həmin ərazilərin cəmiyyətin ən sağlam, müasir və abad yaşayış mühitinə çevrilməsi, dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir prinsiplərə əsaslanan komfortlu yaşayış mühitinin yaradılması vəzifə olaraq qarşıya qoyulmuşdur. Bununla yanaşı qeyd edilən ərazilərdə layıqlı yaşayış təmin edilməli, müasir infrastruktur qurulmalı, rahat həyat tərzini və müasir xidmətlərə əlçatanlıq olmalıdır.

Dövlət Proqramı çərçivəsində yerinə yetirilməli vəzifələrin sırasında dağıdılmış infrastruktur və yaşayış yerlərinin bərpası; bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə əsaslanan “yaşıl texnologiyalar”ın tətbiqi ilə “Yaşıl enerji” zonasının yaradılması; işğaldan azad edilmiş ərazilərin enerji ilə dayanıqlı və etibarlı təminatının həyata keçirilməsi üçün müvafiq infrastrukturun qurulması; “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konsepsiyaları əsasında yeni müasir şəhərlərin və kəndlərin qurulması; rəqəmsal transformasiyaya və yaşıl artıma nail olunması; yaşayış evlərinə göstərilən kommunal xidmətlərin yaradılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi; mütərəqqi texniki avadanlıqlar və texnologiyaların tətbiqi əsasında yerli iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və təsərrüfat dövriyyəsinə mümkün qədər tam cəlb olunması; dövlət vəsaitlərinə qənaət edilməsi və investisiyaların səmərəliliyinin artırılması məqsədilə dövlət və özəl sektor tərəfdaşlığından geniş istifadə olunması; ekoloji təmiz məhsul istehsalının artırılması; biomüxtəlifliyin və digər təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəsi və onların etibarlı mühafizəsi xüsusi qeyd edilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21.06.2022-ci il tarixli, 357s nömrəli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində 2022-2026-cı illərdə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması üzrə Tədbirlər Planı”na uyğun olaraq işğaldan azad olunmuş ərazilərdə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması və ərazilərin qaz təchizatı məqsədilə nəql və paylama şəbəkəsinin qurulması nəzərdə tutulmuşdur.

«Yaşıl enerji» zonası - enerji tələbatı yaşıl enerjiden (bərpa olunan enerji mənbələrindən) maksimum istifadə edilməklə təmin edilən və enerji dəyər zəncirində ekoloji təmiz və enerji səmərəli innovativ yaşıl texnologiyalardan istifadə edilən ərazidir.

«Yaşıl enerji» zonasının yaradılması konsepsiyasının formalaşdırılması məqsədilə enerji tələbatı və təchizatı ssenarisinin müəyyən edilməsi məqsədilə 3 ssenari üzrə təhlillər aparılmışdır:

Ssenari 1 üzrə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tam elektrifikasişmə (təbii qaz təchizatının olmaması);

Ssenari 2 üzrə bütün şəhər/rayon mərkəzlərində və magistral qaz kəmərlərinin yaxınlığında qəsəbə və kəndlərdə təbii qaz təchizatının olması;

Ssenari 3 üzrə işğaldan azad edilmiş bütün ərazilərdə təbii qaz təchizatının olması.

Ssenarilərin müqayisəli təhlili nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, **Ssenari 2** istər kommersiya, istərsə də «Yaşıl Enerji» Zonası prinsiplərinin gözlənilməsi perspektivində ən əlverişli seçimdir. Ssenarilər müəyyən edilərkən enerji təhlükəsizliyi, sənayenin inkişafı perspektivi, kommersiya əlverişliliyi, beynəlxalq təcrübə, «Yaşıl Enerji» Zonasının səciyyəvi xüsusiyyətləri, texniki cəhətdən məqsədəuyğunluq və digər faktorlar nəzərə alınmışdır.

«Yaşıl Enerji» Zonası çərçivəsində istər bina və tikililərdə, istərsə də digər sahələrdə və fəaliyyətlərdə enerji səmərəliliyi vacib element hesab ediləcəkdir və bu istiqamətdə müvafiq model və standartların hazırlanması planlaşdırılır. Bu zonada mərkəzləşdirilməmiş və mobil şəkildə tətbiq edilə biləcək kiçik həcmli bərpa olunan enerji həllərinə xüsusi önəm veriləcəkdir. Təbii qazla təchiz edilməyən ərazilərdə yerləşən fərdi ev təsərrüfatlarında günəş panelləri, istilik nasosları və istilik nasosu əsaslı su qızdırıcılarının quraşdırılması, eləcə də ictimai binalarda müxtəlif «yaşıl texnologiyalar»ın tətbiqi nəzərdə tutulur.

«Yaşıl Enerji» Zonasının yaradılması işğaldan azad edilmiş ərazilərdə istər məşğulluq, istərsə də yerli şirkətlərin iştirakı baxımından milli kontentin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir. Belə ki, müxtəlif yaşıl texnologiyaların və yaxud onların müəyyən hissələrinin istehsal, habelə saxlanması və təmiri perspektivi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kiçik və orta müəssisələrin yaradılmasına imkan verəcəkdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə «Yaşıl Enerji» Zonası yaradılmasına dair tədbirlərin icrasında qazanılmış təcrübədən gələcək illərdə ölkənin digər şəhər və rayonlarda tətbiqi nəzərdən keçirilə bilər.

Beynəlxalq təcrübə araşdırılarkən «Yaşıl Enerji» Zonası çərçivəsində təbii qazdan istifadəyə dair müxtəlif ölkələrin təcrübəsi, eləcə də bu sahədə ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatların yanaşması dərindən təhlil edilmişdir. Beynəlxalq Enerji Agentliyi (BEA) və Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinin (IRENA) yanaşmasına əsasən, təbii qaz enerji keçidinin reallaşması üçün ən effektiv enerji mənbəyidir və təbii qaz digər karbohidrogen resursları ilə müqayisədə daha təmiz enerji mənbəyi hesab olunur. BEA uzunmüddətli perspektivdə enerji keçidinin reallaşması üçün ilkin addımlardan biri kimi kömür əsaslı elektrik enerjisi istehsalına nəzərən təbii qaz əsaslı elektrik enerjisi istehsalına üstünlük verilməsini tövsiyə edir və bunun iqlim dəyişikliyinə qarşı təsirli yanaşmalardan biri olduğunu bildirir. Bununla yanaşı, təbii qazdan istifadə ilə paralel olaraq elektrifikasişmə strategiyasının qarşılıqlı əlaqəli şəkildə reallaşdırılması enerji təhlükəsizliyi cəhətdən olduqca önəmlidir. Enerji keçidi strategiyasının həyata keçirildiyi müddətdə təbii qaz əsaslı sənaye sahələrinin inkişafında ləngimələrin qarşısının alınması məqsədilə uzunmüddətli dövr üçün təbii qazdan xammal mənbəyi kimi istifadənin davam etdiriləcəyi proqnozlaşdırılır. Bu səbəbdən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilməsi planlaşdırılan iqtisadi inkişaf strategiyasını nəzərə alaraq təbii qaz infrastrukturunun qurulması və bundan «Yaşıl Enerji» Zonası prinsipləri çərçivəsində istifadə edilməsi perspektivi də nəzərdən keçirilmişdir. Bu zaman, müvafiq infrastrukturun qurulmasının maliyyə tutumluluğu və yaxud qurulmaması nəticəsində uzunmüddətli perspektivdə təsirlərinə də baxılmışdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə təbii qaz təchizatı infrastrukturunun qurulması məqsədilə 4 fərqli marşrut üzrə magistral qaz kəmərlərinin inşası planlaşdırılır və qeyd edilən işlərin müvafiq şəhərsalma,

iqtisadi inkişaf tədbirləri, eləcə də «Yaşıl Enerji» Zonası yaradılması ssenarisinə uyğun olaraq yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

Qeyd edilən magistral boru kəmərləri gələcəkdə mümkün maksimum tələbat ssenarisi nəzərə alınaraq layihələndirilir ki, bu da iqtisadi inkişaf və məskunlaşma üzrə proqnoz və faktiki göstəricilərin gələcəkdə əlavə xərclərə səbəb olmaması üçün nəzərdə tutulur. Təbii qaz təchizatı üzrə paylayıcı şəbəkənin şəhər/rayon mərkəzlərində və magistral qaz kəmərlərinin yaxınlığındakı qəsəbə və kəndlərdə qurulması nəzərdə tutulur. Bundan əlavə olaraq, iri sənaye mərkəzlərinin (parklarına), sənaye müəssisələrinin və digər zəruri iqtisadi fəaliyyətlərin təbii qazla təminatı nəzərdə tutulur.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə paylayıcı qaz şəbəkəsi yeraltı variantda polietilen borulardan qurulacaqdır. Həyata keçiriləcək layihələr tamamlandıqdan sonra əldə olunacaq əsas nəticələr bunlardan ibarət olacaqdır:

- layihədə 30 illik qaz tələbatı perspektivi nəzərə alınacaq;
- istehlakçılara fasiləsiz və etibarlı şəkildə təbii qazın verilməsi təmin olunacaq;
- operativ idarəetmə və tənzimlənmə sisteminin qurulacaq;
- informasiya–kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə müxtəlif sahələrdə və ərazilərdə qaz sərfinin real rejimdə balansının qurulması mümkün olacaq;
- şəbəkə dairəvi şəkildə qurulacaq;
- hava şəraitindən və mövsümdən asılı olmayaraq stabil təzyiq səviyyələri saxlanılacaq və müstəqil şəkildə tarazlaşdırılacaq;
- «Ağıllı» qaz sayğacları geniş tətbiq olunacaq;
- avtomatika sisteminin, mərkəzləşdirilmiş çevik nəzarət və ölçü-qeydiyyat sisteminin, informasiya və digər müasir innovasiya texnologiyaları geniş tətbiq ediləcək;
- qaz təchizatı şəbəkəsinin geoinformasiya sisteminə bağlanılacaq;
- gələcəkdə idarəetmə mərkəzinin elektron tablosunda şəbəkənin elektron xəritəsi, real rejimdə şəbəkədə olan qaz axınları, əsas texnoloji parametrlər (təzyiqlər, qaz sərfi), şəbəkənin hər-hansı bir hissəsində olan nasazlıqlar görsənəcək ki, şəbəkənin vahid mərkəzdən idarəetməsi və nəzarəti asanlaşacaq;
- müştəri məmnunluğunun yüksəldilməsi tədbirləri həyata keçiriləcək.

M.A.Məmmədov
i.e.d., professor, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5327-2507
m.m.asirli@mail.ru

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN İQTİSADİYYATININ ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA REİNTEQRASIYASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə post - konflikt dövründə işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialı tədqiq edilmiş, ölkədə bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər dəyərləndirilmiş, işğal olunmuş ərazilərin iqtisadiyyatının bərpaı və yenidən qurulması, inkişafı və bu ərazilərin iqtisadiyyatının ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiya istiqamətləri və imkanları ətrafı nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda,

dövlət-özəl sektorlarının, fərdi sahibkarların birgə fəaliyyət mexanizminin yaradılması və onların roluna ətraflı baxılmışdır. Bunlar ilə yanaşı son illərdə iqtisadiyyatın sahələrində aparılan inkişaf xarakterli islahatlar nəticəsində nail olunmuş inkişaf göstəriciləri təhlil edilmiş və ölkənin ümumi iqtisadiyyatının tərkibində Qarabağ iqtisadi rayonunun və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun inkişaf imkanları və prioritetləri məqalədə ətraflı şərh edilmişdir. Eyni zamanda post-konflikt ölkələrin ərazilərinin bərpası strategiyasının hazırlanmasının beynəlxalq təcrübələri nəzərə alınmaqla, ölkədə milli prioritetlərə əsaslanan rəqəmsal transformasiya modelinin əhəmiyyəti nəzərdən keçirilmiş və dəyərləndirilmişdir.

Açar sözlər: milli prioritet, reinteqrasiya, bərpa, yenidənqurma, rəqəmsallaşma, model, işğaldan azad, infrastruktura, enerji təchizatı, Qarabağ iqtisadi rayon, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayon, strategiya, proqram.

Ölkənin işğaldan azad olmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında rəqəbatli və dayananaqlı iqtisadiyyatın, inkluziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin, rəqəbatli insan kapitalının və müasir innovasiyalar məkanının formalaşmasının və bu ərazilərə böyük qaydışın təmin edilməsinin əsasını bu regionların iqtisadiyyatının ölkə iqtisadiyyatına səmərəli reiteqrasiyasının təmin edən prioritetlərin müəyyənəşdirilməsi və bu prioritetlərin icra müddətinə müvafiq mərhələlərlə həyata keçirilməsi təşkil edir. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Milli Prioritetlər - 2030”-da bu prioritetlərin əsas istiqamətləri öz əksini tapmışdır. [1]

Qarabağ iqtisadi rayonu və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun iqtisadiyyatının sahələrinin infrastrukturunun bərpası və inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə bu ərazilərə investisiya qoyuluşlarının və digər mənbələrdən sərmayələrin cəlb edilməsi, burada dövlət-özəl iqtisadi əməkdaşlıq mexanizmini formalaşdırılması istiqamətlərində dövlət proqramları və inkişaf strategiyaları çərçivəsində icra edilən tədbirlər işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadiyyatının ölkə iqtisadiyyatına reiteqrasiyasını sürətləndirir və nəticədə ölkənin ümumi iqtisadiyyatının tərkibində bu regionların iqtisadiyyatının inkişafı təmin edilir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa prosesinin beynəlxalq təcrübəsinin araşdırılması göstərir ki, ilk mərhələdə iqtisadiyyatın sahələr üzrə zərurlərinin dəyərləndirilməsi və sonrakı mərhələdə bu ərazilərdə minimum yaşayış səviyyəsinin və bununla əlaqədar müvafiq infrastrukturaların yaradılması ilkin prioritet məsələdir. Qeyd olunanlar və digər zəruri prioritetlər yuxarıda göstərilən “ Milli Prioritetlər -2030” ilə yanaşı ölkə prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş proqram, layihə və strategiyalara müvafiq həyata keçirilməsi bu regionların inkişafında mühüm və əhəmiyyətli rola malikdir. Bu prioritetlərdə ərazilərin minalardan, digər zərərli partlayıcılardan təmizlənməsi, içməli su və elektrik enerji təminatı infrastrukturunu, sahələrin irriqasiya sistemlərinin bərpası və yenidən qurulması, yol infrastrukturunun bərpası, humanitar və həyat üçün zəruri olan yüklərin daşınmasını təmin edən yeni hava limanlarının tikintisi kimi ilkin tədbirlər ərazilərin sonrakı sosial-iqtisadi inkişafının və ölkə iqtisadiyyatının tərkibində bu regionların inkişafını təmin edilməsində və nəticədə səmərəli reinteqrasiyasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Post - konflikt dövrdə ərazilərin bərpası və infrastrukturaların yenidən qurulmasının dünya təcrübələrinin tədqiqi göstərir ki, bu istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlarda və dəyərləndirmələrdə dövlətin müvafiq strukturları ilə yanaşı beynəlxalq təşkilatların, özəl sektorların, qeyri-hökumət təşkilatlarının, ayrı-ayrı sahibkarların fəal iştirakı və lazım olunan hallarda bu istiqamətlərdə onlardan istifadə olunması məqsədmüvafiqdir.

Hal – hazırda bu regionlarda həyata keçirilən işlərin təhlilinə əsasən qeyd etmək olar ki, yuxarıda qeyd olunan təşkilatlar bu layihələrin hazırlanması və yerinə yetirilməsi proseslərində tələb olunan hallarda iştirak edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” fərmanına müvafiq iqtisadi rayonların yeni bölgüsünə daxil olan, o cümlədən Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocəvənd, Şuşa və Tərtər rayonlarında həyata keçirilən tədbirlərin

prioritetliyinin müəyyən edilib dəyərləndirməsi prosesində, bu ərazilərdə post-konflikt dövründə iqtisadiyyatın sahələrinin inkişaf səviyyəsinin araşdırılması, qiymətləndirilməsi və müvafiq təkliflərin hazırlanması regionun inkişafının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər prioritet məsələlər olaraq zəruri və həyata keçirilməsi təxirəsalınmaz işlərdir.

Ölkəmizdə Dövlət Proqramları, İnkişaf Konsepsiyalar, Strateji Planlar çərçivəsində iqtisadiyyatın sahələrində islahat, islahat - inkişaf xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi və son nəticədə azad olunmuş ərazilərin perspektivdə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmini, əsas iqtisadi göstəricilərin inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi regionun inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, post - konflikt dövründə bu regionda strateji sahələrin inkişafına yönəldilmiş proqram, layihə və inkişaf konsepsiyaları çərçivəsində tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edən müəssisə və şirkətlərin Strateji İnkişaf Planlarının hazırlanması və onun həyata keçirilmə mexanizminin işlənilməsi ən zəruri məsələlərdəndir. Yuxarıda təklif olunan tədbirləri nəzərə alan strateji planların işlənilməsi və mərhələlərlə orada nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi regionun iqtisadiyyatının sahələrinin infrastrukturunun bərpa edilməsində, iqtisadiyyatın innovasiya əsasında təşkilində və inkişafında əhəmiyyətli ola bilər, bu isə öz növbəsində regionun iqtisadiyyatının ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyasının təminində mühüm rol malik olar.

Bu prioritet istiqamətlər və eyni zamanda onlar ilə yanaşı həyata keçirilən məqsədyönlü kompleks tədbirlər pandemiyanın ölkə iqtisadiyyatının sürətlə aşağı düşməsinin qarşısının alınmasında xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Bu dövrdə ÜDM 2020-ci ildə 2019-cu ilə nisbətən 4,3 faiz azalmışdır. İqtisadi göstəricilərin təhlili göstərir ki, qeyri-neft sektorunda ÜDM 2020-ci il ərzində 2019-cu ilə nisbətən real ifadədə 2,6 faiz azalmışdır. Ancaq, həmin dövr ərzində qeyri – neft sənayesi 12,2 faiz, informasiya və rabitə sahəsi 0,6 faiz, kənd təsərrüfatı 1,9 faiz və nəqliyyat və anbar təsərrüfatının 4,6 faiz artması təmin edilmişdir. COVID-19 pandemiyasının təsiri 2021-ci ildə davam etsə də bu ildə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ilin əvvəlindən iqtisadi fəallıq müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2021-ci il üzrə neft-qaz sektoru ilə yanaşı qeyri neft-qaz sektorunda iqtisadi artım baş vermiş. Yəni, 2020-ci il ilə müqayisədə 2021-ci ildə ÜDM real ifadədə 5,6% artmış, bu göstərici cari qiymətlərlə 92,9 mlrd. manat olmuşdur. 2021-ci ildə əsas kapitalla 16127,0 mln. manat həcmində investisiya qoyulmuş, bu investisiya qoyuluşlarının 73,1% daxili, 26,9% isə xarici investisiyalar hesabına təmin edilmişdir.

Aparılan təhlil göstərir ki, bu investisiyaların 35 % neft, 64,2% qeyri - neft sektoruna qoyulmuşdur. Bu artım nəticəsində işğaldan azad olmuş ərazilərdə iqtisadiyyatın sahələrinin bərpa olunması istiqamətində aparılan işlər nəticəsində yeni infrastruktur yaradılmışdır. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin 2019-2023-cü illərdə sosial – iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramının icrasının 2020-ci ilin yekunlarına həsr edilmiş konfransda xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, Azərbaycan digər ölkələrə nisbətən pandemiya vəziyyətində iqtisadiyyatın bütün sahələrində daha az itkilər ilə başa vurmuşdur. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatı təqribən 4 faizdən bir qədər çox artıb, ancaq iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi hesabına qeyri-neft sektorunun 11 faizdən çox artması müşahidə olunmuşdur. İşğaldan azad olunmuş torpaqların bərpası və inkişafı konsepsiyasına müvafiq dövlət tərəfindən həyata keçiriləcək tədbirlər bu regionun iqtisadi potensialına, əsasən də qeyri – neft sektorunun inkişafına yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə əlverişli şərait yaradacaqdır. Post – konflikt dövründə ərazilərin bərpası, infrastrukturların yenidən qurulması və inkişafının təminin dörd mərhələdə aparılması, yəni , ilk mərhələdə idarəetmə və təhlükəsizlik, infrastruktur işləri, növbəti mərhələdə isə sosial xidmətlərin fəaliyyətini, iqtisadiyyatın yenidən qurulması və inkişafı məsələlərinin həlledilməsi prioritet istiqamətlər kimi nəzərdə tutulmuşdur. 2021-ci ilin makroiqtisadi göstəricilərinin planlaşdırılmasında işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa quruculuq işlərinin qeyri-neft sektorunun və ümumiyyətlə ölkə iqtisadiyyatının fəal artım drayverlərinin biri rolunu oynaması burada aparılan işlərin xüsusi əhəmiyyətini göstərir .

Ölkə regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında 2020-ci ildə nəzərdə tutulan tədbirlərin icra vəziyyətinin araşdırılması göstərir ki, bundan əvvəlki digər üç dövlət proqramlarında olduğu kimi dördüncü proqramda da bu ildə nəzərdə tutulan tədbirlərin bütün sahələr üzrə ardıcıl və uğurla həyata keçirilməsi təmin edilmiş və ölkənin iqtisadi regionlarının sosial-iqtisadi

inkişaf potensialının yüksəldilməsi, bölgələrdə iqtisadiyyatın sahələrinin infrastrukturalarının yenidən qurulması və muasir standartların tələbləri səviyyələrində yüksəldilməsi təmin edilmiş və bu tədbirlərin həyata keçirilməsi əhalinin maddi, mənəvi, təhsil, sosial rifahının yüksəldilməsinə və müasir dövrün ən vacib və həlli tələb olunan ekoloji təhlükəsizliyinin bu dövrlər ərzində gücləndirilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi qeyd olunan dövr ərzində daimi ölkədə yeni sosial layihələrin icrasını təmin etmiş, həmçinin yeni müəssisələrin və iş yerlərini yaradılması zəruri prioritetlər olmuşdur.

Belə ki, bu ildə Bakı şəhəri ilə yanaşı Apşeron, Ağcabədi, Kürdəmir, Goranboy, Şəmkir, Qazax, Ağstafa, Tovuz, Samux, Tərtər, Şamaxı, Qobustan, İsmayilli, Balakən, Şəki, Qəbələ rayonlarında həmçinin Mingəçevir, Gəncə, Suqayıt şəhərlərində 100-dən artıq istehsal müəssisələri, Yol infrastruktur layihələri, Elektrik və su təchizatı layihələri həyata keçirilmiş, səhiyyə və təhsil müəssisələri istifadəyə verilmişdir. Ölkənin rayon və şəhərlərinin sosial- iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar layihələrin icrasını təmin etmək məqsədi ilə dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş əsaslı vəsait qoyuluşu və eyni zamanda prezidentin ehtiyat fondundan ümumilikdə 740,7 milyon manat vəsait ayrılmış və COVID - 19 mənfi təsirləri fonunda yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılması istiqamətində ölkədə çevik iqtisadi siyasət tədbirləri müəyyənləşdirilərək icrası təmin edilmişdir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində makroiqtisadi sabitlik təmin edilmiş, ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlığı və inkişaf dinamikası saxlanılmış, qeyri-neft sənayesində 12,5 faiz artıma nail olunmuşdur.

Xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, pandemiya dövründə regionlarıən sosial iqtisadi inkişafı üzrə 2019-2023-cü illər üzrə dövlət proqramı çərçivəsində milli prioritetlərin tərkibi olan regionların sənayeləşmə siyasəti davam etdirilmiş və işğaldan azad olunan ərazilərdə bu sahədə ilkin işlər həyata keçirilməyə başlanılmışdır. Belə ki, 2020-ci ilin əvvəlinə Sumqayıt Kimya Sənaye müəssisələrin sayı 24-ə çatdırılmış, Mingəçevir Sənaye Parkında “Mingəçevir Tekstil” MMC-də sahə istiqamətində iki müəssisə fəaliyyətini davam etdirir. Həmçinin 2021-ci ilin əvvəlinə Neftçala Sənaye Məhəlləsində isə 6 layihənin və digər sahələrdə də müvafiq tədbirlərin icrası davam etdirilmişdir.

2019-2023-cü illəri əhatə edən dördüncü Dövlət Proqramının hesabatının təhlili göstərir ki, regionlarda digər prioritet istiqamətlər ilə yanaşı bölgələrin elektrik enerjisi ilə fasiləsiz təmin edilməsi məqsədi ilə 2020-ci ildə 6 elektrik stansiyası əsaslı təmir edilmiş, 2302 kilometr yeni elektrik xətləri çəkilmiş və 2635 kilometr elektrik xətləri əsaslı təmir edilmiş və qaz təchizatını yaxşılaşdırmaq, təhlükəsiz və fasiləsiz qazla təmin etmək üçün 2020-ci ildə ölkə üzrə bu məqsədlə 1394,3 kilometr qaz xətti çəkilmiş və 605 kilometr qaz xətti əsaslı təmir olunmuş, o cümlədən regionlarda 1119,8 kilometr qaz xətti çəkilmiş, 605 kilometr qaz xətti əsaslı təmir olunmuşdur. Bu ildə 562440 ədəd qaz sayğacı quraşdırılmış və yaxud yenisi ilə əvəz edilmişdir. Təhlilin aparıldığı 2020 - ci ildə yol infrastrukturunu təmilləşdirmək məqsədi ilə 1385,3 kilometr, o cümlədən regionlarda 1035,2 kilometr ölkə və yerli əhəmiyyətli avtomobil yolu, 7,56 kilometr, o cümlədən regionlarda 5,73 kilometr dəmir yolu çəkilmiş və yaxud təmir edilmişdir. (2)

Yuxarıda qeyd olunan dövlət proqramının 2021-il üzrə Energetika Nazirliyinin hesabatının təhlili göstərir ki, işğaldan azad olmuş ərazilərin enerji infrastrukturunun yenidən qurulması istiqamətində aparılan işlər nəticəsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarını enerji təchizatında işlər davam etdirilmiş, o cümlədən kiçik su elektrik stansiyaları inşa edilmişdir. Belə ki, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər rayonlarında aparılan tədqiqat nəticəsində bu ərazilərdə ümumi gücü təqribən 160MVt olan 37 stansiya tikintisi müəyyən edilmişdir. Bu stansiyalardan ümumi gücü 15,8 Mvt olan 3 kiçik su elektrik stansiyası – “Güləbird”, “Suqovuşan -1” və “Suqovuşan -2” stansiyaları bərpa edilmişdir. Bunlar ilə yanaşı “Kəlbəcər-1” KSES-də də bərpa işləri həyata keçirilməkdədir. Ancaq, “Oğuz-1”, “Oğuz-2” və “Oğuz -3” KSES-də tikinti işləri yekunlaşmış və istismara verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu elektrik stansiyalarının tikintisi davam etdirilir, bu isə işğaldan azad olmuş ərazilərin iqtisadiyyatının ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reintegrasiya edilməsində əsasını yaradan zəruri bir istiqamət kimi mühüm rolunu oynayır.

Ümumiyyətlə, 2020-ci ildə olduğu kimi 2021-ci ildə də “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramı”dakı tədbirlərin icrası təmin edilmiş, bu işlərin davam etdirilməsi işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa, sahələr üzrə infrastrukturların yenidən qurulması, iqtisadi fəallığın təmin edilməsi prioritetləri üzrə genişmiqyaslı tədbirlərin və müvafiq işlərin aparılması bu regionların bərpa və inkişafının təmin edilməsində zəruri istiqamətlər kimi daimi həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə regionlarının iqtisadiyyatın sahələrində nail olunmuş inkişaf və iqtisadiyyatın inkişafının dayanıqlığının təmin edilməsi Dünya Bankı ilə yanaşı Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyalarını, İslam inkişaf Bankını və digər iqtisadiyyat və maliyyə təşkilatlarını işğaldan azad olunmuş ərazilərin post konflikt dövründə potensialının müəyyənləşdirilməsi, dəyərləndirilməsi prosesində və işğaldan azad olunan ərazilərin bərpa edilməsində iştirakının cəlb ediciyini stimullaşdırır və onların iqtisadi maraqlarını artırır. Yəni, son illərdə həyata keçirilən inkişaf xarakterli islahatlar Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafını təmin edir və bunun nəticəsində ölkədə formalaşmış iqtisadi potensial işğaldan azad olunmuş ərazilərdə mərhələlərlə prioritet istiqamətlər üzrə Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarını cəlb etməklə Qarabağ iqtisadi rayonun (Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Şuşa və Tərtər rayonları) və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonun (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan) təbii və iqtisadi potensiallarından istifadə etməklə həmin regionlarda müasir istehsal və xidmət müəssisələrinin yaradılmasını və rəqabətqabiliyyətli ixrac məhsullarının istehsal edilməsini təmin edən vacib istiqamətlərdən biri kimi bu regionların iqtisadiyyatının ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiya edilməsini mümkün vacib amillərdəndir. [3]

Beləliklə, yuxarıdakı təhlilə və işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa, iqtisadiyyatın sahələrinin yenidən qurulması və modernləşdirilməsi üzrə apardığımız araşdırmaların nəticələrinə, post-konflikt ölkələrində makroiqtisadi sabitliyə yönəldilmiş yeni iqtisadi strategiyaları formalaşdırılması və icra edilməsi təcrübəsinin təhlilinə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu strategiyada ilk növbədə iqtisadi islahatların mərhələlərlə ardıcıl aparılması prosesi və özəl investisiyaların ərazilərin bərpa və inkişafına istiqamətləndirilməsi əsas prioritet olmalıdır. Eyni zamanda digər istiqamətlər də yəni, məşğulluğun təmini və artırılması, ev təsərrüfatı və xidmətlər əsas istiqamətlərdən olmalıdır. Beynəlxalq maliyyə və digər təşkilatların ərazilərin bərpa üçün yardım və qrantlardan səmərəli istifadəni təmin edən strategiya hazırlanarkən nəzərdə tutulan tədbirlərin icrasını təmin edən struktur və onun fəaliyyətini təşkil edən tənzimləyici mexanizmin yaradılmalıdır. Bu istiqamətlərin həyata keçirilməsi prosesində könüllük və bərabər hüquqluq prinsipi əsasında iştirak etmək istəyən vətəndaşlar üçün Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 4 yanvar 2021-ci il fərmanı ilə “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik şəxs yaradılmış və bu fondun əsas məqsədi işğaldan azad olmuş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşmanın və müasir əlverişli yaşayışın, bütün sahələrdə bərpa, quruculuq və abadlıq işlərinin həyata keçirilməsinin təmini nəticəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadiyyatının inkişaf etdirməklə ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyanı sürətləndirilməkdir. Bərpa və inkişaf prosesi böyük həcmli maliyyə vəsaitlərinin və resurslarının cəlb edilməsini lələb etdiyi üçün Fond müxtəlif iqtisadi-maliyyə güclərinin birləşdirilməsini və əlaqələrini təmin etmək və bərpa prosesinin şəffaf, səmərəli və sürətli həyata keçirilməsi üçün zəruri və əlverişli şərait yaradır [4].

Bunlar ilə yanaşı dövlət-özəl əməkdaşlığının yaradılması Qarabağ regionun və Şərqi Zəngəzur regionun dirçəlişi və inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq bu istiqamətdə hazırlanan müxtəlif layihələrin icrasına özəl müəssisə və təşkilatların, fərdi sahibkarların cəlb edilməsi bu ərazilərdə müasir tələblərə müvafiq infrastruktur layihələrinin yaradılmasında və rəqabətə davamlı məhsul istehsalında mühüm rola malik ola bilər.

Beləliklə, post-konflikt dövründə ərazilərin bərpa və yeni infrastrukturların yaradılmasında Beynəlxalq maliyyə və digər strukturların təcrübələrindən istifadə etməklə yanaşı, dünya trendlərinə müvafiq olaraq prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda elektronlaşma və rəqəmsallaşma strategiyasına müvafiq olaraq iqtisadiyyatın sahələrinin müxtəlif istiqamətlərində uğurla həyata keçirilən rəqəmsal transformasiya modelini də nəzərə almaqla ölkənin milli prioritetlərə əsaslanan bərpa

modelinin formalaşdırılması Qarabağ iqtisadi rayonun və Şərqi Zəngəzur iqtisad rayonun iqtisadiyyatının ölkənin ümumi iqtisadiyyatına mərhələlərlə sürətli reinteqrasiyasını təmin edəcəkdir. [5]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair MİLLİ PRIORİTETLƏR. Bakı 2021.
2. Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli iqtisadi inkişafı modeli, monoqrafiya, Elmi Redaktor M.Məmmədov, Bakı - 2020, 495 səh. AzMİU Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023 –cu illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının 2020-ci və 2021-ci il hesabatı. İqtisadiyyat Nazirliyi, Bakı, 2020; 2021
4. M.A.Məmmədov, F.Ə.Məmmədova – “Qarabağ regionunun post-konflikt dövründə inkişafının idarəetmə mexanizmi” – “Qarabağ regionunun iqtisadi və sosial inkişaf proqnozları” adlı Respublika elmi- praktiki konfrans, Bakı 2021.
5. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzində Qarabağın iqtisadi inkişafı mövzusunda materialları. Bakı 2020.

M.A.Mamedov

doctor of Economics, Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction

ORCID 0000-0002-5327-2507

The main directions of reintegration of the economy of the territories liberated from occupation into the economy of the country

Abstract

The article examines the economic potential of the territories liberated from occupation in the post-conflict period, assesses the measures implemented in this area in the country, the restoration, reconstruction and development of the economy of the occupied territories. The directions and possibilities of reintegration of the economy of these territories into the country's economy are considered in detail. At the same time, the creation of a mechanism for joint actions of the public-private sector and individual entrepreneurs and their role was discussed.

In addition, the development indicators achieved as a result of the development reforms carried out in the areas of the economy in recent years, as well as the opportunities and priorities for the development of the Karabakh economic region and the East Zangezur economic region, within the framework of the overall economy of the republic, were analyzed. At the same time, the importance of a digital transformation model based on national priorities in the country was considered and assessed, taking into account international experience in developing a strategy for restoring the territories of post-conflict countries.

Key words: *national priority, reintegration, restoration, reconstruction, digitalization, model, liberation from occupation, infrastructure, energy supply, Karabakh economic region, East Zangezur economic region, strategy, program.*

F.F.Fikrətzadə
i.ü.f.d., Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin direktoru
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun doktorantı
firdovsi.fikratzade@atm.gov.az

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İXTİSASLAŞMA İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə relyef, aqroiqlim göstəriciləri və torpaq parametrləri nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı bitkilərinin yetişdirilməsi üçün əlverişli sahələrin müəyyən edilməsi məsələlərinə baxılır. Bununla bağlı araşdırma zamanı nəzərə alınmalı olan meyarlar göstərilir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında sahələrin fındıq, nar, tütün və kartof bitkisinin yetişdirilməsi üzrə əlverişliliyi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: *işğaldan azad olunan ərazilər, kənd təsərrüfatı, ixtisaslaşma, aqroiqlim göstəriciləri, torpaq parametrləri.*

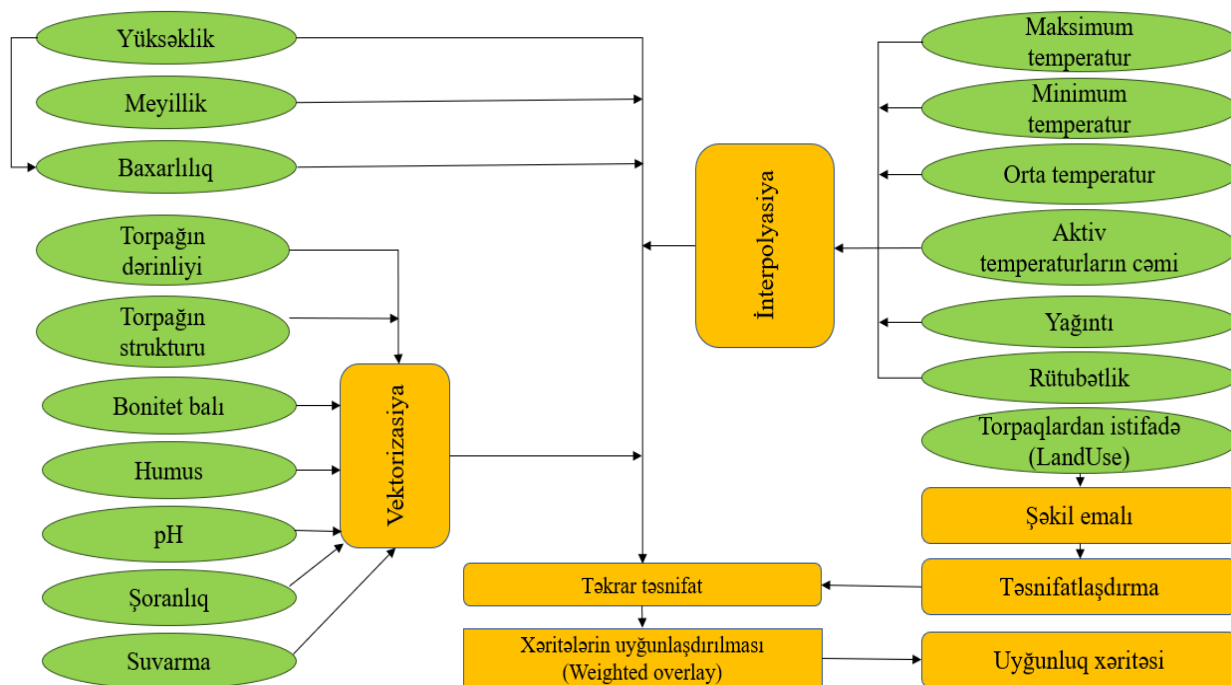
GİRİŞ

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiyası strategiyasında hər bir rayonun ixtisaslaşma sahəsinə uyğun olaraq inkişafının təmin edilməsi, kənd təsərrüfatının müxtəlif sektorlar üzrə inkişafının stimullaşdırılması ilə bağlı məsələlərin həlli önəmli yer tutur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli 3587 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə böyük qayıdışa dair I Dövlət Proqramında rayonlar üzrə torpaq-iqlim şəraiti və bazar tələbləri nəzərə alınmaqla bitkiçilik sahəsində ixtisaslaşmanın aparılması nəzərdə tutulur [1]. Bu istiqamətdə zəruri irəliləyişlərin təmin edilməsi baxımından işğaldan azad edilmiş ərazilərdə təbii-iqlim amilləri əsasında ayrı-ayrı bitkilərin becərilməsi üçün uyğun ərazilərin qiymətləndirilməsi məsələlərinin araşdırılması maraq kəsb edir.

Qiymətləndirmə metodologiyası və məlumatlar

Müvafiq yönümdə araşdırma praktikasında bölgələrdə konkret bitki növlərinin becərilməsi üçün əlverişli olan ərazilərin müəyyən edilməsi relyef məlumatları (relyefin yüksəklik modeli, relyefin meylik modeli, relyefin ekspozisiyası), iqlim məlumatları (maksimum temperatur, minimum temperatur, orta temperatur, aktiv temperaturların cəmi, yağıntı, rütubətlik) və torpaq məlumatları (torpağın dərinliyi, torpağın bonitet balı, torpağın strukturu, PH, duzluluq, suvarma vəziyyəti) əsasında aparılır.

Məlumatların strukturu və işlənmə metodologiyası aşağıdakı şəkildə əks etdirilmişdir (Şəkil 1):

Şəkil 1. İxtisaslaşmanın aparılması üçün tələb olunan məlumatlar və sxematik ardıcılıq

Bizim araşdırmada hündürlüklə bağlı məlumatlar ABŞ-ın Milli Aeronavtika və Kosmos İdarəsinin (NASA) Şatıl Radar Topoqrafiya Missiyasının məlumat bazasından (SRTM) [2], torpaq məlumatları mütəxəssislər tərəfindən hazırlanan torpaq-kadastr və aqroekoloji rayonlaşdırılma xəritə və kartoqramlarından [3, 4], temperatur və rütubətliliklə bağlı məlumatlar BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) və Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatı (WMO) kimi bir çox mənbələrin məlumatlarının xüsusi proqramlarla işlənməsi yolu ilə əldə edilən coğrafi-statistik məlumatların yerləşdirildiyi <https://www.worldclim.org/> [5] veb-saytından, yamacların mailik dərəcələri ilə bağlı məlumatlar isə ArcGIS proqram təminatının bazasında mövcud olan məlumatların Relyefin Rəqəmsal Modelinin (DEM) riyazi işlənməsi yolu ilə əldə edilmişdir.

Hər bir bitkinin becərilməsi üçün əlverişli olan ərazilərin müəyyən edilməsi tələb olunan aqroiqlim göstəriciləri və torpaq parametrləri ilə bağlı meyarlar əsasında aparılır. Bu zaman Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan Ağdam, Tərtər, Füzuli inzibati rayonlarının işğala məruz qalmayan sahələri, həmçinin Ağcabədi və Bərdə rayonları üzrə sahələr nəzərə alınmışdır.

Bitkilərin aqroiqlim tələbatı müvafiq elmi-tədqiqat institutları tərəfindən çoxillik tədqiqatlar əsasında hazırlanır. Ərazilərin bitkilərin becərilməsi üçün əlverişliyinin qiymətləndirilməsi fındıq, nar, tütün və kartofun nümunəsində aparılmışdır.

Bitkilər üzrə aqroiqlim göstəriciləri və torpaq parametrləri

Fındıq bitkisinin becərilməsi. Fındıq bitkisinin əkini hündürlüyü 750 m-dək mailliyi 14⁰ olan ərazilərdə, pH göstəricisi 5-7 arasında olan, qumlu-gilli, neytral, aerasiyalı allüvial torpaqlarda əlverişlidir. Bitki (-5) - 40⁰C temperatur intervalına davamlı olmaqla, meyvə yetişmə dövrü üçün əlverişli temperatur 25-30⁰C müəyyən edilmişdir [6].

Nar bitkisinin becərilməsi. Nar bitkisinin 1000 m hündürlüyə qədər, pH göstəricisi 7,5-dən kiçik 6-dan böyük olan, üzvi maddələrlə zəngin ərazilərdə əkilməsi əlverişlidir. Bitki -15⁰C şaxtaya davamlı olmaqla, torpaqdakı rütubətlilik 75-80%, havanın temperaturu 20-25⁰C olduqda yüksək məhsuldarlıq verir [6].

Tütün bitkisinin becərilməsi. Tütün əkini üçün hündürlüyü 1800 m-dək, pH göstəricisi 6-6,5 olan ərazilər əlverişlidir. Bitki üçün 0-5⁰C əlverişli minimal, 25-30⁰C əlverişli maksimal temperatur

müəyyənləşdirilmişdir. Havanın temperaturu 35°C -dən yüksək olduqda bitkinin yarpaqlarında yanma baş verir [7].

Kartof bitkisinin becərilməsi. Kartof hündürlüyü 1800 m-ə qədər, torpaqdakı pH miqdarı 6,5-7,5 aralığında olan ərazilərdə əkini əlverişlidir. Havanın temperaturu $10-35^{\circ}\text{C}$ intervalını keçdikdə bitki məhv olur. Kartof yumrularının əmələgəlmə dövrü üçün tələb olunan optimal temperatur $15-25^{\circ}\text{C}$ müəyyən edilmişdir [8].

Torpaq sahələrinin əlverişliliyinin qiymətləndirilməsi

Bitkilərin becərilməsi üzrə iqtisadi rayonlarda torpaqların əlverişlilik dərəcəsi üzrə sahələrin strukturu aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (Cədvəl 1).

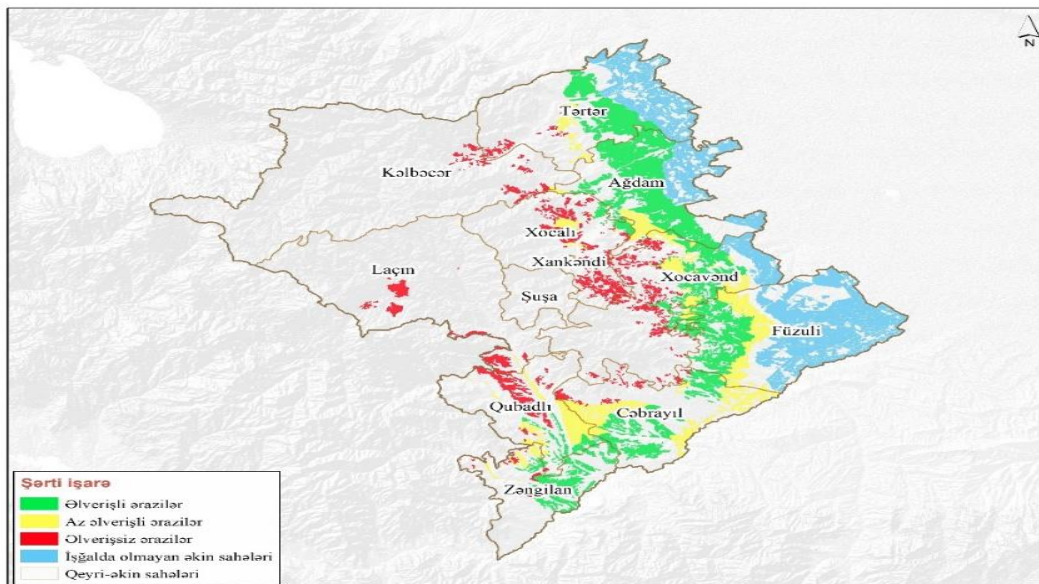
Cədvəl 1

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında bitkilərin becərilməsi üçün əlverişli və az əlverişli sahələr

<i>Bitki</i>	<i>Əlverişli sahələr, ha</i>	<i>Az əlverişli sahələr, ha</i>
<i>Fındıq</i>	105365	38255
<i>Nar</i>	142736	23489
<i>Tütün</i>	131806	4708
<i>Kartof</i>	149326	5968

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin CİS məlumat bazası əsasında hesablanmışdır.

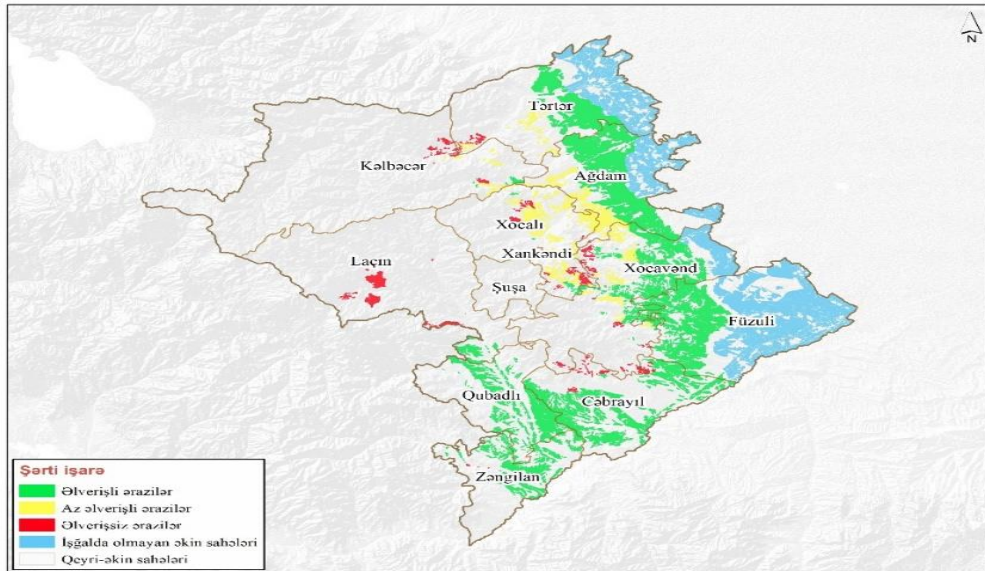
Fındıq bitkisi əkin sahələrinin rayonlar üzrə sahəsinə görə müvafiq olaraq **Ağdam, Tərtər, Füzuli, Xocavənd, Cəbrayıl və Zəngilan** rayonlarında əlverişlidir. Relyef üzrə qiymətləndirmə nəticələrinə əsasən **Kəlbəcər və Laçın rayonları, həmçinin Qubadlı rayonunun dağlıq əraziləri** fındıq əkini üçün əlverişsizdir (Şəkil 2)

Şəkil 2. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında fındıq bitkisinin becərilməsi üçün uyğun ərazilərin xəritəsi

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin CİS məlumat bazası əsasında hazırlanmışdır

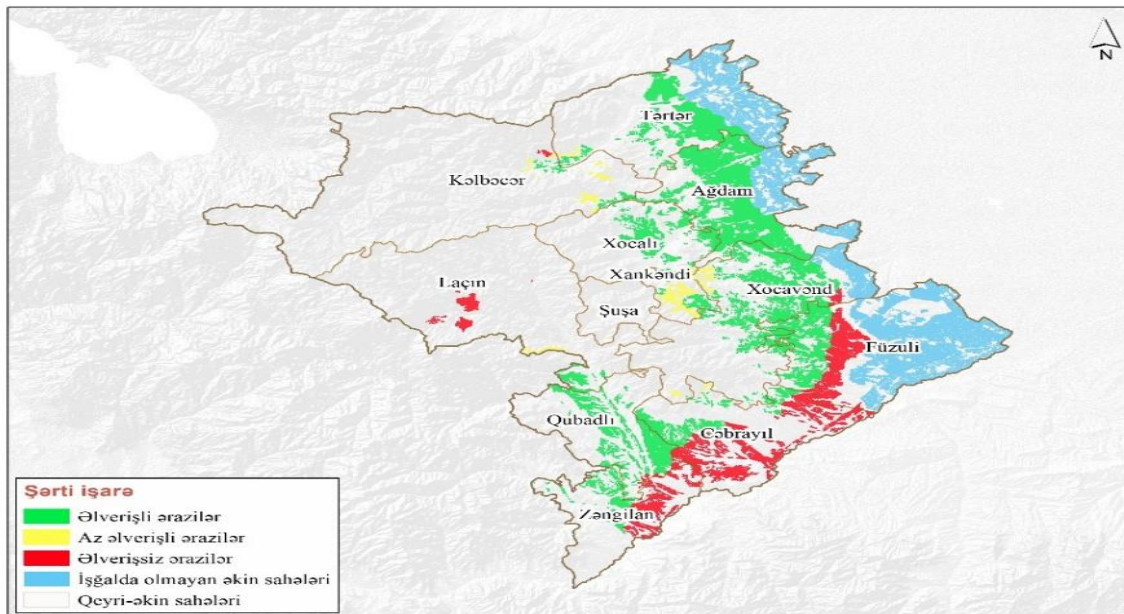
Nar bitkisinin əkini üçün əlverişli olan ən geniş sahələr **Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Xocavənd, Tərtər, Qubadlı** rayonlarının payına düşür. **Kəlbəcər və Laçın rayonları** geniş ərazilərə malik olsalar da, ərazilərində əsasən dağlıq landşaftın üstünlük təşkil etməsi səbəbindən nar bitkisinin becərilməsi üçün əlverişli deyillər (Şəkil 3).

Şəkil 3. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında nar bitkisinin becərilməsi üçün uyğun ərazilərin xəritəsi

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin CİS məlumat bazası əsasında hazırlanmışdır

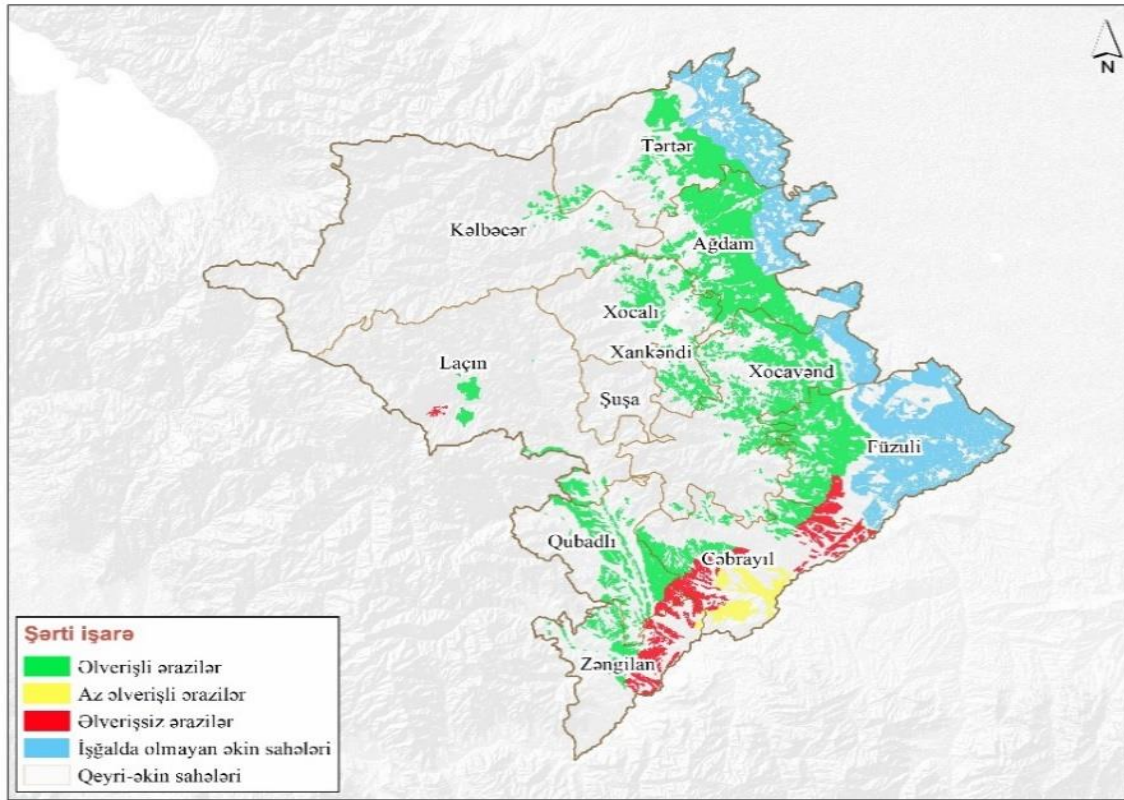
Tütün bitkisi **Ağdam, Xocavənd, Tərtər, Qubadlı, Füzuli** rayonlarında əkin üçün əlverişlidir. **Cəbrayıl və Füzuli** rayonlarının əkin sahələrinin böyük hissəsi əkin üçün əlverişli deyil (Şəkil 4).

Şəkil 4. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında tütün bitkisinin becərilməsi üçün uyğun ərazilərin xəritəsi

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin CİS məlumat bazası əsasında hazırlanmışdır

Kartof bitkisinin əkini Ağdam, Xocavənd, Füzuli, Tərtər, Qubadlı, Xocalı rayonları üçün, həmçinin Kəlbəcər və Laçın rayonlarının əkin ərazilərində əlverişlidir. Zəngilan rayonunun əkin sahəsinin böyük hissəsi kartof əkini üçün əlverişli deyil (Şəkil 5).

Şəkil 5. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında kartof bitkisinin becərilməsi üçün uyğun ərazilərin xəritəsi

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin CİS məlumat bazası əsasında hazırlanmışdır

NƏTİCƏ

Aparılan qiymətləndirməyə əsasən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə **105 min hektar** fındıq bitkisinin, **143 min hektar** nar bitkisinin, **132 min hektar** tütün bitkisinin, **149 min hektar** kartof bitkisinin becərilməsi üçün əlverişlidir.

Bu isə onu deməyə əsas verir ki, investisiya və bazar şərtləri təmin olunduğu təqdirdə işğaldan azad olunmuş torpaqlarda fındıqçılıq, narçılıq, tütünçülük və kartofçuluğun inkişaf etdirilməsi baxımından geniş imkanlar mövcuddur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli 3587 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə böyük qayıdışa dair I Dövlət Proqramı <https://e-qanun.az/framework/52757>
2. Azərbaycan torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji əsasları, Qərib Məmmədov, Bakı, "Elm", 2007.
3. Babayev M.P., Cəfərova Ç.M., Həsənov V.H. Azərbaycan torpaqlarının müasir təsnifatı. Bakı, "Elm" 2006.
4. NASA's Shuttle Radar Topography Mission (SRTM) <https://earthexplorer.usgs.gov/>

5. <https://www.worldclim.org>
6. Meyvəçilik və Çayçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu, <http://www.mceti.az/pages/tarix.php>
7. Əkinçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu, <https://www.aetei.az/>
8. Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu, <https://www.teti.az/>
9. F.F. Fikrətzadə, S.İ. Hacıyeva, İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması. "Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı" elm-praktiki jurnalı, 2020, № 4 (34), səh. 23-37.

F.F.Fikretzade

*Dr., Director of Agrarian Research Center,
Doctoral student of the Scientific Research Institute of Economic Reforms*

Directions of specialization of agriculture in the territories liberated from occupation

Abstract

The article examines the issues of identifying suitable areas for the cultivation of agricultural plants, taking into account relief, agro-climatic indicators and soil parameters in the territories freed from occupation. In this regard, the criteria that should be taken into account during the investigation are indicated. In the districts of Karabakh and Eastern Zangezur regions, the suitability of the fields for growing hazelnut, pomegranate, tobacco and potato plants is evaluated.

Keywords: territories liberated from occupation, agriculture, specialization, agro-climatic indicators, soil parameters.

А.И.Драпиковский

*доцент, Киевский Национальный Университет строительства и архитектуры
a_drapikovsky@hotmail.com*

И.Б.Иванова

*доцент, Киевский Национальный Университет строительства и архитектуры
i_ivanova@hotmail.com*

ПРИНЦИПЫ ОЦЕНКИ ПОТРЕБНОСТИ В ВОССТАНОВЛЕНИИ РАЗРУШЕННОГО И ПОВРЕЖДЕННОГО НЕДВИЖИМОГО ИМУЩЕСТВА НА ДЕОККУПИРОВАННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ

Резюме

Понимания имущественного ущерба позволяет учесть два основных типа влияния вооруженной агрессии на общество и экономику – разрушение (полное или частичное) материальных активов и последующие изменения социально-экономической и экологической ситуации в пострадавшем районе, определяющей реалии послевоенного времени, в том числе и ситуации на рынке недвижимого имущества, что имеет решающее значение при оценке потребностей в восстановлении.

Ключевые слова: имущественный ущерб, материальные активы, оценка потребностей.

Вооруженная агрессия Российской Федерации против Украины привела к масштабной гуманитарной катастрофе, преодоление последствий которой обуславливает как многочисленность, так и комплексность задач по восстановлению пострадавших районов.

Именно с целью решения задач подобного характера была принята Совместная декларация Европейской комиссии, Всемирного Банка и Группы устойчивого развития ООН по посткризисным оценкам и планированию восстановления от 25 сентября 2008 г., где важное место занимают вопросы объективной и независимой оценки имущественного ущерба, причиненного среде жизнедеятельности людей и, прежде всего, недвижимому имуществу, которое создает необходимые материально-пространственные условия для человеческой деятельности и будущего развития во всех секторах экономики.

Согласно данной декларации цели оценки имущественного ущерба существенно расширились. Кроме подготовки экспертных выводов для рассмотрения судебных дел относительно объемов компенсации за утраченные, уничтоженные или поврежденные объекты недвижимого имущества, оценку стали востребовать для целей прогнозирования общегосударственных, секторальных и территориальных потребностей в восстановлении недвижимого имущества, подвергнувшегося разрушительному влиянию, а также для разработки политики финансирования удовлетворения таких потребностей.

Такое расширение понимания имущественного ущерба позволяет учесть два основных типа влияния вооруженной агрессии на общество и экономику – разрушение (полное или частичное) материальных активов и последующие изменения социально-экономической и экологической ситуации в пострадавшем районе, определяющей реалии послевоенного времени, в том числе и ситуации на рынке недвижимого имущества, что имеет решающее значение при оценке потребностей в восстановлении.

При этом независимо от задачи оценки – определения размера убытков или объема потребностей в восстановлении – основной единицей измерения имущественного ущерба служат цены (затраты), необходимые для приобретения или создания объекта недвижимого имущества или его физических составляющих.

Обзор литературы в сфере оценки недвижимого имущества свидетельствует об определенной солидарности в части единиц измерения размера убытков. Это, как правило, рыночная стоимость и остаточная стоимость замещения. Однако в отношении единиц измерения потребностей в восстановлении такой однозначности нет. Существующие разногласия могут быть сведены к двум точкам зрения относительно состава затрат на восстановление и их доказательной базы.

Сторонники первой точки зрения акцентируют внимание на восстановлении зданий, сооружений и иных земельных улучшений, ограничиваясь лишь сметной стоимостью строительства. Как следствие из состава затрат, необходимых для реализации процесса восстановления объекта недвижимости, выпадает целый ряд затрат (в частности, гонорары консультантов, финансовые затраты, вознаграждение за предпринимательскую инициативу и т. п.).

Сторонники второй точки зрения рассматривают стоимость строительства лишь как одну из составляющих затрат на восстановление недвижимого имущества. Такая точка зрения лежит в плоскости развития недвижимости, суть которого состоит в приобретении земли и ее последующего улучшения, и не приводит к потере каких-либо необходимых для восстановления затрат. Именно на стадии развития недвижимость из состояния, непригодного для использования, путем строительства, реконструкции или реставрации переходит в состояние востребованного использования и тем самым приобретает стоимость как целостный объект.

При этом единицей измерения потребности в восстановлении служит валовая стоимость девелопмента – цена, которая может быть получена на дату оценки при продаже завершеного

развитием объекта недвижимого имущества на рынке и которая отвечает денежной сумме, необходимой для покрытия затрат на приобретение участка земли и на замещение (воссоздание) его улучшений, включая стоимость финансирования этих затрат и прибыль девелопера.

Это позволяет при определении валовой стоимости девелопмента одновременно применять рыночный и затратный подходы к оценке, вытекающие из альтернативы, которую имеют участники рынка: либо приобрести завершённый развитием объект недвижимого имущества, либо купить участок земли и улучшить его аналогичным образом.

Концептуально валовая стоимость девелопмента, структурированная по составляющим затратам, связывает между собой рынок недвижимости и рынок ресурсов развития недвижимого имущества (рис. 1).

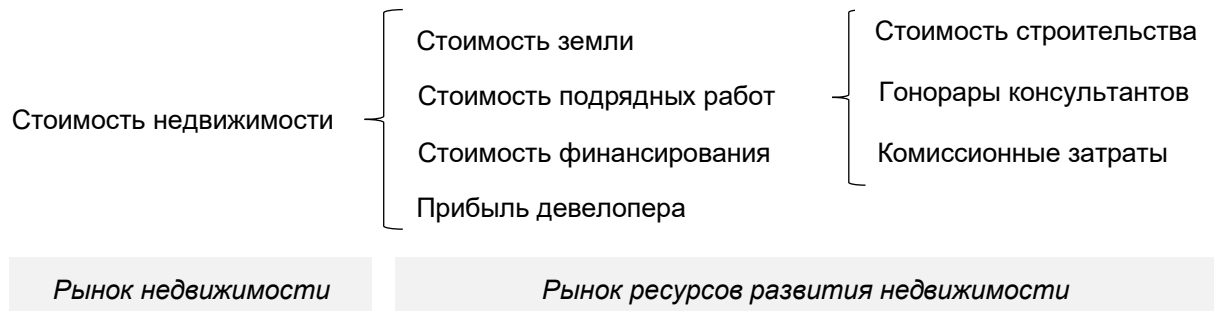

Рис. 1 Концептуальная модель валовой стоимости девелопмента

Кроме того, валовая стоимость девелопмента как функция определенного использования земли предполагает учет не только денежных средств, необходимых для достижения такого использования, но и продолжительности стадии развития – промежутка времени от приобретения земельного участка до введения завершенной развитием недвижимости в эксплуатацию, – что обуславливает необходимость при оценке валовой стоимости девелопмента учитывать распределение денежных потоков во времени. Это становится возможным, если стоимость финансирования и прибыль девелопера отразить не абсолютной денежной суммой, а соответствующей процентной ставкой, удовлетворяющей интерес инвестора (кредитная ставка) и интерес девелопера, которая будет служить мерой стоимости денег во времени.

Очевидно, что с увеличением продолжительности развития недвижимости будут расти и риски, связанные с таким развитием. Для их учета существует несколько способов:

1) корректировка денежных потоков путем включения в затраты на подрядные работы соответствующих позиций: средств на содержание службы заказчика и инжиниринговые услуги, на покрытие риска всех участников строительства; на покрытие дополнительных расходов, связанных с инфляционными процессами; на оплату гонораров консультантов; на комиссионные выплаты;

2) корректировка кредитной ставки, по которой оценивают финансовые затраты, на риск, который берет на себя девелопер в зависимости от сложности и продолжительности развития недвижимости.

При таких условиях годовая процентная ставка будет отвечать:

$$i_A = (1 + i_F) \cdot (1 + i_D) - 1, \quad (1)$$

где i_A – годовая процентная ставка;
 i_F – интерес инвестора (кредитная ставка), который в контексте развития недвижимости служит безрисковой (условно безрисковой) ставкой;

i_D — интерес девелопера, который в контексте развития недвижимости служит премией за риск, который берет на себе девелопер.

Таким образом, учет рисков позволяет окончательно определиться с исчерпывающим перечнем входных данных для вычисления валовой стоимости девелопмента, в частности стоимостью подрядных работ и значением годовой процентной ставки, и выбрать релевантную оценочную модель, которая воспроизводила бы ожидания и допущения участников рынка.

Приемлемой оценочной процедурой определения валовой стоимости девелопмента служит модель компаундирования денежных потоков, основанная на принципе невозмещенной инвестиции. В рамках такой модели валовая стоимость девелопмента определяется суммой будущей стоимости участка земли и будущей стоимости подрядных работ, для вычисления которых используют ставку компаундирования, значение которой детерминировано продолжительностью развития недвижимости и обеспечивает интерес как инвестора, так и девелопера.

Эта процедура основывается на допущении, что затраты на приобретение земли являются разовой, причем начальной, инвестицией, а платежи за выполненные подрядные работы уплачиваются постепенно на протяжении всего срока развития недвижимости, поэтому затраты на приобретение земли следует компаундировать на весь срок развития, а затраты на подрядные работы — лишь на половину этого срока:

$$V_O = V_L \cdot (1 + i) + V_C^M \cdot (1 + i)^{0,5}, \quad (2)$$

где V_O — валовая стоимость девелопмента (стоимость завершенной разработкой недвижимости);
 V_L — стоимость земли (стоимость недвижимости, подлежащей развитию);
 V_C^M — стоимость подрядных работ, связанных с замещением поврежденных или уничтоженных земельных улучшений их современным эквивалентом с учетом нормативных требований по энергосбережению, инклюзивности, гражданской защите и устойчивому развитию;
 i — ставка компаундирования, значение которой детерминировано продолжительностью периода развития недвижимости и рассчитывается на основе годовой процентной ставки по формуле:

$$i = (1 + i_A)^{h/12} - 1, \quad (3)$$

где h — продолжительность развития (в месяцах) развития недвижимости.

Надежность построенной модели может быть оценена путем сравнения значения валовой стоимости девелопмента, вычисленного с помощью модели компаундирования денежных потоков, с результатом, полученным на основании рыночного сравнения. При этом основным предметом тестирования на соответствие рынку является значение ставки компаундирования (конкретно — интерес девелопера).

Сопоставление с рыночной стоимостью, значение которой естественно будет отражать текущие экономические обстоятельства, социальные тенденции, регуляторные меры и условия окружающей среды, сложившиеся в районе, пострадавшим от вооруженной агрессии, позволит также установить факт экономического обесценения восстановленной недвижимости и тем самым определить, в случае необходимости, размер требуемого субсидирования затрат, связанных с развитием недвижимости.

Недвижимостью, подлежащей развитию, в рамках модели определения валовой стоимости девелопмента могут быть как вакантные, так и улучшенные земельные участки, что важно, поскольку по результатам оценки убытков, потребность в восстановлении утраченного, уничтоженного и поврежденного недвижимого имущества касается трех основных ситуаций: восстановление недвижимого имущества на новом месте и восстановление недвижимого имущества в пределах существующего участка, земельные улучшения которого могут быть частично пригодными или вообще непригодными для дальнейшего использования.

Оценка потребностей в восстановлении недвижимого имущества на новом месте должна основываться на принципе комплексности застройки, что в соответствии с проектом пространственного планирования предполагает предварительное проведение инженерной подготовки, строительство внешних инженерно-транспортных сетей, а также благоустройство территории.

Если объем затрат на выполнение перечисленных работ по комплексной застройке был предметом отдельной оценки, то потребности в восстановлении конкретного объекта недвижимого имущества могут быть вычислены с использованием модели валовой стоимости девелопмента, в которой начальной инвестицией будет стоимость вакантного участка земли:

$$V_{NEE} = V_L \cdot (1+i) + V_C^M \cdot (1+i)^{0,5}, \quad (4)$$

где V_{NEE} — объем затрат на восстановление утраченного и/или уничтоженного либо поврежденного недвижимого имущества при условии его восстановления в другом месте (на ином земельном участке);
 V_L — рыночная стоимость вакантного участка земли;
 V_C^M — стоимость подрядных работ на замещение здания (сооружения) современным эквивалентом;
 i — ставка компаундирования, значение которой детерминировано продолжительностью строительства и отвечает интересам инвестора и девелопера.

Оценка потребностей в восстановлении уничтоженного или поврежденного недвижимого имущества в границах существующего участка также предусматривает применение модели валовой стоимости девелопмента, в которой начальной инвестицией будет стоимость не вакантного, а улучшенного участка земли, с учетом общей степени пригодности улучшений для дальнейшего использования и, в случае необходимости, дополнительных затрат на очистку от разрушений участка земли, если эти затраты не были предметом отдельной оценки:

а) для уничтоженного объекта:

$$V_{NEE} = V_L \cdot ((1+i) - 1) + V_C^M \cdot (1+i)^{0,5}; \quad (5)$$

б) для поврежденного объекта:

$$V_{NEE} = V_L \cdot ((1+i) - 1) + V_C^M \cdot (1+i)^{0,5} \cdot (1-s). \quad (6)$$

где s — общая степень пригодности конструктивов здания (сооружения) для дальнейшего использования;

Альтернативным и равноценным способом оценки потребностей в восстановлении поврежденного здания (сооружения) в границах существующего земельного участка может быть вычисление объема затрат на замену поврежденных конструктивных элементов их современным эквивалентом:

$$V_{NEE} = V_L \cdot ((1+i) - 1) + \Delta V_C^M \cdot (1+i)^{0,5}, \quad (7)$$

где ΔV_C^M — затраты на замещение поврежденных конструктивов здания (сооружения) современным эквивалентом
 $(\Delta V_C^M = V_C^M \cdot (1-s) = V_C^M - V_C^M \cdot s).$

Затраты на замещение поврежденных конструктивов здания (сооружения) их современным эквивалентом и продолжительность выполнения работ по восстановлению должны учитывать, в случае необходимости, усложненность выполнения таких работ в границах существующего земельного участка с соответствующим обоснованием степени усложненности (установление сервитутов, применение дополнительных приспособлений, специальных технологий выполнения строительных работ и т.п.).

Таким образом, валовая стоимость девелопмента дает возможность построить развернутую модель стоимости завершеного развитием объекта недвижимого имущества в контексте затрат на его создание, оправданных с точки зрения участников рынка. Концептуально, валовая стоимость девелопмента, с одной стороны, соответствует цене, которая может быть получена при продаже завершеного развитием объекта недвижимого имущества на рынке, с другой – денежной сумме, необходимой для покрытия всех затрат на приобретение участка земли и ее улучшение, включая стоимость финансирования и прибыль девелопера, и не исключает использование институциональных инструментов, направленных на устранение возможного несоответствия спроса и предложения.

В целом применение в качестве единицы измерения валовой стоимости девелопмента позволяет получить адекватное представление о реальном объеме финансовых ресурсов на восстановление утраченного, уничтоженного и поврежденного недвижимого имущества.

A.І.Drapikovsky

associate professor, Kyiv National University of Construction and Architecture

І.B.Ivanova

associate professor, Kyiv National University of Construction and Architecture

Recovery need assessment principles destroyed and damaged real estate on de-occupied territories

Abstract

Understanding property damage allows us to take into account two main types of the impact of armed aggression on society and the economy - the destruction (full or partial) of tangible assets and subsequent changes in the socio-economic and environmental situation in the affected area, which determines the realities of the post-war period, including the situation on the real estate market. property, which is critical in assessing recovery needs.

Keywords: *property damage, tangible assets, needs assessment.*

Н.Ю.Трифонов
МА «Совет объединений оценщиков Евразии»,
действительный член Международной инженерной академии,
почётный оценщик Республики Казахстан,
кандидат физико-математических наук, (Беларусь)
soo_sng@tut.by
И.Н.Мамедов
д.ф.э., МА «Совет объединений оценщиков Евразии»,
(Азербайджан)
Comrad71@rambler.ru

ПРОЕКТ ДЕВЕЛОПМЕНТА: ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ

Резюме

Экономическая реинтеграция территорий после оккупации носит комплексный характер. По-видимому, предпосылкой должна явиться оценка стоимости массового ущерба, нанесённого в результате воздействия оккупации [1]. На этой основе должно быть обеспечено финансирование всего процесса реинтеграции, одним из существенных составляющих которого является развитие недвижимости территорий, застройка и реконструкция, которые всё чаще объединяются одним понятием девелопмента.

Ключевые слова: реинтеграция, оценка стоимости, застройка и реконструкция.

ВВЕДЕНИЕ

Обычно под проектом девелопмента понимается комплекс мероприятий, направленных на создание новых объектов недвижимости или реконструкцию уже существующих. Проект девелопмента включает в себя все этапы работы - от поиска и анализа земельного участка до сдачи готового объекта заказчику. Для проектов развития недвижимости характерен классический подход к управлению проектами (также называемый каскадным, англ. Waterfall), который заключается в последовательном прохождении этапов проекта.

Традиционно выделяют следующие основные типы развития недвижимости в зависимости от объекта: развитие земли, развитие жилой недвижимости (многоквартирных зданий и жилых комплексов), развитие офисных зданий, развитие промышленных зданий, развитие торговых центров.

Цели проекта девелопмента - максимизация прибыли для инвестора, улучшение условий жизни для населения и рост экономики для региона в целом.

Задачи проекта девелопмента могут быть различными в зависимости от конкретного проекта. Они могут включать в себя поиск подходящего земельного участка, анализ его цены, проверку наличия необходимых разрешений и лицензий, а также определение зонирования и возможности использования участка для строительства.

Финансовое планирование. В этом разделе проекта должен быть расчет затрат на строительство объекта, анализ рынка недвижимости и определение стоимости будущих продаж. Финансовое планирование должно обеспечивать прибыльность проекта и удовлетворять финансовые требования инвесторов.

Разработка архитектурного проекта. Это включает в себя разработку дизайна здания, создание планов помещений и выбор материалов для строительства. Разработка архитектурного проекта должна учитывать требования клиентов и местные законы.

Строительство объекта. Этот этап проекта включает в себя строительство здания, установку коммуникаций, проведение отделочных работ и монтаж оборудования. Контроль

качества строительства должен обеспечивать соответствие проекта всем требованиям и стандартам.

Маркетинг и продажа. После завершения строительства объекта, требуется его маркетинговое продвижение и продажа. В этом разделе проекта должны быть описаны маркетинговые стратегии, расписание проведения рекламных кампаний, цены и условия продажи.

Эксплуатация и управление. Необходим надлежащий бюджет по содержанию объекта и его техническому обслуживанию.

Важными элементами проекта девелопмента являются планирование, контроль и оценка результатов проекта. После завершения строительства объекта необходимо провести анализ эффективности проекта и сравнить полученные результаты с планируемыми. Это поможет определить успех проекта и выявить возможности для улучшения будущих проектов.

Кроме того, в проекте девелопмента необходимо учитывать риски и принимать меры для их минимизации. Риски могут возникнуть на любом этапе осуществления проекта, от поиска земельного участка до продажи готового объекта. Поэтому необходимо проводить анализ рисков и разрабатывать стратегии для их минимизации.

В целом, проект девелопмента - это сложный процесс, который требует интеграции знаний и опыта в области строительства, финансов, маркетинга и управления проектами. Он имеет множество этапов и задач, которые должны быть выполнены в определенные сроки и бюджет. Однако, правильное планирование, организация и контроль могут обеспечить успешное выполнение проекта и достижение поставленных целей.

Важной частью проекта девелопмента является также управление коммуникациями. В процессе реализации проекта необходимо поддерживать постоянную связь с различными заинтересованными сторонами, такими как инвесторы, покупатели, государственные органы, поставщики, подрядчики и др. Это поможет убедить заинтересованные стороны в выгоды проекта и согласовать с ними необходимые действия.

Кроме того, при проектировании и строительстве объекта необходимо учитывать экологические и социальные аспекты. Необходимо стремиться к устойчивому развитию, минимизировать отрицательное воздействие на окружающую среду, обеспечить безопасность и комфорт для будущих жителей или пользователей объекта.

Наконец, важным аспектом проекта девелопмента является его финансовая устойчивость. Необходимо стремиться к максимальной рентабельности проекта, учитывая при этом все затраты и риски. Оптимизация затрат и управление бюджетом позволят достигнуть максимальной эффективности и успешности проекта.

Таким образом, проект девелопмента - это многоплановый процесс, который требует внимания ко многим аспектам и умения интегрировать различные знания и навыки. Цели и задачи проекта должны быть четко определены и реализованы с помощью правильного планирования, контроля и управления. В конечном итоге, успешное выполнение проекта обеспечит не только прибыль, но и создаст комфортные и устойчивые условия для будущих пользователей объекта.

Для успешного выполнения проекта девелопмента необходимо также иметь правильную стратегию продажи объектов недвижимости. Это может включать в себя разработку маркетинговой стратегии, управление продажами, привлечение покупателей и т.д. Кроме того, необходимо также иметь понимание рыночных тенденций и потребностей покупателей, чтобы правильно определить цену объекта и его конкурентоспособность на рынке.

Помимо этого, для успешного выполнения проекта необходимо также иметь правильную организационную структуру и команду профессионалов. Это может включать в себя управляющего проектом, специалистов по финансам, риску, маркетингу, юристов, инженеров, архитекторов и т.д. Необходимо также иметь хорошую коммуникацию и сотрудничество между всеми участниками проекта.

В конечном итоге, успешный проект девелопмента может принести множество преимуществ, таких как прибыль, создание новых рабочих мест, улучшение качества жизни для будущих пользователей объекта и т.д. Однако, для достижения этих целей необходимо иметь правильный подход и стратегию, а также эффективно управлять проектом на каждом этапе его реализации.

Для управления проектом девелопмента необходимо иметь хорошо организованную систему управления рисками. Каждый этап проекта связан со своими рисками, и необходимо правильно оценить их, разработать стратегии и планы управления рисками, а также иметь механизмы контроля и мониторинга.

Также важно следить за соблюдением законодательства и нормативных требований в процессе проектирования, строительства и эксплуатации объекта. Нарушение законодательства может привести к юридическим проблемам и задержкам в проекте.

Кроме того, для успешного выполнения проекта необходимо также иметь понимание различных культурных и социальных особенностей. Например, при проектировании жилого комплекса в различных регионах могут быть различные требования и потребности у будущих жителей. Необходимо учитывать эти особенности при проектировании и маркетинге объекта.

Наконец, для успешного выполнения проекта девелопмента необходимо иметь систему мониторинга и оценки результатов. Необходимо постоянно отслеживать выполнение задач и планов, анализировать достигнутые результаты и принимать необходимые меры, чтобы улучшить проект. Это поможет увеличить эффективность проекта и достичь поставленных целей. Наиболее естественным образом эффективность проекта можно определить его оценкой стоимости [3].

В целом, проект девелопмента - это сложный и многоплановый процесс, который требует от участников проекта широкого кругозора, высокой квалификации и умения интегрировать различные знания и навыки. Однако, правильный подход и стратегия могут привести к успешной реализации проекта, которая принесет множество преимуществ для всех заинтересованных сторон.

ВЫВОДЫ

Подводя итог, заключаем, что проект девелопмента представляет собой сложный процесс, который требует высокой квалификации, широкого кругозора и умения управлять рисками. Для успешной реализации проекта необходимо правильно определить цели и задачи, разработать план и стратегию, учитывая особенности рынка, законодательства и социально-культурных факторов. Оценка эффективности проекта, мониторинг и контроль за выполнением задач также являются важными компонентами управления проектом. Правильный подход к проекту девелопмента может привести к успешной реализации и приносить множество преимуществ для заинтересованных сторон.

Список использованной литературы:

1. Трифонов Н.Ю., Мамедов И.Н. Особенности оценки массового ущерба // Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment. 2021-ci il. № 2 (15) -səh.28-35.
2. Peiser R.B., Frej A.B. Professional Real Estate Development: The ULI Guide to the Business. Second Edition. Washinton, D.C.: ULI – the Urban Land Institute, 2003. – 450 p.
3. Трифонов Н.Ю. Комплексная оценка недвижимости: учебное пособие. – Минск: Вышэйшая школа, 2022. – 238 с.

N.Y.Trifonov

MA "Avrasiya Qiymətləndiricilər Assosiasiyaları Şurası",
Beynəlxalq Mühəndislik Akademiyasının həqiqi üzvü,
Qazaxıstan Respublikasının fəxri qiymətləndiricisi,
fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, (Belarus)

İ.N.Məmmədov

i.ü.f.d., MA "Avrasiya Qiymətləndiricilər Assosiasiyaları Şurası",
(Azərbaycan)

Development project: goals and objectives

Xülasə

İşğaldan sonra ərazilərin iqtisadi reinteqrasiyası müərkəbdir. Göründüyü kimi, ilkin şərt işğalın təsiri nəticəsində dəymiş külli miqdarda ziyanın dəyərinin qiymətləndirilməsi olmalıdır. Bu əsasda, bütün reinteqrasiya prosesinin maliyyələşdirilməsi təmin edilməlidir, bunun vacib komponentlərindən biri daşınmaz əmlak ərazilərinin inkişafı, bir inkişaf konsepsiyası ilə getdikcə daha çox birləşdirilən tikinti və yenidənqurma.

Açar sözlər: reinteqrasiya, qiymətləndirmə, inkişaf və yenidənqurma.

Нино Берая

PhD MRICS REV

*Президент Общества Независимых Оценщиков Грузии
Член Европейского совета по стандартам оценки (EVSБ)*

РУКОВОДСТВО ПО ПРИМЕНЕНИЮ ЕВРОПЕЙСКИХ СТАНДАРТОВ ОЦЕНКИ В УСЛОВИЯХ ВОЕННОГО ВРЕМЕНИ: ОПЫТ TEGoVA («ЕВРОПЕЙСКАЯ ГРУППА АССОЦИАЦИЙ ОЦЕНЩИКОВ»)

Резюме

В статье рассмотрены разработки методологической комиссии по стандартам TEGoVA. На основе детальной методологии разработанной Украинскими оценщиками наряду с фондом государственного имущества Украины, TEGoVA в данном руководстве предлагает свое виденье задачи, четко понимая до каких границ возможно применение Европейских стандартов оценки и после чего начинается уже чрезвычайных обстоятельства. По меткому замечанию одного из членов комиссии "Стандарты писались не для военного положения".

Ключевые слова: методология, фонд государственного имущества, чрезвычайные обстоятельства.

ВВЕДЕНИЕ

В Декабре 2022 года Методологическая Методологическая комиссия по стандартам TEGoVA¹ закончила работу над “Руководством по применению Европейских Стандартов Оценки в условиях военного времени”, над которым работала последние несколько месяцев после обращения от Фонда государственного имущества Украины.

Украина стоит перед большим вызовом. Наряду с человеческими жертвами и перемещениями, война всегда приносит ущерб и разрушение жилья, предприятий, исторических зданий, сельского хозяйства, лесного хозяйства и многого другого, с сопутствующим ущербом для окружающей среды. Но уже сейчас страна готовится к восстановлению после войны, когда наступит пора реконструкции, восстановления экономики и собственности.

На основе детальной методологии, разработанной Украинскими оценщиками наряду с фондом государственного имущества Украины, TEGoVA в данном руководстве предлагает свое виденье задачи, четко понимая до каких границ возможно применение Европейских стандартов оценки и после чего начинается уже чрезвычайных обстоятельства. По меткому замечанию одного из членов комиссии “Стандарты писались не для военного положения”.

Что примечательно, TEGoVA предлагает применить Руководство не только для оценки ущерба причиненного военными действиями, но и для оценки ущерба после природных катаклизмов, экспроприации и других сопоставимых явлении.

Фундаментальный принцип финансовой компенсации состоит в том, что истцы имеют право на такую сумму денег, которая обеспечит им такое же положение, в котором они находились бы, если бы не понесли ущерб, за который получают компенсацию или репарации.

Для того, чтобы любой международный механизм компенсации считался справедливым и законным, оценка активов и предприятий, предъявляющих требования к компенсации, должна выглядеть разумной и оправданной.

Независимо от того, какие правовые механизмы или методы применяются для получения финансового возмещения – как предусмотрено Организацией Объединенных Наций, или по другим установленным юридическим возможностям – оценка активов и компаний должна быть прозрачной, последовательной, независимой и соответствовать признанным на международном уровне стандартам оценки. Справедливая финансовая компенсация должна основываться на столь же справедливой оценке, которая не дает предпочтение ни одной стороне спора. Задача в том, чтобы оценка должна быть приемлема для международных инстанций, а не только для национальных органов страны, где расположены активы и предприятия.

В руководстве по применению Европейских стандартов оценки в условиях военного времени рассматриваются две задачи:

- оценка ущерба собственности и бизнеса;
- оценка затрат на восстановление.

Для большей эффективности TEGoVA рекомендует подготавливать эти две оценки одновременно.

При оценке ущерба возникает несколько практических вопросов – один из них, как определить дату оценки. В случае Украины было предложено, что оценка ущерба может быть установлена на следующие даты:

- 24 февраля 2022 г. для вторжения 2022, или
- 20 февраля 2014 г. в случае Крыма и части Донбасса.

Что касается второй части – Оценка затрат на восстановление, дата оценки будет зависеть от времени предъявления иска.

Стандарты оценки будут важной профессиональной основой для процесса, чтобы иски были правильно обоснованы, с четкими записями, и чтоб они в последствии могли выдержать

¹ Европейская группа ассоциаций оценщиков, <https://tegova.org/>

оспаривание. В конечном итоге оценщики могут быть подвергнуты перекрестному допросу в международных судах. Сам процесс оценки будет пристально рассматриваться, а с другой стороны оценка также должна вызывать доверие у клиентов, то есть лиц, которые заказывают работу.

Руководство по применению Европейских стандартов оценки в условиях военного времени можно посмотреть на сайте TEGoVA², оно состоит из следующих частей:

1. Введение
2. Применение EVS к военному ущербу
3. Оценщик
4. Процесс оценки
5. Отчет об оценке
6. Помимо оценки – дополнительные пункты иска
7. Стоимость восстановления

Что тут важно помнить, что Оценщик не определяет какую-либо компенсацию, а дает профессиональное и объективное мнение, на котором может основываться требование о компенсации или выплате.

Оценка убытков основывается на общепринятых принципах оценки, на дату оценки о которой говорилось ранее, опираясь на данные на дату оценки. Конечно очень высоки требования к источникам данных и стандартам подготовки документации.

Что касается определения стоимости восстановления, оно является особенно полезной основой для оценки компенсации за ущерб и уничтожение активов, поскольку она покрывает все затраты, которые необходимо понести для замены утратившего полезность актива современным активом с аналогичной полезностью. Это не включает физический или иной износ актива на дату повреждения или уничтожения, поскольку активы не могут быть восстановлены по стоимости которая включает в себе износ.

14 ноября 2022 г. Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций приняла резолюцию (документ A/ES-11/L.6) «Обеспечение средств правовой защиты и репараций в связи с агрессией против Украины». Эта резолюция четко признала необходимость создания «международного механизма возмещения вреда, ущерба или травм, возникших вследствие международно-противоправных действий Российской Федерации».

17 февраля 2023 года правительство Нидерландов одобрило решение о создании в Гааге международной организации – Реестра ущерба, нанесенного Украине российской агрессией. Реестр должен стать первым компонентом всеобъемлющего механизма репараций, призванного обеспечить выплату Российской Федерацией полного финансового возмещения за нанесенный войной ущерб.

Если искать примеры из недавнего прошлого, то мы можем рассмотреть процесс, предпринятый в Кувейте, он хорошо иллюстрирует некоторые из проблем, которые могут быть обнаружены в процессе достижения «эффективного правосудия». В затянувшемся процессе который длился примерно 30 лет, нужно было искать пути, чтобы найти разумный выход со всеми неизбежными несовершенствами обстоятельств..

Большинство исков в Кувейте относились к следующим активам:

- недвижимость
- другое материальное имущество, такое как Движимое имущество - установки и оборудование, мебель
- упущенная выгода и прибыль
- расходы на возобновление бизнеса после освобождения
- потеря деловых контрактов

² <https://tegova.org/news/applying-evs-wartime>

- потеря дохода от приносящей доход собственности.

Большое внимание уделялось доказательной базе, что убыток был связан именно с войной; некоторые утверждения были слишком далеки от этой причины, чтобы быть признанными.

Как и в Кувейте, могут быть применены разные подходы к разным категориям активов. Некоторые иски могут оказаться дублированы полностью или частично (когда в дело вовлечены разные люди), некоторые обстоятельства могут быть преувеличены. Были случаи, когда по-настоящему в ходе войны потери имели мало доказательств. Ответственность лежит и на процессе, и на заявителях, и на оценщиках. Оценщикам потребуются четкие инструкции, определяющие права на недвижимость или бизнес, четкое их описание, а затем они должны будут работать с имеющимися доказательствами потерь. В некоторых ситуациях возникали проблемы с получением надлежащих рыночных данных для оценки. Если исходить из опыта Кувейтского кейса, следует избегать конфликтов интересов и проявлять предельную объективность. Ключевой вопрос для оценки будет заключаться в том, чтобы понять, когда она должна основываться на потере рыночной стоимости, а когда на стоимости замещения - некоторые иски могут содержать элементы обоих.

Насколько известно, Украинские предприятия уже обратились к международным судам с исками и, следовательно, уже проходят оценки потерь в следствии военного вторжения и подготовка отчетов. Было бы очень полезно и интересно оценщикам из разных стран посмотреть на опыт коллег и на то, какие проблемы возникнут в ходе процесса и какими будут вынесены из этого опыта уроки.

Nino Beraya

PhD MRICS REV

Gürcüstan Müstəqil Qiymətləndiricilər Cəmiyyətinin prezidenti

Avropa Qiymətləndirmə Standartları Şurasının (EVSb) üzvü

Müharibə dövründə avropa qiymətlənmə standartlarının tətbiqi üçün təlimat: TEGOVA təcrübəsi (“Qiymətləndiricilər Assosiasiyasının Avropa Qrupu”)

Xülasə

Məqalədə TEGoVA standartları üzrə metodiki komissiyanın inkişafı müzakirə olunur. Ukrayna qiymətləndiriciləri tərəfindən Ukraynanın Dövlət Əmlak Fondu ilə birlikdə işlənilib hazırlanmış müfəssəl metodologiyaya əsaslanaraq, bu təlimatda TEGoVA vəzifəyə dair öz baxışını təklif edir, standartların nə dərəcədə tətbiq olunduğunu aydın şəkildə başa düşür. Avropa qiymətləndirmə standartları mümkündür və bundan sonra fəvqəladə hallar başlayır. Komissiya üzvlərindən birinin “Hərbi vəziyyət üçün standartlar yazılmayıb” iradəsinə görə.

Keywords: methodology, state property fund, extraordinary circumstances.

ПРАКТИКА ОЦЕНКИ И УСТОЙЧИВОЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ

Резюме

Поддержать стабильность можно двумя способами – увеличить предложение товаров, или уменьшить спрос на деньги. Финансовый сектор не отвечает за производство и уменьшает спрос на деньги, в том числе обесценивая имущество. Разница между производственно-складской недвижимостью и недвижимостью с коммерческим или инвестиционным потенциалом находится в коридоре 20-80%. Спрос на деньги упал, все стабилизировалось, цель достигнута, а то, что экономика при этом стагнирует, спад производства и прочее – это Национальный Банк не волнует, он свое дело сделал – остальное в зоне ответственности Правительства.

Ключевые слова: стабильность, спрос на деньги, стагнация.

- «Нет такого типа недвижимости – винзавод, значит и оценивать надо как имущественный комплекс» - сыпал аргументами авторитетный коллега на мои замечания относительно принципиально разной методологии развития недвижимости с инвестиционным потенциалом и недвижимости с промышленным/ коммерческим потенциалом. Коллега был безусловно прав. Старая оценочная школа, которую с удовольствием используют банки именно так и функционирует. Это - направление на убийство реального сектора, заложенное в систему функционирования финансового рынка. Так, статья 2 Закона о Национальном Банке Республики Молдова говорит о том, что «Основной задачей Национального банка являются обеспечение и поддержание стабильности цен». Именно об этом говорил авторитетный коллега. Поддержать стабильность можно двумя способами – увеличить предложение товаров, или уменьшить спрос на деньги. Финансовый сектор не отвечает за производство и уменьшает спрос на деньги, в том числе обесценивая имущество. Разница между производственно-складской недвижимостью и недвижимостью с коммерческим или инвестиционным потенциалом находится в коридоре 20-80%. Спрос на деньги упал, все стабилизировалось, цель достигнута, а то, что экономика при этом стагнирует, спад производства и прочее – это Национальный Банк не волнует, он свое дело сделал – остальное в зоне ответственности Правительства.

А вот как формулируются цели действия ФРС США, в законе о ФРС.

«Секция 2А. Цели денежно-кредитной политики. Совет управляющих Федеральной резервной системы и Федеральный комитет по открытым рынкам должны поддерживать долгосрочный рост денежно-кредитных агрегатов, соизмеримый с долгосрочным потенциалом экономики по увеличению производства с тем, чтобы эффективно содействовать достижению целей максимальной занятости, стабильных цен и умеренных долгосрочных процентных ставок»

Эта принципиальная разница в формулировках говорит о том, что доводы «авторитетного» коллеги следует признать ошибочными, поскольку задачи ФРС США направляют определение стоимости винзаводов как того требуют Международные Стандарты – недвижимость с коммерческим потенциалом или как указано в европейских стандартах недвижимость с промышленным потенциалом.

Принципиальная разница в задачах финансовых институтов определяется тем, что ФРС соотносит выпуск денег и ставку процента с ростом. Замедлился рост, деньги впрыскивают в

экономику, слишком ускорился, деньги удорожаются. В США денежная политика соизмерена с ростом экономики. В Молдове (странах СНГ) вообще ни к чему не привязана. Просто должен быть стабильный лей и стабильные цены, остальное как пойдет. Экономика может вообще лечь и не встать, как в 90е или как сейчас в Молдове, лей будет стабильным. На наших рынках экономика непрерывно стагнирует или сокращается и этот способ был выбран не только в Молдове, но и в Украине в течении последних 30 лет. Вышесказанное формирует два вывода. Первый о том, что стоимость может и должна являться не только фактом, но и целью. Второй о роли оценки для формирования единого вектора развития. Позиция стран бывшего СССР заключается в постоянной социальной и административной адаптации к разной политике, проводимой Национальным Банком, коммерческими банками, профильными институтами и гражданским сообществом.

В тоже время у наших основных экономических партнеров с развитой экономикой наблюдается планомерное и равномерное территориальное развитие. Образован совершенный экономический каркас. У нас более 15 лет политика Кишинева и остальной Молдовы проводилась разными путями. Современному экономическому кризису есть множество обоснований, но ключевой причиной многолетнего системного упадка страны является политика регионального развития, а точнее региональная деградация. Очевидно, что выход из экономического кризиса и территориальное развитие является синонимами и сбалансирование развитие или территория - точка экономического роста страны.

В Молдове вопросы оценки и территориального развития пока не нашли своего отражения ни вместе, ни по отдельности. В основе измерения территориального потенциала и эффективности его развития лежит измерение капитала, которым обладает территория. Показательно, что этот капитал состоит из разнородных элементов, требующих отличающихся подходов к определению стоимости, а также обладающие динамикой изменения капитализации. Кроме разности в свойствах, территориальный капитал цикличный. Циклы любого капитала разделяются на затраты, необходимые для его материализации (формирование), определение составляющих для функционирования капитала и определение эффектов от его использования.

Для нас существенное значение имеет определение качества территориального капитала различного свойства на разных циклах. В силу чего следует определить территориальный капитал.

Самая первая публикация, в которой был использован данный термин, вышла в 1981 г.³ в ней территориальный капитал выступает как собирательный образ ресурсов территории, однако интерес к данной тематике она не зародила. Наиболее интересную попытку обозначения и классификации территориального капитала сформировал итальянский ученый Р.Каманьи⁴. Он выделял 9 групп составляющих, отличающихся друг от друга степенью материальности (материальные, нематериальные и смешанные) и доступностью (общественные, клубные и частные блага). Так, например, традиционные ресурсы развития территории (природные богатства и имеющаяся инфраструктура) отнесены им к числу материальных общественных благ, а ресурсы «нового порядка» (предпринимательские способности и креативность жителей территории) – к нематериальным частным. Исследователь также обращал внимание на важность таких элементов территориального капитала, как капитал взаимодействий, характеризующий собой возможность сотрудничества, организации коллективных действий, коллективные компетенции; социальный капитал (набор норм и ценностей, которые определяют необходимость взаимодействия между людьми, институтами, сетями взаимоотношений,

³ Mata Olmo R. Notes on the present situation of large landholdings in the plains of Jaen // Estudios Geograficos. – 1981. – № 42(163). – p. 139–165.

⁴ Camagni R. Regional competitiveness: Towards a concept of territorial capital. / In: Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe. Advances in Spatial Science. – Berlin, Heidelberg: Springer, 2008. – 33–47 p.

свидетельствуют об общей сплоченности общества). Таким образом, измерение территориального капитала представляет собой сложную задачу. С одной стороны, территориальный капитал представляет собой комплексную систему, состоящую из значительного количества разнородных элементов – активов и ресурсов развития территории. Каждый такой элемент имеет свою специфику – его развитие характеризуется собственным набором показателей, может оцениваться с помощью специфических инструментов оценки. В силу этого методика измерения территориального капитала может быть только интегральной: основанной на объединении способов определения параметров как материальных, так и нематериальных объектов исследования, агрегировании показателей, описывающих ключевые признаки места (территории) и сообществ, в этом месте функционирующих. Именно по этой причине, для развития экономики, мы считаем единственным возможным комплексный поток с приоритетом замены рыночной стоимости на публичную.

В подтверждение сказанного политика Европы относительного экономической стратегии и непосредственного территориального развития.

В условиях мирового кризиса в 2010 году, Еврокомиссия принимает документ, который устанавливает стратегический подход в развитии территории. Фабула его гласит – единственная реальная экономика - экономика, основанная на знаниях. А условиями формирования активов для территориального развития признаны:

- Интеллектуальное развитие (инновации / образование / высокие технологии);
- Устойчивое развитие (климат, энергетика, мобильность, конкурентоспособность);
- Всестороннее развитие (развитие рынка труда и борьба с бедностью)

Измерение устойчивого развития находит свое отражение в Стандартах Оценки, которые трактуют устойчивость как способность выдерживать испытание временем, а устойчивое развитие как согласованность с любыми изменениями.

Таким образом, полноценный территориальный капитал может быть представлен совокупностью материальных и нематериальных объектов, характеризующих место (территорию) и сообщества этой территории на следующий:

- природный;
- производственный;
- финансовый;
- культурный;
- экологический;
- образовательный;
- творческий;
- капитал здоровья;
- институциональный;
- отношенческий;
- репутационный.

Природное многообразие представленного территориального капитала с учетом разных фаз его возникновения, обозначенного выше, требует измерительной диверсификации, в том числе в отношении понятия стоимости, которое присуще этим измерениям.

В текущих условиях изменения представлений о ценностях в силу разных обстоятельств, которые неизбежно приведут к изменению рынков сбыта, производственных и логистических цепочек, сложностях прогнозирования, концепция публичной стоимости позволит четко выразить мнение о целях деятельности, позволит сформировать глубинность всех проблем и своевременно определить эффективность в решениях.

Парадигма общественной ценности будет крайне актуальной в условиях слаборазвитых рынков и масштабном территориальном развитии. Важно понять множественность общественных ценностей, которые, как видим выше, определены в экологических, социально-

культурных, экономических, политических и прочих ценностях. Подходы в определении ценностей во всех обозначенных направлениях могут основываться на совершенно разных предположениях, в том числе отличающихся от оценочной деятельности, даже если будут использовать одинаковую терминологию. При всем плюрализме ценностей вышеперечисленных концепций есть, как минимум две общие – эти ценности можно разделить на общественную и частную. Это обобщение важно в понимании того, что любое объединение будет сталкиваться с различием в полезностях, которые определены частными предпочтениями. На сегодняшний момент в кулуарах экономики обсуждается два варианта ответа на множественную полезность. Первый определен в концепции Телара и Шифрина⁵ и построен на формировании механизма для принятия решений, построенном на определенном порядке. Второй построен на балансировании ценностей⁶, описанной в работах Этциони и Марголиса.

Оба варианта будут формировать множественность при определении публичной стоимости и вопросы. Часть вопросов будет иметь теоретическую значимость. Например, определение общественной ценности или механизм выбора мотивированного несколькими целями субъекта. Эти вопросы будут за рамками материала.

Мы считаем, что отсутствие способности оценить качество государственного управления является зависимостью потребителей, а это без адекватной расшифровки и агрегирования предпочтений субъектов формирует общественные ценности без должного фундамента. Ужесточение давления на экономику приведет к росту ресурсного потребления и естественного увеличения нагрузки на экологические системы и улучшение качества жизни человека в текущих условиях, равно как и устойчивое развитие без оценки будет весомым балластом роста.

Например, мировые разработки в области экономической и экологической политики привели к оценке и управлению недвижимостью. Предприятия и сообщества во всем мире с большей вероятностью будут широко инвестировать как в административно-территориальное, так и в устойчивое развитие, но при условии, если эти инвестиции будут финансово выгодными. Инвестиции являются финансово жизнеспособными. Основным инструментом для определения финансовой жизнеспособности или безопасности является экономическое обоснование, которое обеспечивается оценкой. Инвестиции являются влияющими и охватывают большую часть территорий, чем те в которые они направлены. Если мы говорим о международных стандартах, то в настоящее время они не имеют широкого охвата вопросов устойчивого развития, хотя в них воплощены многие принципы. В международном исследовании 2005 года под названием "Зеленая стоимость" были сделаны следующие выводы:

- рыночная стоимость недвижимости тесно связана с его устойчивыми показателями;
- стоимость, которая создается ростом производства, построенного на устойчивом развитии в разы выше стоимости, создаваемой за счет экономии энергии;
- бизнес часто отражает стоимость на затратах, чаще всего неправильно, искажая действительность;
- финансовый сектор будет скептически относиться к финансированию устойчивого развития без должного обоснования.

Эти выводы говорят о необходимости изменения международных стандартов. Ну а если говорить о таких странах как Молдова, то безусловным остается вывод не только об их разработке, но и обязательном изменении в регулировании, которое позволит охватить весь спектр стоимости капитала (недвижимость, бизнес, нематериальный актив).

⁵ Thaler, R. & Shefrin, H. (1981). An Economic Theory of Self-Control. Journal of Political Economy, 89, 392-4

⁶ Etzioni, A. (1988). The Moral Dimension: Toward a New Economics. New York, London, Toronto, Sydney, Singapore: The Free Press. /// Margolis, H. (1982). Selfishness, Altruism and Rationality, Chicago, London: The University of Chicago Press

Изменения в стандартах происходят постоянно и осуществляются при широком участии заинтересованных сторон. Внедрение принципов устойчивого развития в стандарты оценки будет разрабатываться при широком участии наблюдателей, представляющих все сектора и отрасли по всему миру и шаг за шагом. Поэтому регулирование оценочной деятельности должно позволять участвовать в этих изменениях и оперативно эти изменения вносить, что плохо связано с государственным регулированием или требует от него значительных корректировок.

Мы безусловно будем исследовать вопросы измерения разного капитала на разных стадиях, в данной работе хочется уделить внимание вопросам измерения природного капитала и экосистемных услуг, отраженных в Европейских Стандартах Оценки, тем более, что «зеленое» соглашение Европейского Союза предлагает, что «все политики ЕС должны вносить вклад в сохранение и восстановление природного капитала Европы.

Лежащая в основе модель измерения заключается в том, чтобы рассматривать запасы природы в качестве природного капитала, порождающего услуги независимо от того, признаются они рынком или нет, начиная от продуктов питания и заканчивая качеством воздуха и воды, от культурных ландшафтов до качества почвы и опыления. Несмотря на то, что природный капитал подразумевает преимущественно управление землей и улучшениями на ней, для компаний с публичным профилем решение таких вопросов будет частью их представления на торговых площадках и частью их репутации, а бизнес-процессы откорректированы, например, сокращение отходов в рамках перехода к экономике замкнутого цикла.

При определении стоимости в рамках устойчивого развития особое внимание следует уделять системному влиянию изучаемого актива на остальные активы в рамках целой территории. Приоритетным является условия, при котором место определяет формат или территория генерирует улучшения, а не наоборот.

Важность вопросов устойчивого развития и стоимости отражено в плане действий Европейской комиссии по финансированию устойчивого роста в марте 2018 года с тремя основными целями:

- переориентировать потоки капитала на более устойчивую экономику; - поддерживать устойчивость в управлении рисками;
- способствовать прозрачности и долгосрочности.

Можно не сомневаться, что несмотря на неизбежные геополитические движения вопросы стоимости и устойчивого развития будут актуальными и основными при развитии территорий.

D.Tereburke

*REV (Recommended European Valuer)
Director of the Public Organization
Society of Independent Appraisers,
of the Republic of Moldova SEI RM*

Qiymətlənmə təcrübəsi və davamlı ərazi inkişaf

Abstract

You can maintain stability in two ways - to increase the supply of goods, or to decrease the demand for money. The financial sector is not responsible for production and reduces the demand for money, including depreciating property. The difference between production and warehouse real estate and real estate with commercial or investment potential is in the range of 20-80%. The demand for money has fallen, everything has stabilized, the goal has been achieved, and the fact that the economy stagnates at the same time, the decline of production, etc. is not a concern of the National Bank, it has done its job - the rest is the responsibility of the Government.

Keywords: *stability, demand for money, stagnation.*

A.V.Dmytrenko
Doctor of Economics, Associate Professor
National University "Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic"
av_dmitrenko@ukr.net

DIRECTIONS OF ECONOMIC REINTEGRATION OF THE TERRITORIES OF UKRAINE LIBERATED FROM OCCUPATION

Abstract

The article investigates the concept of "reintegration". It proposes a strategy for the reintegration of the economy of Ukraine, which should include not only measures to return the occupied territories under the control of the Ukrainian government, but also a strategy for the formation of civil identity and culture of citizenship among the residents of the returned territories, as well as all citizens of the state, in general. In the process of preparation and implementation of programs, it is proposed to solve several groups of issues and draw conclusions.

Keywords: *economy, reintegration, Ukraine, strategy.*

Any post-war reconstruction, reintegration program is not only about numbers and directions of their use. It is not only the money of our Western donor partners. It is, first, a willingness to change on the part of Ukrainian citizens, Ukrainian politicians, and Ukrainian officials. Willingness to change their consciousness in the process of implementing reintegration plans. We are confident in our victory! This is a fair result in the confrontation with the Russian aggressor. This confidence allows society and the authorities to talk about the post-war reconstruction of Ukraine [1].

One of the first public discussions raises the question of what should be understood by reintegration. Indeed, the question is important. Incorrect interpretations cause many problems. The Ukrainian Explanatory Dictionary explains the meaning of the term "reintegration" as "unification on new principles of what was previously divided," as "restoration of citizenship of a state to persons who previously had it. In the definition, it there is an emphasis on the fact that the unification must take place on new principles. Therefore, if we are talking about reintegration as a state policy, it is obvious that this policy should be aimed at the development and implementation of these new principles. Accordingly, the restoration of citizenship cannot be limited to the return of formal status. Citizenship, in addition to constitutional rights and obligations, also implies the existence of values because of which a culture of citizenship is formed.

Therefore, the reintegration strategy should include not only measures to return the occupied territories to the control of the Ukrainian authorities. Its key component should be a strategy for the formation of civic identity and a culture of citizenship among residents of the returned territories and all citizens of the state as a whole.

The reintegration strategy should guide policy at three levels:

- at the statewide level;
- at the level of temporarily occupied territories;
- at the level of border regions and frontline areas [3].

Priority attention should be concentrated on the introduction in the mass consciousness of the system of values, because of which the inhabitants of different regions will feel the spiritual unity and belonging to a single community of citizens of the state of Ukraine. Normative acts adopted on the level of executive power should determine specific ways and means of implementing this strategic goal.

It is also necessary to develop and adopt a law on civic education and upbringing, with subsequent amendments to the Laws "On Education" and "On Higher Education". This law should reflect the educational component of reintegration at the three aforementioned levels.

It is impossible to be a citizen of the state without a system of basic values that are acceptable and important to everyone. Nurturing these values is one of the tasks of political and civic education. Society and the state are in dire need of a long-term state policy aimed at the formation of a Ukrainian political nation. Nurturing a civic identity is the basic, but not the only, vector of this policy. The task of the state is to create this strategy, using, among other things, the experience that already exists in the public sector.

After the restoration of state sovereignty of Ukraine over the temporarily occupied territories in the Donetsk and Lugansk regions, Crimea, Zaporozhe and Kherson regions, the next step should be their reintegration - spiritual unification with the whole society because of the system of political values inherent in a civilized democratic country. Legislatively, this involves the development and adoption of a law on reintegration, which will define a strategy for the formation of a civic identity that covers the entire state.

It is very difficult to rank reintegration issues in terms of their importance. However, unambiguously, first, these are issues of creating conditions of socio-economic stability in each region, administrative-territorial unit and settlement that has been liberated from the occupants. Socio-economic stability, among other things, will be a factor influencing the "pace of reintegration". Moreover, ensuring socio-economic stability with the availability of the necessary resources to carry out reintegration.

And the sooner each territory, administrative-territorial unit or locality liberated from the occupants can provide its current vital activities at least at the pre-occupation level by generating its own resources, the cheaper reintegration in Ukraine will be and the higher the pace of reintegration in general will be. One of the negative consequences of the war is an increase in the number of citizens in need of some form of social protection. Ukraine has a solidary system of social protection and pension provision as part of the unified solidary system of social protection. The essence of solidarity is that everyone pays for everyone and everyone pays for everyone. Accordingly, the stability of the solidarity system of social protection directly depends on the number of social taxpayers and the level of their income from which social tax is levied. War always means death, injury, and emigration. That is, the loss of the number of payers for the solidarity system of social protection.

The formation of the necessary level of stability can be considered on the example of pension provision. To assess the stability of the solidarity pension system, there is a 5:1 dependency ratio. It means that five social taxpayers serve 1 consumer of the solidarity pension system. If the number of pension recipients in the solidarity social security system is 10 million, there should be at least 50 million social taxpayers. If less, the solidarity system will be unstable and in constant need of budgetary support. Moreover, accordingly, in increasing the tax burden for the formation of resources of such support. With all the negative consequences for this situation.

According to the Pension Fund of Ukraine, as of January 1, 2022 there were 10 841,117 people being served by the solidarity pension system in Ukraine. In other words for the stability of the system at least 54 205 585 active social taxpayers are needed. The war will significantly increase the number of people who will need social protection. The government makes promises of comprehensive social protection. First, the military. Moreover, there is the need to increase the birth rate and reduce mortality, including for stabilizing the solidarity system of social protection. The issues and problems of demography are also at the core of economic development. These are questions of replenishing and replacing the dwindling labor force [2].

In the process of preparing and implementing reintegration programs (the situation is complicated by the fact that it has to be done simultaneously), the authorities need to address several groups of issues:

1. Assessing losses and determining the cost of reconstruction and the amount of compensation.
2. Ranking of reconstruction works according to their importance.

3. Determination of a prospective model and place in the unified Ukrainian economic model for each region, administrative-territorial unit.

4. To determine the interests of the state in the context of forming and ensuring the economic element of national security. Moreover, free economic niches for the application of individual (private) economic activity. The points of intersection and interaction of those and others with each other.

Based on the results of the aforementioned studies, we can draw some conclusions: we should not hope that the value components of the consciousness of the residents of the southern and eastern regions and the Crimea would change dramatically without purposeful efforts on the part of the state and educational institutions. Separatist sentiments have passed into a latent form, while the Soviet-Russian system of life values and reference points remains defining. Under certain conditions, hidden, disguised and "sleeping" can once again become manifest and active. This danger should not be ignored. Therefore, the law on reintegration must include provisions the implementation of which will contribute to the spiritual and civil unification of residents of the liberated territories and "Greater Ukraine. First is a system of multilevel civic education designed to take into account regional peculiarities of political and civic consciousness.

Used literature:

1. <https://i-ua.tv/economics/30057-ekonomika-tyazhelyj-put-k-pobede-reintegratsiya>. (дата обращения: 18.04.2023р.).
2. <https://www.rbc.ua/ukr/news/meshkantsi-zvilnenih-teritoriy-otrimayut-1664785856.html>. (дата обращения: 18.04.2023р.).
3. <https://od.org.ua>. (дата обращения: 18.04.2023р.).

A.V.Dmitrenko

i e.n., dosent, "Yuri Kondratyuk Poltava Politeknika" Milli Universiteti

Ukraynanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin iqtisadi integrasiya istiqamətləri

Xülasə

Məqalədə “reintegrasiya” anlayışı araşdırılır. Ukrayna iqtisadiyyatının reintegrasiyası strategiyası təklif olunub ki, bu strategiyaya təkcə Ukrayna hakimiyyətinin nəzarəti altında olan işğal olunmuş ərazilərin qaytarılması üzrə tədbirlər deyil, həm də vətəndaş kimliyinin və vətəndaşlıq mədəniyyətinin formalaşdırılması strategiyası daxil edilməlidir. qaytarılmış ərazilərin sakinləri və bütövlükdə dövlətin bütün vətəndaşları arasında. Proqramların hazırlanması və icrası prosesində bir sıra məsələlərin həlli təklif edilib və nəticələr çıxarılıb.

Açar sözlər: iqtisadiyyat, reintegrasiya, Ukrayna, strategiya.

THE SCIENTIFIC AND TECHNICAL SPHERE'S ROLE IN THE UKRAINE POST-WAR RECONSTRUCTION PROCESSES

Abstract

The article offers to assess the importance of the scientific and technical activity sphere by analyzing such an important indicator as high-technology export. The article examines the dynamics of high-tech exports in Azerbaijan, Ukraine, Latvia, and Kazakhstan. As a state regulation tool in innovative, scientific, and technical development, the author's methodology for analyzing the dynamics of scientific and technical activity indicators was proposed. It is proposed to use the phase portrait to compare the indicators of different countries, and the economic content of its components is revealed. The author discusses the phase portrait of high-tech export dynamics for these countries, indicating the presence of inhibiting and negative factors in Ukraine. The study also shows that Ukraine's high-tech export volumes have decreased compared to Latvia and Kazakhstan. The aforementioned outcome is attributed to an erroneous domestic research and development policy, which stems from the undervaluation of the scientific and technical sphere as a crucial and indispensable productive force for the country's economy. This policy has led to insufficient funding and inadequate stimulation over the entire period of Ukraine's independence. The study emphasizes the importance of state financial support for the development of high-tech industries, particularly in underdeveloped territories such as post-war regions in Ukraine. The analysis of R&D indicators and their comparison with other countries can provide insights for building more accurate state policies to support economic growth in such regions. The findings of this study will aid in formulating an effective state policy to revive the Ukrainian economy in the post-war time.

Keywords: competitiveness, scientific and technical development, high-tech export.

1. INTRODUCTION

The domestic economy has suffered significant losses as a result of the ongoing war. According to the World Bank, projected losses in March 2023 exceed \$400 billion [1]. Taking into account the best practices of developed countries in research and development and the high-tech sector, it should become an important basis for the recovery of the national economy in the post-war period.

Many foreign researchers, such as T. Hacichronoglow [2], A. Ross [3], O. Ersin [4], and S. Ozsou [5], argue that the impact of high-tech exports and R&D on economic growth matters more, and digitalization accelerates high-tech exports. Meanwhile, Ukrainian scientists, including Bazhal [6], Salikhova [7], and Bodnarchuk [8], have studied various aspects of scientific, technical, and innovative development, as well as problems related to the development of the high-tech sector in Ukraine. Researchers such as F. Zhu and K. Wi [9], in China, Marukawa in Japan [10], and Rivlin in Israel [11] have also examined the development of high-tech industries in their respective countries. Despite this research, in-depth analysis of the dynamics of high-tech exports of national economies remains understudied. This article proposes using a proprietary methodology of "speed and acceleration estimation system" as providing tools for more accurate regulation of high-tech sector development. The paper aims to explore the application of the author's "speed and acceleration estimation system" methodology for comparative analysis of R&D indicators.

2. METHODS

The methodology for conducting a comparative assessment of R&D indicators involves the use of the author's method of "speed and acceleration estimation system", which has been described in previous publications [12,13]. Briefly outline the essence of this methodology. Let's designate the dynamics of high-tech exports as H . Then, the first derivative of this indicator is the rate of change, denoted v (short), and the second derivative is the acceleration, denoted a (short) [Equations 1 and 2].

$$v(\text{short}) = F'(H), \quad (1)$$

$$a(\text{short}) = F''(H) \quad (2).$$

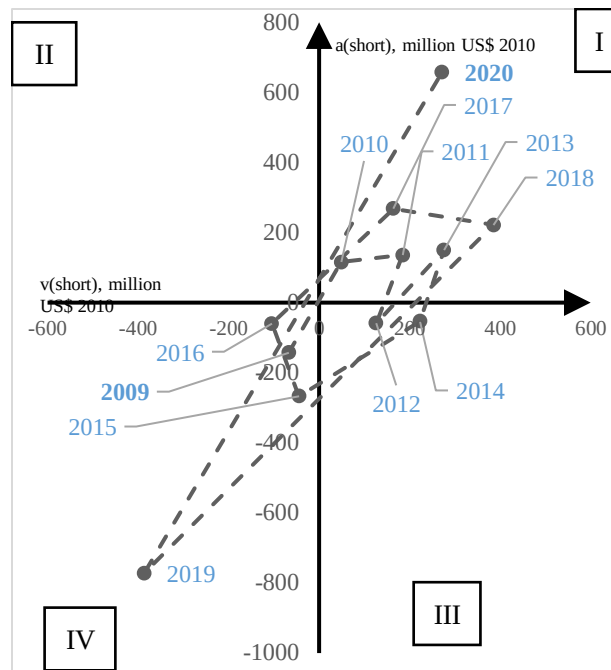
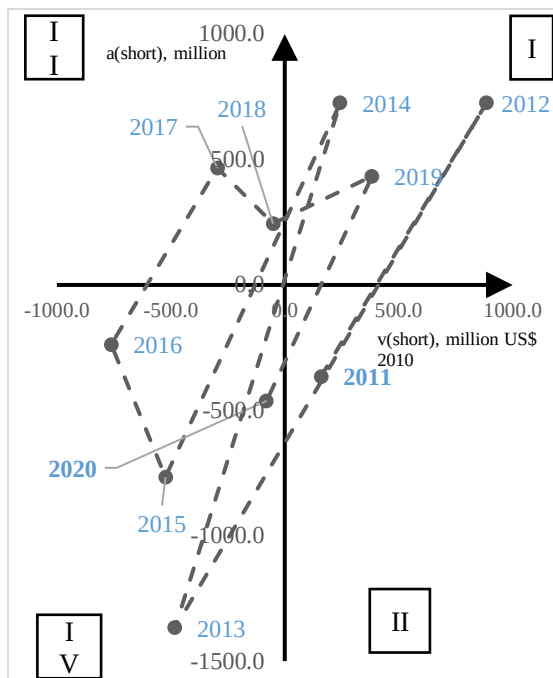
The results of the analysis will be presented in the form of "phase portraits", which are graphs with $v(\text{short})$ plotted on the X-axis and $a(\text{short})$ on the Y-axis plotted in billions of U.S. dollars at constant prices in 2010. The four quadrants that break the construction area represent different economic scenarios. The first quadrant (block I in Fig. 1) represents the phase of accelerated growth of the indicator under study. The second quadrant (block II in Fig. 1) represents the phase in which there is a slowdown in the recession of the negative trend. The third quadrant (block III in Fig. 1) represents the phase in which there is a slowdown in growth, development, or rise, indicating inhibition of growth of the indicator. The fourth quadrant (block IV in Fig. 1) represents the phase of the accelerated recession of the indicator, indicating a reduction in its volumes.

3. RESULTS

I will analyze the high-tech export dynamics as one of the most important R&D indicators for realizing the country's scientific potential. Comparison can be made using Ukraine and post-Soviet countries such as Azerbaijan, Kazakhstan, and Latvia. They represent Eastern Europe, the Caucasus, Central Asia, and the EU by the high-tech exports level. Inflation processes observed over the last 15 years significantly distort the assessment of indicators measured in current monetary units. Therefore, when studying the dynamics of high-tech exports, data were converted to US dollars at constant prices for 2010, according to inflation coefficients of the US dollar for 2009-2020 [14]. The calculation results are presented in Fig. 1. The dots on the graphs represent the ratio of the speed and acceleration of high-tech export dynamics in a particular year, and the lines connect them in chronological order.

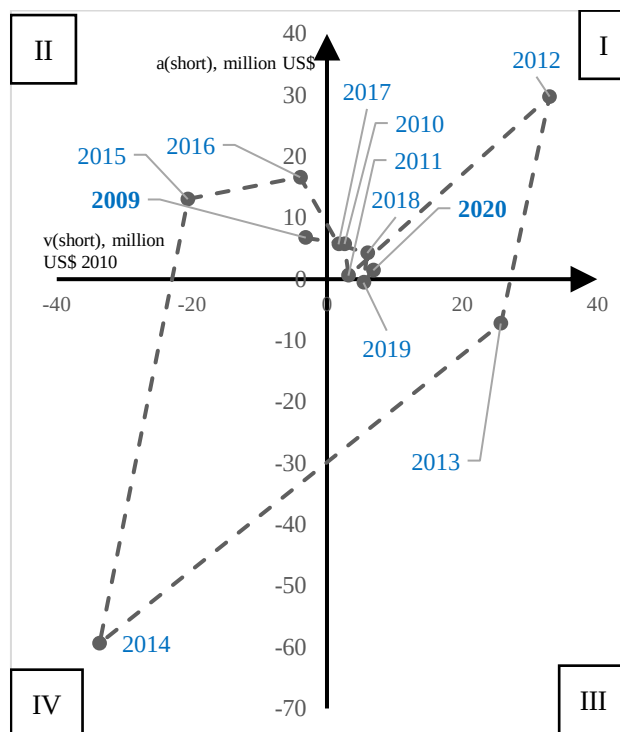
The smooth transition is movement between quadrants clockwise. It happens when the acceleration sign changes to the opposite. This implies a change in the influence of internal and external factors (forces) on the dynamics of H , followed by a change in the velocity of those dynamics. This type of movement is demonstrated by the phase portraits of Latvia (excluding 2013) and Azerbaijan (for the entire period). This indicates the equilibrium development of their high-tech sector. It is demonstrated by significant results both in absolute terms, with the growth of high-tech volumes in Latvia and Azerbaijan (almost 90% in physical terms over the period under study). And the share of high-tech volumes in the country's manufacturing exports has nearly doubled.

Movement in other directions is determined as abrupt, which "overheats" the economy, incurs additional costs, and requires significant efforts. Such movement was observed in Kazakhstan during the period of exiting the global financial crisis, but from 2015 onwards, it acquired contours of smooth movement. This may indicate significant managerial efforts, sometimes not very effective, and a high degree of turbulence in the high-tech sector of Kazakhstan before 2015 and more or less harmonious development in subsequent years.

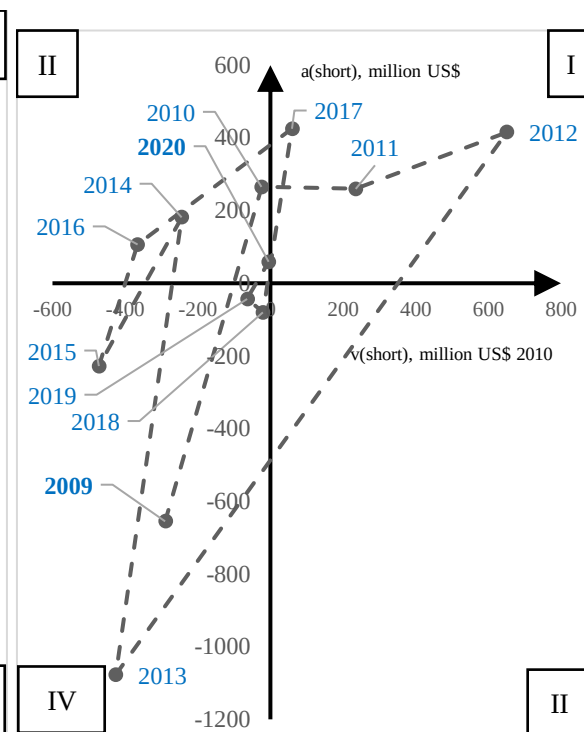

Latvia

Kazakhstan

Azerbaijan

Ukraine

Рис.1. Phase portrait of high-tech export dynamics in Latvia, Kazakhstan, Azerbaijan and Ukraine in 2009-2020.

Source: own calculations based on [14], [15].

The present study observes a spiral of high-tech export dynamics in Azerbaijan that is progressively decreasing toward zero values. The nature of this dynamic is observed to be smooth, with a continuous decline throughout the entire observation period.

Furthermore, an analysis of H volumes in 2009 reveals that Ukraine was significantly ahead of both Latvia and Kazakhstan, while in 2021, the situation is the opposite, with Latvia's H volumes 1.5 times and Kazakhstan's H volumes 2 times higher than those of Ukraine.

The phase portrait of the H dynamics of Ukraine, Latvia, and Azerbaijan, as revealed by the graphs, shows that Ukraine's dynamics are shifted more towards the left part relative to the OU axis, while those of Latvia and Azerbaijan is shifted towards the right. This indicates that the dynamics of high-tech exports of Ukraine are influenced by inhibiting and negative factors for most of the studied period. The ratios $v(\text{short})$ and $a(\text{short})$, indicate that the effect of negative factors on the development of Ukraine's high-tech industry began in 2013, a year before the beginning of political transformations in the country.

Research conducted by B. Young and S. Ju [16], indicates that state financial support is a necessary condition for the development of backward and underdeveloped territories in the high-tech industry. Given that the regions of Ukraine fall into this category in the post-war period, a deep analysis of the dynamics of R&D indicators and their comparison with other countries will enable the development of a more accurate state policy to support and ensure economic growth.

4. CONCLUSIONS

In conclusion, the comparative assessment system proposed in this study has the potential to serve as an effective tool for managing scientific and technical activities in Ukraine's post-war economic recovery. Future research prospects include expanding the limits of application for this scientific and methodological approach. Overall, this study offers valuable insights into the potential for implementing policies aimed at promoting scientific and technical development in Ukraine, and it provides a useful framework for further research in this field.

Used literature:

1. Stilwell A., Young D.W., Kzyztska N. Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment [Electronic resource] // World Bank. 2023. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2023/03/23/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment> (accessed: 29.03.2023).
2. Hatzichronoglou T. Revision of the High-Technology Sector and Product Classification. Paris: OECD, 1997.
3. Ross A. The Industries of the Future. Reprint edition. New York London Toronto Sydney New Delhi: Simon & Schuster, 2017. 320 p.
4. Ersin Ö., Ustabaş A., Acar T. The nonlinear effects of high technology exports, R&D and patents on economic growth: a panel threshold approach to 35 OECD countries // Romanian J. Econ. Forecast. 2022. Vol. 25. P. 26–44.
5. Özsoy S. et al. The impact of digitalization on export of high technology products: A panel data approach* // J. Int. Trade Econ. Dev. Routledge, 2022. Vol. 31, № 2. P. 277–298.
6. Bazhal I. Development of innovation activities within knowledge triangle “government-university-industry” // Econ. Forecast. Національна академія наук України, 2015. № 1. P. 76–88.
7. Саліхова О.Б. Високотехнологічні виробництва: від методології оцінки до піднесення в Україні: Монографія. Інститут економіки та прогнозування НАН України (Київ), 2012. 624 p.
8. Bodnarchuk T. Policy of the transition from agricultural to high-tech export in conditions of permanent military threat: Israeli experience for Ukraine // Ekon. ĭ Prognozuvannâ. 2022. Vol. 2022, № 2. P. 93–122.
9. Zhu F. et al. The impact of e-commerce and R&D on firm-level production in China: Evidence from manufacturing sector // Struct. Change Econ. Dyn. 2023. Vol. 65. P. 101–110.

10. Marukawa T. Japan's High-Technology Trade with China and Its Export Control // J. East Asian Stud. Cambridge University Press, 2013. Vol. 13, № 3. P. 483–501.
11. Globalization and High Technology // The Israeli Economy from the Foundation of the State through the 21st Century / ed. Rivlin P. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P. 94–117.
12. Belov A. Assessment of trends in post-soviet high-technology exports // Constr. Econ. Manag. Sci. Pract. J. 2022. № 2(19). P. 77–88.
13. Belov A. et al. Analysis of High-Tech Trends in the Context of Management Tasks of State's Scientific and Technical Development // Proceedings of the 4th International Conference on Building Innovations / ed. Onyshchenko V. et al. Cham: Springer International Publishing, 2023. P. 845–864.
14. The United States of America Annual and Monthly Inflation Tables [Electronic resource]. URL: <https://www.statbureau.org/en/united-states/inflation-tables> (accessed: 23.12.2021).
15. World Development Indicators | DataBank [Electronic resource]. URL: <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=TX.VAL.TECH.CD&country=> (accessed: 31.08.2020).
16. Yang B., Zhu S. Public funds in high-tech industries: A blessing or a curse // Socioecon. Plann. Sci. 2021. P. 101037.

A.V.Belov

i.e.n., Poltava Dövlət Aqrar Universiteti

Ukraynada elmi-texniki sahənin rolu: müharibədən sonrakı yenidənqurma prosesləri

Xülasə

Məqalədə yüksək texnologiyalı məhsulların ixracı kimi mühüm göstəricini təhlil edərək elmi-texniki fəaliyyət sahəsinin əhəmiyyətini qiymətləndirmək təklif olunur. Məqalədə Azərbaycan, Ukrayna, Latviya və Qazaxıstana yüksək texnologiyalar ixracının dinamikası araşdırılır. İnnovativ, elmi və texnoloji inkişafın tənzimlənməsinin dövlət vasitəsi kimi elmi-texniki fəaliyyətin göstəricilərinin dinamikasının təhlili üçün müəllif metodu təklif olunur. Müxtəlif ölkələrin göstəricilərini müqayisə etmək üçün mərhələli portretədən istifadə etmək təklif edilir və onun tərkib hissələrinin iqtisadi məzmunu aşkarlanır. Bu ölkələr üçün yüksək texnoloji ixrac dinamikasının mərhələ portreti nəzərdən keçirilir ki, bu da Ukraynada maneə törədən və mənfə amillərin mövcudluğunu göstərir. Tədqiqat həmçinin göstərir ki, Ukraynanın yüksək texnologiyalı ixracı Latviya və Qazaxıstanla müqayisədə xeyli azalıb. Yuxarıda göstərilən nəticələr elmi-texniki sahənin ölkə iqtisadiyyatı üçün ən mühüm və əvəzedilməz istehsal qüvvəsi aparılması sahəsində yanlış daxili siyasətlə izah olunur. Bu siyasət Ukraynanın müstəqilliyi dövründə kifayət qədər maliyyələşmə və qeyri-adekvat təşviqlərlə nəticələndi. Tədqiqat xüsusilə Ukraynanın müharibədən sonrakı regionları kimi inkişaf etməmiş ərazilərdə yüksək texnologiyalı sənayelərin inkişafı üçün dövlətin maliyyə kimi qiymətləndirilməməsindən irəli gələn elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin dəstəyinin vacibliyini vurğulayır.

R&D göstəricilərinin təhlili və onların digər ölkələrlə müqayisəsi müharibədən sonrakı dövrdə Ukrayna iqtisadiyyatının dirçəldilməsi üçün daha dəqiq dövlət siyasətinin işlənilməsinə kömək edə bilər.

***Açar sözlər:** rəqabətqabiliyyətlik, elmi-texniki inkişaf, yüksək texnologiya ixracı.*

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ZONALARDA DÖVLƏT-ÖZƏL ƏMƏKDAŞLIĞININ ROLU

Xülasə

Münaqişədən sonrakı dövrdə əksər ölkələr iqtisadiyyatın bərpası prosesində bir sıra problemlərlə üzləşirlər. Münaqişənin vurduğu zərərlər ölkə iqtisadiyyatının bərpası üçün ciddi problemlər yaradır. Bu səbəbdən, kiçik və orta biznes (KOB) post konflikt zonalarda iqtisadiyyatın bərpasında və turizmin inkişafı prosesində mühüm rol oynayırlar. Çünki onlar məhsullar və xidmətlər istehsal edir və iş yerləri yaradırlar. Bu baxımdan dövlət-özəl əməkdaşlığı və onun inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqatda münaqişədən sonrakı dövrdə KOB-ların inkişafı ilə bağlı amillər, həmçinin KOB-ların bu prosesdə əhəmiyyəti araşdırılır, dövlət-özəl əməkdaşlığının effektiv inkişaf istiqamətləri tədqiq edilir.

Açar sözlər: postkonflikt zonalər, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı, kiçik və orta biznes, KOB-ların inkişafı.

Müharibədən sonrakı dövrdə ölkələr postkonflikt zonaların bərpası prosesində KOB-ların inkişafı ilə bağlı bir çox aspektlərdə fərqlənir [1]. Çünki hər bir ölkə yerli xüsusiyyətlər, iqtisadiyyat və cəmiyyət baxımından fərqlidir. Özəl sektorun ən aparıcı subyekti kimi KOB-lar iqtisadiyyatın bərpasında həlledici rol oynayırlar. İş yerlərinin yaradılması, ÜDM-in artımı və digər iqtisadi fəaliyyət növlərinin stimullaşdırılması və s. KOB-ların aktiv fəaliyyətinin nəticəsində mümkündür [2]. KOB-ların səmərəli fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə əlverişli biznes mühitindən asılıdır. Belə ki, postkonflikt zonalər zəif infrastrukturla, maliyyə bazarına və beynəlxalq bazara çıxışla bağlı əlavə problemlər yaşayır [3]. Hökumət ardıcıl olaraq ölkənin bərpasına, infrastrukturun tikintisinə və iş yerlərinin yaradılmasına öz töhfəsini verməsinə baxmayaraq, özəl sektorla tərəfdaşlıq münasibətləri zəruri məsələdir. Bu əməkdaşlıq yerli sakinlərin yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, bölgənin bərpa prosesini sürətləndirir və turistlərə əlçatan olan əlavə xidmətlər də yaradır [4].

Müharibədən sonrakı kontekstdə KOB-ların dövlətlə əməkdaşlıq sxemi şəkil 1-də ümumiləşdirilmişdir. Bu sxem özəl sektor-dövlət əməkdaşlığının yeni istiqamətlərini və aspektlərini təqdim edir. Bununla belə, onun tətbiqi bəzi unikal yanaşmalar tələb edir. KOB-ların effektiv fəaliyyəti üçün əlverişli biznes mühiti və dövlətlə özəl sektor arasında sağlam münasibətlər vacibdir. Hökumət KOB-ların problemlərinə diqqət yetirməli və qarşılaşdıqları problemləri həll etməyə kömək etməlidir. Öz növbəsində, KOB-lar hökumətin istəklərini dinləməli və cəmiyyətə öz töhfələrini verməlidirlər. Özəl sektorun aparıcı hissəsi olaraq, onlar bütün sektorların inkişafında aparıcı rol oynayırlar.

Şəkil 1. Müharibədən sonrakı kontekstdə KOB və dövlət əməkdaşlığının sxemi

Dövlət ilə özəl sektor arasında əməkdaşlıq vasitəsilə bir çox sahələrə investisiyalar cəlb edilə bilər. Dövlətlə özəl sektor arasında tərəfdaşlıq vasitəsilə infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi özəl sektorun dirçəlməsinə, səmərəliliyin artırılmasına və dövlət büdcəsinə yükün azalmasına gətirib çıxarır.

Vacib məsələlərdən biri müharibə zamanı dağıdılmış su təchizatı və elektrik təchizatı sistemlərinin bərpasıdır. Su və elektrik enerjisinin mövcudluğu və əlçatanlığı ilə bağlı infrastruktur çətinlikləri postkonflikt zonalarda KOB-ların inkişafına təsir göstərən ciddi problemlərdir [5].

Digər mühüm komponent yüksək ixtisaslı insan kapitalının çatışmamazlığıdır. Sahibkarlar tərəfindən maliyyə vəsaitinin əldə edilməsi ilə bağlı çətinliklər postkonflikt ölkələrdə KOB-lar üçün reallıqdır [7].

Belə ki, KOB-lar əsasən öz bizneslərini müstəqil şəkildə maliyyələşdirirlər, çünki kreditlərin alınması ilə bağlı ciddi problemlər var. Ölkənin postkonflikt zonalarda üzləşdiyi müxtəlif problemlər infrastrukturun, xüsusilə də su təchizatının və elektrik təchizatının keyfiyyəti, insan kapitalının zəif inkişafı, iqtisadi problemləri (işsizlik də daxil olmaqla), təhsil və səhiyyə sahəsində xidmətlərin olmamasını ehtiva edir.

İşğaldan azad edilmiş Azərbaycan ərazilərinin sonrakı dövrdə inkişafı, institusional qərarlar, bərpa-tikinti və humanitar fəaliyyət də daxil olmaqla, investorların cəlb edilməsi, dövlət ilə özəl sektor arasında əməkdaşlıq, qaçqın düşmüş vətəndaşların geri qaytarılması və sosial inkişaf məqsədi ilə xüsusi dövlət proqramlarının həyata keçirilməlidir [8].

4-cü sənaye inqilabının prinsiplərinə uyğun olaraq, postkonflikt rayonları yerli xüsusiyyətlər, resurslar və perspektivlər nəzərə alınmaqla inkişaf etdirilməlidir. Qarabağın inkişaf strategiyası yerli, regional, milli və beynəlxalq səviyyələrdə qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli tədbirləri əhatə etməlidir.

Postmüharibə dövründə quruculuq Azərbaycanda iqtisadi artıma kömək edəcəkdir. Azərbaycan regionda öz iqtisadi, siyasi və hərbi üstünlüyünü bundan sonra da daim möhkəmləndirəcəkdir.

Postmüharibə dövründə bərpa strategiyalarının əsas məqsədi davamlı iqtisadi artıma və insan inkişafına nail olmaqdır. İraq, Kosovo və Xorvatiya da daxil olmaqla bir çox postmünaqişə ölkələrinin iqtisadi bərpasının tədqiqi göstərir ki, münaqişəni yaşayan ölkələr daha ciddi problemlərlə üzləşir.

Dünya praktikasına görə, ilk növbədə, daxili insan kapitalını qiymətləndirmək lazımdır.

Makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi üçün postmüharibə dövründə iqtisadi islahatların mərhələli və ardıcıl həyata keçirilməsi; ayrı-ayrı şəxslər və ev təsərrüfatları üçün bütün sosial xidmətlərin bərpası; beynəlxalq yardım və qrantların idarə edilməsində şəffaflıq və effektivliyin təmin edilməsi, bərpa strategiyasının icrasını təmin edən institutun formalaşdırılması vacib məsələlərdəndir. Bütün bu mərhələlərdə postmüharibə bərpa modelinin qurulmasında mühüm rol oynayan beynəlxalq qurumların təcrübəsindən istifadə etmək vacibdir [9]. Postmüharibə dövrünün effektiv modelinin həyata keçirilməsi üçün yüksək keyfiyyətli institusional iqlim, maliyyələşmənin mümkün mənbələri və islahatların mərhələli icrası əhəmiyyətli amillər hesab edilir.

Qarabağın inkişaf strategiyası aşağıdakı prioritetlər üzrə həyata keçirilə bilər. Qarabağın inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsini təmin etmək üçün idarəetmə, monitoring və qiymətləndirmə mexanizmi, həmçinin şəffaf və hesabatlı maliyyələşdirmə mexanizmi yaradılmalıdır. Ərazidə yollar, Meliorasiya və irriqasiya sistemləri, elektrik, qaz, su təchizatı, kanalizasiya və s. daxil olmaqla iqtisadi infrastruktur yaradılmalı, bərpa olunmalı və inkişaf etdirilməlidir. Eyni zamanda, təhsil və səhiyyə də daxil olmaqla, sosial infrastruktur inkişaf etdirmək vacibdir. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətli sektorlarının və məşğulluğun inkişafı, o cümlədən, özünüməşğulluq məsələləri prioritet olmalıdır. Prioritetlərə, həmçinin iqtisadi və sosial məsələlər nəzərə alınmaqla, məcburi köçkünlərin öz yaşayış yerlərinə mərhələli şəkildə qayıtmasını, insan kapitalının inkişafını, dövlət investisiyaları ilə bərabər xarici və yerli investisiyaların cəlb edilməsini, sahibkarlığın, xüsusilə mikro, kiçik və orta biznesin inkişafının dəstəklənməsini, yeni texnologiyalara, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını da aid etmək olar. Burada müxtəlif maliyyə mənbələri, özəl investisiyalar və qanunla qadağan edilməyən digər mənbələr istifadə edilə bilər. Artıq indi postkonflikt zonalarda aparılan yenidənqurma işlərində kiçik və orta

biznesin marağı hiss olunur. Hər bir biznes öz profilinə uyğun olaraq azad edilmiş ərazilərə sərmayə yatırmağa hazırdır. Azərbaycanda azad edilmiş ərazilərdə texnologiyalar sahəsinə investisiyaları vençur kapitalı vasitəsilə geniş cəlb etmək mümkündür. İlk səviyyədə böyük sərmayə qoyuluşunun çətin olduğunu nəzərə alaraq, kiçik və orta biznes səviyyəsində investisiyaların cəlb edilməsi gələcəkdə böyük həcmdə sərmayə qoyuluşuna səbəb ola bilər [10]. İşgaldan azad olunmuş ərazilərdə dağ-mədən sənayesi, metallurgiya, qida sənayesi, emal sənayesi, turizm və istirahət, kreativ sənaye, əczaçılıq, taxılçılıq, tərəvəzçilik, üzümçülük, pambıqçılıq, meyvəçilik, heyvandarlıq, quşçuluq, arıçılıq, tikinti materiallarının istehsalı sahələrini inkişaf etdirmək potensialı var. Bu sahələrə qoyulan investisiyalar həm qeyri-neft ixracının artması üçün vacibdir. Sənaye parkları və rayonları, Aqro və texno parkları və digər investisiya təşviqi mexanizmləri də daxil olmaqla, bu sahələrə investisiyaların yatırılmasını təşviq etmək üçün müxtəlif mexanizmlər tətbiq oluna bilər. Qarabağda sərmayədarların marağını cəlb edə biləcək resurslar və iqtisadi potensial var. Bu baxımdan Ağdam Azərbaycanda yeni inkişaf mərkəzi olacaqdır.

Münaqişələrə məruz qalan zonalarda biznes fəaliyyətini bərpa etdirərək müəssisələr investisiya vəsaiti gətirir, sərvət yaradır, iş yerlər yaradırlar və vergi ödəyirlər. Özəl sektor mütəxəssisləri cəlb edir, xaricdən kapital və avadanlıqlar gətirir, yolların, körpülərin, su təchizatı və elektrik təchizatı sistemlərinin bərpasını effektiv şəkildə təmin edir. Onlar həmçinin nəqliyyat vasitələri, logistika dəstəyi təmin edə bilərlər. Ölkədə qaçqın və məcburi köçkünləri məskunlaşdırmaq, kənd təsərrüfatını dirçəltmək, zədələnmiş yolları bərpa etmək, dəmir yolu xətləri, telekommunikasiya, enerji təchizatı, məhkəmələr kimi dövlət qurumlarını bərpa etmək və iqtisadi artıma səbəb olan təsisatları inkişaf etdirmək lazımdır. Post konflikt zonaların bərpası çoxsahəli prosesdir. İlk növbədə sosial və siyasi sabitlik lazımdır. Buna yalnız davamlı iqtisadi artım hesabına nail olmaq mümkündür. Özəl sektor böyümə və inkişafın əsas mühərrikidir. Bu, iqtisadiyyatı əsaslı bir şəkildə yenidən başlatmağa, iş yerlərinin yaradılmasına və davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinə kömək etmək üçün son dərəcə vacibdir. Biznes üçün potensial imkanlar müəyyən edilməli və əlverişli mühit yaradılmalıdır. Özəl sektor yalnız o halda öz rolunu oynaya bilər ki, həm daxili, həm də xarici investisiyalar üçün əlverişli şərait yaradılsın. Güclü özəl sektor ümumi iqtisadi inkişafda və bərpa prosesində mühüm roludur. Xarici investorlar, yerli biznes icmaları biznes liderlərinin yeni bir sinifini formalaşdırırlar.

Özəl sektorun töhfəsi postmünaqişə zonalarının bərpası üzrə söylərinin ayrılmaz hissəsi olmalıdır. Bu töhfə sadəcə humanitar söylərdə iştirakdan daha böyük olmalıdır. İşgüzar fəallığın və sahibkarlığın canlanması nəticəsində normal iqtisadi fəaliyyət bərpa oluna bilər. Bu, həm daxili, həm də xarici investisiyaların stimullaşdırar ki, bu da yüksək həyat səviyyəsinin yaranmasına gətirib çıxarar. Bütün bunların müsbət nəticəsi iş yerləri yaratmaq, yerli hakimiyyət orqanları üçün vergilər və əlbəttə ki, ictimai xidmətlərdir. Bu, həlledici əhəmiyyətə malikdir və möhkəm əsasda iqtisadiyyatın bərpasına və davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi məqsədi ilə iş yerlərinin yaradılmasına yönəldilməlidir. Münaqişənin əhatə etdiyi zonalara sərmayə qoymaqla Biznes daha yüksək sabitlik təmin edir [11]. Münaqişə ilə əlaqədar müxtəlif qruplara (Qaçqınlar, məcburi köçkünlər, Gənclər) yaxşı yaşamaq üçün iqtisadi vəsait əldə etmək imkanı verir. Bu, hökumətin vahid, eləcə də strukturlaşdırılmış məşğulluq çərçivəsində sosializasiya ilə təmin olunan inkluziv cəmiyyətin yaradılması istiqamətində söylərini asanlaşdırır. Əlbəttə ki, özəl müəssisələrin yaradılması və inkişafı üçün əlverişli şərait lazımdır. Buna investisiyaların cəlb edilməsi, məcburi köçkünlərin peşə hazırlığı, kənd təsərrüfatı istehsalının dirçəldilməsi və münaqişədən sonra ticarətin bərpası hesabına nail olmaq olar. KOB-lar özəl sektorun, xüsusilə, qeyri-neft sektorunun inkişafına onlara kömək edə bilər, xüsusilə də ölkənin mineral ehtiyatları, bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları kimi müqayisəli üstünlüklərə malik olduğu sektorlarda. 30 ildən artıqdır münaqişə yaşayan bir bölgədə infrastrukturun bərpası, fiziki infrastruktur çox pis vəziyyətdədir. Buna görə də müharibə zamanı zədələnmiş və ya dağılmış yollar, körpülər, telefon xətləri, dəmir yolu xətləri, qida mənbələri, elektrikötürücü xətlər, şəhər mərkəzlərində su təchizatı və kanalizasiya sistemləri və s. kimi əsas infrastruktur obyektləri bərpa edilməlidir. Söhbət yeni bir sistem yaratmaqdan gedir. Belə ki, 30 il əvvəl mövcud olmuş infrastrukturu bərpa etmək mümkün deyil. Özəl sektor ən yeni

kommunikasiya texnologiyalarının, infrastrukturun bərpasında mühüm rol oynaya bilər. İxtisaslaşdırılmış xarici şirkətlər, ümumiyyətlə, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və ya Asiya İnkişaf Bankı kimi regional inkişaf bankları kimi çoxtərəfli təşkilatlar tərəfindən maliyyələşdirilən infrastrukturun bərpası üçün böyük müqavilələr bağlaya bilərlər. Yerli özəl firmalar bu səylərdə iştirak etməlidirlər. Bundan əlavə, bərpa proqramının tam həyata keçirilməsi iqtisadiyyatda yeni mal və xidmətlərə tələbat yarada bilər.

Özəl sektor, xüsusilə də, xarici firmalar nou-haunu və yenidənqurma proqramlarının inkişafına kömək etmək üçün son dərəcə zəruri olan bacarıqları ötürə bilərlər. Belə şəraitdə bunun həlledici əhəmiyyəti vardır. Bu yanaşma insanların, xüsusilə də qaçqınların geri qaytarılmasına yönəldilməlidir. Bundan əlavə, özəl sektor ölkəni daha yaxşı tanıyan və evə dönməyə hazır olan xarici təlim keçmiş və təcrübəli vətəndaşları geri çəkə bilər. Bu, ölkənin kadr potensialının bərpa olunmasına gətirib çıxarardı. Bərpa prosesində iştirak edən çoxtərəfli və ikitərəfli əməkdaşlıqla özəl sektor iqtisadi potensialın artırılmasına daha çox töhfə verə bilər. Bu baxımdan 1999-cu ildə Birləşmiş Krallığın ticarət və Sənaye Nazirliyi tərəfindən yaradılmış Kosovoda Thompson hədəf qrupu yaxşı nümunədir[12]. Tədbirdə energetika, su təchizatı, tikinti, istehsal və konsaltinq sahələrində özəl sektorun liderləri iştirak ediblər. O, Avropa İttifaqı və Birləşmiş Krallıq hökuməti tərəfindən maliyyələşdirilən bir qrupdur. Hədəf qrupu regionda işləmək istəyən bütün korporasiyalardan texniki hazırlığın və texniki idarəetmənin ötürülməsinin təmin edilməsinə sadıqlığını nümayiş etdirməyi tələb edib. Müharibə aparılan zonalarda texniki bacarıqların və biznesin idarə edilməsinin çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün hədəf qrupu Kosovada Beynəlxalq bacarıq və kadr hazırlığı mərkəzi yaratmışdır. Mərkəzin əsas fəaliyyət istiqamətləri bacarıq və idarəetmənin öyrədilməsi, maşın və enerji sektorunun texniki xidməti üzrə təlimatçıların hazırlanması, maliyyə menecmentinin əsasları və s. olmuşdur.

Post-konflikt zonalarda əlverişli biznes mühitin yaradılması və kompleks islahatların aparılması həmin zonalarda iqtisadi yüksəlişin təmin edilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün zəruri olan ən mühüm tədbirlərdən biridir.

Münaqişə zonalarında iqtisadi yüksəlişin təmin edilməsi və sabitliyin möhkəmləndirilməsi üçün zəruri olan ən mühüm uzunmüddətli islahatlar bilavasitə özəl sektorun fəaliyyət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəlib. Bu cür islahatlara yeni və ya təkmilləşdirilmiş investisiya qanunları, dəqiq mülkiyyət hüquqları, Torpaq reyestrləri, Biznes üçün əlverişli vergitutma, Antikorrupsiya institutları və prosesləri, şəffaflıq və maliyyə vəsaitlərinə çıxış daxildir. Onlar həmçinin elektrik və su təchizatı, məhkəmə islahatı (xüsusilə kommersiya məhkəmələri və torpaq mübahisələri sahəsində), kiçik və orta biznesin inkişafına yardım, kənd inkişaf və regional ticarət kimi mühüm xidmətlərə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi üzrə işlər daxildir. Belə islahatların həyata keçirilməsi vaxt tələb edir. Yuxarıda qeyd edilən müzakirələrdən belə görünür ki, özəl sektorla bağlı islahatlara ehtiyac postkonflikt zonalarda bilavasitə daha kəskindir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

- İşğaldan azad olunmuş zonalarda xüsusi iqtisadi islahatlar aparılmalıdır.
- İslahatlar yerli reallıqları nəzərə alınaraq aparılmalıdır.
- Özəl sektorun inkişafı ilə bağlı islahatların ardıcılığına əməl edilməlidir.
- Özəl sektor-Dövlət əməkdaşlığı təmin edilməlidir.
- Münaqişədən sonra ən yüksək prioritet kiçik və orta biznes üçün ekomühitin yaradılması olmalıdır.
- İş yerlərinin yaradılması və gəlirlərin əldə edilməsi üçün sürətli iqtisadi artım təmin edilməlidir.
- Səhiyyə və təhsil kimi sosial xidmətlərin göstərilməsi üçün müəssisələrin bərpa olunmalıdır.
- İş yerlərinin yaradılması və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi əsas prioritet olmalıdır.

Beləliklə, post konflikt zonalarda özəl sektorun inkişafı üçün yuxarıda göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi bölgənin tezliklə bərpasını, qaçqınların öz torpaqlarına qayıtmasını və onların yüksək həyat səviyyəsini təmin edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Braşoveanu & Bălu, 2014.
2. Brown et al., 2011; Knight, 2008.
3. Brown et al., 2011.
4. Bysyuk, 2010; Ingram et al., 2013; Wang & Pizam, 2011.
5. Causevic & Lynch, 2013; Novelli & Morgan, 2012; UNCTAD, 2017.
6. Chen et al., 2008; Fernando et al., 2013; Gilligan et al., 2013.
7. Erasmus et al., 2013; Pansera & Sarkar, 2016; Ramukumba, 2014.
8. Games, 2011; Keyes, 2012; Novelli & Morgan, 2012.
9. Games, 2011; Hussein & Kimuli, 2012.
10. Gamge, 2014; Ramukumba, 2014.
11. Haddadi & Khodadadpoor, 2015; Novelli & Morgan, 2012; Keyes, 2012.
12. Rogerson, 2008; Mazunder et al., 2013.

M.C.Atakishiyev

*doctor of economic sciences, professor,
Executive director of the Institute of Economics of the Ministry
of Science and Education of the Republic of Azerbaijan*

Peşəkar zonlarda dövlət-özəl əməkdaşlığın rolu

Abstract

In the post-conflict period, most countries face a number of problems in the process of economic recovery. The losses caused by the conflict pose serious problems for the restoration of the country's economy. For this reason, small and medium-sized businesses (SMEs) play an important role in the recovery of the economy and the development of tourism in post-conflict zones. Because they produce products and services and create jobs. This study examines the factors associated with the development of SMEs in the post-conflict period, as well as the importance of SMEs in this process.

Keywords: *postconflict zones; small and medium-sized businesses; development of SMEs.*

UOT: 338.43:332.36, 338.49

H.A.Xəliliov

*i.e.d., professor, Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı
Nazirliyinin Aqtrar Tədqiqatlar Mərkəzi
hamza_xeliliov@mail.ru*

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA REİNTEQRASIYA MEXANİZMİ

Xülasə

Məqalədə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyası məsələlərinə baxılır. İşğal altında olmuş ərazilərə böyük qayıdışla bağlı dövlətin qəbul etdiyi strategiya

sənədlərində reinteqrasiyanın həyata keçirilməsinə dair nəzərdə tutulan alətlər təhlil edilir. Sözügedən mexanizm çərçivəsində yeni vasitələrin tətbiqinin məqsəduyğun olacağı göstərilir.

Açar sözlər: *azad olunmuş ərazilər, kənd təsərrüfatı, böyük qayıdış, reinteqrasiya, reinteqrasiya mexanizmi.*

GİRİŞ

İşğaldan azad olunmuş ərazilər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsində geniş potensiala malikdir. Ölkə üzrə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 10%-dən, əkin yerlərinin 8%-dən artıq hissəsi həmin ərazilərə aid rayonların payına düşür. Uzun müddət işğal altında olmuş torpaqlar özünün keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə respublikanın digər ərazilərinin torpaqlarından fərqlənirlər. Müəyyən edilmişdir ki, respublikada I keyfiyyət qrupuna (yüksək keyfiyyətli torpaqlara) daxil olan torpaqların ən çoxu (17%-ə qədər), II keyfiyyət qrupuna (yaxşı keyfiyyətli torpaqlara) daxil olan torpaqların 24%-dən çoxu işğal altında olmuş ərazilərdə yayılmışdır. (1) Bölgədə Ağdam və Füzulinin işğala məruz qalmayan sahələri də nəzərə alınmaqla azad olunmuş ərazilərdə təqribən 232.8 min hektar sahədə birillik və çoxillik əkinlərin aparılacağı, həmçinin 430 min baş iribuynuzlu, 1.6 milyon baş xırdabuynuzlu heyvanlardan ibarət fermaların qurulacağı gözlənilir. (2)

Qeyd edilənlərlə əlaqədar işğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatına iqtisadiyyatının effektiv reinteqrasiyası və bu sahədə səmərəli mexanizmlərin müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir .

Kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyası strategiyasının əsas yönümləri

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyası həmin sahədə dövlət tərəfindən qəbul olunmuş ümumi strategiya çərçivəsində həyata keçiriləcəkdir. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyun 2022-ci il tarixli 3378 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda reinteqrasiyanın mərhələli şəkildə, prioritetləşdirilməklə, səmərəlilik şərtləri nəzərə alınmaqla və müasir təcrübəyə əsaslanmaqla həyata keçirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi ilə müasir sosial və biznes infrastrukturunun yaradılması, bu əsasda Azərbaycan vətəndaşlarının dayanıqlı məskunlaşmasının təmin edilməsi tələbləri önə sürülür. Strategiyaya uyğun olaraq reinteqrasiya prosesində rəqabətqabiliyyətli, qabaqcıl infrastrukturla təmin edilmiş aqrar istehsal və aqrar emal formalaşdırılacaqdır.(3)

Aqrar sahənin ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyasının əsas istiqamətləri Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli 3567 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə böyük qayıdışa dair I Dövlət Proqramı ilə müəyyən olunmuşdur. Dövlət Proqramına əsasən aqrar sahənin infrastruktur təminatı ərazilərin minalardan və partlamamış hərbi sursatdan təmizlənməsi və təhlükəsizliyin təmin olunması ilə yanaşı ərazilərdə şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məntəqələrinin tikintisi və hamı üçün əlçatan, etibarlı, keyfiyyətli və dayanıqlı infrastrukturla təminatın həyata keçirilməsi, habelə nəqliyyat-yol, rabitə, su, qaz, elektrik, istilik və s. infrastrukturun yenidən qurulması əsasında aparılacaqdır.

Qəbul olunmuş strategiyaya görə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın digər sahələri ilə birlikdə kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafı bölgədə iqtisadi canlanmanın yaradılması, iqtisadi aktivliyin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir. İqtisadi canlanmanın təmin edilməsi üçün isə əsas hədəf göstəricisi postmünaqişə dövründə ərazilərin iqtisadi cəhətdən özü-özünü təmin edən regiona çevrilməsidir. Xüsusilə, daha yüksək potensialın mövcudluğu nəzərə alınmaqla, Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Füzuli və Xocavənd rayonları kənd təsərrüfatı üzrə yeni iqtisadi mərkəzlər kimi qiymətləndirilir. Reinteqrasiya strategiyasının mühüm istiqamətini ərazilərin kənd təsərrüfatının daxili və global dəyər zəncirlərinə effektiv inteqrasiyası təşkil edir. (4) Bu baxımdan qeyd edilən rayonlarda aqrar sahə ilə bağlı emal və xidmət strukturlarının effektiv şəbəkəsinin formalaşdırılması xüsusi rola malik olacaqdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, həmçinin aqrar sahəyə istehsal-texniki xidmət üzrə yeni müəssisələrin

yaradılması öz növbəsində iş yerlərinin açılmasına, habelə regionda ümumi sosial-iqtisadi inkişafa və dayanıqlı məskunlaşmaya təkan vermiş olacaqdır.

Reintegrasiya mexanizminin əsas alətləri

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyası mexanizmində infrastruktur təminatının formalaşdırılması önəmli rol malikdir. Bu problemin həllinə reintegrasiyaya dair dövlət strategiyası çərçivəsində infrastrukturun formalaşdırılması, o cümlədən yaşayış təminatı üçün zəruri şərtlərin yaradılması, müasir standartlara cavab verən nəqliyyat, elektrik, su, qaz, istilik və kanalizasiya təchizatı sisteminin formalaşdırılması, ölkənin vahid informasiya-kommunikasiya məkanına hərtərəfli integrasiya üçün telekommunikasiya şəbəkələrinin qurulmasına prioritetlik verilməsi geniş imkanlar açır. Məsələn daha geniş planda baxılırsa aqrar bölmənin reintegrasiyasının sürətləndirilməsi baxımından ərazilərdə bu sahənin istehsal infrastrukturunun, ilk növbədə suvarma suyu ilə təchizat və bütünlükdə irriqasiya şəbəkələrinin bərpası və yeni tələblər nəzərə alınmaqla modernləşdirilməsi məsələlərinin həllinə də öncüllük verilməli olacaqdır.

Aqrar istehsalın reintegrasiyasının effektiv reallaşdırılması baxımından işğaldan azad olunmuş ərazilərdə torpaqlardan səmərəli istifadə mexanizmlərinin formalaşdırılması əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bu istiqamətdə qəbul olunmuş dövlət strategiyasında nəzərdə tutulan kənd təsərrüfatı dövryyəsinə cəlb ediləcək torpaq sahələrinin müəyyən edilməsi və xəritələşdirilməsinin aparılması, inzibati ərazi vahidləri üzrə məqsədli təyinatı, hüquqi rejimi əks olunmuş kompleks yerquruluşu layihələrinin hazırlanması kimi tədbirlərin reallaşdırılması ilə yanaşı, azad olunmuş ərazilərdə torpağasahiblik və torpaqdan istifadənin ölkənin ümumi aqrar strukturuna uyğunlaşdırılması məsələsinin səmərəli həlli də vacibdir. Bununla əlaqədar, ərazilərdə əhalinin məskunlaşmasına paralel olaraq ədalətlik və səmərəlik prinsipləri önə çəkilməklə torpaq islahatının aparılması məqsəduyundur. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə böyük qayıdışa dair I Dövlət Proqramında əkin dövryyəsinə cəlb olunan ərazilərdə torpaqların aqrokimyəvi analizlərinin aparılması ilə bağlı tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulur. Torpaq sahələrindən səmərəli istifadənin təşkilini stimullaşdırmaq məqsədilə işğaldan azad olunan ərazilərdə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri üçün qeyd edilən analizlərin, digər ölkələrin müvafiq təcrübəsi nəzərə alınmaqla, haqq ödənilmədən, dövlət hesabına aparılması məqsəduyğun hesab edilir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyası mexanizmində dövlət maliyyə köməyi vasitələri də istifadə edilir. Böyük qayıdışa dair I Dövlət Proqramında həmin məqsədlə aqrar istehsalçılara ölkə üzrə hazırda tətbiq olunan alətlərin istifadəsi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda həmin alətlərdən yararlanarkən yerinə yetirilən vəzifələrin xüsusiyyətindən irəli gələn cəhətlərə də diqqət yetirməyə ehtiyac yaranacaqdır.

İstehsalçılara birbaşa subsidiyaların verilməsi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə də mühüm dəstək forması kimi tətbiq olunacaqdır. Eyni zamanda həmin ərazilərdə aqrar sahənin reintegrasiyasının istehsalın yenidən bərpası əsasında aparılacağını nəzərə alaraq, birbaşa subsidiyaların tətbiq dairəsinin genişləndirilməsinə də ehtiyac yaranacaqdır. Bu halda söhbət ilk növbədə dağlıq ərazilərdə heyvandarlığın bərpası məqsədilə kiçik və orta təsərrüfat subyektlərinə subsidiyaların verilməsindən gedir. Həmin təsərrüfat subyektləri üçün hazırda ölkədə tətbiq olunan xaricdən alınan yüksək məhsuldar cins iri buynuzlu mal-qaranın güzəştli şərtlərlə alınması və yeni doğulan buzuqlara görə subsidiyaların verilməsi ilə yanaşı, qonşu Türkiyə təcrübəsi əsasında yeni subsidiyalaşma qaydasından da istifadə etmək olar. Həmin qaydaya görə fermerlərə sürüdə olan xırda buynuzlu heyvanların daxili resurslar hesabına sayının artırılmasına görə birbaşa subsidiyalar verilir. Bundan əlavə kiçik ailə təsərrüfatlarında saxlanılan heyvanların sayının müəyyən olunmuş hədlərə çatdırılması məqsədilə heyvandarlıq binalarının modernləşdirilməsi, heyvanların habelə müvafiq alət və avadanlıqların alınmasına kömək göstərilir. (5) Qeyd edilən maliyyə köməyi tədbirlərinin tətbiqi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə heyvandarlığın bərpası və inkişafının sürətləndirilməsinə əhəmiyyətli təkan verə bilər.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının güzəştli şərtlərlə kreditləşdirilməsinin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə daha geniş miqyaslarda tətbiqinin təmin olunmasına ehtiyac yaranacaqdır. Bununla əlaqədar həmin ərazilərdə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə verilmək üçün ayrılan kredit resurslarının

artırılması və eyni zamanda kreditlərin verilməsi şərtlərinin daha da yüngülləşdirilməsi təmin olunmalıdır. Bu halda fermerlər üçün daha əlverişli təminat şərtlərinin müəyyən olunması, habelə istər investisiya məqsədləri və istərsə də işçi kapitalın formalaşdırılması üçün verilən kreditlər üçün nisbətən aşağı faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsindən söhbət gedir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının və eləcə də aqrar sahə məhsullarının emalı sahələrini ölkə iqtisadiyyatına effektiv reinteqrasiyasının təmin olunmasında müvafiq sahələrdə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin investisiyaları təşviq proqramlarına fəal surətdə cəlb edilmələri də əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Sözügedən stimullaşdırma alətinin işğaldan azad olunmuş ərazilərin reinteqrasiya vasitəsi kimi rolunun yüksəldilməsi məqsədilə nisbətən daha əlverişli təşviq mexanizmlərinin formalaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir. Bu istiqamətdə ilk növbədə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı və həmin sahənin məhsullarının emalı ilə bağlı təşviq verilən investisiyaların minimum məbləği daha aşağı səviyyədə müəyyən edilə bilər. Bununla yanaşı digər təşviq şərtləri də yüngülləşdirilə bilər. “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”na uyğun olaraq investisiyaların sığortalanması mexanizminin tətbiqi də təşviq mexanizminin geniş tətbiqinə kömək edəcəkdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə əlverişli perspektivlərə malik istiqamət kimi kənd təsərrüfatının global dəyər zəncirlərinə qoşulmasının sürətləndirilməsi baxımından istehsal olunan məhsulların ixracının təşviqi alətindən istifadə əhəmiyyətli rola malik olacaqdır. Bu sahədə əvvəlki dövrdə ölkədə toplanılmış təcrübələr nəzərə alınmaqla effektiv mexanizmin formalaşdırılması azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının ixrac potensialı sahələrin dəyər zənciri boyunca inkişafının sürətləndirilməsinin təsirli amili kimi çıxış edə biləcəkdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikasında işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar istehsalın ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyasına dair qəbul olunmuş strateji sənədlərdə həmin prosesin reallaşdırılmasının çoxalətli mexanizminin tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. Sözügedən mexanizmin ərazilərdə kənd təsərrüfatının və emal sahələrinin sürətli bərpası və inkişafının təmin olunması tələblərinə uyğun qurulmasına ehtiyac yaranacaqdır. Bu istiqamətdə ilk növbədə hazırda aqrar sahədə tətbiq olunan maliyyə köməyi vasitələrinin istehsalın təşəkkülünün təsirli stimullaşdırılmasına yönəlik alətlərin tətbiqi hesabına genişləndirilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli diqqəti cəlb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. A.H. Vəliyev İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafının torpaq-iqlim amilləri / Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı elmi-praktiki jurnal, 2020 № 4. S. 36 <https://atm.gov.az/pdf/magazine/4.pdf>

2. F.F. Fikrətzadə, S.İ. Hacıyeva İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması/ Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı elmi-praktiki jurnal 2020 № 4. S. 36 <https://atm.gov.az/pdf/magazine/4.pdf>

3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyul 2022-ci il tarixli 3378 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” <https://e-qanun.az/framework/50013>

4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli 3587 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə böyük qayıdışa dair I Dövlət Proqramı <https://e-qanun.az/framework/52757>

5. TC Onbirinci Kalkınma Planı

https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Plani-2019-2023.pdf

H.A.Khalilov

*Doctor of Economic Sciences, professor,
Agricultural Research Center of the Ministry
Agriculture of the Republic of Azerbaijan*

The mechanism of reintegration of agriculture into the country's economy in the territories freed from occupation

Abstract

Issues of reintegration of agriculture into the country's economy in the territories freed from occupation are being considered. The instruments intended for the implementation of reintegration in the Strategy documents adopted by the State, at a large return to the occupied territories are analyzed. It is indicated that the introduction of new tools within the mentioned mechanism will be appropriate.

Keywords: *liberated areas, agriculture, large return, reintegration, reintegration mechanism.*

Ç.N.İsmayilov

*professor, Bakı Dövlət Universitetinin “İqtisadi və sosial coğrafiyası”
kafedrasının müdiri*

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN PLAN QURULUŞUNUN FORMALAŞMASINDA YENİ REALLIQLAR

Xülasə

İnzibati rayonlar üçün hazırlanan rayon planlarında nəqliyyat infrastrukturunu şəbəkəsinin yaradılması ilə yanaşı sosial infrastrukturunu obyektləri (bank filialları, poçt şöbələri və s.) fəaliyyətə başlamışdır. Bölgədə inzibati və yaşayış binalarının inşa edilməsi və “Ağıllı” kəndlərin yaradılması, təbii ki, qaçqınların tədricən artan sayda ana yurdlarına qayıtmasına yol açır. Bununla belə, “Böyük qayıdışı”ın miqyasını müəyyən edilməsi üçün qaçqınlar arasında elmi əsaslarda hərtərəfli sosioloji sorğuların aparılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə sosioloji sorğuların keçirilməsinə dair müvafiq məlumatların yayılmasına baxmıyaraq, nəticələri haqda hər hansı bir təqdimat olmamışdır.

Açar sözlər: *nəqliyyat, infrastruktur şəbəkəsi, sosioloji sorğular.*

Qarabağın işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi ölkənin regional inkişaf strategiyasında tam şəkildə realizə edilməsinə yeni imkanlar yaratdı. Dövlət tərəfindən hazırlanmış tədbirlər planına uyğun olaraq azad olunmuş rayonların bərpasına üçün 6,6 mlrd.ABŞ dollar vəsait sərf olunmuşdur. Azad olunmuş ərazilərin vəziyyəti, erməni barbarların burada dağıdıcılığı əməllərini bir daha təsdiqliyərək, şəhərlərin, qəsəbə və kəndlərin, infrastrukturun, elektrik stansiyaların, müəssisələrin, tarixi və mədəni abidələrin tamamiylə yararsız hala salınmasını göstərdi. Erməni vəhşiliklərini təsdiqliyən digər faktlardan biri, məhs hərbi əməliyyatlardan sonrakı dövrdə, ardıcıl şəkildə yaşayış binaların və digər tikintilərin söküldülməsi, meşələrin qırılması, torpaqlarımızı yararsız vəziyyətə salaraq, uzun uzanan xəndəklər və şəngərlərin qazılması oldu. Beləliklə, işğaldan azad olunmuş ərazilərinin acınacaqlı mənzərəsi burada böyük miqyaslı quruculuq bərpa işlərinin aparılmasını qaçılmaz etdi.

Azad olunmuş ərazilərin respublikanın cənub-qərb hissəsində, uzun illər düşmən siyasəti yeridən Ermənistanla həmsərhəd zonasında yerləşməsi, bölgənin regional planlaşdırılmasında və inkişaf

strategiyasında müvafiq siyasətin yeridilməsini tələb edir. Buna uyğun olaraq, ərazilərin bərpasının təməlinə mükəmməl rayon planlaşdırılması sxemləri hazırlanmalıdır. Mövcud vəziyyətdə belə rayon planlaşdırılması sxemlərin hazırlanmasında əsas çətinliklərin yaranması aşağıdakılarla bağlıdır:

- ərazidə çox sayda dağıdılmış tikintilər və infrastrukturun olması;
- ermənilər tərəfindən yaradılmış hərbi istehkamlar və uzun uzanan səngərlərin yayılması;
- meşələrin məhv edilməsi və təbii landşaftların pozulması;
- Ermənistanla sərhədyanı ərazilərin təhlükəsislik zonalar çevrilməsinin qaçılmaz olduğudur;
- Ermənistanla sərhəd zonasının bütün perimetri boyu hərbi birləşmələrin yerləşdirilməsi zərurəti.

İşğaldan azad olunmuş rayonların fərqli iqtisadi-coğrafi mövqeyi və təbii resurs potensialı, tərtib olunan rayon planlarında nəzərə alınması ilə yanaşı, iki yanaşma əsasında qiymətləndirilməslidir. Bir tərəfdən – hər bir inzibati rayonun inkişaf istiqaməti işğaldan azad olunmuş ərazilər çərçivəsində, digər tərəfdən – rayonun unkişafı ölkənin vahid regional inkişaf strategiyası əsasında.

Azad olunmuş ərazilərin geosiyası baxımdan “həssas” zonada yerləşdiyini nəzərə alaraq, bu ərazilərin plan quruluşunun və inkişaf istiqamətlərinin hazırlaması və müəyyən edilməsində ənənəvi yanaşmalardan uzaqlaşaraq, strateji milli maraqlarımıza uyğun qərarların qəbul olunmasını tələb edir. Bunun təzahürünü Fizulidə, Zəngilanda və Laçında (sonuncu bu ilin sonuna istifadəyə veriləcək) beynəlxalq hava limanlarının inşa edilməsində görmək olar.

İnzibati rayonlar üçün hazırlanan rayon planlarında nəqliyyat infrastrukturu şəbəkəsinin yaradılması ilə yanaşı sosial infrastrukturu obyektləri (bank filialları, poçt şöbələri və s.) fəaliyyətə başlamışdır. Bölgədə inzibati və yaşayış binalarının inşa edilməsi və “Ağıllı” kəndlərin yaradılması, təbii ki, qaçqınların tədricən artan sayda ana yurdlarına qayıtmasına yol açır. Bununla belə, “Böyük qayıdışı”ın miqyasını müəyyən edilməsi üçün qaçqınlar arasında elmi əsaslarda hərtərəfli sosioloji sorğuların aparılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə sosioloji sorğuların keçirilməsinə dair müvafiq məlumatların yayılmasına baxmıyaraq, nəticələri haqda hər hansı bir təqdimat olmamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, əsasən sosioloji sorğulara söykənərək azad olunmuş ərazilərdə yaşayış məntəqələrinin bərpası planı hazırlanmalıdır.

Məlum olunduğu kimi, azad olunmuş ərazilərdə 700-dən çox yaşayış məntəqəsi ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Bərpa olunacaq yaşayış məntəqələrinin coğrafiyası məhs sosioloji sorğuların nəticələri əsasında müəyyən edilməlidir. Bununla əlaqədar inzibati rayonlar üzrə əhalinin məskunlaşma mənzərəsi formalaşacaq. Yaşayış məntəqələrə qayıdan qaçqınların sayı bilavasitə ərazinin plan quruluşunun tərtib olunmasını müəyyənləşdirəcək.

Yuxarıda qeyd edənləri nəzərə alaraq, işğaldan azad olunmuş ərazilərdəki hər bir inzibati rayon üçün çevik məkan planlaşdırılma sxemləri tərtib olunmalıdır. Çox güman ki, yaxın gələcəkdə azad olunmuş ərazilərə qayıdan qaçqınların sayı artacaq və bununla əlaqədar rayonun plan quruluşunda gözləniləcək transformasiya nəzərdə tutulmalıdır.

Ch.N.Ismayilov

professor, Baku State University

New realities in the formation of the planning structure of the territories freed from occupation

Abstract

Along with the creation of the transport infrastructure network, social infrastructure facilities (bank branches, post offices, etc.) have started to operate in the district plans prepared for administrative regions. The construction of administrative and residential buildings in the region and the creation of "Smart" villages, of course, pave the way for the gradual return of refugees to their homelands. However, in order to determine the extent of the "Great Return", it is important to conduct comprehensive sociological surveys among refugees on a scientific basis. There was no presentation of the results of such sociological surveys, regardless of the dissemination of relevant information.

Keywords: transport, infrastructure network, sociological surveys.

ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR OYKONİMLƏRİNİN REGIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan inzibati rayonlarının bəzi oykonimləri təhlil olunur və onların regional xüsusiyyətləri qeyd edilir.

Açar sözlər: Baharlı, Cəbrayıl, Dondarlı, Zəngəzur, Zəngilan.

Tarixdən məlumdur ki, Şərqi Zəngəzur da Qərbi Zəngəzur kimi qədim Azərbaycan torpaqlarıdır. 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ərazisində iqtisadi rayonlarla bağlı dəyişiklik oldu. Belə ki, onların sayı 10-dan 14-ə çatdırıldı. Yeni yaradılan iqtisadi rayonlardan biri də **Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu** oldu (1; 1.13). Bu iqtisadi rayonun tabeliyinə Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan inzibati rayonları daxildir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu coğrafi mövqeyinə, tarixi-arxeoloji abidələrinə, faydalı qazıntı ehtiyatlarına, kurort rekreasiya məqsədləri və iqlim-balneoloji şərait baxımından zəngin turizm xüsusiyyətlərinə, eləcə də qədim toponimlərinə görə böyük əhəmiyyət daşıyır. Şərqi Zəngəzur oykonimləri özünəməxsus maraqlı regional xüsusiyyətlərə malikdir.

Birinci Qarabağ (Vətən) müharibəsinin (1988 – 1994-cü illər) yekunu olaraq indiki Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun – yəni, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan inzibati rayonlarının bütün yaşayış məntəqələri Ermənistan ordusu tərəfindən işğal edilmiş, erməni vandalları tərəfindən talan olunaraq dağıdılmışdır. Ermənilər işğal etdikləri bu regionda da yaşayış məntəqələrimizin adlarını dəyişdirərək (Laçın – Berdzor, Füzuli – Varanda, Zəngilan – Kovsakan, Ağdam – Akaku, Şuşa – Şuşi və s.), onları özünüküləşdirməyə çalışmışlar.

Cəmi 44 gün davam edən İkinci Qarabağ (Vətən) müharibəsində işğalda olan 900 yaşayış məntəqəmizin 300-ü döyüşlə, 400-ü (Ağdam, Laçın və Kəlbəcər rayonlarının işğal edilmiş yaşayış məntəqələri) bir güllə atılmadan azad olunmuşdur. Artıq Şərqi Zəngəzurun vaxtilə ermənilər tərəfindən işğal edilmiş bütün yaşayış məntəqələri onların öz dədə-baba sahibləri olan azərbaycanlıların ixtiyarındadır. İnşallah, yaxın gələcəkdə Qarabağın hazırda işğal altında qalan digər yaşayış məntəqələrinə də, eləcə də əzəli Azərbaycan torpaqları olan doğma Qərbi Zəngəzura da qayıdacağıq. Yəqin ki, çox yaxın zamanlarda Şərqi Zəngəzur güclü və dinamik inkişaf edən bir iqtisadi rayona çevriləcəkdir.

Zəngəzur coğrafi adı türk mənşəli toponimdir. Quruluş etibarı ilə mürəkkəb söz olan **Zəngəzur** oykonimi etnotoponimdir. **Zəngəzur** toponiminin tərkibindəki **zəngi** leksik vahidi türk tayfalarına məxsus sözdür. Toponimin sonundakı **zur** komponenti türk dillərində “dəre”, “yarğan” mənalarında işlənən **zar** sözünün fonetik variantıdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, XIX əsrdə **Zəngəzur qəzası** yaradılanda və XX əsrin əvvəllərində sorğu-siyahıyaalmalar keçiriləndə bütün qəza üzrə 450 yaşayış məntəqəsinin 320-dən çoxu türk kəndləri olmuşdur.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil edilən inzibati rayonlardan biri Cəbrayıl rayonudur. İnzibati rayonlar içərisində özünəməxsus yeri olan **Cəbrayıl rayonu** mühüm coğrafi mövqeyinə, təbii sərvətlərinə, çoxəsrlik zəngin tarixinə, füsunkar təbiətinə görə ölkəmizin gözəl guşələrindən biridir. Kiçik Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəklərində, Araz çayının sol sahilində yerləşən **Cəbrayıl rayonu** Azərbaycanda **8 avqust 1930-cu il** tarixdə təşkil edilmiş inzibati rayonlarımızdandır. **Cəbrayıl rayonu** cənub-qərbdən Zəngilan rayonu, qərbdən Qubadlı rayonu, şimaldan Xocavənd rayonu, şimal-şərqdən Füzuli rayonu, cənubdan və cənub-şərqdən İran İslam Respublikası ilə həmsərhəddir. Hazırda 1050 kvadrat kilometr ərazisi olan rayonun əhalisinin sayı 72 000 nəfərdir. Rayonda **1** şəhər, **4** qəsəbə, **91** kənd vardır. . Rayonun ən iri yaşayış məntəqələri Cəbrayıl şəhəri (11 000), Böyük Mərcanlı (4 300

nəfər), Yuxarı Mərcanlı (4 200 nəfər), Soltanlı (2 700 nəfər), Horovlu (2 000 nəfər), Balyand (1 750 nəfər) kəndləridir. Cəbrayıl rayonu 23 avqust 1993-cü il tarixdə erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal edilmiş, 4 oktyabr 2020-ci il tarixdə işğaldan azad olunmuşdur.

Cəbrayıl rayonuna bir müddət **Qıraxdın** da demişlər. Nədənsə bəzi araşdırıcılar bu sözü **karantin** sözü ilə əlaqələndirmişlər. Məlumdur ki, XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin 50-ci illərində Cəbrayıl kəndinə (şəhərinə) **Qıraxdın** da deyilmişdir. Yerli əhalinin məlumatına görə, bu, 1831-ci ildə Daşkəsən kəndində Karantin (**karantin** – “qırx gün” deməkdir) idarəsinin yaranması və 1848-ci ildə həmin idarənin Cəbrayıl kəndinə köçürülməsi ilə əlaqədardır. Yerli əhali bu sözü **Qıraxdın** formasında tələffüz etmişlər. **Cəbrayıl** adının yaranması ilə əlaqədar müxtəlif fikir və mülahizələr də mövcuddur. **Cəbrayıl** toponimi ilə bağlı başqa xalq versiyalarının həqiqətə nə dərəcədə yaxınlığı hələ də elmi şəkildə, tam dəqiqliklə araşdırılmayıbdır. **Cəbrayıl** sözü ərəb dilində “Allahın qulu” mənasındadır.

Bəzi məlumatlara görə, **Cəbrayıl** rayonunun adı son orta əsrlər dönməsində yaşamış oğuz əsilli əfşar tayfasından olan **Cəbrayıl Ata** adlı şəxsin adı ilə əlaqədardır. **Cəbrayıl Ata** dövrünün nüfuzlu şəxslərindən biri olmuş, XVI əsrdə yaşamış və hazırda qəbri rayonda **Cəbrayıl Ata** adı ilə pir kimi indi də məşhurdur (2; s. 120). Tayfa başçısı kimi dövrünün sayılıb-seçilən, xeyirxah, nüfuzlu, müdrik, zəkali oğlu olduğu üçün ona **Ata** deyilirdi. O, vəfat edəndə türk tayfalarının adət və ənənələrinə uyğun olaraq onu yüksək təpədə, Alıpaşa dağında dəfn etmiş və qəbrinin üzərində hündürlüyü 2 metr, uzunluğu 4,5 metr, eni 2,4 metr olan türbə (məqbərə) tikmişlər. Deyilənlərə görə, Cəbrayılın Maşan, Mirzəcan, Şahvələd, Bünyad, Qurban, Alıkeyxalı, Yərəhməd, Xubyar və Həsən adlı oğlanları olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu adlarla bağlı rayonda kəndlər və obalar vardır.

Cəbrayıl adını **cəbrayılı** türk mənşəli tayfanın adı ilə də əlaqələndirirlər. Tarixi məlumatlara görə, cəbrayılı tayfası son orta əsrlərdə müvafiq olaraq Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu, Qızılbaş və Şahsevən, XVIII əsrdə isə Əfşar və Cavanşir tayfa ittifaqlarının tərkibinə daxil olmuşlar. Əlbəttə, bütün bunlar mövcud siyasi vəziyyətlə əlaqədar baş vermişdir. **Cəbrayılı eli** Qarabağ xanlığının yaşamında, onun ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan ellərdən biridir.

Cəbrayıl rayonundakı kəndlərdən biri **Qışçılar** adlanır. Bu oykonim **quş** etnonimindən formalaşan etnotoponimdir. **Quşçu** tayfaları qara hunlara – quşanlara aid olan türkdilli bir qəbilədir. **Quşilər** – qədim pəhləvi qəbilələrindən birinin adıdır. **Quşçu** türk tayfaları Orta Asiyada I – III əsrlərdə **Quşan çarlığı** da yaratmışlar. Türkdilli **quşçu** tayfasının adı ilə bağlı Qərbi Azərbaycanın Qafan rayonunda (Qərbi Zəngəzur) da kənd var (3; s. 225).

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan inzibati rayonlardan biri də **Kəlbəcər** rayonudur. Ərazisi 3054 kvadrat kilometr, əhalisi 68 000-dir. Rayonda 1 şəhər, 1 şəhər tipli qəsəbə və 145 kənd var. Ən iri yaşayış məntəqələri Kəlbəcər şəhəri, İstisu qəsəbəsi, Başlıbel, Zeylik, Zar, Qılıçlı, Zülfüqarlı kəndləridir. Kəlbəcər rayonu 2 aprel 1993-cü il tarixdə Ermənistan Ordusu tərəfindən işğal olunmuş, 15 noyabr 2020-ci il tarixdə işğalçılardan azad edilmişdir.

Kəlbəcər toponimi haqqında hələlik yekdil və dəqiq fikir mövcud olmadığından bu toponimi əksər araşdırıcılar **Kevlicer** (qədim türk dillərində “çay üstündə qala”) kimi qəbul edirlər. **Kevli** komponenti “çayın üstü”, “çayın ağzı”, “mağara”; **cer** hissəciyi isə qədim türk dillərində “qala”, “dərə”, “yarğan”, “əks tərəf” anlamlarını ifadə edir. Ərazidə Tərtər çayı boyunca düzülmüş süni mağaralar mövcuddur. Buna görə də mütəxəssislər toponimi **kevli** və **cər** komponentləri ilə əlaqələndirirlər. **Kəlbəcər** oykonimini **kühül** komponenti ilə də (“kühüllü yarğan”, “mağaralı yarğan”) bağlayanlar vardır.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan Qubadlı rayonu Laçın, Xocavənd, Cəbrayıl, Zəngilan rayonları, eləcə də Qərbi Azərbaycanın (Ermənistanın) Qafan və Gorus rayonları ilə həmsərhəddir. Ərazisi 802 kvadrat kilometr, əhalisinin sayı 35 000 nəfərdir. Ən iri yaşayış məntəqələri Qubadlı şəhəri, Xanlıq, Mahmudlu və Dondarlı kəndləridir. Rayon 31 avqust 1993-cü il tarixdə erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal edilmiş, 25 oktyabr 2020-ci il tarixdə işğalçılardan azad olunmuşdur...

Rayonun **Bəxtiyarlı kəndi** öz adında Qızılbaşların **Bəxtiyarlı** tayfasının adını əks etdirir. **Bəxtiyarlılar** hazırda Cənib-Qərbi İranda (əsasən Luristanda) yaşayan tayfalar qrupunun adıdır. **Dəmirçilər kəndi** XVI əsrdə Qızılbaş tayfaları arasında adları çəkilən **Dəmirçilər** tayfasının adı ilə

əlaqədardır. Bəzi tarixi sənədlərdən aydın olur ki, **Dəmirçilər** sonralar Qazax tayfa birliyinin ən qüdrətli tirələrindən birinə çevrilmişlər.

Dondarlı kəndi qədim türkdilli **Dondar** tayfasının adı ilə əlaqədardır. Orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində **Dondar** etnonimindən törənən toponimlər çoxdur. Şimali Qafqazda **dondarlar** haqqında ilk məlumatı antik yunan müəllifi Miletli Hekatey (e. ə. VI – V əsrlər) vermişdir. Ondan sonra antik müəlliflərdən Strabon, Pliniy, Tatsit və başqaları Dondarları Şimali Qafqaz çöllərində və Azov dənizinin sahillərində məskən salmış bir tayfa kimi qeyd etmişlər. Latışevin **dondarlar** haqqında məlumatından aydın olur ki, onlar indiki Kuban çöllərində də yaşamışlar (4; s. 327).

Dağlıq relyefə malik olan Laçın rayonu Qarabağ silsiləsinin qərb ətəklərində yerləşir. O, şimaldan Kəlbəcər, şərqdən Xocalı, Şuşa, Xocavənd, cənubdan Qubadlı rayonları, qərbdən Ermənistan ilə həmsərhəddir. Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Laçın rayonu 18 may 1992-ci il tarixdə Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş, 1 dekabr 2020-ci il tarixində işğaldan azad olunmuşdur.

Rayonun **Alpoud kəndi** qədim türk mənşəli **Alpout** tayfasının adındandır. **Alpoutlar** XI – XII əsrlərdə Səlcuq oğuzlarının, sonrakı əsrlərdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu, XV əsrin sonlarından isə Qızılbaşların tərkibində Qabaq Asiya və Cənubi Qafqazın siyasi hadisələrində fəal iştirak etmişlər. Səfəvilər dövründə onlar Çuxursəddə və Şirvanda da yaşamışlar.

Budaqdərə kəndinin adındakı **Budaq** nadir adlarımızdandır ki, oğuz babalarımızdan bu günümüze qədər gəlib çatmışdır. Bu ada “Dədə-Qorqud” dastanında da rast gəlirik. **Budaqdərə** oykonimini **təklə** türklərinin **budaqlı** tirəsinin adı ilə də bağlayanlar var.

Laçın rayonunun **Əhmədli** kəndinin keçmiş adı **Molla Əhməd (Mollaəhmədli)** olub. **Molla Əhməd** XIX əsrin ikinci yarısında Qaryagin qəzasından (indiki Füzuli rayonundakı Arazboyu kəndlərin birindən) gələrək bu kəndin bünövrəsini qoymuşdur. Kənd əvvəllər adına Varazgün yeri deyilən ərazidə olmuş, XIX əsrin ikinci yarısında buraya köçmüşdür. 1992-ci ildə, işğaldan sonra ermənilər kəndin adını gah **Hayri**, gah da **Herik** adlandırmışlar...

Zəngilan rayonu şimal-qərbdən Qərbi Zəngəzur (Mehri və Qafan rayonları), cənub və cənub-şərqdən İran İslam Respublikası, şimaldan Qubadlı rayonu, şərqdən Cəbrayıl rayonu ilə həmsərhəddir. Sahəsi 707 kvadrat kilometr, əhalisi 38 000 nəfərdir. Rayonda 1 şəhər, 83 kənd və qəsəbə vardır. Zəngilan rayonu 30 oktyabr 1993-cü il tarixdə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş, 20 oktyabr 2020-ci il tarixdə işğaldan azad olunmuşdur.

Zəngilan toponimi **zəngi** etnonimindən törənmişdir. Mənbələrdə **zəngi** adlı tayfaya rast gəlirik. **Zəngilan** toponimini qızılbaşların tərkibinə daxil olan **Zəngənə** tayfasının adı ilə əlaqələndirirlər (5; s. 222). Zəngənələrin qədim türk tayfaları olması və Elxanilər tərəfindən Türkmənistandan İrana köçürülmələri haqqında tarixi mənbələrdə kifayət qədər məlumatlar var. Səfəvilər dönəmində **zəngənələr** xüsusilə geniş ərazilərdə yayılmışlar. Bu tayfa bir sıra Şahsevən birliklərinə də qarışmışdır. **Zəngilan** coğrafi adı yaşayış məntəqəsi kimi XIX əsrdən məlumdur. Araşdırıcılar **zəng** komponentini “daşlı qaya” kimi mənalandırırlar. **Zəngilan** toponiminin tərkibindəki **ilan** komponenti “məskən, məkan, yer” bildirir. Belə bir ehtimal da var ki, **Zəngilan** toponimi orta əsrlərdə dağıdılmış **Gilan** şəhərindən köçənlərlə bağlıdır. Belə ki, Gilandan buraya köçənlər bir-birinə: “Sən gilanlı?” – deyə müraciət edərmişlər; **s – z** hərf əvəzlənməsini nəzərə alsaq, bu ifadənin sonralar **Zəngilan** sözü kimi formalaşması fikrində olanlara bəraət qazandırmış ola bilər.

Zəngilan sözü ilə bağlı daha bir ehtimal **ilan** sözü ilə əlaqədardır; guya bu ərazilərdə vaxtilə **zəng** cingiltisinə oxşar səslər çıxaran zəngli ilanlar olduğu üçün oykonim belə ad almışdır. **Zəngi** etnonimi ilə bağlı toponimlər geniş yayılmışdır. Vaxtilə Qərbi Azərbaycanda (Ermənistanda) qeydə alınan **Zəngəzur**, **Zəngənə**, **Zəngiyan**, **Zəngi**, **Zəngilər**, **Zəngisəng** və s. coğrafi adlar bu qəbildəndir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində **Zəngi çayı** (İsmayilli rayonu), **Zəngənə kəndi** (Sabirabad rayonu), **Zəngələ kəndi**, **Zəngəran kəndi** (Yardımlı rayonu), **Zəngişalı kəndi** (Ağdam rayonu), **Zəngidərə çayı** (Qobustan rayonu) və s. coğrafi adlar **Zəngi** etnonimi ilə əlaqədardır.

Zəngilan rayonunun **Baharlı kəndi** oğuzların qədim **Baharlı** tayfasının adı ilə bağlıdır. Tarixin müəyyən dönməində biz onları Qaraqoyunluların tərkibində görürük. **Qaraqoyunlular** süqut etdikdən sonra **Baharlılar** Ağqoyunlulara tabe olmaq istəməyib, Xorasana getmiş və Teymura sığınmışlar. Baharlılar XI əsrdə Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsinə hərbi qüvvə ilə kömək etmişlər. XVI əsrin sonlarında onlar Şahsevənlərə qoşulmuşlar. Bəzi tədqiqatçılara görə Baharlılar oğuzların **Qayı** boyundandır. Oğuz türklərinin yaşadıkları Zəngəzurda, eləcə də Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində (Sisyan, Qafan və s.) **Baharlı** tayfası adı ilə bağlı onlarla toponim formalaşmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 7 iyul 2021-ci il.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə; Birinci cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007; səh. 120.
3. B.Budaqov, Q.Qeybullayev: Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı. Bakı, “Oğuz eli”, 1998; səh. 225.
4. N.Məmmədov: Toponimika. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, 2007; səh. 327.
5. N.Tapdıqoğlu, T.Kazımlı: Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun onomastikası. Bakı, BBMM, 2023; səh. 222.

N.T.Velishov

*Scientific worker, researcher,
historian of ANAS Institute of History*

Regional characteristics of eastern zangazur names

Abstract

The article analyzes some oikonyms of Jabrayil, Kalbajar, Gubadli, Lachin and Zangilan administrative regions, which are included in the Eastern Zangezur economic region, and their regional characteristics are noted.

Keywords: *Baharli, Jabrayil, Dondarli, Zangezur, Zangilan.*

К.Н.Салимов

*д.ю.н., профессор, заведующий кафедрой «Криминалистики
и судебной экспертизы»,
Бакинский Государственный Университет*

К ВОПРОСУ УРЕГУЛИРОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНО-АРМЯНСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

После окончания 44 дневной операции проведенной Азербайджанской республикой по принуждению Армении к миру, заключения соглашения от 10 ноября 2020 года вопросы постконфликтного урегулирования, приобрели особую значимость. Процесс мирного

строительства для Азербайджанской республики в своей основе представляет решение двух основных задач:

1. Заключение мирного договора с Арменией, предусматривающего взаимное признание территориальной целостности, разработку национальной политики на межгосударственном уровне, касающейся предотвращения этнополитических конфликтов, разжигания межнациональной вражды и, как следствие, кровопролития и др. вопросы;

2. Процесс мирного строительства на освобожденных территориях Карабаха, в том числе на территории Карабаха, где проживают представители армянской части населения Азербайджана.

Решение этих задач бесспорно обуславливается значительными трудностями, вызванными рядом причин, объективно вытекающих из нынешнего идеологического состояния Армении и армянской части населения Карабаха, переживающей глубокий кризис не только политический, но и экономического, духовного характера. При всем наличии множества проблем постконфликтного строительства, в соответствии с Конституцией АР и международной практикой, полагаем необходимым Азербайджанской республике разработать комплексную программу интеграции армянской части населения в Азербайджанское общество. Конечная цель программы - наряду с решением социально-экономических задач региона, полный вывод незаконных вооруженных формирований Армении и иностранных миротворческих сил с территории Карабаха. Без разрешения указанных проблем решение отмеченных задач не представляется возможным.

Для достижения этой цели Программа должна быть направлена на решение следующих задач:

- выявить истоки территориальных этнополитических конфликтов между Азербайджаном и Арменией начиная с 1987 года с целью разработки выверенного механизма постконфликтного урегулирования;

- изучить политико-правовые, экономические, этносоциальные факторы урегулирования армяно-азербайджанского конфликта. С целью для разработки выверенного механизма разрешения этнополитических противоречий, представить в обобщенном виде достижения и просчеты в этом процессе; - разработать программу организации и деятельности органов государственной власти в экономической зоне Карабаха с армянским населением и их взаимодействия с республиканскими органами власти Азербайджанской республики;

- выработать стратегию моделирования и оценки постконфликтного восстановления между Азербайджанской республикой и Республикой Армения;

- выявить миротворческий потенциал общественных институтов в процессе урегулирования армяно-азербайджанского конфликта;

- с целью выработки оптимальных форм урегулирования рассматриваемого этнополитического конфликта, требуется изучение и рассмотрение зарубежного опыта в данной области, с широким охватом политической практики государств из разных регионов мира, выявление типов политики урегулирования этнополитических конфликтов;

- выявить роль Армении в карабахском этнополитическом конфликте; функционирование посреднических структур в процессе урегулирования этнополитических конфликтов, противоречия нормативной базы Армении в признании территориальной целостности Азербайджанской республики и др.;

- использовать богатый опыт различных подходов регулирования, в частности, Чеченского кризиса, (первого этнополитического конфликта на постсоветском пространстве на территории России);

- рассматривать Конституцию Азербайджанской республики, международные договоры заключенные Азербайджанской республикой как гарантию соблюдения прав человека вне зависимости от религиозной и национальной принадлежности;

- выявить особенности психологии организаторов - лидеров экстремистских организаций действующих в Армении, в Ханкенди; определить типологию его участников, медиаторов на основании чего подготовить программу по нейтрализации их деятельности;

- ограничить работу 5 канала ТВ Ханкенди принадлежащего организатору Карабахского конфликта Р.Кочаряну. Вести международный мониторинг (НПО) на предмет недопущения пропаганды насилия со стороны СМИ, ТВ Армении;

- провести консультативные совещания с участием представителей МИД, Прокуратуры, СНБ, Министерства юстиции, Верховного, Конституционного суда Азербайджанской республики и др. на предмет выработки предложений по противодействию антиазербайджанской пропаганды с использования трагических событий произошедших в Сумгаите, Баку;

- провести консультативные совещания на предмет привлечения к гражданско-правовой ответственности зарубежных инвесторов, осуществлявших незаконную экономическую деятельность на оккупированных территориях Карабаха;

- создать международную экспертную группу по противодействию парламентской практики иностранных государств в признании «геноцида армян», якобы совершенных в Турции в 1915 году;

- дать четкое представление о том, какие виды помощи и политики должны быть приоритетными в экономической зоне Карабаха с армянским населением;

- дать лучшее представление армянской части населения Карабаха о взаимосвязи между гарантиями безопасности и экономической стабилизацией.

Следует отметить, что при всем многообразии проблем урегулирования подобных этнополитических конфликтов, лидеры постконфликтных стран сталкиваются с тремя основными проблемами:

➤ во-первых, построить мирные и стабильные общества, которые будут справедливыми и инклюзивными;

➤ во-вторых, создать квалифицированную рабочую силу и дееспособные институты, которые будут прозрачными, подотчетными и эффективными;

➤ в-третьих, добиться экономического и социального прогресса, обеспечивающего всему населению Карабаха равный доступ к правосудию, образованию, здравоохранению и занятости.

Для этого должны измениться мышление и менталитет как лидеров Армении, так и её населения. Организация Объединенных Наций, Европейский Союз, Совет Европы, лидеры ведущих государств мира, должны сделать больше, чтобы помочь в этом процессе.

G.Z.Yüzbaşıyeva
i.e.d., professor, AMEA-nın İqtisadiyyat institutu
A.E.Şabanova
doktorant, AMEA-nın İqtisadiyyat institutu
Sh.arzu@yahoo.com

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA SAHİBKARLIQ RİSKLƏRİNİN AZALDILMASINDA SİĞORTANIN ROLU

Xülasə

Məlumdur ki, iqtisadi fəaliyyət sahələrinin ən riskli sahələrindən biri kənd təsərrüfatıdır. Çünki, kənd təsərrüfatının sektorunun fəaliyyəti təbii-iqlim şəraiti ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin risklərlə bağlı olduğunu nəzərə alaraq bu istiqamətdə araşdırmanın aparılmasının nə qədər aktual olduğunu görə bilərik. Məqalədə riskin mahiyyətinə toxunulmuş, kənd təsərrüfatı sektorunda yarana biləcək sahibkarlıq riskləri tədqiq edilmişdir. Kənd təsərrüfatında sahibkarlıq risklərinin azaldılması yolları araşdırılmışdır. Kənd təsərrüfatı risklərinin azaldılmasında sığortanın rolu nəzərdən keçirilmişdir. Kənd təsərrüfatında mənfi amillərin və risklərin aradan qaldırılması üçün tədbirlər təklif edilmişdir. Kənd təsərrüfatı risklərinin sığortası sisteminin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, risk, sahibkarlıq, sığorta, dövlət, istehsal, müəssisə, maliyyə.*

GİRİŞ

İstənilən vəziyyətdə kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyəti qeyri-müəyyənlik ilə müşayiət olunur. Odur ki, sahibkarlıq subyektləri qərar qəbul edərkən riskə gedir. İqtisadiyyatda risk birbaşa maddi itkilər və ya istənilən nəticənin əldə edilməməsi təhlükəsidir. Ən riskli sahibkarlıq fəaliyyəti müxtəlif amillərin təsirinə məruz qalan kənd təsərrüfatı sektorundadır. Təsərrüfat fəaliyyətindən əldə edilən bütün nəticələr təkcə istehsalat qoyulan vaxtın keyfiyyətindən və miqdarından deyil, həm də obyektiv səbəblərdən, yəni iqlim şəraitindən, istehsal prosesinin məhdud müddətindən, texnoloji prosesin bioloji xüsusiyyətlərdən və s. asılıdır. Kənd təsərrüfatı müəssisəsində risk təbii, iqlim və antropogen amillərin təsiri nəticəsində mənfəətin itirilməsi ehtimalı hesab olunur.

Müasir iqtisadiyyatda sahibkarlıq fəaliyyəti sahibkarlıq riski ilə müşayiət olunur. Sahibkarlıq riski dedikdə, məhsulun, işin, xidmətlərin istehsalı və satışı ilə bağlı müəssisənin istənilən fəaliyyətinin reallaşdırılması nəticəsində mümkün itkilər başa düşülür. Sahibkarlıq fəaliyyətini müşayiət edən qeyri-müəyyənliyin təsiri nəticəsində gözlənilən nəticədən və ya hadisələrdən müsbət və mənfi cəhətlərdən kənarlaşmalar baş verir. Bununla belə risklər idarə edilərkən əsasən mənfi nəticələr əsas götürülür.

Risk müəyyən bir hadisəni və onun nəticələrini təsvir etməklə xarakterizə edilə bilər, məsələn, təhvil verilmiş məhsul üçün ödənişin alınmaması halında bir hadisə müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin azalması kimi mənfi nəticəyə gətirib çıxarır. Sahibkarlıq riski risk hadisələrinin baş vermə mənbələrini və nəticələrini özündə birləşdirən mürəkkəb iqtisadi kateqoriyadır. Risk hadisəsi baş verə bilən və ya olmaya bilən hadisədir, lakin baş verərsə, müəssisə üçün gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxarır. Odur ki, risk xoşbəxt nəticə ümidi ilə təsadüfi təhlükə, uğursuzluq, itki və ya hərəkətin mümkünlüyü kimi qəbul edilir. Risk bilavasitə baş verə biləcək və real zərərə, itkilərə, gözlənilən gəlirin alınmamasına səbəb ola biləcək mənfi hadisənin baş vermə ehtimalı kimi başa düşülür [5, s.210]

Kənd təsərrüfatı istehsalının davamlı fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə sahibkarlıq risklərinin öyrənilməsi və risk faktorlarının kənd təsərrüfatı müəssisələrin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinə mənfi təsirinin azaldılması üçün təşkilati-iqtisadi tədbirlər sisteminin formalaşdırılması zəruridir. Kənd təsərrüfatında sahibkarlıq riskləri bu sahədə sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin reallaşdırılması prosesində məhsul istehsalı, xidmətlərin göstərilməsi zamanı yaranan, xərclərin

artmasına və ya müəssisənin müflisləşməsinə səbəb ola bilən təhlükələrdir. İqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən müxtəlif amillərin təsirinə və çoxlu sayda risklərin yaranmasına ən həssasdır.

Kənd təsərrüfatında ən mühüm sahibkarlıq riskləri bunlardır:

1) bəzi ixrac əmtəələrinin daxili və xarici dünya bazar qiymətlərinin pisləşməsi, yavaş iqtisadi artım və investisiyalasdırma səbəbindən kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədlərinə nail olmaq imkanlarının azalması nəticəsində yaranan makroiqtisadi risklər;

2) hava şəraitinin dəyişkənliyi nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalının həcminə və məhsuldarlığına önəmli dərəcədə təsir göstərə bilən təbii-iqlim riskləri;

3) aqrar sahədə sahibkarlıq subyektlərinin məhsulların istehsalı, resurslar və texniki avadanlıqlarla təmin edilməsi ilə bağlı istehsal riskləri;

4) aqrar-sənaye müəssisələri ilə maliyyə institutları arasında münasibətlər sferasında yaranan maliyyə riskləri;

5) investisiya layihələrinin reallaşdırılmasında mənfəətin itirilməsi ehtimalı ilə müşahidə olunan investisiya riski [6, s.226].

İqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq kənd təsərrüfatı daha riskli və nisbətən kapital tutumlu olduğu üçün bu sektorun maliyyə resurslarına çıxış məhduddur. Sahibkarlarla maliyyə qurumları arasında maliyyə münasibətlərinin xüsusiyyətləri və onların təkmilləşdirilməsi məsələsi getdikcə aktuallaşır. Bu xüsusiyyətlər kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən maliyyələşdirmə üçün daha az əlverişli vəziyyətdə olduğunu göstərir [1, s.45]

Risklərin mənfi təsirini azaltmaq məqsədilə onlar idarə edilməli və bu fəaliyyətə sistemli yanaşma tətbiq edilməlidir. Risklərin idarə edilməsinə sistemli yanaşma dedikdə, təşkilatın ətraf mühiti ilə qarşılıqlı əlaqəsini optimallaşdırmağa yönəlmiş prinsiplər, metodlar və vasitələrin, habelə təşkilatın kompleks məqsədyönlü fəaliyyətinin reallaşdırılmasını əhatə edən idarəetmə başa düşülür [2, s.101].

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin gəlirliliyi birbaşa əhalinin ödəmə qabiliyyətindən asılıdır, çünki bu sahə minimum istehlak səbətinin əsasını təşkil edən zəruri məhsullar istehsal edir. Qeyri-sabit vəziyyətdə istehlak tələbinin strukturu dəyişir, vətəndaşlar bir sıra malların alınmasına qənaət etməyə məcbur olurlar. Gəlirlərin azalması əsasən COVID-19 pandemiyasının pik dövründə - özünütəcrid rejimi dövründə baş verib. Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksi böhran dövründə demək olar öz mövqelərini qoruyub saxlaya, risklərə qarşı davamlı ola bilmişdir.

Kənd təsərrüfatında sahibkarlıq risklərinin azaldılması məqsədilə onlar tənzimlənməlidir. Kənd təsərrüfatı risklərini tənzimləməyin mümkün olduğu üsulları nəzərdən keçirək. Onları 2 əsas qrupa bölmək olar:

1. müəssisədə risklərin azaldılması strategiyaları;

2. risklərin digər təsərrüfat subyektlərinə ötürülməsi və onlar arasında bölüşdürülməsi strategiyaları.

Birinci qrupa sahələrin və istehsal üsullarının şaxələndirilməsi, kifayət qədər likvidliyin saxlanması, ehtiyatların yaradılması, ən az riskə məruz qalan məhsul və istehsal üsullarının seçilməsi və istehsal dövrlərinin qısaldılması, mərhələli investisiya qoyuluşu, əlavə gəlir mənbələrinin axtarışı və s. kimi risklərin idarə edilməsi vasitələri daxildir. Risklərin digər təsərrüfat subyektlərinə ötürülməsi və onlar arasında bölüşdürülməsi strategiyasına müqaviləli istehsal, şaquli integrasiya, fyuçers və opsiyon bazarlarında hedcinq və sığorta daxildir. İstehsalın şaxələndirilməsi kimi proses fəaliyyətlərin kombinasiyası üçün müxtəlif variantlar təqdim edir və riskləri azaldır. Hazırda aqrar-sənaye kompleksində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrini birləşdirən şaquli integrasiya olunmuş şirkətlər ən populyarlıq qazanır. Bu, maliyyə riskləri, eləcə də qiymət riskləri kimi problemlərin qarşısını almağa kömək edir. Amma bəzi nüanslar ola bilər ki, onlar bu prosesdə tam səmərəliliyə nail olmağa imkan vermir. Bunlar siyasi və iqtisadi qeyri-sabitlik, zəif tərtib olunmuş qanunvericilik bazası, qeyri-kafi vergi siyasəti və bəzən hətta integrasiyanın bəzi aspektlərinə dövlətin həddindən artıq müdaxiləsidir. Bu amillər əlbəttə ki, integrasiya prosesini ləngidir. Bir çox şirkətlər kənd təsərrüfatı sığortasına xüsusi

diqqət yetirirlər. Bu üsul kənd təsərrüfatı istehsalçıların gəlirlərini sabitləşdirməyə imkan verir. Sığortanın əsas məqsədi sığorta hadisəsi baş verdikdə sığortalıya adekvat sığorta təminatı verməkdir. Buna görə də bu üsul qorunmanın təmin edilməsində və sabitliyin artırılmasında əsasdır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələri riskləri azaltmaq üçün diversifikasiya və sığort kimi ən geniş yayılmış üsullardan istifadə edə bilirlər.

Kənd təsərrüfatı istehsalının diversifikasiyası torpaq, kapital, mal-qara və avadanlıq kimi müxtəlif növ ehtiyatlardan istifadə etmək məqsədilə kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının strukturlaşdırılması ilə bağlı prosesdir. Kənd təsərrüfatında diversifikasiya zamanı adətən məhsulun diversifikasiyasına böyük diqqət yetirir. Bu yanaşma müəyyən bitkilərin becərilməsi üçün xüsusi yerlərin müəyyən edilməsini tələb edir. Məhsulların seçimi ərazinin iqlim şəraitindən, torpağın keyfiyyətindən və bu məhsulların hər birinin satışdan qazanc əldə etmək qabiliyyətindən asılıdır. İstehsalı planlaşdırarkən bir neçə fərqli məhsul seçməklə, sahiblər gözlənilməz itkiləri kompensasiya etmək üçün bir və ya bir neçə məhsuldan faydalana bilirlər.

Sığorta sahibkarlıq riskləri ilə mübarizə aparmağın effektiv üsuludur. Sığortanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, investor riskdən qaçmaq üçün gəlirin bir hissəsini qurban verməyə, yəni sahibkarlıq riskinin dərəcəsini sifirə endirmək üçün ödəməyə hazırdır. Əslində, sığortanın dəyəri mümkün zərərə bərabərdirsə (yəni sığorta polisinin qiyməti zərərin məbləğinə bərabərdirsə), riskdən çəkinən investor hər hansı maliyyə itkisinin tam ödənilməsini təmin etmək üçün sığortalanır.

Kənd təsərrüfatı sığortası dedikdə, əsas etibarilə kənd təsərrüfatı bitkilərinin, heyvanlarının, fermerlərin əmlak obyektlərinin sığortası başa düşülür. Kənd təsərrüfatı sığortasının əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

- kənd təsərrüfatı sığortası obyektini tamamilə və ya qismən məhv edə biləcək bütün mümkün texnogen və təbiət hadisələrindən müdafiə;

- becərmənin istənilən mərhələsində təbii və ya insan faktorları nəticəsində məhsulların tamamilə məhv olması səbəbindən müflisləşmə ehtimalının azaldılması;

- kənd təsərrüfatında vəziyyəti təhlil etmək üçün qabaqcıl texnologiyalardan istifadə.

Hazırda kənd təsərrüfatında risklərin idarə edilməsində ən effektiv vasitə kənd təsərrüfatı sığortasıdır. O, digər strategiyalar arasında lider mövqe tutur, çünki o, kənd təsərrüfatı bazarı iştirakçılarının maraqlarının məcmusunu ən optimal şəkildə nəzərə alır, onları gözlənilməz hallardan bir növ müdafiə ilə təmin edir və ən populyar və daha az xərc tələb edən həll yoludur [4, s.37]

Kənd təsərrüfatı sahibkarlıq risklərinin azaldılmasında sığorta şirkətlərinin işindən asılıdır. Odur ki, həmin şirkətlərin işinin yaxşılaşdırılması zəruridir. Sığorta şirkətlərinin işinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün onlara hər bir müştəriyə fərdi yanaşma yolu ilə xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sahibkarlar üçün sığorta müqaviləsinin müddətinin artırılması, həmçinin sığorta müqaviləsinin şərtlərinin azaldılması təklif edilməlidir. Sahibkarlıq risklərinin sığortası, şübhəsiz ki, bugünkü iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatı strukturlarının sabit mövqe tutmasına öz töhfəsini verəcəkdir. Sığorta aqrar sahibkarlıq fəaliyyəti zamanı sahibkarların müdafiəsinin səmərəliliyini dəstəkləyər, bütövlükdə iqtisadiyyata müsbət təsir göstərə bilər [3, s.899].

Kənd təsərrüfatı sığortasının da çatışmazlıqları var. Aqrar sektorun inkişafının gözlənilməzliyini nəzərə alaraq, əksər müəssisələrin fəaliyyətində kənd təsərrüfatı sığortası prioritet deyil. Çətin hava şəraiti olan bölgələrdə faiz dərəcəsi çox yüksək ola bilər ki, bu da gələcək mənfəətə önəmli dərəcədə təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatında sahibkarlıq risklərinin əsas növlərini və onların minimuma endirilməsi yollarını nəzərdən keçirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu sahədə sahibkarlıq risklərinin səviyyəsinin azaldılmasına təkcə kənd təsərrüfatı istehsalçıları deyil, həm də dövlət birbaşa təsir göstərməlidir.

Dövlət kənd təsərrüfatında mənfi amillərin və risklərin aradan qaldırılması üçün aşağıdakı tədbirləri reallaşdırmalıdır:

- idxalı əvəz etmək və kənd yerlərində həyat tərzini qorumaq üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının təşviqi, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyə sabitliyinin və kənd əhalisi gəlirlərinin təmin edilməsi;

- yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına dəstək sisteminin yaradılması və inkişafı;

- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirliliyinin artırılması əsasında aqrar-sənaye kompleksinin yerli məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin dəstəklənməsi sisteminin işlənib hazırlanması, bu da sənayenin investisiya üçün daha cəlbedici olmasına kömək edəcək;

- kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün vergi güzəştlərinin, o cümlədən gəlir vergisi və ƏDV üzrə güzəştlərin genişləndirilməsi.

Kənd təsərrüfatı sığortası aqrar sahənin dayanıqlığının artırılması məqsədilə istifadə oluna biləcək ən mühüm alətlərdən biridir. Dövlət dəstəyi ilə kənd təsərrüfatı sığortası sisteminin təkmilləşdirilməsi bu sahədəki çətin vəziyyətləri aradan qaldırmağa kömək edir, investisiya cəlbediciliyini artırır və iqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində ölkənin kənd təsərrüfatı istehsalının rəqabət qabiliyyətinin artmasına kömək edir. Odur ki, kənd təsərrüfatı risklərinin sığortası sistemi təkmilləşdirilməlidir.

Kənd təsərrüfatı risklərinin sığortası sisteminin təkmilləşdirilməsinin ən mühüm vəzifələri dövlət dəstəyi ilə kənd təsərrüfatı sığortasını tənzimləyən qanunvericilik aktlarının hazırlanmasıdır. O zaman daha ucuz və əlçatan kənd təsərrüfatı sığortası xidmətlərinə nail olmaq, ən əsası isə real itkiləri ödəmək mümkün olacaq. Sığortaçılarla dövlət qurumlarının birgə keçirdiyi tədbirlər, şübhəsiz ki, kənd təsərrüfatı sığortasının kütləviləşməsinə öz töhfəsini verir. Həmin işdə bu problemləri işıqlandıran həm ixtisaslaşmış, həm də kütləvi informasiya vasitələri mühüm rol oynaya bilər. Qismən bank kreditlərindən kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə sığortanın inkişafı üçün stimül rolunu oynaya bilər. Mövcud çətinliklərə baxmayaraq, kənd təsərrüfatı kredit verən tərəf üçün cəlbedici tərəfdaşdır və bu zaman təbii olaraq sığorta məsələsi ortaya çıxır. Aydındır ki, kredit təşkilatlarının kənd təsərrüfatı istehsalçıları ilə işinin genişləndirilməsi qaçılmaz olaraq sığorta xidmətləri istehlakının artmasına səbəb olmalıdır. Banklar sığorta müqaviləsinin bağlanması təşəbbüsünü kimi çıxış etməyə kifayət qədər qadir olan maraqlı tərəfdir, təsərrüfatın müxtəlif risklərdən məhsul sığortası ilə daha tam əhatə olunmasına töhfə verir. Qeyd olunan tədbirlərin reallaşdırılması ölkədə kənd təsərrüfatı risklərinin sığortalanmasının vahid sisteminin yaradılmasını başa çatdırmağa və dövlət tərəfindən bu məqsədlər üçün ayrılan maliyyə vəsaitlərinin məqsədyönlü və daha səmərəli istifadəsini təmin etməyə imkan verəcək.

Kənd təsərrüfatı sığortası sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri kimi aşağıdakılar təklif oluna bilər:

- 1) dənli bitkilərin becərilməsi üzrə kənd təsərrüfatı təcrübəsinə riayət olunmasından asılı olaraq tarif dərəcəsinin differensial şəkildə aşağı salınması;

- 2) sığorta dəyərinin bir hissəsinin dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılması qaydasına düzəlişlərin edilməsi;

- 3) yerli büdcələrin xərclərin ödənilməsinə cəlb edilməsi;

- 4) qarşılıqlı sığorta şirkətlərinin inkişafı;

- 5) sığorta sisteminin etibarlılığını və maliyyə dayanıqlığını təmin etmək məqsədilə sığorta şirkətlərinin nizamnamə kapitalının minimum məbləğinin artırılması;

- 6) kənd təsərrüfatı istehlak sığortası kooperativləri şəbəkəsinin inkişafı;

- 7) özünüsığortanın perspektivli istiqamətlərindən biri kimi ehtiyat fondlarının yaradılması və əlverişsiz vəziyyətlər zamanı itkilərin ödənilməsi.

Kənd təsərrüfatı sığortası sisteminin təkmilləşdirilməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının, sığorta təşkilatlarının və qarşılıqlı sığorta şirkətlərinin könüllü iştirakı;

- aqrar-sənaye sahələrinin bütün kateqoriyaları üçün sığortanın olması;

- kənd təsərrüfatı sığortasına dövlət dəstəyinin hərtərəfliliyi, şəffaflığı və ünvanlılığı;

- sığorta hadisəsinin baş verməsi faktının təsdiqi və kənd təsərrüfatı sığortası müqaviləsi üzrə ödənilməli olan sığortalıya dəymiş zərərin məbləğinin müəyyən edilməsi məqsədilə müstəqil ekspertizanın səmərəliliyinin artırılması;

- kənd təsərrüfatı sığortasının tətbiqi məqsədilə vahid yanaşmaların və standartların formalaşdırılması və s.

Bu tədbirlərin reallaşdırılması kənd təsərrüfatı sığortası sisteminin inkişafına kömək edəcək ki, bu da kənd təsərrüfatı istehsalının davamlılığını və səmərəliliyini artıracaq. Təqdim olunan tövsiyələr nəzərə alınmaqla mövcud kənd təsərrüfatı sığortası sistemində dövlət dəstəyi ilə islahatların aparılması yerli kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlılığını artıracaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Dadaşov Ə. Fermer təsərrüfatlarının kredit resurslarına çıxış imkanlarının qiymətləndirilməsi. Statistika xəbərləri, № 3/2019, s.45-54.

2. Şərifov Q.Q., Fikrətzadə F.F. Kənd təsərrüfatında risklərin qiymətləndirilməsinin metodoloji əsasları. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı 2020, № 1 (31), s.101-110.

3. Арсланов, Р. И. Анализ современных аспектов страхования предпринимательских рисков / Р. И. Арсланов // Мавлютовские чтения: материалы XVI Всероссийской молодежной научной конференции, Уфа, 25–27 октября 2022. – С. 895-900.

4. Запрудская, Т. Упреждение рисков в сельском хозяйстве как фактор устойчивого развития агропромышленного комплекса / Т. Запрудская, В. Калюк // Аграрная экономика. – 2017. – № 6(265). – С. 30-38.

5. Романюк, Н. Ф. Понятие и факторы предпринимательского риска / Н. Ф. Романюк // Вестник Тульского филиала Финуниверситета. – 2022. – № 1. – С. 209-213.

6. Уварова, А. А. предпринимательские риски в сфере сельского хозяйства / А. А. Уварова, О. Г. Журавлева // Экономические проблемы России и региона: ученые записки. Том Выпуск 26. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный экономический университет "РИНХ", 2021. – С. 225-229.

G.Z.Yuzbasheva

doctor of Economic Sciences, professor, ANAS

A.E.Shabanova

doctoral student, Institute of Economics of ANAS

The role of insurance in reducing entrepreneurial risks in agriculture

Abstract

It is known that one of the most risky areas of economic activity is agriculture. Because the activity of the agricultural sector is associated with natural and climatic conditions. Given that entrepreneurial activity in agriculture is associated with risks, we see how relevant it is to conduct research in this direction. The article touched upon the nature of the risk, studied the entrepreneurial risks that may arise in the agricultural sector. Ways to reduce entrepreneurial risks in agriculture have been explored. The role of insurance in reducing agricultural risks is considered. Proposed measures to eliminate negative factors and risks in agriculture. The necessity of improving the system of insurance of agricultural risks is substantiated.

Keywords: *agriculture, risk, entrepreneurship, insurance, state, production, enterprise, finance.*

M.A.Əhmədov
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0000-0003-4872-4035
D.A.Abdullayev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
dadash0802@gmail.com

DÖVLƏT PROQRAMLARININ REGIONLARIN İNKİŞAFINDA ROLU

Xülasə

Məqalədə dövlət proqramlarının hansı sahələri əhatə etdiyi, proqramların ayrı-ayrılıqda regionların inkişafına necə tekan verdiyi və regionların yanı sıra ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının önəmindən bəhs edilmişdir. Habelə, ötən dövrlər ərzində mövcud olan 3 əsas dövlət proqramı analiz edilmiş, proqramların mövcudluğu zamanı regionlarda sosial-iqtisadi yüksəlmə, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, investisiya qoyuluşunun artması, yeni müəssisələrin, iş yerlərinin açılması və nəticədə, əhəlinin məşğulluğunun artırılması hadisələri müşahidə edilmişdir.

***Açar sözlər:** dövlət proqramları, regionlar, inkişaf, sosial-iqtisadi inkişaf, investisiya.*

GİRİŞ

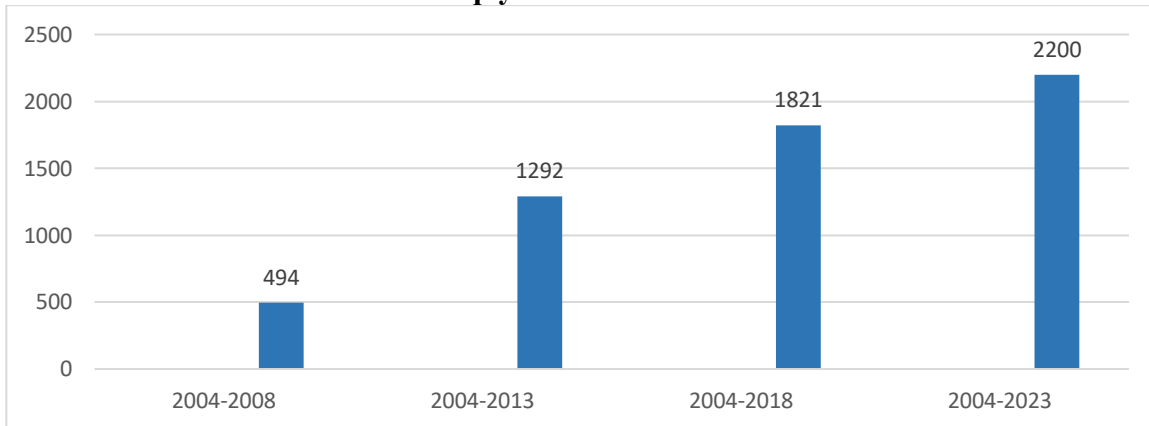
Hər ölkədə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da, ölkə ərazisinin umumi regionlarına tətbiq edilən dövlət proqramları, həmin regionların ayrı-ayrılıqda sosial və iqtisadi cəhətdən inkişaf etməsinə, bununla yanaşı ayrı-ayrı regionlardakı inkişafın ölkənin umumi iqtisadiyyatına müsbət cəhətdən təsir etmənin ən effektiv yolu hesab olunur. Hər müstəqilliyini elan edən ölkələr torpaq bütünlüyünü qorumaqla yanaşı ilk növbədə iqtisadi qalxınma stratejisinə gedir və bu regionların inkişafını sürətləndirəcək 1-3 il arasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan dövlət proqramları vasitəsilə olur.

Azərbaycan Respublikasında uğurla həyata keçirilən davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası ölkə regionlarının inkişafını özündə ehtiva edir. Ölkənin qeyri-neft sektoru bundan sonra da davamlı şəkildə inkişaf edəcək, regionlarda göstərilən kommunal xidmətlərin və sosial infrastrukturun keyfiyyəti, sahibkarlıq mühitinin inkişafı sahəsində qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilən dövlət proqramlarında əksini tapmış, və bu inkişaf davam etdiriləcəkdir. Regionların inkişafı və regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında sərəncamlar icra edilərək təşəbbüskarlığın artmasına, yeni cəhdlərin, peşə ixtisaslarının inkişafına və beləliklə, əhəlinin əməyinin artmasına və yoxsulluq səviyyəsinin azalmasına stimula verdi. Ümumilikdə Azərbaycanda həyata keçirilən 4 sosial iqtisadi dövlət proqramı (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018 və 2019-2023) ölkəmizin inkişafına təkan verərək kənd təsərrüfatının, sahibkarlığın, neft-qaz sektorunun, sənayenin artımına böyük təsirlər etmişdir. Belə ki, 2004-2018 –ci illər üzrə aparılan işlər nəticəsində adam başına düşən ümumi daxili məhsul 3,3 dəfə artmış, qeyri-neft sektoru və sənaye 2,7 dəfə artaraq iqtisadiyyata öz təsirini vermişdir. Statistik göstəricilərə əsasən 1 miltondan çox iş yerlərinin yaradılması və 200 mindən çox müəssisənin yaradılması işsizlik səviyyəsinin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Aparılan məqsəd yönü tədbirlər sayəsində hər dövlət proqramının təşkili və uğurlu fəaliyyəti digər dövlət proqramlarının daha məhsuldar həyata keçirilməsinə zəmin yaradır. Dövlət proqramları dövlətin strategiyası sahəsində həyata keçirildiyindən ölkəmizin regionlarının mövcud potensialından xüsusi ilə işğaldan azad olunmuş ərazilərin həm yer altı sərvət həm bərpa oluna bilən enerji resursların dəyərləndirilməsi özünü yeni nəsil innovativ tədbirlər icrasında göstərəcəkdir. Dövlət proqramlarının məqsədi ölkənin rifahının yaxşılaşdırılması. Ətraf mühitin keyfiyyət standartlarının yaxşılaşdırılması, əhəlinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi əsasında vergilərin artımı ilə dövlət gəlirlərinin artırılması və mövcud resursların səmərəli istifadəsinin təşkilidir.

2004-2008- ci illərdə həyata keçirilən dövlət proqramı ərzində dövlətimizin başçısı İlham Əliyev tərəfindən xüsusi nəzarətdə saxlanılaraq sərəncamların imzalanması və icrası üzərində xüsusi diqqət

formalaşdırılmışdır. Bu dövlət proqramı ərzində çox saylı müəssisələr yaradılmış və təməl qoyma fəaliyyətləri həyata keçirilmişdir. Aşağıdakı qrafikdə respublikada 19 il ərzində prezident tərəfindən təməl qoyulmuş müəssisə sayı göstərilmişdir. Qrafik 1-dədə görsəndiyi kimi 2004-cü ildə 494 təşkil etdiyi halda növbəti illərdə bu rəqəm 1292, 1821 və 2200 təşkil etmişdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə quruculuq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin diqqət mərkəzində saxlamalıyıq Qarabağ iqtisadi rayonlarının hazırda hansı sayda müəssisənin və ya infrastrukturun dəqiq demək mümkün deyil çünki statistika komitəsinin rəsmi heç bir məlumat paylaşmayıb lakin təxmin etmək olar ki, bu rəqəmlər 20025-ci ilə qədər 3000- ni keçəcəkdir.

Qrafik 1. Azərbaycanda 2004 –cü ildə 2019-cu ilə qədər prezident tərəfindən təməli qoyulan müəssisələr

Mənbə: (https://youthfoundation.az/wp-content/uploads/2019/04/Regionlarin-inkisafi-Dovlet-Proqram%C4%B1_2019-2023.pdf)

Ümumilikdə Azərbaycanda 2004-ci ildən bu yana açılmış müəssisələrin sayı 50000-ni keçmişdir.

Respublikamızın regionlarının ümumi istiqamətdə inkişaf tendensiyası statistik göstəricilər əsasında müqayisə etsək görə bilərik, ki 2004 –ci ildə bu yana əhalinin nominal əmək haqqısı, sənaye obyektləri, kənd təsərrüfat məhsulların dəyəri, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının dəyərində artımın və istehsalının yüksəldiyini görə bilərik. Cədvəl 1-də Azərbaycan respublikasında hazırda fiziki və hüquqi olmaqla 1336661 min təsərrüfat subyektləri fəaliyyət göstərir bunun 429696 –sı Bakı şəhərinin digər hissəsi isə regionların payına düşür, işçilərin nominal gəlirləri respublika üzrə 57181500,2 min manatdır. Sənaye məhsullarının dəyəri 552290808 olmaqla bərabər, kənd təsərrüfatında 9163378, min manat, heyvandarlıq və bitkiçilik isə 9163378,2 dir

Cədvəl 1

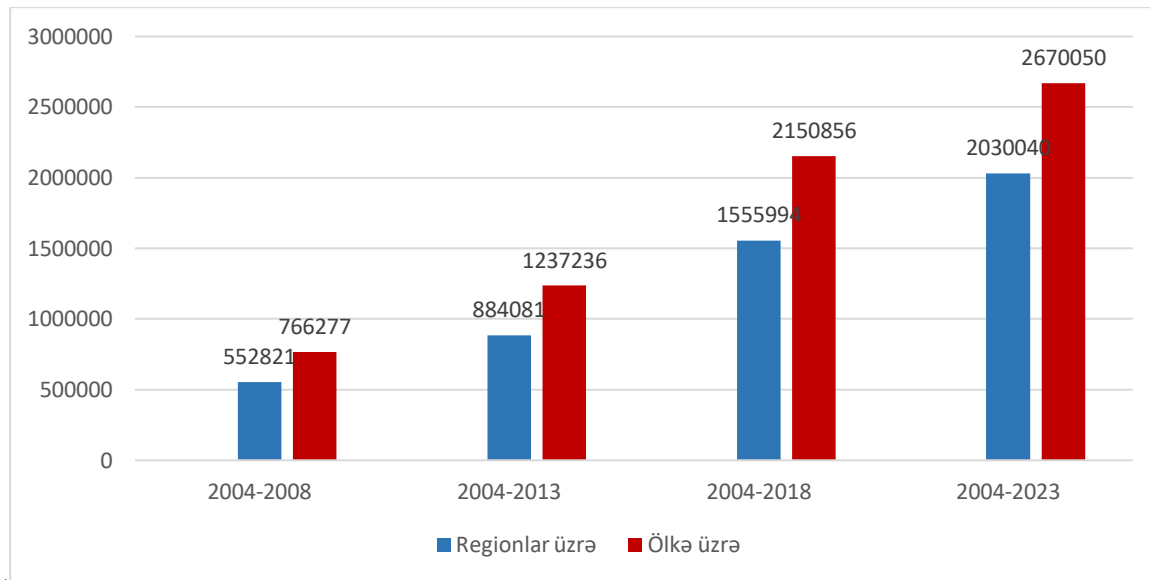
Azərbaycan Respublikası sosial-iqtisadi göstəricilər

	01.01.2022-ci ilə təsərrüfat subyektlərinin sayı	Müddətli işçilərin sayı ,min nəfər	Əhalinin nominal gəlirləri min manat	Sənaye məhsulu, min manat	Kənd təsərrüfatı məhsulu ,min manat	Bitkiçilik və heyvandarlıq ,min manat	Pərakəndə ticarət dövriyyəsi ,min manat
<i>Azərbaycan Respublikası</i>	1336661	732,1	57181500,2	55229080,8	9163378,2	9163378,2	16815459
<i>Bakı şəhəri</i>	429696	951,3	33640213,4	45309744,1	115974,2	115974,2	10187183,1

Mənbə: (<https://www.stat.gov.az/source/regions/>)

Həyata keçirilən tədbirlər planının nəticəsini yuxarıdakı cədvəl 1-də aydın şəkildə görə bilərik. Dövlət proqramlarının icrası işsizlik səviyyəsinə və əhalinin rifah səviyyəsini tənzimləməsi səbəbi ilə bu hissəyə diqqət yetirək. Qrafik 2-də 2004-cü ildə bu yana açılmış iş yerlərinin sayını görə bilərik. Belə ki, 2004-cü ildə respublika üzrə 766277 iş yerləri olduğu halda 2013 –cü il ərzində ölkə üzrə bu say 1237236 minə qədər olmuş regionların payına isə 884081 min düşür. Növbəti period ərzində yəni 2013-2018-ci illər ərzində 2150856 minə qalxmış, regionlarda isə bu rəqəm 1555994-ə çatmışdır. 2018-2023 –cü illər ərzində dəqiq statistik göstərici olmasada əvvəlki illərdə olan artımların nəzərə alınaraq hesablanmışdır ki, 2023-cü ilin sonuna ölkə üzrə iş yerlərinin sayı 2670050 çatacaqdır.

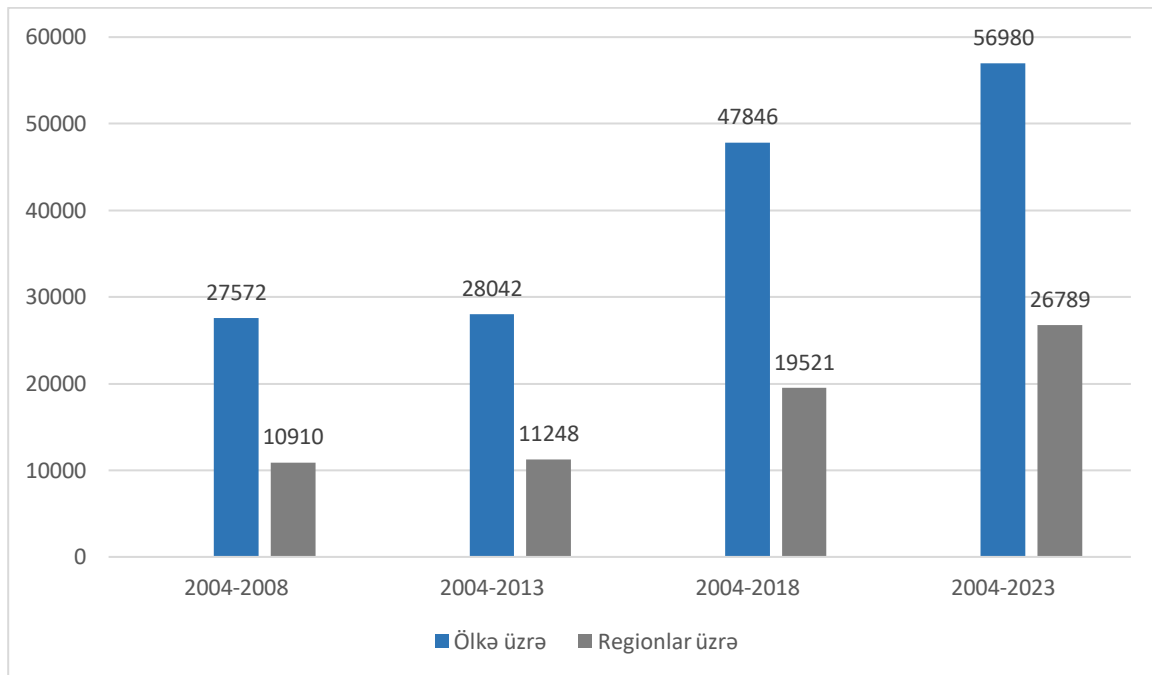
Qrafik 2. Respublika ərazisində açılmış iş yerləri 2004-2023 cü illər ərzində (min, ədəd)

Mənbə: (https://youthfoundation.az/wp-content/uploads/2019/04/Regionların-inkisafı-Dövlət-Proqram%C4%B1_2019-2023.pdf)

Dövlət proqramları çərçivəsində təyin edilən digər məsələ işçilər üçün müəssisələrin açılmasına şərait yaratmaqdır. Dövlət proqramları regionlarda və paytaxtımızda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün vergi güzəştləri, subsidiyalar, qrantlar və güzəştli kreditlər təşkil edərək bu sahəyə təşviq xarakterli işlər görür. Ələt iqtisadi zonası və Qarabağ iqtisadi zonasını bunlara misal çəkə bilərik belə ki, bu proses xarici investorlar tərəfindən investisiyaların cəlbini rahatlaşdırır və marağını artırmış olur. 2004-cü ildə bu yana yaradılan müəssisələrin sayı artır lakin müəyyən dövrlər ərzində problemlərlə qarşılaşaraq bəzi müəssisələr fəaliyyətinə xitam verir və ya başqa müəssisələr tərəfindən əvəzlənir. Aşağıdakı qrafik 3-də 2004- cü ildə 2023 –cü ilə qədər olan açılmış yeni müəssisələrin sayının görə bilərik. 2004 -2008 –ci illərdə ölkə ərazisində 27572 müəssisə açılmış bunun 10910-nu regionların payına düşür. Növbəti illərdə yəni 2004-2013-cü illər ərzində müəssisələrin sayında artım olmuşdur və beləliklə ölkə ərazisində 28042 yüksəlmiş bunun 112248-i regionların payına düşübüdü. 2014-2018 –ci illər ərzində ölkə ərazisində müəssisə sayı önəmli dərəcədə artmış burada isə regionların payına 19521 müəssisə təşkil edir. 2019-2023-cü illərin statistik göstəriciləri olmasada əvvəlki illərdə ki inkişaf tendensiyasına əsasən deyə bilərik ki, 2023-cü ilin sonuna ölkə ərazisində müəssisələrin sayı 56980 təşkil etməsi planlaşdırılır bunun 26789-u regionların tərkibində olacaqdır. Statistik göstəriciləri analiz etdikdə gördük ki, regionlarda müəssisələrin açılması digər ərazilərə nisbətən azdır. Bunun başlıca səbəbi investisiyaların Bakı ətrafında cəmlənməsi və bunda regionların inkişafına təsir etməsidir. Lakin qarşıdakı 10 illik ərzində Azərbaycan Respublikasının strateji yol xəritəsinə əsasən Qarabağ iqtisadi rayonlarda yeni müəssisələrin açılması ümumi tendensiya təsir edəcəkdir.

Qrafik 3. Azərbaycanda 2004-2023-cü illərdə açılan müəssisələr

Mənbə: (https://youthfoundation.az/wp-content/uploads/2019/04/Regionların-inkisafı-Dövlət-Proqram%C4%B1_2019-2023.pdf)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanmış sərəncamına əsasən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yəni Qarabağ iqtisadi zonasının inkişafı və quruculuq işlərinin aparılması üçün 5 prioritet istiqamət təyin edilmiş və təyin edilmiş layihələr 2030-cu ilə qədər başa çatmağı nəzərdə tutulur. Belə ki İlham Əliyev tərəfindən Böyük Qayıdış layihəsinin dövlət proqramına daxil edilməsi və dövlət proqramının icrasının nəzarətə götürülməsi və vaxtaşırı məlumat verilməsi önəmliliyini əks etdirir. Belə ki, Qarabağ iqtisadi zonasının bizim üçün həm mənəvi həm maddi önəminin olması həmçinin bu ərazilərin stratejik olması burada aparılan quruculuq tədbirlərin vacibliyini əks etdirir. Hazırda Şərqi Zəngəzur dəhlizinin bərpasının işləri həyata keçirilən bu tədbirlər Azərbaycanı ilk növbədə Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə daha sonra Türkiyə dövləti ilə quru sərhədini təmin etməsi Azərbaycanın transrabitə şəbəkəsinin yaradılması və Avropa ölkələrinə neft və qaz ixracında başlıca kömək olacaqdır.

Dövlət Proqramı istehsal sahəsində regionların inkişafı ilə idarə olunan idarəetmə sistemidir. Bu inkişaf qanunvericilik potensialının, institusional və iqtisadi mexanizmlərin daha da gücləndirilməsini, investisiya və innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsini, yerli (təbii-iqtisadi, istehsal-texniki və elmi-texniki) potensialın gücləndirilməsi və tam iqtisadi dövriyyəyə buraxılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin artırılması (məhsul və xidmət sahələrinin başqa üstünlüklə inkişaf etdirilməsi, əlavə dəyər yaradılması), avadanlığın daha da gücləndirilməsi Dövlət proqramlarının həyata keçirilməsinin ardınca getdikcə artan güc idi. Sahibkarların dövlət idarəçiliyi və sahibkarlıq fəaliyyətinin dinamik artımı məşğulluğun 75%-dən çoxu özəl sektor tərəfindən təmin edilib və 2018-ci ildə dövlət qeydiyyatına alınmış sahibkarlıq subyektlərinin sayı 950 mini ötüb. 2018-ci ildə bu rəqəmlər ümumi daxili məhsulun 80%-ni ötürək qeydiyyatı alan sahibkarlıq subyektlərinin 66,6 faizi regionların payına düşüb.

Azərbaycanın əldə etdiyi uğurlar beynəlxalq təşkilatların və maliyyə institutlarının hesabatlarında da öz müsbət əksini tapmışdır. Təsədüfi deyildir ki, Dünya Bankının “Doing Business 2019” hesabatına görə, Azərbaycan əvvəlki illə müqayisədə reytingdə 32 pillə irəliləyərək, 57-ci yerdən 25-ci pilləyə yüksəlib. Sənədə əsasən, 10 indikatorun 8-i üzrə öz mövqeyini daha da yaxşılaşdıran Azərbaycan

dünyanın 10 ən islahatçı dövləti siyahısına daxil edilərək dünyanın ən çox islahat aparan ölkəsi elan olunub. (<https://e-qanun.az/framework/41320/>)

NƏTİCƏ

Məqalədə dövlət proqramlarının regionlardakı mövcud vəziyyətin nə dərəcədə dəyişdiyini analiz etdik. Araştırma obyektlərimiz son dövrlərdəki dövlət proqramları yəni, “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” üzərində olmuşdur. Hal hazırda isə 2019-cu ildə qəbul edilmiş sosial strukturun inkişafı haqqında dövlət proqramının 2023-cü ilin sonunda başa çatacağı məlumdur. Bunun yanı sıra işğaldan azad olunmuş bölgələrimizin sosial-iqtisadi yaxşılaşmasında bəhs həmin dövlət proqramları vasitəsiylə əldə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. 14 avqust 2020-ci il tarixli 1136 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (“Xalq” qəzeti, 15 avqust 2020-ci il, № 160, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2020-cü il, № 8, maddə 1039)
2. 24 dekabr 2020-ci il tarixli 1217 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (“Azərbaycan” qəzeti, 26 dekabr 2020-ci il, № 273, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu 2020-ci il, №12 (I kitab), maddə 1479)
3. 29 noyabr 2019-cu il tarixli 871 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (“Xalq” qəzeti, 30 noyabr 2019-cu il, № 266, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2019-cu il, № 11, maddə 1719)

İnternet resurları

1. <https://e-qanun.az/framework/41320/>
2. <https://www.stat.gov.az/source/regions/>
3. https://youthfoundation.az/wp-content/uploads/2019/04/Regionlarin-inkisafi-Dovlet-Proqram%C4%B1_2019-2023.pdf

M.A.Ahmadov

doctor of economic sciences, professor, Azerbaijan State University of Economics

D.A.Abdullayev

master student, Azerbaijan State University of Economics

The role of state programs in the development of the regions

Abstract

This article discusses the areas covered by the state programs, how the programs contribute to the development of individual regions, and the importance of the socio-economic development strategy of the country as well as the regions. In addition, the 3 main state programs that existed during the past periods were analyzed, the existence of the programs During this period, socio-economic upliftment, further improvement of the entrepreneurial environment, increase in investment, opening of new enterprises and workplaces and, as a result, increase in the employment of the population were observed in the regions.

Keywords: *state programs, regions, development, social and economic development, investments.*

С.С.Тагизаде
д.ф.э., Азербайджанский Университет Нефти и Промышленности,
ORCID 0000-0002-2132-2696
seva_ta@list.ru
Ж.Н.Мурадова
преподаватель, Азербайджанский Университет Нефти и Промышленности
ORCID 0000-0002-5808-2016
jalemuradova92@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ОТКРЫТОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ НА ЕЁ ЭКОНОМИЧЕСКУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ

Резюме

В статье проводится исследование понятия открытость экономики. Раскрывается сущность открытой экономики, современная необходимость, приведшая государства к развитию открытой экономики. В статье показаны преимущества и недостатки открытой экономики, взаимосвязь глобализации, экономической безопасности и открытости экономики.

В статье также показан сравнительный анализ открытости и закрытости экономики; рассмотрено влияние открытости национальной экономики на её экономическую безопасность.

Также рассматриваются признаки и особенности открытой экономики; ряд факторов, влияющих на степень открытости экономики; показана группировка стран по степени открытости экономики.

Ключевые слова: *открытая экономика, закрытая экономика, экономическая безопасность, глобализация, национальная экономика.*

ВВЕДЕНИЕ

Стремительно развивающаяся глобализация является одной из важнейших особенностей развития современного мира. Современные тенденции развития мировой экономики в целом и национальных экономик, входящих в ее состав, объективно определяют дальнейшее горизонтальное и вертикальное углубление глобализации, усиление взаимоотношений и взаимозависимостей между хозяйствующими субъектами. Либерализация внешнеэкономической деятельности, повышение открытости экономик, составляющих основу глобализации, создают предпосылки для динамичного развития мобильности потоков товаров, услуг, капитала, рабочей силы, технологий и других ресурсов. Долгое время считалось, что страны могут обеспечить лучшую жизнь своим гражданам, изолируя свои национальные экономики и поддерживая лишь минимальные экономические отношения с другими государствами, и некоторые экономические концепции национального благосостояния поддерживали этот тезис.

Однако эволюция мировой экономики, начиная с периода после Второй мировой войны, привела страны к тому, что они встали на путь большей открытости в сфере экономических отношений, которая в настоящее время достигла высокого уровня развития для всех национальных экономик.

ПРОБЛЕМА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И ГЛОБАЛИЗАЦИЯ

Несмотря на интеграционные процессы, каждая страна старается защитить свой суверенитет и национальную идентичность, свои обычаи и традиции, свою культуру. Конечно, интеграционные процессы развиваются, но человечество еще не скоро придет к однородной глобальной экономике. Соответственно, проблема национальной экономической безопасности страны является одной из самых актуальных проблем мирового хозяйства и останется одной из них. Более того, стремление большинства стран к реализации политики открытой экономики

диктует необходимость разработки концепций экономической безопасности и, в частности, внешнеэкономической составляющей. Поскольку многие страны находятся на разных этапах экономического развития, они подвержены определенным условиям развития, традициям и обычаям, институтам, приоритетам и т. д., которые формировались веками.

В силу своей разной природы они не могут проводить политику открытой экономики одновременно и в равной степени. В то же время нельзя бесконечно сопротивляться силам глобализации; необходимо постепенно научиться управлять этим процессом, максимизируя его преимущества и корректируя его негативные последствия. Между глобализацией и экономической безопасностью есть три взаимосвязанных области:

- а) функционирование глобализованного рынка;
- б) экономическая безопасность государств;
- в) влияние глобализации на уровень жизни.

В условиях глобализации формируется открытая экономика, а по мере развития и усложнения мирохозяйственных отношений само понятие «открытая экономика» претерпевает изменения.

ОТКРЫТОСТЬ ЭКОНОМИКИ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

Термин «экономическая открытость» впервые появился в литературе по сравнительной политической экономии в начале 1980-х гг. Экономическая открытость является важным процессом в понимании экономического развития страны. Открытая экономика – это экономика, которая имеет постоянный доступ к международным рынкам товаров, капитала, труда, денег и информации в качестве продавцов и покупателей.

В этой экономике люди могут свободно продавать товары и услуги зарубежным странам. Также можно покупать товары и торговать на международном уровне. США, Австралия, Сингапур, Швейцария и большинство стран Европейского союза имеют открытую экономику с низкими торговыми барьерами. В прошлом Новая Зеландия, Канада и Австралия проводили протекционистскую политику. Но в 80-х и 90-х годах они стали открываться, что привело к увеличению доходов и производительности. Степень открытости варьируется от одной страны к другой. Финансовые эксперты утверждают, что полностью открытой экономики не существует.

Наряду с денежно-кредитной и фискальной политикой в большинстве стран существуют торговые барьеры для защиты их экономики. Другие не разрешают свободное перемещение через границы. Хотя сегодня существует несколько закрытых экономик, некоторые страны по-прежнему ограничивают поток ресурсов через свои политические границы. Теоретически они самодостаточны и не зависят от международной торговли.

Экономика в этом случае называется закрытой экономикой. В закрытой экономике все произведенные товары продаются внутри страны, а все расходы делятся на три составляющие: потребление, инвестиции и государственные расходы. Эксперты и ученые уже давно обсуждают преимущества и недостатки закрытой экономики, утверждая, что такая экономика обеспечивает изобилие рабочих мест. [1] Характеристики закрытой экономики включают в себя: обширное государственное регулирование, национализированные отрасли промышленности, протекционистские тарифы и ограниченные возможности для роста. Основным недостатком закрытой экономики является то, что все необходимые товары производятся независимо от того, есть ли в экономике необходимые факторы производства. Это может привести к неэффективности, которая увеличит стоимость продукта и, следовательно, увеличит цену, которую платят потребители. Поскольку корпорации в условиях закрытой экономики не имеют доступа к глобальным финансовым рынкам, они могут ограничивать средства, доступные для инвестиций. Кроме того, поскольку закрытая экономика благоприятствует отечественным производителям, это приводит к более высокому качеству и более высокой цене продукции из-за отсутствия конкуренции со стороны иностранных производителей.

Страны этой категории лишены преимуществ международной торговли, таких как доступ к новым технологиям и инновационным продуктам.

В условиях глобализации мировой экономики главным критерием национальной экономической безопасности является степень зависимости экономики страны от мирового сообщества, которая определяется открытостью ее экономики. Открытость экономики обычно рассматривают в функционально-организационном, институциональном аспектах. Функциональный подход определяет степень участия страны в международном разделении труда или зависимость национального производства от внешнеэкономических связей. На практике функциональная открытость является основной темой, вызывающей интерес в дискуссиях об открытости торговли большинством товаров и услуг. Ключевым показателем этих дискуссий является объем торговли по отношению к ВВП.

Важными показателями отношения торговли к ВВП являются Экспорт /ВВП или Импорт /ВВП. Одной из первых и наиболее эффективных мер по открытости торговли является де-юре. Это бинарный индекс, который классифицирует страну как закрытую, если она соответствует хотя бы одному из пяти критериев, связанных с тарифными ставками, нетарифными торговыми барьерами, социалистическим управлением торговыми отношениями и разницей между курсами черного рынка и официальными обменными курсами. Сильные внутренние экономики (такие как США, Япония, Германия или Китай) играют важную роль в международной торговле. Влияние экономической открытости на отечественную экономику вызывает большой интерес как у академического сообщества, так и у широкой общественности. Однако в соответствующих дискуссиях используется множество различных концепций для объяснения степени международной экономической интеграции, например такие фразы, как «торговая открытость, экономическая интеграция, торговая либерализация и глобализация», широко используются с точки зрения общего увеличения экономического роста.

Под направлением развития открытости экономики понимается экономика, определяемая тенденциями в мировом хозяйстве и укреплении внешнеэкономических связей. Внешнеэкономическая политика государства определяется степенью его открытости. В зависимости от этого можно выделить 2 типа открытой экономики:

1. Высокий уровень экономической открытости - характеризуется высокой степенью открытости и глобализации национальной экономики. Многие хозяйствующие субъекты работают на зарубежных рынках и могут оказывать значительное влияние;

2. Малая открытая экономика – характеризуется низкой степенью открытости. Хотя такую экономику нельзя назвать закрытой, так как она имеет выход на внешние рынки и представлена там, но это присутствие слабое и не влияет. Открытость экономики связана с влиянием участия страны в международном разделении труда на формирование структуры производства.

Справедливы следующие положения об открытости-закрытости экономических систем:

- каждая национальная экономика реагирует на влияние внешней среды на том или ином уровне, поэтому ни о какой абсолютной открытости ко всем воздействиям не может быть и речи, иначе система может утратить свою честность;

- экономика может быть открытой по одному типу среды и закрытой по-другому, но открытость - закрытость наблюдается по отношению к большинству типов среды;

- полностью закрытая экономика не может поддерживать свое существование и рушится.

Открытость экономики должна основываться на принципах эффективности, конкурентоспособности, национальной и региональной экономической безопасности. Важнейшим результатом посткоммунистического развития России стало усиление участия страны в мировой экономической и политической жизни, расширение ее открытости миру. Послевоенная Япония является наиболее ярким примером открытости и в то же время закрытости экономики. Япония открыта для мировой экономики в плане экспорта товаров и капитала, а не импорта, но в значительной степени закрыта с точки зрения своей культурной и идеологической

среды. Другим примером является Бразилия, которая имеет самое низкое соотношение торговли к ВВП в мире. Его экономика в основном базируется на внутреннем рынке. Есть менее 20 000 бразильских компаний, которые экспортируют товары. По данным Всемирного банка, Бразилия имеет тесные связи с Китаем, еще одной закрытой экономикой. Хотя обе страны устанавливают высокие тарифные барьеры на определенные товары и услуги, за последние годы в этом отношении был достигнут значительный прогресс.

Несмотря на то, что Китай является крупнейшим в мире экспортером товаров, экономика Китая закрыта из-за ограничений на импорт. Кроме того, он налагает строгие правила на использование технологий в пределах своих границ. Ввоз птицы и яиц полностью запрещен. Отечественным кинотеатрам запрещено показывать более 34-х иностранных фильмов в год. Компании, планирующие вести бизнес в Китае, облагаются высокими налогами и импортными тарифами. Для обеспечения национальной экономической безопасности крайне важно учитывать пределы открытости национальной экономики, степень участия в мирохозяйственных связях, необходимых для ее устойчивого развития. Характеристики влияния открытости национальной экономики на экономическую безопасность разделены на 3 группы:

Первая группа относится к особенностям открытой экономики на макроуровне.

- полное использование различных форм мирохозяйственных связей; устойчивая внешнеэкономическая специализация страны, при которой обмен с мировым хозяйством происходит не за счет избытка или недостатка продукции внутри страны, а на основе качества товаров и сравнительных издержек производства;

- при обслуживании внешнего долга стабильность валютно-финансового положения страны не закрывает возможности для экономического роста и не создает затруднений в привлечении новых кредитов;

- международная конвертация национальной валюты;

- определение развития народного хозяйства тенденциями в мировом хозяйстве.

Ко второй группе относятся признаки открытой экономики для микроразвития:

- свободный доступ на внешние рынки товаров, услуг и капитала всех собственных предприятий;

- свобода выбора всеми хозяйствующими субъектами отечественных и зарубежных партнеров и рынков при проведении торговых операций;

- превращение внешнеэкономической деятельности в органическую часть хозяйственной деятельности многих предприятий.

В третью группу входят признаки открытой экономики в деятельности государства:

- открытие внутреннего рынка для иностранной конкуренции, сочетающееся с гибкой защитой местных производителей;

- предоставление правовых и экономических гарантий хозяйственной деятельности и защита иностранного капитала;

- создание благоприятной инвестиционной среды и ее защита (под ней можно понимать совокупность факторов, обеспечивающих приемлемую доступность внутреннего рынка для входа иностранного капитала, товаров, технологий, информации); отмена монополии внешней торговли на большинство товаров;

- поддержка местных экспортеров на зарубежных рынках;

- ориентация технической, производственной и социальной политики на мировые стандарты и тенденции развития;

- приоритет международных договорных обязательств страны над внутригосударственными правовыми нормами;

- сближение внутреннего хозяйственного права с международным правом.

Существует ряд факторов, влияющих на степень открытости экономики, например, уровень экономического развития страны; структура общественного производства; пожертвование

ресурсов; можно показать емкость внутреннего рынка. Государство играет важную роль в формировании открытой экономики. Выполняет функции стимулирования экспортных направлений, продвижения экспорта товаров и услуг, развития сотрудничества с иностранными компаниями и развития внешнеэкономических связей. Государство создает сильную правовую базу, облегчающую приток иностранных инвестиций, технологий, рабочей силы и информации. Переход стран ко все более открытой экономике ускоряется действиями транснациональных компаний. Есть такие преимущества, как попытка владеть новыми рынками, преодоление протекционистских барьеров зарубежных стран, интернационализация международного экономического обмена, открытие многочисленных филиалов и дочерних компаний в разных странах. Заметный прогресс в области транспорта и информационных коммуникаций во второй половине XX века также сыграл большую стимулирующую роль в развитии открытости национальных экономик и повышении мобильности населения.

Постепенно, шаг за шагом разрушались торгово-экономические, валютно-финансовые барьеры, которыми страны долгое время отгораживались друг от друга. Либерализация международного обмена облегчила приспособление народного хозяйства к иностранным отношениям и условиям, а также помогла им более активно участвовать в международном разделении труда. В эпоху глобализации модель открытой экономики очень актуальна. Она обеспечивает интеграцию многих процессов в международные отношения. Это создает благоприятные условия для развития народного хозяйства и положительно влияет на эти условия.

К преимуществам открытой экономической модели можно отнести следующие:

- международная специализация и углубление производственной кооперации: развитие специализации, усложнение продукции, постоянно увеличивающееся разнообразие и появление новых ее видов объективно приводят к созданию новых месторождений, дальнейшая дифференциация существующих отраслей и усиление взаимозависимости между ними, т. е. ведет к повышению роли международной производственной кооперации

Сотрудничество способствует росту. В открытой экономике люди могут обмениваться товарами и услугами, открывать или расширять бизнес за границей и получать более низкие затраты;

- этот тип экономики поощряет конкуренцию между местными производителями, что приводит к более высокому качеству продукции и более низким ценам;

- распространение инноваций, признание стандартов мирового рынка всеми странами, действие в соответствии с их законами;

- еще одним преимуществом открытой экономики является продажа экспортных товаров по более высокой цене и получение более дешевых импортных товаров;

- увеличение привлечения прямых иностранных инвестиций: современный этап развития мировой экономики показывает, что прямые иностранные инвестиции являются одним из факторов устойчивого, качественного и сбалансированного экономического развития и повышают международную конкурентоспособность большинства стран.

Это позволяет каждой стране получать выгоду от участия в международном разделении труда, поскольку страны мира наделены разной степенью ресурсов и технологий;

- простота торговли помогает создавать больше рабочих мест.

Предпринимательство также поощряется. Те, кто планирует начать бизнес, могут свободно обмениваться информацией и ресурсами с иностранными компаниями. Но, несмотря на очевидные преимущества, открытая экономика несовершенна, и страна может столкнуться с серьезными проблемами, если не будет действовать с должным образом спланированными стратегическими шагами. Во-первых, чувствительность к влиянию мировых финансово-экономических кризисов; финансовая и технологическая зависимость от других государств; риск снижения внутреннего производства; изменения в структуре отечественной экономики, колебания цен, происходящие в одной стране, обвалы рынка и риск распространения высокого

уровня безработицы на другие экономики, увеличивающие вероятность нестабильности в национальной экономике в определенном смысле, усиливающие зависимость национальной экономики на импорте. Если импорт превышает 30%, это признак того, что ситуацию по отдельным товарным группам нужно исправлять.

Например, за финансовым кризисом 2008 года последовал глобальный экономический спад. Миллионы людей потеряли работу или оказались завалены ипотечными кредитами. В открытой экономике многие предприятия могут попытаться сократить расходы и увеличить прибыль, эксплуатируя рабочих или импортируя некачественные продукты и сырье. Кроме того, крупные организации могут доминировать на определенных рынках, устанавливая несправедливые цены, создавая монополии. Растущие иностранные компании могут убить местный бизнес. Хотя у открытой экономики есть свои недостатки, она также способствует росту и инновациям. Широкая доступность товаров и услуг, а также легкость ведения бизнеса и поток производственных ресурсов могут способствовать процветанию и устойчивому развитию. Уровень открытости страны средний по всем элементам территориальной структуры экономики, но различия между отдельными регионами страны по степени вовлеченности могут существенно различаться, что является результатом отражения их разной конкурентоспособности и инвестиционной привлекательности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По степени открытости экономики страны можно разделить на следующие группы: страны с относительно открытой экономикой (доля экспорта превышает 35% ВВП); страны с относительно подавленной экономикой (доля экспорта менее 10% ВВП); страны с полностью открытой экономикой. По этому критерию выделяются страны - Сингапур, Гонконг, Швейцария, Новая Зеландия. Как страна с развивающейся экономикой мы быстро воспользуемся принципами и преимуществами глобализации, сделав прогноз усиления конкуренции, повышения роли своевременного анализа рынка и диверсификации экономики.

Таким образом, степень открытости и закрытости экономики относительна. В действительности трудно представить себе существование «полностью открытой» или «полностью закрытой» экономики, поэтому под открытостью или закрытостью экономики понимается преобладающая склонность системы к той или иной среде.

Список использованной литературы:

1. А.С.Рафаиловна. “Поляризация регионов федеративного государства в условиях открытости национальной экономики” 2010г, 8 с.

2. А.А.Пороховского, С.В.Кайманакова. «Международная научная Конференция» Обеспечение национальной экономической безопасности: новые вызовы и приоритеты” 2020 г.

S.S.Tağızadə

i.ü.f.d., müəllim, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ORCID 0000-0002-2132-2696

J.N.Muradova

müəllim, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ORCID 0000-0002-5808-2016

Milli iqtisadiyyatın açıqlığının iqtisadi təhlükəsizliyinə təsiri

Xülasə

Məqalədə iqtisadiyyatın açıqlığı konsepsiyası öyrənilir. Açıq iqtisadiyyatın mahiyyəti, dövləti açıq iqtisadiyyatın inkişafına aparan müasir zərurət açılır. Məqalədə açıq iqtisadiyyatın üstünlükləri və mənfi cəhətləri, qloballaşma, iqtisadi təhlükəsizlik və iqtisadiyyatın açıqlığı arasındakı əlaqə göstərilir.

Məqalədə iqtisadiyyatın açıq və yaxınlığının müqayisəli təhlili də göstərilir; milli iqtisadiyyatın açıqlığının iqtisadi təhlükəsizliyə təsiri nəzərdən keçirilir.

Açıq iqtisadiyyatın əlamətləri və xüsusiyyətləri də nəzərdən keçirilir; iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsinə təsir edən bir sıra amillər; ölkələrin iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsinə görə qruplaşdırılmasını göstərir.

Açar sözlər: *açıq iqtisadiyyat, qapalı iqtisadiyyat, iqtisadi təhlükəsizlik, qloballaşma, milli iqtisadiyyat.*

UOT 336.256

N.S.Mirzəyev
i.ü.f.d., dosent, Lənkəran Dövlət Universiteti
mirzoev.n@mail.ru

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT-ÖZƏL TƏRƏFDAŞLIĞI: ÜSTÜNLÜKLƏR VƏ RİSKLƏR

Xülasə

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə iqtisadi həyatın bərpa edilməsi dövlətimizin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Məqalədə bu ərazilərdə aqrar sektorun inkişaf etdirilməsinin vacibliyi qeyd olunur. Eyni zamanda, tədqiqatın aktuallığı aqrar sektorda dövlət və sahibkarlıq subyektləri üçün qarşılıqlı fayda əsasında resurs bazasının genişləndirilməsinə və istifadə olunmamış resursların kənd təsərrüfatının davamlı inkişafına yönəldilməsinə imkan verən dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmindən istifadənin vacibliyi ilə müəyyən edilir. Müasir şəraitdə dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmi araşdırılmış, onun mahiyyəti təhlil edilmiş, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə investisiya fəaliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsi forması kimi əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *aqrar sahə, dövlət-özəl tərəfdaşlığı, investisiya, iqtisadi siyasət, maliyyələşdirmə, risklər, sahibkarlıq.*

GİRİŞ

İqtisadi inkişafın lokomotivi olan sahibkarlıq və iqtisadi inkişaf qarşılıqlı əlaqəli proseslərdir. Belə ki, sahibkarlıq və sosial-iqtisadi inkişafın vəhdəti lazımi səmərə verir. Aqrar sahədə inkişaf bilavasitə sahibkarlığa münasibətdən asılıdır və sahibkarlıq fəaliyyətinin əhatə dairəsi regionların tarazlaşdırılmış inkişafına, işsizlik və yoxsulluğun azaldılmasına kömək edir. Təbii ki, bu prosesdə dövlətin rolu böyükdür.

Müzəffər Ali Baş Komandanının rəhbərliyi altında rəşadətli Azərbaycan Ordusu 44 gün ərzində işğal altındakı Azərbaycan əraziləri işğaldan azad etdi. Bu ərazilərdə iqtisadiyyatın bərpa edilməsi, normal həyata qayıdış dövlətimizin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdəndir və təxirəsalınmaz tədbirlər tələb edir. Ölkə rəhbərliyi də bu istiqamətdə mühüm addımlar atmışdır. Belə ki, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamını, bu Sərəncamın icrasını təmin etmək məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın

təsdiq edilməsi, eləcə də, “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın və digər mühüm normativ sənədlərin təsdiq edilməsi, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə effektiv iqtisadi fəaliyyətin və yüksək rifahın təmin edilməsinin dəstəklənməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 yanvar 2021-ci il tarixli fərmanı ilə Qarabağ Dirçəliş Fondunun yaradılması bunun bariz nümunəsidir.

Aqrar sahədəki vəziyyət bütün Azərbaycan iqtisadiyyatının sosial-iqtisadi inkişafına öz təsirini göstərir. Bu gün aqrar sektorun inkişafı sosial-iqtisadi siyasətin və dövlətin aqrar siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir. Bu gün ölkəmizdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritetlərindən olan sahibkarlığın inkişafı da əhəmiyyətli rol oynayır. Ölkə başçısının iqtisadiyyatımızın əsasını təşkil edən aqrar sferanın və bu sahədə sahibkarlığın inkişafına xüsusi diqqəti böyük önəm daşıyır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə də aqrar sferanın və bu istiqamətdə dövlətlə sahibkarlıq subyektlərinin tərəfdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi mühüm amillərdən biridir.

İqtisadi böhran fonunda dövlət siyasəti müxtəlif sahələrin büdcədən maliyyələşdirilməsi azaldılır ki, bu da infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi üçün büdcədən kənar vəsaitlərin yeni mənbələrinin axtarılmasını zəruri edir. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmi resurs bazasının genişləndirilməsi yollarından biri kimi çıxış edir. O da öz növbəsində istifadə olunmamış resursları iqtisadi inkişafa və dövlət əmlakının daha səmərəli idarə olunmasına yönəldir.

Müasir şəraitdə dövlət-özəl tərəfdaşlığı həm dövlət, həm də sahibkarlıq üçün xüsusi aktuallıq kəsb edir:

- büdcə vəsaitlərinə qənaət etmək məcburiyyətində qalan dövlət üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığı zəruri infrastrukturun maliyyələşdirilməsinin əlavə mənbəyi kimi çıxış edir;
- sahibkarlar isə azalan tələb şəraitində öz layihələrini həyata keçirmək və uzunmüddətli gəliri təmin etmək imkanı əldə edir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığının vahid bir tərifı yoxdur. Amma bu anlayışla bağlı müxtəlif yanaşmaları birləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlət-özəl tərəfdaşlığı sosial əhəmiyyətli vəzifələrin qarşılıqlı faydalı həllinə imkan verən dövlət və sahibkarlıq subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqənin müxtəlif formalarının məcmusudur. Burada aparıcı rol dövlətə məxsusdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət-özəl tərəfdaşlığının predmeti dövlət və sahibkarlar arasında konkret layihənin həyata keçirilməsi zamanı yaranan münasibətlərdir. Bu münasibətlər aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- layihələrə özəl investisiyaların cəlb edilməsində dövlətin faydası;
- layihələrin investisiya və gəlirli mərhələlərinin ayrılması;
- uzunmüddətli olması (bir qayda olaraq, dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihələri 10 ildən çox davam edir);
- kompensasiyanın mövcud olması (müqavilə əsasında);
- risklərin bölüşdürülməsi;
- büdcə vəsaitlərinin daha səmərəli istifadə edilməsi.

Beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi Azərbaycanda da sahibkarlığın, xüsusilə də aqrar sahədə sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına, o cümlədən maliyyələşməsinə dövlət dəstəyini təmin edən bir sıra qurumlar fəaliyyət göstərir: Sahibkarlığın İnkişafı Fondu; Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi; İnnovasiyalar Agentliyi; Gənclər Fondu; Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti; Aqrar Sığorta Fondu; Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin (KOBİA). [1, səh. 33]

İndiki şəraitdə İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi istiqamətində dövlət-özəl tərəfdaşlığı investisiya fəaliyyətinin ən effektiv formalarından biridir. Nəzərə almaq lazımdır ki, belə olan təqdirdə dövlət təkcə çoxlu resurslara malik tərəfdaş kimi deyil, həm də investisiyanın qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkilatçısı, tənzimləyicisi və sifarişçisi kimi çıxış edir. Eyni zamanda, dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrində özəl kapital bu ərazilərin investisiya cəlb ediciliyini artırır, əhalinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırır, sosial-iqtisadi inkişafı təşviq edir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə dövlət-özəl tərəfdaşlığından istifadə edilməsində onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlətə infrastrukturun və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına, sosial sabitliyin təmin edilməsinə investorların səriştəsini, təcrübəsini və vəsaitlərini cəlb etməyə imkan verir. Belə olan halda dövlət büdcə vəsaitlərinə qənaət etməklə, infrastrukturun modernləşdirilməsini təmin etməklə yanaşı, büdcəyə əlavə vergi daxilolmaları da əldə edir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığının sahibkarlıq üçün cəlbediciliyi sərmayənin qaytarılması və reputasiyaya müsbət təsir edən və gələcəkdə daha böyük layihələrdə iştirak etməyə imkan verən bu layihələrin həyata keçirilməsində təcrübə qazanmaq imkanı ilə bağlıdır.

Belə bir mexanizmin qeyd olunan faydaları ilə yanaşı, dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsi həmişə risklərlə müşayiət olunur.

Investorlar üçün potensial riskləri üç qrupa bölmək olar:

1. Siyasi (tender prosedurları mərhələsində ləğvetmə riski, koordinasiyanın aşağı səviyyəsi, səmərəsiz dövlət idarəçiliyi, mürəkkəb lisenziyalasdırma prosedurları);
2. Maliyyə (layihənin kifayət qədər rentabelli olmaması səbəbindən investisiyaların qaytarılmaması riski, regional büdcədən investisiyaların kompensasiyası zamanı yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi riski, kredit resurslarının yüksək qiyməti);
3. Qanunvericilik (qanunvericilikdə dəyişikliklərlə bağlı).

Aqrar sfera ən çox dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihəsinin həyata keçirildiyi iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biridir. Aqrar sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığı bir sistem kimi çıxış edir ki, onun elementləri müxtəlif forma və üsullarla bu sahənin inkişafına təsir göstərir, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalını təmin edir, onun daxili və xarici bazarlara çıxarılmasına kömək edir.

Kənd təsərrüfatı sektorunda dövlət-özəl tərəfdaşlığının ən əhatəli tərəfi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) tərəfindən verilmişdir: bu “kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı problemlərinin həllinə yönəlmiş dövlət qurumları ilə özəl tərəfdaşlar arasında rəsmiləşdirilmiş tərəfdaşlıqdır, eyni zamanda tərəfdaşlıqdan dövlətin faydaları aydın şəkildə müəyyən edilir, investisiyalar və risklər tərəfdaşlar arasında bölüşdürülür, bütün tərəflər fəal şəkildə dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihəsinin bütün ömrü boyu həyata keçirilməsində iştirak edir”. [2, səh. 3]

İctimai tərəfdaş üçün aqrar sahənin inkişafına investisiya qoyuluşunun cəlbediciliyi bir çox üstünlüklərlə bağlıdır və daha əhəmiyyətliləri aşağıdakılardır:

- özəl maliyyə resurslarını və digər resursları cəlb etməklə sosial əhəmiyyətli layihələrin tətbiqi və həyata keçirilməsi;
- aqrar sferada kompleks proqramların idarə olunması üçün yaxşı işləyən mexanizmdən istifadə;
- aqrar sahənin texnoloji və maliyyə potensialının artırılması;
- işğaldan azad olunmuş ərazilərin, eləcə də, Azərbaycan istehsalçılarının dünya bazarlarına çıxarılması;
- bu ərazilərdə müasir kənd təsərrüfatı texnologiyalarına və yeni bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi.

Fərdi sahibkarlığın kənd təsərrüfatında dövlət-özəl tərəfdaşlığında iştirak etmək üçün də müəyyən motivləri var:

- əhəmiyyətli dərəcədə dövlət dəstəyi;
- investisiyaların dövlət zamanətilə uzunmüddətli yerləşdirilməsi;
- innovasiyalı sahibkarlığın inkişafı üçün yeni imkanlar;
- kənd təsərrüfatı layihələrində vergi güzəştlərinin əldə edilməsi. [3, səh. 264]

Ölkəmizin müasir aqrar siyasəti milli ərzaq məhsullarının istehsalının artırılmasına və ərzaq idxalının əvəzlənməsinə yönəlmişdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə də bu siyasətin həyata keçirilməsi ən önəmli məsələlərdən biridir. Qəbul olunmuş proqramda kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi üçün bütün əsas tədbirlər (istehsalın artımının stimullaşdırılması, bazarların tənzimlənməsi, kənd ərazilərinin dəstəklənməsi) saxlanılıb, lakin yeni istiqamətlər də yaranıb. Beləliklə, birbaşa

subsidiyalaşma dolayı dəstək verilməsi ilə əvəz olunur, dövlətlə sahibkarlığın qarşılıqlı əlaqəsinə böyük diqqət yetirilir

Ölkənin iqtisadi rifahı əsasən aqrar sferanın fəaliyyətindən asılıdır, buna görə də işğal olunmuş ərazilər üçün kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində dövlət və sahibkarlıq subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizmini inkişaf etdirmək indi xüsusilə vacibdir. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı sahəsində prioritet tez bir zamanda mənfəət verən yüksək likvidli sahələr (neft emalı və qaz) deyil, ilk növbədə aqrar sektorda öz xərcini tədricən (hissə-hissə) geri qaytaran və sosial əhəmiyyətli layihələr olmalıdır. Bu, idxalın əvəzlənməsi problemini uğurla həll edəcək və nəinki işğaldan azad olunmuş ərazilərin, bütövlükdə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edəcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Mirzayev N.S. (2022). Development of innovative agrarian entrepreneurship based on public-private partnership in Azerbaijan. Вестник Белорусской государственной сельскохозяйственной академии, (4), 29-35. <https://cyberleninka.ru/article/n/development-of-innovative-agrarian-entrepreneurship-based-on-public-private-partnership-in-azerbaijan>

2. Public-Private Partnerships for Sustainable Agricultural Development. Paris: OECD, 2014. URL: [https://www.oecd.org/site/agrfcn/Session% 204_FAO% 20ITT% 20PPP% 20Presentation% 20Final.pdf](https://www.oecd.org/site/agrfcn/Session%204_FAO%20ITT%20PPP%20Presentation%20Final.pdf)

1. Закирова Э.Р. Государственно-частное партнерство: аспекты применения в аграрной сфере. Вестник Воронежского государственного университета инженерных технологий. 2017;79(4):260-266. <https://doi.org/10.20914/2310-1202-2017-4-260-266>

N.S.Mirzayev

Associate Professor, Lankaran State University

Public-private partnership in the development of the agrarian sector in the freed territories: benefit's and risk's

Abstract

The restoration of economic life in the territories liberated from occupation is one of the priorities of the economic policy of our state. The article talks about the importance of the development of the agricultural sector in these territories. At the same time, the relevance of the study is determined by the importance of using the public-private partnership mechanism, which allows, on the basis of mutual benefit, to expand the resource base for the state and business entities in the agricultural sector, as well as to direct unused resources to the sustainable development of agriculture. In modern conditions, the mechanism of public-private partnership has been studied, its essence has been analyzed and its significance has been determined as a form of effective implementation of investment activities in the territories liberated from occupation.

Keywords: *agrarian sector, public-private partnership, investments, economic policy, financing, risk's, entrepreneurship.*

B.H.Şirinov
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-4872-4035
revan622@mail.ru
A.A.Tağıyeva
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ MÜƏSSİSƏNİN İNKİŞAFI STRATEGİYASININ İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin inkişafı strategiyasının idarə edilməsinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına təsiri, strategiyanın hazırlanması prosesinin ardıcılığı, strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində əldə olunan göstəricilər kimi məsələlər tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *müəssisə, strategiya, missiya, portfel strategiya, müdafiə strategiyası, hücum strategiyası.*

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə daim xarici mühitin artan qeyri-sabitliyinə uyğunlaşmağa və ilk növbədə, oxşar məhsullar istehsal edən rəqiblərlə mübarizə aparmağa məcbur olur. Bu, obyektiv olaraq tələb edir ki, hər bir müəssisə bazarın tələblərinə uyğun inkişaf etsin və öz inkişaf yolunu axtarsın, yəni maliyyə cəhətdən sabit olmaq üçün böyümək, kapitaldan istifadənin yeni formaları, yeni sərfəli texnologiyalar, məhsulların bazara çıxarılmasının yeni formalarını tapmaq lazımdır.

Strategiya hədəflərə çatmaq üçün yerinə yetirilməli olan uzunmüddətli planlar və vəzifələrin məcmusudur. Məqsədlər şirkətin öz fəaliyyətində səy göstərdiyi əsas nəticələndir. Strategiya müəssisənin sürətlə dəyişən mühitə uyğunlaşmasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur, ona görə də aşağıdakı suallara cavab verməlidir:

- nəyi, hansı miqdarda və hansı keyfiyyətdə istehsal etmək;
- necə və hansı bazarlarda işləmək;
- ilk növbədə hansı tədbirlər, necə və nə üçün həyata keçirilməlidir.

Beləliklə, strategiyanın həyata keçirilməsi müəssisənin iqtisadi gücünün daim güclənməsini, istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını təmin edə bilər.

Ümumiyyətlə, inkişaf strategiyasının hazırlanmasına bütün yanaşmalar, bir tərəfdən, müəssisədə mövcud olan resurslarla onlardan istifadə imkanları ilə bazarın ehtiyac və tələblərinə cavab verən optimal vəziyyəti tapmaq ehtiyacına əsaslanır, digər tərəfdən isə texniki, sənaye, təşkilati və iqtisadi baxımdan müəssisənin imkanlarını yaxşı bilmək deməkdir. Müəssisənin resursları və imkanlarına adətən insan, maddi, texnoloji, təşkilati, informasiya və maliyyə daxildir.

Müəssisənin sərəncamında olan resursların məcmusuna onun potensialı deyilir. İstehsal amilləri nəinki azdır, həm də kifayət qədər bahadır, ona görə də onların necə istifadə olunması səmərəlilik baxımından həlledicidir. Çox şey istehsalın miqyasından, eləcə də avadanlıqların, texnologiyanın uyğunluğundan və müəssisə işçilərinin alıcının ehtiyac duyduğu malları istehsal etmək qabiliyyətinə uyğunluğundan asılıdır [1]

Strategiyanın hazırlanması prosesinin ardıcılığı aşağıdakı zəncirvari formada göstərilə bilər:

- xarici və daxili mühitin təhlili ;
- müəssisənin missiya və məqsədlərinin işlənməsi ;
- konkret inkişaf strategiyasının seçilməsi ;
- strategiyanın həyata keçirilməsi.

Əvvəlcə müəssisənin daxili vəziyyəti və xarici mühiti, onun bazardakı mövqeyi, inkişaf dinamikası, potensialı, rəqiblərin davranışı, məhsulların xüsusiyyətləri, iqtisadiyyatın vəziyyəti, mədəni mühit və s təhlil edilir.

Əsas amillərin təhlili SWOT metodundan istifadə etməklə həyata keçirilir (Güclü tərəflər, Zəif tərəflər, İmkanlar, Təhlükələr - güclü və zəif tərəflər, imkanlar və təhlükələr). SWOT müəssisənin daxili amillərinin (güclü və zəif tərəfləri) və xarici amillərin (imkanlar və təhlükələr) təhlilinə bölünür.

Xarici imkanların və təhlükələrin qiymətləndirilməsinin nəticələrini iqtisadi, siyasi, bazar, rəqabət, beynəlxalq, sosial, istehsal və texnoloji amillər qruplarının təsirinin gücü ilə ifadə etmək olar.

Sonuncu qrupun amilləri arasında müəssisədən kənar texnoloji zəncirlərin bölmələrində istehsalın vəziyyətini, rəqiblərin texnologiya səviyyəsini və yeni texnoloji inkişafın imkanlarını ayırmaq lazımdır.

Bundan əlavə, müəssisənin xarici imkanlardan istifadə etmək üçün nə dərəcədə daxili qüvvələrə malik olduğu, həmçinin daxili zəifliklərin müəyyən edilməsi, xarici təhlükələrlə bağlı problemləri çətinləşdirə bilən tərəflər müəyyən edilir.

Burada müəssisənin strukturu və təşkilati potensialı, mövcud istehsal potensialından istifadə, paylama kanallarının vəziyyəti və satışdan sonrakı xidmətlər şəbəkəsi araşdırılır.

Təhlil nəticəsində strategiya xarici imkan və təhlükə mənbələri nəzərə alınmaqla, güclü tərəflər əsasında (zəif tərəflər əlavə edilməklə) hazırlanır [2].

Xarici və daxili mühiti təhlil etdikdən sonra müəssisənin missiyası və məqsədləri hazırlanır.

Missiya, mövcud olduğu kifayət qədər uzun müddət ərzində müəssisənin əsas məqsədini qısaca təsvir edən bir iş konsepsiyasıdır. Həm işçiləriniz, həm də istehlakçılar üçün başa düşülməsi üçün sadə və aydın şəkildə tərtib edilməlidir. Missiya bazarın tələblərinə uyğun olaraq dəyişə bilər, çünki o, ilk növbədə istehlakçıların ehtiyaclarını ödəməyi nəzərdə tutur. Missiya formalaşdırıldıqdan sonra müəssisənin uzunmüddətli və qısamüddətli məqsədləri müəyyən edilir.

Strategiyanın seçilməsi prosesi hədəflərə çatmağa yönəlmiş strategiyaların bir neçə variantının işlənilib hazırlanmasını əhatə edir.

Strategiya seçərkən həlledici amil onun effektivliyidir. Strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində aşağıdakı göstəricilər əldə oluna bilər:

- iqtisadi effekt (kütlənin və gəlir dərəcəsinin artımı, xalis mənfəət, investisiyaların qaytarılma müddəti, satış həcmi);
- sosial effekt (iş şəraitinin yaxşılaşdırılması, onun cəlbediciliyi, mədəniyyətin və təhsilin inkişafı);
- texniki effekt (keyfiyyətin yaxşılaşdırılması və məhsulun rəqabət qabiliyyəti);
- ekoloji təsir (ətraf mühitin çirklənmə dərəcəsinin azalması, təbii ehtiyatlardan istifadənin mürəkkəbliyi).

Ən məqsədəuyğun strategiyanın seçilməsi ilə bağlı qərar təhlil və qiymətləndirmədən sonra qəbul edilir. Sonrakı mərhələdə müəssisənin seçilmiş strategiyası bazar tələbləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir [3].

İdarəetmə səviyyəsindən asılı olaraq, portfel strategiyası fərqləndirilir:

- böyük korporasiya və biznes səviyyəsi üçün (rəqabətli);
- korporasiyaya daxil olan müəssisə səviyyəsində.

Bu halda "portfel" korporasiyanın öz biznesini idarə etdiyi korporasiyaya məxsus qiymətli kağızlar portfelidir. Bütün biznes strategiyalarını üç qrupa bölmək olar:

- hücum (və ya sıçrayış strategiyası);
- müdafiə (və ya sağ qalma strategiyası) ;
- biznes növlərinin azaldılması və dəyişdirilməsi strategiyası.

Müəssisə üçün daha cəlbedici olan hücum strategiyası və ya məqsədi müəyyən bazar payı əldə etmək olan sıçrayış strategiyası ola bilər [4]. Elmi və texnoloji tərəqqinin nailiyyətlərinə əsaslanan bu strategiya bazarda və ya sənayedə aparıcı mövqe tutmağa imkan verir, lakin o, əhəmiyyətli investisiya

tələb edir və yüksək risk dərəcəsinə malikdir, lakin uğurlu olarsa, bütün xərclər öz bəhrəsini verəcək və müəssisə yüksək gəlir əldə edə bilər.

Müdafiə strategiyası və ya sağ qalma strategiyası bazarda öz mövqeyini qorumaq istəyən müəssisə tərəfindən istifadə olunur. Şirkət öz bazar payından razıdırsa və ya aktiv hücum strategiyasını həyata keçirmək üçün kifayət qədər vəsaitə malik deyilsə, bu strategiya seçilir. Bununla belə, bu vəziyyətdə, hücum strategiyasını tətbiq etməklə mövqeyini poza biləcək rəqibləri xüsusilə diqqətlə izləmək lazımdır.

Şirkət, uzunmüddətli böyümə dövründən sonra və ya iqtisadiyyatda global dəyişikliklərə səbəb olan struktur korreksiyası ilə əlaqədar qüvvələrin yenidən qruplaşdırılması zəruri olduqda, biznes növlərinin azaldılması və dəyişdirilməsi strategiyasını tətbiq etmək məcburiyyətində qalır.

Hücum strategiyaları arasında məhsulun və bazarın dəyişdirilməsini nəzərdə tutan “böyümə strategiyası” ümumi adı altında bir qrup strategiya geniş yayılmışdır. Bu qrupa aşağıdakı strategiyalar daxil ola bilər:

- bazara dərin nüfuzetmə strategiyası;
- bazarın inkişafı strategiyası;
- məhsulun inkişafı strategiyası və diversifikasiya strategiyası (sonuncu halda o, yeni məhsulla yeni bazara daxil olur).

Müəssisələr eyni vaxtda bir deyil, bir neçə strategiyayı həyata keçirə bilər. Belə ki, bir növ məhsul üçün şaxələndirilmiş şirkətlər bazara dərin nüfuz etmək (bu bazarda ən yaxşı mövqeləri qazanmaq) strategiyası hazırlaya, digəri üçün bazarın inkişaf strategiyasını seçə (yeni məhsulla qurulmuş bazara daxil olmaq) bilər. Menecmentin vəzifəsi strategiya seçərkən biznesin konkret şərtlərini və məqsədlərini hərtərəfli nəzərə almaqdan ibarətdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Hacı Niyazi Əlikram oğlu Həsənov. Biznesin strateji idarə edilməsi (Dərslək) Bakı-2018.
2. M.A.Məmmədov, F.Ə.Məmmədova, Ş.İ.Əlizadə. Strateji Menecment. Bakı: “Təhsil” ELM, 2021.
3. Əliyev.M., Həmidov.H., Hüseynli.A. «Korporativ idarəetmə» Dərslək. Bakı-2011.
4. A.B.Abbasov, S.A.Abbasov. “Biznesin əsasları”, Bakı-2017.

B.H.Shirinov

*PhD in Economics, associate professor,
Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0003-4872-4035*

A.A.Taghiyeva

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Management of enterprise development strategy in market economy

Abstract

In the article, issues such as the effect of the management of the enterprise development strategy on the increase of competitiveness, the consistency of the strategy preparation process, and the indicators obtained as a result of the implementation of the strategy were studied in the article.

Keywords: *enterprise, strategy, mission, portfolio strategy, defense strategy, offensive strategy.*

К.М.Мамедова
д.ф.э., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-3100-6160
kama.1973@list.ru
Ф.Р.Мамедова
Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
memmedovafatime149@gmail.com

ПУТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ ОККУПАЦИИ ТЕРРИТОРИЙ

Резюме

В настоящее время основное внимание направлено на реконструкцию Карабаха и скорейшее возвращение бывших вынужденных переселенцев. В то же время мирная повестка дня и инициативы, обнародованные перед общественностью и получившие поддержку международной общественности, направлены на региональное развитие, новые возможности на Южном Кавказе. Вследствие освобождения наших территорий Азербайджан дорабатывает прогнозы касательно развития ненефтяного сектора, так как победа нашей армии дает толчок быстрому росту ненефтяного сектора Азербайджана. Освобождение от оккупации территорий - это важный шаг к экономическому развитию, но этот процесс может быть очень сложным и длительным. В этой статье рассмотрены определенные пути, которые могут помочь решить экономические проблемы на освобожденных территориях.

Ключевые слова: Карабах, территория, оккупация, освобождение территорий, экономический потенциал, инфраструктура.

Освобождение территорий Карабаха, которые были оккупированы Арменией с 1990-х годов, может иметь значительный экономический потенциал для Азербайджана. Первое, что необходимо отметить, это то, что освобождение территорий Карабаха, полезные ископаемые, расположенные там, водные и лесные ресурсы откроют новые возможности для инфраструктурного развития и повысят экономическую мощь Азербайджана. Это может создать новые рабочие места и привлечь инвестиции в регион. Кроме того, эти территории богаты подземными и наземными природными ресурсами, располагают полезными ископаемыми, такими как руда, цветные металлы, золото, ртуть, хромит, перлит, известь, мрамор, агат, минеральные воды и другими, а также имеют широкий курортно-рекреационный потенциал. Лесные, водные и земельные ресурсы на освобожденных Азербайджаном территориях создают большие возможности для развития сельского хозяйства, перерабатывающей промышленности и туризма. Например, большинство строительных материалов, необходимых для реконструкции освобожденного Джебраила находится в этом же районе: туф, пригодный для производства пиленного камня, строительный песок, глина в Гараджалли, пригодная для производства кирпича, вулканический пепел, пригодный для производства цемента, глиногипс, известняк, гравий, яшма, халцедон и лесные ресурсы. Освобождение этих территорий может увеличить объемы добычи и экспорта природных ресурсов, что может положительно сказаться на экономике Азербайджана.

Освобождение азербайджанских территорий от оккупации также внесет значительный вклад в обеспечение продовольственной безопасности в нашей стране. В особенности, улучшится самообеспеченность продуктами животноводства. Также необходимо отметить, что Азербайджан имеет амбициозные планы по развитию нефтегазовой индустрии, особенно в

районе Каспийского моря. Освобождение территорий Карабаха может сделать эти планы более реализуемыми, позволяя Азербайджану развивать свою нефтегазовую инфраструктуру и диверсифицировать свои экспортные маршруты. Наконец, освобождение территорий Карабаха может также способствовать развитию торгово-экономических отношений между Азербайджаном и другими странами, такими как Турция, Грузия и Иран, которые являются важными торговыми партнерами региона.

В целом, освобождение территорий Карабаха может иметь значительный экономический потенциал для Азербайджана, открывая новые возможности для инфраструктурного развития, развития природных ресурсов и торговых отношений.

Экономическое развитие освобожденных от оккупации территорий зависит от многих факторов, включая политическую стабильность, доступ к ресурсам, инфраструктуре, человеческому капиталу и инвестициям. Вот несколько путей, которые могут помочь стимулировать экономическое развитие освобожденных территорий [1]:

1. Реформы экономических систем: Одним из первых шагов к экономическому развитию может быть реформирование экономических систем, которые могли быть установлены оккупантом. Это может включать в себя создание законодательной и регуляторной инфраструктуры, которая способствует экономическому росту и поддерживает предпринимательство.

2. Политическая стабильность: Для привлечения инвестиций и обеспечения развития экономики, необходимо политическая стабильность и предсказуемость правительства. Правительство должно сделать все возможное для восстановления законности и обеспечения реализации, соблюдения и защиты прав граждан и правопорядка на освобожденных территориях.

3. Обеспечение доступа к ресурсам: В освобожденных от оккупации территориях имеются значительные ресурсы, которые могут быть использованы для стимулирования экономического развития. Необходимо обеспечить доступ к этим ресурсам, как можно быстрее, и установить эффективную систему управления ими. Развитие этих ресурсов может стать важным источником дохода и создать новые рабочие места.

4. Развитие инфраструктуры: Инфраструктура -это ключевой фактор, который может стимулировать экономический рост на освобожденных территориях. Развитие инфраструктуры, например, дорог, мостов, аэропортов и т.д. может значительно повысить конкурентоспособность территории. Инвестирование в строительство и обновление инфраструктуры дорог, аэропортов, железнодорожных станций и телекоммуникаций, может привлечь новые инвестиции и бизнесы, а также создать новые рабочие места.

5. Повышение уровня образования и квалификации населения: Необходимо, создавать условия для увеличения уровня образования и повышения квалификации населения. Для устойчивого экономического развития необходимы хорошо образованные и подготовленные кадры. Необходимо развивать образовательную инфраструктуру, создавать условия для повышения квалификации местных жителей и привлекать высококвалифицированных специалистов. В связи с этим, распоряжением Президента Ильхама Алиева, подписанным 16 ноября, утвержден План мероприятий I Государственной программы "Большого возвращения" на освобожденные от оккупации территории Азербайджанской Республики". В рамках Госпрограммы планируются создание сети социальных услуг (здравоохранение, социальная защита, культура и спорт, строительство школ и детских дошкольных учреждений, организация других общественных услуг) и укрепление материально-технической базы в области развития человеческого капитала на освобожденных от оккупации территориях, обеспечение качественными услугами здравоохранения и образования, восстановление и реконструкция объектов культуры и спорта, реализация программ самозанятости с целью повышения возможностей трудоустройства и создание реабилитационных учреждений.

6. Привлечение инвестиций: Привлечение инвестиций является важным шагом для стимулирования экономического роста. Важным условием для экономического развития являются инвестиции, как внутренние, так и зарубежные. Они могут быть направлены на развитие инфраструктуры, производства, транспортных коммуникаций, научных исследований и других секторов экономики. Для этого необходимо создать условия для привлечения иностранных инвесторов и инвесторов из других регионов страны, обеспечивая им выгодные условия для инвестирования, такие как налоговые льготы и гарантии защиты собственности. Освобожденные от оккупации территории могут привлекать новые инвестиции в различные сектора экономики, такие как финансы, производство, технологии и т.д. Это может привести к созданию новых рабочих мест, увеличению объемов производства и экспорта, а также к развитию инноваций и технологических решений.

7. Развитие сельского хозяйства. На освобожденных территориях может быть особенно эффективным развитие сельского хозяйства, как это было, например, в послевоенном периоде в Западной Европе. Сельское хозяйство может стать основой экономического роста и создать рабочие места для местного населения.

8. Развитие туризма. Территории, освобожденные от оккупации, могут иметь богатую историю и культуру, которые могут быть интересными для туристов. Развитие туризма может стать одним из основных источников доходов для местного населения. Если освобожденная территория имеет культурные и природные достопримечательности, развитие туризма может быть одним из наиболее перспективных направлений. Необходимо создать условия для привлечения туристов, такие как инвестиции в отели, рестораны, развлекательные центры и места для проведения мероприятий.

9. Развитие технологий. Развитие высоких технологий может способствовать росту экономики и созданию рабочих мест. Это может быть достигнуто путем создания научных исследовательских центров, развития технологических парков, создания инновационных стартапов. Инвестирование в образование и научные исследования может помочь освобожденным от оккупации территориям улучшить качество жизни своих жителей, развивать технологические инновации и создавать новые рабочие места.

10. Развитие экспорта: Освобожденная территория может иметь доступ к новым рынкам и потребителям, что может стимулировать экспорт. Это может быть связано с промышленным производством, сельским хозяйством или другими секторами экономики.

11. Поддержка малого и среднего бизнеса: Развитие малого и среднего бизнеса может быть ключевым фактором для экономического развития освобожденных территорий. Это может быть достигнуто через программы государственной поддержки, кредитование, консультации и другие меры. Создание благоприятного бизнес-климата: для развития экономики необходимо создать благоприятный бизнес-климат. Это можно достичь путем упрощения процедур создания бизнеса, сокращения бюрократии, устранения барьеров для входа на рынок и других мер. Поддержка малых и средних предприятий может помочь стимулировать экономический рост и создать новые рабочие места. Это может включать в себя предоставление доступа к кредитам и обучение в области бизнеса.

12. Обучение и поддержка местного предпринимательства: Обучение местного населения навыкам предпринимательства может стать важным шагом к экономическому развитию. Поддержка местных предприятий может создать рабочие места, увеличить производство и продажи товаров и услуг, а также увеличить экспортные возможности.

13. Разработка и реализация экономической программы: освобожденные от оккупации территории должны разработать экономическую программу, ориентированную на создание благоприятной среды для бизнеса и привлечение инвестиций. Программа должна включать в себя конкретные шаги по улучшению бизнес-климата, включая упрощение процедур регистрации бизнеса и снижение налоговых бремен.

14. Развитие торговых отношений: освобожденные от оккупации территории должны стремиться к развитию торговых отношений с другими странами и регионами. Это может быть достигнуто путем установления торговых соглашений, привлечения иностранных инвесторов и участия в международных торговых выставках и ярмарках.

Экономическое развитие освобожденных от оккупации территорий может проходить через несколько этапов, которые могут варьироваться в зависимости от многих факторов, таких как политическая ситуация, уровень разрушений, наличие ресурсов и т.д. Однако, общие этапы экономического развития могут быть следующими [1]:

1. Разрушение и восстановление. В первый период после освобождения от оккупации территории могут находиться в состоянии разрушения и хаоса. Необходимо устранять разрушения, проводить ремонт и восстанавливать разрушенные инфраструктуры и экономические объекты.

2. Реформирование экономики. После восстановления инфраструктуры и экономических объектов, необходимо проводить реформы в экономической сфере. Это может включать в себя усиление рыночных механизмов, приватизацию государственной собственности, привлечение иностранных инвестиций и улучшение деловой среды.

3. Развитие промышленности. На этом этапе происходит развитие производственных отраслей, что позволяет создавать новые рабочие места и увеличивать объем производства. При этом важно развивать экспортно-ориентированные отрасли, чтобы увеличивать экспорт и привлекать внешние инвестиции.

4. Развитие услуг и сферы туризма. С увеличением уровня доходов населения и улучшением деловой среды происходит развитие сферы услуг и туризма. Это может стать важным источником доходов и привлечения внешних инвестиций.

5. Инновации и развитие высокотехнологичных отраслей. При достижении высокого уровня экономического развития, становится важным развитие высокотехнологичных отраслей и инноваций, чтобы обеспечить дальнейшее экономическое развитие и конкурентоспособность территории на мировом уровне.

Освобождение территорий Карабаха от оккупации может иметь значительный экономический потенциал для региона и стран, вовлеченных в конфликт.

Во-первых, освобождение территорий может привести к восстановлению инфраструктуры и экономического потенциала региона, который был разрушен в результате конфликта и оккупации. Восстановление дорог, мостов, аэропортов, железнодорожных линий, водохранилищ и других объектов инфраструктуры может создать новые рабочие места и повысить экономическую активность в регионе.

Во-вторых, освобождение территорий может создать новые возможности для развития торговых и экономических связей между Арменией и Азербайджаном, которые были разорваны в результате конфликта. Восстановление торговых связей может увеличить объемы торговли и привести к улучшению экономической ситуации в обеих странах.

В-третьих, освобождение территорий может привести к развитию новых отраслей экономики, таких как туризм и сельское хозяйство. Восстановление культурного наследия и природных ресурсов региона может привлечь туристов и создать новые рабочие места в сфере туризма. Кроме того, восстановление земель, ранее занятых оккупантами, может привести к увеличению объемов сельского хозяйства и повышению уровня продовольственной безопасности в регионе. Кроме того, освобождение территорий Карабаха может означать восстановление сельского хозяйства и развитие туризма в регионе. Территория Карабаха богата историческими и культурными достопримечательностями, что может привлечь множество туристов.

В целом, освобождение территорий Карабаха от оккупации создает новые возможности для экономического развития региона и улучшения экономической ситуации в странах,

вовлеченных в конфликт. Однако, для реализации этого потенциала необходимы дальнейшие усилия в области мирного урегулирования конфликта и восстановления инфраструктуры и экономического потенциала региона.

Освобождение территорий Карабаха, дает начало масштабных инвестиций в горнодобывающую отрасль и развитие нефтегазового комплекса. Это может привести к увеличению экспортных поставок металлургической и нефтегазовой продукции, что в свою очередь, будет способствовать увеличению экономического роста страны. Однако, для полной реализации экономического потенциала освобожденных территорий Карабаха, необходимо создать условия для инвестирования и развития бизнеса. Это может включать в себя улучшение инфраструктуры, реформирование налоговой и регуляторной среды, а также обеспечение правовой защиты инвесторов.

Инновационное развитие освобожденных от оккупации территорий Карабаха может иметь множество направлений и подходов. Развитие образования и науки, может включать в себя создание новых университетов, научных центров, стимулирование исследований и инноваций, а также обучение населения новым технологиям и навыкам. Развитие энергетики и экологии - может включать в себя создание новых возобновляемых источников энергии, улучшение существующей энергетической инфраструктуры, а также защиту окружающей среды и сохранение природных ресурсов [2, 6].

Зангезурский коридор - это транспортный путь, который связывает Азербайджан и Нахичевань и проходит через территорию Армении. Открытие коридора позволит Азербайджану получить более прямой и безопасный путь к Нахичевани, а также обеспечит возможность более легкого и быстрого перемещения товаров и людей между Азербайджаном и Турцией. Это может способствовать увеличению торговли между Азербайджаном и Арменией, что может привести к экономическому росту в регионе. Кроме того, открытие коридора может привести к уменьшению экономической изоляции Армении и способствовать ее интеграции в региональные экономические процессы. Зангезурский коридор может стать кратчайшим путем между Азербайджаном и Арменией, что может уменьшить транспортные затраты для предприятий, экспортирующих товары между этими странами [3, 1].

Это может снизить цены на товары и услуги и повысить их конкурентоспособность на мировых рынках. Тем не менее, открытие коридора может создать дополнительные возможности для транзитной торговли между Турцией и странами Центральной Азии, что может привести к улучшению экономического сотрудничества в регионе. Открытие коридора может привлечь инвестиции в регион и способствовать развитию транспортной инфраструктуры, что может улучшить экономическую интеграцию в регионе. Это может содействовать повышению уровня жизни и благосостояния жителей региона и, в конечном итоге, мировой экономики.

В целом, открытие Зангезурского коридора может быть полезным для экономического развития региона и может создать новые возможности для торговли и сотрудничества между странами [4, 3].

Наконец, открытие Зангезурского коридора может способствовать укреплению мира и стабильности в регионе, что может снизить риски для инвесторов и предпринимателей и создать благоприятную среду для экономического роста и развития. Карабах должен превратиться в самый процветающий и мирный регион планеты. Как говорит наш Президент, «Карабах – это Азербайджан!».

Список использованной литературы:

1. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan respublikası prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri, 16 noyabr 2022-ci il. 3587. URL: <https://e-qanun.az/framework/52757>

2. Алиева Г. Зангилян как часть экосистемы - Для обеспечения устойчивого развития Карабаха необходимо мобилизовать все ресурсы азербайджанской науки. Бакинский рабочий. - 2022. - 18 июня. - № 106. - С. 6.

3. Дополнительные возможности Зангезурского коридора. На повестке - региональные вопросы «зеленой» экономики. Бакинский рабочий. - 2022. - 14 апреля. - № 64. С. 1.

4. Чилийский сайт Infogate: Зангезурский коридор будет стимулировать региональное сотрудничество. Бакинский рабочий. - 2021. - 20 марта. - № 52. - С. 3.

K.M.Məmmədova

i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ORCID 0000-0002-3100-6160

F.R.Məmmədova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi inkişaf yolları

Xülasə

Hazırda əsas diqqət Qarabağın yenidən qurulmasına və keçmiş məcburi köçkünlərin tezliklə öz torpaqlarına geri qaytarılmasına yönəlib. Eyni zamanda, ictimaiyyət qarşısında açıqlanan və beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyini alan dinc gündəm və təşəbbüslər Cənubi Qafqazda regional inkişafa, yeni imkanlara yönəlib. Çünki Ordumuzun qələbəsi Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun sürətli böyüməsinə təkan verir. Ərazilərimizin işğaldan azad edilməsi iqtisadi inkişafa doğru mühüm addımdır, lakin bu proses çox mürəkkəb və uzun ola bilər. Bu məqalədə azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi problemlərin həllinə kömək edə biləcək müəyyən yollar müzakirə olunur.

Açar sözlər: *Qarabağ, ərazi, işğal, ərazilərin azad edilməsi, iqtisadi potensial, infrastruktur.*

A.M.Səfərov

i.e.n., dosent, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun

“Post-konflikt ərazilərin bərpası Elmi Mərkəzi”nin rəhbəri

ORCID 0009-0000-6719-6720

azer.safarov@bk.ru

POST-KONFLİKT ƏRAZİLƏRDƏ KADR TƏMİNATININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

Xülasə

Məruzədə Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpasına yönəlmiş dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri, bu siyasətin gerçəkləşməsi ilə yaradılacaq yeni iqtisadiyyatının quruluş sxemi, bu iqtisadiyyatın kadr təminatı məsələləri nəzərdən keçirilir. Respublikanın ali məktəblərində bərqərar olmuş kadr hazırlığı strukturunun və hazırlanan mütəxəssislərin hazırlıq səviyyəsinin yeni yaradılan iqtisadi strukturun tələblərinə uyğun olmadığı və ali təhsil sistemində əsaslı təkmilləşmənin zəruri olduğu sübuta yetirilir.

Açar sözlər: post-konflikt ərazilərin bərpası, ixtisaslaşma və kompleksləşmə sahələri, istehsalın texnoloji səviyyəsi, iqtisadiyyatın kadr təminatı, kadr hazırlığının ixtisas strukturu, mütəxəssisin hazırlıq səviyyəsi, universitetlərin reytingi.

Məruzəçinin tezisləri:

1. Post-konflikt ərazilərin bərpası və ölkə iqtisadiyyatına re-inteqrasiyası Azərbaycan Prezidenti Cənab İlham Əliyevin iqtisadi siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir. Böyük qayıdış proqramının qəbul olunması və sürətli icrası bu siyasətin əyani təsdiqi və gerçəkləşdirilmə formasıdır.

2. Post-konflikt ərazilərin bərpası siyasətinin üç əsas hədəfi var:

a) İşğal nəticəsində dağıdılmış ərazilərin ən yüksək dünya standartlarına uyğun bərpa edilməsi və məskunlaşdırılması, Prezidentin sözləri ilə “cənnətə çevrilməsi”;

b) Azərbaycanın iqtisadi inkişafının lokomotivi rolunu oynaya biləcək yeni iqtisadi potensialın yaradılması;

c) İşğal dövründə dağıntılara məruz qalmamış ərazilərin respublika iqtisadiyyatına re-inteqrasiya edilməsi və təkmilləşdirilməsi, o ərazidə yaşayan erməni əsilli əhəlinin azərbaycan cəmiyyətinə qovuşması şəraitinin yaradılması.

3. Bu hədəflərin içərisində ikinci hədəfin vacibliyinə xüsusi diqqət cəlb etmək istərdik. Bu hədəfin vacibliyini anlamaq üçün UNİDO-nun sənaye istehsalının səviyyəsinə görə ölkələrin reytinglənməsinə həsr edilmiş tədqiqatlarının nəticələrinə diqqət etməyimiz kifayət edər. Bu baxımdan, Sənayenin Rəqabət qabiliyyətliliyi CIP indeksinin müqayisəli təhlili xeyli məlumatverici ola bilər.

Bu üç göstərici əsasında qurulmuş ümumiləşdirilmiş indeksdir:

- 1) Sənaye məhsulları istehsal və ixrac etmək bacarığı;
- 2) Texnoloji dərinlik və məhsulları təkmilləşdirmək bacarığı;
- 3) Yüksək texnologiyalı məhsulların dünya istehsalı və ixrac həcmində payı.

Cədvəl 1

Bəzi ölkələr üçün CIP indeksi göstəriciləri (2)

Nö	Ölkə		2020	2019	2018	2017	2016
1	Almaniya	Göstərici	0,42	0,47	0,49	0,50	0,50
		Ranq	1	1	1	1	1
		Qrup	yüksək	yüksək	yüksək	yüksək	yüksək
2	Çin	Göstərici	0,37	0,39	0,39	0,39	0,39
		Ranq	2	2	2	2	2
		Qrup	yüksək	yüksək	yüksək	yüksək	yüksək
3	İrlandiya	Göstərici	0,35	0,33	0,33	0,32	0,33
		Ranq	3	6	6	7	7
		Qrup	yüksək	yüksək	yüksək	yüksək	yüksək
4	Türkiyə	Göstərici	0,12	0,13	0,13	0,13	0,12
		Ranq	28	28	28	29	29
		Qrup	yüksək	yüksək	yüksək	yüksək	yüksək
5	Rusiya	Göstərici	0,09	0,10	0,10	0,11	0,11
		Ranq	35	34	32	32	32
		Qrup	ortadan yüksək	ortadan yüksək	ortadan yüksək	ortadan yüksək	ortadan yüksək
6	Ukrayna	Göstərici	0,03	0,04	0,04	0,04	0,04
		Ranq	69	69	68	69	70
		Qrup	orta	orta	orta	orta	orta

7	Belarus	Göstərici Ranq Qrup	0,06 46 ortadan yüksək	0,06 46 ortadan yüksək	0,07 46 ortadan yüksək	0,07 46 ortadan yüksək	0,06 50 ortadan yüksək
8	Azərbaycan	Göstərici Ranq Qrup	0,01 118 ortadan aşağı	0,01 124 aşağı	0,01 125 aşağı	0,01 125 ortan aşağı	0,01 124 aşağı
9	Ermənistan	Göstərici Ranq Qrup	0,01 98 ortadan aşağı	0,01 99 ortadan aşağı	0,01 104 ortadan aşağı	0,01 103 ortadan aşağı	0,01 107 ortadan aşağı
10	Türkmənistan	Göstərici Ranq Qrup	0,01 100 ortadan aşağı	0,01 101 ortadan aşağı	0,01 103 ortadan aşağı	0,01 102 ortadan aşağı	0,01 102 ortadan aşağı
11	Qazaxıstan	Göstərici Ranq Qrup	0,04 63 orta	0,04 66 orta	0,04 66 orta	0,04 65 orta	0,04 68 orta
12	Özbəkistan	Göstərici Ranq Qrup	0,02 89 orta	0,02 94 ortadan aşağı	0,02 94 ortadan aşağı	0,02 95 ortadan aşağı	0,02 95 ortadan aşağı
13	Qırğızıstan	Göstərici Ranq Qrup	0,01 125 aşağı	0,01 121 ortadan aşağı	0,01 125 aşağı	0,01 123 ortadan aşağı	0,01 126 aşağı
14	Gürcüstan	Göstərici Ranq Qrup	0,01 100 ortadan aşağı	0,01 101 ortadan aşağı	0,01 103 ortadan aşağı	0,01 102 ortadan aşağı	0,01 102 ortadan aşağı

Cədvəldə əks etdirilən göstəricilər onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan sənayesinin texniki səviyyəsi qabaqcıl ölkələrdən xeyli dərəcədə geri qalır və ölkənin ixrac potensialı qənaətbəxş deyil.

4. Bu hədəflərə nail olmaq üçün aparılan bərpa və quruculuq işlərinin nəticəsində Post-konflikt ərazilərdə tamamilə yeni bir iqtisadiyyat strukturu yaradılır. Prezidentin müəyyən etdiyi istiqamətləri, Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyası yönündə toplanmış təcrübəni, mövcud iqtisadi potensialı və Azərbaycan iqtisadçılarının tədqiqatlarının nəticələri əsasında formalaşdırdıqları təklifləri nəzərə almaqla tərtib etdiyimiz iqtisadi struktur sxemini təqdim edirik.

İxtisaslaşma sahələri:

- Elektroenergetika – bərpa olunan mənbələr hesabına;
- Radioelektronika;
- Nəqliyyat-loqistika;
- Dağ-mədən sənayesi;
- Kənd təsərrüfatı;
- Farmjseptika
- Turizm

Kompleksləşmə sahələri:

- Elektrotexnika;
- Nəqliyyat-qoşqu avadanlıqlarının istehsalı;
- Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı;
- Qablaşdırma vasitələri istehsalı;
- Tikinti materiallarının istehsalı;
- Tikinti
- Proqram təminatı və digər elmi-texniki layihələri icra edə bilən elmi-texniki mərkəzlər

5. Bu istehsal sahələrinə aid olan müəssisələri qurub-yaratmaq və istismar etmək üçün lazım olan kadrlara tələb əsasən aşağıdakı ixtisaslar üzrə müəyyən olşəcək:

- mühəndislər (göstərilən sahələr üzrə);
- texnoloqlar (uyğun sahələr üzrə);
- layihəçilər (uyğun sahələr üzrə);
- mühəndis-iqtisadçılar (uyğun sahələr üzrə);
- investisiya menecerləri (uyğun sahələr üzrə);
- texniki personal;
- ixtisaslı fəhlələr.

6. Azərbaycanda təhsil sisteminin kadr hazırlığı imkanları (bəzi kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini əks etdirən cədvəllər AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur).

Cədvəl 2

MDB ölkələrində əhalinin hər 10 000 nəfərinə düşən tələbə sayı (3)

Ölkələr	2000	2010	2015	2016	2020	2021
Azərbaycan	150	156	168	169	199	211
Belarus	282	467	354	330	282	276
Ermənistan	189	353	322	310	269	265
Qazaxıstan	297	378	260	266	307	303
Qırğızıstan	384	441	346	298	325	355
Moldova	217	303	230	210	227	229
Özbəkistan	74	102	...	84	165	229
Rusiya	324	493	325	299	277	278
Tacikistan	127	202	206	214	256	244
Türkmənistan	31	...	...	...	...	...
Ukrayna	285	465	322	321	275	254

Cədvəl 3

Dövlət ali təhsil müəssisələrində müqavilə ilə təhsil alan tələbələrə sayı (3)

	2000/2001	2010/2011	2015/2016	2020/2021	2021/2022
Ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrə sayı - cəmi, nəfər	91019	120488	140642	177084	187987
onlardan:					

təhsil haqqını müqavilə əsasında tam ödəməklə təhsil alan tələbələrin sayı, nəfər	41324	69070	85966	100806	100514
tələbələrin ümumi sayına nisbətən, faizlə	45,4	57,3	61,1	56,9	53,5

Cədvəl 4

Dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrində ixtisas qrupları və istiqamətlər üzrə təhsil alan tələbələrin sayı (3)

	2000/2001	2010/2011	2015/2016	2020/2021	2021/2022
Tələbələrin sayı - cəmi, nəfər	119683	140241	161234	198707	212173
o cümlədən:					
ixtisas qrupları üzrə					
təhsil ixtisasları qrupu	-	16976	40863	47733	47304
humanitar və sosial ixtisaslar qrupu	-	6945	19589	25669	27387
mədəniyyət və incəsənət ixtisasları qrupu	-	1951	4840	6688	7124
iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisasları qrupu	-	12976	36439	41940	43378
təbiət ixtisasları qrupu	-	2654	8423	9223	10163
texniki və texnoloji ixtisaslar qrupu	-	12876	35867	42434	46603
kənd təsərrüfatı ixtisasları qrupu	-	879	1997	4734	5457
səhiyyə, rifah və xidmət ixtisasları qrupu	-	4605	13216	20286	24757

Cədvəl 5

2021/2022-ci illərdə texniki və humanitar fənnlər üzrə abituriyentlərin keçid balları (3)

№	Bakı Dövlət Universiteti	Keçid balı	
	İxtisaslar	Ödənişli	Ödənişsiz
1	Fizika müəllimliyi	369	369
2	Fizika müəllimliyi (tədris ingilis dilində)	200	361.9
3	Riyaziyyat müəllimliyi	510	510
4	İnformatika müəllimliyi	242	301
5	Kompüter elmləri	430	431
6	Kimya mühəndisliyi	353	392
7	Tarix müəllimliyi	498	498
8	Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi	536	536

9	Jurnalistika	350	372
10	Kimya mühəndisliyi	200	390
11	Neft -qaz mühəndisliyi	200	450
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti			
1	Kompüter elmləri	536	536
2	Energetika mühəndisliyi	285	285
3	Biznesin idarə edilməsi	240	383
4	İqtisadiyyat	265	334
Memarlıq və İnşaat Universiteti			
1	Memarlıq	219	312
2	Biznesin idarə edilməsi	224	(-)
3	Dizayn	108	178
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti			
1	Fizika müəllimliyi	334	358
2	İnformatika müəllimliyi	200	303
3	Biologiya müəllimliyi	239	344
4	Kimya müəllimliyi	223	378
Azərbaycan Texniki Universiteti			
1	Kompüter elmləri	250	431
2	Energetika mühəndisliyi	230	231
3	Informasiya təhlükəsizliyi	233	423
4	Neft -qaz mühəndisliyi	200	(-)
Azərbaycan Dillər Universiteti			
1	Beynəlxalq münasibətlər	200	265
2	Regionşünaslıq	177	260
3	Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi	489	489
Azərbaycan Mühəndislik Universiteti			
1	Ekologiya mühəndisliyi	241	282
2	Elektrik və elektronika mühəndisliyi	254	254
3	Riyaziyyat müəllimliyi (ingilis dilində)	361	413
4	Riyaziyyat və informatika müəllimliyi	445	445

Cədvəl 6

2023-cü il üçün dünya ölkələri üzrə universitetlərin reytingləri (4)

Renkingdə yeri	Universitet	Ölkə
1-10	University of Oxford	ABŞ
	Harvard University	ABŞ
	University of Cambridge	ABŞ
	Stanford University	ABŞ
	Massachusetts Institute of Technology	ABŞ
	Californiya Institute of Technology	ABŞ

	University of California, Berkeley	ABŞ
	Yale University	ABŞ
	İmperial College London	ABŞ
	Columbiya University	ABŞ
301-600	St.Peterburq Politeönik Politehnik Un.	Rusiya
	Moskva Dövlət Universiteti	Rusiya
	Ali İqtisad Məktəbi	Rusiya
	Bauman adına Moskva Dövlə Texniki Un.	Rusiya
	Sumi Dövlət Universiteti	Ukrayna
601-800	Bahçeşehir University	Türkiyə
	RF hökuməti Yanında Maliyyə Un.	Rusiya
	Elm və Texnologiya Universiteti MİSİS	Rusiya
	RUDN Universiteti	Rusiya
	Tomsk Dövlət Universiteti	Rusiya
800-1000	11 Universitet	Rusiya
1000-1500	5 Universitet	Rusiya
1500+	4 Universitet	Belarusiya
	2 Universitet	Ukrayna
	2 Universitet	Özbəkistan
Namizədlər	Xəzər Universiteti	Azərbaycan
	Naxçıvan Dövlət Universiteti	Azərbaycan
	1 Universitet	Ermənistan
	2 Universitet	Türkiyə
	5 Universitet	Özbəkistan
	5 Universitet	Ukrayna

Cədvəl 7

**Dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrində bakalavr və magistr səviyyəsində
təhsil alan xarici vətəndaşların sayı**

Ölkələrin adı	2000/2001	2010/2011	2015/2016	2020/2021	2021/2022
Cəmi	1870	4723	3425	5256	5765
o cümlədən:					
MDB ölkələrindən	102	413	606	718	705
Belarusdan	-	-	7	9	22
Qazaxıstandan	55	24	48	42	55
Qırğızıstandan	4	21	6	15	14
Moldovadan	2	3	2	5	8
Özbəkistandan	1	8	26	33	24
Rusiyadan	38	218	274	425	475
Tacikistandan	-	2	3	34	8
Türkmənistandan	1	124	204	131	74
Ukraynadan	1	13	36	24	25

Digər ölkələrdən	1768	4310	2819	4538	5060
Banqladeşdən	-	2	1	37	31
Çin Xalq Respublikasından	-	130	111	54	79
Gürcüstandan	216	121	251	487	440
Əfqanıstandan	84	7	16	31	44
Fələstindən	3	8	10	2	23
Hindistandan	-	69	8	20	116
İordaniyadan	14	13	25	1	29
İraqdan	-	95	117	59	291
İrandan	61	845	251	1191	1038
Misirdən	1	1	4	14	16

Bu məlumatlar nə göstərir?

✓ Azərbaycan ali təhsil sistemində hər 10000 əhaliyə düşən tələbə sayı hətta MDB ölkələri içərisində aşağı səviyyədədir;

✓ tələbələrin yarıdan çoxu ödənişli əsaslarla təhsil alır;

✓ texniki ixtisaslar üzrə mütəxəssis hazırlığı humanitar ixtisaslardan geri qalır;

✓ ödənişli əsasda oxuyan tələbələrin böyük əksəriyyətinin qəbul balı xeyli aşağıdır və tədrisin təşkilindəki problemləri nəzərə alsaq, onların yaxşı mütəxəssis olmaları imkanları çox azdır;

✓ Azərbaycan ali məktəblərində oxumaq istəyən əcnəbi tələbələrin sayı cüzdür, ali məktəblərimiz dünya reytinglərində yer ala bilmir.

7. Bu məlumatların təhlilindən çıxarıla bilən yeganə nəticə:

Azərbaycanın təhsil sistemi Post-konflikt ərazilərdə aparılan bərpa-quruculuq işlərini və burada yaradılan yeni iqtisadiyyat sahələrinin kadr təminatını ödəmək iqtidarında deyil.

Azərbaycanda təhsil sistemi köklü şəkildə və çox sürətlə təkmilləşdirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azər Səfərov “MDB ölkələrində cəmiyyətin modernizasiyası: iqtisadiyyat, bank sistemi, ictimai-siyasi sfera məsələləri”, Moskva 2013, səh. 23-27.

2. UNIDO, www.iap.unido.org/data/competitive-industries/

3. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi “Elm, Təhsil və mədəniyyət statistikas”, Bakı 2023, <https://www.stat.gov.az/source/education/>

4. London Ali Təhsil İnstitutu, London 2023, <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2023/world-ranking>

A.M.Safarov

PhD, associate professor, Institute of Economics of the Ministry of

Science and Education of the Republic of Azerbaijan

Head of "Scientific Center for Reconstruction of Post-conflict Territories"

ORCID 0009-0000-6719-6720

On some issues of staffing in post-conflict areas

Abstract

The article discusses the main directions of the state policy aimed at restoring the post-conflict territories of Azerbaijan, the structural scheme of the new economy that will be created when this policy

is implemented, and the issues of staffing this economy. It is proved that the structure of personnel training existing in the universities of the republic, and the level of training of trained specialists do not meet the requirements of the newly created economic structure, which makes it necessary to radically improve the system of higher education.

Keywords: reconstruction of post-conflict areas, areas of specialization and complexification, technological level of production, staffing of the economy, specialty structure of personnel training, level of specialist training, ranking of universities.

A.N.Qurbanova
f.ü.f.d., baş müəllim,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan Pedaqoji Universiteti Quba filialı
ORCID 0000-0001-8020-6508
filoloq86@mail.ru

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ TARİXİ ABİDƏLƏRİN BƏRPASI MEXANİZMİ

Xülasə

Müharibə şəraitindən sonra zərər görmüş tarixi-milli mədəni memarlıq abidələrinin yenidən qurulması, təmir-bərpa işləri kor-təbii şəkildə deyil tam qaydalara uyğun şəkildə xüsusi təsis olunmuş qrupların iştirakı ilə elmi-layihə sənədlərinin işlənilib hazırlanmasından sonra ardıcıl, sistemli və ən səmərəli üsullarla həyata keçirilməlidir.

Açar sözlər: tarixi abidələr, abidələrin bərpası, işğaldan sonra bərpa, müharibə və s.

Bəşəriyyətin yarandığı güman olunan zamandan təxminən beş min ildir davam edən müharibələr nəticəsində insan övladına dəymiş zərər müxtəlif cür təzahür edir. Bəzən insana və insanlığa sığmayan dərəcədə amansızlıq, vandallıqla həyata keçirilən müharibələrdən sonra geriye qalan sadəcə ölmüş, zədələnmiş insanlar, yarım qalmış arzular, ailələr deyil, eyni zamanda dağılmış şəhərlər, tarixi memarlıq abidələri, yandırılıb məhv edilmiş təbii resurslardır.

Postmüharibə dövründə zərər görmüş, dağıdılmış ərazilərdə xüsusilə tarixi memarlıq abidələri, xalq, dövlət üçün vacib olan şəxsiyyətlərin büst, heykəl və ya sərdabələrinin, ziyarətgahların və s. bərpası bu gün də həm ölkəmiz, həm də ümumiyyətlə, bütün dünya memarlığı üçün mühüm məsələdir. Fiziki reabilitasiya müharibə kimi fəvqəladə hallardan sonra siyasi, psixoloji və sosial reabilitasiyanın təmin edilməsində də mühüm komponentdir. Belə ki, müharibə zamanı dövlətin önəmli tarixi strukturlarının, xalqın milli maddi, mənəvi dəyərlərinin dağıdılması həm imicinə, həm xalqın psixoloji durumuna mənfi təsir göstərə bilər. Tarixinə, soy-kökünə, milli və dini dəyərlərinə hörmətlə yanaşan hər bir xalq üçün bu hal kifayət qədər sarsıdıcı problemdir.

Müharibə dövründə əraziyə, abidələrə və şəhərlərə dəymiş ziyan insanlarda psixoloji zəiflik və müharibə vəziyyətinin heç vaxt bitməyəcəyi ilə bağlı narahatlıqlar kimi hisslər də ortaya qoya bilər. Bu

cür travmanın təsirlərini aradan qaldırmaq üçün müharibədən sonra dağılmış ərazilərin sürətli reabilitasiya prosesləri böyük əhəmiyyət kəsb edir .

Ayındır ki, müharibə nəticəsində dağıdılan şəhərlər, abidələr keyfiyyətli bir gələcəyin qurulmasında katalizator rolunu oynayır və bu, birmənalı şəkildə ən tez zamanda həyata keçirilməlidir.

“Tarixə nəzər salsaq, görürük ki, abidələrin və memarlıq nümunələrinin bərpası, konservasiyası məsələsi daha çox İkinci Dünya Müharibəsindən sonra xüsusi aktuallıq kəsb etmişdir. Belə ki, dağıdılan şəhərlərə memarlıq dizayn yanaşmaları araşdırılaraq ümumi təsnifat aparılmışdır. Bu təsnifatdan sonra 1945-ci ildən sonrakı funksionalist yanaşma ilə bağlı olan, müharibədən sonrakı ideya istehsalının üstünlük təşkil etdiyi Bernard Tschumi metodu, digər tərəfdən bugünkü post-modern yanaşmalara aid olan və tarixən 1960-cı ildən günümüzə qədər olan memarlıq mübahisələri ilə formalaşmışdır. Xüsusilə, Avropa ölkələrində başlanan və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən tarixi və memarlıq abidələrinin qorunması, bərpası məsələsi artıq uzun illərdir ki, dövlətimizin siyasətinin bir hissəsinə çevirilmişdir.”[3;78]

Müxtəlif xalqların tarixi yaddaşının qorunub saxlanması məsələsi indi böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki tarixi yaddaşı qoruyub saxlamadan heç bir dövlətin tarixindən, mədəniyyətindən danışmaq mümkün deyildir. Bu baxımdan Azərbaycanda bütün sahələrin dirçəldilməsi, tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi ilə bağlı xarici ölkələrin qanunvericilik təcrübəsinin öyrənilməsinin də aktuallığı danılmazdır.

Tarixi memarlıq abidələrinin zərər görməsi, ümumiyyətlə, bir neçə məsələdən qaynaqlana bilər. Ancaq müharibə dövründə abidələrin zərər görməsi vandallığın ən əsas göstəricisidir. Bildiyimiz kimi, hazırda bütün dünyada bu məsələyə çox böyük diqqət ayrılır. Bu məsələ ilə bağlı tədqiqat işlərinin də yazılması çox vacib nüanslardan biridir. Belə ki, bu cür əsərlərin oxucusu bu ölkələrdə tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsini tənzimləyən normativ aktlar sisteminin nədən ibarət olduğunu öyrənəcək, həmçinin bu ölkələrin qanunvericiliyinə görə tarix və mədəniyyət abidələrinin nələr olduğu ilə də tanış olacaq. Oxucu tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsinin hansı dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinə aid olması barədə aydın təsəvvür əldə edəcək, həmçinin abidələrin uçotunun və uçotunun necə aparıldığı ilə də tanış olacaq: abidələrin bərpası, konservasiyası və təmiri, habelə bu işlərin maliyyələşdirilməsi qaydası; mədəniyyət və incəsənət abidələrinin xaricə ixracı qaydasını; abidələrin mühafizəsində ictimaiyyətin iştirakı və s. kimi məsələlər mövzu ilə bağlı əsas nüansları əks etdirir. Bundan əlavə, bu cür əsərlərdə tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi haqqında qanunun pozulmasına görə məsuliyyət nədir və s. kimi suallara cavab tapmaq mümkündür. Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi ilə bağlı beynəlxalq hüquq normaları haqqında məlumat, digər xalqların abidələrinə, mədəniyyətinə mədəniyyətlə yanaşmanın vacibliyi də önəmli detallardan biridir.

Ümumiyyətlə, müharibədən sonrakı mərhələdə tarixi-memarlıq abidələrinin təmir və bərpası son dərəcə planlı, sistemli şəkildə aparılmalıdır. Bərpa üçün obyektlər seçilərkən müxtəlif meyarlar nəzərə alınmalıdır. İlk növbədə, strateji və ya müdafiə obyektlərinin yanında yerləşən və ya özləri belə olan xatirə tikililərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu, həm kamuflyaj, həm də onların həyatı funksiyalarını təmin etmək üçün tədbirlərə və müvafiq olaraq, zədələnmə halında prioritet işlərin görülməsinə aiddir. Tarixi abidələrin bərpa işlərində isə konservasiya tədbirləri həyata keçirilir.

Tarixi abidələrin, mədəniyyət nümunələrinin bərpası əslində müxtəlif prinsiplərdən xəbər verir. Dövlətin multikultural dəyərlərə olan diqqəti, öz tarixinə, siyasi və mədəni tarixində rolunu oynayan şəxsiyyətlərin xatirəsinə olan ehtiramını ehtiva edir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası da illərdir müharibə şəraitində yaşamışdır. 30 illik müharibə dövründə ermənilər kimi vandalların əlində qalan tarixi Azərbaycan torpaqları və orada tarixi kimliyimizi sübut edən milli-mədəni tarixi irs nümunələrimiz çox şiddətli dərəcədə zərər görmüşdür. Artıq 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Ali Baş Komandanı Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Müzəffər Azərbaycan ordusunun qanı-canı bahasına geri alınan tarixi Qarabağ torpaqlarının təmir-bərpasına başlanılmışdır. Hələ II Qarabağ müharibəsinin davam etdiyi zamanda ərazinin və buradakı abidələrin restorasiya işi başlamışdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ müharibəsində dağıdılan abidələrdən başqa, ölkənin bütün regionlarında xalqımıza aid bütün abidələrə daim diqqət və qayğı göstərilmişdir. Bunun sübutu kimi deyə bilərik ki, 02.04.2001-ci ildən Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetində dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən “Abidənin mühafizəsi və bərpa” elmi-tədqiqat laboratoriyası fəaliyyət göstərir.

Ayrı-ayrı memarlıq abidələrinin laboratoriyada mühafizəsi, onların eskizləri, bərpa və konservasiya layihələri və qədim şəhərlərin tarixi mühitinin öyrənilməsi, Azərbaycan memarlığına dair tarixi abidələr və şəkil kataloqlarının, Azərbaycan tarixi memarlığı üzrə dərsliklərin tərtib edilməsinə dair tövsiyələrin hazırlanması, Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi Memarlıq abidələri siyahısına daxil edilmiş memarlıq abidələrinin memarlıq əhəmiyyəti baxımından tədqiqi, abidələrin mövcud vəziyyətinin yoxlanılması kimi işlər aparılır.

Yuxarıda sadaladığımız bütün layihələr Azərbaycan Respublikası ərazisində tarixi-memarlıq abidələrinin qorunmasına və ona istiqamətlənmiş hadisələrdir.

Bundan başqa, “1. Şəki rayonunun Kiş kəndində yerləşən məbədin bərpası və muzeyləşdirilməsi. (Azərbaycan-Norveç birgə “Kiş” layihəsi), 2000-2003) nəticəsində Şəkinin Kiş kəndindəki tarixi memarlıq abidəsi olan məbəd ətrafındakı ərazilər muzey kimi təsis olunmuşdur.

1. Qəbələ rayonunun Nic kəndində yerləşən məbədin bərpası (Azərbaycan-Norveç birgə Nic layihəsi), 2003-2005) da tarixi abidənin restorasiyasını şərtləndirdi. Layihənin nəticəsi olaraq abidənin tədqiqi aparılıb, bərpa layihəsi hazırlanıb, onun kilsə kimi istifadəsi layihəsi hazırlanıb və bərpa işlərinə nəzarət edilib.

2. Qax rayonu, Qum kəndində bazilikanın konservasiyası layihəsi (ABŞ səfirinin “Mədəniyyət Fondu”), 2006. Layihənin nəticəsi olaraq abidə tədqiq edilmiş, bərpa layihəsi hazırlanmış, muzeyə çevrilməsi layihəsi hazırlanmışdır. , bərpa və muzeyləşdirmə işlərinə də rəhbərlik etmişdir.” [5]

Beləliklə, Azərbaycanda tarixi-memarlıq abidələrinin qorunması və təmir-bərpa işlərinə olan diqqətin, qayğının yüksək səviyyədə olmasını yuxarıdakı nümunələrdə gördük. Buradan bu qənaətə gəlmək olar ki, II Qarabağ müharibəsindən-Zəfər yürüşündən sonrakı postmüharibə dövründə Qarabağda talanmış yüzlərlə tarixi-memarlıq abidəsi tezliklə yenidən bərpa olunacaq və beynəlxalq standartlara da uyğun olaraq öz qədimliyini, klassikliyini qorumaqla yanaşı dünya standartlarına cavab verəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Qaliboğlu E. Ermənilərin Zəngilan, Füzuli və Xocavənd rayonlarında tarix və mədəniyyət abidələrinə vurduğu zərər. Xalq cəbhəsi, 2021, 17 aprel. S13.
2. Məmmədov N. Azərbaycan Respublikasının Cəbrayıl rayonunun tarixi. Bakı, Avropa 2019. 458 s.
3. Fatih Celal Özen, M.Sc. in Architecture. Regaining karabakh its tradition, fine arts and human resources.
4. <https://armenianvandalism.preslib.az>
5. <https://science.gov.az/az/news/open/15465>

A.N.Qurbanova

*Doctor of Philosophical Sciences,
ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi
Azerbaijan Pedagogical University Guba branch*

Mechanism for restoration of historical monuments in territories liberated from occupation

Abstract

The reconstruction, repair and restoration works of historical and national cultural architectural monuments damaged after the war should be carried out in a consistent, systematic and most efficient

way, with the participation of specially established groups in accordance with the rules, after the development of scientific project documents.

Keywords: historical monuments, restoration of monuments, restoration after occupation, war, etc.

A.A.Qurbanzadə
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
azercooperation@hotmail.com

ƏRZAQ BAZARINA QLOBAL TƏHDİTLƏR

Xülasə

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərindən etibarən dünya təsərrüfatçılıq sistemində güclənən qloballaşma sisteminin yeni dalğası milli iqtisadiyyatın xüsusilə həssas sektorlarına təhdidləri də bərabərində gətirmişdir. Bu təhdidləri qlobal biznes mühitində qlobal təhdidlər kimi də xarakterizə etmək mümkündür. Qlobal təhdidlər qiymət bazarında qiymət artımlarını qaçılmaz edir. Xüsusilə ərzaq bazarı beynəlxalq bazar konyunkturunda asılı olan ölkələrdə qlobal təhdidlərin təsiri və əhatə dairəsi daha geniş xarakter alır. Sözü gedən məqalədə ərzaq bazarına təbii və antropogen xarakterli təhdidlərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: qloballaşma, ərzaq bazarı, qlobal təhdidlər, təbii təhdidlər, antropogen təhdidlər, iqtisadi təhdidlər, siyasi təhdidlər, texnoloji təhdidlər.

Qloballaşma prosesinin dərinləşməsi dünya təsərrüfat əlaqələrinin genişlənməsi ilə səciyyələnməklə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində özünəməxsus keyfiyyət dəyişiklikləri də yaratmaqdadır. Qloballaşma prosesləri tonunda beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində yaranan yeni keyfiyyət dəyişiklikləri hər bir peşənin Milli iqtisadiyyatına qlobal təhdidləri də bərabərində gətirməkdədir. Qlobal təhdidlər xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında özünü daha çox büruzə verməklə davamlı xarakter daşıyır. Eyni zamanda elastik xarakterli bazarlar daha çox məruz qalır.

Qloballaşma prosesi dünya iqtisadiyyatında yeni inkişaf təmayülləri də doğurur. Birbaşa qloballaşma prosesinin təsiri altında dünya iqtisadiyyatının əsas inkişaf təmayüllərinə aşağıdakılar şamil etmək olar:

- qlobal iqtisadi inkişafın assimetriklik dərəcəsi getdikcə güclənməkdədir. 210 ölkədən yalnız 62-si qlobal iqtisadi dövriyyənin 96%-nə sahibdir.

- kapitalın transmilliləşməsi prosesi nəhəng şirkətlərin qlobal iqtisadiyyatda əsas sistem yaradan elementlərə çevrilməsilə nəticələnməkdədir [4 s 110].

Qeyd etmək lazımdır ki 210 ölkədən yalnız 62-nin qlobal dövriyyənin 96% malik olması, dünya iqtisadiyyatında özünəməxsus yeni keyfiyyət dəyişikliklərini şərtləndirir. Beləki, 62 ölkənin qlobal dövriyyəyə 96% paya malik olması iqtisadi gerilik problemini də bərabərində gətirir. Təbii ki 62 ölkə sırasına bilavasitə inkişaf etmiş ölkələr şamil edilir. Təkcə bu fakta dayanaraq belə qənaətə gəlmək olarki, inkişaf etməkdə olan ölkələr dünya bazarına daha çox xammal və ən yaxşı halda yarımfabrikatlar çıxardığında, eləcədə adı çəkilən məhsulların dünya bazar qiymətləri sənaye tutumlu məhsulların dünya

bazar qiymətləri ilə müqayisədə daha aşağı olduğundan inkişaf etməkdə olan ölkələr qlobal iqtisadi dövriyyənin strukturunda cüzi paya malik olurlar.

Qloballaşma prosesinin dərinləşməsi milli iqtisadiyyatın həssas sahərindən olan kənd təsərrüfatında eləcə də daha çox elastikliyə malik olan ərzaq bazarında kifayət qədər böhranlı tendensiya doğura biləcək tendensiyalarda yaratmaqdadır. Əslində adı çəkilən böhranlı tendensiyalar zaman keçdikcə ərzaq bazarında qlobal təhditlərdə yol açır. Dünya iqtisadiyyatında baş verən yeni keyfiyyət dəyişikliklərin təhlili əsasında belə qərara gəlmək olarki, qloballaşma prosesinin ərzaq bazarına doğurduğu qlobal təhditləri 2 aspektdən təsnifləşdirmək mümkündür:

- təbii mənbələrdən yaranan təhditlər;
- antropogen təhditlər.

Təbii mənbədən olan qlobal təhditlər xüsusilə qlobal iqlim dəyişiklikləri fonunda özünü təzahür etdirir və nəticə etibarı ilə dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına, qlobal iqtisadi məkana demək olar ki diferensiya yaratmadan təsir göstərir. Qlobal iqlim dəyişiklikləri daha çox qlobal istiləşmə ilə yetinməkdədir. Qlobal iqlim dəyişiklikləri ekoloji tarazın pozulmasına, kəskin quraqlığın yaranmasına gətirib çıxarmaqla xüsusilə kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Qlobal iqlim dəyişikliklərin yaratdığı yalnız bu tendensiya ərzaq bazarında təsirsiz ötürür. Məhz adı çəkilən birinci qlobal təhdidin təsiri fonunda ərzaq bazarına təklif edilən qida məhsullarının təklifi məhdudlaşır və buda ərzaq bazarında qiymətlərin səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarmaqla istehlakçıların qida məhsulları əldə etməsi üçün daha çox vəsait xərcləməsinə səbəb olur.

Məhz adı çəkilən birinci qlobal təhdidin təsiri fonunda iqtisadi asılılığın və qeyri bərabərliyin təzahürləri də genişlənir. Belə ki inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi və eləcə də alıcılıq qabiliyyəti daha yüksək olduğundan adı çəkilən 1-ci qlobal təhdit sosial təzadlara yol açmır. Məhz bütün bunlar inkişaf etmiş ölkələrin cəmiyyətində sosial təhlükə və qeyri tarazlıq yaratmaq gücündə deyildir. Onda əlavə etsək ki, inkişaf etmiş ölkələr dünya ərzaq bazarında ixracın strukturunda əhəmiyyətli pay sahibidirlər onda iqtisadi asılılığın və qeyri bərabərliyin daha çox İEOÖ-in ziyanına işlədiyi qənaətinə gəlmək mümkündür. İEOÖ-lər də əhalinin istehlak etdiyi məhsulların nəzərə çarpacaq hissəsini idxal məhsulları təşkil etdiyindən 1-ci qlobal təhdit cəmiyyətin xüsusilə az təminatlı əhali təbəqələrinin iqtisadi maraqlarına daha çox mənfəətlər təsirinə gücündədir.

Ərzaq bazarına 2-ci qlobal təhdit antropogen təsirlər fonunda baş verir və daha çox dünyanın siyasi və iqtisadi güclərinin inhisarçı və korporativ maraqlarının doğrultusunda kifayət qədər kəskin hala gəlir. 2-ci qlobal təhditin (antropogen yönümlü təhditin) formalarına aşağıdakıları şamil etmək olar:

- hərbi-siyasi təhditlər;
- iqtisadi təhditlər
- texnoloji təhditlər

Hərbi siyasi təhditlərin ərzaq bazarına doğurduğu təsirləri günümüzdə də davam edən Rusiya – Ukrayna savaşı fonunda daha aşkar şəkildə izləmək mümkündür. Onu da əlavə etsək ki, Rusiya və Ukrayna qlobal iqtisadi məkanda daha çox taxıl məhsullarının ixratçısı kimi çıxış edir, onda qlobal ərzaq bazarının hərbi siyasi yönümlü təhditlərdən etkilənməsi qaçılmaz xarakter daşıyır. Davam edən Rusiya Ukrayna savaşı qlobal ərzaq bazarında xüsusilə taxıl məhsulları seqmentində (xüsusilə ərzaq buğdası) psixoloji qiymət artımlarına da gətirib çıxara bilər. Psixoloji qiymət artımlarının kifayət qədər geniş miqyaslı sosial iqtisadi təzadlarda mövcud ola bilər. Ərzaq bazarında psixoloji qiymət artımlarının doğurduğu sosial iqtisadi təzadlar cəmiyyətdə infilyasiya gözləntilərinə bərabərində gətirir. Infilyasiya gözləntiləri əhalinin psixologiyasına təsir göstərməklə ərzaq bazarında ajiotaj tələbin səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Təkcə bu faktın təsiri nəticəsində ərzaq bazarında ajiotaj qiymət artımları qaçılmaz xarakter daşıyır.

Doğrudur, etiraf etmək lazımdır ki, Rusiya-Ukrayna savaşı fonunda Rusiya federasiyasına beynəlxalq səviyyədə sanksiyaların tətbiqi dünya neft bazarında da qiymət artımlarını bərabərində gətirir. Payız və qış mövsümünün başlanması ilə əlaqədar adı çəkilən hərbi siyasi təhdit enerji istehlakında idxaldan asılı olan ölkələr üçün daha fəlakətli proqnozlar vəd edir. Adı çəkilən tendensiya

tamamilə başqa bir mövzunun predmeti olduğundan bu məsələlər üzərində geniş elmi diskursiya yaratmaq iddiasında deyilik.

Ərzaq bazarına qlobal təhdidin 2- ci forması kimi iqtisadi təhditlər daha çox antropogen yönümlü olmaqla düşünülmüş və nəticələri əvvəlcədən proqnozlaşdırıla bilən xarakterə malikdir. Ərzaq bazarına qlobal iqtisadi təhditlər əslində qlobal infilyasiya idxalından da qaynaqlanır və İEOÖ-in cəmiyyətinin az təminatlı təbəqələrinin sosial həyatına daha çox destruktiv tendensiyalar vəd edir. Xüsusilə idxal olunan ərzaq məhsullarının qiymətləri yüksəlməsi idxal məhsulundan asılı olan ölkələrin ərzaq bazarında qiymət artımlarının baş verməsinə təsirsiz ötürür. Bu isə ərzaq bazarında qiymətlərin yüksəlməsini və iqtisadi tənəzülu qaçılmaz edir.

İ.e.d. Anar Abbasovun fikrincə dünya qütbləşmə prosesinin dərinləşməsi inkişaf etmiş dövlətlərin siyasi və iqtisadi hegomonluğunun güclənməsi ilə müşayiət olunmaqdadır. Bu isə əksər hallarda transmilli korporasiyaların timsalında xarici kapitalın ölkənin milli maraqları üzərində tam və şəriksiz hakimiyyətinin yaranmasına gətirib çıxarır. Qloballaşma beynəlxalq hüququn subyekti olan ölkələrin büdcə, vergi və pul -kredit siyasətinin kordinasiya edilməsi ilə şərtlənir. Qloballaşma zamanı əmtəə və xidmətlərin ənənəvi beynəlxalq ticarəti ilə yanaşı həm də texnologiyaların, kapitalın, informasiyanın, elmi-texniki ideyaların və ən nəhayət işçi qüvvəsini maneəsiz hərəkəti baş verir. Qloballaşma prosesi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində özünü daha qabarıq şəkildə göstərsə də onu sırf iqtisadi kateqoriya hesab etmək doğru olmazdı. Əslində qloballaşma elm və praktikanın bütün sahələrini, eləcə də fundamental mənəvi dəyərlərin məcmusunu əks etdirir [1. s 195]. Müəllifin fikirlərinə onuda əlavə etmək vacib hesab edərdik ki, qloballaşma antropogen təsirlər müstəvisində daha kövrək və həssas məqamlara malik ərzaq bazarında depresiyaya və staqnasiya proseslərində dərinləşdirir. Dünya əhalisinin sayının artması qlobal ərzaq problemləridə doğurur. Nəzərə alsaq ki dünya əhalisinin sayının artımı ilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının həcmələrinin artması arasında tərs mütənəsbilik mövcuddur. Başqa sözlə əhalinin sayının həndəsi, kənd təsərrüfatı ərzaq məhsullarının istehsal həcmi isə ədədi silsilə ilə artımını nəzərə alsaq problemin aktuallığı qaçılmazdır. FAO-nun iqtisadi ekspertlərinin problemlə bağlı elmi, araşdırmalarına əsasən kənd təsərrüfatına investisiyalar 50% artımlıdır. Hesablamalara görə dünya əhalisinin sayı 2050-ci il ərəfəsində 9,0 mlrd. nəfərdən çox olması proqnozlaşdırılmışdır. Bu məqsədlə hər il inkişaf edən ölkələrinin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün xalis investisiya qoyuluşu 83,0 mlrd. ABŞ \$ tələb olunması üçün hesablanmışdır. Tələb olunan investisiyalar kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına, o cümlədən soyuducu kameralara, anbar və marketing sferalarına, emal sənaye məhsullarına yönəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur [1. s 15]. Nəzərə almaq lazımdır ki ərzaq bazarına iqtisadi təhditlərin aradan qaldırılması ilk növbədə iqtisadiyyatın o cümlədən aqrar ərzaq kompleksinin modernləşdirilməsini tələb edir. Aqrar ərzaq kompleksinin modernləşdirilməsi isə ilk növbədə investisiyaların həcmi artırılmasını özündə ehtiva edir.

FAO-nun məlumatında göstərilir ki, gündəlik 1700-1800 kkalori səviyyəsinə endikdə təhlükə ilə əhali üzləşə bilər. Mərkəzi Amerika, Karib dənizi hövzəsinə daxil olan ada dövlətlər, Afrikanın müxtəlif ölkələri ərzaq təhlükəsi ilə üzləşmişlər. Belə ki, Meksika əhalisinin 20% -i, Nigeriya əhalisinin 30-32%-i, Hindistan əhalisinin 45%-nin istehlak etdiyi əmtəənin gündəlik həcmi bir dollardan azdır.

Ərzaq məhsullarının çatışmamasının əsas səbəblərinin aşağıdakı cəhətlərini göstərmək mümkündür:

- inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupunda kənd təsərrüfatında yüksək məhsuldarlığa malik deyillər; həmin ölkələrdə kənd təsərrüfatında çalışan hər bir işçi özünün ailəsini ancaq təmin edə bilər. Müqayisə üçün göstərə bilərik ki, ABŞ-da bir fermer 60, Qərbi Avropa ölkələrində (məsələn, Almaniya) 20, Yaponiyada isə 15 nəfər adamı təmin edə biləcək qədər məhsul istehsal edir.

- inkişaf etməkdə olan bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün torpaq sahəsindən istifadə edirlər (Hindistanda təsərrüfatların 40%-dən çoxunun hər birinin bir hektardan az torpaq sahəsinə malikdir).

• ərzaq təminatının az olan ölkələrdə ərzaq məhsullarının istehsalına kapital qoyuluşu kifayət qədər çox azdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə kapital qoyuluşu yüksəkdir [3. səh 17].

Ərzaq bazarına antropogen xarakterli qlobal təhdidlərdən biridə texnoloji təhdidlər hesab olunur. Qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi qlobal təhdidlərin miqyasını da genişləndirir. Belə ki, post sənaye cəmiyyətinin inkişafı fonunda informasiya texnologiyalarının tətbiqi ərzaq bazarının ayrı ayrı sahələrində daha çox modernləşdirilməsi ilə müşaət olunmaqdadır. Bu baxımda İEO-də texnoloji modernləşmə səviyyəsinin İEOÖ-lə müqayisədə daha yüksək olması bu prosesi təhdit halına gətirir. Odur ki ərzaq bazarına qlobal təhdidlərin təsirini netrallaşdırmaq məqsədilə dövlət tərəfindən qoruyucu mexanizmlərdə istifadə edilməsi tərəfimizdən məqsədə uyğun hesab edilir. Bu mexanizmlər həm də stimullaşdırıcı yönümlü olmaqla ərzaq bazarının formalaşdırıcı əmtəə təklifi sahələrində istehsalın artırılmasına istiqamətlənməlidir.

İstefadə edilmiş ədəbiyyat.

1. A.F. Abbasov “Ərzaq təhlükəsizliyi” Bakı 2007 602 s. 195 səh.
2. A.A. Qurbanzadə “Ərzaq Kompleksinin modernizasiyası və dayanıqlı inkişaf problemləri” Bakı 2017, 192 səh. S. 15.
3. A.A. Qurbanzadə “Dayanıqlı ərzaq Təminatının iqtisadi əsasları” Bakı 2013 232 səh. S. 17.
4. M.Q.Məmmədov. Azərbaycan dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində. Bakı 2016. 404 s. 110.

A.A.Qurbanzadə

*Doctor of philosophy in economics, associate professor
Azerbaijan Cooperation University*

Global threats to the food market

Abstract

The new wave of the globalization system, which has been strengthening in the world economic system since the end of the 20th century and the beginning of the 21st century, has also brought threats to particularly sensitive sectors of the national economy. It is possible to characterize these threats as global threats in the global business environment. Global threats make price increases in the price market inevitable. Especially in countries whose food market is dependent on the international market, the impact and scope of global threats becomes wider. The article in question talks about natural and anthropogenic threats to the food market.

Keywords: globalization, food market, global threats, natural threats, anthropogenic threats, economic threats, political threats, technological threats.

X.İ.Qəniyev
i.ü.f.d, b.m., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-2435-0833
khanlar.ganiyev@gmail.com
R.S.Muxtarov
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ruhin_83@bk.ru

AZƏRBAYCANDA BİZNES İNFRASTRUKTURUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqat işinin əsas məqsədi biznes infrastrukturunu və onun inkişafı, bu inkişafı formalaşdırmaq üçün iqtisadi mexanizmlərin araşdırılıb tapılmasıdır. Biznes infrastrukturunun ümumi məsələləri haqqında məlumat vermək, biznes infrastrukturunun vacib elementlərinin infrastrukturda hansı rolda çıxış etdiyini göstərmək və Azərbaycanın biznes strukturu və onun iqtisadi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək haqqında məsələlər önə çıxarılıb və vurğulanmışdır.

Açar sözlər: bazar iqtisadiyyatı, sərbəst bazar, biznes, infrastruktur, strategiya.

GİRİŞ

Biznes infrastrukturunun perspektiv inkişaf yolları və istiqamətləri – Bazar İqtisadiyyatına keçid zamanı tələb olunan və nəzərdə tutulan üsurlar hüquqi bazanın təmin olunmasını və yeni iqtisadi mexanizmlərin yaradılmasıdır. Sərbəst olan iqtisadiyyat qurmaq, işsizliyin və inflyasiyanın qarşısını tamamilə almaq, dayanıqlı iqtisadi sabitliyə nail olmaq, iqtisadi cəhətdən yüksəlişi, sosial ədalətliyi, bazar infrastrukturunu təmin etməkdən ötrü təməli güclü olan hüquqi təminatı ortaya çıxarmaq gərəkdir. İqtisadiyyatın normal tənzimlənməsi və effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün dövlətin müdafiə və hüquqi təminat sahəsindəki işi onun əsas funksiyası rolunda çıxış edir.

Dövlət iqtisadiyyatını təmin etməkdən ötrü mülkiyyət inhisarçılığının qarşısını almaq, ekoloji vəziyyətin və ətraf mühitin sağlamlaşdırılması və yaxşılaşdırılması, sosial-iqtisadi inkişafa təkan verən vergi sisteminin tətbiq olunması, özəlləşdirmə, xüsusi sahibkarlıq, bazar infrastrukturunun yaradılması, maliyyə-kredit sisteminin normal formada tənzimlənməsi, insanların sosial müdafiəsi, idarəetmədə sisteminin təkmilləşdirilməsi, xarici - iqtisadi münasibətlərin düzgün təşkil edilməsi və s. sektorlar üzrə uyğun qanunlar və sistemlər işləyib hazırlayır.

İqtisadiyyat sahəsi və sistemi dövlətin işindən öncə vətəndaş cəmiyyətinin başlıca işinə çevrilməlidir. Bazar İqtisadiyyatında dövlət İqtisadi münasibətlərdə zamanı inhisarçı kimi çıxış etmir, bazarda iştirak edənlərin biri qolunda özünü göstərir. İqtisadiyyatın yaradılması və dövlətin inhisarçılığının yox olmaq səviyyəsinə endirməsi məqsədi ilə iqtisadi həyatın tamamilən hər şəxsi və yeni normativ hüquqi bazası yaradılmalıdır. İqtisadiyyat sistemində dövlət vacib və xüsusi mülkiyyət hüququndan istifadəni və bu mülkiyyətin istifadə olunmasından gəlir əldə etmək hüququnu müəyyən edir və təsbitləyir. Xüsusi mülkiyyətin dövlət tərəfindən müdafiəsi fabrik, dükən, torpaqla bərabər, intellektual mülkiyyətə də daxildir. Əks təqdirdə, sahibkarlar və şirkətlər intellektual sektora yatırım və sərmayə qoymazlar. [1].

Mülkiyyətin hüququnu müəyyən edib, onu qoruyub saxlamaq, effektiv hüquqi sistem yaratmaq yolu ilə dövlət, əmtəə və xidmətlərə cəmiyyətin tərəfindən köməklik göstərilməsinə, onların xüsusi bazarlarının effektiv fəaliyyətinə gətirib çıxarır. Bazar iqtisadiyyatı təminatı sahəsində Azərbaycanda son vaxtlarda vacib işlər görülmüş, bir çox qanunlar qəbul olunmuş, yeni bazar infrastrukturunun elementləri yaradılmışdır. Başa vurduğumuz 2016-cı ildə beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin

mövqeyinin daha da təkmilləşdirilməsi və biznes mühitinin effektivliyinin artırılması və investisiyaların təşviq edilməsi istiqamətində də bir sıra vacib olan tədbirlər planı hazırlanmış və tətbiqi həyata keçirilmişdir. Hal-hazırda dünyada gedən iqtisadi və siyasi proseslər ölkəmizin iqtisadiyyatının idxaldan asılılığını aşağı salmaq, rəqabət qabiliyyətliliyini yuxarı qaldırmaq, insan kapitalından səmərəli istifadə etmək, ixraca doğru yönəlmiş qeyri-neft sektorunun əsaslı inkişaf etməsini təmin etmək kimi prioritetləri ön plana yönəldilməsinin vacib edir. [1].

Sərbəst bazarların inkişaf istiqamətləri - istənilən kənar müdaxilədən (dövlət tənzimlənməsi də daxil olmaqla) tamamilə azad olan bazardır. Bu zaman sərbəst olan bazarda dövlətin rolu və funksiyası mülkiyyət hüququnun qorunması və müqavilə öhdəliklərinin qorunub saxlanılmasına xidmət edir. Sərbəst bazarı kənar müdaxilə və digər xaricdən təsir edən amillərdən müstəqil olan sərbəst qiymət formalaşmasını nəzərdə tutan bazar kimi də müəyyən edirlər. Hər bir istehsalçının istənilən məhsulu və ya xidməti formalaşdırıb yaratmaq və onu istehlakçılara təklif etmək və istehlakçının istənilən təklif edilən məhsul və ya xidməti istənilən istehsalçıdan almaq hüququ sərbəst bazarın təməlini təşkil edir. Bu vaxt qiymətlər satıcının və alıcının arasında razılaşmış müqavilə nəticəsində formalaşır. Lakin, hər nə qədər sərbəst bazar, hökumətin təklif, tələb və ya qiymətlər üzərində hər hansı bir kənar müdaxiləsini tələb etsə də, satıcıların bir-birlərini nəyəsə məcbur etməməsini, ya da aldatmamasını da tələb edir. Bu görə bütün alqı-satqılar könüllülük əsasında həyata keçirilir. [3].

Sərbəst bazarın tərfi, hökumətin iqtisadi müdaxilələrini, yalnız, bazarda iştirak edənlər arasında reallaşa bilən məcbur etmə və ya fırıldaqçılıq kimi vəziyyətlərdə olmaqla, böyük ölçüdə məhdudlaşdırmasını müdafiə edən iqtisadi fəlsəfəsi ilə sıx əlaqəlidir. Buna görə, dövlətin gücü müdafiə etməyə yönəlmiş istiqamət şəkilində məhdudlaşdırıldığı üçün, dövlət, sərbəst bazarın təməlini və yerini yaxşılaşdırılması məqsədilə vergi almaq xaricində başqa gücündən istifadə etmir. Bəzi sərbəst bazar vəkilləri, bazarın qorunması və müdafiəsini və ya qanunların tətbiqi kimi xidmətlər göstərməkdə daha yaxşı olacaqlarını düşündükləri üçün, vergitutmaya da etiraz edirlər. [3].

Sərbəst bazarın tərəfdarları sistemdən qaynaqlanan sərvət bölgüsünə elə də nəzərdə tutmurlar, lakin, siyasət səviyyəsində vəziyyət olduqca vacibdir. Bir iqtisadiyyatda alış gücünün bölgüsünə ən çox təsir edən amillər ictimai sinif, işçi qüvvəsi və maliyyə bazarlarıdır. Bunlardan əlavə, ailə bağları,, hədiyyə kimi xırda faktorlar da vardır. Sərbəst bazarın işləməsini izah edən bir neçə nəzəriyyə, bütöv olaraq istehlak məhsullarına fikir cəmləyir və işçi qüvvəsinin tərfi və ya maliyyə bazarlarının istiqamətinə uyğunlaşmış kompleks və mübahisəli izahlara sahibdirlər. Sərbəst bazar pul səsvərməsi adıyla bilinən bir neçə növ qərar vermə sisteminə malikdir. Pul səsvərməsində bir məhsul əldə etmək, o məhsulun çıxarılmasının davamı üçün istehsalçıya verilmiş bir səs hesab edilə bilər.

Hazırda kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı müasir Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı üçün ən vacib olan məqsədlərdən biri kimi qarşıya qoyulmuş hədəflərdəndir. Bu isə, öz növbəsində, qısa zaman ərzində neftdən olan asılılığı minimuma endirmək və iqtisadi inkişafın region və bölgələrə daha çox yayılmasını təmin etmək deməkdir. İndiki dövrdə ölkə iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı. informasiya-kommunikasiya. texnologiyaları və turizm ilə birlikdə, neft sektorundan sonra ən iri sahələrdən biri hesab olunur. Kənd. təsərrüfatının. çoxşaxəliliyinin. təmin. olunması, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ilə bərabər, onların emal edilməsi, son istehlakçıya çatdırılması kimi məsələlər müasir aqrar sektorun inkişafının əsas hədəflərindən biridir. Sərbəst bazar prinsiplərinə keçidlə əlaqədar islahatların aparılması, onların geniş formada saxlanması, yeni təsərrüfat formaları yaradılması da bu baxımdan günün əsas olan məsələlərindəndir. Azərbaycan istiqaliliyyətini qazandığı gündən bu günə qədər bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanan yenidənqurma strategiyasını açıq hədəf olaraq göstərmişdir. Bu məqsədlərə əsaslanan Azərbaycanda mövcud olan güclü iqtisadi potensial təbii sərvətlərdən xalqın rifahı və gələcəyi, ölkənin iqtisadi potensialının möhkəmlənməsi üçün effektiv istifadəsini konkretləşdirilmiş formada hədəfləri müəyyən olunmalıdır. Saydığımız bütün tələblərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı olan Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev ölkədə iqtisadi və bazar münasibətlərinə əsaslanan və formalaşan sosial yönümlü milli iqtisadiyyatın qurulmasını əsas hədəf kimi müəyyən etmiş və xalqının sosial rifahının artırılmasını öz fəaliyyətinin başlıca məqsədi kimi elan

etmişdi: Hesab edirik ki, bu respublikamızın müstəqilliyini möhkəmləndirmək və əhalinin rifah halını get-gedə yaxşılaşdırmaq üçün strateji xətdir, yoldur. Bu yol sərbəst bazar iqtisadiyyatı, sərbəstləşdirmə proseslərinin davam etdirilməsi, sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa geniş imkanlar yaradılmasının əsas yoludur. Nəzərdə tutulan tədbirlərin hamısı başlıca olaraq birinci növbədə əhalinin, xalqın mənafeyinə xidmət edir.

Ulu öndərimizin rəhbərliyi ilə hazırlanaraq, ümumxalq səsverməsi yolu ilə təsdiq olunmuş müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasında ölkəmizdəki dövlətin sosial konsepsiyası öz əksini tapmış, Azərbaycanın hər bir vətəndaşının sosial müdafiəsi və layiq olduğu həyat səviyyəsinin qayğısına qalmış, rifahının yüksəldilməsi üçün ən yüksək səviyyədə diqqət göstərilmişdir. Bu baxımdan əsas qanunda təsbit edilmiş sosial normalar bazar münasibətləri əsasında formalaşan sosial yönümlü iqtisadiyyatın qurulmasını müəyyən edən fundamental normativ bazanın yaradılmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanın ümummillə lideri Heydər Əliyevin məqsədyönlü xarici və daxili siyasəti nəticəsində 1994-cü ilin mayında Ermənistanla münaqişə zonasında atəşkəs elan olunduqdan və siyasi vəziyyət sabitləşdikdən sonra iqtisadi tənəzzül dayandırıldı. Respublikada sabitlik proqramının fəal surətdə inkişaf etdirilməsi, struktur və sahə islahatlarının aparılması, Azərbaycan iqtisadiyyatını böhrandan xilas etmək üçün üçün üçün zəruri tədbirlər görülməsi sürətləndirildi. Nəticədə müstəqilliyin ilk illərinə təsir edən sosial-iqtisadi böhran vəziyyətində yaşamış AR-da 1995-ci ildə 5 ildir davam edən geriləyiş prosesinin önünü kəsdi və dəyişdirilməz inkişaf istiqamətində dönüşün meydana çıxmasına gətirib çıxardı.[4]

Təbii ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının yüksəlməsində başlıca səbəbi Ulu öndərimizin neft strategiyasının həyata keçirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Bu islahatlara paralel olaraq ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yüksəldilməsinin əsas amillərindən biri kimi bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin işə salınması və bu mexanizmlərin tənzimlənməsi çıxış edirdi. İqtisadiyyatda aparılan islahatlar, dövlətin mülkiyyəti sayılan müəssisə və təşkilatların özünkiləşdirilməsi, məşğul əhalinin dövlət və qeyri-dövlət sektoru üzrə paylanmasında vacib dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 1995-ci ildə dövlət sahəsində işləyənlərin xüsusi çəkisi iqtisadiyyatda məşğul olan insanların ümumi sayının 56,1 faizini əhatə edirdisə, 2003-cü ildə bu göstərici 31,5 faizə qədər azalmış, qeyri-dövlət sahəsində işləyənlərin sayı isə bu dövrdə 1,6 dəfə artmışdı. Qeyri-dövlət sektorunda xidmət göstərənlər arasında 724,6 min nəfər sərbəst məşğul əhali qeydə alınmışdı ki bu da ümumi iqtisadiyyatda xidmət göstərənlərin 19,3 faizini təşkil etmiş və 1995-ci il səviyyəsindən 20,5 faizdən daha yüksək olmuşdur. Bütün bunlar da öz növbəsində əhalinin həyat səviyyəsinin ümumi göstəricisi hesab olunan əhalinin maliyyə gəlirlərinə yaxşı nəticələnməsinə gətirib çıxarırdı. 1991-1994-cü illərdə həmin bu göstərici 3,6 dəfə enmişdir. Bu illər ərzində respublika ərazisində əhalinin adambaşına düşən pul gəlirləri, hər ötən il orta hesabla təxminən 1,4 dəfə aşağı düşürdü. İnflyasiyanın günlər ötdükcə daha da çox sürətlə artması və bunun nəticəsi olaraq əhalinin sosial-iqtisadi durumunun getdikcə aşağı düşməsi görünürdü. Əhalinin gəlirlərində önəmli əhəmiyyət kəsb edən əmək haqlarının artırılması, bu zamanda pulun dəyərdən düşməsiylə ayaqlaşa bilməmişdir və 1991-ci ildən etibarən dörd il içində əhalinin əmək haqqları üzrə qazandığı gəlirlərinin səviyyəsi 8,2 dəfə azalmışdı... 1995-ci ildən etibarən özəl sektor və sahibkarlığın inkişafı sahəsində görülmüş sistemli işlər nəticəsində əhali gəlirlərinin, həmçinin bu gəlirlərin quruluşunda sahibkarlıq fəaliyyətindən daxilolmaların xüsusi çəkisi çoxalmağa başladı. 1995-2003-cü illərdə çərçivəsində mizlə işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı 6 dəfəyədək yüksəldi. Tam olaraq əminliklə qeyd etmək olar ki, ölkəmizdə keçid dövrü tamamilə yekunlaşmış və bitmişdir. Siyasi pluralizmə və sərbəst bazar əlaqələrinə söykənən, öz qanunauyğunluqlarına sahib olan yeni sosial-iqtisadi struktur yetişmişdir. Effektiv iqtisadiyyatın fəaliyyət göstərə bilməsi üçün vacib infrastrukturun formalaşdırılması yekunlaşmaq ərafəsindədir. Əhalinin etibarlı sosial müdafiə sistemi qurulubdur və bu sistemin daha da təkmilləşdirilməsi üçün işlər davam etdirilməkdədir. AR-ın Prezidenti özünün Sərəncamı uyğun olaraq "Azərbaycan 2020; gələcəyə baxış". İnkişaf Konsepsiyası hazırlanması barəsində öz tapşırığını vermişdir. Belə konsepsiyanın hazırlanmasının əhəmiyyətini ölkəmizin yeni inkişaf mərhələsinə addım atması ilə bağlıdır. Əldə olunan uğurlar şərait yaradır ki, Azərbaycan

qarşısına daha da böyük məqsədlər qoysun, və bu məqsədlərdən ortaya çıxan vəzifələri müəyyənləşdirə bilsin. [2]

NƏTİCƏ

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq aşağıdakı təkliflərin irəli sürülməsi məqsədəuyğun olardı:

- İlk növbədə elmin texnologiyanın inkişaf etdiyi bir dövrdə yeni innovasiyalı biznes-layihələrin hazırlanması və bunun üçün müvafiq dövlət və müvafiq təşkilatlar tərəfindən maliyyə dəstəyinin verilməsi infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə təkan verə bilər.

- İnfrastruktur layihələrinə investisiyaların qoyulmasının artırılması məqsədilə mövcud problemlərin araşdırılması və həll edilməsi ilə bağlı əlaqədar qurumların fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını və səmərəliliyini təmin etmək. Bununla bağlı olaraq, səlahiyyətlərin bölgüsünə, səlahiyyətdən istifadənin məhsuldarlığına və idarəetmənin işinin ölçülməsinə nəzarəti təşkil etmək fayda verə bilər.

- Dövlətin maliyyə imkanlarının və ya dəstəyinin cəlb olunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi infrastrukturun səmərəli təşkil edilməsinə şərait yarada bilər - Analoji tətbiqlər və ya layihələrin icrası ilə məşğul olmuş xarici ölkələrin təcrübəsindən faydalanmaq da infrastrukturun təşkilati-iqtisadi mexanizminin inkişafına təkan verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Hüseynov T.H. Azərbaycan bazar sisteminin iqtisadi problemləri (Monoqrafiya). Bakı, 2004.
2. www.yeniazərbaycan.com
3. Oreste Popescu. Studies in the History of Latin American Economic Thought. London, 1997, ISBN 978-0-415-14901-3.15-31
4. www.anl.az

Kh.I.Ganiyev

PhD, Azerbaijan University of Architecture and Construction

ORCID 0000-0003-2435-0833

R.S.Mukhtarov

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Directions for improving the business infrastructure in Azerbaijan

Abstract

The main purpose of the research work is to investigate and find economic mechanisms to shape business infrastructure and its development. To provide information about the general issues of business infrastructure, to show what role important elements of business infrastructure play in the infrastructure, and to determine directions for improving Azerbaijan's business structure and its economic mechanisms. Issues about doing have been brought forward and emphasized.

Keywords: market economy, free market, business, infrastructure, strategy.

Ə.M.Əliyev
i.e.n., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5134-188X
elesger-eliyev@list.ru
M.H.Əkbərov
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
İ.T.Məmmədov
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN ROLU

Xülasə

Məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial-iqtisadi inkişafı şərtləndirən amillər göstərilmiş, sahibkarlıq fəaliyyətinin böyük əhəmiyyətə malik olması vurğulanmışdır.

Bundan başqa sahibkarlıq subyektləri üçün nəzərdə tutulan güzəştlər məqalədə öz əksini tapmışdır. Bütün bunların nəticəsi olaraq 2023-cü ilin əvvəlindən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olmaq istəyən hüquqi şəxslərin sayı xeyli artmışdır.

Məqalədə həmçinin işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafında sahibkarlıq fəaliyyətinin konstruktiv təzahürləri də göstərilmişdir.

Açar sözlər: *sosial-iqtisadi inkişafın, sahibkarlıq fəaliyyəti, işğaldan azad edilmiş ərazilər, sahibkarlara dövlət dəstəyi, qeyri-neft sektoru, vergi güzəştləri.*

Müasir dövrdə regionların, o cümlədən işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafında qarşıya qoyulan əsas vəzifələr sırasında ölkənin ərazi quruluşu, resurs potensialı, iqlim şəraitindəki fərqlər, nəqliyyat infrastruktur-turu, əhalinin sıxlığı və sayının nəzərə alınması xüsusi önəm daşıyır.

Dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi davamlı regional inkişaf ilk növbədə regionların iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması məqsədini güdür. Məlum olduğu kimi 2004-cü ildən ölkəmizdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət proqramları həyata keçirilir. (4.Səh.8)

Regionların, o cümlədən işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının hədəfləri sırasında əhalinin gəlirlərinin artırılması ilə yanaşı, təhsilin, səhiyyənin və digər xidmətlərin ən müasir standartlara cavab verən səviyyəyə çatdırılmasıdır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafında gözlənilən nəticəyə nail olmaq üçün müasir infrastrukturlarla yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyətinə də ciddi dəstək göstərməlidir.

Dünya iqtisadiyyatının qarşılaşdığı problemlərin aradan qaldırılmasında bir sıra ölkələrdə olduğu kimi, ölkəmizdə də sahibkarlıq fəaliyyətinin rolu inkarolunmazdır. Ona görə ki. bütün inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılmasında əgərlik mərkəzi sahibkarlıq fəaliyyətinin üzərinə düşür.

Uzun bir tarixə malik olan, kapitalizmin formalaşması ilə müşayiət olunan sahibkarlıq fəaliyyəti sərbəst bir fəaliyyət olmaqla yanaşı, həm də risklə əlaqədardır. O, həm resurslardan istifadənin optimal yollarını tapmağa istiqamətlənir, həm mənfəətin artmasını şərtləndirir, həm də onun aktiv inkişafını təmin etmək üçün dövlətin daima nəzarətində olur. Bunun bariz nümunəsi kimi açılışında ölkə Prezidenti cənab İ.Əliyevin iştirak etdiyi “Bakı KOB evi”nin istifadəyə verilməsidir. “Bakı KOB evi”ndə gün ərzində beş min sahibkara xidmət göstərilməsilə yanaşı görüş, təlim, startap, meditasiya üçün yaradılmış otaqlar və konfrans zalı da sahibkarlar üçün nəzərdə tutulmuşdur“. Bakı KOB evi“ndə sahibkarlara 29 dövlət qurumu tərəfindən 150-dən çox, 20 özəl qurum tərəfindən isə 100-dən çox adda xidmətin göstərilməsi planlaşdırılır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün zəruri olan biznesin qeydiyyatı, lisenziya və icazələrin alınması, biznes-planı hazırlanması, güzəştli maliyyə vəsaitlərinin verilməsi, vergi, gömrük, kommunal xidmətlərə qoşulma, bank, sığorta və digər məsələlərlə əlaqədar “Bakı KOB evi”-nə müraciət edə bilirlər. O, sahibkarlara dövlət və biznes xidmətlərini mərkəzləşdirilmiş qaydada təqdim edən vahid məkan kimi göstərdiyi xidmətləri operativlik, şəffaflıq və nəzakətlik prinsipləri əsasında həyata keçirir. KOB evlərinin əsas üstünlükləri biznes xidmətlərinin bir məkanda toplanması, operativlik, vaxta və xərclərə qənaət olunmasıdır. Hal-hazırda fəaliyyət göstərən Xaçmaz və Yevlax KOB evlərində sahibkarlara on minlərlə müxtəlif çeşidli xidmətlər göstərilmişdir.

Ölkəmizdə iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılması, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində sahibkarlıq fəaliyyətinin artırılması həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindəndir.

Ölkə Prezidenti cənab İ.Əliyevin 2017-ci il 28 dekabr tarixli Fərmanı ilə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində yaradılmış Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) bu siyasətin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında mühüm rol oynayan bu agentliklə yanaşı sabit iqtisadi qanunvericilik bazası, iş adamlarına müxtəlif formalarda dövlət dəstəyi, investisiya, sığorta, informasiya fondlarının formalaşdırılması ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını şərtləndirən amillər sırasındadır. Bütün bunlarla yanaşı sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühit yaradan amillərə bazar infrastrukturunun qurulması, müvafiq vergi və antiinhişar tənzimlənməsinin həyata keçirilməsini də aid edə bilərik.

Bütün bunların nəticəsi olaraq 2023-cü ilin əvvəlinə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə biznes qurmaq istəyən sahibkarlardan daxil olan müraciətlərin 873-ü və ya 65,2%-i yerli, 465 və ya 34,8%-xarici investorlardır. Xarici investorlar içərisində Türkiyə, Qazaxıstan, Macarıstan və Rusiya üstünlük təşkil edir. İnvestisiya layihələrinin 90%-i yerli, 10%-i isə xarici sahibkarların investisiya layihələridir. Bu investisiya layihələrinin 36%-i ticarət və xidmət sahəsini, 27%-sənayeni, 26%-i kənd təsərrüfatını, 11%-i isə tikinti turizm, səhiyyə, təhsil və mədəniyyət sahələrini əhatə edir. Bütün bu infrastruktur obyektlərinin inşası işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafına, o cümlədən əhalinin məşğulluğuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər.

Hal-hazırda ölkəmizdə iqtisadi fəaliyyətin uğurla həyata keçirilməsində sahibkarlara dövlət dəstəyi mexanizmini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- birbaşa dövlət investisiyaları, kreditlər və subsidiyalar;
- yeni məhsul istehsalçılarının maraqlarının qorunması;
- Özünümaliyyətləşdirmənin stimullaşdırılması;
- Qiymət və vergi siyasəti;
- Xarici investorların cəlb edilməsinin asanlaşdırılması.

Bütün bu qeyd olunanlar Vergi məəcəsinə olunan əlavə və dəyişikliklərdə öz təsdiqini tapmışdır. Bu dəyişikliklərə əsasən, işğaldan azad edilmiş ərazilərin rezidentləri 1 yanvar 2023-cü ildən 10 il müddətinə mənfəət (gəlir), əmlak, torpaq və sadələşdirilmiş vergidən azad edirlər. Bu eyni zamanda rezidentlərin həmin ərazidəki fəaliyyətilə bağlı əldə olunan satışdankənar gəlirlərinə də şamil olunur. Bundan başqa işğaldan azad edilmiş ərazilərin rezidenti olan hüquqi şəxslərin səhmdarların dividend gəlirləri 10 il müddətinə vergidən azad olunurlar. Bütün bunlar ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılmasını təsdiqləyir.

Müasir sahibkarlar istənilən situasiyada çevik şəkildə baş çıxarmalı, itkilərin yaranması ehtimalını düzgün hesablamaqla şüurlu şəkildə risk etməli, istehsal amillərini birləşdirməklə optimal variantı seçməyi bacarmalıdır.

Hal-hazırda dövlətin diqqət mərkəzində olan əsas məsələlərdən biri neft amilinin ölkə iqtisadiyyatına təsirinin minimuma endirilməsi və qeyri-neft sektorunun ÜDM istehsalında payının artırılmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafında ağırlıq mərkəzi sahibkarlıq fəaliyyətində aktivliyin artırılması üzərinə düşür. Sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi və

stimullaşdırılması üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə onlar üçün yuxarıda göstərilən bir sıra güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu güzəştlər sırasında həmçinin qanunvericilik, təşkilati və iqtisadi mühitin mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi, qanunsuz müdaxilələrə və süni maneələrə qarşı mübarizə aparılması, sahibkarlara dövlət dəstəyi mexanizmin səmərəliliyinin artırılması da daxildir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında sahibkarlıq fəaliyyəti müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Risklə əlaqədar olan və müxtəlif istiqamətlərə malik sahibkarlıq fəaliyyətinə xarici və daxili mühütlərin təsiri böyükdür.

2. Müasir sahibkarlar istənilən situasiyada çevik şəkildə baş çıxarmalı, itkilərin yaranması ehtimalını düzgün hesablamaqla şüurlu şəkildə risk etməli, istehsal amillərini birləşdirməklə optimal variantı seçməyi bacarmalıdır.

3. Sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət dəstəyi mexanizmi dedikdə birbaşa dövlət investisiyaları, kreditlər və subsidiyalar, yeni məhsul istehsalçıların maraqlarının qorunması, özünümaliyyələşdirmənin stimullaşdırılması, qiymət və vergi siyasəti, xarici investorların cəlb edilməsinin asanlaşdırılması başa düşülür.

4. Ölkəmizdə iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılması, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi sosial-iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərində hesab olunur.

5. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının hədəfləri sırasında əhalinin gəlirlərinin artırılması ilə yanaşı, təhsilin, səhiyyənin və digər xidmətlərin ən müasir standartlara cavab verən səviyyəyə çatdırılmasıdır.

6. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafında qarşıya qoyulan əsas vəzifələr sırasında ölkənin ərazi quruluşu, resurs potensialı, iqlim şəraitindəki fərqlər, nəqliyyat infrastrukturu, əhalinin sıxlığı və sayının nəzərə alınması.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2019-2023-cü illər)".
2. "Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 noyabr 2003-cü il tarixli Fərmanı.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2021, Bakı: "Səda", 2021, 804 s.
4. "Bakı Xəbər" qəzeti, 6-8 may 2023-cü il, 78(4221)
5. www.sahibkar.biz

A.M.Aliyev

*PhD in Economics, associate professor,
Azerbaijan University of Architecture and Construction*

M.H.Akbarov

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

I.T.Mammadov

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

The role of entrepreneurial activity in the socio-economic development of the territories liberated from occupation

Abstract

In the article, the factors determining the socio-economic development in the territories freed from occupation are shown, and it is emphasized that entrepreneurial activity has a great impact.

In addition, the number of items intended for business entities has been released from the beginning of 2023.

Constructive manifestations of entrepreneurial activity in the economic development of territories freed from social protection are also defined in the article.

Keywords: socio-economic development, entrepreneurial activity, liberated territories, state support to entrepreneurs, non-oil sector, tax concessions.

İ.M.Mahmudova

i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0000-0003-4872-4035

R.Z.Baxşəliyev

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ramalunec@gmail.com

AZƏRBAYCANDA REGIONAL İQTİSADI İNKİŞAFININ TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Azərbaycan son illər əsasən neft-qaz sektorunun hesabına mühüm iqtisadi inkişafa nail olub. Bununla belə, hökumət müxtəlif siyasət və təşəbbüslər vasitəsilə şaxələndirmə və regional iqtisadi inkişaf istiqamətində də çalışır. Azərbaycanın regionları fərqli iqtisadi xüsusiyyətlərə malikdir, bəziləri digərlərindən daha çox inkişaf etmişdir. Regional iqtisadi artıma diversifikasiyanın olmaması, iqtisadi fəaliyyətin qeyri-bərabər paylanması və infrastruktur çatışmazlığı mane olub.

Hökumət regional iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün xüsusi iqtisadi zonalar, investisiya təşviqləri və infrastrukturun inkişafı proqramları kimi siyasət və təşəbbüslər həyata keçirmişdir. Regionların üzləşdiyi problemlərin həlli üçün daha çox işlər görülməlidir. Hökumət infrastrukturun inkişafına üstünlük verməli, dövlət-özəl tərəfdaşlığı təşviq etməli və davamlı və inklüziv iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün regional əməkdaşlığı təşviq etməlidir.

Qısacası, məqalədə Azərbaycanda regional iqtisadi inkişafının təhlili və qiymətləndirilməsi tədqiq olunmuş, müasir dövrdə əsas məsələlərə toxunulmuş və müasir yanaşma ilə mövzunun ətraflı təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, regional iqtisadi inkişaf, iqtisadi inkişafı, müasir yanaşma.

GİRİŞ

Azərbaycan Avrasiyanın Cənubi Qafqaz regionunda yerləşən, 10 milyona yaxın əhalisi olan ölkədir. Zəngin mədəni irsə və zəngin təbii sərvətlərə, o cümlədən neft və qaz ehtiyatlarına malikdir və bu illər ərzində onun iqtisadi inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. Hökumət son illər iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və regional iqtisadi inkişafın təşviqi üçün müxtəlif siyasət və təşəbbüslər həyata keçirir.

Azərbaycanda regional iqtisadi inkişafın bu təhlili və qiymətləndirilməsində biz ölkə regionlarının iqtisadi göstəricilərini araşdıracaq, əsas tendensiyaları və problemləri müəyyən edəcək, iqtisadi artım və inkişafın təşviqinə yönəlmiş hökumət siyasəti və təşəbbüslərinin səmərəliliyini qiymətləndirəcəyik.

Biz Azərbaycan iqtisadiyyatının və onun əsas sektorlarının cari vəziyyətinin icmalı ilə başlayacağıq. Daha sonra biz ölkə regionlarının iqtisadi artım, məşğulluq və digər əsas göstəricilər üzrə fəaliyyətini təhlil edəcəyik və bu tendensiyaları şərtləndirən amilləri müəyyən edəcəyik. İnfrastruktur çatışmazlığı, şaxələndirmənin olmaması və regional qeyri-bərabərlik kimi ölkənin regionlarının üzləşdiyi çətinlikləri də araşdıracağıq.

Növbəti bölmədə biz xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, investisiyaların təşviqi və infrastrukturun inkişafı proqramları da daxil olmaqla, regional iqtisadi inkişafın təşviqinə yönəlmiş hökumət siyasətinin və təşəbbüslərinin səmərəliliyini qiymətləndirəcəyik. Biz bu siyasətlərin ölkənin müxtəlif regionlarında iqtisadi artıma və inkişafa təsirini araşdıracaq və təkmilləşdirilməli istiqamətləri müəyyən edəcəyik.

Nəhayət, biz Azərbaycanda davamlı və inklüziv regional iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün siyasətçilər və maraqlı tərəflər üçün tövsiyələr verəcəyik. Bu tövsiyələr ən yaxşı təcrübə və digər ölkələrdən öyrənilmiş dərslərə, eləcə də Azərbaycanın üzləşdiyi unikal çağırışlara və imkanlara əsaslanacaq.

Azərbaycanda regional iqtisadi inkişafın təhlili və qiymətləndirilməsi

Azərbaycan son illərdə mühüm iqtisadi inkişaf yolu keçmiş, əsasən neft-qaz sənayesi hesabına idarə olunan ölkədir. Bununla belə, hökumət müxtəlif siyasət və təşəbbüslər vasitəsilə iqtisadiyyatı şaxələndirmək və regional iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün də çalışır. Bu essədə biz Azərbaycanda regional iqtisadi inkişafın cari vəziyyətini təhlil edib qiymətləndirəcək, əsas tendensiyaları və çağırışları müəyyənləşdirəcək, ölkənin müxtəlif regionlarında iqtisadi artım və inkişafın təşviqinə yönəlmiş hökumət siyasəti və təşəbbüslərinin effektivliyini qiymətləndirəcəyik.

İqtisadiyyata ümumi baxış

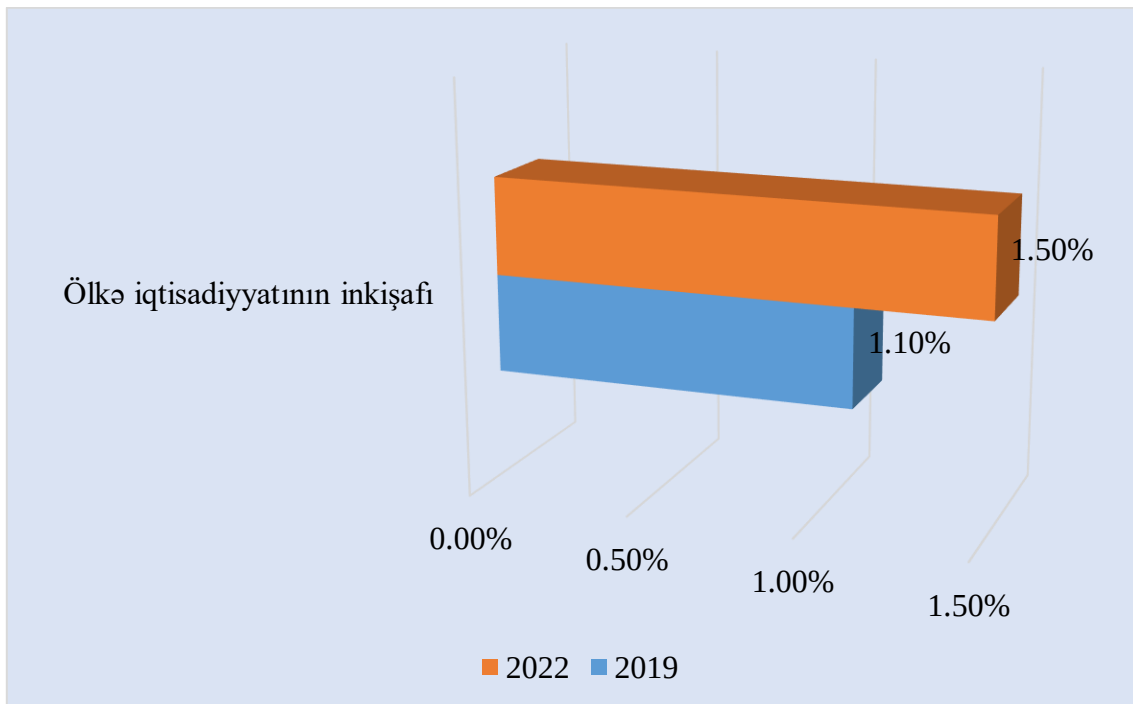
Azərbaycan qarışıq iqtisadiyyata malikdir, neft-qaz sektoru ölkənin ÜDM-nin və ixracının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Qeyri-neft sektoru, o cümlədən kənd təsərrüfatı, istehsal və xidmət sahələri də iqtisadiyyata verdiyi töhfəyə görə neft-qaz sektorundan geri qalmasına baxmayaraq, son illər inkişaf edir. Hökumət qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsi və inkişafı təşviq etmək üçün müxtəlif siyasət və təşəbbüslər həyata keçirir.

Ölkənin regionları müxtəlif iqtisadi xüsusiyyətlərə malikdir, bəzi regionlar digərlərinə nisbətən daha inkişaf etmiş və çiçəklənmişdir. Məsələn, paytaxt Bakı neft və qazla əlaqəli sənayelərin yüksək cəmləşdiyi ən inkişaf etmiş regiondur, şimal-qərb və cənubun kənd yerləri kimi digər bölgələr isə daha az inkişaf etmiş və iqtisadi fəaliyyət səviyyəsi aşağıdır.

Regionların performansı

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, COVID-19 pandemiyasının təsirinə baxmayaraq, 2022-ci ildə ölkə iqtisadiyyatı 1,5% artıb (2019: 1.1%). Bununla belə, müxtəlif bölgələrin performansı əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Bakı və Sumqayıt şəhərinin daxil olduğu Abşeron rayonu ölkə ÜDM-nin 70%-dən çoxunu, digər rayonlar isə daha az paya sahib olub [1].

Qrafik 1. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı

Mənbə: [1]

Məşğulluq baxımından Azərbaycanda ən böyük işəgötürən xidmət sektorudur, ondan sonra sənaye və kənd təsərrüfatı gəlir. Məşğulluğun ən yüksək səviyyəsi paytaxt Bakı şəhərində və onun ətraf rayonlarında müşahidə olunur, digər bölgələrdə isə məşğulluq səviyyəsi aşağıdır və işsizlik səviyyəsi xüsusilə gənclər arasında daha yüksəkdir.

Ölkənin regionları da infrastrukturun inkişafı baxımından fərqlənir. Hökumət bəzi regionlarda əlaqəni yaxşılaşdırmağa və iqtisadi inkişafı dəstəkləməyə kömək edən magistral yollar, hava limanları və dəniz limanları kimi infrastruktur layihələrinə sərmayə qoyub. Bununla belə, digər regionlarda, xüsusən də kənd yerlərində hələ də etibarlı elektrik enerjisi və su təchizatı kimi əsas infrastruktur yoxdur ki, bu da iqtisadi inkişafa mane olur [2].

Azərbaycanda regional iqtisadi inkişafın qarşısında duran əsas problemlərdən biri iqtisadiyyatda diversifikasiyanın olmamasıdır. Neft-qaz sektoru dominant sektor olaraq qalır və qeyri-neft sektorunda şaxələndirməni təşviq etmək üçün səylər göstərilə də, irəliləyiş ləng olmuşdur. Neft-qaz sektorundan bu asılılıq iqtisadiyyatı qlobal neft qiymətlərindəki dalğalanmalara qarşı həssas edir.

Digər problem iqtisadi fəaliyyətin və imkanların ölkənin regionları üzrə qeyri-bərabər paylanmasıdır. Paytaxt Bakı şəhəri və onun ətraf rayonları abad olduğu halda, digər bölgələrdə, xüsusən də kənd yerlərində iqtisadi fəallıq və məşğulluq aşağı səviyyədədir. Bu, regional fərqlər yaradır və inklüziv iqtisadi artıma mane olur.

İnfrastruktur çatışmazlığı regional iqtisadi inkişafa da çətinlik yaradır. Hökumət infrastruktur layihələrinə sərmayə qoysa da, bəzi regionlarda hələ də etibarlı elektrik və su təchizatı kimi əsas infrastruktur yoxdur ki, bu da iqtisadi inkişafa mane olur.

Hökumət Siyasətlərinin Səmərəliliyi

Hökumətin siyasətinin effektivliyini qiymətləndirməyin başqa bir yolu konkret təşəbbüs və proqramlara baxmaqdır. Məsələn, xüsusi iqtisadi zonaların (XİZ) yaradılması xarici sərmayələrin cəlb edilməsinə və müəyyən regionlarda iş yerlərinin açılmasına səbəb olub, investisiyaların stimullaşdırılması isə biznesi ölkənin müxtəlif regionlarına investisiya qoymağa sövq edib. TANAP

layihəsi kimi infrastrukturun inkişafı proqramları müxtəlif regionlarda əlaqəni yaxşılaşdırmağa və iqtisadi inkişafı dəstəkləməyə kömək etdi.

Bununla belə, Azərbaycanda regional iqtisadi inkişafın üzləşdiyi problemlər də var, məsələn, iqtisadiyyatda şaxələndirmənin olmaması, infrastruktur çatışmazlıqları və regional qeyri-bərabərlik. Hökumətin siyasəti və təşəbbüsləri bu problemlərin həllində müəyyən uğur qazansa da, ölkənin müxtəlif regionlarında davamlı və inklüziv iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün daha çox iş görülməlidir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanda iqtisadi artımın və inkişafın təşviqinə yönəlmiş hökumət siyasəti və təşəbbüslərinin səmərəliliyini bir neçə aspektdə qiymətləndirmək olar, lakin regional iqtisadi inkişafın qarşısında duran vəzifələrin həlli üçün daha çox iş görülməlidir. Dayanıqlı və inklüziv iqtisadi inkişafı təşviq edən məqsədyönlü siyasət və təşəbbüsləri həyata keçirməklə Azərbaycan gələcək illərdə də böyüməyə və çiçəklənməyə davam edə bilər.

Azərbaycan hökuməti regional iqtisadi inkişafın təşviqinə yönəlmiş müxtəlif siyasət və təşəbbüslər həyata keçirmişdir. Belə təşəbbüslərdən biri müəyyən regionlarda investorları cəlb etmək və iqtisadi fəallığı təşviq etmək üçün vergi güzəştləri və digər stimullar təklif edən xüsusi iqtisadi zonaların (XİZ) yaradılmasıdır. Respublikanın müxtəlif bölgələrində bir neçə XİZ yaradılıb, o cümlədən Bakıda Qaradağ Sənaye Parkında və Abşeron rayonunda Balaxanı Sənaye Parkında.

Hökumət biznesi ölkənin müxtəlif regionlarına investisiya qoymağa təşviq etmək üçün investisiya təşviqləri də tətbiq edib. Bu stimullara vergi güzəştləri, subsidiyalar və dövlət müqavilələri və lisenziyalarına girişdə güzəştli rejim daxildir. Bundan əlavə, hökumət Azərbaycanın təbii qaz ehtiyatlarını Türkiyə və Avropaya birləşdirən Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP) layihəsi kimi infrastrukturun inkişaf etdirilməsi proqramlarını həyata keçirib və onun vasitəsilə regionlarda iqtisadi inkişafı artırmaq potensialına malikdir [3].

Hökumət həmçinin maliyyə və təlim proqramlarına çıxışın təmin edilməsi kimi müxtəlif təşəbbüslər vasitəsilə kiçik və orta müəssisələrin (KOS) təşviqi üçün çalışır. KOS-lar iqtisadi inkişafın və iş yerlərinin yaradılmasının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi görülür, xüsusən də iri sənaye sahələrinin daha az yayıldığı kənd yerlərində [5].

Bütövlükdə, bu siyasət və təşəbbüslər regional iqtisadi inkişafın təşviqində müəyyən uğur qazanmışdır. Məsələn, XİZ-lərin yaradılması xarici sərmayələrin cəlb edilməsinə və müəyyən regionlarda iş yerlərinin açılmasına səbəb olub, investisiyaların stimullaşdırılması isə biznesi ölkənin müxtəlif regionlarına investisiya qoymağa sövq edib. Bununla belə, şaxələndirmənin olmaması, infrastruktur çatışmazlığı və regional qeyri-bərabərlik kimi regional iqtisadi inkişafın qarşısında duran problemləri həll etmək üçün daha çox iş görülməlidir [6].

Təvsiyələr

Azərbaycanda davamlı və inklüziv regional iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün bir sıra tövsiyələr verilə bilər. Bunlara daxildir:

Cədvəl 1

Azərbaycanda davamlı və inklüziv regional iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün bir sıra tövsiyələr

Diversifikasiyanın təşviqi:

Hökumət KOS-ların və digər sənayelərin artımını dəstəkləyən məqsədyönlü siyasətlər və stimullar vasitəsilə iqtisadiyyatda, xüsusən də qeyri-neft sektorunda diversifikasiyanı təşviq etməyə davam etməlidir.

İnfrastruktur çatışmazlığının həlli:

Hökumət kənd yerlərində və etibarlı elektrik enerjisi və su təchizatı kimi əsas infrastrukturunu olmayan digər regionlarda infrastrukturun inkişafına üstünlük verməlidir. Bu, əlaqəni yaxşılaşdırmağa, investisiya cəlb etməyə və iqtisadi inkişafı dəstəkləməyə kömək edəcək.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığın təşviqi:

Hökumət regional iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığı təşviq etməlidir. Bu, müxtəlif regionların xüsusi ehtiyaclarını müəyyən etmək və həll etmək üçün biznes və investorlarla işləməyi əhatə edə bilər.

İnsan kapitalının gücləndirilməsi:

Hökumət işçi qüvvəsinin bacarıqlarını artırmaq və biliyə əsaslanan sənayelərin böyüməsini dəstəkləmək üçün təhsil və təlim proqramlarına investisiya qoymalıdır. Bu, innovasiyaların təşviqinə, məhsuldarlığın artırılmasına və yüksək keyfiyyətli iş yerlərinin yaradılmasına kömək edəcək.

Regional əməkdaşlığın təşviqi:

Hökumət ölkənin müxtəlif regionlarında iqtisadi inkişafı dəstəkləmək üçün regional əməkdaşlığı və integrasiyanı təşviq etməlidir. Bu, ümumi problemləri müəyyən etmək və həll etmək, ticarət və investisiyaları təşviq etmək üçün qonşu ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla işləməyi əhatə edə bilər.

Mənbə: [4]

Yekun olaraq qeyd etmək ki, Azərbaycanda son illərdə şaxələndirmənin təşviqinə, investisiyaların cəlb edilməsinə və infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş siyasət və təşəbbüslər əsasında regional iqtisadi inkişaf irəliləyiş əldə edib. Bununla belə, şaxələndirmənin olmaması, infrastruktur çatışmazlığı və regional qeyri-bərabərlik kimi regional iqtisadi inkişafın qarşısında duran problemləri həll etmək üçün daha çox iş görülməlidir. Dayanıqlı və inklüziv iqtisadi inkişafı təşviq edən məqsədyönlü siyasət və təşəbbüsləri həyata keçirməklə Azərbaycan gələcək illərdə də böyüməyə və çiçəklənməyə davam edə bilər.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan son illər regional iqtisadi inkişafda mühüm irəliləyişlər əldə edib, lakin hələ də həllini gözləyən problemlər var. İqtisadi fəaliyyətin və imkanların regionlar üzrə qeyri-bərabər paylanması, iqtisadiyyatda şaxələndirmənin olmaması və infrastruktur çatışmazlığı ölkənin inkişafı üçün əsas problemlərdir.

Hökumət regional iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün müxtəlif siyasət və təşəbbüslər, o cümlədən xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, investisiyaların stimullaşdırılması və infrastrukturun inkişafı proqramları həyata keçirmişdir. Bu siyasətlər iqtisadi artımın və inkişafın təşviqində müəyyən uğur qazansa da, regional inkişafın qarşısında duran vəzifələrin həlli üçün daha çox iş görülməlidir.

Azərbaycanda davamlı və inklüziv regional iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün hökumət kənd yerlərində və etibarlı elektrik enerjisi və su təchizatı kimi əsas infraqurkura malik olmayan digər regionlarda infrastrukturun inkişafına üstünlük verməlidir. Regional iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıqların təşviq edilməsi müxtəlif regionların xüsusi ehtiyaclarının həllinə də kömək edə bilər. Hökumət həmçinin KOS-ların və digər sənayelərin artımını dəstəkləyən məqsədyönlü siyasət və stimullar vasitəsilə iqtisadiyyatda, xüsusən də qeyri-neft sektorunda şaxələndirməni təşviq etməyə davam etməlidir. Bundan əlavə, təhsil və təlim proqramlarına investisiyalar vasitəsilə insan kapitalının gücləndirilməsi işçi qüvvəsinin bacarıqlarını təkmilləşdirə və biliyə əsaslanan sənayelərin böyüməsini dəstəkləyə bilər.

Regional əməkdaşlığın və integrasiyanın təşviqi həm də ölkənin müxtəlif regionlarında iqtisadi inkişafı dəstəkləyə bilər. Qonşu ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla ümumi problemləri müəyyən etmək

və həll etmək, ticarəti və investisiyaları təşviq etmək üçün Azərbaycan gələcək illərdə də böyüməyə və çiçəklənməyə davam edə bilər.

Bütövlükdə, Azərbaycanda regional iqtisadi inkişafın təhlili və qiymətləndirilməsi əsas tendensiyları və çağırışları müəyyən edib, ölkənin müxtəlif regionlarında iqtisadi artımın və inkişafın təşviqinə yönəlmiş hökumət siyasəti və təşəbbüslərinin effektivliyini qiymətləndirib. Dayanıqlı və inklüziv iqtisadi inkişafı təşviq edən məqsədyönlü siyasət və təşəbbüslər vasitəsilə Azərbaycan firavan və çoxşaxəli iqtisadiyyata çevrilmək məqsədinə nail ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. "Azerbaijan: Country Economic Update." World Bank, August 2021, <https://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan/publication/azerbaijan-country-economic-update-august-2021>.
2. "Azerbaijan." International Monetary Fund, August 2021, <https://www.imf.org/en/Countries/AZE>.
3. "Azerbaijan: Special Economic Zones." Invest in Azerbaijan, <https://invest.gov.az/en/content/special-economic-zones/>.
4. "Investment Incentives in Azerbaijan." Invest in Azerbaijan, <https://invest.gov.az/en/content/investment-incentives/>.
5. "The State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan." <https://www.stat.gov.az/>.
6. "Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP)." The European Bank for Reconstruction and Development, <https://www.ebrd.com/work-with-us/projects/psd/trans-anatolian-natural-gas-pipeline-tanap.html>.

İ.M.Mahmudova

Ph.D., associate professor, Azerbaijan State University of Economics

R.Z.Bakhshaliyev

master student, Azerbaijan State University of Economics

Analysis and assessment of regional economic development in Azerbaijan

Abstract

Azerbaijan has achieved significant economic development in recent years mainly due to the oil and gas sector. However, the government is also working towards diversification and regional economic development through various policies and initiatives. The regions of Azerbaijan have different economic characteristics, some are more developed than others. Regional economic growth has been hindered by the lack of diversification, uneven distribution of economic activity and lack of infrastructure.

The government has implemented policies and initiatives such as special economic zones, investment incentives and infrastructure development programs to promote regional economic development. More needs to be done to solve the problems facing the regions. The government should prioritize infrastructure development, promote public-private partnerships and encourage regional cooperation to promote sustainable and inclusive economic development.

In short, in the article, the analysis and assessment of regional economic development in Azerbaijan was studied, the main issues in the modern era were touched upon, and a detailed analysis of the topic was carried out with a modern approach.

Keywords: *Azerbaijan, regional economic development, economic development, modern approach.*

N.N.Məmmədov
i.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
mammadovniyaz@mail
A.Babayeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

SƏNAYE MÜƏSSISƏLƏRİNİN ƏRAZİ ÜZRƏ TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə vurğulanan regional sənaye siyasətinin effektivliyi əsasən müxtəlif səviyyələrdə qəbul edilən idarəetmə qərarlarının məcmusundan asılıdır. Sənaye istehsalının təşkilinin ərazi formasının formalaşmasına müəyyən bir yanaşma konkret ərazinin şəraitinə ən uyğun gəlir.

Açar sözlər: *istehsalın ərazi təşkili, ərazi istehsal kompleksləri, aqlomerasiya zonaları, sənaye qovşaqları, iqtisadi və rəqabət üstünlükləri.*

Milli iqtisadiyyatın inkişafını və sosial tərəqqini təmin edə bilən mühüm iqtisadi tədbirlərdən biri sənaye müəssisələrinin bütün ölkə ərazisində səmərəli yerləşdirilməsidir. Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatının hərtərəfli təşəkkülünün, o cümlədən regionlarda məhsuldar qüvvələrin yüksəlişinin memarı hesab olunur. Belə ki, sənaye istehsalının rəasional bölgüsündə təbii sərvətlərdən səmərəli istifadənin təşkili, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, iqtisadi resurslardan qənaətlə istifadə edilməsi əsasında əmək məhsuldarlığının və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, əhalinin sosial-iqtisadi inkişafının optimallaşdırılmasını təmin edilməsi məhz, ümummilli liderin yeritdiyi daxili siyasətin prioritetləri sırasında idi.

Ölkədə hər bir rayonun iqtisadi potensialından tam istifadə olunması, məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi, respublikanın iqtisadi inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sənaye müəssisəsinin yerləşməsi regionda nəqliyyat, rabitə və digər sahələrin inkişafına, istehsalın enerji və xammal təminatına, regionlararası və sahələrarası əlaqələrin çətinləşməsinə, ətraf mühitin mühafizəsinin əhəmiyyətinin artmasına və s. bütün bunlar, ərazidə səmərəli yerləşməsi həm cəmiyyətin, həm də müəyyən mənada ölkələrin inkişafında müsbət rol oynayır.

Transformasiya iqtisadiyyatında istehsalın yerləşdirilməsi və ərazi təşkili tendensiyasının yeni amilləri sənaye istehsalının təşkilinin müxtəlif ərazi formalarının formalaşmasında özünü göstərir. Müasir cəmiyyətdə istehsalın ərazi təşkili, ilk növbədə, iqtisadi səmərəlilik kimi məhsuldar qüvvələrin bölüşdürülməsinin belə bir qanunauyğunluğuna tabedir, onun mahiyyəti bütün fəaliyyət sahələrinin tarazlı inkişafını və optimal istehsalın ixtisaslaşdırılmasını və real sektorların kompleks inkişafını təmin etməkdir.

Təbii ki, iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində iqtisadi münasibətlərin dəyişməsi ilə istehsalın ərazi təşkili formalarının elementləri haqqında fikir də dəyişdi. Bu amil istehsalın ərazi təşkilinin bəzi formalarının yeni təsərrüfat şəraiti şəraitində öyrənilməsinə əvvəlcədən müəyyən edir. MDB ölkələrində bazar transformasiyası prosesində sənaye istehsalının ərazi təşkilinin müasir formaları meydana gəlmiş və inkişaf etməkdədir. Sənaye istehsalının təşkilinin yeni formalarının yaranması əsasən təbii ehtiyatlardan və mövcud sənaye potensialından daha səmərəli istifadəyə, sənaye strukturunun optimallaşdırılmasına və optimallaşdırma tədbirləri ilə əlavə effekt əldə etməyə yönəlmişdir.

Son illərdə alimlər təsərrüfat komplekslərinin struktur müxtəlifliyinin təhlili əsasında ayrı-ayrı istehsalat proseslərinin təkrarlanan, oxşar kombinasiyalarını, eyni tipli, tamamilə fərqli olsa da, müxtəlif sənaye və regionlarda sənaye birləşmələrini müəyyən etmişlər [3].

Aparılan tədqiqatlar rayon iqtisadiyyatının idarəetmə sistemində elm və texnikanın yüksək səviyyədə olmasından xəbər verir. Ənənəvi vəzifələr yeni vasitə və yanaşmalarla həll olunmağa başladı.

İstehsalın təşkilinin müxtəlif ərazi formaları və dəyişmiş şərtlərlə əlaqədar yeni vəzifələr (keçid iqtisadiyyatı, qloballaşma) - başqa ölkələrin təcrübəsindən artıq məlum olan üsul və vasitələr (sənaye

qovşaqları, sənaye aqlomerasiya zonaları, regional və sənaye klasterləri, ərazi istehsalı). komplekslər və s.).daha sonra) zamanın tələbidir.

Müasir iqtisadiyyata xas olan sistemli böhranlar və böhranlı vəziyyətin uzun müddət davam etməsi regionların sənaye inkişafını təmin etmək üçün sənaye istehsalının ərazi təşkilinin ənənəvi formalarından istifadənin səmərəliliyini də istisna edir. Sənaye kompleksinin inkişafı üçün alternativlərin müəyyən edilməsinin və onun inkişafı üçün yeni imkanların aşkar edilməsinin çətinliyi daimi dəyişikliklər və onun inkişafındakı şimymi meylləri, regional iqtisadiyyatın bu sahəsinin vəziyyətinin pisləşməsi ilə ifadə edilir. Bu maneələrin aradan qaldırılması sənayenin strukturunu optimallaşdırmağa və region sənayesinin sabitləşməsi və sonrakı inkişafı trayektoriyasına daxil olmağa imkan verəcək.

Sənaye istehsalının ərazi təşkilinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prosesi bir neçə mərhələdə həyata keçirilir:

- ilk növbədə sənaye müəssisələrinin rayondaxili və rayonlararası yerləşdirilməsinin səmərəliliyi qiymətləndirilir;
- ikincisi, regionların sənaye inkişafı üçün regional xüsusiyyətlər, məhdudiyyətlər, meyllər və ilkin şərtlər nəzərə alınmaqla sənaye potensialının optimal strukturunun variantları hazırlanır;
- üçüncüsü, sahələrarası və regionlararası əlaqələrin dərinləşməsi nəzərə alınmaqla sənaye istehsalının ərazi təşkilinin yeni formalarının formalaşdırılmasının ümumi səmərəliliyi qiymətləndirilir.

Hazırda sənaye istehsalının ərazi təşkilinin səmərəli formaları kimi ərazi istehsal komplekslərinin, sənaye qovşaqlarının və sənaye aqlomerasiyası zonalarının tipik xüsusiyyətlərinə xidmət sisteminin ümumiliyi və qarşılıqlı təsir göstərən elementlərin məkan birləşməsi daxildir. [2].

NƏTİCƏ

Apardığımız tədqiqatlar belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, istehsalın ərazi təşkili bir neçə bitişik inzibati-ərazi vahidi əsasında formalaşa bilər, halbuki planlı iqtisadiyyat şəraitində onlar iri şəhər və rayonlar əsasında yaradılmışdır. Bu, bir tərəfdən sənaye baxımından geri qalmış ərazilərdə və şəhərlərdə bu mexanizmdən istifadəni məhdudlaşdırırdı, digər tərəfdən isə böyük investisiyalar tələb edirdi.

Fikrimizcə, sənaye müəssisələrinin ərazi üzrə təşkilində rayonun ərazi quruluşu ilə aşağıdakılar mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır:

- sənaye qovşaqları;
- aqrar-sənaye kompleksləri;
- iqtisadi subregionlar;
- elm ocaqları
- bütün elementləri vahid kompleksdə birləşdirən və ərazini birləşdirən nəqliyyat şəbəkəsi ölkənin qalan hissəsi [1].

Başqa sözlə desək, regionun iqtisadiyyatı idarəetmə kanonlarına uyğun gələn xarici mühitlə münasibətlər səviyyəsi ilə daxili komponentlərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi qəbul edilməlidir.

İstehsalın intensivləşdirilməsi daha çox ərazi təşkilinin təkmilləşdirilməsindən asılıdır və ərazi təşkili dedikdə, sənaye sahələrinin məkan konyuqasiyası sistemi və eyni zamanda, istehsal-ərazi birləşmələri başa düşülür ki, bu da bənddə aydın şəkildə ifadə edilir

İstehsalın ərazi təşkilinin müəyyən formalarının seçilməsi konkret şəraitdən asılıdır. Elmi ədəbiyyatda müəyyən edilmiş sənaye istehsalının ərazi təşkili formaları müəyyən dislokasiyaya malikdir. Sənaye istehsalının faktiki məkanda səviyyəli təşkilinin bu formalarının hər biri sosial-iqtisadi inkişafın problemli vəziyyətlərini əks etdirir ki, onların həlli modernləşmənin fərdi tipoloji prosesləri vasitəsilə mümkündür.

Müəyyən edilmiş sənaye strukturuna malik ərazilər əsasında sənaye istehsalının ərazi təşkilinin yeni formalarının (xüsusən sənaye aqlomerasiyası zonalarının) formalaşması prosesi onların inkişafında və həmin sahələrin inkişafında dinamik tarazlığın əldə edilməsinə kömək etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. T.A.Hüseynov. Müəssisə iqtisadiyyatı. B., 2005.
2. T.A.Hüseynov, L.A.Həmidova. Maşınqayırma istehsalının iqtisadiyyatı (dərs vəsaiti), Bakı, 2015.
3. R.R.Əliyev. Sənaye infrastrukturunun regional aspektləri. Azərbaycan Vergi Xəbərləri, 2/2011.

N.N.Mammadov

PhD, Azerbaijan State Agrarian University,

A. Babayeva

master student, Azerbaijan State Agrarian University

Issues of territorial organization of industrial enterprises

Abstract

The effectiveness of the regional industrial policy emphasized in the article mainly depends on the set of management decisions made at different levels. A certain approach to the formation of the territorial form of the organization of industrial production is most suitable for the conditions of a specific area.

Keywords: *territorial organization of production, territorial production complexes, agglomeration zones, industrial hubs, economic and competitive advantages.*

A.A.Najafov

master student, Khazar University

najafovamrah@gmail.com

**LONG-TERM EFFECTS OF WAR ON TRADE BALANCE: EVIDENCE
FROM HISTORICAL CASE STUDIES**

Abstract

This paper describes the long-term effects of war on trade balance through a historical analysis of case studies from various time periods and regions. It examines how wars have disrupted trade routes, altered trade patterns, and affected the export and import dynamics of the involved nations. In addition, it explores the responses and strategies adopted by nations to mitigate the negative effects of war on trade balance. The findings highlight the significant and long-lasting effects of war on the trade balance and provide policymakers and scholars interested in understanding these effects with insights into historical experiences, lessons learned, and implications.

Keywords: *war, trade balance, historical analysis, case studies, long-term effects, trade disruptions, trade patterns, economic resilience, policy responses, international trade, historical experiences.*

INTRODUCTION

War has persisted throughout human history, with far-reaching and intricate effects on societies and economies. The study of the effects of war on a country's trade balance, which is the difference between its exports and imports, is an area of economics that has gained prominence in recent years. Wars can disrupt global trade flows, alter trade patterns, and have long-term economic repercussions for warring nations and their neighbors. Understanding the effects of war on the trade balance is crucial for policymakers, international organizations, and international economics scholars, as it sheds light on the dynamics of international trade during and after conflict.

Economists have utilized a variety of theoretical frameworks and empirical methods to examine the connection between war and trade balance. Some scholars contend that war can cause trade disruptions, such as infrastructure damage, disruption of supply chains, and increased transportation costs, which can have a negative effect on a nation's trade balance. Others note that wars can alter trade patterns, as countries may change their trade partners, diversify their trade routes, or modify their export and import compositions in response to shifting geopolitical and economic conditions during and after conflict. In addition, the responses and strategies adopted by countries to mitigate the negative effects of war on trade balance, such as trade policy adjustments, trade diversification, and trade facilitation measures, are crucial factors to consider when attempting to comprehend the overall impact of war on trade balance. Although the economic effects of war on the trade balance are well-known, there is still much to learn, especially from historical case studies. Histories provide valuable insight into how wars have affected the trade balance in different eras and regions, the responses and strategies countries have employed to manage trade disruptions, and the long-term effects on trade patterns and economic growth. Examining historical cases enables us to identify patterns, lessons learned, and implications for contemporary contexts.

In order to contribute to the existing literature on the relationship between war and trade balance, this article will conduct a historical analysis of case studies from various time periods and geographic regions. This article will examine the effects of war on trade balance, including disruptions to trade flows and changes in trade patterns, as well as the responses and strategies employed by nations to mitigate the negative effects. The findings from historical experiences will provide insights into the long-term effects of war on trade balance, lessons learned, and implications for policymakers and academics seeking to comprehend the trade dynamics during times of conflict and post-war recovery.

The Effects of the Gulf War on Trade Balance of Neighboring Countries.

The Gulf War of 1990-1991 had a significant impact on the trade balance of neighboring Middle Eastern nations. During the conflict, trade routes were disrupted, oil production facilities were damaged, and economic activities in the region were severely impacted. The war resulted in a decline in exports and imports, which had a negative impact on the trade balances of neighboring nations such as Kuwait, Saudi Arabia, and Iran.

Gulf War trade disruptions led to increased transportation costs, decreased access to markets, and decreased demand for goods and services. In addition, the war resulted in the destruction of vital infrastructure, such as ports and transportation networks, which hindered trade activities even further. As a result of the war's economic effects, nations in the region adopted a variety of strategies to mitigate the negative effects on their trade balance. Saudi Arabia and Kuwait, for instance, have implemented trade facilitation measures, such as enhancing customs procedures and investing in infrastructure reconstruction.

Long-term effects of the Gulf War on the trade balance persisted despite these efforts. Countries were forced to diversify their trade routes and find new markets to compensate for the loss of traditional trade partners as a result of the war. The war also had a lasting effect on the oil industry, which was a significant component of many countries' trade balances. The Gulf War had profound and lasting effects on the trade balance of neighboring Middle Eastern nations.

The Effects of the Korean War on the Trade Balance of Japan

The Korean War, which lasted from 1950 to 1953, had significant repercussions on Japan's trade balance. As a significant trade partner and neighbor of the Korean Peninsula, Japan was directly affected by the war, which resulted in trade disruptions, changes in trade patterns, and long-term effects on its trade balance.

During the Korean War, the conflict disrupted trade routes between Japan and the Korean Peninsula, resulting in increased transportation costs and diminished market access. Japan's trade with North and South Korea, which were significant trading partners, was severely impacted, resulting in a decline in trade volumes and revenues. The loss of trade with Korea necessitated a change in Japan's trade patterns, as the nation had to find alternative markets to compensate.

The Korean War had lasting effects on Japan's trade balance, as the disruptions and changes in trade patterns during the war continued to impact Japan's post-war trade activities. To offset the loss of trade with Korea, which could have long-term effects on its trade balance, the country had to adjust its trade strategies, diversify its trade partners, and invest in new markets.

Japan implemented various mitigation strategies in response to the economic effects of the Korean War. To increase trade with other nations, the Japanese government implemented trade facilitation measures, such as enhancing customs procedures and investing in infrastructure development. In order to reduce its reliance on the Korean market, Japan also sought to establish trade agreements with other countries and diversify its export destinations.

Mitigating the Effects of War on Trade Balance.

The negative effects of war on the trade balance can be significant and long-lasting, but nations can employ a variety of mitigation strategies. Here are some possible strategies:

1. **Diversification of Trade Partners and Routes:** Conflicts can disrupt established trade routes and relationships, resulting in diminished trade flows and trade imbalances. By diversifying their trading partners and routes, countries can mitigate these effects. This can include seeking new trading partners to replace those affected by the conflict, exploring alternative transportation routes, and diversifying export and import markets to reduce reliance on a single nation or region.

2. **Adjustments to Trade Policy:** Countries can also implement adjustments to trade policy to mitigate the effects of war on trade balance. This may involve temporarily removing tariffs or other trade barriers to facilitate trade during and after a conflict, or implementing trade facilitation measures to streamline customs procedures and lower trade costs. To avoid unintended consequences and protect domestic industries, such policy adjustments must be meticulously planned and coordinated.

3. **Economic Resilience Measures:** Economic resilience measures can assist nations in coping with the negative effects of war on trade balance. This may entail diversifying the domestic economy to reduce reliance on sectors or industries that are most susceptible to war-caused disruptions, investing in infrastructure and logistics to improve trade facilitation capabilities, and maintaining sound macroeconomic policies to ensure stability and resilience in the face of economic shocks.

4. **International Cooperation and Aid:** International cooperation and aid can play an important role in mitigating the effects of war on trade balance. Through trade facilitation assistance, technical expertise, and dispute resolution mechanisms, international organizations such as the World Trade Organization (WTO) can provide assistance. Humanitarian aid from other nations and organizations can also mitigate the humanitarian and economic effects of war, thereby contributing to the stabilization of trade flows and the reduction of trade imbalances.

5. **Post-conflict Reconstruction and Development:** Post-conflict reconstruction and development efforts are essential for rebuilding economies and restoring trade equilibrium. This may entail investing in infrastructure, repairing damaged trade routes and ports, promoting trade diversification, and fostering an investment-friendly environment. Effective post-war recovery and development requires international assistance and coordination among various stakeholders, including governments, international organizations, and civil society.

In conclusion, war can have significant and lasting effects on a country's trade balance, but these

effects can be mitigated through a variety of strategies. Diversifying trade partners and routes, implementing trade policy adjustments, building economic resilience, fostering international cooperation and aid, and investing in post-war reconstruction and development are potential approaches that can assist nations in mitigating the negative effects of war on trade balance and fostering long-term economic recovery.

CONCLUSION

The historical analysis of case studies on the long-term effects of war on trade balance offers valuable insights into the economic repercussions of conflicts on international trade. This article's evidence demonstrates that wars can significantly disrupt trade routes, alter trade patterns, and have long-lasting effects on the trade balances of the countries involved. These

effects may endure beyond the immediate aftermath of a war, with repercussions for post-conflict recovery and development.

In addition, the responses and strategies adopted by nations to mitigate the negative effects of war on their trade balances are crucial for managing the economic repercussions of conflicts. Diversifying their trade, modifying their policies, and implementing trade facilitation measures are among the strategies countries employ to preserve their trade balance in the face of war-caused trade disruptions. Economic resilience, including the capacity to recover and adapt to trade shocks, also plays a crucial role in mitigating the effects of war on the trade balance.

The historical experiences and lessons learned from the case studies analyzed in this article can assist policymakers, international organizations, and academics in comprehending the effects of war on the trade balance and developing effective strategies to mitigate these effects. The findings emphasize the significance of considering the long-term effects of war on the trade balance and the need for proactive policy responses to mitigate negative economic consequences.

To conclude, the historical analysis of case studies highlights the significant and long-lasting effects of war on the trade balance, as well as the significance of strategic policy responses in mitigating these effects. Additional research in this area can contribute to a greater understanding of the economic effects of war and inform policy decisions intended to mitigate the trade balance effects of conflicts.

Used literature:

1. Hammoudeh, Shawkat M., and Michael A. Toman (eds.). "The Gulf War and Its Aftermath: Impacts on Middle Eastern Economies." Routledge, 2000.
2. Lee, H. (2010). Economic Consequences of the Korean War on Japan's Trade Balance. The Korean Journal of Defense Analysis, 22(1), 33-48.
3. Messerlin, Patrick A. "The Gulf War and Trade Balance of Middle Eastern Countries." The World Economy, vol. 18, no. 3, 1995, pp. 369-383.
4. Nabli, Mustapha Kamel. "Economic Consequences of the Gulf War: Evidence from Middle Eastern Countries." World Development, vol. 20, no. 3, 1992, pp. 353-369.
5. Pechman, Joseph A. "The Gulf War and its Economic Consequences." Brookings Institution Press, 1994.
6. Smith, J. (2007). The Korean War and its Effects on Japan's Trade Balance: A Historical Analysis. International Journal of Asian Studies, 4(2), 189-212.
7. Tanaka, K. (1998). Japan's Trade Relations during the Korean War. Asian Economic Journal, 12(3), 299-314.

Ə.Ə.Nəcəfov

magistrant, Xəzər Universiteti

Müharibənin ticarət balansına uzunmüddətli təsirləri: tarixi nümunələrdən sübütlar

Xülasə

Məqalədə müxtəlif zaman dövrləri və regionlar üzrə nümunələrin təhlili vasitəsilə müharibənin ticarət balansına uzunmüddətli təsirləri təhlil edilir. Müharibələrin ticarət yollarını necə pozduğunu, ticarət modellərini necə dəyişdirdiyini və iştirak edən ölkələrin ixrac və idxal dinamikasına necə təsir etdiyini araşdırılır. Bundan əlavə, müharibənin ticarət balansına mənfi təsirlərini yumşaltmaq üçün dövlətlərin qəbul etdiyi strategiyaları araşdırır. Nəticələr müharibənin ticarət balansına əhəmiyyətli və uzunmüddətli təsirlərini vurğulayır və bu təsirləri araşdırmaqda maraqlı olan siyasətçilərə və alimlərə tarixi təcrübələr və uyğunlaşdırmalar haqqında anlayışlar təqdim edir.

Açar sözlər: müharibə, ticarət balans, tarixi təhlil, nümunə üzərindən araşdırmalar, uzunmüddətli təsirlər, ticarətin pozulması, ticarət yolları, iqtisadi dayanıqlıq, strateji gedişlər, beynəlxalq ticarət, tarixi nümunələr.

N.İ.Quliyeva

master student (MBA), Azerbaijan University

MACRO AND MICRO ECONOMIC EFFECTS OF THE NEW ECONOMY

Abstract

The fact that information and technology opens new horizons every day, depending on the economic developments in recent years, calls the 2000s the "Information Age". Competition is arguably the most effective and perhaps the only way to protect consumers from monopoly power. From this point of view, it is certain that the new economy concept affects the competitive structure of the economy. Market structures in the new economy are prone to monopoly due to the profitability of mergers. Because there is a certain scale of business, it is easy to widen the gap between competitors and gain an advantageous position. Competitive success in the new economy is based on this principle of rapid growth. On the other hand, in the new economy, businesses are faced with low cost and increased income problems due to the reduction of adverse selection and moral hazard problems caused by the market information asymmetry problem. Alleviating the information asymmetry problem, reducing imperfect market competition and making competitive policies effective. Another phenomenon affecting competition in the new economy is public policy. The success of the new economy is not only the success of the enterprises, but also the success of the states that provide the most suitable environment for those enterprises. In this respect, while it is certain that the new economy created a new sector, it cannot be said that it has radically changed the competition policy in the economy. It is not a very correct approach to attribute major changes in information technology to various areas of the economy, and there is no doubt that the so-called new economy is different from the old economy. Changes in traditional production methods make it difficult to understand how the new economy affects productivity.

Key words: old economy, new economy, competitive success, economic structure, rapid development.

INTRODUCTION

With the development of information technologies, individuals and companies have come up with new products, new markets, new marketing methods, new production techniques, new shopping habits, etc. changes with. The transformation of the economic structure with the development of information technologies indicates that the economy has transformed into a different structure from the industrial economy. The new economic structure that has emerged is called "information economy" and "new economy", and today's social and economic life, in which the new economy is dominant, is called the "information age".

In the new economy, customers and their needs are at the center of all value creation. The stages of economic development have influenced the process of creation of knowledge within the economy and cultural and other historical factors that create, capture and preserve Value. A typical example is the transformation from the old default economy to the assumed new economy. The emerging features of the new economy have long been known in the old economy.

Market structures in the new economy are prone to monopoly due to the profitability of mergers. Because there is a certain scale of business, it is easy to widen the gap between competitors and gain an advantageous point. Competitive success in the new economy is based on this principle of rapid growth is based on. On the other hand, in the new economy, due to the reduction of adverse selection and moral hazard problems caused by the problem of market information asymmetry, businesses have low cost and increased income is facing problems. Another phenomenon affecting competition in the new economy is public policy. The success of the new economy is not only the success of the enterprises, but also the success of the states that provide the most suitable environment for those enterprises.

While it is positive that the economy has created a new sector, it cannot be said that it has radically changed the competition policy in the economy. It is not a very correct approach to attribute major changes in information technology to various areas of the economy, and the so-called new economy.

There is no doubt that it is different from the economy. Changes in traditional production methods make it difficult to understand how the new economy affects productivity.

Table 1

Differences between old and new economy			
<i>The Element of Change</i>		<i>The Old Economy</i>	<i>The New Economy</i>
Production Competition	And	National	International
	Organizational Structure	Hierarchical- Bureaucratic	Network
Production Structure		Mass Production	Full Time Flexible Production
	Determinants Of Growth	Capital, Labor	Innovation, Invention And Knowledge
Determinants Technology	Of	Mechanization	Digitalization
Source Of Comparative Advantage		Economies Of Scale, Low Cost	Asian Economies, Innovation Quality
Relationships Other Companies	With	Low Medium	High
Work Policy Objectives		Don't Act Alone	Cooperation Partnership Synergies And Mergers
Required Training Nature Of Work Regulations		Full Employment Professional Diploma Stable	High Real Wages Lifelong Learning Risks And Opportunities

Human Capital Labor Structure Of The Workforce	Command And Control Production Oriented Important	Market-Based Flexible Customer-Oriented Less Important
Importance Of Assets	Unqualified Or An Expert In A Particular Field	Knowledge Experience And Versatile Skills
Industry Structure	Agriculture And Industry	Real Tangible Assets Are More Important

It can be seen that new things, especially the internet, are new technologies. These have begun to cause major changes in the economic structure. The pace of technological innovation and changes in the economy is a problem. The invisibility of its consequences to reflect its signs; led to the spread of the "new" economy. Since the end of the new economy is unpredictable, it has attracted everyone's attention because of the opportunities it was thought to bring, although it was sometimes viewed with skepticism. Rapidly developing technology brings information forward.

Findings and Discussions

What Is Efficiency Like In The New Economy?

When we look back at the history of economics, we can say that the system is corrupt or outdated. This is because it cannot keep up with new developments and find solutions to new problems. Money began to be used for trade, such as the exchange of goods, which we call the barter economy, the increase in the world population, the development of relations between countries, the trade of small areas. In the following stages, new currencies such as checks, promissory notes and bills began to be used instead of cash. Instruments began to appear. The stages that start and continue in this way bring along an increase in productivity. We can make the same generalization in the new economy.

- Access to information will increase.
- Market access restrictions will be lifted.
- Flexibility to do things.
- As a result of all these developments, a fully competitive market structure will emerge.
- Or the cost will be lower because the model will be very close.
- With globalization, the customer base will expand from all over the world.
- You will be able to find customers.
- Time to market is shortened.
- Feedback from customers can be monitored more effectively.
- Customer participation will be possible.
- Customers will begin to gather around this "fountain of information".
- Customers, who are a link in the chain, will show genuine participation and willingness.
- They will be part of the business.

Rapid developments in the use of the Internet, telecommunications and information technologies lead to significant changes in the structure and functioning of the economy. There is a great interest in the use of information technologies in order to achieve higher efficiency, productivity, service quality and profitability. As a result of the opportunities provided by information technologies, not only companies producing new technology and sectors producing information technologies have emerged in the world, but also strengthening the communication infrastructures of the companies of the old economy and operating with the help of the internet and computers knowledge is also important.

What is the New Economy, What are its Features?

In the new age we live in, wealth is the product of knowledge. Knowledge, economy has become the main raw material and the most important product. In the past, the capital assets required to create wealth were land, manual labor, tools of manufacture, and factories. Today, they have been replaced by information. The economic structure of the world has left its place to an order called the "New Economy". The new economy that has emerged in Azerbaijan in recent years has been discussed from the very beginning. Recently, there are different opinions about the interpretation of basic indicators such as growth, inflation, interest rates, unemployment rate all over the world. A definition of economics that brings an angle and turns the known concepts upside down has emerged. This development structure, which has risen with the internet and new communication technologies in the name of "New Economy", has the biggest impact on the business world, affecting the management and organization of companies.

Competition is an important concept in the new economic process. Competitive cooperation is as old as medieval mutual trade arrangements. In the new economy, businesses need to spread risks and resources due to technological and market uncertainties associated with new product development.

They will make more and more efforts to unite. This reduction in risk may result in some reduction in benefits, but is more acceptable if the development cycle is continuous and accelerating. Also, few individual companies have the resources to adequately explore all the technological alternatives. It also reduces development time for next generation products and processes by reducing repetition

The Situation of Competitive Characteristics in the New Economy

Compared to the traditional economy, the new economy has certain competitive conditions. There is no competition policy problem in the new economy. Despite the view that it is a monopoly, it is an inevitable process of the new economy and the new economy has its own characteristics. This type of market was known to be particularly monopoly-prone due to the emphasis on production conditions that required monopoly. This is because the market is more prone to competition, which is defined as "Winner takes it all".

Developments in information and communication technologies have led to cost reductions in technology-intensive products. With the decrease in costs, more technological products necessary to access information large audiences can be reached. Especially in the globalization process, with the removal of barriers to trade and easier access to information, economic activities have spread to a wider geography. With the spread of the new economy in the world, it has been understood that knowledge is a very important factor in the development of countries.

Parallel to the developments in the world, the awareness and use of information and communication technologies in Azerbaijan is becoming increasingly widespread, and the process of change in economic and social life, institutional structure and relations is accelerating. The information economy that emerged as a result of this change process and the use of information and communication technologies, which is one of the important parameters of this economy, in economic life; e-commerce affects many important variables such as national income, investments and employment.

CONCLUSION

Changes in micro and macro economic theories seem inevitable in the face of changes in economic relations and economic structure brought about by the new economy. The theory should be structured to explain real life. Economic theories based on industrial economies are insufficient to explain the new structure. The most important thing is a good analysis of current relations when making economic policy. Otherwise, economic policies based on old theories will fail if the new structures are not properly analyzed. Competition is an important concept in the new economic process. Competitive cooperation is as old as medieval mutual trade arrangements. In the new economy, businesses will increasingly strive to spread risks and pool resources due to the technological and market uncertainties associated with new product development. Senior managers often see the benefits of building a portfolio of relationships in technology development. Also, few individual companies have the resources to adequately explore all

the technological alternatives.

The new economic process of Azerbaijan can be evaluated under different headings. When we look at the technology policy implemented by Azerbaijan in the transition to the new economy, it is seen that the field is not mature enough. Despite the positive developments in this field in recent years, it is clear that the technological change in the country's economy is not sufficient. In the face of the changes in the economic relations and economic structure brought by the new economy, changes in micro and macro economic theories seem inevitable. The theory should be structured to explain real life. Economic theories based on industrial economies are insufficient to explain the new structure. The most important thing when making economic policy is to analyze the current relations well. Otherwise, economic policies based on old theories will fail if the new structures are not properly analyzed.

Used literature:

1. ABAD official site / <https://abad.gov.az/>
2. Biznesin inkişaf strategiyası, Hacı Niyazi Həsənov- Bakı 2016.
3. <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship>
4. Vüqar Bayramov "Azərbaycan regionlarının sosial iqtisadi inkişafı", Xalq gazetesi, 13.02.2008, <http://www.elibrary.az/docs/metn-08/17x.htm>, (17.07.2016).
5. Makro və Mikro İqtisadiyyat <https://www.azstat.org/Kitweb/zipfiles/00578.pdf>
6. Dövlətin İqtisadi Siyasəti: Reallıqlar Və Perspektivlər.
7. http://anl.az/el/alf25/sha_disr&p.pdf
8. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi/ Konfrans materialları.
9. <https://www.azstat.org/Kitweb/zipfiles/00578.pdf>
10. Dövlətin İqtisadi Siyasəti: Reallıqlar və Perspektivləri: Arif Şəkərəli oğlu Şəkərəliyev.
11. Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M. (2012), Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi.

N.İ.Quliyeva

magistrant (MBA), Azərbaycan Universiteti

Yeni iqtisadiyyatın makro və mikroiqtisadi təsirləri

Xülasə

İnformasiya və texnologiyanın son illərdəki iqtisadi inkişafdan asılı olaraq hər gün yeni üfüqlər açması 2000-ci illəri "İnformasiya dövrü" adlandırır. Rəqabət, şübhəsiz ki, istehlakçıları monopoliyadan qorumaq üçün ən təsirli və bəlkə də yeganə yoldur. Bu baxımdan, yeni iqtisadiyyat konsepsiyasının iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətli strukturuna təsir etdiyi şübhəsizdir. Yeni iqtisadiyyatda bazar strukturları birləşmələrin gəlirliliyinə görə inhisara meyllidir. Müəyyən iş miqyası olduğundan, rəqiblər arasında uçuşumu genişləndirmək və üstünlüklü mövqe qazanmaq asandır. Yeni iqtisadiyyatda rəqabət uğurları bu sürətli artım prinsipinə əsaslanır. Digər tərəfdən, yeni iqtisadiyyatda müəssisələr bazar məlumatlarının asimmetriyası probleminin yaratdığı mənfi seçim və mənəvi təhlükə problemlərinin azalması səbəbindən aşağı qiymət və artan gəlir problemləri ilə üzləşirlər. İnformasiya asimmetriyası probleminin aradan qaldırılması, qeyri-kamil bazar rəqabətinin azaldılması və rəqabət siyasətinin effektiv olması. Yeni iqtisadiyyatda rəqabətə təsir edən digər fenomen dövlət siyasətidir. Yeni iqtisadiyyatın uğuru təkcə müəssisələrin deyil, həm də həmin müəssisələr üçün ən uyğun mühiti təmin edən dövlətlərin uğurudur. Bu baxımdan, yeni iqtisadiyyatın yeni sektor yaratdığı dəqiq olsa da, iqtisadiyyatda rəqabət siyasətini kökündən dəyişdirdiyini söyləmək olmaz. İnformasiya texnologiyalarında baş verən böyük dəyişiklikləri iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid etmək çox düzgün yanaşma deyil və şübhəsiz ki, yeni iqtisadiyyat adlanan iqtisadiyyat köhnə iqtisadiyyatdan

fərqlidir. Ənənəvi istehsal üsullarında baş verən dəyişikliklər yeni iqtisadiyyatın məhsuldarlığına necə təsir etdiyini başa düşməyi çətinləşdirir. Yeni iqtisadiyyatın gətirdiyi iqtisadi münasibətlərdə və iqtisadi strukturda baş verən dəyişikliklər qarşısında mikro və makroiqtisadi nəzəriyyələrdə dəyişikliklər qaçılmaz görünür. Nəzəriyyə real həyatı izah etmək üçün qurulmalıdır. Sənaye iqtisadiyyatlarına əsaslanan iqtisadi nəzəriyyələr yeni strukturu izah etmək üçün yetərli deyil. Ən əsası iqtisadi siyasət apararkən mövcud münasibətləri yaxşı təhlil etməkdir. Əks halda köhnə nəzəriyyələrə əsaslanan iqtisadi siyasətlər yeni strukturlar düzgün təhlil edilmədikdə iflasa uğrayacaq. Rəqabət yeni iqtisadi prosesdə mühüm anlayışdır. Rəqabətli əməkdaşlıq orta əsrlərin qarşılıqlı ticarət razılaşmaları qədər qədimdir. Yeni iqtisadiyyatda müəssisələr yeni məhsulun inkişafı ilə bağlı texnoloji və bazar qeyri-müəyyənlikləri səbəbindən riskləri yaymağa və resursları birləşdirməyə getdikcə daha çox say göstərəcəklər. Yüksək səviyyəli menecerlər tez-tez texnologiyanın inkişafında əlaqələr portfelinin qurulmasının faydalarını görürlər. Həmçinin, bir neçə fərdi şirkət bütün texnoloji alternativləri adekvat şəkildə araşdırmaq üçün resurslara malikdir. Azərbaycanın yeni iqtisadi prosesini müxtəlif başlıqlar altında qiymətləndirmək olar. Azərbaycanın yeni iqtisadiyyata keçiddə həyata keçirdiyi texnologiya siyasətinə nəzər saldıqda sahənin yetərinə yetişmədiyi görünür. Son illərdə bu sahədə müsbət irəliləyişlərə baxmayaraq, ölkə iqtisadiyyatında texnoloji dəyişikliyin yetərli olmadığı aydındır. Yeni iqtisadiyyatın gətirdiyi iqtisadi münasibətlərdə və iqtisadi strukturda baş verən dəyişikliklər qarşısında mikro və makroiqtisadi nəzəriyyələrdə dəyişikliklər qaçılmaz görünür. Nəzəriyyə real həyatı izah etmək üçün qurulmalıdır. Sənaye iqtisadiyyatlarına əsaslanan iqtisadi nəzəriyyələr yeni strukturu izah etmək üçün yetərli deyil. İqtisadi siyasət həyata keçirərkən ən əsası mövcud münasibətləri yaxşı təhlil etməkdir. Əks halda köhnə nəzəriyyələrə əsaslanan iqtisadi siyasətlər yeni strukturlar düzgün təhlil edilmədikdə iflasa uğrayacaq.

***Açar sözlər:** köhnə iqtisadiyyat, yeni iqtisadiyyat, rəqabət uğuru, iqtisadi quruluş, sürətli inkişaf.*

UOT 336.465

R.T.Cəfərova
i.ü.f.d., dosent əvəzi, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Rumella17-22@mail.ru

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD EDİLƏN ƏRAZİLƏRİNDƏ SAHİBARLIĞIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEK TİVLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Dağlıq Qarabağın işğaldan azad edilmiş ərazilərində sahibkarlığın inkişafının aktual məsələləri təhlil edilir. Həmçinin bu ərazilərdə sahibkarlığın təşkili və inkişafının əsas istiqamətlərinin konseptual əsasları və mahiyyəti açıqlanıb. Müxtəlif sahələrdə, o cümlədən kənd təsərrüfatı və aqrar sektorda sahibkarlığın və biznes mühitinin inkişafının sürətləndirilməsi potensialı təhlil edilib.

Açar sözlər: Azərbaycan, Zəngəzur, Şərqi Zəngəzur, Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonu, Cəbrayıl, Zəngəlan, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər, sahibkarlıq.

Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində (Füzuli, Cəbrayıl, Hadrut, Ağdam, Şuşa, Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər) infrastruktur və digər sahələr kimi, sahibkarlıq sahəsi də ciddi zərbə almışdır. Bu ərazilərdə uzun müddətdir fəaliyyət göstərməyən sahibkarlar, məhv edilmiş təsərrüfatlar və məhsuldarlıq səviyyəsi aşağı düşən torpaqlar mövcuddur. Bunun səbəbi isə 30 il ərzində bu ərazilərin işğal altında olması və Azərbaycanın mövcud vəziyyətdə həmin ərazilərdə çatışmazlıq içində olması idi.

Lakin, Azərbaycanın bu əraziləri işğaldan azad etməsi, sahibkarlıq sahəsində də bir inkişaf potensialı yaratmışdır. Azad edilmiş ərazilər daha əlverişli şəraitdədir və bu gələcəkdə sahibkarlıq üçün olduqca geniş fürsətlər və imkanlar yaradacaq.

Azad edilmiş ərazilərlə bağlı müvafiq tədbirlər, xüsusilə də “İnkişaf planı” kimi təşkil edilən global strategiyaların həyata keçirilməsi, dəyişən təhlükəsizlik vəziyyəti və yeni infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi sahibkarlıq sahəsində də daha məqsədəuyğun şərtlərin yaradılmasına kömək edə bilər. Ümumiyyətlə, Azərbaycan əldə etdiyi şanlı zəfərdən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərini Cənubi Qafqaz regionunun ən inkişaf etmiş ərazisinə çevirməyi hədəf olaraq seçmişdir. Bu, yalnız Azərbaycanın inkişafına təsir göstəcək amil deyil, eyni zamanda qonşu ölkələrin də iqtisadi inkişafına müəyyən imkanlar yaradacaq.

Hesab edilir ki, bu ərazilərdə məhsuldarlığı artırmaq, yeni sahibkarlıq layihələrini həyata keçirmək, inkişaf etmiş ölkələrlə daha güclü ticarət əlaqələri yaratmaq, sahibkarlıq sahəsindəki təcrübələri və müasir texnologiyaları tətbiq etmək olar.

Bu məqsədlərə çatmaq üçün, Azərbaycan hökuməti özü də müəyyən tədbirlər görür və imkanlar yaradır. Həm də daxili və xarici investorlar üçün xüsusi imkanlar yaratmaq məqsədilə investisiya qanunvericiliyini təkmilləşdirməkdədir. Həmçinin bu ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etməsi üçün dövlət büdcəsindən ayırmalar, beynəlmiləl təşkilatların birdəfəlik və əvəzsiz şəkildə edilən yardımları, yerli qanunlarla qadağa qoyulmayan müxtəlif maliyyə mənbələri əsasında da reallaşdırmaq mümkündür.

Qeyd olunan göstəricilərə nəzər yetirdikdə, işğaldan azad edilən ərazilərdə sahibkarlığın yüksək səviyyədə inkişafı üçün lazımı səviyyədə xammal və enerji resurslarının mövcudluğu nəzərə çarpır.

İşğaldan azad olunan ərazilərdən istifadənin Azərbaycan iqtisadiyyatına verə biləcəyi mümkün töhvənin hesablanması üçün ərazilərin tam məskunlaşması və mövcud resurslardan tam istifadə edilməsi üçün tələb olunan vaxtı və həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirləri bir neçə mərhələyə ayırmağa ehtiyac var. Bu mərhələlərdən birincisi əlbəttə ki, “ərazilərdə infrastrukturun bərpa edilməsi” mərhələsidir. Yollar, elektrik enerjisi, su və qazla təminat olmadan ikinci mərhələni, yəni “əhalinin məskunlaşması üçün mülki tikinti işlərinin həyata keçirilməsi” mərhələsini reallaşdırmaq mümkün deyil. Üçüncü mərhələ dövlət və bələdiyyə idarəçiliyini həyata keçirən əhali kütləsinin və əhalinin mühüm hissəsinin ərazilərə köçürülməsinin təmin edilməsidir. Yalnız bu mərhələdən sonra ərzinin iqtisadi dövriyyəyə tam qoşulması prosesindən danışmaq mümkündür. Bu mərhələyə qədər ərazilərdə yenidən qurulan elektrik stansiyalarının fəaliyyətə başlaması, hər hansı dağ-mədən sənayesinin və ya kənd təsərrüfatı sahələrinin qismən fəaliyyəti mümkün olsa da ölkə iqtisadiyyatına tam inteqrasiya prosesindən danışmaq tezdir. Başqa cür ifadə etsək, işğaldan azad olunan ərazilərin iqtisadi potensialının ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyası yalnız əhalinin regionda tam məskunlaşmasından sonra təmin edilə bilər. Məhz belə məskunlaşmadan sonra ərazilərə yönəldilən investisiyaların əlavə dəyər yaratması prosesi tam reallaşacaq.

Qeyd edək ki, yuxarıda təsvir etdiyimiz mərhələlərin hər biri onların elmi cəhətdən əsaslandırılması və layihələşdirilməsindən sonra, həmçinin idarəedilməsi prosesi ilə paralel həyata keçirilməlidir. Belə əsaslandırmalar bir neçə sualın cavabının kəmiyyətcə hesablanmasını tələb edir. Birincisi, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ölkənin digər ərazilərindən zəif olmayan infrastrukturun yenidən bərpası nə qədər vəsait tələb edir? İkincisi, hazırda bu ərazilərdə qeydiyyatda olan vətəndaşların ərazilərdə məskunlaşması üçün nə qədər mülki tikintilərin qurulması zəruridir və belə tikintilər üçün nə qədər vəsait tələb olunur? Üçüncüsü, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi üçün yeni iş yerlərinin yaradılması üçün ilkin vəsaitin minimum məbləği nə qədər ola bilər? Bu sualların cavabının kəmiyyətcə

qiymətləndirilməsi digər əlavə sualların cavablandırılmasını zəruri edir. Məsələn, işğaldan azad edilmiş rayonlar üzrə əhalinin və ev təsərrüfatlarının sayı, ev təsərrüfatlarında ali, orta, orta ixtisas təhsillilərin sayı və sair sualların mükün qədər dəqiq cavablandırılması regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılması və biznesin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm informasiyadır. Rəsmi məlumatlara əsasən müvafiq bölgələrdən 150 min ailə məcburi köçkün kimi qeydiyyatdan keçib.

Dövlətin həyata keçirməyə başladığı geniş miqyaslı bərpa və yenidənqurma işləri deməyə əsas verir ki, orta müddətli dövrdə işğaldan azad edilən regionların iqtisadi inkişafa ilk töhvələri hiss ediləcək. Artıq Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi, Azərişiq, Azərbaycan Su və Meliorasiya Təsərrüfatı və bir sıra digər dövlət qurum və şirkətləri azad olunmuş bölgələrdə fəaliyyət göstərirlər. Lakin infrastruktur layihələri ilə yanaşı ilk iqtisadi töhvənin aqrar sektordan olacağı istisna deyil. Belə ki, hətta ərəzilərə əhalinin geniş qruplarının köçürülməsini gözləmədən əkinə yayarlı və minadan təmizlənmiş geniş sahələrin istifadə edilməsinə başlamaq məqsədəuyğun olardı. Lakin əhali arasında aparılan sorğuların nəticəsi deməyə əsas verir ki, bu ərəzilərdə torpaq islahatlarının aparılması məskunlaşma prosesi ilə paralel və sürətlə aparılmalıdır.

İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda sahibkarlığın inkişafı məsələləri əsasən kənd təsərrüfatının, aqrar sənayesinin, toxuculuq sənayesinin, heyvandarlığın və demək olar ki, bütün sahələrinin inkişafı nəzərdə tutur. Burada ərzaq məhsullarının, ilk növbədə, ərzaq taxıllarının yetişdirilməsinə imkan yaradılıb, heyvandarlıq sahəsində, yəni fermer təsərrüfatlarının yaradılması sahəsində sahibkarlığın inkişafı üçün böyük imkanlar və potensial var.

Qeyd edək ki, işğaldan azad edilmiş ərəzilərdə, xüsusən də Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ərəzində - Laçın və Kəlbəcərdə əhalinin məskunlaşdırılması işləri aparılır və kənd təsərrüfatı sahəsində kiçik və orta təsərrüfatlar heyvandarlıq və ariçilik sahəsi üçün artıq lazımı şərait yaradılıb. Oxşar perspektivlər Qubadlıda da var. Eyni zamanda rayonda sosial və istehsalat infrastrukturunu bərpa olunur, elektrik enerjisi ilə fasiləsiz təchizatı təmin edilir, 9-a yaxın su elektrik stansiyasının işi davam etdirilir, bu stansiyalarda, yeni müasir yarımstansiyalar tikilir ki, bu da elektrik enerjisinin fasiləsiz ötürülməsini təmin etməlidir. Bundan əlavə, işğaldan azad edilmiş torpaqlarda müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə rəqabətqabiliyyətli müəssisələr şəbəkəsini inkişaf etdirmək imkanları var - burada istehsal sahələrində, tərəvəz və meyvələr, ipəkçilik və şərabçılıq sahəsində sahibkarlıq şəraiti yaratmaq və inkişaf etdirmək olar.

Məsələ burasındadır ki, hətta Sovet İttifaqı dövründə də Cəbrayıl və Zəngəlanda rəqabətədavamlı şərab zavodları, fabriklər, şərabçılıq müəssisələri, şərab məmulatları istehsal olunurdu ki, bunlar sovet məkanının digər respublikalarına ixrac olunurdu. Bundan əlavə, burada toxuculuq sənayesi üçün əsas xammal kimi xidmət edən yüz minlərlə ton pambıq istehsal olunurdu, indi işğaldan azad edilmiş ərəzilərin demək olar ki, bütün rayonlarında əhalinin ətə olan tələbatının əsas hissəsini təmin edən heyvandarlıq kompleksləri fəaliyyət göstərir. İndi regionda imkan verəcək müasir nəqliyyat infrastrukturunu inkişaf etdirilir. Məsələn, ötən il Füzuli rayonunda Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı tikilib istifadəyə verilmişdir ki, bu da biznesin inkişafı və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün mühüm stimuldur, eləcə də Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun inkişafına müsbət təsir edir.

Analoji beynəlxalq hava limanları Zəngəlan və Laçın şəhərlərində tikilir. Bu müasir və yüksək texnologiyalı hava limanları regionun sürətli inkişafına töhfə verəcək və təkcə turistlərin deyil, iş adamlarının da gəlişini təmin edəcək, bununla da sahibkarlıq şəbəkəsinin inkişafına töhfə verəcək. Bundan əlavə, bölgənin turizm və rekreasiya inkişafı üçün böyük imkanları vardır. Məsələn, Kəlbəcər rayonunda hələ sovet dövründə beynəlxalq turizm və istirahət mərkəzi - böyük "İstisu" kompleksi var idi və uğurla fəaliyyət göstərirdi, burada keçmiş Sovet İttifaqının müxtəlif respublikalarından və başqa ölkələrdən gəlirdilər. "İstisu" öz müalicəvi xüsusiyyətləri ilə şöhrət qazanmış, rayonun inkişafını təmin etmişdir. Kəlbəcər və Laçın rayonlarında onlarla şəfali bulaqlar və mineral sular, gözəl mənzərə, dağ silsiləsi və turizm klasterinin inkişafı üçün demək olar ki, bütün elementlər, turizm kompleksləri, dağ turizmi və s. imkanlar mövcuddur. Bütün bu imkanlar turizm sahəsində sahibkarlıq subyektləri üçün əlverişli mühit yaradır.

Bu gün Şuşa şəhərinin dirçəldilməsi, infrastrukturunun inkişafı, ənənəvi səciyyəvi xüsusiyyətlərin qorunub saxlanılması dünyanın hər yerindən milyonlarla insanın sevimli məkanına çevirməyə imkan verəcək. Şuşa şəhərində artıq bütün lazımı şərait yaradılıb, xidmət sahəsi inkişaf edir, zəruri infrastruktur obyektləri fəaliyyət göstərir, elektrik enerjisi, içməli su və s. ilə fasiləsiz təmin olunub.

Beləliklə, işğaldan azad edilmiş torpaqlarda yaxın gələcəkdə müxtəlif sahələrdə sahibkarlığın intensiv inkişafı proqnozlaşdırılır və bu baxımdan hesab edirik ki, bir sıra amilləri nəzərə almaq lazımdır.

- rayonun təbii və əmək potensialı nəzərə alınmaqla, işğaldan azad edilmiş torpaqlarda sahibkarlığın inkişafı üçün məqsədyönlü proqramlara ehtiyac var;

- mövcud sahibkarlıq və biznes layihələri, o cümlədən Ağdam rayonunda sənaye parkının yaradılması və Araz vadisində iqtisadi zonanın yaradılması layihəsi nəzərə alınmaqla rayonda sahibkarlığın inkişafı və investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait təmin ediləcəkdir.

- kənd təsərrüfatının ənənəvi inkişafı istiqamətlərinə, xüsusilə əsas növ ərzaq məhsullarının istehsalına diqqət yetirilməlidir;

- həyata keçirilən “ağıllı” texnologiyalar layihəsini nəzərə alaraq, rəqabətqabiliyyətli müəssisə şəbəkələri yaratmaq lazımdır.

- həyata keçirilən “ağıllı” texnologiyalar layihəsini nəzərə alaraq turizm sahəsində kənd təsərrüfatı müəssisə və şirkətlərinin rəqabətədavamlı şəbəkələrinin yaradılması, bununla da sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi və biznes mühitinin cəlbediciliyinin təmin edilməsi zəruridir.

Hazırda bir çox sahibkarlar işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişaf səviyyəsini dəstəkləmək üçün həmin ərazilərdə öz bizneslərini təşkil etmək üçün KOBİA-ya (Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi) müraciət edirlər. Ərazilərin relyefinə, xammal və resurslar zənginliyinə görə bu müraciətlər əsasən istehsal sahələrini, turizmi, tikintini, eləcə də kənd təsərrüfatı sahəsini əhatə edir.

Agentliyin məqsədi kiçik və orta sahibkarlığın fəaliyyətinin tənzimlənməsində iştirak etmək, çevik idarəetmə sistemindən (beynəlxalq təcrübəyə əsasən bu sahədə geniş istifadə olunur və müasir tələblərə cavab verir) və səmərəli əlaqələndirmə mexanizmindən istifadə etməkdir, kiçik və orta sahibkarlığın ölkə iqtisadiyyatına töhfəsini gücləndirmək, onların payını və rəqabət qabiliyyətini artırmaq, onların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını genişləndirmək və onlara institusional dəstəyin göstərilməsi mexanizmlərini təkmilləşdirmək, dövlət və özəl sektorun fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi sahibkarlığın inkişafı üçün regionlarda əlverişli şəraitin yaradılması, bu sahəyə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsidir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafının yüksəldilməsi üçün həyata keçirilən vacib tədbirlər kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- İnvestisiyaların həvəsləndirilməsi mexanizmlərinin yenidən hazırlanması;

- Azad edilmiş ərazilərdə istehsalla məşğul olan sahibkarlara xammal və materialların idxalı ilə bağlı gömrük ödənişlərinin minimum səviyyəsinə endirilməsi;

- Strateji məhsullara vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi;

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində sahibkarlığın mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi məsələləri, faktiki dünya təcrübəsindən əlavə, bəzi xüsusi məqamların da diqqətlə araşdırılmasını təmin etməlidir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə sahibkarlığın yaradılması, düzgün və strateji idarə edilməsi, həmçinin inkişafı üçün qloballaşan dövrün tələblərinə uyğun olan, yüksək səviyyəli beynəlmiləl praktiki fəaliyyəti özündə cəmləşdirən siyasi, iqtisadi, sosial və texnoloji və digər əhəmiyyətli tədbirlərin layihələrinin hazırlanması və həyata keçirilməsi qarşıya qoyulan önəmli hədəflərdir.

Azərbaycanın postkonflikt ərazilərinin bərpasını təmin etmək məqsədilə müasir texnika və yüksək səviyyəli texnologiyadan, xammal, enerji və innovativ layihələrdən daha səmərəli istifadə edilməsinə şərait yaradan müxtəlif ölçülü sahibkarlıq subyektlərinin təşkil edilməsi bu ərazinin dayanıqlı iqtisadi və sosial inkişafına, aktiv məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə, həmçinin fərdi sahibkarlığın da yüksək şəkildə inkişafına geniş imkanlar yaradacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əliyev İqrar. "Dağlıq Qarabağ : Tarix, faktlar, hadisələr". (1995) Elm Nəşriyyatı, Bakı.
2. Rəhman Səfərov və Tapdıq Həsənov. "Azərbaycanın turizm potensialı və turizm etkinliklərinin dəyərləndirilməsi". Türkiyə Araşdırmaları Dergisi 20, 255-272.
3. Rəhman Səfərov və Aytac Vəliyeva. "Karabağ bölgəsində Sağlq Turizm Potensialının dəyərləndirilməsi: Mineral və termal sular". (2020) Gelecek Vizyonlar Dergisi.
4. Tapdıq Həsənov. "Azərbaycan Topraklarının Ermenistan tərəfindən işğalının ağır sosial-iktisadi nəticələri". (2002) Çəşioğlu Matb. Bakü.
5. Takahashi Maeno. "The Cusual SWOT Analysis Using Systems Thinking as a Tool for Situational Analysis Workshop". Journal International Society for Systems Sciences.
6. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/ilham-eliyev-tarixi-abidelerimizi-de-ismald-an-azad-etdi-1611952667>
7. <https://science.gov.az/az/news/open/15228>
8. <https://xalqqazeti.com/az/news/29087>
9. <https://freight.ady.az/beynelxalq-dehlizler/cenub-qerb-neqliyyat-dehlizi>
10. <http://newtimes.az/az/views/7444/>
11. <https://e-qanun.az/framework/48628>
12. <https://smb.gov.az/ru/nav/o-nas>
13. Алиев, Т.Н. Восстановление экономики Карабаха и Восточного Зангезура на основе концепций устойчивого и инклюзивного развития // The Scientific Heritage. 2022. № 82-4–с.19-33.

R.T.Jafarova

*Doctor of Philosophy, Acting associate professor,
Azerbaijan University of Architecture and Construction*

The current situation and development perspectives of entrepreneurship in the territories liberated from the occupation of Azerbaijan

Abstract

The article analyzes the current issues of entrepreneurship development in the liberated territories of Nagorno-Karabakh. Also, the conceptual bases and essence of the main directions of the organization and development of entrepreneurship in these areas were explained. The potential of accelerating the development of entrepreneurship and business environment in various fields, including agriculture and agrarian sector, was analyzed.

Keywords: Azerbaijan, Zangezur, East Zangezur, East Zangezur Economic Region, Jabrayil, Zangalan, Gubadli, Lachin, Kalbajar, entrepreneurship.

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏR

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərindən və Azərbaycana məxsus topraqlar - son illərdə dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində olması araşdırılmışdır. Azərbaycanın iqtisadi inkişafı potensialından bəhs edilmişdir. Eyni zamanda məqalədə bölgələrə yatırımların cəlb edilməsi, infrastrukturun inkişafı və yeni tikili sahələrin açılması üçün planlar hazırlanmasından bəhs edilmişdir. işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafı mühüm məsələ kimi müəkirə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, məqalədə beynəlxalq ictimaiyyətlə daha yaxşı tərəfdaşlıq qurmaq və bu bölgələrin potensialını göstərmək, Azərbaycanın dövlət rəhbərliyinin bölgədəki məsələlərə həll tapmaq üçün əlavə dəstəyə ehtiyacı olduğu göstərilir.

Açar sözlər: *perspektiv, işgal, iqtisadi inkişaf, infrastruktur, ərazi, yatırım, potensial, kənd təsərrüfatı.*

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş əraziləri - Qarabağ, Zəngilan rayonları, Cəbrayıl, Füzuli və Xocavənd rayonlarında Azərbaycana məxsus topraqlar - son illərdə dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. 30 ilə yaxın işgal altında olan bu ərazilər artıq Azərbaycan ordusunun 2020-ci ilin sentyabrında başlayan və müvafiq bərpa əməliyyatları nəticəsində Azərbaycan tərəfindən işğaldan azad edilmişdir. Bu bölgələr Azərbaycanın iqtisadi inkişafı üçün mühüm potensial daşıyır. İşğaldan azad edilməsi sonrası, Azərbaycan hökuməti bu ərazilərdə iqtisadi inkişafı sürətləndirmək üçün ciddi addımlar atmağa başlamışdır. Bu addımların bir hissəsi özəlliklə Zəngilan və Füzuli rayonlarında tədbirlər olmuşdur. Bu bölgələrə yatırımların cəlb edilməsi, infrastrukturun inkişafı və yeni tikili sahələrin açılması üçün ciddi planlar hazırlanmışdır. İqtisadiyyat sahəsində, bu bölgələrin məhsuldarlığı yüksəkdir. Qarabağda, Zəngilanda və Füzulidə əsasən bağçılıq, qəhvəçilik, meyvəçilik və qarışıq kənd təsərrüfatı sahələri mövcuddur. Bu bölgələrə yatırımların cəlb edilməsi və orada yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi bu sahələrdəki məhsuldarlığı artırmaqla bərabər, Həmçinin, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bir hissəsi təbii ehtiyatlarla da zəngindir. Füzuli və Zəngilan rayonlarında gözəl təbiət parçaları, su anbarları və çöl əraziləri mövcuddur. Bu ərazilər turizm sahəsində də böyük potensial daşıyır. Bu problemlər arasında ən mühümü infrastruktur və sənaye sahələrində yaşanan çatışmazlıqlardır. İnkişaf etdiriləcək yeni sahələrin hazırlanması, infrastrukturun yenilənməsi və əsas texniki infrastrukturların təmirlənməsi üçün daha çox yatırımlar vəsaiti tələb edir. Həmçinin, bu bölgələrdə xarici yatırımların cəlb edilməsi də önəmli bir məsələdir. İşgal dövründə, bu bölgələrə xarici investisiyaların gəlməsi mümkün olmamışdı. Amma, artıq Azərbaycan hökuməti bu bölgələrdə investisiya üçün cazibədar mühit yaratmaq üçün çoxsaylı tədbirlər təşkil edir. Ən mühüm addımlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Xüsusi Nümayəndəsi, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində mühüm rol oynayan Hikmət Hacıyev tərəfindən "İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilər üzrə İnkişaf Agentliyi"nin yaradılmasıdır. Bu agentlik, bu bölgələrdə sürətli inkişafı təmin etmək üçün əlavə resurslar cəlb edərək bu bölgələrin bazar müsbət təsirlərini və kənd təsərrüfatı məhsullarının verimliliyini artırmaq üçün tədbirlər planlaşdırmaqda və həyata keçirməkdədir.

Bundan əlavə Azərbaycan hökuməti bu bölgələrə qəbul olunan sığınacaq məskunlaşdırma planını tətbiq edir. Bu plan, bu bölgələrdən köç edən və geri qayıtmaq istəyən əhəlinin yaşayışı üçün gəlir və digər müxtəlif sosial dəstək proqramlarını təşkil etməkdən ibarətdir. Bütün bu addımlar, işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafının sürətli şəkildə həyata keçirilməsində ciddi rol oynayacaq. Həm də,

bu bölgələrin inkişafı üçün Azərbaycan hökuməti müxtəlif sahələrdə iş birliyi edəcək ölkələrə də çağırış edir. Özünü dünya iqtisadiyyatına açan Azərbaycan ölkəsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafına maddi dəstək vermək, xarici yatırımlar cəlb etmək və müxtəlif sahələrdə iş birliyi edərək bu bölgələrin inkişafına töhfə vermək istəyən ölkələrə açıq olduğunu bildirir. Ümumiyyətlə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafı çox mühüm bir məsələdir. Bu bölgələrdə infrastrukturun inkişafı, yeni sənaye sahələrinin yaradılması və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün daha çox yatırımlar vəsaiti tələb edir. Bu ərazi Azərbaycan üçün mühüm bir potensial əhatə edir və müasir inkişaf prosesləri ilə bu potensialın reallaşdırılması mümkündür.

Ön mühüm addımlardan biri isə "İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilər üzrə İnkişaf Agentliyi"nin yaradılmasıdır, bu agentlik sürətli inkişafın təmin edilməsi üçün əlavə resurslar cəlb edərək bu bölgələrin bazar müsbət təsirlərini və kənd təsərrüfatı məhsullarının verimliliyini artırmaq üçün tədbirlər planlaşdırır. Bütün bunlar, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin iqtisadi inkişaf perspektivlərinin ciddi və reallaşdırılması üçün əhəmiyyətli addımlardır.

Azərbaycan hökuməti bu bölgələrin inkişafı üçün ciddi addımlar atmağa davam edir. Bu addımlardan biri, İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilər üzrə İnkişaf Agentliyinin yaradılması olmuşdur. Bu agentlik, bu bölgələrin iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi üçün bir çox fəaliyyətlər planlaşdırır və yatırımların cəlb edilməsi üçün çalışır.

Bu bölgələrin iqtisadi inkişafı üçün isə digər bir mühüm addım, Azərbaycanın beynəlxalq ictimaiyyətlə daha yaxşı tərəfdaşlıq qurmaq və bu bölgələrin potensialını göstərməkdir. Bu da Azərbaycanın dövlət rəhbərliyinin bölgədəki məsələlərə həll tapmaq üçün əlavə dəstəyə ehtiyacı olduğunu göstərir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafı, Azərbaycan üçün birinci prioritetdir.

Bəli, işğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi inkişafı Azərbaycan üçün əsas prioritetdir. Bu regionların iqtisadi inkişafı həm regionun yenidən qurulması və inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, həm də ölkənin ümumi iqtisadi yüksəlişinə töhfə verir. Azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafı aşağıdakı yollarla həyata keçirilə bilər:

İnvestisiyaların cəlb edilməsi: Azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialının aktivləşdirilməsi üçün investisiyaların cəlb edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yerli və xarici investorları cəlb edəcək təşviq mexanizmləri, vergi güzəştləri və hüquqi tənzimləmələr təmin edilməlidir. Beləliklə, işğaldan azad olunmuş rayonlarda yeni müəssisələrin yaradılması, sənaye obyektlərinin tikintisi, kənd təsərrüfatı istehsalı layihələrinin həyata keçirilməsi kimi investisiyalar reallaşdırıla bilər.

Kənd təsərrüfatı və aqrar-sənaye: Azad edilmiş ərazilərin kənd təsərrüfatı potensialı nəzərə alınmalıdır. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının bərpası, müasir kənd təsərrüfatı texnikalarından istifadə, suvarma infrastrukturunun gücləndirilməsi və kənd təsərrüfatı istehsalında məhsuldarlığın artırılması vacibdir. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin modernləşdirilməsi və aqrar sənaye layihələrinin reallaşdırılması kənd təsərrüfatına əsaslanan iqtisadi fəaliyyətin inkişafına yönəlməlidir.

Turizm və mədəni irs: İşğal olunmuş ərazilərin turizm potensialını nəzərdən qaçırmmaq olmaz. Tarixi-mədəni dəyərlərin bərpası, turizm infrastrukturunun inkişafı və turistik cazibə mərkəzlərinin yaradılması bu bölgələrin turizm məkanı kimi tanınmasına şərait yaradır. Beləliklə, turizm sektorunun inkişafı ilə məşğulluq yarana və rayon iqtisadiyyatına töhfələr verilə bilər. Təlim və bacarıqların inkişafı: Azad edilmiş ərazilərdə insan resurslarının hazırlanması və bacarıqlarının artırılması əmək bazarının tələblərinə uyğun ixtisaslı işçilərin hazırlanmasını təmin edir. Peşə təhsili proqramları, sahibkarlığa dəstək və innovasiya mərkəzləri yaratmaqla işsizliyi azaltmaq və işçi qüvvəsi potensialını artırmaq olar. Bu addımlar işğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi inkişafını sürətləndirəcək, regionun rifah səviyyəsini yüksəldəcək və Azərbaycanın ümumi iqtisadi yüksəlişinə töhfə verəcək.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafı, Azərbaycan üçün çox vacib bir məsələdir və bu bölgələrin inkişafı üçün çox sayda imkan mövcuddur. İşğaldan azad edilmiş torpaqlar

üzümçülük, tütünçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, meyvə-tərəvəz, bostançılıq və heyvandarlığın inkişafı üçün böyük potensiala sahibdir. Burada qarğıdalı, noxud və üzüm regionun xarakterik bitkilərindəndir.

Xatırladaq ki, Füzuli, Ağdam rayonları işğaldan əvvəlki dövrlərdə pambıq, taxıl, üzüm istehsalına görə ölkədə aparıcı rayonlar sırasında idilər. Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonları da üzümçülükdə fərqlənirdi. Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı və Zəngilanda heyvandarlıq çox inkişaf etmişdi.

Göründüyü kimi, işğaldan azad edilən ərazilərimizin təbii imkanları, kənd təsərrüfatı potensialı bölgədə iqtisadiyyatın daha tez bərpa olunmasına şərait yarada bilər.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, işğala qədər Qarabağ bölgəsində beynəlxalq ekspertlərin və tanınmış alimlərin iştirakı ilə çoxsaylı ekspedisiyalar keçirilmişdir. Alimlərin tədqiqatlarının nəticələrinə görə, bu torpaqlar biomüxtəlifliyin genetik ehtiyatlarının zənginliyinə görə ümumən Qafqaz regionunda xüsusi seçilir. Bu ərazilərdə yeni sənaye sahələri yaradılması, turizm sahəsinin inkişafı, infrastrukturun inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsullarının verimliliyinin artırılması və s. kimi bir çox sahələrdə yatırımların cəlb edilməsi mümkündür.

Bu, həmçinin bölgədəki insanların sosial vəziyyətinin düzəltməsinə də kömək edəcək, bölgələrin inkişafı, bütün ölkə üçün faydalı olacaq və bölgədəki insanların həyat şərtlərinin yaxşılaşması ilə nəticələnəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 2 fevral 2021-ci il

2. Leyla Rəçid. İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri. Məqalə, "Xalq" qəzeti. 9 dekabr 2020-ci il. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/dekabr/729567\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/dekabr/729567(meqale).pdf)

3. internet resursları

O.A.Nasirova

PhD, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Development perspectives of the territories liberated from occupation

Abstract

In the article, the territories of Azerbaijan freed from occupation, the lands belonging to Azerbaijan, which have been the focus of the world community's attention in recent years, have been investigated. The economic development potential of Azerbaijan has been neglected. At the same time, the article talks about the preparation of plans for the attraction of investments to the regions, the development of infrastructure and the opening of new construction areas. the economic development of the liberated territories was discussed as an important issue. In general, the article shows that the state leadership of Azerbaijan needs additional support to establish a better partnership with the international community and show the potential of these regions, to find a solution to the issues in the region.

Keywords: *perspective, occupation, economic development, infrastructure, territory, investment, potential, agriculture.*

Ş.İ.Əlizadə
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0001-8079-3255
shehla0619@mail.ru
R.M.Məmmədova
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ruqiya.mamedova@mail.ru

AZƏRBAYCANDA XİDMƏT SAHƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ STRATEJİ MENECMENTİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Azərbaycanda xidmət sahələrinin strateji idarə olunması iqtisadi dayanıqlılığın təmini ilə yanaşı, xidmətlərin göstərilməsinin səmərəliliyini və effektivliyini maksimum dərəcədə artıracaq strategiyaların müəyyən olunmasını, qiymətləndirilməsini və həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Ölkəmizdə xidmət sahələri adətən hökumət və ya özəl şirkətlər tərəfindən idarə olunur. Bu xidmət sahələrinə yanacaq doldurma məntəqələri, restoranlar, istirahət yerləri və səyahətçilər üçün yaşayış yerləri kimi müxtəlif obyektlər daxil ola bilər. Xidmət sahələrini effektiv şəkildə idarə etmək üçün bazar və müştərilərin ehtiyacları haqqında hərtərəfli anlayışı inkişaf etdirmək vacibdir. Buraya bazar tendensiyalarını, müştəri ehtiyaclarını və rəqabəti müəyyən etmək üçün bazar araşdırmasının aparılması daxildir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda xidmət sahələrinin uğuru üçün strateji idarəetmənin tətbiqi önəmlidir. Müştəri ehtiyaclarına, innovasiyalara, çevikliyə, səmərəliliyə, əməkdaşlığa və davamlı təkmilləşdirməyə diqqət yetirməklə xidmət sahələri rəqabət qabiliyyətini saxlaya və müştərilərinə yüksək keyfiyyətli xidmətlər göstərə bilər.

Açar sözlər: *strategiya, xidmət sahələri, effektivlik, iqtisadi sistem, strateji menecment.*

Müştərilərin ehtiyacları müəyyən edildikdən sonra, xidmət təminatçısı bu ehtiyacları sərfəli şəkildə qarşılayan dəyər təklifi hazırlaya bilər. Xidmət sahələrində strateji idarəetmənin əsas komponenti xidmətlərin göstərilməsinin effektivliyini ölçən performans göstəricilərinin yaradılmasıdır. Buraya müştəri məmnuyyəti, xidmət keyfiyyəti və maliyyə göstəriciləri kimi göstəricilər daxildir. Bu göstəricilər tərəqqini izləmək və təkmilləşdirmə üçün sahələri müəyyən etməkdə istifadə olunur. Xidmət sahələrində strateji idarəetmənin digər mühüm aspekti digər xidmət təminatçıları, dövlət qurumları və maraqlı tərəflərlə tərəfdaşlıq və əməkdaşlığın inkişafıdır. Bura xidmət standartlarının hazırlanmasında resursların bölüşdürülməsi, əməkdaşlıq və birgə marketinq təşəbbüsləri daxildir.

Xidmətlər ayrı-ayrılıqda müəyyən edilə bilən, mahiyyətcə qeyri-maddi fəaliyyətlərdir, istəklərin ödənilməsinə təmin edir və mütləq məhsulun və ya digər xidmətin satışı ilə əlaqəsi yoxdur. Xidmətlər biznes xidmətləri, sosial xidmətlər və fərdi xidmətlərə bölünür [5, səh. 95]. Biznes xidmətləri müəssisələrin öz biznes fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün istifadə etdikləri xidmətlərdir. Bura bank işi, sığorta, nəqliyyat və s. aiddir. Bu gün müəssisələr həmişəkindən daha çox ixtisaslaşdırılmış biznes xidmətlərinə arxalanırlar. Sosial xidmətlər müəyyən sosial məqsədlərə nail olmaq üçün QHT-lər tərəfindən göstərilən xidmətlərdir. Fərdi xidmətlər, hər bir müştərinin fərqli ehtiyacının olacağı bir xidmətdir. Fərdi xidmətlərə misal olaraq turizm, istirahət xidmətləri və restoranlar ola bilər. Bütün bu xidmət növlərinin strateji idarə edilməsi hədəflərin qoyulması, strategiyaların işlənilib hazırlanması və bu məqsədlərə ən effektiv və səmərəli şəkildə nail olmaq üçün resursların bölüşdürülməsi prosesində həyata keçirilir. Azərbaycanda xidmət sahələrinin fəaliyyətində strateji menecmentin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Müştəri diqqəti: Azərbaycanda xidmət sahələri müştəri yönümlü olmalıdır ki, bu da müştərilərin ehtiyaclarını və gözləntilərini anlamaq və bu ehtiyacları ödəmək üçün strategiyalar hazırlamaq deməkdir.

İnnovasiya: Rəqabətə davamlı qalmaq üçün Azərbaycanda xidmət sahələri davamlı olaraq yeniliklər etməli və müştərilərinin dəyişən ehtiyaclarına cavab verən yeni məhsul və xidmətləri inkişaf etdirməlidir.

Çeviklik: müştərilərin seçimlərindəki dəyişikliklər və ya yeni qaydalar kimi bazar mühitindəki dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün kifayət qədər çevik olmalıdır. Strateji idarəetmə təşkilatlara xarici mühitdəki dəyişikliklərə uyğunlaşmaq və strategiyalarını müvafiq olaraq dəyişdirmək imkanı verir.

Səmərəlilik: öz məqsədlərinə çatmaq üçün resurslardan, o cümlədən vaxtdan, puldan və kadrlardan səmərəli istifadə etməlidirlər.

Əməkdaşlıq: Azərbaycanda xidmət sahələri öz məqsədlərinə nail olmaq üçün təchizatçılar, müştərilər və dövlət qurumları kimi digər maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıq etməlidir.

Davamlı təkmilləşdirmə: davamlı təkmilləşdirməyə sadıq olmalıdır ki, bu da onların strategiyalarını və proseslərini mütəmadi olaraq qiymətləndirmək və onların fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün lazım gəldikdə düzəlişlər etmək deməkdir.

Strateji menecment təşkilata məqsədlərinə çatmağa imkan verən strategiyaların formalaşdırılması, həyata keçirilməsi və qiymətləndirilməsini əhatə edən bir prosesdir. Strateji idarəetmənin əsas xüsusiyyətləri bunlardır [3, səh. 129]:

Məqsəd yönümlü: Strateji idarəetmənin əsas məqsədi təşkilatın uzunmüddətli məqsəd və məqsədlərinə nail olmaqdır.

Sistemli: Strateji idarəetmə prosesi təşkilata təsir edən daxili və xarici amillərin qiymətləndirilməsini əhatə edən strukturlaşdırılmış və sistematik bir yanaşmadır.

Vahid: Strateji menecment təşkilatın bütün aspektlərini, o cümlədən onun daxili resursları və imkanlarını, xarici mühiti və maraqlı tərəfləri nəzərə alır.

Gələcəyə baxış: Strateji idarəetmə təşkilatlara xarici mühitdəki dəyişiklikləri qabaqcadan görməyə və onlara hazırlaşmağa kömək edən gələcəyə yönəlmiş bir prosesdir.

Ölçülə bilən: Strateji idarəetmə təşkilatlara öz irəliləyişlərini izləməyə və uğurlarını qiymətləndirməyə imkan verən spesifik, ölçülə bilən, əldə edilə bilən, müvafiq və vaxta bağlı (SMART) məqsədlərin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan, müxtəlif xidmət sahələrində fəaliyyət göstərən bir ölkədir. İqtisadiyyatın dəyişən təbii, geosiyasi, mədəni və siyasi şəraitinə uyğun olaraq aşağıdakı xidmət sahələri də inkişaf etməkdədir.

Bank və Maliyyə Xidmətləri: Azərbaycanda bank sektorunda son illər ərzində ciddi inkişaf müşahidə edilib. Ölkədəki bir çox bank beynəlxalq standartlara uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. İstehsalçılar, ixracatçılar, kredit alanlar və s. kimi iqtisadi subyektlər üçün banklar müxtəlif məhsullar təqdim edir. Maliyyə sahəsindəki digər fəaliyyət sahələri arasında sığorta və investor xidmətləri yer alır. Buraya kommersiya bankları, investisiya bankları, sığorta şirkətləri və digər maliyyə institutları daxildir. Azərbaycanın maliyyə xidmətləri sektorunun əsas oyunçularından bəziləri Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, PAŞA Bank, Kapital Bankdır. 2022-ci ilin məlumatlarına əsasən aktivlərin həcminə görə ilk üçlüyü “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı” ASC (12 223.7 mln. manat, bazar payı 38,9%), “PAŞA Bank” ASC (3 138.8 mln. manat, bazar payı 10,0%), “Kapital Bank” ASC (3 096.7 mln. manat, bazar payı 9,8%) tutur. Qeyd olunan üç bank aktivlərin həcminə görə sektorun 58,7%-ni təşkil edir [6].

Telekommunikasiya: Azərbaycanda əsas telekommunikasiya operatorları Azercell, Bakcell və Nar Mobile-dır. Bu şirkətlər istehlakçılara və müəssisələrə mobil telefon xidmətləri, internet və digər telekommunikasiya xidmətləri göstərir.

Enerji: Azərbaycan əsas neft və qaz istehsalçısıdır və enerji sektoru ölkə iqtisadiyyatına mühüm töhfə verir. Bu sənayenin əsas iştirakçıları sırasına SOCAR (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti), BP və Total daxildir.

Nəqliyyat: Azərbaycan hava limanları, dəmir yolları və avtomobil yolları da daxil olmaqla yaxşı inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturuna malikdir. Nəqliyyat sektorunun əsas təmsilçilərinə Azərbaycan Hava Yolları, Azərbaycan Dəmir Yolları və Dövlət Avtomobil Nəqliyyatı Xidməti daxildir.

Pərakəndə və istehlak malları: Azərbaycanda bir sıra pərakəndə və istehlak malları şirkətləri, o cümlədən Bazarstore və Bravo kimi supermarket şəbəkələri, həmçinin Carrefour və IKEA kimi beynəlxalq pərakəndə satış şirkətləri fəaliyyət göstərir.

Qonaqpərvərlik və Turizm: Azərbaycan, turizm sahəsində də inkişaf edən bir ölkədir. Əsas turizm mənbəyi Şərqi tərəfindən Avropa ölkələrinə gələnlərdir. Ölkənin turizm potensialı, bədii və tarixi məkanların, turizm infrastrukturunun və mədəniyyət tədbirlərinin varlığı ilə əlaqədar inkişaf edir. Azərbaycanda inkişaf edən turizm sənayesi var və ölkədə bir sıra mehmanxanalar, kurortlar və turizm agentlikləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycanın bəzi əsas otel şəbəkələrinə Hilton, Marriott və Four Seasons daxildir.

Mühəndislik və texnologiya: Azərbaycanda, inkişaf edən bir ölkədə, texnologiya və mühəndislik sahələri ciddi bir inkişaf göstərir. Ölkədə informasiya texnologiyaları, avtomatlaşdırılmış sistemlər, mobil və kompüter texnologiyaları, elektronika və s. kimi sahələr üzrə şirkətlər mövcuddur.

Sağlamlıq və tibb: Azərbaycanda sağlamlıq və tibb sahələri də inkişaf edir. Ölkədəki bir çox müəssisələr tibb xidmətləri, digər sağlamlıq xidmətləri, tibb təhlükəsizliyi və məxfilik xidmətləri, tibbi məhsulların istehsalı və s. kimi sahələrdə fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda enerji xidməti sektorunun strateji idarə olunması bu sektorda ölkəmizin potensialını maksimum dərəcədə artırmaq üçün çox vacibdir. Azərbaycanın enerji xidməti sektorunu effektiv idarə etmək üçün qəbul ediləcək bəzi əsas strategiyalar bunlardır:

Enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi: Azərbaycan enerji portfelini şaxələndirmək üçün külək, günəş və su enerjisi kimi alternativ enerji mənbələrini kəşf etməlidir. Bu, onun nəinki qalıq yanacaqlardan asılılığını azaldacaq, həm də ölkədə artan enerji tələbatının ödənilməsinə kömək edəcək.

İnfrastrukturun inkişafı: Azərbaycan enerji xidmətlərinin səmərəli və etibarlı çatdırılmasını təmin etmək üçün boru kəmərləri, ötürücü xətlər və anbarlar kimi infrastrukturun inkişafına investisiya qoymalıdır. Bu, artan enerji tələbatının ödənilməsinə kömək edəcək və həmçinin enerji təchizatının təhlükəsizliyini təmin edəcəkdir.

İnsan kapitalına investisiya: Azərbaycan öz işçi qüvvəsinə təlim və təhsil verməklə enerji xidməti sektorunda insan kapitalının inkişafına diqqət yetirməlidir. Bu, sektorun səmərəliliyini və məhsuldarlığını artırmağa kömək edəcək, həmçinin yerli əhali üçün məşğulluq imkanları yaradacaqdır.

Enerji səmərəliliyinin təşviqi: Azərbaycan enerjiyə qənaət edən cihazların, smart şəbəkə sistemlərinin və enerji səmərəliliyini təşviq edən bina kodlarının istifadəsi kimi enerji səmərəliliyi tədbirlərini təşviq etməlidir. Bu, enerji istehlakını azaltmağa və istixana qazı emissiyalarını azaltmağa kömək edəcək.

Özəl sektorun iştirakının təşviqi: Azərbaycan əlverişli investisiya mühiti yaratmaq və vergi güzəştləri və subsidiyalar kimi stimullar təqdim etməklə enerji xidməti sektorunda özəl sektorun iştirakını təşviq etməlidir. Bu, rəqabətin artmasına, sektorun səmərəliliyinin artırılmasına, həmçinin xarici investisiyaların cəlb edilməsinə kömək edəcək.

Yekun olaraq, bu strategiyaları qəbul etməklə Azərbaycan öz enerji resurslarının səmərəli və davamlı idarə olunmasını təmin edərək, enerjiyə artan tələbatı ödəyərək, həmçinin istixana qazları emissiyalarının azaldılması üzrə global səylərə töhfə verə bilər.

Son illərdə həyata keçirilmiş inkişaf xarakterli islahatlar Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafını təmin edir və bunun nəticəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə mərhələlərlə prioritet istiqamətləri üzrə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarını cəlb etməklə yeni infrastrukturların formalaşmasını Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının təbii iqtisadi potensiallarından istifadə etməklə müasir istehsal və xidmət müəssisələrinin yaradılmasını, rəqabətqabiliyyətli ixrac məhsullarının istehsal olunmasını mümkün edir. Belə ki, Kəlbəcər, Zəngilan, Xocalı, Qubadlı, Laçın, Fizuli və Tərtər rayonlarının kənd təsərrüfatı sahələrində maldarlıq və arıçılıq, Kəlbəcər və Cəbrayıl ərazisində balıqçılıq

potensialını nəzərə alaraq bu sahələrin inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğundur. Həmçinin Şuşa şəhərində və Cəbrayıl rayonunda ipəkçilik, Fizuli, Kəlbəcər, Qubadlı, Tərtər rayonlarında taxılçılığın böyük potensialı vardır. Qeyd olunanlarla bərabər ölkənin Zəngilan və Kəlbəcər rayonları dağ mədən sənayesi üzrə gümüş, qızıl, mis, civə və xrom ehtiyatları və Cəbrayıl rayonlarının ərazisində olan xalsedon və yaşəm yataqlarının mövcud olması orada zərgərlik sahəsinin inkişafını mümkün edir. Bu ərazilərin hal-hazırda ölkəmizdə həyata keçirilən turizm sahəsinin genişləndirilməsi üçün böyük potensiala malik olduğunu nəzərə alaraq Laçın, Şuşa, Kəlbəcər rayonlarının ərazilərində dağ turizminin, mədəni və ekoturizminin turizmin inkişaf etdirilməsi ümumilikdə Qarabağ və ətraf ərazilərinin iqtisadiyyatının inkişafında öz töhvəsini verə bilər. Onu da xüsusi nəzərə almaq lazımdır ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonası böyük hidroenerji və bərpa olunan günəş, külək və geotermal enerji resurslarına malikdir. Bu enerji növlərinin potensialından istifadə olunması Qarabağın enerji təminatının ödənilməsində və iqtisadi dirçəlişində öz töhvəsini verə bilər. Buna misal olaraq hal-hazırda bu regionlarda fəaliyyət göstərən “Xudafərin”, “Qız qalası” və Tərtər SES-i göstərmək olar. Ümumiyyətlə işğaldan azad olunmuş ərazilər yeyinti sənayesi, dağ mədən sənayesi, emal, metallurgiya və tikinti sənayələrinin inkişafı üçün yüksək potensiala sahibdir [1, səh. 12].

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində yol və enerji infrastrukturunun bərpası və inkişafı ölkənin münaqişədən sonrakı yenidənqurma cəhdləri üçün həlledici prioritetlərdir. Bu prioritetlər regionun davamlı inkişafını və rifahını təmin etmək, elə habelə köçkün əhalinin geri qayıtmasına və iqtisadi fəaliyyətin canlanmasına dəstək vermək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə enerji infrastrukturunun bərpası və inkişafı regionun etibarlı və fasiləsiz enerji təchizatının təmin edilməsi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bura elektrik stansiyalarının, paylayıcı və ötürücü şəbəkələrin bərpası və modernləşdirilməsi, habelə külək, günəş və su enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı aiddir. Azərbaycan artıq Horadizdən Şuşa şəhərinə 110 kilovoltluq elektrik xəttinin çəkilməsi proqramına başlamaqla bu prioritetin həlli istiqamətində addımlar atıb ki, bu da regionun artan enerji tələbatını ödəməyə kömək edəcək [2, səh. 5].

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yol infrastrukturunun bərpası və inkişafı regionun Azərbaycanın qalan hissəsi ilə yenidən əlaqələndirilməsi və iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün zədələnmiş yolların bərpası, yeni avtomobil yollarının tikintisi, sərhəd keçidlərinin və nəqliyyat qovşaqlarının inkişafı nəzərdə tutulur. Azərbaycan artıq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Füzuli və Hadrut şəhərlərini birləşdirəcək və Azərbaycanla Ermənistan arasında nəqliyyatı yaxşılaşdıracaq Füzuli-Hadrut avtomobil yolunun tikintisi kimi bir neçə yol layihəsinin təşəbbüskarı olub [4, səh. 71]. Bu prioritetlərlə yanaşı, Azərbaycan hökuməti işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaşayış, səhiyyə, təhsil, mədəni irs obyektlərinin yenidən qurulmasını da diqqət mərkəzində saxlayır. Bu səylər yerli əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına, sosial birliyin təşviqinə və bölgənin zəngin mədəni irsinin qorunub saxlanmasına yönəlib. Həmçinin, Azərbaycan hökuməti işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yerli və xarici investorların fəaliyyətini cəlb etmək üçün vergi və maliyyə müstəqil idarə olunan ekonomik zonaların yaradılması ilə bağlı addımlar atır. Bu da, ərazilərdə yeni fəaliyyət sahələrinin yaradılmasına imkan verir və iqtisadi inkişafı təmin edir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda xidmət sahələrinin fəaliyyətinin strateji idarə edilməsi, ölkənin inkişafına və sosial-iqtisadi potensialının artırılmasına dair strateji planın hazırlanması ilə əlaqədar məsələdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün, öncəliklə, xidmət sahələrinin hazırkı durumunu və problemlərini müəyyən etmək lazımdır. Bunun üçün, məlumatların toplanması və analiz edilməsi üçün müvafiq institutlar və tədqiqat mərkəzləri ilə əməkdaşlıq edilə bilər. Daha sonra, xidmət sahələrinin inkişafı üçün strateji hədəflərin müəyyən edilməsi və bir əməkdaşlıq siyasətinin hazırlanması lazımdır. Bu siyasət, xidmət sahələrinin inkişafına və göstəricilərinin yüksəlməsinə və təkmilləşməsinə dair bir sıra tədbirlər və proqramlar təqdim etməlidir. Həmçinin, bu strateji plan, ölkənin ictimai-iqtisadi sahələrinin inkişafına dair uzunmüddətli planlardan da nəzərə alınmalıdır. Bu, xidmət sahələrinin inkişafının ölkənin ümumi inkişaf planına uyğunluğunu təmin edəcək və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını dəstəkləyəcəkdir. Strateji planın

hazırlanması zamanı, xidmət sahələrinin müxtəlif təşkilatları, iqtisadiyyatın başqa sahələrindəki təşkilatlar, universitetlər, tədqiqat mərkəzləri və s. ilə əlaqə saxlanılmalıdır. Bu əməkdaşlıq, strateji planın hazırlanması və həyata keçirilməsinə dəstəyi təmin edəcək və müvafiq tədbirlərin daha effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə kömək edəcəkdir. Son olaraq, strateji planın tətbiq edilməsi və izlənməsi üçün effektiv nəzarət və qiymətləndirilmə sistemi təqdim edilməlidir.

Bütövlükdə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində enerji və yol infrastrukturunun bərpası və inkişafı ölkənin münaqişədən sonrakı yenidənqurma səyləri üçün həlledici prioritetlərdir. Bu prioritetlər regionun davamlı inkişafı və rifahı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və köçkün əhalinin geri qayıtmasına və iqtisadi fəaliyyətin canlanmasına kömək edəcək. Ümumi olaraq, Azərbaycan hökuməti, işğaldan azad edilmiş ərazilərlə bağlı fəaliyyətlərin inkişafını dəstəkləyir və bu ərazilərin bütün sahələrində fəaliyyətin artırılması üçün müxtəlif addımlar atır. Bu da ölkənin ərazi bütövlüyü və müasir inkişafına uyğun şəkildə inkişaf etməsinə imkan verir. Azərbaycanın xidmət sahələrinin uğurlu strateji idarə olunması investisiyaların cəlb edilməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına və digər müsbət sosial-iqtisadi təsirlərə kömək edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. M.A.Məmmədov, F.Ə.Məmmədova, Ş.İ.Əlizadə, Stateji menecment, dərslik, Bakı 2022, 240 səh.
2. Xalq qəzeti, Bakı 12 Fevral 2022-ci il, 8 səh.
3. Business Strategy: Managing Uncertainty, Opportunity, and Enterprise by J.C. Spender, 376 page, 2014.
4. T.N.Əliyev “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadiyyatının bərpası”, monoqrafiya, Bakı 2022, 152 səh.
5. The Strategy-Focused Organization: How Balanced Scorecard Companies Thrive in the New Business Environment by Robert Kaplan and David Norton, 400 page, 2020.
6. <https://bbn.az/bankların-aktivl%C9%99rin%C9%99-gor%C9%99-renkinqi/>

Sh.I.Alizada

*PhD, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0001-8079-3255*

R.M.Mammadova

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

The main characteristics of strategic management in the operation of service fields in Azerbaijan

Abstract

Strategic management of service areas in Azerbaijan involves the identification, assessment and implementation of strategies that will maximize the efficiency and effectiveness of service provision, along with ensuring economic stability. In our country, service sectors are usually managed by the government or private companies. These service areas may include various facilities such as gas stations, restaurants, recreation areas, and lodging for travelers. To effectively manage service areas, it is important to develop a comprehensive understanding of the market and customer needs. This includes conducting market research to identify market trends, customer needs and competition. In general, strategic management is very important for the success of service industries in Azerbaijan. By focusing on customer needs, innovation, flexibility, efficiency, collaboration and continuous improvement, service industries can remain competitive and provide high quality services to their customers.

Keywords: *strategy, service areas, efficiency, economic system, strategic management.*

N.Ə.Kazımov
baş müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
eko_dent@mail.ru
E.H.Həsənova
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ŞİRKƏTİN İNKİŞAFI STRATEGİYASININ ZƏRURİLİYİ VƏ İŞLƏNİB HAZIRLANMASI ÜSULLARI

Xülasə

Şirkətin inkişafının təmin edilməsi onun təşkilini, bütün fəaliyyətini və əldə etdiyi nəticələri müəyyən edən əsas müddəaların dəyişməsinə nəzərdə tutur. Şirkətin inkişafı strategiyası zəruri dəyişiklikləri müəyyən etmək və həyata keçirmək üçün hazırlanmış bir strategiyadır.

Məqalədə strategiya anlayışı açıqlanır, şirkətin uyğun inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanmasının zəruriliyi əsaslandırılır, strategiyanın işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin əsas mərhələləri qeyd edilir və strategiyanın işlənilib hazırlanması üsulları müzakirə olunur.

Açar sözlər: *şirkət, strategiya, proses, strateji idarəetmə, məqsəd, rəqabət, xarici mühit, daxili mühit, təhlil, missiya.*

Müasir iqtisadi şəraitdə hər bir müəssisə üçün ən vacib məsələ rəqabətqabiliyyətli olmaq və bunu təmin etmək üçün inkişafın davamlılığını təmin etmək problemidir. Mövcud şəraitdən və şərtlərdən asılı olaraq, bu problem müxtəlif şirkətlər və təşkilatlar tərəfindən fərdi qaydada həll edilir, lakin rəqabət üstünlüklərinin yaradılması birinci növbədə mürəkkəb və əməltutumlu işə əsaslanır. Strateji idarəetmə konsepsiyası bu işin məzmununu və təşkilini açıqlamağa imkan verir [1].

Şirkət yalnız inkişaf strategiyalarını həyata keçirməklə, həyatının bütün sahələrində davamlı olaraq innovativ prosesləri həyata keçirməklə rəqabət mübarizəsində uğur qazana bilər. Şirkətlərin və digər kommersiya strukturlarının işinin aydın idarə olunmasını təmin etmək üçün qeyri-müəyyənlik şəraitində şirkətin təsərrüfat fəaliyyətinin ətraflı təhlili və idarə edilməsi əsasında optimal strategiya seçmək lazımdır. Gələcəyə yönəlmiş məsuliyyətli idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün şirkətin dəyişən mühitə davamlılığını, tərəfdaşların etibarlılığını, rəqabət qabiliyyətini və fəaliyyətin gəlirliliyini təhlil etmək lazımdır.

Şirkətlərin davamlı fəaliyyəti bir çox amillərlə müəyyən edilir: ölkədəki ümumi iqtisadi vəziyyət, onların fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik bazası, yüksək ixtisaslı menecerlərin mövcudluğu, istehsalın texniki bazasının vəziyyəti, satış bazarlarının mənimsədiyi maliyyə resursları, şirkətin inkişaf məqsədlərinə uyğun gələn təşkilati idarəetmə strukturunun dinamikliyi və s. Bütövlükdə şirkətin xarici mühiti və onun fəaliyyətinin müəyyən sahələri təbii təkamüldən keçir ki, bu da biznes şəraitinin qeyri-sabitliyini artırır. Şirkətin strategiyasında təkamülün hər bir mərhələsində xarici qeyri-sabitlik səviyyəsinə adekvat olan bir sıra siyasət və onların həyata keçirilməsi vasitələri olmalıdır. Xarici mühitin həddindən artıq qeyri-sabitliyi şirkətlərin fəaliyyətində strategiyanın rolunu artırırdı ki, bu da strateji idarəetmənin yeni texnologiyasının işlənilib hazırlanmasına obyektiv ehtiyacı müəyyən edir.

Strateji planlaşdırma sahəsində qabaqcıl əsərlərdən birinin müəllifi A.Çandler hesab edir ki, strategiya “şirkətin əsas uzunmüddətli məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi və fəaliyyət kursunun təsdiqlənməsi və bu məqsədlərə çatmaq üçün zəruri olan resursların bölüşdürülməsidir” [5].

Son nəticədə şirkət strategiyasının formalaşdırılması üç suala cavab verməlidir:

1. İqtisadi fəaliyyətin hansı istiqamətlərini inkişaf etdirmək lazımdır?
2. Kapital qoyuluşu və real resurs ehtiyacları hansılardır?

3. Seçilmiş istiqamətlər üzrə mümkün gəlirlər hansılardır?

A. Ansoff strategiyanın bir neçə fərqli xüsusiyyətlərini vurğulayır. Strategiyanın müəyyən edilməsi prosesi hər hansı təcili tədbirlərlə tamamlanmır. Bu adətən ümumi istiqamətlərin müəyyən edilməsi ilə başa çatır. Bu istiqamətlər üzrə irəliləyiş şirkətin mövqelərinin böyüməsini və möhkəmlənməsini təmin edəcəkdir. Hazırlanmış strategiya strateji layihələrin və axtarış metodlarının işlənilib hazırlanmasında istifadə edilməlidir.

İdarəetmədə strategiya dedikdə, şirkəti qarşıya qoyulan məqsədlərə doğru aparacaq fəaliyyət sferasını, vasitələrini və növlərini, şirkətin daxili mühitini, rəqiblərə, istehlakçılara və digər qurumlara nisbətə şirkətin xarici mühitdə yerləşməsinə müəyyən edən şirkətin uzunmüddətli inkişaf istiqamətləri başa düşülür.

Strategiya, müəyyən edilmiş missiyanı yerinə yetirmək, təşkilatın iqtisadi məqsədlərinə nail olmaq və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün rəhbərlik tərəfindən istifadə olunan qaydalar toplusu kimi təqdim edilə bilər.

Eyni zamanda strategiya alətləri, vasitələri, üsulları və fəaliyyətlərin ardıcılığını müəyyən etməyə imkan verir və onların istifadəsi və ya həyata keçirilməsi istənilən nəticəyə gətirib çıxaracaqdır [3].

Strategiya olmadan təşkilatın inkişafı yoxdur, bu, yalnız müəyyən aspektlərin “davamlı təkmilləşməsinə” səbəb ola bilər. Eyni zamanda, bu cür qeyri-sistemli təkmilləşdirmələr yan təsirlərə, ziddiyyətlərin yığılmasına gətirib çıxarır ki, bu da zaman keçdikcə problemlər və böhranlarla nəticələnir. Şirkətin səmərəli inkişafı “davamlı təkmilləşdirmə” strategiyası ilə deyil, təşkilatın inkişafı strategiyası - təşkilatın fəaliyyətinin əsas aspektlərində sistemli dəyişikliklərin həyata keçirilməsi strategiyası ilə təmin edilə bilər. Strateji idarəetmə bu gün müasir idarəetmənin tərkib hissəsidir. Strateji idarəetmə, daima dəyişən xarici mühit şəraitində şirkətin uzunmüddətli məqsədlərinə nail olmaq üçün fəaliyyət sahəsinin və hərəkət istiqamətinin seçilməsindən ibarət olan bir fəaliyyətdir [2].

Bütün dünyada şirkətlər daha az idarəetmə səviyyəsinə malik təşkilati strukturlar qurmaqla fəaliyyətin yenidən təşkili, strateji idarəetmə üçün məsuliyyətin mərkəzsizləşdirilməsi və səlahiyyətlərin yenidən bölüşdürülməsi proseslərini intensivləşdirir. İ. Ansoff həmçinin strateji idarəetməni təşkilatın məqsəd və vəzifələrinin qoyulması və təşkilat və xarici mühit arasında bir sıra əlaqələrin saxlanması ilə əlaqədar fəaliyyət kimi müəyyən edir [2]. Bu ona məqsədlərinə çatmağa imkan verir, onun daxili imkanlarına uyğundur və xarici tələblərə həssas qalmağa imkan verir.

Strateji idarəetmə sahəsi üzrə mütəxəssislər bir-birini izləyən və bir-biri ilə əlaqəli yeddi idarəetmə prosesini müəyyən edirlər: mühitin təhlili, missiya, baxış, məqsədlər, strategiyanın hazırlanması və strategiyanın həyata keçirilməsi [4].

Bu proseslər arasında aydın sabit əks əlaqə mövcuddur, hər bir proses digərlərinə və bütövlükdə topluya əks təsir göstərir, buna görə də zəncirdə ən azı bir halqa yoxdursa, idarəetmə prosesi natamam olur və əlaqəsi kəsilir. Bu, strateji idarəetmə strukturunun mühüm xüsusiyyətidir.

Strategiya hazırlamağın bir sıra yolları mövcuddur. Onların arasında ən çox istifadə edilənlərə aşağıdakıları aid etmək olar.

SWOT təhlili şirkətin güclü və zəif tərəflərinin təhlilidir, bura daxili mühitin, eləcə də xarici amillərin imkan və təhdidlərinin qiymətləndirilməsi daxildir.

Porterə görə rəqabət SWOT təhlilinə yaxşı kömək edir, çünki o, daha çox təhlükə və imkanları aşkar edir. Porterə görə rəqabətin təhlili təşkilata fəaliyyət göstərdiyi sahədə rəqabətin nə qədər güclü olduğunu öyrənməyə və bu təşkilat üçün ən sərfəli mövqeni tapmağa imkan verəcəkdir. Təşkilatın rəqabət qüvvələri nə qədər güclü olarsa, onun böyük qazanc əldə etmə ehtimalı bir o qədər az olar.

Boston matrisinə uyğun olaraq məhsulun təhlili şirkətin nəyi istehsal etməli, satmalı və ya daha çox investisiya yatırmalı olduğuna qərar vermək üçün bir şirkətin məhsul və xidmətlərinin qrafik təsvirlərindən istifadə edən bir planlaşdırma vasitəsidir.

Boston modeli bazarda biznes və ya məhsulun inkişafı strategiyasının 4 variantını təklif edir:

- biznesin payının artması;
- cari bazar payını saxlamaq;

- kommersiya sektorunda mövcud vəziyyətin istifadə;
- bu biznesin ləğvi.

Boston modelinin təşkilatın strateji idarəçiliyi çərçivəsində təklif etdiyi həllər matrisdəki kommersiya sahəsindəki mövqedən asılıdır. Y oxu sərmayənin ölçüsünü göstərən biznesin bazar payının artımını göstərir. X oxu mənfəət marjasını nəzərdə tutan biznesin cari bazar payını göstərir.

Beləliklə, şirkətin inkişafı strategiyasının nəzəri aspektlərinin tədqiqinə əsasən aşağıdakı nəticələr çıxarmaq olar:

- strategiya dedikdə, həm təşkilatın bütövlükdə, həm də və onun struktur bölmələrinin qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün tərtib edilmiş müəyyən vəzifələr və mövcud resurslar çərçivəsində hazırlanmış fəaliyyət proqramı başa düşülür;

- strategiyanın işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində əsas mərhələlər aşağıdakılardır:

- a) təşkilatın xarici və daxili mühitinin təhlili;
- b) təşkilatın missiyasının, hədəflərinin, məqsədlərinin müəyyən edilməsi;
- c) alternativlərin formalaşdırılması və strategiyanın seçilməsi;
- d) strategiyanın həyata keçirilməsi;
- e) strategiyanın həyata keçirilməsinin qiymətləndirilməsi və nəzarət.

- şirkətin strategiyasının işlənilib hazırlanması və qiymətləndirilməsi üçün ən məşhur üsullar SWOT təhlili, Porterin beş qüvvə modeli, Boston matrisinə uyğun olaraq məhsulun təhlili, funksional xərc təhlili və s.-dir. Qeyd edilən strategiyanın işlənilib hazırlanması və qiymətləndirilməsi üsullarından hər hansı birini ayırmaq asan deyil, çünki onların hər birinin öz üstünlükləri və mənfi cəhətləri var. Beləliklə, hər bir təşkilat özünəməxsus şəkildə unikal olduğundan, eyni dərəcədə unikal strategiyanın hazırlanması prosesinə ehtiyac duyur;

- çoxlu müxtəlif strategiyalar var, onların arasında şirkət özü üçün ən uyğun strategiyayı seçir və ya bir neçəsini birləşdirir.

Strategiya seçmək çətin məsələdir, ona görə də şirkət rəhbərliyi qərar verməlidir: o, müstəqil şəkildə təşkilatın inkişaf yolunu müəyyənləşdirəcək və seçəcək, yoxsa məsləhət agentliklərinə müraciət edərək inkişaf strategiyasını seçmək hüququnu peşəkarlara həvalə etmək daha düzgün olardı. Ən əsası odur ki, seçilmiş strategiya şirkətin qarşıya qoyduğu uzunmüddətli məqsədlərə nail olmağa yönəlməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Алексеенко А.А. Выбор стратегии управления предприятием на основе SWOT-анализа. Социальные науки. – 2015, № 1, с. 63-66.
2. Ансофф И. Стратегический менеджмент. СПб.: Питер, 2014. – 344с.
3. Гаршин А. С. Особенности стратегического управления. Молодой ученый. – 2017, №26, с. 99-102.
4. Жемчугов А.М. Стратегия развития предприятия. Проблемы экономики и менеджмента. – 2016, № 12, с.70-76.
5. Chandler, Alfred D., Jr. Strategy and Structure: Chapters in the History of the American Industrial Enterprise, 1962.

N.A.Kazimov

senior Lecturer, Azerbaijan University of Architecture and Construction

H.E. Hasanova

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

The need and methods of development strategy of the company

Abstract

Ensuring the development of the company involves changing the basic provisions that determine its organization, all its activities and the results it achieves. A company's development strategy is a strategy designed to identify and implement necessary changes.

In the article, the concept of strategy is explained, the necessity of developing a suitable development strategy of the company is justified, the main stages of strategy development and implementation are mentioned, and the methods of strategy development are discussed.

Keywords: company, strategy, process, strategic management, goal, competition, external environment, internal environment, analysis, mission.

T.Əlizadə
mütəxəssis, Magistratura Mərkəzi, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
telet.alizade@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEV DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA İQTİSADI YÜKSƏLİŞ

Xülasə

Azərbaycan Respublikası 1991-ci il oktyabrın 18-də Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının dağılmasından sonra müstəqilliyini bərpa etmişdir. Bu dövrdə yeni müstəqillik qazanmış ölkə Sovet İttifaqı dövründən qalma ciddi iqtisadi problemlərlə üzləşdi. Gənc respublikada; Milli gəlirdəki böyük azalmalara son qoyulması, Qarabağ problemindən başqa yerlərdə baş verən regional münaqişələrin sahələrinin azaldılması, inflyasiyanın qarşısının alınması, yoxsulluğun azaldılması, yüksək məşğulluğun təmin edilməsi, regionların inkişaf etdirilməsi kimi problemlərin həllinə çoxlu sayda siyasət həyata keçirilib və çalışılıb. 1991-ci ildən sonra Azərbaycanda iqtisadi inkişaf Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə başlamışdır.

Bu araşdırmada tədqiq olunan dövr Heydər Əliyevin prezidentliyə gəlişini və onun prezidentliyi dövründəki 10 ili əhatə edir. Tədqiqatda 1993-2003-cü illər arasında siyasi və iqtisadi əlaqələrin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlişi göstərilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev siyasəti, Qarabağ regionu, iqtisadiyyat, iqtisadi inkişaf.

Heydər Əliyev dövrü

Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkənin xarici ticarətinin həcmi artmağa başladı. 1995-1999-cu illərdə idxal, 2000-2002-ci illərdə isə ixrac tempi artaraq ölkə iqtisadiyyatına böyük töhfə verdi.

Bu dövrdə Heydər Əliyev həm də xarici investorların diqqətini ölkəyə cəlb edə bilmişdir. Respublikanın iqtisadi dirçəlişində əsas rol oynamış birbaşa xarici investisiyaların templəri artmışdır. 1996-cı ildən sonra yüksək inflyasiya aşağı səviyyədə qalmağa başladı.

Tarixi keçidlər və ticarət yolları üzərində yerləşən, zəngin neft ehtiyatları ilə tanınan, sosial-iqtisadi inkişafına və savadlılıq səviyyəsinə görə dünyada ön sıralarda olan Azərbaycan Cənubi Qafqaz coğrafi regionunda yerləşir. Şimaldan Rusiya ilə (391 km) Gürcüstanla (471 km), cənubda İran İslam Respublikası ilə (765 km), Ermənistan (1007 km) və qərbdə Türkiyə Respublikası. (15 km), şərqdə Xəzər dənizidir. (713 km). Azərbaycan Respublikasının ümumi sahəsi 86.600 km²-dir. Bu ərazinin 11,5%-i

meşə, 1,6%-i su hövzəsi, 50%-i kənd təsərrüfatı üçün münbit torpaqlar, 27%-i çəmənliklər, 36,9%-i digər torpaqlardır.

Tarixə nəzər saldıqda Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı əlaqələrin Osmanlı dövründən başladığı görülməkdədir. Osmanlı İmperiyasının Azərbaycanla əlaqələri XVI əsrdən başlamışdır.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev iki ölkə arasındakı münasibətləri “Türkiyə və Azərbaycan bir millət, iki dövlətdir” sözləri ilə ümumiləşdirmişdir. Qarşılıqlı münasibətlərin yeni mərhələsi Azərbaycanın indiki prezidenti İlham Əliyevin dövründə də davam edir. İlham Əliyev fikirlərini “Dünyada Türkiyə və Azərbaycan qədər siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə bir-biri ilə səmimi və faydalı əməkdaşlıq edən heç bir ölkə yoxdur” şəklində ifadə etmişdir.

Keçmişdə üzərinə götürdüyü vəzifələrdən görünür ki, Heydər Əliyev dövlət idarəçiliyində təcrübəli və güclü rəhbər olmuşdur. Heydər Əliyev prezidentliyə qədər aşağıdakı vəzifələrdə çalışmışdır:

- 1941-ci ildən Naxçıvan Muxtar Respublikası, Xalq Daxili İşlər Komissarlığı və Xalq Daxili İşlər Komissarları Məclisi şöbəsi,

- 1964-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sədrinin müavini

- 1967-ci ildən sonra Komitənin sədri

- 1969-1982-ci illər arasında Kommunist Partiyasının Birinci Katibliyi,

- 1988-ci ilə qədər SSRİ Baş nazirinin birinci müavini və Siyasi Büro üzvü olmuşdur.

1991-ci ilin iyununda o, Dağlıq Qarabağ probleminə yanaşmasını tənqid etdiyi üçün SSRİ Kommunist Partiyasından istefa verdi və Naxçıvana qayıtdı.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra 1991-2003-cü illərdə Əliyev aşağıdakı vəzifələrdə çalışıb:

- 1991-ci il sentyabrın 4-də keçirilən seçkilərdə qalib gələrək Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri

- 1992-ci il noyabrın 21-də Yeni Azərbaycan Partiyasının Sədri.

- 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Milli Məclisinin sədri

- 3 oktyabr 1993-cü ildə 99% səsle yeganə namizəd seçildi və 2003-cü ilə qədər vəzifəsini davam etdirdi.

Heydər Əliyev Dövründə İqtisadi Performans

Azərbaycanda bazar islahatlarının ardıcıl və nizamlı şəkildə həyata keçirilməsində Heydər Əliyevin mühüm rolu olmuşdur. Bu islahatların əsas məqsədləri dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, özəl və kollektiv sahibkarlığın inkişafı, istehsalın səmərəliliyinin artırılması və iqtisadi artımın sürətləndirilməsidir.

Güclü siyasətçi olan Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkədə mühüm dəyişikliklər etdi, sabitliyi möhkəmləndirdi, bütün sahələrdə inkişafı sürətləndirdi. Birincisi, Ermənistanla Qarabağ müharibəsini dayandırmaq üçün 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs imzaladı.

Bu illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı böyük dəyişikliklər və islahatlar dövrünü yaşamışdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid və dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya prosesi Heydər Əliyev siyasətinin əsas istiqamətlərini təşkil etmişdir. Ölkədə makroiqtisadi sabitlik təmin edilmiş, 1980-ci illərin sonundan etibarən yaşanan eniş meylləri dayandırılmış və istehsal yenidən artırılmışdır.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra, əvvəlki dövlət başçılarından fərqli olaraq, Əliyevin hakimiyyəti dövründə ölkədə beynəlxalq investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, istehsalatda texnologiyanın inkişafı, cəmiyyətin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində görülən işlər çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Əməkdaşlıq Təşkilatı Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına və Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv olması baxımından onu beynəlxalq aləmdə mühüm ölkəyə çevirmiş, köhnə İpək Yolunun ölkə üçün əhəmiyyətini yenidən canlandırmışdır. Əliyev Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin işə düşməsi, Cənubi Qafqaz təbii qaz kəməri və Qars-Tbilisi-Bakı dəmir yolu layihəsi ilə Bakının mühüm şəhər olmasını təmin etdi. Qars-Tbilisi-Bakı layihəsi oğlu İlham Əliyevin dövründə istifadəyə verilib və 2017-ci il

oktyabrın 30-da Bakıdan Tbilisi-Qars istiqamətində ilk qatar yola düşüb. Hazırda BTQ dəmir yolu 75 milyard ABŞ dolları həcmində yükdaşıma həcmi ilə Avropa və Asiya arasında ən sərfəli nəqliyyat dəhlizi kimi qiymətləndirilir.

İqtisadiyyatın yenidən qurulması üçün zəruri olan beynəlxalq fondların üzvü olan Azərbaycan Asiya İnkişaf Bankı, Avropa İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, BVF, Dünya Bankı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı kimi digər mühüm regional maliyyə institutlarının da fəal üzvü olmuşdur.

Onun həyata keçirdiyi islahatlar nəticəsində xarici ticarətdə irəliləyişlər oldu və yüzdən çox ölkə ilə xarici ticarət əlaqələri quruldu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bağırzadə, E. (2014). "Azərbaycan-Türkiyə Ortak Ekonomik Projeleri ve Bölgesel Yansımalar". EkoAvrasya, 7(26), 7-17.
2. Dikkaya, M. ve Çaylak. A. (2008). "Heydar Aliyev Döneminde Azerbaycan' ın Ekonomik Ve Politik Dönüşümü ". OAKA, 3(5), 131-157.
3. Babiş, G. A. ve Nasirova. S. (2017). "Demir İpek Yolu'nun Kalbi: Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu". Türksam, 1.
4. Джабиев, Р. (2013). " Социально-экономическое развитие Азербайджана за годъ". Экономист Травен, 5, 66-69.
5. İyikan, Necati (2011). Orta Asya Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler 1991-2010 (1.Basım). İstanbul: Hiperlink Yayınları.
6. Sancak, İ. (2017). "Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan Ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri ". Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 7(13), 57-71.

T.Alizadeh

specialist, Master's Center, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Economic growth in Azerbaijan during Heydar Aliyev

Abstract

The Republic of Azerbaijan regained its independence on October 18, 1991 after the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics. During this period, the newly independent country faced serious economic problems from the time of the Soviet Union. In the young republic; A large number of policies have been implemented and tried to solve problems such as putting an end to the large declines in the national income, reducing the areas of regional conflicts other than the Karabakh problem, preventing inflation, reducing poverty, ensuring high employment, and developing regions. After 1991, economic development in Azerbaijan began with Heydar Aliyev's coming to power.

The period examined in this study covers Heydar Aliyev's coming to the presidency and 10 years of his presidency. The study shows a significant increase in political and economic relations between 1993 and 2003.

Keywords: Azerbaijan, Heydar Aliyev policy, Karabakh region, economy, economic.

BÖLMƏ II

MODERN İNFRASTRUKTURUN FORMALAŞMASI: İSLAHATLARIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

SECTION II

FORMATION OF MODERN INFRASTRUCTURE: MAIN DIRECTIONS OF REFORMS

СЕКЦИЯ II

ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РЕФОРМ

M.A.Məmmədov
i.e.d., professor, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5327-2507
m.m.asirli@mail.ru
N.E.Hacıadə
doktorant, İqtisadiyyat Nazirliyi, İqtisadi İslahatlar İnstitutu
hajizadehnurlan@gmail.com
Ş.İ.Əliyev
doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISMS OF THE INFRASTRUCTURE RESTORING IN THE TERRITORIES LIBERATED FROM OCCUPATION

1. Introduction

Effective integration into the world economic system depends on the implementation of effective economic reforms that ensure the sustainable development of each country and the Development Strategies, State Programs, Action Plans that are part of it. The study of the experience of developed countries in this area shows that countries that develop Development Strategies in line with modern requirements, ensure its implementation and carry out appropriate reforms in stages, achieve sustainable development. Azerbaijan is also developing and implementing new reforms in priority areas of the economy and the strategies that condition these reforms.

One of the key areas is the reconstruction of the infrastructure of the Karabakh and Kalbajar-Lachin economic districts, as well as all sectors of the economy of the adjacent regions, is part of the process of restoring our country's territorial integrity. Given the importance of the region's economy, it will become a new and crucial stage in the country's economic development, assuring the gradual and subsequent expansion of this territory and making it an essential element of Azerbaijan's economy.

2. Main Part

2.1 Purpose of the Article

Thus, as a result of the economic policy pursued in Azerbaijan over the past 15 years, necessary measures to diversify the economy, ensure dynamic and sustainable development of the non-oil sector, accelerate the development of competitive industries in all areas during the implementation of Azerbaijan's Strategic Road Map 2016-2020. The goal is to ensure the sustainable development of the national economy until 2025 and to strengthen its competitiveness during this period. At the same time, the main goal for the period up to 2025 is to improve social welfare and build a strong competitive and inclusive economy based on development of high technology and the economy most optimal and suitable structure, which will ensure the highest human index.

To this end, the country continues to implement measures covering all sectors of the economy in accordance with the above-mentioned development concepts in order to achieve sustainable development of the economy and, consequently, to ensure the production of competitive products.

As a result, the implementation of targeted measures to diversify the economy in our country has accelerated the development of the non-oil sector in recent years. The measures taken to liberalize the business environment in the country have been of particular importance in ensuring the sustainable development of these sectors. With the aim to achieve the objectives and goals set out in the Strategic Roadmap for the national economy and its 11 economic sectors, the priority of measures to ensure economic reforms in the country should be identified in stages, evaluated and their implementation in a logical sequence.

2.2 Research Methodology

Systematic conceptual approach and analytical generalization methods were used in the research process. The research database consists of the materials of the State Statistics Committee of the Republic

of Azerbaijan, the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan, the scientific-practical journal of Construction Economics and Management and the International Scientific Conference—Infrastructure Support of Diversified Economy.

2.3 Results, Discussions

Reforms and development strategies in Azerbaijan are the basis for sustainable development. The economic policy developed and implemented by the government is a guarantee for achieving the above-mentioned goals and sustainable development of the country. These goals achievement is possible due to implementation of measures aimed at accelerating the development of the non-oil sector, diversification of the economy, sustainable and balanced socio-economic development of the regions within the general, sectoral and regional development programs adopted in the country, which has special significance.

For this purpose, one of the priority directions envisaged in the four state programs designed to promote socio-economic development of the Republic of Azerbaijan regions for 2004-2023 is the implementation of measures for the reconstruction and development of energy infrastructure in the country's regions is made. As a result of these measures, 56.2 thousand km of gas pipelines have been laid and repaired in the regions over the past 15 years, more than 1,800 settlements have been supplied with natural gas and the level of gasification in the regions has increased from 41 to 93.2% [3].

Analysis of the final report for 2019 of the fourth program on socio-economic development of the regions covering 2019-2023, including the state programs that play an important role in the implementation of economic reforms, development strategies and their implementation, shows that during this period the country 61 settlements and 37 new housing estates were gasified, as a result, 15,338 subscribers were provided with natural gas and the total level of gasification in the country reached 96%.

The analysis of the mentioned state program shows that the newly laid or overhauled gas pipelines were 1376.7 and 487.7 km, respectively, and these measures were effectively implemented in the economic regions. Thus, 128.7 and 84.4 km of newly built and overhauled gas pipelines in Baku, respectively; Absheron 90, 28.58 km; Ganja-Qatar-342.57, 104.32 km; Sheki-Zagatala-84.24, 15.15, 9.99 km; Lankaran-60.32, 59.97 km; Guba-Khachmaz-281.37, 33.19 km; Aran-395.8, 109.3 km; Karabakh-0.2.29 km; Mountainous Shirvan-143.61, 55.81 km and in the last 15 years more than 1800 settlements have been supplied with natural gas. Coincidentally, special attention is given to the industrialization and non-oil industry development, which is an integral part of the policy of economic diversification in Azerbaijan.

For this purpose, the “State Program for the Development of Industry in the Republic of Azerbaijan for 2015-2020” was developed and currently the implementation of this program has ensured the creation of new value-added industries, raised the level of self-sufficiency in many industrial products. in turn, has a significant impact on the emergence of sustainable development in the country.

To this end, to ensure the diversified development of the country's industrial sector in 2019, support the creation of new processing industries, production of export-oriented and import-substituting competitive science-intensive products, application of innovative technologies, creation of modern infrastructure in existing industrial zones, appropriate measures are also being taken to support clustering and the efficient operation of industrial enterprises. Implementation of these measures is considered as one of the main objectives of the Public Investment Program, but at the same time sustainable and balanced development of the country's economy, especially the non-oil sector, regional development, ensuring economic security, systematic and effective implementation of investment projects aimed at environmental protection, is one of the main goals of the program. Investment programs are prepared in accordance with the goals and directions of socio-economic development of the country.

Thus, in preparing the investment program for 2019, in accordance with the country's socio-economic development of, the development of infrastructure and ensuring their sustainable use, stimulating investment in the non-oil sector and regional development, optimal distribution of investment between regions, implementation of investment priorities in social spheres directed.

At the same time, the study of the above report shows that in 2019, the implementation of measures in various sectors of industry continued. One of the mechanisms aimed at industrial development is the creation of industrial parks and industrial districts, as this year 46 enterprises were registered as residents. Started production and as a result, more than 8,000 permanent jobs were created.

One of the main goals of economic reforms in the country is to create a modern infrastructure in the economy. The study of implementation of the above-mentioned development strategy, state programs in the field shows that the infrastructure of the country's economy is constantly modernized, advanced modern infrastructure is created. During the fourth stage of the industrial revolution, our country's favorable geographical location, rich use of rich natural and human resources creates new opportunities for sustainable development of the country as a result of international ICT innovations, digitalization and the formation of the digital economy.

In addition, the “Strategic Roadmap for the National Economy and Key Sectors of the Economy” prepared on the basis of an in-depth analysis of the current economic situation and approved by the Presidential Decree on December 6, 2016 are the main objectives of the Strategic Plan to ensure the sustainability of economic reforms in the country. As a result of reforms in these areas, Azerbaijan has undergone rapid and dynamic development in recent years in terms of economic reforms, and its achievements are highly valued by international organizations and international financial institutions.

Meanwhile, it should be considered that the study of reports on the work carried out and currently carried out under various state programs aimed at socio-economic development shows that the measures envisaged in the development and management of the country's economy. The activities of the sectors are also of particular interest. Therefore, regular reports should be reviewed to assess the level of activity of the private sector within the programs and its coordination with other institutions, and relevant proposals and recommendations should be prepared to improve public-private partnership. Coordinated activities of the public and private sectors in the implementation of measures envisaged in the state programs to ensure the achievement of the goals set for the development of sectors in the Strategic Roadmap to ensure the diversified development of the country's economy, which ultimately forms the basis for a strong economy.

These areas of activity play an important role in attracting local and foreign investment, modern technologies and the effective use of modern management practices to create enterprises that produce competitive products and ensure their production of competitive products in accordance with international standards. It should be noted that the sectoral programs and four state programs for 2004-2023, aimed at developing the infrastructure of the economy of the country's regions, provide for a wide range of measures, which determine the areas of activity of the sectors. In order to achieve the above-mentioned goals, the state programs prioritize the implementation of measures to improve the infrastructure of the country's non-oil sector by ensuring the interaction of public and private sectors, ensuring rapid development of entrepreneurship, stimulating export-oriented production, increasing employment.

They are aimed, among other factors, at the development of the country's economy and the acceleration of its effective integration into the world economic system. In all four programs aimed at socio-economic development of the regions, measures are being implemented in stages in the field of infrastructure, roads and transport, electricity, gas and heat supply, which are important in improving the infrastructure of the economy of economic regions. In our opinion, the role of coordinating the activities of both public and private sectors within the limits of the programs in achieving the goals set out in the 11 roadmaps developed in the Strategic Roadmap for 12 sectors should be regularly assessed, and improvements should be made at each subsequent stage.

A good example of this is that from the early days of the post-conflict period, our country has made crucial decisions to enable the successful implementation of measures aimed at the rapid restoration and reconstruction of infrastructure in all areas of the liberated territories' economy.

Goverement's decree “On the establishment of temporary special management in the liberated

areas of the Republic of Azerbaijan,” signed on October 29, 2020, attests to this fact, and it is a significant step in the strategy’s implementation. This decree outlines the highest-priority measures for the first stage, with implementation entrusted to the appropriate government authorities. As a result, the relevant institutions were instructed to provide communication for employees of state enterprises and organizations in the liberated territories, as well as emergency medical care and other services, and to prioritize the implementation of measures to ensure the normal functioning of state structures, as well as the implementation of measures to provide them with electricity, water and natural gas which this is also a crucial direction in carrying out rehabilitation work in these territories, since the infrastructure of all districts of Nagorno-Karabakh and its surroundings - water, gas, electricity, and road infrastructure - was entirely destroyed.

This decree, which is an essential element in the initial phase, calls for the restoration of social, domestic, educational, and residential infrastructure, as well as the establishment of production and non-production infrastructure at a later stage. Thus, the establishment of commandant’s offices in Azerbaijan’s liberated territories, as well as special management for each region of the corresponding administrative-territorial division, is a necessary organizational and managerial mechanism for reshaping the region’s economy, safeguarding the region’s economic potential in the post-conflict period, and, as a result, creating favorable conditions for the restoration of the liberated territories by ensuring the protection of the above-mentioned strategic objects.

The legal body which has been entitled “Karabakh Revival Fund” has been established Decree dated on January 4, 2021 to implement the post-conflict construction strategy of the liberated regions in order to ensure the economic development of Karabakh and Kalbajar-Lachin economic regions and adjacent territories within the framework of the country’s economic strategy serves as another organizational and economic mechanism for ensuring the socio-economic development of the region while creating favorable conditions for the implementation of the necessary measures for the restoration and development of the mentioned region.

The Karabakh Revival Fund was established to ensure adequate living conditions in accordance with current standards, rebuild and reconstruct all sectors of the economy’s infrastructure, organize safe living conditions, conduct out landscaping, and create a thriving situation in the post-conflict region. This organization in turn will play a key role in attracting investment, as well as the financial support and perform measures that are planned for the region’s transformation. These initiatives can be executed through public-private partnerships, as well as local and foreign private investments, loans, grants, technical assistance, local entrepreneurs, international financial institutions, and society, in lined with Karabakh’s development strategy.

The determination of priorities for the recovery process in the liberated regions, as well as the development of procedures for its implementation, is one of the most essential components, according to a study of international experience with post-conflict reconstruction. In this regard, the damage to the liberated territories is first assessed, and then the liberated territories are cleansed, power, drinking water, irrigation systems, household units, and residential areas are restored within the further stages. In this process, the formulation of new, crucial roadmaps as well as airport rehabilitation measures for humanitarian aid is being undertaken as vital priority. These works are aimed at ensuring the safety of the population living in these territories, while providing their connection to the rest of the country, ensuring the necessary security, and raising the standard of living, and they are carried out in stages over a period of time as a preliminary measure for organizing regular production and non-production activities.

As a result, this fund is a well-organized, well-managed structure that will primarily finance and attract investments, as well as carry out promotional activity in the aforementioned areas, both in the country and abroad.

It should also be emphasized that the President of the country is always focused on the implementation of measures to ensure the restoration and development of liberated regions in the post-

conflict period. In this regard, on January 6, 2020, a video conference was held by the government dedicated to the results of the 2020. Special emphasis was made at this conference on the fact that Azerbaijan's indicators and achievements as a result of reforms and sustainable economic development are highly recognized in the international reports as a sign of our country's dynamic economic development.

It was noted at the event dedicated to the results of 2020 the newly developed concept of the restoration and development of the liberated lands will allow over a period of time, to carry out appropriate reforms in the Karabakh region, as well as achieve the restoration and development of these territories. Simultaneously, the concept of territorial restoration and development will create favourable conditions for state-led initiatives to develop all sectors of the economy and restore and develop the economic potential of all liberated territories, particularly to attract new domestic and foreign investments in the non-oil sector. At the same time, large-scale restoration work in the liberated areas will operate as one of the drivers of active economic growth when macroeconomic indicators for 2021 are being planned. This is explained by the fact that our country's estimates for 2021 are more positive than those of the International Monetary Fund and the World Bank for Azerbaijan's economy, namely, our country's growth rate is 3.4 percent versus 1.7-2 percent.

At the aforementioned event in 2021, was outlined a roadmap for the restoration and development of the liberated territories from occupation for the post-conflict period, as well as an organizational and managerial mechanism for the development of these territories within the country's economy. These directions are as follows:

- Restoration and reconstruction of road transport infrastructure: Ahmadbayli-Fizuli-Shusha, Togana-Kalbajar-Lachin and Horadiz-Zangilan-Gubadli-Lachin;
- Construction of an international airport at Fizuli, with plans to build a similar airport in the future in the Lachin or Kalbajar regions;
- Start construction of the Horadiz-Fizuli railway, followed by the Fizuli-Shusha railway. In addition to this, it is important to repair of the Horadiz-Agband railway which is critical for the opening of the Nakhchivan corridor which is on the agenda;
- Development of the agricultural sector of the region by organizing the most modern irrigation systems in the liberated territories;
- Restoration and reconstruction of energy supply infrastructure, as well as the establishment of a "green" energy zone in the Karabakh region that can serve as a model for the rest of the globe;
- Rehabilitation and development of the Karabakh region's great tourism potential, as well as the construction of tourist routes;

The essential work on the "Azerishig in Karabakh" project to bring energy to the liberated administrative territories, primarily the city of Shusha, has already begun in these territories. Initially, a diverse range of measures are being implemented to remove power lines from an emergency state.

In accordance with the government's Decree dated October 29, 2020 "On the organization of a temporary special administration in the liberated territories of the Republic of Azerbaijan", a power transmission line has been installed to restore power supply to state facilities in the Jabrail region, and furthermore, power supply to strategic facilities in the settlement of Hadrut is provided by a substation in the village of Karakul in this region. In the Aghdam region, 15 kilometers of the "Tartar Ismayilbayli" overhead electricity transmission line has been repaired as part of the decree's execution. 6.5 km of overhead power transmission line from the "Ergi" substation of the Agdam region was repaired and other relevant activities have been carried out to supply the station with electricity in connection with the deployment of the "Peacekeeping Monitoring Group" in the Marzali village of this region and for uninterrupted power supply of this centre. At the same time, the reconstruction and restoration of a nine-kilometer power transmission line from the Gulabird HPP using existing networks is nearing completion in connection with the initial power supply of the Sugovushan village and adjacent territories, as well as the Gubadli and Zangilan regions.

It should be noted that, in order to provide electricity to newly created state bodies and objects from various sectors of the economy, a double-circuit overhead power transmission line was laid in a short time from the Shukurbeyli substation to the Hadrut substation in the strategic center of Karabakh - Shusha, resulting in power supply to essential state facilities.

At the same time, the region has a vast industrial raw material potential, which includes many deposits of ore and non-metallic minerals, 167 different types of mineral deposits, fresh groundwater, and mineral waters, and this fact should be considered as an important direction in the concept of the development of the liberated territories.

Along with these measures, the Azerbaijani President highlighted appropriate work on new infrastructure projects and urgent activities continues in all liberated regions for the restoration and reconstruction of liberated territories in the post-conflict period.

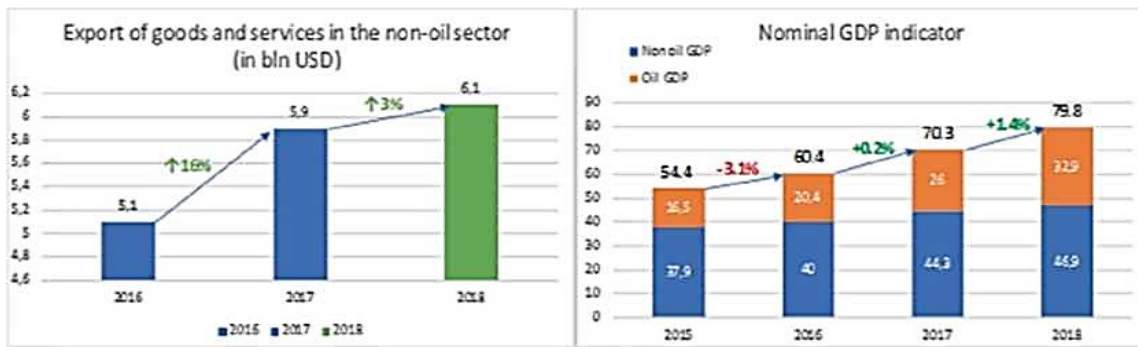
Thus, in accordance with the concept of post-conflict development, restoration, and reconstruction of liberated lands, the development of an action plan in these areas, as well as the establishment of an effective organizational and management mechanism to ensure the implementation of these activities in accordance with the established sequence and stages, will play an important role in ensuring the development of the economy of adjacent territories of Karabakh and Kalbajar-Lachin, as an integral part of the economy of the whole country.

It should be noted that the ongoing reforms and state programs, development concepts, strategies and plans implemented in Azerbaijan and the sustainable economic development achieved and strengthened as a result of comprehensive measures to ensure macroeconomic stability in the country is highly valued by international economic and financial organizations. Necessary decisions have been made to diversify the economy in Azerbaijan, ensure the development of the non-oil sector, stimulate the production of competitive production, improve the investment and business environment, constantly improve the regulatory environment of the business environment to modern standards, support the private sector. The annual improvement in the results of sustainable reforms aimed at the formation, implementation and improvement of the business environment is constantly reflected in the reports of international financial institutions.

In the “Global Competitiveness 2017-2018” report published by the World Economic Forum, the Azerbaijani economy has moved up two places in terms of competitiveness, ranking 35th among 137 countries, and first in the CIS since 2009. In recent years, Azerbaijan results in reports prepared by the World Economic Forum are constantly improving. Thus, according to the “Global Competitiveness” reports, our country has moved up 34 places-from 69-th place among 117 economies in 2005 to 35th place among 137 economies in 2017.

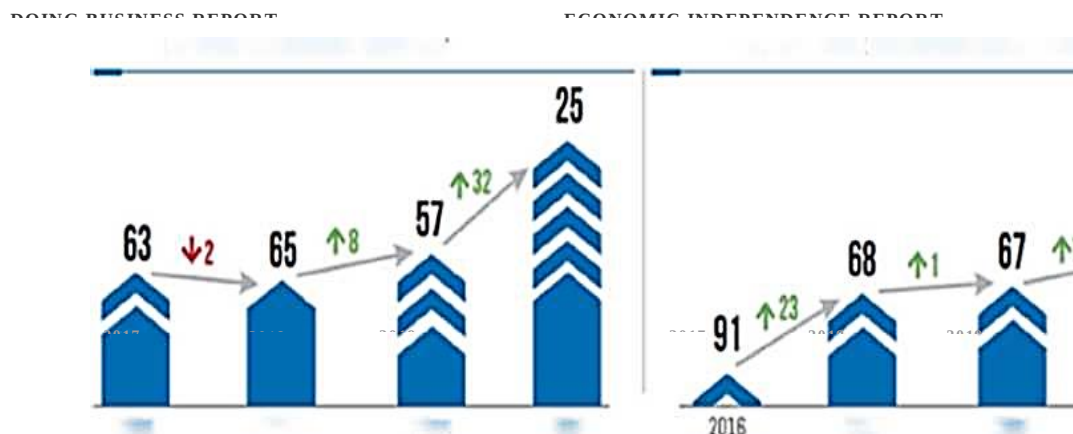
As a result of these indicators, Azerbaijan has left behind several G-20 member states. Thus, in the Global Competitiveness Report 2017-2018, Indonesia, which is a member of the G-20, ranks 36th, the Russian Federation 38th, India 40th, Italy 43rd, Mexico 51st and Turkey 53rd, South Africa is 61st, Brazil is 80th and Argentina is 92nd. According to the Global Competitiveness Index, Azerbaijan ranks higher than the neighboring countries as the most competitive economy in the region, but in the report, the countries of the region, Georgia, rank 67th, and Armenia 73 (Fig. 1).

Fig. 1. Azerbaijan international rankings

The “Global Competitiveness Report 2018/2019” lists Azerbaijan as the country with the highest level of social equality in the world. According to the level of electricity supply to the population, Azerbaijan has risen to the first place in the world with a maximum score of 100%. According to the report, Azerbaijan ranks 31st among 140 countries in the ranking of business dynamics (Fig. 2).

Fig. 2. The results of reforms in Azerbaijan

Reforms implemented in the country by the government within the framework of state programs, development concepts, strategic development plans have ensured that Azerbaijan has achieved new records in the overall ranking in the “Doing Business 2019” report, and its position on most indicators has risen. In the “Doing Business 2019” report which was published by the World Bank and the International Finance Corporation, our country was included in the list of the 10 most reformist countries in the world and declared the most reforming country in the world.

In the “Doing Business 2020” report, the continuous implementation of reforms in the above-mentioned areas in our country was assessed with 78.5 points, and Azerbaijan rose from 34 to 28th place among 191 countries. As a result of the progress made in this position, our country has again been assessed by the World Bank as “one of the 10 most reformist countries in the world.”

Thus, it should be noted that these assessments of the International Financial Institutions are a real result of sustainable reforms implemented in Azerbaijan in recent years in the framework of the above Development Strategies, State Programs, Strategic Plans.

2.4. Results

We believe that the measures taken as a result of the carried-out reforms in the country and implemented development strategies will allow to achieve the following organizational, managerial and socio-economic advantages:

- Ensures the diversified development of the country's industrial sector;
- Ensures sustainable development and competitiveness in the industrial sector
- Ensures the implementation of targeted projects in the non-oil sector
- Allows wide application of innovative technologies
- Creates conditions for the creation of modern infrastructure in industrial zones, as well as to support the effective operation of clustering
- Ensures sustainable and consistent implementation of investment projects in the field of environmental protection;
- Development of business environment, creation of business incubators will stimulate the development of economic regions of the country;
- Sustainable economic reforms implemented within the framework of state programs, development strategies and concepts have resulted in ensuring macroeconomic stability;
- The state regulation of entrepreneurial activity, the application of advanced methods in reforms is highly valued by the World Financial Institutions, which allows us to assess it as a real result of the regular and sustainable implementation of reforms in Azerbaijan.

2.5. Practical Importance

The results obtained from this research can be used while preparing of Strategic Development Plans of relevant organizations and institutions.

3. Conclusions

The study shows that the reforms implemented in various sectors of the economy of Azerbaijan form the solid basis for sustainable development.

A.I.Artemenkov

Ph.D., MRICS

Senior Lecturer, Westminster International University in Tashkent

achudakhin02@gmail.com

MARKET VALUE AS A SPECIE OF PUBLIC VALUE: INCORPORATION OF EXTERNALITIES, INCLUDING THE POST-WAR RECONSTRUCTION PROCESS

Abstract

The concept of Market value presupposes a market environment not suspended in isolation but regulated by the national law and in accordance with the national macro-economic interest. Moreover, the market value is based on the notion of the “highest and best use”. The highest and best use is the use of an asset that maximises its potential and that is possible, legally permissible and financially feasible. The potential of an asset can be interpreted both with respect to the private and public domains of its utility.

Keywords: market environment, market, market value, macroeconomic interests, potential.

1. The concept of Market value presupposes a market environment not suspended in isolation but regulated by the national law and in accordance with the national macro-economic interest. Moreover, the market value is based on the notion of the “highest and best use”. The highest and best use is the use of an asset that maximises its potential and that is possible, legally permissible and financially feasible (IVS 104,section 30.4)⁷. The potential of an asset can be interpreted both with respect to the private and public domains of its utility.

2. While the treatment of the private domain of asset’s utility is based on the asset’s anticipated financial returns and is well established in appraisal theory of Professional Valuation, the public domain of asset’s utility is a concept that calls for further elaboration, which we will briefly attempt here.

3. Professional Valuation (PV), as IVSs admit, has a reason d’être as a *public interest* profession, nestled in the continuum of Economic Measurements between the Investment-Financial valuation (IFV), dealing with assets of almost perfect liquidity, and *Investment Project appraisal*, dealing with illiquid assets in the form of investment projects. So the PV specialism is shaped under the pressure from conjoined influence coming from the both sides of the Economic Measurements continuum (Michaletz & Artemenkov, 2019).

4. Professional standards dealing with the investment Project appraisal (ADB (2017), EIB (2014), EC(2014)) have an explicit concept of *public interest* couched in the language of *social externalities* that have to be considered for large-scale investment projects (Smolyak), through a system of monetization normatives. For, example, the following *social and environmental* externalities should be monetized when assessing the efficiency of public infrastructure projects related to road-construction: savings on travel time, reduction in casualties and fatalities, noise externalities, reduction in the emission of pollutants and carbon, biodiversity preservation or loss. Different monetization normatives are used, including even those based on the value of statistical life (VSL), and quality-adjusted life years (QALY). (TIGER, 2010).

5. In project appraisal, the process of internalization of social externalities into value, e.g. in the form of NPV, is a commonplace generally accepted protocol. In Professional Valuation, including for property, it is already *becoming* normal. For example, since 2016 the European Valuation standards devote more than 1/3 of their volume to the consideration of environmental (green) externalities (but are still silent about the proper monetization protocols). It can be conjectured that as a global economy transitions to the green-based 6th technological paradigm, the need for the *public value dimension*, i.e. the need for explicit monetization of social and environmental externalities within the *Market value* (as undertaken by Valuers), will become a commonplace routine too. The Market value is on track to fast becoming a specie of *public value*. Indeed, it is the very recent logic of expedited transition to the 6th technological paradigm (the “Green deal”) that calls for the *preferential valorization treatment* of the technologies associated with the Green deal. As the technologies of the Green deal are touted principally on the basis of their public , and not so much commercial, utility, so will their proper valuation require the aspects of public value be incorporated into run-of-the-mill valuation reports. The respective process is a matter of a few years.

6. We don’t have to look far for tools enabling the incorporation of public value dimensions into the Market value. Indeed, the tool box of investment project analysts, as presented in the EIB-ADB standards, is replete with the necessary paraphernalia. DCF framework of the income approach is a flexible medium to allow for incorporation of non-cash elements, including those obtained via monetization of externalities, into the cash-flow. The conceptual point is to justify the permissiveness of this approach. This can be approached through imbuing the highest and best use concept with the certain considerations of public value/public service potential (which is a notion already familiar in conjunction with the valuation of public sector assets under IPSAS).

⁷ See also, Perspective Paper. Market value: an established basis of value. IVSC , November 2021

7. How can the above theoretical entry points be applied to the subject at hand of valuing the heritage assets for reconstruction purposes? The following bare-bones approach is proposed which can be fleshed out with details as the need arises:

- 1) Developing the taxonomy of heritage assets subject to reconstruction.
- 2) commissioning and conducting contingent value surveys of the heritage assets in the taxonomy (suitably grouped) – at the regional level close to the locale of the heritage properties⁸. Conventional *contingent valuation techniques* can be used for these purposes (Diamond & Hausman (1994)). These techniques will yield a public value dimension for the properties subject to reconstruction.
- 3) Development of market value estimates for heritage assets should incorporate both the conventional capitalized cashflow (and/or sales “comparisons”⁹) associated with the commercial highest and best use *and* a public value surcharge based on the contingent valuation methods.
- 4) Cost-to-restore should also feature in such valuations and be compared with the product of valuations under bullet 3. The comparison will indicate the appropriateness of proceeding with the reconstruction of heritage properties or otherwise.

Heritage properties may also have aspects of cultural value non-captured by contingent valuation techniques; these can be decided on case-by-case basis.

References:

1. ADB (2017). Guidelines for the economic analysis of projects. Asian Development Bank (2017)<https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/32256/economic-analysis-projects>
2. Diamond, Peter A., Hausman, Jerry A. (1994). "Contingent Valuation: Is Some Number better than No Number?". *Journal of Economic Perspectives*. 8 (4): 45–64. doi:10.1257/jep.8.4.45. JSTOR 2138338.
3. EIB (2013). The Economic Appraisal of Investment Projects at the EIB Projects Directorate, European Investment Bank, March 2013 https://www.eib.org/attachments/thematic/economic_appraisal_of_investment_projects_en.pdf
4. European Commission (2014). Guide to Cost-Benefit Analysis of Investment Projects, Economic appraisal tool for Cohesion Policy 2014-2020, December 2014 https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/guides/2014/guide-to-cost-benefit-analysis-of-investment-projects-for-cohesion-policy-2014-2020

A.I.Artemenkov

Ph.D., baş müəllim, MRICS

Daşkənd Beynəlxalq Vestminster Universiteti

Bazar dəyəri ictimai dəyər növü kimi: müharibədən sonrakı yenidənqurma prosesi, o cümlədən xarici mülklərin korporasiyası

Xülasə

Bazar dəyəri konsepsiyası bazar mühitinin təcrübə olunmuş şəkildə mövcud olmadığını, ancaq milli qanunvericiliklə və milli makroiqtisadi maraqlara uyğun olaraq tənzimləndiyini göstərir. Üstəlik, bazar dəyəri "ən yüksək və ən yaxşı istifadə" anlayışına əsaslanır. Ən yüksək və ən yaxşı istifadə, potensialını maksimum dərəcədə artıran və qanuni olaraq icazə verilən və maddi cəhətdən mümkün olan aktivin istifadəsidir. Aktivin potensialı onun faydalılığının həm özəl, həm də ictimai sahələrinə münasibətdə şərh edilə bilər.

Açar sözlər: *bazar mühiti, bazar, bazar dəyəri, makroiqtisadi maraqlar, potensial.*

⁸ For heritage properties listed on the national level or those of global significance the range of contingent valuation protocols can be expanded to the national and global level, respectively.

⁹ Obviously, heritage assets have a few sales comparables, so the sales comparison approach is seldom available on its own or without adjustments being applied in the same vein.

В.Н.Гагауз
к.э.н., REV TEGoVA,
Директор Департамента оценки и залоговых операций
ЧАО Акционерный банк «Пивденный», (Одесса, Украина)
vitaliy.gagauz@pivdenny.ua
С.А.Шелудько
к.э.н., доцент,
гл. специалист Департамента оценки и залоговых операций
ЧАО Акционерный банк «Пивденный», (Одесса, Украина)
serhii.sheludko@pivdenny.ua

ВЛИЯНИЕ ФАКТОРА ВОЙНЫ НА ОЦЕНКУ БИЗНЕСА

Резюме

Мировая политико-экономическая парадигма стремительно меняется. Ведущие эксперты говорят о том, что капитализм в том виде, в котором он сейчас существует, подошел к своему институциональному кризису, о чем красноречиво сигнализируют участившиеся волны финансово-экономических и политических кризисов. Учитывая тесную социально-экономическую и политическую интеграцию Украины, как сами кризисы, так и их последствия не обходят ее стороной.

Ключевые слова: *кризис, война, Украина, пандемия, когнитивный диссонанс.*

За годы своей независимости, начиная с 1991 года украинская экономика пережила 4 крупных кризиса – 1998, 2008, 2014, 2020 гг. Кризис, будь то внешний или внутренний, всегда подчеркивает уязвимости в экономике, обнажая все институциональные перекосы и социально-экономические противоречия.

Условия новой глобальной неопределенности, в которых мировая экономика находится практически 3 года (с начала пандемии коронавируса весной 2020 г.), накладывают свой отпечаток на каждый аспект функционирования бизнеса: как в макро-, так и в микроэкономическом масштабе. Дополнительным, существенным дестабилизирующим фактором являются немногочисленные, но заметные военные конфликты, влияющие на повседневность не только воюющих сторон, но и большинства крупнейших экономик мира. В настоящее время наиболее масштабной – как по количеству задействованных сил, так и по прямым и косвенным последствиям, – является война в Украине, которую эксперты уже успели назвать самым кровавым конфликтом в Европе со времен Второй мировой войны.

Определяющим в оценке бизнеса является долгосрочная перспектива его работы и возможность прогнозирования денежных потоков (cash-flow). Способность генерировать доход в принципе, а также ожидания относительно расширения или сокращения такой возможности прямо влияют на суждение оценщика по поводу действительной стоимости объекта оценки. С этой точки зрения война, как внешний фактор, выводящий рынок и экономику в целом из равновесия (или меняющий сложившийся тренд их развития), существенно осложняет задачу построения адекватных прогнозов перспектив оцениваемого бизнеса.

Влияние войн и вооруженных конфликтов на деловую активность неоднократно становилось предметом специальных исследований. Например, О. Тосун доказал, что теракты 11 сентября 2001 г. и последовавшая за ними антитеррористическая кампания существенно отразилась на состоянии экономик вовлеченных стран, в частности – на курсах их суверенных облигаций [1]. Подобное влияние ретроспективы военных конфликтов на состояние фондового рынка, сырьевых бирж и стабильности финансовых систем обосновали и другие современные

исследователи [2; 3]. К основным проявлениям экономических шоков, вызванных военными действиями, относятся: рост цен на энергоносители и потребительские товары, нарушение логистических цепочек и рост производственных расходов, разбалансировка государственных финансов. В целом, влияние войны на стоимость активов реализуется как напрямую, через микроструктурные каналы (деформация бизнес-модели, критический рост издержек производства, физический ущерб), так и косвенно, благодаря регуляторным ограничениям и экстремальному росту странового риска.

Следует отметить, что актуальные вопросы оценки бизнеса в условиях военного конфликта становятся предметом исследования гораздо реже, чем общеэкономические аспекты. При этом основная часть профильных публикаций посвящены оценке ущерба, нанесенного боевыми действиями, в то время как определение стоимости неповрежденного имущества и целостных имущественных комплексов в условиях парализованных рынков остается без должного внимания.

Оценка бизнеса в форс-мажорных условиях, к которым относится и война, сталкивается с множеством вызовов, львиная доля которых порождается одной фундаментальной причиной – неопределенностью экзистенциальной природы. Это означает, что с экономической точки зрения войну можно рассматривать как глубокий кризис, первичными последствиями которого являются физический ущерб, прямая опасность повреждения материальных активов, реальная угроза здоровью и жизни людей. В это же самое время хозяйственные последствия войны (в виде прямых и косвенных убытков, рыночной стагнации, нарушения производственных и сбытовых циклов) являются вторичными, поскольку не имеют чисто экономических оснований. Подобными характеристиками обладают также кризисы, вызванные неполитическими катастрофами – стихийные бедствия, пандемии.

Все кризисы, так или иначе, проявляются в схожих последствиях, прямо влияющих на условия ведения бизнеса (рис. 1):

- «охлаждение» экономики и падение деловой активности;
- снижение покупательской способности населения;
- девальвация национальной валюты;
- падение ВВП;
- рост странового риска.

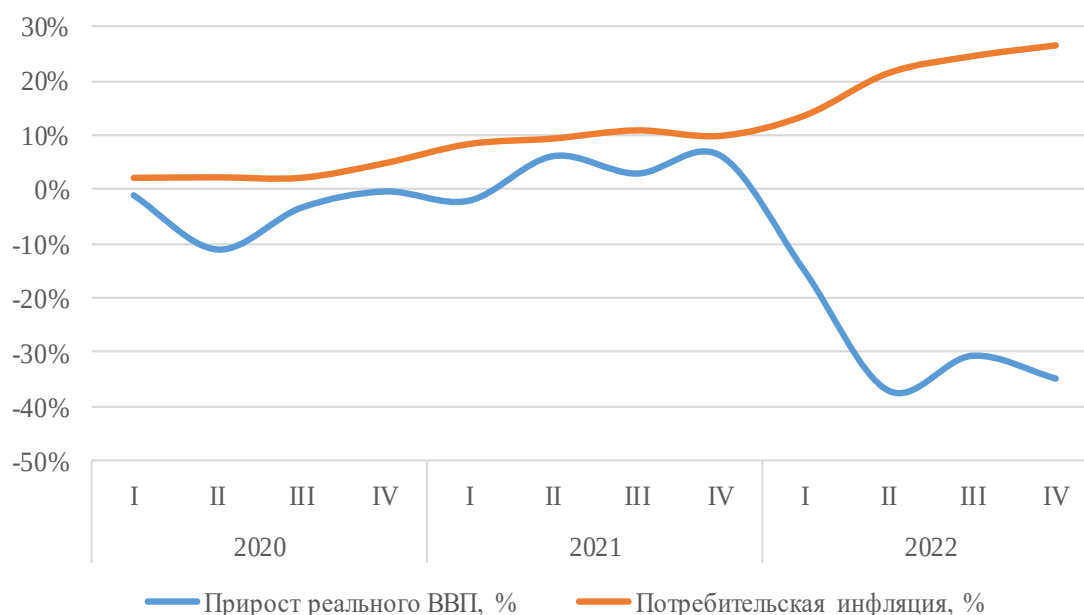

Рис. 1. Динамика реального ВВП и инфляции в Украине в 2020 – 2022 гг. [4]

Представленный на рис. 1 реальный ВВП оценивается Национальным банком Украины как годовой темп прироста. Исходя из фактических данных, экономический рост даже в 2021 г. на уровне +3-5% ежеквартально объясняется не столько общим подъемом, сколько низкой базой сравнения – ковидным 2020 г. При этом инфляционная динамика, в нормальных условиях служащая показателем оживления экономики (на уровне 5-10% в годовом измерении), продемонстрировала стремительный «рывок» в 2022 г. на фоне катастрофического падения ВВП почти на треть, в связи с военными разрушениями.

Когнитивный диссонанс между привычным постоянным ростом в модели оценки DCF и периодически накатывающими волнами кризисов очевиден для любого экономиста. Учитывая фактическую и необратимую цикличность кризисов в Украине (раз в 6-10 лет), их видовое размножение (к финансовым, социально-экономическим, политическим добавились эпидемиологические), возможное сокращение периодичности, было бы здравым, логичным и экономически обоснованным закладывать их влияние в бизнес план компании, в cash flow и соответственно в саму модель оценки бизнеса.

Снижение деловой активности, охлаждение экономики, отраслевые перекосы, девальвация национальной валюты, возрастание рисков ведения бизнеса, снижение кредитного рейтинга страны, страновые, отраслевые, локальные и другие факторы безусловно влияют на прибыльность и инвестиционную привлекательность бизнеса. Соответственно понимая, что наступление очередного кризиса в промежутке 5-10 лет неизбежно, целесообразно спрогнозировать и учесть его последствия в модели развития.

При таком фактическом анализе за последние 30 лет, концепция устойчивого роста уже не отражает экономических реалий. Кроме того, по международным стандартам оценки, в рамках рыночного подхода источниками данных должна служить информация:

- а) публичные фондовые рынки, на которых проводятся операции купли-продажи по похожим сделкам
- б) рынок поглощений, на котором поводятся операции купли-продажи бизнесов в целом или контрольных пакетов акций
- в) предыдущие транзакции с акциями или предложениями по покупке или продаже оцениваемого бизнеса.

Однако, в Украине, ввиду закрытости информации о реальных сделках продажи бизнеса, отсутствия соответствующей биржевой, статистической и аналитической информации самым распространенным методом оценки бизнеса является дисконтирование денежных потоков (DCF). Заложенная в нем модель оценки, по умолчанию, как раз и отражает парадигму устойчивого роста, предполагая некий постоянный рост выручки в прогнозируемом периоде (обычно 5, 7, 10 лет). Зачастую этот cash flow закладывается в бизнес плане компании, как целевой маркер развития.

Возникает вопрос, как же быть с теми компаниями, которые выросли в кризис? Опыт показывает, что наряду с банкротствами, обесценением активов и стоимости акционерного капитала, есть бренды, которые развиваются и растут в кризис. И, как следствие, растет их капитализация. Срабатывает компенсаторный механизм, когда общие отраслевые перекосы переходят в частные компенсаторы отдельных секторов экономики. И тут вопрос уже другого уровня, частного характера и специализированной отраслевой аналитики, прогнозов и вероятностных сценариев. Если акционеры или менеджмент компании обоснованно закладывают рост выручки на время кризиса и для этого есть веские аргументы и план развития, то почему нет. В основной же массе бизнес в кризис «просаживаются».

Существующее множество классификаций и градаций премий за риск и, соответственно, методов и моделей построения ставки дисконтирования приводит к методологическим вариациям и искажениям при практическом применении в условиях форс-мажора (войны). Поэтому целесообразно провести их верхнеуровневую унификацию.

Таким образом, в условиях новой «нормальности» назрела острая необходимость в унификации структуры рисков и обновления подходов к построению денежных потоков и ставки дисконтирования в рамках модели DCF.

Среди ключевых проблем, необходимость решать которые возникает у оценщиков в период военных конфликтов, можно назвать следующие:

- заморозка сделок, остановка рынков;
- отсутствие актуальных прогнозов, прекращение статистических наблюдений;
- искажение довоенных закономерностей рынка;
- экстремальный рост основных макроэкономических индикаторов;
- недостаток или отсутствие методологического и нормативного сопровождения.

Все перечисленные вызовы так или иначе касаются информационных аспектов функционирования рынка, поскольку международные стандарты и национальные нормативные требования к объективности предполагают, что все суждения оценщика должны опираться на факты, а любые внешние сведения должны подтверждаться конкретными источниками [5, с. 11].

События марта–мая 2022 г. в Украине показывают, что вследствие полномасштабных боевых действий и в условиях реальной опасности падения столицы органы власти, в качестве меры по обеспечению информационной безопасности, блокируют работу всех общегосударственных реестров, в том числе связанных с фиксацией прав собственности на движимое и недвижимое имущество. Это обстоятельство не только замораживает работу рынков, блокируя юридическую возможность заключения сделки купли-продажи, но и оказывает существенное влияние на представления продавцов, покупателей и профессиональных посредников об уровне цен, что может приводить к перекосам результатов оценки.

Более того, в условиях фактического отсутствия сделок на рынке имущества огромную актуальность приобретает вопрос об уместности и вообще объективном существовании такого понятия, как «рыночная стоимость». Исходя из конвенциональной трактовки этого понятия [5, с. 7], фактическое отсутствие «рыночных условий» на дату оценки ставит под сомнение и полученную в ходе оценки «вероятную сумму», не смотря на выполнение прочих условий (наличие заинтересованных сторон, надлежащий маркетинг, осведомленность, рассудительность и отсутствие принуждения).

Ощутимым препятствием для качественной оценки бизнеса являются и перебои в работе статистических органов (как государственных, так и частных), что не только ограничивает возможности оперативного анализа рыночной и общеэкономической ситуации, но и сужает горизонт даже для краткосрочного прогнозирования – неотъемлемого этапа определения стоимости функционирующей компании. Даже в условиях частичного возобновления сбора и публикации статистической информации быстро и радикально меняющийся ход развития конфликта серьезно осложняет достоверное прогнозирование. В частности, в апреле 2022 г. Международный валютный фонд отозвал все свои предыдущие прогнозы касательно Украины (кроме роста ВВП) и отказался прогнозировать ключевые показатели впредь до окончания войны из-за «необычайно высокой степени неопределенности» [6]. Одним из наглядных результатов реализации риска достоверности прогнозов является невозможность оценщика гарантировать действительность его вывода о стоимости в течение некоторого временного промежутка после даты оценки (3, 6, 12 месяцев).

Синтез двух вышеописанных проблем (остановка рынка и отсутствие статистики) порождает третью: кардинальную трансформацию закономерностей работы рынков, сложившихся и существовавших до начала военных действий. Из-за стремительных изменений в региональном распределении производительных сил (миграции потребителей и персонала, релокации предприятий, разрушения прежних и формирования новых логистических маршрутов) накопленная оценщиком осведомленность об основных параметрах рынка (например, о размере дисконта на торг, сроке экспозиции, интервалах параметров сравнения) стремительно теряет

актуальность. Это не только осложняет процесс оценки, но и открывает широкие перспективы для оспаривания ее результатов в дальнейшем, поскольку выведенные самостоятельно закономерности рынка могут носить сиюминутный, нефундаментальный характер.

Последнее обстоятельство объясняется высокой волатильностью макроэкономических индикаторов, формирующихся в период войны под влиянием субъективного восприятия экономическими агентами хода и перспектив развития боевых действий. Стремительный рост таких базовых показателей состояния экономики, как валютный курс, инфляция, ставки по кредитам и депозитам, биржевые индексы, рыночная доходность государственных облигаций, оказывает существенное влияние на результаты оценки бизнеса, поскольку они формируют внешние условия функционирования компании и влияют на текущую и будущую интенсивность генерируемых денежных потоков. В качестве иллюстрации целесообразно рассмотреть динамику странового риска и рыночного валютного курса в Украине (рис. 2).

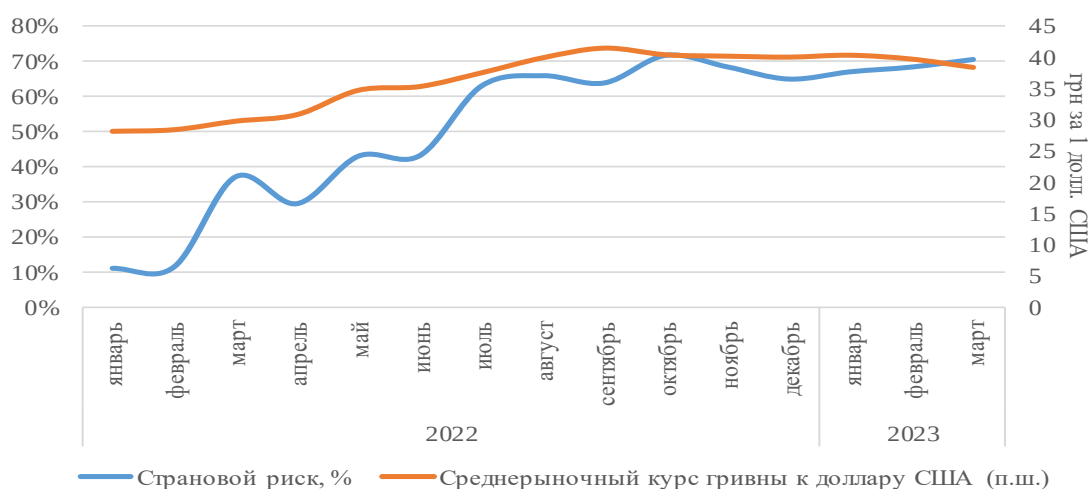

Рис. 2. Динамика странового риска и валютного курса на Украине в 2022 – марте 2023 гг. [4; 7]

Принимая во внимание то, что доходность суверенных ценных бумаг является одним из показателей странового риска, по данным на рис. 1 можно сделать вывод, что по состоянию на конец марта 2023 г. (спустя более, чем год от начала войны) риск инвестиций в Украине возрос более, чем в 7 раз по сравнению с довоенным периодом. Поскольку страновой риск учитывается при построении ставки капитализации и дисконтирования в оценке бизнеса доходным подходом, подобным образом выросла и сама ставка – а рассчитанные с ее использованием стоимости компаний сократились.

Рассмотренные выше вызовы для оценщиков в условиях войны дополнительно усугубляются и запаздыванием (а нередко – полным отсутствием) адекватной реакции органов, регламентирующих методику оценки, что выражается в отсутствии официальных рекомендаций и разъяснений, обобщения оценочной практики, обеспечения информационной поддержки. Опираясь на собственный опыт оценки бизнеса во время войны, следует подчеркнуть необходимость унификации структуры рисков и возобновлении подходов к построению денежных потоков и ставке дисконтирования.

Практика доказывает целесообразность отражения влияния на денежные потоки компании цикличности усугубления и улучшения экономической ситуации в воюющей стране – прежде всего, путем корректировки ставки дисконтирования для каждого периода дисконтирования. Сам по себе подход к оценке рисков целесообразно унифицировать путем применения иерархической модели, выделив три уровня риска: риск страны, отраслевые риски и специфический риск

компании. Стоит подчеркнуть, что парадоксальные (для мирного времени) ситуации, когда прогнозируемый рост денежных потоков будет соседствовать с повышением ставки дисконтирования за счет усиления рисков, являются довольно частыми при оценке бизнеса в условиях войны.

Еще одной непривычной ситуацией является противоречивость между активным развитием отдельных компаний (и даже целых отраслей) во время коллапса экономики вследствие военных событий. Степень и направление влияния войны на перспективы развития бизнеса зависят, в первую очередь, от характера его активов: связанные с цикличностью экономики находятся в прямой пропорциональной зависимости от общего состояния глобального и национального хозяйства; относящиеся к поставкам товаров или услуг постоянного потребления почти не подлежат воздействию макроэкономических колебаний. С особым вниманием следует рассматривать бизнес, связанный с товарами и услугами «экстремального спроса»: электрогенераторы, аккумуляторы, оптоволоконная связь во время войны; дезинфицирующие средства, медицинские маски, лабораторные анализы во время пандемии. Рост денежных потоков таких компаний хотя и является контр-циклическим, но несет, как правило, кратковременный характер, поэтому увеличение выручки следует прогнозировать только для начальных периодов дисконтирования. Доковидный и довоенный опрос среди ведущих оценочных компаний Украины, а также, многолетний анализ отчетов оценки бизнеса, проведенных, в том числе иностранными оценщиками ведущей четверки, фиксирует тот факт, что практически в 99% моделей DCF до войны планировался устойчивый рост денежного потока на протяжении всего периода прогнозирования. А такое положение не соответствует реальной ситуации в экономике.

Поэтому, с учетом полученного опыта, в одном из периодов дисконтирования целесообразно планировать снижение cash flow связанное с возможным экономическим кризисом, со всеми возможными последствиями. Специфика конкретного бизнеса существенно сужает вариативность поиска и анализа необходимой информации и облегчает построение сценариев. При этом не столь важно это будет на 4, 6 или 8 год прогнозирования. Важна готовность к нему, которая выражается через заранее продуманные и формализованные сценарии и планы действий. Таким образом одним из корректирующих инструментов может служить плановое падение выручки в прогнозируемом периоде.

Второй способ адекватного отражения влияния на cash flow компании, периодически накатывающих кризисов – это корректировка ставки дисконтирования. Так, в планируемом кризисном году риски ведения бизнеса существенно возрастают. Поэтому целесообразно в модели оценки отразить увеличение ставки. Если же кризис выпадает на постпрогнозный период, то необходимо стоимость реверсии капитализировать на ставку включающую повышенные риски, в сравнении с прогнозируемым периодом.

При построении cash flow на основе глубокого странового и отраслевого анализа влияния прошлых кризисов экономически обосновано закладывать снижение выручки. Намного реже ее обоснованный рост в рамках оптимистического сценария развития. При расчете ставки дисконтирования, соответствующего «кризисного» периода целесообразно учитывать более высокие (в зависимости от результатов проведенного анализа) страновые, отраслевые и риски компании. Сам подход к оценке рисков целесообразно унифицировать, путем применения иерархической модели, выделив главные первоуровневые риски: страновой, отраслевой и риск компании. Остальные риски распределить на 2 или 3 уровнях, в зависимости от детализации и природы его возникновения, раскрыв тем самым риски первого уровня.

Причем может быть ситуация, когда будет, как запланирован рост выручки, так и увеличение ставки дисконтирования за счет повышенных рисков для данного периода. При формировании бизнес-плана, cash flow планировать циклическое снижение выручки и увеличение рискованности. Это уже норма. Ошибка – проигнорировать это.

Таким образом, антикризисное управление должно включить в себя принятие кризисов как естественного цикла развития бизнеса, как болезни человека в период его жизнедеятельности. Анализ истории болезней (экономических) помогает предусмотреть возможные последствия кризисов в будущем и нивелировать их отрицательное влияние. Бизнес проходя кризис очищается от балласта, становится крепче, обретает иммунитет или переходит на дотации акционеров, с последующим прекращением работы и закрытием.

Подытоживая, следует отметить, что фактор войны вносит существенные коррективы в привычные методы и модели оценки бизнеса. Адаптация оценщика к таким экстремальным обстоятельствам должна заключаться в пересмотре привычных подходов к работе с источниками информации, оценке рисков, построении прогнозов будущих денежных потоков.

Список использованной литературы:

1. Tosun, O. K.; Eshraghi, A.; Muradoglu, G. (2021). Staring Death in the Face: The Financial Impact of Corporate Exposure to Prior Disasters. *British Journal of Management*, 32 (4), pp. 1284-1301.
2. Kannadhasan, M.; Das, D. (2020). Do Asian emerging stock markets react to international economic policy uncertainty and geopolitical risk alike? A quantile regression approach. *Finance Research Letters*, Vol. 34, no. 101276.
3. Phan, D.H.B.; Tran, V.T.; Iyke, B.N. (2021). Geopolitical risk and bank stability. *Finance Research Letters*, Vol. 46, no. 102453.
4. *National Bank of Ukraine*. Statistics. URL: <https://bank.gov.ua/en/statistic>.
5. *International Valuation Standards*. Effective 31 January 2022. URL: https://viewpoint.pwc.com/dt/gx/en/ivsc/international_valuat/assets/IVS-effective-31-Jan-2022.pdf.
6. *World Economic Outlook Database*. April 2022. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/April>.
7. *Eavex Capital*. Research reports. URL: <https://www.eavex.com.ua/eng/research/>.

V.H.Qaqauz

i.e.n., REV TEGoVA,

*Qiymətləndirmə və girov əməliyyatlar departamentinin direktoru,
ÖSC Səmdar Bankı "Pivdeniy", (Odessa, Ukrayna)*

S.A.Şeludko

*i.e.n., dosent, Qiymətləndirmə və girov əməliyyatlar departamentinin
baş mütəxəssisi, ÖSC Səmdar Bankı "Pivdeniy", (Odessa, Ukrayna)*

Müharibə faktorunun biznesin qiymətləndirilməsinə təsiri

Xülasə

Dünya siyasi-iqtisadi paradigması sürətlə dəyişir. Aparıcı ekspertlər deyirlər ki, kapitalizm hazırda mövcud olduğu formada maliyyə, iqtisadi və siyasi böhranların artan dalğaları ilə aydın şəkildə ifadə olunan institusional böhrana yaxınlaşıb. Ukraynanın sıx sosial-iqtisadi və siyasi integrasiyasını nəzərə alsaq, həm böhranların özləri, həm də nəticələri bundan yan keçmir.

Beləliklə, böhran idarəçiliyi böhranların biznesin inkişafının təbii dövrü, həyatı boyu bir insanın xəstəliyi kimi qəbul edilməsini əhatə etməlidir. Xəstəlik tarixinin (iqtisadi) təhlili gələcəkdə böhranların mümkün nəticələrini təmin etməyə və onların mənfi təsirini düzəltməyə kömək edir. Böhrandan keçən iş balastdan təmizlənir, güclənir, toxunulmazlıq qazanır və ya səhmdarların subsidiyalarına keçir, sonra işin dayandırılması və bağlanması ilə.

Açar sözlər: böhran, müharibə, Ukrayna, pandemiya, Koqnitiv dissonans.

E.Y.Məmmədov
i.e.d., professor,
"Odlar Yurdu" Universitetinin "İqtisadiyyat
və iqtisadi münasibətlər" kafedrasının müdiri
elshad.mamedov.76@mail.ru

REGIONDA FORMALAŞAN YENİ REALLIQLAR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ƏSAS MAKROİQTİSADI HƏDƏFLƏR

Xülasə

Düşünürəm ki, son üç onillikdə ilk dəfə olaraq bizim regionun ölkələri qabaqlayıcı iqtisadi artım üçün təsəbbüs imkanı əldə edir. Hesab edirəm ki, bölgədə yerləşən ölkələr uzun illər ərzində ilk dəfə olaraq xarici göstərişlər olmadan özlərinin inkişaf vektorlarını tam şəkildə müəyyənləşdirmək üçün real imkan qazanmış oldular. Əslində bu son aylarda dinamik şəkildə baş verən hadisələrin ən mühüm nəticələrindən hesab oluna bilər.

Açar sözlər: region, yeni iqtisadi reallıqlar, region, new economic realities.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslər kontekstində Cənubi Qafqaz bölgəsinin önəmli məkanlarından birinə çevrilir. Son onilliklərdə ilk dəfə olaraq region qabaqlayıcı iqtisadi artım üçün təsəbbüs imkanı əldə etməkdədir. Fikrimcə beləliklə, region ölkələri uzun illər ərzində ilk dəfə olaraq xarici göstərişlər olmadan özlərinin inkişaf vektorlarını tam şəkildə müəyyənləşdirmək imkanı qazanmış oldular. Əslində bu son aylarda baş verən dinamik hadisələrin ən mühüm nəticələrindən biridir. Zənnimcə, hazırda dünyada və bölgədə baş verənlər Azərbaycanın yerləşdiyi bölgə üçün bir növ "imkanlar pəncərəsidir".

Bəs bu "imkanlar pəncərəsinin" reallaşdırılması üçün nə lazımdı? Düşünürəm ki, bunun üçün ilk növbədə region ölkələrinin rəhbərlərinin siyasi iradəsi tələb olunur. Eyni zamanda dünya iqtisadiyyatında uzun onilliklər ərzində formalaşmış reallıqlar çərçivəsində "öz tikələrini" götürməyin əsas Dünya Emissiya Mərkəzinin reallaşdırdığı dollar emissiyasının total şəkildə genişlənməsinin nəticəsi olduğunu dərk etmək lazımdır. Hazırda isə dünya iqtisadiyyatında kapitalın effektivliyinin kəskin şəkildə enməsi prosesi müşahidə edilir.

Deməli global, dollara söykənən iqtisadi sistem çərçivəsində bu sistemin əyalətində yerləşən bölgəmiz üçün bu sistemdən əvvəlki kimi dividendlərin əldə edilməsi qeyrimümkün olacaq. Beləliklə, bölgəmiz üçün yeni boyumə və inkişaf nöqtələri tələb olunur. Bunun üçün isə formalaşmaqda olan çağırışlara uyğun adekvat iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi zəruridir, özü də ayrıca götürülmüş hər hansı bir ölkədə yox, bütövlükdə regionda. Belə ki, klassik anlamda əməyin global şəkildə bölünməsi artıq mövcud olmadığı kimi, Qərb təhsil mərkəzlərində "ixrac yönümlü" kurslar almış ultraliberalizm apologetlərinin uzun müddət yorulmadan danışdığı "xarici investisiyalar haqqında nağıllar", tətbiqi real iqtisadiyyatda mümkün olmayan ekonometrik modellər realıqda açıq aşkar görünür ki, işləmir.

Düşünürəm ki, ölkələrimizin xalqları bu eksperimentlərlə kifayətlənib və indi region ölkələrinə iqtisadi təsəbbüs verə biləcək iqtisadi inkişaf modelinin reallaşdırılması barədə düşünməyin vaxtıdır. Aydındır ki bu model regionda iqtisadi integrasiyanı, müvafiq nəqliyyat-logistik kommunikasiyaların açılmasını, ümumi bazarların formalaşmasını və əməyin regional bölünməsinə özündə cəmləşdirməlidir. Bu da öz növbəsində investisiya mexanizmlərinin dollara əsaslanması şəraitində, şübhəsiz ki, edilə bilməz. Bu kontekstdə regional münaqişələrin həlli ilə bağlı məsələlərinin kommunikasiyaların və nəqliyyat dəhlizlərinin açılması ilə əlaqələndirilməsini təsadüfi saymaq, zənnimcə, olmaz. Bununla yanaşı, güman edirəm ki, yuxarıda göstərilən məsələlərin yalnız kompleksli və sistemli şəkildə həlli bölgə üçün "gələcək təsvirinin" formalaşdırılması imkanını yarada bilər. Və bu təsvirin ssenarisi şübhəsiz ki, okeanın o tayında deyil, regionda yazılmalıdır.

Düşünürəm ki, tam formatlı regional əməkdaşlıq və inkişaf perspektivlərinin reallaşdırılması üçün innovativ tutumlu investisiya siyasətinin, regional iqtisadi integrasiyanın ön plana çıxması və bölgədə yerləşən dövlətlərin iqtisadi idarəetmə fəlsəfəsinin prioritetinə çevrilməsi zəruridir. Regionda yaşayan xalqlar, zənnimcə, regional əlaqələrin zəifləməsinin, separatizmin artmasının, ötən əsrin 80-ci, 90-cə illərində müşahidə edilən millətlərarası münaqişələrin Cənubi Qafqazın və bütün keçmiş SSRİ-nin iqtisadi, humanitar inkişaf təşəbbüsünün itirməsinə, dünya iqtisadiyyatının xammal, daha sonra isə maliyyə donoruna çevrilməsini unutmamalıdılar.

Belə ki, Sovet İttifaqının mövcudluğunun son illərindən Qafqaz bölgəsində qeyrisabitlik, separatizm və dezintegrasiya prosesləri inkişaf etməyə başladı. Bu meyillərin təsadüfi olmasını düşünmək, hesab edirəm ki, yalnız son dərəcədə sadələvlüyün aşkar göstəricisi ola bilər. Belə ki, həmin dövrlərdən başlayaraq, Qafqazın Rusiyadan ayrılması və uzaqlaşdırılması “kollektiv Qərbin” informasiya-təbliğat siyasətinin sözsüz prioritetlərindən birinə çevrilmişdir (1).

Zənnimcə region xalqları bu proseslərin ölkələrimiz üçün hansı dağıdıcı nəticələrə səbəb olmalarını hər zaman dərk etməli, öz müqəddəratlarını adekvat istiqamətdə həll etməlidirlər. Çünki özlərini demokratiyanın beşiyi və mərkəzi hesab edən böyük güc mərkəzlərinin bu proseslərə kənar müdaxilələri problemlərin həllinə deyil, dərinləşməsinə və düşünlərin daha da sıxılmasına gətirib çıxarır(2). Bu bir daha onu deməyə əsas verir ki, bölgə ölkələri öz müqəddəratlarını “Qərb demokratiyalarının” ssenariləri üzrə deyil, özləri öz milli məqraqlarına söykənərək həll etməlidirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, dollar hegemoniyasının real, davamlı və dayanıqlı alternativini yeni regional valyutaların tətbiqinə, müəyyən miqyas və həcmdə milli valyutaların beynəlxalq ticarətdə iştirakının xüsusi çəkisinin artırılmasına əsaslanı bilər. Aydındır ki, bu proses uzunmüddətli, ağır olacaq və müqavimətlərlə qarşılaşacaq.

Unutmayaq ki, “Kondratyev tsikllərinin” hər dəfə dəyişməsi dünya iqtisadiyyatında və geosiyasi müstəvidə ciddi kataklizm və təlatümlərlə müşahidə edilir. Bununla belə, məhz elmi-texniki inkişafa, investisiya və innovasiyalara əsaslanan “Kondratyev dalğaları” və “evolyusiya iqtisadiyyatı” dünya iqtisadiyyatındakı inkişafı böyük mənada formalaşdırır və son 5 onillikdəki “status-kvo”-nun dəyişməsinə zəruri edir (3). Fikrimcə, bölgədə həyata keçirilən iqtisadi idarəetmə siyasətində qeyd edilənlərin nəzərə alınması zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. E.Məmmədov. Qafqazın sabit və dayanıqlı inkişaf perspektivləri. “Press-klub Sodrujestvo”, Rusiya-2020.
2. E.Məmmədov. Xəzər-əməkdaşlıq və inkişaf məkanı. “Press-klub Sodrujestvo”, Rusiya-2020.
3. E.Məmmədov. FES-in çap maşını və yaxud qızıl standartı. UNEC Expert, Azərbaycan, 2-2018.

E.Y.Mammadov

Doctor of Economic Sciences, professor,

"Odlar Yurdu" University "Economics

head of the department" economic and economic relations"

The main macroeconomic goals within the framework of the new realities formed in the region

Abstract

I think, nowadays the first time in the last three decades the countries of our region is gaining an opportunity to achieve outrunning economic growth. I think that the countries located in our region for

the first time in many years have had a real opportunity to determine the vectors of their development themselves without external influences.

In fact, this can be considered, as one of the most important consequences of the dynamic events in recent months.

Keywords: *region, new economic realities, region, new economic realities.*

Z.Q.Ahmadov
i.e.d., Baku Engineering University
zaurahmad@gmail.com
N.Y.Mamayeva
master student, Azerbaijan State Economic University
nigarmamaeva@mail.ru

TAX CODE ON FINANCIAL INDICATORS AND REPORTING IN MANUFACTURING ENTERPRISES

Abstract

The financial indicator is the service of the manufacturing organization. Income is the result of good work or external objective or subjective factors, and loss is the result of bad work or external negative factors. In addition, the efficiency of manufacturing, investment and financial activities is reflected in financial resources.

When summing up the above, it should be noted that different authors have different opinions on describing the concept of "financial resources".

The implementation of the Tax Code is one of the most important issues in improving accountability in manufacturing enterprises. Common principles for determining compliance risks across tax jurisdictions are defined. All revenue authorities are required as a rule to achieve the best possible compliance result. For this purpose, they are allocated a limited level of resources, which means that careful decisions are required about how and in what ways those resources are applied to achieve the best possible result in terms of better compliance with the tax laws. Tax audits play an important role in the administration of tax laws by detecting non-compliance and serving as a deterrent to the wider population of taxpayers who might otherwise engage in inappropriate behavior.

Keywords: *Azerbaijan, manufacturing enterprises, tax, income, expenditure, taxation.*

INTRODUCTION

The key to the effectiveness of an overall audit program is that each audit achieves a reasonably accurate assessment of each taxpayer's correct tax liability. There is a risk that some income may not be reported on their returns to minimize their taxable income. This is especially true for taxpayers for whom it is easy to conceal income because systematic third-party reporting of income to the revenue authority is not required, and it is difficult for auditors to directly verify this income with third-party sources. There is also a risk that expenses related to business income may be overstated to reduce the taxable income reported by taxpayers. A further complication may arise when conducting an audit as a result of poor or

non-existent books and records of the taxpayer. For these reasons, auditors need a set of tools to indirectly measure taxpayers' taxable income.

Taking into account the above, it can be said that the topic of the master's dissertation dedicated to the study of the role of changes to the Tax Code in improving accountability in manufacturing enterprises is relevant and that it is necessary to prepare proposals and recommendations in this direction.

Financial indicators in manufacturing enterprises

In the modern sense, income is a generalizing indicator for the activity of the enterprise, which reflects manufacturing growth, product quality improvement and cost reduction.

Income performs certain functions as a financial resource. First of all, income reflects the economic effect received as a result of the organization's activities. It is the basis of economic development. Income growth lays the foundation for self-financing and solving social and material problems of the labor force. The revenue fulfills its obligations to the budget, banks and other organizations.

At the same time, it should be noted that income is not only the result of the circulation of financial resources, but at the same time, it is the main element of financial resources. This means that income performs reproductive, stimulating and distributive functions. It characterizes work activity and the financial well-being of the organization. They determine the return on investment of income-financed funds - assets.

To evaluate the effectiveness of the organization's work, only the indicator of income is not enough. For example, two enterprises earn the same income, but their productive assets, that is, the sum of fixed capital and current assets, have different values. The work of an enterprise with a lower cost of manufacturing funds is more efficient. Thus, to assess the effectiveness of the enterprise's work, it is necessary to compare the income and the manufacturing funds used in its creation. This is profitability.

The term profitability is derived from the word *renta*, which means income. Thus, the term profitability means income in the broadest sense of the word.

There are several definitions of profitability in the economic literature. Thus, in a broad sense, profitability reflects any income received from the resources of human economic activity (Ковалев, 2015).

According to A.D. Sherement and Y.V. Negashayeva, the following are the main types of profitability in the table.

Table 1

The main types of financing in manufacturing enterprises

	Indicator	Calculation formula	Indicator value
	Assets on accounting income (advance capital) total profitability	Average pre-tax income/balance currency * 100%	It shows the amount of funds used in earning income by each company.
	Return on assets on net income	Net income/average price of break-even currency * 100%	It shows the amount of net income or loss that the enterprise uses to earn its total assets.
	Profitability of productive assets (property) on total accounting (or net) income	Pre-tax income/average cost of productive assets including personal funds and intangible assets and inventories *100%	It shows the income brought by the funds invested in the manufacturing assets of the enterprise.

	Return on equity on accounting income (or net income).	Pre-tax income/average cost of private equity*100%	It characterizes the effective use of own capital and shows the net income of each fund advanced by the enterprise in capital.

Source: Шеремет, Негашев, 2015: s. 145

According to other authors, profitability is one of the main qualitative indicators of the effectiveness of the enterprise's activity, and it characterizes the level of return of costs and the level of use of funds in the process of manufacturing and sale of products (works, services).

In both cases, profitability is the ratio of income to the capital invested in generating that income.

Profitability indicators are used for comparative evaluation of the efficiency of work of different enterprises and areas producing products of different volumes and types. These indicators characterize the received income according to the spent means of manufacturing.

Profitability indicators are one of the most basic elements that reflect the factor environment in the formation of the company's income. Therefore, they are integral parts when conducting a comparative analysis and evaluation of the company's financial position.

Since the concept of "financial results" is understood as different types of income and loss, it is necessary to systematize the terms used. Let's look at the most common classification signs of financial resources of organizations (Колачева, Быкова, 2019).

1. According to the sources of generation used in accounting:
 - sales revenue (loss);
 - income (loss) received from other operations, including the sale of real estate;
 - equilibrium income (loss).
2. According to the sources of formation for the main activities of the organization:
 - income from operational activity (loss);
 - income from investment activity (loss);
 - income (loss) from financial activities.
3. According to the composition of the elements:
 - marginal revenue;
 - total profitability;
 - net (undivided) income.
4. According to the nature of taxation:
 - taxable income;
 - non-taxable income.
5. According to the period of creation:
 - income (loss) of the previous period;
 - income (loss) of the reporting period;
 - estimated income (loss).
6. According to the degree of generalization:
 - income (loss) of the organization;
 - consolidated income (loss).

There are several definitions of income. For example, in "Capital" K. Marx changed the income and defined his mind as hiding the surplus value. The author of "Capital" thought that the source of surplus value was exploitation, non-payment of workers' labor. According to Marx, this is the external appearance of bourgeois manufacturing relations, bourgeois economic structure. Thus, exploitation is the basis of the Marxist explanation of income.

ANALYSIS

SWOT Analysis in Manufacturing Enterprises

Strengths

1. The prices are suitable for all types of customers and the offer of products aimed at all types of customers 2. Quickly acquiring new distributors 3. Having financial resources 4. Long-term work experience in the market 5. High attention to service 6. Customer orientation 7. Loyal card system is more to be perfect 8. High-level design of our stores 9. Open sales system

Weakness

1. Not fully forming the image 2. In the minds of customers, there is an association about selling non-original goods in Azerbaijan 3. Consultants are not fully informed about the goods 4. We do not fully use our existing opportunities 5. Disruptions in the planned organization of work opportunities

1. The possibility of spreading to regions and surrounding regions 2. Organizing on-line trade 3. More effective use of our CRM base 4. Opportunities to participate in training, courses, seminars 5. Opportunities to expand sales channels 6. Opportunities to increase assortment 7. To increase image and sales the opportunity to participate in large-scale projects aimed at

Threats

1. Strengthening of current and potential competitors 2. Possibility of unfair competition by competitors 3. Emergence of a new competitor 4. Increase in customs and other costs.

Tax Policy in Manufacturing Enterprises

Market economy relations do not mean that the state leaves the management and regulatory processes. The main point was that these processes should not directly interfere with the manufacturing and financial activity of economic entities. The state must provide the necessary conditions for the normal activity of market mechanisms and regulate economic processes with the help of these mechanisms. One of the main issues of great importance for the Republic of Azerbaijan is the formation of an efficient tax system. It is impossible to carry out reforms in the field of transition to market relations in the economy without creating an efficient tax system. Tax policy is one of the integral parts of the financial policy implemented by the state. When the country's tax system is created, the state tries to use it for certain financial policy purposes. Taxes are also considered one of the main elements of state regulation of the economy. When we say tax policy of the state, we understand first of all the system of measures developed by the state, aimed at implementing the numerous tasks facing the society in the field of taxation. In all countries where socially-oriented market economy relations are applied, the tax system participates in the regulation of the economy, the formation of financial resources, the formation of budget revenues and expenses, the price increase, as well as the regulation of inflation as the main defender of state interests. Since 1991-1992, fundamental economic changes have taken place in the field of tax system in our country and positive progress in tax relations has shown itself. It should be mentioned that the tax system in the former USSR was viewed as an element not specific to the socialist state in the ideological sense, so it was considered that since the income created in the public sector belongs to the state as a whole, the existence of tax relations between state enterprises and the state under the conditions of unified socialist ownership it is not possible in any way. And these reasons, which we mentioned, have created an obstacle to the development of tax relations (Abanis, Sunday, Burani, Aluonzi,,Byamukama, 2013).

However, from the second half of the 90s of the 20th century, global changes took place in the tax system as a result of radical reforms implemented in our republic under the leadership of the national leader of our people, Heydar Aliyev. The Tax Code, which entered into force in the Republic of Azerbaijan at the beginning of 2001, made important changes in the country's tax policy, created conditions for conducting reforms in the field of improving tax relations, and created favorable conditions for the implementation of a flexible financial policy. In all countries of the world, tax revenues are the main source forming the revenue part of the budget. In all countries where the tax system is applied, the state tax service authorities perform the function of tax collection. During the period of transition to the market economy, the role of tax service bodies is increasing day by day, both in the implementation of purposeful and consistent economic policy and in the formation of financial resources and state budget

revenues, which form the basis of the economic and social development of the country. In connection with the increase in the role of taxes in the regulation of this service market relations and the formation of the income part of the state budget in the Republic of Azerbaijan, in connection with the implementation of state control over the full and timely collection of taxes, compliance with tax legislation and price discipline by legal and natural persons. was established within the Ministry of Finance in July.

On October 14, 1991, to improve the control system for compliance with tax legislation and state price discipline, to strengthen the role of state tax service bodies in this field, and to ensure its independent activity and the objectivity of control work, this service was separated from the Ministry of Finance and became an independent The General State Tax Inspectorate of the Republic of Azerbaijan was established as a body. In modern times, the tax system of the Republic of Azerbaijan provides the economic mechanism of the country, participates in the formation of financial resources, allows the financing of the possible needs of the state, prevents the increase in the budget deficit, and also meets all the requirements of the market economy. In the current period, the following are the main tasks of the tax system based on the requirements of the market economy in our republic:

- ensuring that the revenues enter the budget in full and on time, otherwise it is impossible to implement the economic and social policy of the state;

- creating favorable conditions for the regulation of manufacturing and consumption both in the national economy and in its various sectors, taking into account the characteristics of income redistribution and formation among different layers of the population.

The development of the national economy largely depends on the tax policy implemented in the country. Currently, the tax policy conducted in the Republic of Azerbaijan is a flexible tax policy conducted in the direction of the formation of the market economy and its integration into the world economy. It should be noted that the tax policy, being a part of the budget policy, participates in the formation of the revenue part of the budget and cannot be implemented without taking into account the expenditure part of the budget (Smith, 2018).

The state of Azerbaijan implements today's budget policy in the following directions: - social protection policy; -manufacturing sphere development policy; - maximum tax policy. The first direction of the implemented tax policy is to direct budget expenditures to increase the volume of manufacturing, the second direction is to direct budget expenditures to increase the volume of collection, and the third direction is to direct budget expenditures to the health of the financial situation (Ефимова, 2018). The effectiveness of the tax policy depends significantly on the principles in which the state implements it. The tax policy conducted in the Republic of Azerbaijan is implemented taking into account the following principles (Грязнова, 2019): -creating a normative-legal base in the tax system and forming a tax culture; - creation of favorable conditions for tax payers to carry out their activities and maximum protection of their rights; - keeping the tax burden at an optimal level; -creating a single accounting-information base in the tax system; -implementation of an efficient control mechanism for taxpayers' incomes; - improving the control system over compliance with tax discipline, as well as further tightening the system of responsibility for cases of tax violations.

In recent years, the tax policy conducted in the Republic of Azerbaijan is implemented in order to achieve the following: - reducing the types of taxes;- lowering of applicable tax rates; - minimization of tax benefits; -creating a favorable investment environment; - further expansion of taxpayers' rights; - organization of effective tax control in order to prevent tax evasion cases; - improving tax administration; -tax publicity, informing taxpayers, etc. Thus, the tax policy implemented by the state in Azerbaijan and the tax reforms implemented to achieve the goals of this policy serve to create favorable conditions for the dynamic and comprehensive development of the country's economy (Большаков, 2017).

Tax Policy in Improving Accountability in Manufacturing Enterprises

Large manufacturing enterprises, by paying a certain agreed amount or presenting a profit to unregistered persons as taxpayers, clear non-ferrous and ferrous metal scraps on their behalf, and simply

pay the state a tax at the rate of 2 percent determined by Article 101.6 of the Tax Code, both from taxes and from taxes they free themselves from being registered, and from the risk of being subject to financial sanctions for the goods they bought in illegal ways.

Article 101.6 of the Tax Code provides that natural persons who are not registered with the tax authority as taxpayers receive income from the presentation of the goods specified in Article 3.5 of the Law "On Non-Cash Settlements" - in our example, it is non-ferrous and ferrous metal scraps (exempted from tax by the Tax Code (excluding income) indicates that expenses are taxed at the source at the rate of 2 percent.

When tax authorities rightly discover such tax evasion schemes, they take measures to recover taxes based on the actual economic indicator of transactions and the principle of reasonableness (Ефимова, 2018).

In a number of cases, we see objections from accountants, entrepreneurs and related persons regarding this issue. In their opinion, they bring as an argument the lack of determination of the limit to be considered entrepreneurial activity in the presentation of non-ferrous and ferrous metal scraps. However, we must not forget that the tax legislation was formed in harmony with the principles of substance and reasonableness. The fact that some limit is not determined by law does not give taxpayers, especially those who use this part of the law as a tax evasion scheme, the right to formalize some transactions within the law and to commit actual illegal actions. If you see the sums in the act of purchase of goods drawn up in the name of those citizens or the amount of total sums for the acts of purchase of several such goods, you can easily determine that they can never reflect the reality. Thus, every person has a part of his daily time required to sleep, eat, be with his family and meet other needs. Unreasonable amounts of non-ferrous and metal scraps cannot be collected and submitted with the rest of the work. This kind of activity is possible only in an organized form. To the extent that it can be considered an organized and reasonable entrepreneurial activity, the persons who provide non-ferrous and ferrous metal scraps must be registered for tax and pay their taxes in a general manner.

However, when restoring the tax to the state budget, the tax authorities should be guided by the principle established by Article 3.5 of the Tax Code and based on the Constitution that no person can be forced to pay the same type of tax more than once due to the income obtained.

The strategy of increasing the quality of management of the enterprise's financial activity involves the effective application of new scientific achievements in this sphere of activity, first of all, the allocation of suitable financial resources for conducting operations in the financial market. The main composition of new financial resources is divided into special capital instruments, financial liabilities, assets, and derivative financial instruments following the accounting principle. During the formulation of the strategy of increasing the quality of the financial management of the enterprise, great attention should be paid to the effective use of new types of deals and operations in the financial market (Kızılgöl, ve İşgüden, 2019).

The successful performance of the enterprise's financial activity is mainly determined by the efficiency of its organizational security system. The organizational security system of financial activity represents the set of interactions of the internal functional services and departments of the enterprise that prepare, make and implement strategic financial decisions and are responsible for the final result of these decisions. The basis of the organizational security system of financial activity consists of the structure that manages the financial activity formed in the enterprise.

In the process of forming the organizational structure of financial management, the scale and main forms of financial activity of the enterprise, functions of financial management, regional diversification, and other factors must be taken into account. Effective management of money masses in the environment of market relations has become the main tool for organizing financial management because the main ways of obtaining the final results of enterprise activity are concentrated in the consumer market.

In 2010-2018, as a result of serious errors in the context of cash flow management, the number of loss-making enterprises in various sectors of the AR economy, overdue debts on bank loans, and mutual

settlements of enterprises and organizations increased significantly. The following measures are planned to develop the mechanism of managing money masses at the enterprise level:

- to shorten the period of payment of receivables;
- increase the liquidity ratio to the optimal level;
- directing the free cash resources to financial activities;
- to try to increase the profit more than the main activity.

Inflation, which is considered a complex socio-economic process, causes many difficulties in the process of organizing financial management. During inflation, the amount of capital required for the proper functioning of the enterprise increases from time to time due to the increase in labor costs and the cost of raw materials used. Inflation usually affects the financing conditions, the efficiency of the investment project and the participation of the enterprise's own capital in the project. Inflation management involves the implementation of complex measures, which are aimed at a slight increase in prices, income stabilization and adjustment. Inflation management mechanisms depend on its level and nature, it is differentiated depending on the current state of the economy, the characteristics of the future development of economic systems.

In the conditions of the market economy, accounting should not be limited to recording the transactions occurring in the financial and economic activity, but should provide active control over the organization of foreign economic activity and the execution of currency transactions. One of the main directions of improving the accounting system is the formation of a model of interaction between accounting and financial accounting. In many countries of the world, tax accounting is developing dynamically, the concept of "tax accounting" is used in the accounting practice of Azerbaijan, but this concept has not been formalized by the country's legislation. As a result, only the term "revenue and expense accounting" has been adopted in certain legislation.

Professional accountants of the world have adopted two models of the accounting and tax accounting system: "Continental" (continental) and "Anglo-Saxon". In the "Continental" model, accounting and tax accounting actually coincide, while the "Anglo-Saxon" model envisages simultaneous operation of accounting and tax accounting as 2 independent systems that seek to achieve separate goals. Tax accounting information plays the role of the main source of information for forming the tax base for income tax. In our opinion, a lot of additional information should be collected from accounting to obtain transparency of the taxation base (Abdullah, 2017).

In the conditions of the modern market economy, it is extremely important to collect honest and complete information about changes in the external and internal environment and to make effective management decisions based on it, in order to adapt the accounting and financial statements of firms and companies to international standards.

Controlling, a new concept of management, can play a major role in solving this issue. The task of controlling in the field of accounting is to create a system of collecting and processing all necessary information for making management decisions at different management levels.

From the work experience of companies operating in the IEE, it is known that a properly organized financing system in business activity especially guarantees their effective operation. According to ownership relations, there are generally 3 types of sources of funding for business activity (Abdullah, 2017):

- a) involved funds;
- b) financial resources of the owner;
- c) debt funds.

Funds raised - funds earned during the sale of shares, payments and shares of labor collective participants are included.

The owner's financial resources include depreciation deductions, deposits of individuals and legal entities, authorized capital, as well as payments from insurance organizations.

Debt funds include foreign investments, funds from interstate financial and investment institutions, bank loans, etc. is attributed.

When disclosing these sources, it is necessary to mention the work experience of the IEP with the same name. For example, in trade, transport and industry in Germany, the main weight of the owner's financial means in liabilities is 17%; the actual bank rate is 3.5%, the yield of the funds involved is 5.2%. In addition, the European Development Bank implements 64% of its projects to help the development of small and medium enterprises.

Currently, the directions of progress of the rules of using methods in financial management. Speaking of financial management, let's look at the methods used here, first of all, the mechanism of operation of those methods, which originates from the content of financial management in this direction:

Financial management acts as a system of managing financial resources, and it includes a systematic set of methods used to achieve business goals. Accordingly, it should be emphasized that in this regard, financial management is a controlled system contains a management object feature that requires some important tuning. Here, financial management, which presents itself as a system, includes wages, value, tax and some important issues and plays a special role in the implementation of control and regulation of the system of the general regime.

In performing these functions, financial management is based on separate principles, and similar principles, such as alignment of different components and purposefulness, are in the focus of people's attention. At this time, determining the principles of financial management is considered an important methodological feature. The mentioned methodological feature of financial management has special importance from the point of view of discovering the directions of its activity and designing accordingly. Financial management, which includes the characteristic advantages of the financial system, reflects the methods of management of enterprises located in the context of the financial system and within the country, taking into account management in the market economy as the main component (İbicioğlu, Taş, ve Özmen, 2016).

Currently, the progress trends of the methods used for financial resources are changing based on the following issues:

1. Taking measures on financial issues;
2. Determination of financial policy trends within the enterprise;
3. Correct preparation of the financial report and showing operative activity in this direction;
4. Organization of information provision on functional units in manufacturing based on individual divisions of enterprises;

Financial resources of enterprises consist of the sum of money included in a certain economic entity. In special enterprises, the financial resources formed from the processes of income generation, distribution and use for certain purposes are fully responsible for the emergence of special purpose money funds at the enterprise level, as well as other structures. These responsibilities arise on the basis of payments to the state budget of individual structural bodies. Financial resources are created at the expense of special funds involved. However, it should be emphasized that profit is the financial resources of the enterprise and an important source of formation.

The multiplication of the value of profit at the expense of enterprises, which indicates the characteristic features of the financial economic activity of enterprises, also leads to an increase in financial resources, and as a result, the financial system becomes stronger. In addition, the results of manufacturing and economic activity of enterprises are shown in the form of money, and the income to be gained from financial economic activity is also reflected in their further activities.

In the market economy, the income they earn from the products they process is considered as a method of developing enterprise finance. A part of this income is spent on manufacturing, and the remaining part is spent on costs related to the activity of this manufacturing in general. The remaining part, in turn, is distributed to the payments related to wages or the enterprise's responsibilities to many other structures, and finally, the remaining amount represents the financial resources the enterprise has

earned through the collectors. The financial resources created thanks to two sources have a special share in determining the financial situation, covering the circulation of capital. When talking about the necessary mechanism for the development of financing methods, it should first be emphasized that the topic of using different methods while benefiting from financing methods in the financial management of entrepreneurial activity in all countries varies according to the policy introduced by the state.

In AR, in this direction, state financing, including the development of activities related to self-financing in enterprises, investment activities on investment policy, including the increase in the use of funds from outside, are of particular importance (Çetin, Genç, Erhan. 2015).

In the process of self-financing, enterprises are financed by their own earned income. In the case of self-financing, enterprises are always trying to maximize their resources and earn the highest profits with the lowest costs. Separate funding from both the state and enterprises

while taking advantage of the methods, measures should be taken in order to eliminate some defects in this direction and to solve the existing problems, as well as to develop the activity.

Labor force, manufacturing, products ready for sale and so on are manifested in the processes that take place during the activity of the enterprise. From the redistribution of the results achieved during the financial period, the additional financing process and the system of indicators in relation to it indicate the financial status of the enterprise. The profit represented as a result of the enterprise's economic activity in general, including the value of the realized part of the net income, encourages enterprises to earn more profit.

Each of the enterprises tries to get the highest profit by using the funds in an economical way and, as a result, regulate their activities.

Now let's look at the general principles of organizing financial resources in enterprises. These principles are as follows:

1) Financial resources in enterprises are formed only at the expense of additional funds and special funds. Special financial resources appear from the moment of the establishment of enterprises and are determined when the charter fund is established. The reason for this is that in order to carry out a certain business activity, it is an important condition for the enterprise to have its own financial security.

2) The preparation of the financial plan, which will be applied to forecast the past and present period of the enterprise's financial and economic activity, its future, is determined. Preparing a financial plan plays the role of the basis for the normal functioning of enterprises. At the same time, the forecasting of financial resources, income, capital, and expenses is also considered here for showing some issues and financial activities.

3) Takes advantage of the inviolability of circulation funds. If the value of special working capital decreases, then there is a risk of losing the company's healthy operation and financial stability in the future. For this reason, this principle is of great importance in the regulation of financial economic activity for the inviolability of working capital.

The financial sources needed for financing the company's activities are divided into three parts from the point of view of duration: short, medium and long-term.

Speaking about the previous short-term financial sources, it should be noted that these are the most used financial sources and at the same time they are the funds intended for repayment. Short-term sources of finance are returned after being used within a year, or they lose their value after this period. Such sources of finance are mainly focused on the purchase of current assets, and adopt the methods of attracting funds and their management. These funding sources are:

1. short-term bank loans;
2. proceeds from the sale of loans;
3. factoring;
4. short-term securities sold in the securities market;
5. other short-term sources.

CONCLUSION

During the operation of these enterprises, financial management is mainly possible through the identification of the source of finance and the implementation of financing accordingly. Today, from the point of view of proper implementation of the activities of enterprises, there is a great need for their financing. For this reason, they always classify the funds involved in the form of investments and financing investments, regardless of their use and acquisition. Current financing is the type of financing used to organize the current activities of the enterprise, and this type is mainly needed for simple remanufacturing. Investment is not a source of financing, but one of the financing stages of enterprises. According to the fact that financing by manufacturing enterprises is carried out through the mentioned two main sources, the role of financing of enterprises at the expense of their own funds includes the funds that they have attracted since the period of their first creation.

Enterprises, mostly raise funds by attracting new shareholders and issuing additional shares. However, today enterprises operate only on the basis of the funds raised and cannot earn a normal amount of profit. For this reason, that is, for normal activity, they need to be financed with their own funds. In addition, if the enterprise does the financing with its own funds, then it is not responsible to the second parties. At this time, the profit earned is spent for refinancing by making a decision among the representatives of the management board of the enterprise.

Manufacturing Companies raise additional funds when they use the equity issue method of financing. In separate economic books, it was evaluated in a separate form by issuing additional shares and attracting cash. The company's benefit from the financing sources of the enterprise by issuing additional shares is considered effective for obtaining short-term funds. Because, when additional shares are issued, those funds become the company's own.

References:

1. Большаков, С. В. (2017), Финансовая политика государства и предприятия. Курс лекций. М.: Книжный мир, 93.
2. Грязнова, А.Г. (2019), Финансы, М., Финансы и статистика, 84.
3. Ефимова, О. В., (2018). Финансовый анализ: современный инструментарий для принятия экономических решений: учебник / О. В. Ефимова. - М.: Омега-Л, 28.
4. Ковалев, В. В. (2015), Корпоративные финансы и учет: понятия, алгоритмы, показатели / В. В. Ковалев, В. В. Ковалев. - М.: Проспект, 356.
5. Колачева, Н. В., Быкова Н. Н. (2019). Финансовый результат предприятия как объект оценки и анализа / Н. В. Колачева, Н. Н. Быкова // Вестник НГИЭИ.- 29–35.
6. Abanis, Turyahebwa - Sunday, Arthur - Burani, Aluonzi – Eliabu, Byamukama (2013), Financial Management Practices In Small And Medium Enterprises in Selected Districts In Western Uganda, Research Journal of Finance and Accounting, Vol. 4, No. 2, 29-42.
7. Lazaridis, I, Tryfonidis D. (2018). “Relationship between working capital management and profitability of listed companies in the Athens stock exchange”. Journal of Financial Management and Analysis, 19: 26-25.
8. Kızılgöl, Ö. ve İşgüden, B. (2019) “Bir işletmenin ekonomik faaliyetinin analizi. Ders Kitabı ”- T: Infra, 147.
9. Abdullah, R.B. (2017), “ Finansal ve yönetim analizi “Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 8(2), 79-96.
10. İbicioğlu, H., Taş, S. ve Özmen, H.İ. (2016). “Finansal Borç Yönetimi ve Sermaye Danışmanlığı.”. T: Ekonomi-Finanslar, 600.

Z.Q.Əhmədov
i.e.d., Bakı Mühəndislik Universiteti
N.Y.Mamayeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İstehsal müəssisələrində maliyyə nəticələri və hesabatlar üzrə vergi məəcəlləsi **Xülasə**

Maliyyə göstəricisi istehsal müəssisələrinin xidmətidir. Gəlir yaxşı işin və ya xarici obyektiv və ya subyektiv amillərin, itki isə pis işin və ya xarici mənfi amillərin nəticəsidir. Bundan əlavə, istehsal, investisiya və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi maliyyə resurslarında əks olunur.

Yuxarıdakıları yekunlaşdırarkən qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif müəlliflər “maliyyə resursları” anlayışının təsviri ilə bağlı müxtəlif fikirlərə malikdirlər.

İstehsal müəssisələrində hesabatlılığın təkmilləşdirilməsində Vergi Məcəlləsinin tətbiqi ən mühüm məsələlərdən biridir. Vergi yurisdiksiyaları üzrə uyğunluq risklərinin müəyyən edilməsi üçün ümumi prinsiplər müəyyən edilmişdir. Bütün gəlir orqanlarından, bir qayda olaraq, mümkün olan ən yaxşı uyğunluq nəticəsini əldə etmək tələb olunur. Bu məqsədlə onlara məhdud səviyyədə resurslar ayrılır ki, bu da o deməkdir ki, vergi qanunlarına daha yaxşı riayət olunması baxımından mümkün olan ən yaxşı nəticəyə nail olmaq üçün həmin resursların necə və hansı üsullarla tətbiq edilməsi ilə bağlı diqqətli qərarlar tələb olunur. Vergi yoxlamaları uyğunsuzluqları aşkar edərək vergi qanunlarının idarə edilməsində mühüm rol oynayır və əks halda qeyri-münasib davranışa yol verə biləcək vergi ödəyicilərinin daha geniş kütləsi üçün çəkindirici rol oynayır.

Açar sözlər: Azərbaycan, istehsal müəssisələri, vergi, gəlir, xərc, vergitutma.

M.A.Salahov
professor, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
msalahov44@mail.ru

TİKİNTİ SƏNAYESİNİN MÜASİR LAYİHƏLƏNDİRMƏ METODLARI VƏ TƏŞKİLATİ-TEKNOLOJİ ETİBARLILIĞI

Xülasə

Məqalədə bina və qurğuların tikintisi üçün avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sisteminin (ALS) əsas metodoloji prinsiplərini şərh etməyə göstərmişdir. Funksional-sistemli, ehtimal-statistik və stimulyasiya-modelləşdirilmə prinsipləri tikinti sənayesinin ehtimal xarakterini və layihələndirmə mərhələsində müəyyən edilmiş etibarlılıq səviyyəsinin nəzərə alaraq, tikinti sənayesinin adekvat təsvir edən funksional sistemlərin modellərini təşkilati-texnoloji layihələndirmənin əsas hesab etmək verir.

Tikintidə avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemləri kapital qoyuluşlarının səmərəliliyinin azalması üçün yeni ehtiyatlar açmağa əmək xərclərinin azalmaya, obyekt və komplekslərinin tikinti vaxtını və maya dəyərini azaltmağa imkan verir.

Açar sözlər: dizayn, iqtisadiyyat, metodlar, tərəqqi, obyektlərin, qərarın, inkişaf, idarəetmə, alqoritmlər, inkişafın quraşdırılması, inkişaf.

GİRİŞ

Ölkəmizdə və xarici ölkələrdə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı iddia etməyə imkan verir ki, inşaatın yaxın zamanlarda avtomatlaşdırılmış layihələndirmə və idarəetmə sistemlərinə, yəni iqtisadi-riyazi metodlarla və hesablama texnikasının geniş tətbiqi ilə insan-maşın kibernetik sistemlərinə aid olacaq.

Tikintidə avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemləri kapital qoyuluşlarının səmərəliliyinin artırılması üçün yeni ehtiyatlar açmağa, əmək xərclərini azaltmağa, obyekt və komplekslərin tikinti vaxtını və maya dəyərini azaltmağa imkan verir.

Tikintidə texniki tərəqqi tikinti obyektlərinin və tikinti sənayesinin təşkili və idarə edilməsi sistemlərinin həcmi və konstruktiv həllərinin sürətlə mürəkkəbləşməsinə səbəb olur ki, bu da xalq təsərrüfatının digər sahələrində olduğu kimi tikinti sənayesinin təşkilati, texnoloji və iqtisadi həllərinin etibarlılığı problemlərini, bizim təşkilati-texnoloji etibarlılıq problemləri (TTE) adlandırdığımız problemləri ön plana çıxaracaq.

Yaxın gələcəkdə tikintidə avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemlərindən (ALS) geniş istifadə olunacaq ki, bu da onilliklər ərzində mövcud olan bina və qurğu layihələrinin işlənilib hazırlanması və onların tikintisinin təşkili metodologiyasını əsaslı şəkildə dəyişdirəcək.

Məqalədə bina və qurğuların tikintisi üçün avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sisteminin (ALS) əsas metodoloji prinsiplərini şərh etməyə cəhd göstərilmişdir. Funksional-sistemli, ehtimal-statistik və simulyasiya-modelləşdirmə prinsipləri tikinti sənayesinin ehtimal xarakterini və layihələndirmə mərhələsində müəyyən edilmiş etibarlılıq səviyyəsini nəzərə alaraq, tikinti sənayesini adekvat təsvir edən funksional sistemlərin modellərini təşkilati-texnoloji layihələndirmənin əsası hesab etməyə imkan verdi. (Salayev, 2010).

Hal-hazırda tikintidə iqtisadi-riyazi metodların və hesablama texnikasının tətbiqi əsasən tikinti obyektlərinin avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemlərində (TOALS) və avtomatlaşdırılmış tikinti idarəetmə sistemlərində (ATİS) həyata keçirilir. Bu sistemlər təşkilati texnoloji həllər məsələsini də əhatə etməlidir. Bununla belə, TOALS layihələndirilən binaların inşası məsələlərinə toxunmur və ATİS isə binaların inşası üçün tikintinin təşkili layihələrində (TTL) və iş icrası layihələrində (İİL) yer alan və artıq qəbul edilmiş təşkilati və texnoloji həllərdən istifadə edir.

Sistem mühəndisliyi sahəsində aparılan nəzəri işlər onu göstərir ki, avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemləri təkə obyekt və komplekslərin tikinti hissəsinin layihələndirilməsini deyil, həm də onların inşası və tikintisinin idarə edilməsi üçün təşkilati və texnoloji həllərin layihələndirilməsini əhatə etməlidir.

Bu, bütövlükdə tikinti sənayesinin təşkilati-texnoloji etibarlılığının (TTE) qeyri-qənaətbəxş olduğunu müəyyən edir və həlli əsaslı tikinti planlarının etibarsızlığını aradan qaldıracaq və tikinti obyektlərinin layihə həllərinin və onların tikinti təşkilinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq TTE-nin prinsip etibarilə yeni problemlərinin qoyulmasının aktuallığını əvvəlcədən müəyyənləşdirir.

TTE problemlərinin qoyuluşu və həlli üçün aşağıdakı konseptual - metodoloji müddəalardan istifadə etdik:

- akademik P.K.Anoxinin (Anoxin, 1972) verilmiş nəticəni əsas sistem yaradan amil kimi qəbul edən və verilmiş nəticəyə nail olmaq üçün qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərdən funksional sistemlərin formalaşmasına imkan verən funksional sistemlər nəzəriyyəsi;

- tətbiq olunan deterministik yanaşmadan fərqli olaraq, tədqiq olunan hadisələrə uyğun daha adekvat modellər qurmağa və ən əsası sistemlərin etibarlılığını araşdırmağa imkan verən bina layihələndirmə sistemlərinin və onların inşası üçün layihə sistemlərinin hərtərəfli öyrənilməsinin ehtimal-statistik metodologiyası;

- mürəkkəb sistemlərin riyazi modelləşdirmə nəzəriyyəsi və xüsusən də onun tikinti obyektlərinin layihələndirilməsini və inşasının real imkanlarını kompüterdə təqlid etməyə imkan verən imitasiyalı situasiya modelləşdirmə kimi növləri;

- elektron hesablama maşınlarının köməyi ilə yaxın gələcəkdə layihələndirmə fəaliyyətinin əsas təşkilati forması kimi avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemlərinin yaradılmasını nəzərdə tutan

layihələndirmə nəzəriyyəsi.

Bu konseptual müddəalar əsasında bu məqalədə tikinti sənayesinin təşkilati-texnoloji etibarlılığının nəzəri və metodoloji problemləri qarşıya qoyulmuş, yeni bir tədqiqat sahəsi - tikinti sənayesinin təşkilati-texnoloji etibarlılığının öyrənilməsi sahəsi müəyyən edilmiş, verilmiş etibarlılıq səviyyəsi ilə tikinti sənayesinin layihələndirilməsi üçün ilkin metodoloji şərtlər yaradılmış, həm bina və qurğuların layihələndirilməsi, həm də onların inşasının layihələndirilməsi zamanı təşkilati, texnoloji və iqtisadi həllərin etibarlılığının artırılması yolları təsvir edilmişdir.

Bu iş prinsip etibarilə yeni problemlərə – tikinti sənayesinin təşkilati-texnoloji etibarlılığına (TTE), yəni təşkilati, texnoloji və iqtisadi həllərin çox mürəkkəb bir ehtimal sistemi kimi planlaşdırılmış keyfiyyətlərini tikintiyə xas olan narahatedici amillərin təsiri altında müəyyən edilmiş hədlərdə saxlamaq qabiliyyətinə həsr olunub.

Tikinti təşkilatlarının səmərəliliyinin tədqiqi nəticəsində məlum olduğu kimi layihə həllərinin texnolojilik və xüsusən də birmərtəbəli sənaye binalarının inşa qabiliyyəti, tikinti-quraşdırma proseslərinin istehsal göstəricilərini və bütövlükdə podratçı təşkilatların əsas fəaliyyət göstəricilərini müəyyən edir.

ALS şəraitində kütləvi birtipli konstruksiyaların layihələndirilməsi zamanı texnolojilik üçün layihə həllərinin hazırlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi göstəricilərin seçimi əvvəlcədən tikinti-quraşdırma işlərinin istehsalının iqtisadiliyi ilə müəyyən edilmişdir. Belə göstəricilər kimi aşağıdakılardan istifadə olunur:

- istehsal sahəsinin kvadrat metrində, smeta maya dəyərində, işin standart dəyərində - İSD əmək məhsuldarlığı;

- əmək intensivliyi;
- birbaşa xərclər;
- maşınların istismar xərcləri;
- əsas əmək haqqı.

Bu göstəriciləri seçmək və əsaslandırmaq üçün iş istehsalı layihəsinin müxtəlif xüsusiyyətləri ilə tikintinin təşkili fəaliyyəti arasındakı texniki-iqtisadi əlaqələrin mövcudluğu və kəmiyyət təsirinin təhlili aparılmışdır. Əmək məhsuldarlığını qiymətləndirmək üçün tikintidə vahid göstəricinin olmaması və texnolojiliyin əmək məhsuldarlığına ilkin təsiri səbəbindən üç fərqli göstərici götürülmüşdür.

Həcmi planlaşdırma və konstruktiv həllərin konstruksiyanın inşasına qoyulan tələblərə uyğunluğunu daha çox səciyyələndirən texnolojilik göstəricilərinin tərkibinin siçilməsi müxtəlif metodikalarla təklif olunan, həmçinin birmərtəbəli sənaye obyektinin inşasının iqtisadiyyatına əhəmiyyətli təsir göstərən xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılması əsasında çoxsaylı göstəricilərin təhlili əsasında aparılmışdır. Konstruksiyaların quraşdırılması texnoloqluğu araşdırmaq üçün 1-ci qrup göstərici qəbul edirik. Bunlardan birincisinə aşağıdakı göstəricilər daxildir:

Konstruksiyaların birləşmə düyünlərinin müxtəlifliyi:

$$\theta_{m_1} = \frac{1}{n_T} \cdot \frac{m_{max}}{n},$$

burada, n – oyuqların sayıdır;

$$n = \sum_{t=1}^{n=n_T} m_t \quad (1)$$

n_T – oyunların növlərinin sayı;

m_i – i -növlü oyuqların sayı;

$m_{max} = \max\{m_1, \dots, m_T\}$;

Konstruksiyaların birləşmə düyünlərin

$$\theta_{m_2} = \frac{n}{F}, \quad (1')$$

burada, F – binanın sahəsidir;

Konstruksiyaların növ müxtəlif olduqda

$$\theta_{m_3} = \frac{P_{0r}}{P_{max}} \quad (2)$$

$$P_{0r} = \frac{\sum_{i=1}^{i=R_t} P_i R_i - P_{max}}{\sum_{i=1}^{i=R_t} R_i - R_{max}} \text{ olan zaman}$$

burada, P_{i-j} – növlü bir elementi çəkisidir;

P_{max} – maksimal elementi çəkisidir;

$P_{max} = \max(P_1, P_2, \dots, P_R)$;

R_{1-i} – növlü elementlərin sayıdır;

R_{max} – çoxlu elementlərin çəkilərinin sayıdır

R_T – konstruktiv elementlərin növlərinin sayıdır;

$$\theta_{m_4} = \frac{1}{P_{max} \cdot R}, \quad (3)$$

burada, R – elementlərin ümumi sayı;

konstruksiyaların iriliyi (ölçüsü)

$$\theta_{m_5} = \frac{R}{F}, \quad (4)$$

konstruksiyaların nisbi çəkisi

$$\theta_{m_6} = \frac{P}{F}, \quad (5)$$

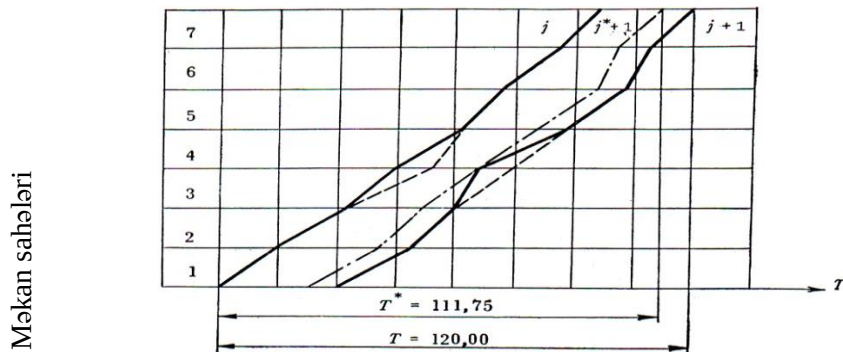
burada, P – konstruksiyaların ümumi çəkisi

$$P = \sum_{i=1}^{i=R_T} P_i R_i$$

İkinci qrupa mütləq göstəricilər daxildir: sütunların addım ölçüsü (θ_{m_7}) və düyün aralığının ölçüsü (θ_{m_8}), konstruktiv elementlərin sayı (θ_{m_9}), birləşmə düyünləri sayı ($\theta_{m_{10}}$), ən ağır elementin çəkisi ($\theta_{m_{11}}$), quraşdırılmış konstruksiyaların ümumi kütləsi ($\theta_{m_{12}}$) (Salahov, 2018).

Problemin ümumi qoyuluşuna uyğun olaraq sənaye binalarının texnolojiliyini araşdırmaq üçün iqtisadi-riyazi model tikintinin səmərəliliyini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilərlə binanın inşa qabiliyyətinin göstəriciləri arasındakı asılılıqları aşkara çıxarmalı idi.

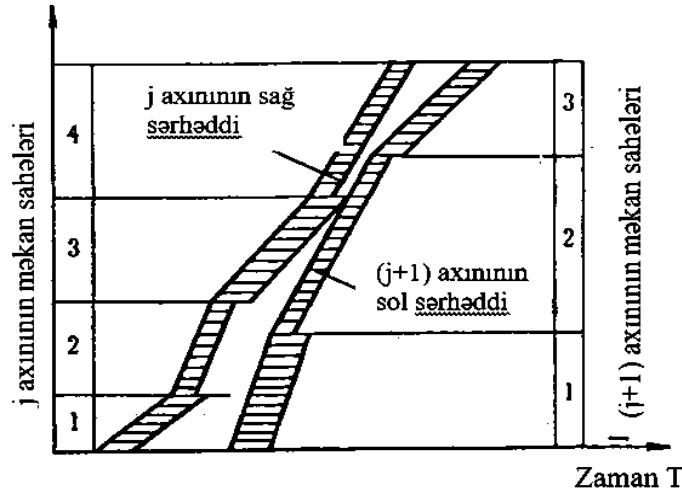
Hər bir ixtisaslaşdırılmış axın üçün dəyişən sahələr sistemi binada iş həcmnin qeyri-bərabər paylanmasını tam nəzərə almağa və bununla da obyekt axınının zaman və məkan parametrlərini daha dəqiq hesablamağa imkan verir. Bundan əlavə, zəruri iş cəbhəsinin yığılması ilə bağlı olan təşkilati-texnoloji fasilələr istənilən ixtisaslaşdırılmış axının hər sahəsində sabit olacaqdır; bu, onların həcmi təyin etməyə imkan verir. Müxtəlif sahələrdə təşkilati-texnoloji fasilələrin qiyməti fərqli olacaq, çünki bir sahədən digərinə keçid zamanı iş həcmnin konsentrasiyası dəyişir və buna görə də zəruri iş cəbhəsinin toplanması üçün zaman dövrləri də bu zaman fərqli olacaqdır (şəkil 1).

Şəkil 1. Məkan sahələrinin ölçüsü dəyişdikdə hazırlanmış iş cəbhəsinin boş dayanma vaxtının minimuma endirilmə sikloqramı (qırıq xətt bitişik sahələrdə həcmərin yenidən bölüşdürülməsi səbəbindən axının dəyişməsinə göstərir)

Bu məsələnin riyazi tərtibini və həllini təqdim edək.

Hər bir j - ixtisaslaşmış axın üçün iş həcmi vahid kimi qəbul edilsin və iş həcmi bərabər paylanmış hesab edilə biləcəyi n_j sahələrə bölünsün. Bitişik ixtisaslaşdırılmış axınların kritik yaxınlaşmalarını müəyyən etmək tələb olunur.

Şəkil 2. Dəyişən sahələri olan ixtisaslaşdırılmış axınların sikloqramı

Aşağıdakı ifadələri daxil edək:

Y_{ij} – i -sahəsində j -axınının işləri yerinə yetirmə müddəti;

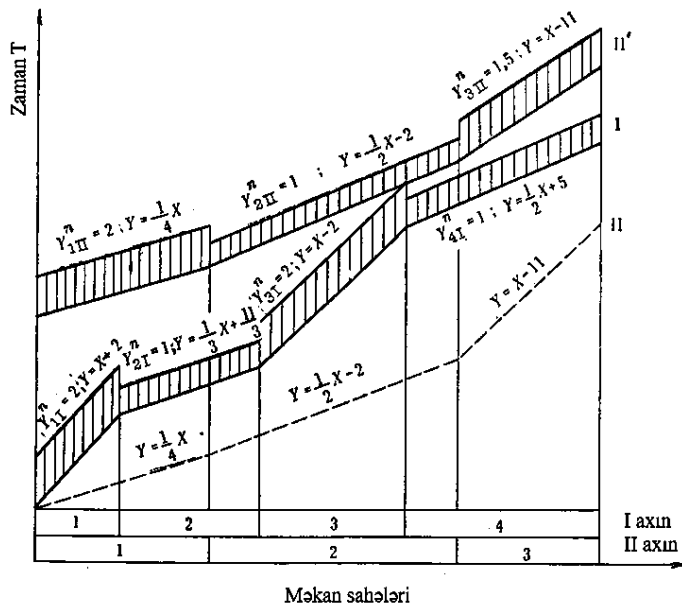
X_{ij} – j -axınının i -sahəsinin şərti ölçü vahidlərində qiyməti;

Y_{ij}^n – j -ixtisaslaşmış axınının bu sahədəki işi bitdikdən sonra i -sahəsindəki təşkilati-texnoloji fasilə.

Sahənin ölçüsü şərti vahidlərlə və ya ümumi iş cəbhəsinin nisbi payları ilə ölçüldüyü üçün aşağıdakı şərt yerinə yetirilməlidir:

istənilən j axını üçün $\sum_{i=1}^{n_j} X_{ij} \rightarrow const$

Sikloqramın adi forması (absis oxu - zaman, ordinat oxu - məkan) bitişik ixtisaslaşdırılmış axınların kritik yaxınlaşmalarını müəyyənləşdirməyi çətinləşdirdiyindən, dəyişən sahələr üçün sikloqramın yeni forması qəbul edilir (Şəkil 3), burada absis oxu boyunca sahələr, ordinat oxu boyunca isə zaman çəkilir.

Şəkil 3. İxtisaslaşdırılmış axınların dəyişən sahələrlə əlaqə sikloqramı

II və II' - axının ilkin və son vəziyyəti

Aydın ki, onun sərhədlərinin koordinatları aşağıdakı kimi olacaqdır:

$(\sum_{R=1}^{i-1} X_{Rj}; \sum_{R=1}^{i-1} Y_{Rj})$ и $(\sum_{R=1}^i X_{Rj}; \sum_{R=1}^i Y_{Rj})$ Bu nöqtələrdən keçən xəttin tənliyi aşağıdakı formada olacaq:

$$\frac{Y - \sum_{R=1}^{i-1} Y_{Rj}}{\sum_{R=1}^i Y_{Rj} - \sum_{R=1}^{i-1} Y_{Rj}} = \frac{X - \sum_{R=1}^{i-1} X_{Rj}}{\sum_{R=1}^i X_{Rj} - \sum_{R=1}^{i-1} X_{Rj}} \quad (7)$$

Dəyişdikdən sonra axının sol sərhədinin tənliyini alırıq

$$Y_j^{(i)} - \frac{Y_{ij}}{X_{ij}} X + \sum_{R=1}^{i-1} Y_{Rj} - \frac{Y_{ij}}{X_{ij}} \sum_{R=1}^{i-1} X_{Rj} \quad (8)$$

j axınının sağ sərhədinin tənliyi müvafiq Y_{ij}^n təşkilati-texnoloji fasilələrin qiymətini əlavə etməklə əldə edilə bilər:

$$Y_j^{(i)} - \frac{Y_{ij}}{X_{ij}} X + \sum_{R=1}^{i-1} Y_{Rj} - \frac{Y_{jj}}{X_{ij}} \sum_{R=1}^{i-1} X_{Rj} + Y_{ij}^n (i = 1, 2, \dots, n_j) \quad (9)$$

Eyni şəkildə, $j+1$ axınının sol sərhəd tənliyi əldə edilə bilər:

$$Y_{j+1}^{(i)} = \frac{Y_{i,j+1}}{X_{i,j+1}} X + \sum_{R=1}^{i-1} Y_{R,j+1} - \frac{Y_{i,j+1}}{X_{i,j+1}} \sum_{R=1}^{i-1} X_{R,j+1} (i = 1, 2, \dots, n_j) \quad (10)$$

Sahələrin sərhəd nöqtələrində (9) və (10) funksiyalarının qiymətlərini təyin etdikdən sonra intervalın qiyməti bütün sərhəd nöqtələrində $Y_j^i - Y_{j+1}^i$ fərqlərinin maksimumu kimi təyin edilir.

$$0; X_{1j}; X_{1i} + X_{2j}; \dots; \sum_{i=1}^{n_j} X_{ij}; X_{1,j+1}; X_{1,j+1} + X_{2,j+1}; \dots; \sum_{i=1}^{n_{j+1}} X_{i,j+1}$$

İki bitişik ixtisaslaşdırılmış axının rabitə nümunəsi və bunun üçün ilkin məlumatlar Şəkil 3-də göstərilmişdir. I axının sağ sərhədini və II axının sol sərhədini təsvir edən düz xətt parçalarının tənlikləri (9) və (10) düsturlarından istifadə etməklə hesablanır. Məsələn, 3-cü sahədə I axının sağ sərhədinin tənliyi

$$Y_I^{(3)} = \frac{Y_{3I}}{Y_{3I}} X + \sum_{R=1}^2 Y_{RI} + Y_{3I}^n \text{ olacaqdır.}$$

Bu tənlikdə ilkin məlumatları əvəz edərək

$$Y_I^{(3)} = X - 2 \text{ ifadəsini alırıq.}$$

Bütün sahələrdə sərhəd tənlikləri müəyyən edildikdən sonra sərhəd nöqtələrində (9) və (10) funksiyalarının qiymətləri təyin edilir. Məsələn, $X=16$ nöqtəsində (3-cü hissədəki düz xətt parçasının sağ ucu) (9) və (10) funksiyalarının qiyməti müvafiq olaraq $Y_I^{(3)} = 14$ və $Y_{II}^{(2)} = 6$ olacaqdır. Bu qiymətlər arasındakı fərq $Y_I^{(3)} - Y_{II}^{(2)} = 8$ olacaq. Bənzər hesablamalar bütün sərhəd nöqtələrində aparılır, sonra bu fərqlərin maksimum qiyməti tapılır.

Məqalədə bina və qurğuların tikintisi üçün avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sisteminin (ALS) əsas metodoloji prinsiplərini şərh etməyə cəhd göstərilmişdir. Funksional-sistemli, ehtimal-statistik və simulyasiya-modelledirmə prinsipləri tikinti sənayesinin ehtimal xarakterini və layihələndirmə mərhələsində müəyyən edilmiş etibarlılıq səviyyəsini nəzərə alaraq, tikinti sənayesinə adekvat təsvir edən funksional sistemlərin modellərini təşkilati-texnoloji layihələndirmənin əsası hesab etməyə imkan vermişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Анохин П.К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем. Москва:

АН ССР, 1972.

2. Авдеев Ю. Автоматизация проектирования как комплексная проблема совершенствования проектного дела в стране // Материалы всесоюзной научной конференции. Москва, 1973.

3. Вагнер Г. Основы исследований операций. Москва: Мир, 1972.

4. Гличев А.В. Экономическая эффективность технических систем. Москва: Экономика, 1977.

5. Голенко Д.Н. Статистические модели в управлении производством. Москва: Статистика, 1973.

6. Гусаков А.А. (1964). Расчет объектного потока возведения главного корпуса универсальной тепловой электростанции // Известия ВУЗов Строительство и Архитектура

7. Салахов М.А. Факторы, влияющие на организационно-технологическую надежность строительного процесса // Журнал Ученые записки ААСУ, 2016.

8. Салаев М.А., Канаев М.М. Информатика, программирование. Численные методы. Москва, 2010.

9. Salahov M.Ə., Bələgözöv Ə.M., Qarayev İ.M., Qəhrəmanov C.Q., Qədimov A.Q. Tikinti proseslərin texnologiyası. Bakı: Ocaq, 2006. – 640 s.

10. Salahov M.Ə. Tikinti-quraşdırma işlərinin mexanikləşdirilməsinin və avtomatlaşdırılmasının müasir vəziyyəti. Bakı, 2020.

11. Salahov M.Ə. Tikinti proseslərində kompleks mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırılmanın səmərəliliyində elektron hesablama texnikasının tətbiqi. Bakı, 2017.

M.A.Salahov

Professor, Azerbaijan University of Architecture and construction

Modern design methods of the construction industry and organizational-technological reliability

Abstract

The article analyzes the main methodological principles of an automated design system (ADS) for the construction of buildings and structures. Principles of functional-system, probabilistic-statistical and stimulating modelling allow considering models of functional systems of the construction industry as the basis of organizational-statistical and technological design taking into account the probabilistic nature of the construction industry and the level of reliability established at the design stage.

Automated design systems in construction allow the identification of new reserves for reducing the efficiency of capital investments by reducing labour costs and reducing the time and cost of building facilities and complexes.

Keywords: *designing, economics, methods, progress, erection of objects, decision, development, management, algorithms, development, to manage.*

İ.A.Aslanzadə
Professor, Azərbaycan Texniki Universiteti
aslanzade.ilham@aztu.edu.az
C.T.Babanlı
Azərbaycan Texniki Universiteti
babanlicevahir97@gmail.com
A.İ.Hadiyeva
dissertant, Azərbaycan Texniki Universiteti

SƏNAYE KLASTERLƏRİNİN İNKİŞAFINA DAİR BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Xülasə

Məqalədə sənaye klasterləri, onların ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolu və ümumiyyətlə əhəmiyyəti araşdırılmış, sənaye klasterlərinin tətbiqində beynəlxalq təcrübə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *sənaye, klaster, iqtisadi inkişaf, sənaye müəssisələri, strategiya.*

Sənayedə klasterləşmə, bənzər müəssisələrin eyni coğrafi bölgədə bir araya gəlməsi və əməkdaşlığı deməkdir. Bu cür klasterlər biznes və müəssisələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin və iqtisadi fəallığın artmasına səbəb ola bilər. Sənaye klasterləşməsi oxşar sənaye sahələrinin bir bölgədə yerləşməsidir ki, bu da öz növbəsində onlara üstünlük qazandıran ən başlıca faktorlardan biridir. Sənayedə klasterləşmə konsepsiyası ilk dəfə 20-ci əsrin ortalarında İtaliyada inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə xüsusilə, toxuculuq, geyim və dəri sektorunda kiçik müəssisələr bir-biri ilə əməkdaşlıq edərək iqtisadi fəaliyyətlərini artırmağa başladılar. Sonrada bu klasterlər digər ölkələrdə də qəbul edilərək inkişaf etdirildi. Sənaye klasterinin nəzəri və metodoloji əsasları iqtisadiyyat, sosiologiya və coğrafiya kimi müxtəlif elm sahələrinin tədqiqatlarının birləşdirərək formalaşdırılıb.

Sənaye klasteri və nəzəriyyələrinə Marşalın “Sənaye Klaster Nəzəriyyəsi”, Porterin “Rəqabət Nəzəriyyəsi” və Kruqmanın yeni “İqtisadi Coğrafiya Nəzəriyyəsi” daxildir. Marşalın Sənaye Klasteri Nəzəriyyəsi iqtisadi artımın regional klasterlərdəki bizneslər arasında bilik və texnologiya mübadiləsinə əsaslandığını müdafiə edir. Bu nəzəriyyəyə görə, oxşar bizneslərin birlikdə olan mövcudluğu bilik və texnologiya transferində asanlaşdırır və sənaye innovasiyalarının inkişafına kömək edir. Porterin rəqabət nəzəriyyəsi rəqabət aparmaq üçün müəssisələrin bir araya gəlməsi zərurətinə diqqət yetirir. Bu nəzəriyyəyə görə sənaye klasterləşməsi biznesin ümumi bazarda rəqabət aparması üçün üstünlük təmin edə bilər. Ümumi marketinq strategiyası hazırlamaqla müəssisələr öz müştəri bazalarını genişləndirə və xərcləri azalda bilərlər. Kruqmanın yeni iqtisadi coğrafiya nəzəriyyəsi iqtisadi fəaliyyətlərin coğrafi olaraq qruplaşmaya meyilli olduğunu müdafiə edir. Bu nəzəriyyəyə görə oxşar sənaye sahələrinin eyni bölgədə cəmləşməsi istehsal xərclərinin də azalması ilə nəticələnə bilər.

Klaster iqtisadiyyatı iddia edir ki, sənayedə fəaliyyət göstərən firmaların birgə yerləşməsi, əməkdaşlığı və resurslarının paylaşılması bu firmalara rəqabət üstünlüyü təmin edə bilər, çünki, bu firmalar bir yerdə cəmləşir, təchizat zənciri, əməkdaşlıq, innovasiya, texnologiya transferi və digər amillər vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə olur və bu qarşılıqlı təsirlər nəticəsində rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. Klaster iqtisadiyyatı həmçinin firmaların birgə mövcudluğunun xərc üstünlüyü təmin edə biləcəyinə dair arqumentlər təqdim edir. Bu arqument xüsusilə təchizat zənciri fəaliyyətinə fəaliyyətlərinə, logistika və nəqliyyat xərclərinə, əmək resurslarına, innovasiya fəaliyyətlərinə və digər amillərə diqqət yetirir.

Ümumiyyətlə, sənaye klasterləri bütün dünyada hazırda iqtisadi inkişafı təşviq etmək vasitəsi kimi getdikcə populyarlaşır. Beynəlxalq miqyasda sənayedə klasterləşdirmə strategiyaları əksər dövlətlər və regionlar tərəfindən həyata keçirilməkdədir. Bu strategiyalar xüsusi olaraq Yaponiya, Aİ ölkələri, Cənubi Koreya və s. kimi İEO-in iqtisadiyyatlarında geniş formada yayılmışdır. Məsələn, Avropa İttifaqında

(Aİ) sənaye klasterləşdirməsi strategiyası “Ağıllı Özəlləşdirmə” kimi adlandırılmışdır. Bu yanaşma burada mövcud olan regionların hər birinin özünəməxsus sənaye xüsusiyyətlərinə malik olması ideyasına əsaslanır. Ağıllı Özəlləşdirmə strategiyası regional iqtisadi inkişafı dəstəkləyən bir yanaşmadır. Aİ dövlətləri sənaye klasterləri, əsasən də yüksək texnologiyalı tədqiqat, inkişaf fəaliyyəti və sektorlarla əlaqəli olanları dəstəkləmək məqsədilə bu strategiyaları tətbiq edirlər.

Cənubi Koreyada sənaye klaster strategiyası “Klaster Siyasəti” adlanır. Bu yanaşma ölkənin ixrac yönümlü iqtisadiyyatına görə kritik bir yanaşmadır. Klasterləşdirmə Siyasəti şirkətlər arasında əməkdaşlığı artırmaqla istehsal xərclərini də azaldaraq beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədi daşımaqdadır.

Yaponiyada sənaye klaster strategiyası “Sənaye Birliyi” adlanır. SB istehsal xərclərini aşağı salmaq, ixrac səviyyəsini artırmaq və qarşılıqlı əməkdaşlığı təmin etmək üçün yaradılmışdır. Yapon hökuməti də öz növbəsində strategiyayı dəstəkləmək məqsədilə vergi güzəştləri tətbiq edir və müxtəlif təşviqlərdən istifadə edir. Beynəlxalq təcrübələrə baxdığımız zaman uğurlu sənaye klasterlərinin daha qədim və məşhur nümunələrindən biri olaraq Yaponiyanın Keiretsu sistemindən danışa bilərik. Keiretsu bir-birinə bağlı işgüzar əlaqələrə və səhmlərə malik şirkətlər qrupuna aiddir. Bu sistem Yaponiyanın iqtisadi inkişafında və onun avtomobil, elektronika sənayesinin böyüməsində mühüm rol oynamışdır. Keiretsu sistemi yüksək keyfiyyətli mallar istehsal etmək üçün istehsalçılarla sıx əməkdaşlıq edən təchizatçılar şəbəkəsinin yaradılmasında xüsusi ilə təsiri olmuşdur.

Uğurlu sənaye klasterlərinin ən məşhur nümunələrindən biri ABŞ-ın Kaliforniya ştatındakı Silikon Vadisidir. Bu bölgə 1960-cı illərdə texnologiya və elektronika sənayesinin inkişafı mərkəzinə çevrilərək hələ o zamanlarda dünyanın ən mühüm innovasiya və sahibkarlıq mərkəzlərindən birinə çevrildi. Region Google, Apple və Facebook da daxil olmaqla bir çox yüksək texnologiyalı firmalara ev sahibliyi edir və innovasiya, sahibkarlıq mərkəzinə çevrilib. Silikon Vadisinin uğuru bir neçə amillə, o cümlədən dünya səviyyəli universitetlərin mövcudluğu, güclü vençur kapitalı sənayesi və innovasiya mədəniyyəti ilə əlaqələndirilə bilər.

Sənaye klasterləri ilə bağlı böyük uğur qazanan ölkələrdən biri də Almaniyaadır. Bura kiçik və orta biznesə (KOB) istinad edən “Mittelstand”-ı ilə tanınır. Bu KOB-lar çox vaxt müəyyən bir sahədə ixtisaslaşan sənaye klasterlərində yerləşirlər. Almaniyaada bundan başqa sənaye klasterləri isə avtomobil sənayesidir. Ölkə avtomobil istehsalının uzun tarixinə malikdir və BMW, Mercedes-Benz və Volkswagen də daxil olmaqla dünyanın bir çox aparıcı avtomobil istehsalçılarına ev sahibliyi edir. Alman avtomobil sənayesinin uğurunu, firmalar, təchizatçılar və tədqiqat institutları arasında sıx əməkdaşlığa habelə ixtisaslaşmış infrastruktur və xidmətlərin mövcudluğuna aid etmək olar.

Son illərə baxış keçirdiyimiz zaman Çin sənaye klasterlərinin inkişafında bir növ əsas oyunçulardan birinə çevrildiyini görmək elə də çətin deyil. Çin hökuməti iqtisadi artımı stimullaşdırılması vasitəsi olaraq sənaye klasterlərinin inkişafı üçün fəal şəkildə təşviq edir. Çində ki, ən uğurlu sənaye klasterlərindən biri Pearl River Deltasındakı elektronika klasteridir. Bu klasterdə Foxconn və Huawei daxil olmaqla dünyanın ən böyük elektronika istehsalçılarından bəziləri yerləşir. Asiya qitəsində Çin əsasən bu elektronika və eyni zamanda tekstil, avtomobil hissələri də daxil olmaqla bir sıra sektorlarda sənaye klasterlərini inkişaf etdirməkdə önəmli addımlar ataraq uğur qazanıb. Ölkə xarici sərmayələri cəlb etmək və bu sənayelərdə rəqabət üstünlüklərini inkişaf etdirmək üçün həm daxili bazarından həm də aşağı əmək xərclərindən istifadə edə bilmişdir. Çinin sənaye klasterinin inkişafındakı uğuru, həmçinin innovasiya və sahibkarlığı təşviq etmək üçün siyasət həyata keçirən hökumət tərəfindən göstərilən güclü dəstəyə də aid edilə bilər.

Avropada isə İtaliya moda və mebel sənayesi də daxil olmaqla öz növbəsində bir neçə uğurlu sənaye klasterini inkişaf etdirməyə nail olmuşdur. Bu klasterlər yüksək keyfiyyətli məhsullar yaratmaq üçün əməkdaşlıq edən ixtisaslaşmış müəssisələrin, kiçik və orta biznes (KOB) olması ilə xarakterizə edilir. Bu klasterlərin uğurunun sənətkarlıq və dizayn mükəmməlliyi ənənəsini inkişaf etdirən İtaliyanın güclü mədəni irsinə də aid etmək mümkündür.

Hindistan da sənaye klasterlərinin inkişafında müəyyən irəliləyişlər əldə edir. Bu ölkədə ən mühüm sənaye klasterlərindən biri Banqalordakı IT klasteridir. Həmin klasterlər Hindistanın proqram təminatı və IT sənayesinin böyüməsində mühüm rol oynamışdır. Banqalordakı IT klasterlərinin uğuru Hindistanın digər şəhərlərində də bənzər klaster növlərinin inkişafına səbəb olmuşdur.

Afrikada Keniya bağçılıq sektorunda sənaye klasterini inkişaf etdirməkdə uğur qazanmışdır. Ölkə dünyanın ən böyük çiçək ixracatçılarından biridir və güclü yetişdiricilər, təchizatçılar və logistika təminatçıları şəbəkəsini inkişaf etdirmişdir. Bağçılıq klasterinin uğurunu Keniyadakı əlverişli iqlim və torpaq şəraiti, eləcə də ucuz işçi qüvvəsinin mövcudluğu və beynəlxalq bazarlara çıxışla əlaqələndirmək mümkündür.

Son dövrlərdə ölkəmizdə iqtisadi artım və sənayenin inkişafı ilə bağlı bir çox strategiyalar hazırlayıb. Sənaye klasterləşməsi də məhz bunlar arasındadır. Bu klasterləşmə prosesi müəssisələrin bildiyimiz kimi, məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı, iqtisadi artımda əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Azərbaycanda sənaye klasterləşməsi xüsusi olaraq neft, enerji, təbii qaz sektorlarından başlanılıb. Lakin, son zamanlar artıq digər sənaye sahələrinə də yayılmaqdadır. Məsələn, turizm, tekstil, kənd təsərrüfatı, qida və s. kimi sektorlarda klaster fəaliyyətləri müşahidə edilir. Dövlət sənaye klasterləşməsi fəaliyyətinin təşviq olunması məqsədilə müxtəlif tədbir və siyasət həyata keçirir. Bunlara vergi güzəştlərini, müəssisələr üçün torpaq, əmlakın ayrılması, texnoloji inkişafa dəstək, maliyyə dəstəyi aiddir. Tətbiq edilən bu siyasət klaster fəaliyyətlərini aktivləşdirməklə yanaşı, həm də iqtisadi artıma əlverişli mühit yaradır. Sənaye klasterinin fəaliyyəti Azərbaycanın regional inkişafı baxımından da öz töhfəsini verə bilər. Ölkəmiz hər bir regionunda müxtəlif sənaye potensialına malik olduğuna görə bu potensialları aktivləşdirmək məqsədilə regional klasterləşmə strategiyası hazırlaya bilər. Hansı ki, regional inkişafı dəstəkləməklə yanaşı bu strategiyalar biznesin rəqabət üstünlüyünü artırmağa bilər. Bunun nəticəsidir ki, ölkəmizdə sənaye klasteri iqtisadi yüksəliş və inkişaf baxımından çox əhəmiyyətli potensiala malikdir. Dövlətin və biznes sahiblərinin əməkdaşlığı nəticəsində sənayedə klaster fəaliyyəti yüksək səviyyədə inkişaf etdirilə və ölkənin rəqabət üstünlüklərini artırmağa bilər. Bununla yanaşı, prosesin effektivliyi üçün müəssisələr arasında adekvat infrastruktur, effektiv ünsiyyət və müvafiq hüquqi tənzimlənmələr də vaciblik təşkil edir. Nəticə olaraq, sənaye klasterlərinin bütün dünyada iqtisadi inkişafı stimullaşdırmağını və populyarlığını nəzərə alsaq, yuxarıdakı nümunələri sənaye klasterlərinin innovasiya, böyümə və rəqabət qabiliyyətini təşviq etməkdə necə uğurlu ola biləcəyini göstərir. Ölkələr iqtisadi artımı və inkişafı təşviq etmək yollarının axtarmağa davam etdikcə bu sahənin getdikcə daha mühüm rol oynayacağı ehtimal olunur. Yekun olaraq, sənaye klasterlərinin iqtisadi artıma nail olunması və o cümlədən, rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün mühüm strategiyadır. Beynəlxalq sənaye klasteri təcrübələri, uğurlu təcrübələrə dair nümunələr təqdim edir və bu təcrübələrdən çıxarıla bilən dərslərlə birlikdə digər ölkələrin sənaye klasterlərinin inkişafı üçün aktualdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Clusters, Networks and Innovation” – Stefano Breschi and Franco Malerba.
2. “Clusters and Economic Growth in Asia” – Shahid Yusuf and Kaoru Nabeshima.
3. “Clusters and Regional Development: Critical Reflections and Explorations” – Bjorn Asheim, Philip Cooke and Ron Martin.
4. “KLAŞTERLƏR: Beynəlxalq təcrübə və innovativ inkişaf” – Tərbiz Əliyev – Bakı 2019.
5. Kümelenme Yaklaşımı – Prof Dr. İsmail Hakkı Eraslan – 2022.

I.A.Aslanzada
Professor, Azerbaijan Technical University

J.T.Babanlı
Azerbaijan Technical University

A.I.Hadiyeva
dissertation student, Azerbaijan Technical University

International experience in the development of industrial clusters

Abstract

The article examines industrial clusters, their role and general importance in the development of the country's economy, and analyzes international experience in the application of industrial clusters.

Keywords: industry, cluster, economic development, industrial enterprises, strategy.

Ə.M.Əliyev
i.e.n., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5134-188X
elesger-eliyev@list.ru
Ş.S.Xancanova
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

İNNOVASIYA STRATEGİYASININ FORMALAŞMASININ BAŞLICA İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə tikinti sənayesi müəssisələrində innovasiya strategiyasının başlıca istiqamətləri, yəni iqtisadi böhrandan az itki ilə çıxmaq və rəqabət mübarizəsində qalib gəlmək üçün innovasiyanı əsas biznes prosesi kimi qəbul etməyin vacibliyi göstərilmişdir. Daha sonra innovasiya strategiyasının yaradılması prosesinin əsas hissələri vurğulanmışdır.

Məqalədə həmçinin ölkədə innovativ iqtisadiyyatın yaradılmasında elmlə istehsalat əlaqələrinin genişləndirilməsi, elmi-texniki nailiyyətlərin istehsalat tətbiqinin vacibliyi əsaslandırılmışdır.

Sonda innovasiya strategiyasının inkişafına korporativ mədəniyyətin əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsi haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: *tikinti sənayesi müəssisələri, innovasiya strategiyası, strateji məqsədlər, innovasiya potensialı, korporativ mədəniyyət.*

Müasir dövrdə inşaat məhsulları bazarında məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin artması, uzun müddət bazarda öz mövqeyinin qorunub saxlanmasında innovasiyaların cəlb olunması və tətbiqi əsas şərt hesab olunur. İqtisadi mənbələrdə göstərilir ki, hər bir cəmiyyətin səviyyəsi onun nə istehsal etməsilə deyil, necə və nə ilə istehsal etməsilə xarakterizə olunur.

Bunun üçün tikinti sənayesi müəssisələri iqtisadi böhrandan az itki ilə çıxmaq və rəqabət mübarizəsində qalib gəlmək üçün innovasiyanı əsas biznes prosesi kimi qəbul etməli, onların vasitəsilə

rəqabət üstünlüyünü əldə etməyə çalışmalıdırlar. Müəssisədə innovasiyaların yaradılması və istifadəsinin əsas şərti əlverişli innovasiya strategiyasının tərtibi və həyata keçirilməsidir.

Innovasiya strategiyasının hazırlanmasının mürəkkəbliyi şərtləndirən əsas amil innovasiya strategiyalarının çox sayda variantlılığıdır. Bir sıra mütəxəssislər innovasiya strategiyasını innovasiya məqsədlərini təşviq edən ümumi strategiyanın tərkib hissəsi hesab edirlər. İnnovativ strategiyaların yaradılmasında məqsəd innovasiya potensialı, müəssisə və daxili mühitin bütün müvafiq amilləri arasında balans tapmaqdır.

Innovasiya strategiyasına yanaşmaların müxtəlifliyi innovasiya strategiyasının inkişaf etdiyini təsdiq edir. İnşaatda innovasiya strategiyaların uğurla həyata keçirilməsi və sonradan reallaşdırılmasını təmin edəcək universal bir model yaratmaq mümkündür. Belə bir modelini yaradılması zamanı müəssisədə innovasiyanın əhəmiyyətini göstərmək üçün modelin struktur elementlərini düzgün seçilməsi vacibdir.

Innovasiya strategiyasının yaradılması prosesi altı əsas hissədən ibarətdir. Bu, müəssisənin missiyası, strateji məqsədlərin müəyyən edilməsi, biznesin daxili və xarici mühitinin ətraflı təhlili, strategiyanın formalaşdırılması, onun həyata keçirilməsi və nəzardir.

Innovasiya strategiyasının strateji məqsədləri və onun korporativ strategiya ilə əlaqələri, şirkətin daxili təhlili və strategiyanın formalaşdırılması sahəsində hazırlanan model, innovasiya sisteminin tətbiqi imkanlarının işlənilib hazırlanması üçün yeni anlayışlara səbəb olur. İnnovasiya strategiyası müəssisədə innovativ fəaliyyətlərin idarə olunduğu və həyata keçirildiyi strateji qərarların xülasəsidir. Tikinti şirkətləri innovasiyaları dəstəkləmək üçün məlumat və biliklərin səmərəli toplanması və paylaşmasını təmin etməlidir. Yaxşı bir innovasiya strategiyası yaratmaq üçün biznes menecerlərinin ətraflı biznes strategiyası ilə tanış olması vacibdir [3, s. 3].

İnnovativ strategiyaların hazırlanması daxili və xarici mühitin təhlili, planlaşdırma və innovativ dizayna əsaslanmalıdır. Strateji təhlil və planlaşdırma sahəsində şirkətin strateji idarəetmənin üsullarından tam istifadə etməsi vacibdir. Müəssisədə innovasiya strategiyalarının hazırlanmasından əvvəl mövcud vəziyyətin auditi aparılmalıdır. Audit insan potensialının, rəqiblərin, tərəfdaşların, müştərilərin və innovasiyaların yaradılması üçün biznes ehtiyaclarının müəyyən edilməsidir. Daxili mühitin təhlili innovasiya potensialının yaradılmasını, onlardan istifadə səviyyəsi və xüsusi tələblərinin müəyyən edilməsini əhatə edir. İnnovasiya qabiliyyəti biznesdə mövcud olan və ya vaxtında əldə edilə bilən bilik, təcrübə, resurslar, aktivlər və idarəetmə imkanları və bacarıqlarının məcmusu ilə formalaşır [2, s. 23].

Bizim fikrimizcə, innovasiya strategiyasının missiyasını onun formalaşdırılması təşkil edir. Bu mərhələdə innovasiya strategiyasının müxtəlif variantları yaradılır, müəyyən edilmiş qaydalar və meyarlar əsasında onların qiymətləndirilməsi aparılır. Strategiyanın formalaşması prosesi əsasən müvafiq həllərin seçilməsində baş verən daha intensiv hesablamalarla xarakterizə olunur.

Yerli və xarici ədəbiyyatın hərtərəfli təhlilinə əsaslanaraq, innovasiya strategiyasının aşağıdakı təriflərinə keçə bilərik: "İnnovasiya strategiyası müəssisənin innovativ potensialından tam istifadə etmək və inkişaf etdirmək üçün məqsəd, metod və yolların seçilməsinə şirkətin yanaşmasının innovativ istiqamətidir. Bu, innovativ strategiyaların potensialını müəyyən edən onun hüdudlarından verilən istiqamətdir." [4, s. 67]

Strategiyanın innovativ potensialı innovativ strategiyanın bütün mənbələrindən optimal istifadə zamanı əldə ediləcək innovasiya strategiyasının sürəti kimi müəyyən edilə bilər. İnnovasiya potensialı strategiyasının səviyyəsi strategiyanın innovativ resursunun ayrı-ayrı komponentlərinin səviyyəsindən və keyfiyyətindən asılıdır.

Ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına fəal inteqrasiyası, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi şəraitində innovativ inkişaf modelinə keçid zərurəti ölkənin mövcud resurs balansının iştirakı ilə milli innovasiya sisteminin yaradılmasını tələb edir. Elmi-texniki tərəqqinin imkanları, o cümlədən iqtisadi artım amillərinin strukturu, habelə digər obyektiv və subyektiv amillər. Ölkədə innovativ iqtisadiyyat yaratmaq üçün elmlə istehsalat arasında əlaqələrin gücləndirilməsi, elmi-texniki

nailiyyətlərin tətbiqi, o cümlədən elmi tədqiqatların bazar tələblərinə uyğunlaşdırılmasının yeni mexanizminin yaradılması zəruridir.

Azərbaycanda innovasiyaların həyata keçirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün Azərbaycan ərazisində xüsusi ərazilərin yaradılması strateji vəzifə elan edilib. Ölkə hökuməti innovativ investisiyalar üçün əlverişli şərait yaradır. İstehsal və rəqəmsal sektorları cəlb etmək, biznesə yenilik etmək istəyi aşılamaq üçün hər cür səy göstərir. Birbaşa dövlət investisiyaları və sahibkarların tətbiqi və rəqəmsal iqtisadiyyatda daha fəal işləməsi üçün stimullardan da istifadə olunur.

Dövlətin dinamik davamlı inkişafını, rəqəbat qabiliyyətini və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün investisiyaların innovativ olması və ümumilikdə bütün prosesin uğurla həyata keçirilməsinə töhfə verməsi vacibdir. Ona görə də bütün innovasiya prosesini tənzimləmək üçün “Müəssisə fəaliyyəti haqqında” və “İnnovasiya fəaliyyəti haqqında” qanunların qəbul edilməsi zəruridir. İnnovasiya platformaları yaradılandan, vergi və gömrük güzəştləri müəyyən olunduğundan, novatorlar milli iqtisadiyyat platformasına daxil olmaq istəyirlər, lakin vençur kapitalı üçün pul tapmaq da çətinləşir. Vençur və innovasiya fondları yaratmalıyıq. Bunsuz bu tədbirin aktivliyini və kütləviliyini təmin etmək çətin olacaq.

İnnovasiya strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi üçün daha çox potensial problemlərin qarşısını almaq vacibdir. İnnovativ proqramın kifayət qədər inkişaf etdirilməməsi müəssisədə innovativ strategiyaların həyata keçirilməsində ümumi problemdir. Menecerlər texnologiyaya çox güvənirlər. Müəssisənin innovasiya strategiyasını uğurla həyata keçirə bilməsi üçün innovativ proseslər, innovativ potensial, innovativ resurslar və informasiya axını üçün kifayət qədər əsas olmalıdır. Biznes menecerinə tövsiyə oluna bilər ki, onlar biznesdəki mövcud vəziyyətin ətraflı təhlilinə diqqət yetirməli və innovasiya strategiyasının həyata keçirilməsində texnologiyanın rolunu başa düşməlidirlər. Həmçinin, qiymətləndirmə sistemini və qaydalar toplusunu düzgün qurmaq üçün innovativ potensialın xəritəsini tərtib etmək və innovativ tələbləri düzgün müəyyən etmək lazımdır.

Digər risk sahəsi innovasiya strategiyası sahəsində innovasiya baxımından şirkətin nail olmaq istədiyi strateji məqsədlərin müəyyən edilməsidir. Çox vaxt şirkət aydın və başa düşülən, nəyə nail olmaq istədiyini, müvafiq olaraq, innovativ potensialından istifadə edərək hansı imkanların olduğunu bilmir. Bu vəziyyətdə müəssisələrin innovasiya potensialı anlayışını düzgün başa düşməsi, potensial faydaları həyata keçirməsi və bu tələbləri məqsədlərə çevirə bilməsi lazımdır. Uğursuzluğun ən çox yayılmış səbəbi onun biznes innovasiya potensialını və ondan istifadə imkanlarını başa düşməmək ola bilər. Bu, menecerə innovasiya potensialı konsepsiyasını düzgün başa düşmək (ədəbiyyatı öyrənmək, məsləhət və ya müvafiq peşə hazırlığı ilə yaxşı biliklər), şirkətin gözlənilən faydaları əldə etmək üçün innovativ strategiyaları həyata keçirmək istədiyi vəziyyəti aydınlaşdırmaq və əlverişli üslubu başa düşmək tövsiyə edilə bilər [11, s. 18].

Hazırda şirkətlər innovasiyalar vasitəsilə öz rəqəbat qabiliyyətlərini təmin etməyə çalışırlar. İnnovasiya ilə effektiv iş aparan şirkətdə olmaq üçün innovasiya strategiyasını qəbul etmək və həyata keçirmək lazımdır. Təklif olunan innovasiya strategiyası modeli ilk növbədə daxili mühitin təhlili və strategiyanın formalaşdırılması sahəsinə dair yeni fikirlər gətirir. Biznesin əsas səyi innovativ korporativ mədəniyyət yaratmaq olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, korporativ mədəniyyət innovativ strategiyaların inkişafına, eləcə də onun həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İnnovasiya strategiyasının yaradılması şirkətin təşkilati strukturunda dəyişiklik tələb edəcəkdir. Digər tərəfdən, qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya strategiyası uğurlu olarsa, təkcə həyata keçiriləcək plan deyil. Onun simvolik dəyəri var. Bu, işçilərə şirkətin innovasiyalarla hara getdiyi, işçiləri nəyin motivasiya etdiyi, işlərinin mənasının nə olduğu barədə məlumat verən bir şeydir. Bu mənada innovasiya strategiyası xüsusi bir mədəniyyətdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Avstriya alimi Y.Şimpeterin qənaətinə görə istehsalın böhrandan çıxarılmasının ən yaxşı üsulu xammala qənaət və qiymətlərin tənzimlənməsi deyil, yeni məhsulun istehsalıdır.

2. İqtisadiyyatın bütün səviyyələrində təkrar istehsal prosesinin normal həyata keçirilməsinin vacib şərti innovasiya fəaliyyətidir. Bu onunla izah olunur ki, innovasiya sosial-iqtisadi sistemin inkişafının əsasıdır.

3. İqtisadiyyatın inkişafına dövlətin təsir üsulları birbaşa və dolaylı yolla həyata keçirilir. Dolaylı yolla dövlət tənzimlənməsinin əsas üsulu vergidir. İkinci mexanizm kimi innovasiya sahibkarlığı müəssisələrində sürətli amortizasiyanın tətbiqi təklif edilmişdir.

4. İnnovasiya fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini şərtləndirən mürəkkəb mexanizmin vacib funksiyaları proqnozlaşdırma, planlaşdırma, birbaşa iqtisadi stimullaşdırma, maliyyə-kredit vasitələri və qiymətməlgəlmə, qanunvericilik təminatı və idarəetmənin müvafiq təşkilati sistemidir. İnnovasiya sahibkarlığının iadrədilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmi innovasiya fəaliyyətinin direktiv-hüquqi təminatı, iqtisadi mexanizm, innovasiya sahibkarlığının idarə edilməsini əhatə edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" AR-nın Qanunu.
2. Ağayev S. Sahibkarlıq fəaliyyətində maliyyə menecmentinin təşkili. B., Elm, 2003, 200 s.
3. Atakişiyev M.C., Süleymanov Q.S., İnnovasiya menecmenti, B. "Təfəkkür" NPM, 2009, 136 s.
4. Məmmədov Z.M. İnnovasiya layihələrinin işlənməsi və həyata keçirilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri B, 2009.

A.M.Aliyev

*Doctor of philosophy in economics, associate professor
Azerbaijan University of Architecture and Construction*

Sh.S.Khanjanova

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Main directions of innovation strategy formation

Abstract

In the article, the main directions of the innovation strategy in the construction industry enterprises, that is, the importance of accepting innovation as the main business process in order to get out of the economic crisis with less loss and win the competition. Then the main parts of the innovation strategy creation process were highlighted.

The article also substantiates the importance of expanding science and production relations and applying scientific and technical achievements to production in creating an innovative economy in the country.

In the end, information is given about the significant influence of corporate culture on the development of innovation strategy.

Keywords: *construction industry enterprises, innovation strategy, strategic goals, innovation potential, corporate culture.*

Ilham Huseynli
assoc. professor, Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
ddecaz@gmail.com
Nurkhodzha Akbulaev
Ph.D, Azerbaijan State University of Economics (UNEC),
UNEC Turkish World Economic Research Center
nurhoca@gmail.com

TRADING PSYCHOLOGY: INVESTIGATING OPTIMAL EMOTIONAL STATES FOR TRADERS

Abstract

This article explores the psychology of trading in the context of the rapid development of the Internet and information technology. The availability of online trading platforms has made it easier for investors to purchase securities and invest their capital. Investors can choose to rely on qualified broker consultations or take full responsibility for their trading decisions through discount services. The article discusses the various ways in which individuals can utilize their available funds, ranging from simple savings to real estate investments. The objective of this article is to assess the state of Internet trading in the securities market and highlight the risks faced by private investors when using trading platforms.

To achieve this objective, several tasks were undertaken:

- Study the psychology of trading: The article delves into the psychological aspects and qualities that are important for successful trading, examining the mindset and skills required for experienced traders.*
- Consider the organization of electronic trading: The focus is on analyzing the structure and functioning of electronic trading platforms, highlighting the features and capabilities they offer to investors.*
- Analyze the current state of trading: The article assesses the present state of exchange trading, taking into account recent changes and advancements in computer and telecommunications technology. It emphasizes the role of the Internet in facilitating quick formation and management of investment portfolios, as well as providing access to essential information.*

The main research methods employed in this article include analysis, description, and comparison. These methods were used to examine key aspects and fundamental positions with methodological implications for the topic. The article explores both general scientific and technical aspects, as well as specific scientific insights related to trading psychology. The findings of this study contribute to enhancing the understanding of the qualities required for experienced traders and shed light on the current state of Internet trading in the securities market.

Key words: *Securities; Trading platforms; Risk assessment; Investors; Trading; Internet brokers; Hedging; Software packages; Trading system.*

INTRODUCTION

Trader's psychology is a field of study to understand the psychological states and behaviors of traders who operate in financial markets and aim to make profits. Trader's psychology is as important as analyzing price movements in the markets and making the right investment decisions because the emotional state, thought processes and decision-making abilities of traders can greatly influence their trading success.

Financial markets are complex and dynamic systems that move with the participation of thousands of traders every day. Every price action in the market is shaped by the emotional reactions and behaviors

of traders. It is important for traders to analyze the markets and develop trading strategies to make a profit. However, traders' emotional states and psychological factors can influence their decisions and prevent them from analyzing properly.

Trader psychology studies have revealed that traders often oscillate between two basic emotions, fear and greed. When markets are falling, traders may become frightened and sell in panic. On the contrary, they may act greedily and take unnecessary risks when markets are rising. These emotional reactions can affect the decision-making processes of traders and lead to thinking errors.

Trader psychology uses a variety of methods to understand the psychological state and behavior of traders. These methods include questionnaires, observation, neuroimaging techniques, and psychological testing. The purpose of these studies is to identify the emotional reactions of traders, detect wrong thought patterns and make the necessary corrections to improve their trading performance.

In this article, we will cover the basic concepts and importance of trader psychology. We will examine the factors that influence the emotional state and behavior of traders and discuss common thinking mistakes. We will also offer tips on how traders can improve their resilience and make decisions more effectively.

RESEARCH METHODOLOGY

Research methodology. Descriptive, comparative, analytical methods were used as the main method. Views and study of materials of other scientists, researchers and materials of the Internet. Key and fundamental positions were examined that have methodological implications for the work. The general scientific, technical and specifically scientific aspects were studied.

TRADING THEORY

Now the situation is such that the stock and foreign exchange markets have become the closest to private investors. First of all, this is expressed in the fact that the investor can monitor the market situation and trade financial instruments in "real time". This became possible thanks to the development of the global Internet and the emergence of the so-called online brokers. The services of an online broker include all the same services that a regular broker provides, but only the relationship between an investor and a broker takes place over the Internet. Therefore, unlike a regular broker, an online broker can also provide an additional service - providing the investor with financial information in real time.

The demand for interactive trading in options, stocks and futures is growing every day. Most brokerage companies are exploring a new promising direction of their activities. With the help of the computer network of Trading, you can attract a potential investor, first of all, by the simplicity of transactions and low rates for brokerage services.

High-quality news and analytical support in real time, prompt receipt of quotes, automation of the trading process, powerful software packages for technical analysis, etc. - all this is available in online trading.

Moreover, it can be said without exaggeration that many people got the opportunity to become traders only thanks to the widespread introduction of electronic trading systems. So, online brokerage service - Internet trading is a service provided by an investment intermediary (bank or brokerage company) that allows a client to buy / sell securities and currencies in real time over the Internet.

Typically this service includes:

- Directly the ability to buy / sell financial assets in real time;
- Ability to open accounts in multiple currencies;
- Creation of an investment portfolio of the investor;
- Ability to use leverage;
- Possibility of hedging positions;
- Possibility of the client's participation in mutual investment funds;
- Providing the client with frequently updated financial information about securities quotes and exchange rates;

- Providing the client with analytical articles, graphic information, opportunities to use technical market analysis and professional assistance, etc. The literal translation of the term "Internet trading" means "network trading". But in modern conditions, this term has a narrower, but at the same time, a more specialized definition. In fact, Internet trading is the activity of managing investments over the Internet, buying and selling securities over the Internet. Sometimes the terms "e-commerce" or "e-commerce" are used the same way.

Online trading is a state-of-the-art securities trading technology that allows a brokerage company to automatically serve a large but limited number of clients by sending information about their orders directly to the exchange's trading system.

The main constituents of internet trading are the trading system, internet trading users, internet brokers and software or internet trading system.

1) Trading system - a set of rules that an investor disciplinedly adheres to when opening long and / or short positions. This set of rules is suitable for programming, testing, and optimization. This exchange is an organized market. The exchange controls the delivery of securities and the timely payment of the transaction, and also makes certain requirements for the securities traded on it (carries out a listing). In the Russian market, access to trading on the exchange is provided exclusively to professional participants in the securities market, i.e. direct communication between the exchange and the investor - a non-professional participant is impossible.

Internet trading users are people who have free funds and want to place them on the securities market as conveniently, quickly and comfortably as possible. To do this, they turn to an intermediary - an Internet broker.

An Internet broker is a broker that provides some or all of its services over the Internet. The duties of an Internet broker include receiving orders from a client to complete a transaction, transferring reports on transactions made under these orders, a depository and some other services. All other brokerage services (consulting, informational) are interconnected, and the Internet version provides a minimum set of brokerage services. This is one of the reasons why an online broker charges a minimum brokerage fee. There are many internet brokers in the world. These are both newly created companies and divisions of large investment banks, classic brokerage houses and mutual funds. The Internet trading system is a system that allows you to buy and sell securities or currencies over the Internet. It provides direct access to online exchanges from a personal computer from home or office. Using the capabilities of the system, you can independently buy or sell securities on the stock market, or buy and sell currency on the market in real time at the current exchange quotes.

In Russian practice, there are 2 types of Internet trading:

1. Access to the market for online securities trading is through an intermediary.

The broker is a nominal holder of securities, opens access to his client via the Internet to his trading terminals connected to trading systems and exchanges. The client only issues orders for transactions in real time. In addition, the client can fully receive all reports on completed transactions, receive expert advice, follow the news feed, etc. This access option is currently the most widespread in the world.

2. Direct access to trades (direct access).

The investor independently trades securities on the exchange in real time using special software without the mediation of an Internet broker. The advantage is the efficiency of the system, since you can either conclude a deal or refuse it. Minus - higher risks (the investor acts independently, without the help of professionals).

Comparing Russian online trading with American, there are some differences. In foreign practice, Internet trading is:

- "bulk" - carried out through Internet brokers, which are discount brokers and provide automated collection of orders with their subsequent transfer to the market maker for execution;

- "Elite" - carried out through the electronic communications network (ECN), which provides a live broadcast of the application either to the selected ECN, or to the NASDAQ in the queue called the corresponding ECN, or to the NYSE specialist.

There are many different ways to invest free funds, and each method has a number of advantages and disadvantages. In industrialized countries, millions of people believe that the best way to invest money is to buy securities (stocks, bills of exchange and bonds), which is perhaps one of the best ways to invest money in the future to put them into circulation, which resulted in an excellent return in the form of regular income in the form of dividends or in the form of the final financial result in the form of profit as a result of an increase in their value.

Human psychology practically does not change, in contrast to the improvement of computer (digital) technologies.

One of the keys to successful Forex trading is a good trading system and disciplined adherence to that system. Over time, confidence in the correctness of their actions grows, and the trader ceases to be attentive to his work.

As a rule, in such cases, profitable trading does not last long. But today there is an alternative to manual trading. In the practice of market trading, trading robots are increasingly used, which can perfectly replace a person both during analysis and directly in the process of making trading decisions. Automatic trading has become so widespread that it accounts for up to 40% of all transactions concluded on many world exchanges. At the same time, the share of trading in robots is constantly growing and expanding. The main advantage of robotic trading systems is that they are not influenced by the human factor.

In recent years, the development of Internet technologies has gone at a rapid pace. Thanks to Internet technologies, the purchase of securities has become a global challenge and the best way to invest free capital, which has become available to everyone.

Anywhere in the world, in a matter of seconds, you can form an investment portfolio, and then manage assets (enterprise property), without delay receiving all the necessary complete and reliable information.

The demand for interactive trading in stocks, options, futures is growing every day. Currently, more and more banks and brokerage companies are mastering a new promising direction of their activities.

Thus, the development of the stock market in the Internet space will expand its capabilities. Traders can get great opportunities when buying various securities (stocks, bonds, bills of exchange, bills of lading, etc.). Thus, to receive income in the form of the final financial result in the form of profit.

Stock market specialty theory

The concept of a stock market means a set of mechanisms and actions aimed at trading securities (such as stocks, bonds, etc.). The stock market is an integral part of the capital market. The stock market is often confused with the stock exchange. Meanwhile, these two concepts differ from each other. The stock exchange is an organization whose purpose is to bring together buyers and sellers of securities in a designated area.

There are different types of stock markets. First, all stock markets are divided into primary (on which new securities are issued and placed for the first time) and secondary (on which there is a turnover of securities previously issued on the primary market). Secondary stock markets can also be divided into organized and unorganized.

Secondly, stock markets are also classified according to criteria such as territoriality (international, national, regional); type of transactions (cash, forward); type of securities (stock market); terms (short-term, medium-term, long-term and perpetual securities); issuers (government securities market, corporate securities market), etc.

Stock markets are also subdivided into exchange-traded and over-the-counter stock markets. The participants in the exchange market are stock exchanges, stock departments of commodity and currency

exchanges. The OTC stock market is characterized by the participation of investment funds, banks, brokerage firms and other organizations involved in securities transactions.

When characterizing stock markets, it should be borne in mind that they are segments of both the capital market and the money market. In a market economy, the stock market and the stock exchange are the main mechanisms designed to redistribute money savings.

Thus, on the basis of the stock market, a market mechanism is created for the free and at the same time regulated flow of capital from the least efficient industries to the most efficient ones.

The features of the stock market are determined depending on each specific country. They largely depend on the economic and political situation in the country, its international policy, the degree of state intervention in the economy, the level of production development, etc.

The features of the stock market are determined depending on each specific country. They largely depend on the economic and political situation in the country, its international policy, the degree of state intervention in the economy, the level of production development, etc.

The history of the stock market dates back to the Middle Ages. So, medieval bill fairs and permanent bill markets of the XIII-XIV centuries. can be considered the first prototypes of the modern stock market.

For the first time, operations with securities began to be carried out on the basis of the XVI Art. on the Lyon and Antwerp exchanges.

However, the emergence and formation of the stock market in its modern sense can only be spoken about from the end of the 16th century. It was at this time that the emission activity of states increased and the first joint-stock companies began to appear, for example, those created in the 16th-17th centuries. in England companies from Moscow, Levant, Baltic, East Indies, as well as the Dutch East India United Company.

The state of the securities market can be assessed by several main indicators calculated separately for the stock market and for the debt market (mainly bonds).

The main one is [9] the ratio of the capitalization of the stock (bond) market to GDP (defined as the ratio of the volume of the corresponding securities in circulation to GDP).

Comparing equity (bond) markets for emerging and emerging financial markets is complicated by the fact that there is little or no liquidity in these markets. As a result, the total volume of capitalization is not a fully informative indicator of the size of the liquid mass of shares (or bonds) involved in circulation. Thus, the real qualitative state of the national securities market and the level of its stability can be determined by analyzing, together with the volume of capitalization, the volume of circulation of shares (bonds), which characterizes the liquidity of the market. The market liquidity level is defined as the ratio of the volume of the corresponding financial instrument's turnover to the volume of market capitalization.

Trading psychology

At the moment, psychology is one of the most important disciplines for all leaders and specialists at all levels to study. In trading, knowing the psychology of the buyer, you can conduct a number of transactions.

A modern trader must possess a number of qualities in order to make transactions for the purchase and sale of currency or precious metals.

There are 14 emotional states in the trader:

- **OPTIMISM.** An optimistic person is always looking for a high result in his activities, this quality is greatly lacking for young traders, since many are sure that they will not succeed and will not succeed. An experienced trader is always looking forward to future success.

Optimism is the ability to rejoice and find good moments even in the most difficult and annoying situations. Various options for solving problems are optimistic. Because an optimistic person believes that everything will be fine, and therefore will look for these options to the last.

The ability to treat people kindly, the ability to sincerely believe in overcoming obstacles and the ability to tackle existing problems.

To be an optimist means to be confident in a better future and to do everything in its power for this.

Optimistic people find it easier to form and maintain friendships and succeed in many areas of work. The main thing is to have a desire.

Unlike pessimism, such a perception of life or mood, which marks its best sides in things and phenomena and usually hopes for a favorable outcome, believing in constant progress. Optimism of a religious-metaphysical order is the conviction that our world is as it is under existing circumstances, that it is the best of all possible worlds, that everything real is rational, subordinated to reason. We find this kind of optimism in Plato, the Stoics, rationalists, with their confidence in the boundless powers of reason and knowledge, in the philosophy of the Enlighteners, Leibniz (in his *Theodicea*, 1710) and in the philosophy of Hegel (with his panlogism), etc. (see Perfectionism). For the pessimist Schopenhauer, optimism is a "vile" way of thinking; the pessimist E. Hartmann thinks more moderately: inactive optimism leads to quientism, and optimism associated with action leads to activity. Nietzsche, despite the tragedy of his philosophy, requires such an affirmation of life and being, which would remain on this side in relation to optimism.

- The second quality that any trader should have is EXCITATION. The trading market begins to move in the predictable direction of development, the trader always anticipates events and always hopes that success is guaranteed.

- REQUIRED ATTITUDE. At this stage, the trader is completely confident in his trading scheme. As the market continues to move in the right direction, this moment is a joyous fade.

- Euphoria. The investment turns into an easy profit. The trader ignores any maximum financial risk. Euphoria is a state of emotional uplift, felt as a powerful and sudden feeling of delight, joy, happiness. It is manifested by an increase in mood, an experience of bliss, well-being. Simultaneously with positive emotions, there is a delay in motor skills, a slowdown in intellectual processes, and expressiveness of speech. The state of euphoria is physiological - short-term for natural reasons and pathological - long-term, frequent, provoked by illness or intoxication. Diagnostics is carried out by the method of conversation, observation, psychological testing. In some cases, drug therapy is indicated.

- A FEELING OF ANXIETY. There are signs of movement not in favor of the trader. He believes that the market will recover and the trends will continue soon.

Anxiety is expressed in a vague, vague fear about possible future events. Often this happens for no reason, that is, in situations where there is no real danger. A person has a presentiment of trouble, but does not know how to avoid or overcome them. Internal stress is partially reduced by physical exertion, so restless people cannot sit still, walk around the room, bite their nails, repeatedly turn on the cell phone screen aimlessly and perform other seemingly meaningless actions.

Fear and anxiety, in the opinion of some authors, have only quantitative differences, while in the opinion of others, they differ fundamentally both in their mechanisms and in the ways of implementation. According to the first authors, if the source of anxiety cannot be eliminated, anxiety turns into fear. For example, according to Carroll Isard, the primary and independent emotion is fear, and anxiety is a combination of several emotions: fear, sadness, guilt and shame [1]. It should be noted that most authors (both domestic and foreign) tend to view anxiety as a reaction to an uncertain, often unknown signal, and fear as a reaction to a specific danger signal [2].

Many researchers make a number of fundamental differences between anxiety and fear, regarding both the origin of these phenomena and their manifestations. Thus, anxiety can be considered to have arisen usually long before the onset of danger, and fear - arisen at its beginning or shortly before it. The source of fear, as a rule, is considered a conscious and very specific character (angry dog, upcoming exam, formidable boss), and the source of anxiety is unconscious or not amenable to logical explanation. Anxiety can be associated with general arousal of the body (in particular, the sympathetic nervous system), and fear - with inhibition of activity and activation of the parasympathetic nervous system, and

in high doses - even with human paralysis. It can be considered that anxiety is projected into the future, and the source of fear is past traumatic experience. And finally, anxiety can be considered socially conditioned, and biological instincts underlie fear.

In most cases, all the mentioned differences between fear and anxiety are not deduced experimentally, but are established at the level of definitions by the researchers themselves. This is primarily due to the fact that most people (and, therefore, subjects in experiments) have very different ideas about the differences between anxiety and fear (if they do) and can call the same feeling differently, but different feelings are the same. Waiting for trouble forces us to focus on finding solutions or preventing future problems. Absent-mindedness appears, some detachment from reality. Thinking becomes selective: a person pays attention to events associated with an alarming situation, ignores all the rest. Thus, he confirms that his experience is justified. Sometimes a feeling of anxiety develops into a state of anxiety, disorders of the perception of time, space,

Subjectively, anxiety is experienced as anxiety - a combination of fear, sadness, shame, and guilt for no reason. During the most acute experiences, physiological changes begin to be realized: heart palpitations, increased sweating, nausea, dizziness, headaches. In the absence of an understanding of the connection between anxiety and physical illness, a person looks for the cause of discomfort, turning to physicians of a somatic profile - therapists, neurologists, cardiologists.

The thinking of a restless person is directed from the past to the future - an unfavorable or dangerous event is extracted from the memories, and then something similar is predicted. In this case, the previous experience can be old or just happened, personal or someone else's. For example, after a reprimand from the boss, the discomfort increases every time you come to the workplace, as there is a chance of meeting with the boss. Similarly, anxiety can develop before flying an airplane if you have watched a movie about a plane crash before.

NEGATION. The expected market recovery did not happen. The trader does not accept what is happening and remains in the position.

Denial is a very easy to understand defense. Its name speaks for itself - the person using it is actually denying events or information that he cannot accept.

An important point is the difference between denial and repression, which lies in the fact that the information to be repressed was first realized and only then suppressed, and the information to be denied does not enter consciousness at all [1]. In practice, this means that suppressed information can be memorized with some effort, and subjectively it will be perceived exactly as forgotten. The information, which was denied, after the refusal of this protection, the person does not remember, but recognizes, since before that he did not perceive it at all as existing or significant.

A typical example of denial is the first reaction to significant loss. The first thing a person does after receiving information about the loss of, for example, a loved one, is to deny this loss: "No!" He says: "I have not lost anyone. You're wrong ". However, there are many less tragic situations where people often use denial. This is a denial of your feelings in situations where they cannot be experienced, a denial of your thoughts if they are unacceptable. Denial is also a component of idealization, when the presence of the shortcomings of the idealized is denied, it can be useful in critical situations when a person can keep his head in denial.

The problem with denial is that it cannot protect against reality. You can deny the loss of a loved one, but the loss does not disappear from this. It is possible to deny the presence of a dangerous disease, but this does not make it less dangerous, but on the contrary [1].

FEAR. Reality dictates its own rules, and the trader begins to realize that he is not as smart as he previously thought. Instead of confidence in success, thoughts begin to get confused.

He noted that fear is based on the instinct of self-preservation, is of a protective nature and is accompanied by physiological changes in higher nervous activity, which is reflected in the pulse and respiration rate, blood pressure, and gastric acid secretion [3].

In K. Izard's theory of differential emotions, fear is classified as a basic emotion, that is, it is an innate emotional process with a genetically defined physiological component, a strictly defined facial expression and a certain subjective experience [4]. Fear is believed to be caused by real or perceived danger. Fear mobilizes the body for the implementation of avoidant behavior, flight [5].

Fear, as the main human emotion that signals danger, depends on many external, internal, congenital or acquired causes. Cognitively constructed causes of fear: feelings of loneliness, rejection, depression, threats to self-esteem, feelings of imminent failure, feelings of inferiority. The consequences of fear: emotional states of uncertainty, strong nervous tension, prompting a person to flee, seek protection, salvation. The main functions of fear and accompanying emotional states: signal, protective, adaptive, search [6].

DESPAIR. At this point, all profits are lost. The trader had a chance to take profit, but he missed it. Not knowing how to proceed further, he is trying to do everything to return at least to the break-even point.

Most often, despair is the result of a strong negative impact on a person's life. It can be the death of a loved one, a serious significant failure, etc. A person, realizing that he cannot control this negative influence, begins to think that he cannot correct this situation in any way, as a result of which he has a subjective feeling of hopelessness, hopelessness, their own impotence.

PANIC. The most emotional period. At this stage, the trader feels his ignorance and helplessness and is completely dependent on the market. The mind is paralyzed, which sometimes leads to meaningless action in the market.

In psychology, panic is defined as a disorder and is closely related to biological and psychological factors and their interactions. One point of view is that panic is a particular psychological vulnerability of people to a catastrophic interpretation of normal physical sensations. [3] Leonard J. Schmidt and Brooke Warner describe panic as “that terrible, deep emotion that takes us beyond our ability to imagine more terrible experiences,” adding that “doctors love to compare morbid clinical conditions on some imaginary Richter scale. ... “Severe, moderate pain ... for a psychiatrist, there is no more terrible, moderate pain than an explosive and destructive panic attack” [3].

In a panic, a person develops intense fear and bad thoughts, depending on the cause of the panic.

In social psychology, panic is considered contagious, as it can spread to many people, and as a result, they are expected to act irrationally. [4] Psychologists distinguish different types of this panic event with slightly different descriptions, including mass hysteria, mass psychosis, mass panic, and social infection. [5]

A theoretical consideration of panic is contained in Neil Smelser's theory of collective behavior. The science of panic management has found important practical applications in the world's military and emergency services.

GIVE UP. The trader has reached the limit of patience and closes the position in order not to increase losses anymore.

Despondency. After exiting the market, the trader no longer has the slightest desire to make deals.

DEPRESSION. The trader begins to blame himself for stupidity, why he did not close the deal on time. Some choose the right path and begin to analyze what went wrong. At this stage, real traders are born who study past mistakes and draw conclusions.

Depression is an affective disorder with persistent depressed mood, negative thinking, and slow movement. This is the most common mental disorder. According to recent studies, the likelihood of developing depression in a lifetime ranges from 22% to 33%. Mental health professionals point out that these numbers reflect official statistics only. Some patients suffering from this disease either do not go to the doctor at all, or go to the specialist for the first time only after the development of secondary and concomitant disorders.

The peak incidence occurs during adolescence and in the second half of life. The prevalence of depression at the age of 15-25 is 15-40%, over 40 - 10%, over 65 - 30%. Women get sick one and a half

times more often than men. Mood disorder aggravates the course of other mental disorders and somatic diseases, increases the risk of suicide, may

provoke alcoholism, drug addiction and substance abuse. Depression is treated by psychiatrists, psychotherapists and clinical psychologists.

HOPE. "I can still do it!" Eventually, the trader returns to the realization that there are indeed cycles in the market. He begins to analyze new possibilities.

Hope is a strong human emotion that helps you ride out adverse events. Simply put, hope is faith in a better future.

Every person on the planet is constantly experiencing a sense of hope. After all, if you do not hope, then the meaning of life is lost, and people are seized by panic and fear. For example, if a person is sick, then he automatically hopes for a speedy recovery, since it is unpleasant for him to feel a painful condition, weakness or powerlessness. At such moments, one has to hope, since nothing else remains, well, except that it is necessary to be treated.

CONFIDENCE. At this stage, the trader regains faith in his future in the market and starts trading again.

CONCLUSION

The Russian e-commerce market is still young, and despite the lack of awareness among private individuals about investment opportunities as well as the low level of penetration of Internet technologies in Russia, it has significant potential.

The stock market around the world is a source of capital attraction. A developed securities market instills confidence in people's futures and allows them to optimally manage their savings. ...

Online trading in Russia is becoming more popular among private investors who have a sufficient number of serious buyers. The Russian market is one of the developing ones. There is something to strive for: world examples show all the disadvantages and advantages of various market directions. In particular, the undeniable influx of investors will trigger the development of the derivatives market. Futures, swaps, and options allow you to reduce risks in the market; accordingly, you can earn more. Competently built gaming technology and portfolio diversification will help you not to lose and get a decent profit.

IT technology plays an important role. The speed and speed of a particular trading platform, Internet access, and distribution are extremely important in the online fund industry. On the Russian securities market, about 90% of private investors are from Moscow and St. Petersburg. For regional representatives, the problem of accessing the Internet is extremely acute: there are no necessary conditions or requirements for speed. But when trading on the market, every second can be decisive. You also need high-speed internet broker servers that can serve, plug in, and connect to a large number of clients. We need more modern and powerful computers for trading on exchanges so that there is no disruption to trading. For example, the MICEX servers can serve up to 30 applications per second. Accordingly, if about 10,000 private investors simultaneously place an order with a large broker, he will immediately tolerate it.

Now there are prerequisites for creating an automatic telephone exchange. Foreign experience shows how effectively these systems work, but again, everything depends on the capabilities of the exchanges. It takes a lot of money to create such systems, and only time will tell if this type of trading through an ATS will take root.

The development and improvement of mobile technologies will lead to an even greater mobilisation of investors. Of course, attracting a large number of non-professional players to the market will be accompanied by an increase in risks. Internet brokers will develop new risk management systems and modify existing risk management programmes.

How will Internet trading develop in the market? Perhaps we will repeat the experience of the United States: the growing boom, when everyone wants to try to make money, sitting before a recession.

The market is a business, and the strongest wins. Here, the investor, first of all, needs to learn how to assess their risks, manage them, and choose

In my opinion, the Russian Internet trading market will soon enter a stable stage, when 5-7 major systems will be presented, either as their own developments by Internet brokers or as provided by third-party trading platforms. The creation of a new system will not lead to a worthy competition with the existing software since the market is the Internet. In my opinion, most internet brokers will go to the sub-broker stage to cut costs.

Well, the answer to the main question is obvious: the future of financial markets belongs to trading robots. Even after this comparison, many traders will remain faithful to manual trading for two simple reasons. The first will sound something like this: This type of trading brings them income; why change something? The second is that people are simply afraid of innovations that are not easy to touch.

Summing up, we can say that the development of Internet trading in Russia has reached a new level. The technical equipment is modernized and improved every year, so the trading platforms offered by brokers will change. In my opinion, now it is necessary to pay attention to the investment education of the investor: the provision of complete introductory information about the entire securities market and about the possibilities and prospects for the development of the stock market. But brokers aren't the only ones thinking about these issues. The government should also make its own efforts to make the market more attractive to private investors.

References:

[1]Resolution of the Federal Financial Markets Service "Rules for the conduct of brokerage activities in the execution of transactions on the securities market with the use of funds and / or securities lent to the client by brokers (margin transactions)" dated 7.03.2006 No. 06-24 / pz-n.

[2]Federal Law of the Russian Federation "On Information, Informatization and Protection of Information" dated 20.01.1995, No. 24-FZ.

Federal Law of the Russian Federation "On Electronic Digital Signature" dated 10.01.2002 No. 1.

[3]Koppel R. Bulls, bears and millionaires. Chronicle of stock exchange battles - M.: Publishing house Omega-L, 2017.

[4]Cohen D. Psychology of the stock market: fear, greed and panic - M: Internet trading, 2017;

[5]Lobanov A.A., Chugunov A.V. Encyclopedia of financial risk management - M.: Alpina Business Books, 2017.

[6]Podshivnenko G. P., Lakhmetkina N.I., Makarova M.V. and others. Investments: Textbook - M.: KNORUS, 2017.

[7]Banking in Moscow - Brokerage in Russia - on the rise from April 11, 2013.

[8]Vedomosti - Renaissance goes online on 07/02/2017.

[9]Goryunov R. Stable market growth - Securities Market Magazine # 7 for 2017.

[10]Emelyanova T. Modern traders use the Internet, mobile phones and pocket computers - Nezavisimaya gazeta from 25.04.2017.

[11]Emelyanova T. Private investors master the stock market - Nezavisimaya gazeta from 27.02.2018.

[12]Efimchuk I., Sviridenko K. Russian derivatives market: fertile 2016 and promising prospects for 2016 - Securities Market Magazine # 7 for 2013.

[13]Kogan E. The second echelon leaves the depot - "Business Journal" No. 16 dated 16.08.2017;

[14]Korotkikh S. Opportunities for remote access to trading provided by the MICEX - Securities Market Magazine # 4 for 2018.

[15]Lanchev E. Interview: Internet trading in Russia - features and prospects from 21.12.2017.

[16]Personal Money - How to lose money on the exchange ... or typical mistakes of traders from 04/25/2017.

- [17] Sviridova A. This many-sided insider - Securities Market Magazine # 3 for 2017;
[18] Solovyov P. Report "The market for financial derivatives as a mechanism for managing financial risks", 2018.
[19] Shtotland V. Pros and cons of Internet trading - Securities Market Magazine # 3 for 2017.

İlham Hüseynli

dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC)

Nurxoja Akbulayev

fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

UNEC Türk Dünyası İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi

**Ticarət psixologiyası: optimal emosionalın araşdırılması
traders üçün dövlətlər**

Xülasə

Bu məqalə internetin və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı kontekstində ticarətin psixologiyasını araşdırır. Onlayn ticarət platformalarının mövcudluğu investorların qiymətli kağızları almasını və kapitalını yatırmalarını asanlaşdırıb. Investorlar ixtisaslı broker məsləhətlərinə etibar etməyi və ya endirim xidmətləri vasitəsilə ticarət qərarları üçün tam məsuliyyəti öz üzərinə götürməyi seçə bilərlər. Məqalədə fiziki şəxslərin sadə əmanətlərdən daşınmaz əmlak investisiyalarına qədər mövcud vəsaitlərindən istifadə edə biləcəyi müxtəlif yollar müzakirə olunur. Bu məqalənin məqsədi qiymətli kağızlar bazarında internet ticarətinin vəziyyətini qiymətləndirmək və ticarət platformalarından istifadə zamanı özəl investorların üzləşdiyi riskləri vurğulamaqdır.

Bu məqsədə çatmaq üçün bir sıra vəzifələr yerinə yetirildi:

- *Ticarət psixologiyasını öyrənin: Məqalə uğurlu ticarət üçün vacib olan psixoloji aspektləri və keyfiyyətləri araşdırır, təcrübəli treyderlər üçün tələb olunan zəhmyyət və bacarıqları araşdırır.*

- *Elektron ticarətin təşkilini nəzərdən keçirin: Əsas diqqət elektron ticarət platformalarının strukturunun və fəaliyyətinin təhlilinə, onların investorlara təklif etdiyi xüsusiyyət və imkanların vurğulanmasına yönəlib.*

- *Ticarətin cari vəziyyətini təhlil edin: Məqalə kompüter və telekommunikasiya texnologiyalarında son dəyişikliklər və irəliləyişləri nəzərə alaraq birja ticarətinin hazırkı vəziyyətini qiymətləndirir. O, investisiya portfellerinin sürətli formalaşdırılması və idarə olunmasının asanlaşdırılmasında, eləcə də vacib məlumatlara çıxışın təmin edilməsində İnternetin rolunu vurğulayır.*

Bu məqalədə istifadə olunan əsas tədqiqat metodlarına təhlil, təsvir və müqayisə daxildir. Bu metodlar mövzu üçün metodoloji təsirləri olan əsas aspektləri və fundamental mövqeləri araşdırmaq üçün istifadə edilmişdir. Məqalə həm ümumi elmi və texniki aspektləri, həm də ticarət psixologiyası ilə bağlı xüsusi elmi fikirləri araşdırır. Bu araşdırmanın nəticələri təcrübəli treyderlər üçün tələb olunan keyfiyyətlərin dərk edilməsinə kömək edir və qiymətli kağızlar bazarında internet ticarətinin hazırkı vəziyyətini işıqlandırır.

Açar sözlər: *qiymətli kağızlar, ticarət platformaları, riskin qiymətləndirilməsi, investorlar, ticarət; internet brokerləri, hedcinq, proqram paketləri, ticarət sistemi.*

A.Ə.Abasova
t.e.n., dosent. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-1633-6257
abasovaaytan@gmail.com
 M.N.Əsədli
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI BİR İNNOVASIYA KİMİ NƏZARƏT SİSTEMİNDƏ

Xülasə

Məqlədə göstərilir ki, müasir informasiya texnologiyalarının yaranması insan həyatının bütün sahələrinə böyük təsir göstərmişdir, belə ki, informasiya tələbatı artmış, informasiya xidmətləri getdikcə daha sürətlə inkişaf etmişdir. Hazırda heç bir müəssisə etibarlı və aktual məlumat almadan bazarda uğurla inkişaf edə bilməz. Yeni reallıqlar yeni prioritetləri nəzərdə tutur, müəssisələr yeni idarəetmə metodlarına ehtiyac duyurlar. Müasir şəraitdə maliyyə, maddi və insan resursları ilə yanaşı, təşkilatın eyni dərəcədə vacib olan bir resursu - effektiv idarəetmə meydana gəlir. Bu o deməkdir ki, fəaliyyətin ən yaxşı şəkildə təkmilləşdirilməsi üçün müəssisələr idarəetmə fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsini yüksəltməlidirlər. Bu məqsədə çatmağın ən populyar yolu hazırda əmək prosesinin avtomatlaşdırılmasıdır.

Açar sözlər: *informasiya texnologiyaları, informasiyanın emalı, biznes prosesləri, operativ məlumatlar.*

GİRİŞ

Müasir informasiya texnologiyalarının yaranması insan həyatının bütün sahələrinə böyük təsir göstərmişdir, belə ki, informasiya tələbatı artmış, informasiya xidmətləri getdikcə daha sürətlə inkişaf etmişdir. Hazırda heç bir müəssisə etibarlı və aktual məlumat almadan bazarda uğurla inkişaf edə bilməz. Yeni reallıqlar yeni prioritetləri nəzərdə tutur, müəssisələr yeni idarəetmə metodlarına ehtiyac duyurlar. Müasir şəraitdə maliyyə, maddi və insan resursları ilə yanaşı, təşkilatın eyni dərəcədə vacib olan bir resursu - effektiv idarəetmə meydana gəlir. Bu o deməkdir ki, fəaliyyətin ən yaxşı şəkildə təkmilləşdirilməsi üçün müəssisələr idarəetmə fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsini yüksəltməlidirlər. Bu məqsədə çatmağın ən populyar yolu hazırda əmək prosesinin avtomatlaşdırılmasıdır. Lakin bu fenomenin özünəməxsus çətinlikləri var ki, bu da idarəetmə işinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır, fərqli xüsusiyyəti mürəkkəbliyi və müxtəlifliyidir. İdarəetmə fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması əvvəlcə yalnız bəzi köməkçi əməliyyatlara tətbiq edildi, çünki idarəetmə işi, ilk növbədə, rəsmiləşdirilə bilməyən yaradıcı və intellektual bir prosesdir. Lakin son onillikdə informasiya-kompüter texnologiyalarının fəal şəkildə inkişaf etməsi ilə əlaqədar bir çox yeni proqram məhsulları meydana çıxdı və idarəetmə fəaliyyətinin avtomatlaşdırılmasına yanaşmalar dəyişdi.

İstənilən müasir liderin müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində uğur qazanması üçün o, öz biliklərini mümkün qədər tez-tez təkmilləşdirməli, üfqlərini genişləndirməli, həmkarlarının təcrübəsini mənimsəməli, idarəetmə və informasiyanın emalı sahəsində yeni qabaqcıl texnologiyalar tətbiq etməlidir. İqtisadiyyat sahəsində çalışan müasir mütəxəssislər (iqtisadçılar, mühasiblər, maliyyəçilər) iqtisadi qanunları bilməli, istehsalı səmərəli idarə etməyə imkan verən metodları mənimsəməli, düzgün iqtisadi təhlil aparmalı və idarəetmə, nəzarət və auditlə məşğul olmalıdırlar [4]. Təhsil sistemində aparılan islahatlardan sonra bir çox universitetlər innovativ texnologiyalardan istifadə üzrə mütəxəssislər hazırlanmağa başladılar [5]. İnformasiya texnologiyaları (İT), ilk növbədə, məqsədlərə çatmaqda biznes proseslərinin gedişatına koordinasiya və nəzarəti təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş idarəetmə vasitəsidir. Müasir dünyada müəssisə İT-dən istifadə etmirsə, o zaman onun fəaliyyəti uğurlu olmayacaq.

İdarəetmə informasiya sistemi strateji və taktiki planlaşdırma, operativ idarəetmə, mühasibat və vergi uçotu problemlərinin həlli üçün nəzərdə tutulmuşdur. Əksər mühasibat uçotu tapşırıqları operativ idarəetmə məlumatlarının təkrar işlənməsi üçün əlavə xərc tələb etmir. Avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin işləməsi nəticəsində əldə edilən operativ məlumatların istifadəsi menecerə müəssisənin maddi, maliyyə və insan resurslarının balanslaşdırılması, idarəetmə qərarlarının nəticələrinin qiymətləndirilməsi, malların maya dəyərinin, xidmətlərin və s. idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi kimi, bir çox problemləri həll etməyə kömək edir.

İnformasiya idarəetmə sistemləri müəssisə rəhbərliyinin qarşısında duran problemlərin həllinə kömək edir:

- qəbul edilən qərarların etibarlılığının artırılması (məlumatların sürətli toplanması və emalı yolu ilə);

- bugünkü qeyri-sabit bazar şəraitində müəssisələrin idarə edilməsinə dair qərarların qəbulunun vaxtında təmin edilməsi;

- idarəetmə səmərəliliyinin artımının yüksəldilməsi (vahid informasiya fondu müxtəlif səviyyəli menecerlərə zəruri hallarda aktual və etibarlı məlumat almağa imkan verir);

- müxtəlif səviyyələrdə idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin ardıcılığı;

- əmək məhsuldarlığının artımının təmin edilməsi (idarə heyətinin təsərrüfat obyektinin mövcud vəziyyəti haqqında məlumatlandırılmasının köməyi ilə).

Əksər təşkilatlar üçün işlənən məlumatların həcmi daim artır. İnformasiya texnologiyaları bu fenomenin öhdəsindən gəlir və belə bir məlumat axını üçün emal müddətini azaldır. IT üçün avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri - əsas mühitdir. Bu mühitin əsas elementləri hər hansı bir məlumat transformasiyası üçün vasitə və üsullardır.

IT informasiya sisteminə dövrüdə olan məlumatlar üzərində əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün aydın şəkildə tənzimlənmiş qaydaları özündə cəmləşdirən bir prosesdir. Bu proses təsnifat xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlənən bir çox amillərdən asılıdır. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir: texnoloji prosesin mərkəzləşdirilməsi dərəcəsi, mövzu sahəsinin növü, idarəetmə tapşırıqlarının əhatə dairəsi, həyata keçirilən texnoloji əməliyyatların sinfi, istifadəçi interfeysinin növü, şəbəkənin qurulması üsulu.

İdarəetmə informasiya sistemi təkcə biznes proseslərinin idarə edilməsinə deyil, həm də təşkilatın idarə edilməsinin bütün səviyyələrini birləşdirməlidir.

Üç nəzarət səviyyəsi var: biznes proseslərinin idarə edilməsi, dizaynın inkişafının idarə edilməsi, istehsal prosesinin idarə edilməsi, dizayn menecmenti, istehsal prosesinə nəzarət. Müəssisə idarəetmə məlumat sisteminin birliyi sistemin istənilən səviyyəsində qəbul edilmiş və ya daxil edilmiş məlumatların bütün komponentlərinə çıxış imkanını verir. Müəssisə idarəetmə sisteminin özü aşağıdakılardan ibarətdir: nəzarət hissəsi və idarə olunan proseslər. Nəzarət hissəsi idarə olunan prosesə müəyyən təsir göstərir, lakin bu fenomen də əks istiqamətdə işləyir. Bu onunla bağlıdır ki, idarəetmə hissəsinin özünün idarə edilməsi üçün idarə olunan prosesin faktiki vəziyyətini idarəetmə məqsədi ilə müqayisə etməsi lazımdır. Nəticə etibarilə, idarəetmə sisteminin hər iki elementi bir-birinə müəyyən təsir göstərir ki, bu da informasiyanın ötürülməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bu, müəyyən qapalı informasiya dövrəsinin mövcudluğunu göstərir. Bu dövrə daxilində idarə olunan prosesin vəziyyəti və nəzarət hərəkətlərinin vəziyyəti haqqında məlumat ötürülür. Beləliklə, müəssisənin informasiya sistemi bir neçə elementdən ibarətdir ki, bunlara informasiya sxemi, informasiyanın toplanması vasitələri və onun ötürülməsi üçün kanallar, informasiyanın emalı və saxlanması vasitələri, informasiya dövrəsinə xidmət göstərən personal daxildir.

İnformasiya sisteminin əsas vəzifələri bunlardır:

- idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesinin təmin edilməsi;

- müvafiq və etibarlı məlumatların vaxtında verilməsi;

- idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin artırılması;

- müəssisənin idarə olunması üçün informasiya-texniki mühitin yaradılması;

– strukturlaşdırma məlumatı və s.

Sistem istehsal prosesinə nəzarət etməli və parametrlərin məqbul dəyərlərdən kənara çıxmasına nəzarət etməlidir. Həmçinin, sistem məsrəflərin və məsrəf mərkəzlərinin idarə edilməsi metodologiyasını tətbiq etməlidir ki, bu da malların maya dəyərinin ilkin planlaşdırılmasını və lazımi tədbirlərin vaxtında görülməsi üçün faktiki xərclərin planlaşdırılanlardan hər hansı sapmalarına məcburi nəzarəti tələb edir.

Xərclərin uçotu idarəetmə işçilərinə təhlil aparmağa imkan verməlidir. Bundan əlavə, sistem istehsalın təhlili və standart maya dəyəri əsasında istehsal xərcləri smetalarını hesablamalıdır. Sistemin qarşısında mühüm vəzifə durur - maliyyə və idarəetmə uçotu məlumatlarının vəhdətinin təmin edilməsi. Məlumat daxil edildikdən dərhal sonra ehtiyacı olan hər kəs üçün əlçatan olmalıdır. Hər hansı bir təşkilatın fəaliyyətinin müasir şəraitində bu ən vacibdir, çünki daimi monitoring və müxtəlif dəyişikliklərin dərhal aşkar edilməsi zəruridir.

Bir təşkilatda informasiya texnologiyaları ilə bağlı qərarların qəbulu bir neçə qrupdan asılıdır:

- İT-ni öz müəssisəsinin strateji qabiliyyəti kimi görən yüksək səviyyəli rəhbərlik;
- kadrların və bütövlükdə müəssisənin işinin optimallaşdırılması ilə məşğul olan mütəxəssislər;
- bölmələrin daxili problemlərini həll etmək üçün İT-dən istifadə edən ayrı-ayrı biznes

bölmələrinin rəhbərləri;

- mühasibat (maliyyə) uçotu xidmətlərinin menecerləri;
- İT provayderləri;
- öz informasiya texnologiyaları bölməsi.

Dünya təcrübəsinə görə, təşkilat üçün vahid informasiya idarəetmə sistemi 3 elementi özündə birləşdirməlidir.

- Birinci və ən vacib element müəssisənin biznes proseslərinin idarə edilməsi sistemidir - ERP sinif sistemi (müəssisə resurslarının planlaşdırılması);

- Vahid idarəetmə məlumat sisteminin mövcudluğu olmadan ikinci zəruri element, əsas vəzifəsi məhsulun keyfiyyətinin artımını təmin etmək olan layihələndirmə və inkişaf fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması sistemidir.

- İnformasiya sisteminin sonuncu elementi istehsal prosesinə nəzarət sistemidir.

NƏTİCƏ

Hər üç elementin qarşılıqlı əlaqəsi orta proqram tələb edir. Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, müasir şəraitdə müəssisələr öz çeşidlərini daim genişləndirir, istehsal texnologiyaları isə daim təkmilləşdirilir. Bütün bunlar məlumatların həcmnin sürətlə artmasına səbəb olur.

Deməli, müəssisənin fəaliyyətinin məhsuldarlığını artırmaq üçün müasir idarəetmə üsullarına və formalarına ehtiyac var. İdarəetmə informasiya texnologiyalarının ən səmərəli işləməsi üçün bütün idarəetmə sistemində müvafiq dəyişikliklərin aparılması zəruridir ki, bu da həm müəssisənin təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsini, həm də idarəetməyə proses yanaşmasının tətbiqini əhatə etməlidir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində və fərdi müəssisənin müasir fəaliyyəti şəraitində informasiya texnologiyalarının tətbiqi müəssisənin idarəetmə sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün ən vacib vasitələrdən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Аникин Б.А. Аутсорсинг и аутстаффинг: высокие технологии менеджмента: Учеб. пособие / Б.А. Аникин, И.Л. Рудая. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 288 с.
2. Виханский О.С. Менеджмент / О.С. Виханский, А.И. Наумов. – М.: Высшая школа, 2004. – 263 с.
3. Гончаров В.В. Руководство для высшего управленческого персонала.
4. В 2-х т. / В.В. Гончаров. – М.: МНИИПУ, 2006. – 424 с.

A.A.Abasova

*candidate of technical sciences, associate professor,
Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0003-1633-6257*

M.N.Asadli

master student, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Information technologies as an innovation in the control system

Abstract

The article shows that the emergence of modern information technologies has had a great impact on all areas of human life, as the demand for information has increased and information services have developed more and more rapidly. Currently, no business can successfully develop in the market without getting reliable and up-to-date information.

New realities imply new priorities, enterprises need new management methods. In modern conditions, along with financial, material and human resources, there is an equally important resource of the organization - effective management. This means that in order to improve performance in the best possible way, enterprises must increase the level of efficiency of management activities. The most popular way to achieve this goal is currently the automation of the labor process.

Keywords: *information technologies, information processing, business processes, operational information.*

V.M.İsmayılova

*dosent, ADPU, AMEA Dendrologiya İnstitutu
ismayilovavusala71@gmail.com*

M.Y.Həsənova

*dosent, ADPU, AMEA Dendrologiya İnstitutu
minare.hasanova@inbox.ru*

QARABAĞDA TƏHSİLİN YENİDƏN QURULMASINDA ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN STRATEJİ XƏTTİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ HAZIRDA BU İSTİQAMƏTDƏ GÖRÜLƏN İŞLƏR

Xülasə

Məqalədə görkəmli şəxsiyyət Heydər Əliyevin milli təhsil və tərbiyə məsələlərində xidmətlərindən bəhs edilir. Həmçinin Azərbaycan təhsil sistemində aparılan islahatlardan, Qarabağda İlham Əliyevin təhsilin yenidən qurulmasında ulu öndərin strateji xəttinin əhəmiyyətindən bəhs edilir

Açar sözlər: *lider, Qarabağda təhsil, təlim, islahat.*

Bu gün müstəqil Azərbaycanda ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursu bütün sahələrdə uğurla davam etdirilir. Artıq uzun illərdir ki, Azərbaycan Respublikası özünün müstəqilliyini elan edib və bu müstəqilliyi qoruyub saxlaya bilib. Bu illər ərzində təhsil sahəsində nailiyyətlər çox olub.

Təhsil sahəsində həyata keçirilən böyük tədbirlər Azərbaycanın dahi lideri Heydər Əliyevin yürütdüyü siyasətin üzvi tərkib hissəsidir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin tapşırığı əsasında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 26 aprel 1999-cu il tarixli Qərarı ilə Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartının təsdiq edilməsi və buna uyğun olaraq, həyata keçirilən islahatlar təhsil sistemində mühüm yeniləşməyə təkan vermişdir. Qəbul olunmuş yeni Təhsil Qanunu və ona uyğun aparılan islahatlar Azərbaycan təhsilinin dünyaya inteqrasiyasına, milli və dünyəvi dəyərlər zəminində yüksəlişinə layiqincə xidmət etməkdədir.

Ulu öndərimiz həm təhsilin məzmunu, mahiyyəti, məqsədləri, səmərəli təşkili, müəllim əməyinin şərəfi, şagirdlərin və tələbələrin vəzifələri barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, həm də Azərbaycan təhsilinin hərtərəfli yüksəlişi qayğısına qalmış, illər boyu bu sahədə böyük inkişafa rəvac verən sistemli tədbirlər həyata keçirmişdir. Dahi rəhbər deyirdi: **“Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır”.**

Azərbaycan Respublikasının orta təhsil sistemində ən ciddi problemlərdən biri, təbii ki, məktəb tikintisi, ümumtəhsil məktəblərinin təmiri və avadanlıqlarla təchizatı idi. Heydər Əliyev 2000-ci il iyunun 13-də "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" yeni fərman imzaladı. Fərman təhsil sisteminin əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməsinə, idarəetmənin müasir prinsiplər üzrə təşkilinə, təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına və dünya təhsil sistemində inteqrasiyasına zəmin yaratdı

Ümumtəhsil məktəblərində qazanılan biliklərin mahiyyətini, mündəricəsini yüksək qiymətləndirən ulu öndər hər bir insanın həyat mövqeyinin formalaşmasında, cəmiyyətdə öz yerini tutmasında orta təhsilin çox böyük əhəmiyyət daşıdığını vurğulamışdır. Ulu öndərimizin aşağıdakı dəyərli fikirləri bu baxımdan səciyyəvidir: **“İnsan təhsilinin əsasını orta məktəbdə alır... Əgər onun fundamental, köklü orta təhsili varsa, o, cəmiyyətdə özünə yer tapacaq, çalışacaq, ...cəmiyyətimizin şüurlu üzvü olacaqdır”.** Bu mövzunun davamı kimi qeyd edək ki, dahi rəhbərin orta təhsilin qarşısında duran vəzifələrlə bağlı qiymətli tövsiyə və tapşırıqları da bütün zamanlar üçün dəyərini saxlayan əsl fəaliyyət proqramıdır.

Ulu öndərin təlim-tərbiyə ilə əlaqədar nəzəri fikirləri sırasında təhsilin məzmununu müstəqil Azərbaycanın dövlətçilik prinsipləri əsasında qurmaq ideyasının əsaslandırılması xüsusi yer tutur. Şagird və tələbələrin müasir tələblər səviyyəsində formalaşması üçün təlimin keyfiyyəti, yüksək savad, dərin bilik verilməsi yeganə şərt deyil. Bu məsələyə də diqqət yetirən müdrik rəhbər Heydər Əliyev digər mühüm faktoru da təhsil alanların mənəvi kamilliyində, əqidə saflığında görürdü. Başqa sözlə deyilsə, Heydər Əliyev təlimində təhsillə tərbiyənin, mükəmməl biliklə yüksək mənəviyyətin vəhdəti son dərəcə mühüm prinsip kimi əsaslandırılmışdır. Təhsil ocaqlarının tərbiyəedici funksiyasına xüsusi diqqət yetirən ümummilli liderin aşağıdakı sözləri də bu ali həqiqətin ifadəsidir: **“Təhsil ocaqlarında gənclərimizi xalqımızın mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyələndirmək, mənəvi cəhətdən sağlam və saf insanlar tərbiyə etmək məsələsi mühüm yer tutmalıdır”.**

Ümummilli lider Heydər Əliyev böyük uzaqgörənliklə insan həyatında mənəvi tərbiyənin rolunu son dərəcədə yüksək qiymətləndirmişdir və qeyd etmişdir ki, gənclərimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri mənəvi tərbiyə məsələsidir. Mənəvi tərbiyəni daim aparmaq lazımdır və gənclərimizi yüksək mənəviyyət ruhunda tərbiyələndirmək lazımdır. Mənəviyyət olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz.

...Hər bir gənc Azərbaycanın müstəqil gələcəyini təmin etmək üçün vətəni sevməlidir, ölkəni sevməlidir, torpağı sevməlidir, xalqımızı sevməlidir, millətimizi sevməlidir, dilimizi sevməlidir, dinimizi sevməlidir, milli ənənələrimizi sevməlidir. Bunları sevə bilməyən adam, onları özü üçün mənəvi əsas bilməyən gənc həyatda özünə yer tuta bilməyəcəkdir və şübhəsiz ki, ictimai - siyasi prosesdə, müstəqil Azərbaycanın inkişafında lazımi qədər iştirak edə bilməyəcəkdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev hər zaman qeyd edirdi ki, yetişən nəslin yüksək mənəvi əsaslara yiyələnməsi müstəqil, suveren və demokratik dəyişikliklər yolu ilə gedən respublikamızın ümumtəhsil məktəblərinin təlim və tərbiyə üzrə təcrübəsində çox əhəmiyyətli yer tutmalı, başlıca vəzifələrdən biri olmalıdır. Ölkənin gələcəyinin etibarlı əllərdə olması bu gün yetişən nəslin, övladlarımızın mənəvi simasının yeniləşməsi, həyat mövqeyinin düzgün müəyyənləşdirilməsindən çox asılıdır. Bu isə öz - özünə yaranmır. Bu proses insanın fəaliyyəti ilə əlaqədardır, onunla şərtlənir. Belə bir praktik fəaliyyətin yaxşı təşkili isə onun çox bacarıqla qurulmuş pedaqoji stimullaşdırılmasından asılıdır. Son illər ərzində ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan təhsilində baş vermiş köklü dəyişikliklər, yüzlərlə yeni məktəbin və əlavə korpusun inşa olunması, tədris ocaqlarının təchizatı məsələlərinin keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyması, təhsil müəssisələrinin qazandığı uğurlardandır. Respublikamızda bir-birinin ardınca tikilib istifadəyə verilən, ən müasir maddi-texniki bazaya malik məktəblər, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönələn tədbirlər bu baxımdan xüsusi dəyərə malikdir. Azərbaycanda təhsilin yüksəlişi, uğurları **“Təhsil millətin gələcəyidir”**, – deyən ulu öndər Heydər Əliyevin əbədiyaşar təliminin, möhtəşəm siyasi kursunun təntənəsidir.

44 günlük Zəfər savaşı nəticəsində Qarabağ torpaqlarımızın geriyyə qaytarılmasından sonra təhsil ocaqlarının yenidən bərpa olunması istiqamətində görülən yenidənqurma işləri bu fikirlərin təcəssümündə bir daha öz əksini tapdı. Azərbaycan bir sivil dövlət kimi işğalçılara qalib gəlməklə bəşəriyyətə, insanlığa, sivilizasiyaya hörmətə xidmət etmişdir. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş rayonlarında həyata keçirilən proqramların məzmunu bunu bir daha sübut etdi. Torpaqların azad edilməsi əməliyyatı başa çatdıqdan sonra Prezident İlham Əliyev “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə məsələlərin mərkəzi həlli üçün Rabitə Mərkəzinin yaradılması haqqında” sərəncam imzalayıb. Rabitə Mərkəzi işğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması və bu məqsədə çatmaqda dövlət orqanlarının (qurumlarının) və digər təşkilatların əlaqələndirilmiş fəaliyyətinin gücləndirilməsi, idarəetmədə sürət və səmərəliliyin artırılması məqsədi ilə yaradılmışdır.

Azərbaycan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sistemli, davamlı və vahid yanaşma ilə bərpa işlərinə başlayıb. Bura cəmiyyətin bütün əsas sahələrində fəaliyyət göstərən sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni strukturların və təşkilatların yenidən qurulması daxildir. Təhsil sahəsi bu işlərin işərisində mühüm yer tutur və böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qarabağın ölkənin sosial-mədəni və iqtisadi sferasına reintegrasiyası zəka, təhsil, mədəniyyət və mənəvi-əxlaqi dəyərlərin aparıcı rol oynayacağı sistemli layihələrin həyata keçirilməsi yolu ilə həyata keçiriləcək.

Azərbaycan Prezidentinin məsələyə yüksək həssaslıqla yanaşmasının, ən müasir layihələrin reallaşdırılmasına çalışmasının ciddi səbəbləri var. Məsələ burasındadır ki, ermənilər Azərbaycan torpaqlarını işğal edərək mədəni, təhsil və dini obyektləri vəhşicəsinə dağıdıblar. Söküntü statistikasına olduqca acınacaqlı mənzərəni ortaya qoyur. Rəsmi məlumatlara görə, erməni işğalçıları və separatçıları 1107 təhsil müəssisəsini tamamilə dağıtmış, 855 uşaq bağçasını vəhşicəsinə məhv etmişlər. Bundan başqa, 74 məscid və 800-dən çox qəbiristanlığı yerlə-yeksan etmişlər.

İşğalçılar tarixi Şuşa Real Məktəbini dağıtmışlar. Zəngəzurda ilk dünyəvi məktəb (rus-tatar məktəbi) 1882-ci ildə Qubadlıda yaradılmışdı. Bütövlükdə işğaldan əvvəl Qubadlıda 61 ümumtəhsil məktəbi mövcud olmuşdur. İndi orada həm tarixi rus-tatar məktəbindən, həm də başqa məktəblərdən əsər-əlamət qalmamışdır.

Bunlardan başqa, Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndində 1912-ci ilə kimi rus-tatar məktəbi kimi fəaliyyətə başlayan və sonralar həmin kəndin orta məktəbi olan tarixi təhsil müəssisəsini tamamilə dağıtmışlar. Kəlbəcərdə də işğaldan əvvəl mövcud olan 96 ümumtəhsil məktəbi məhv edilmişdir.

Bütün təhsil müəssisələrinin işğal dövründə zərər görmüş olması nəticəsində eyni sürət və keyfiyyətlə bərpa edilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan təhsil işçilərinin əsas hədəfi BMT-nin 2030-cu ilə qədər 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri arasında olan "Hər kəs üçün inklüziv və keyfiyyətli təhsili təmin etmək və ömürboyu təhsili təşviq etmək" proqramına uyğun işləri həyata keçirməkdir.

Bu istiqamətdə həyata keçirilən işlərlə bağlı rəsmi məlumatlara görə, Şuşa şəhərində 960 tələbənin təhsil alacağı 1 saylı tam orta məktəbin yeni tədris ili ilə təhvil verilməsi planlaşdırılır. Bundan başqa, Şuşa Real Məktəbi bərpa və gücləndirilmə ilə bağlı konsept layihəsi hazırdır və layihələndirmə işləri başlanmışdır.

Ağdam şəhərində də 960 tələbənin təhsil alacağı 1 saylı tam orta məktəbin tikinti işlərinə başlanılmışdır və 2022-ci ilin sonunda təhvil verilməsi planlaşdırılır. Füzuli şəhərində də 960 tələbənin təhsil alacağı tam orta məktəbin layihələndirilməsi və tikintisi üçün layihə-smeta sənədləri hazırlanır. Bundan başqa, Füzulidə 700 tələbənin təhsil alacağı peşə liseyinin təməli qoyulub. Cəbrayılada akademik Mehdi Mehdizadə adına tam orta məktəbin tikilməsi planlaşdırılır və həmin məktəbdə də 960 tələbə təhsil alacaq. Yuxarı Mərcanlı kənd məktəbinin təməli isə artıq qoyulmuşdur və orada da 960 tələbə təhsil alacaq. Tərtər rayonunun Suqovuşan qəsəbəsində isə 144 tələbənin təhsil alacağı tam orta məktəb tikiləcək. Bu gün əminliklə və qətiyyətlə bildiririk ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev milli quruculuq sahəsində böyük şəxsiyyət Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı strateji xətti uğurla davam etdirir, Azərbaycanın davamlı inkişafına yönəlmiş proqram və layihələrin həyata keçirilməsini təmin etmişdir.

24 oktyabr 2013-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” təsdiq olunmuşdur. Strategiyada göstərilir ki, strateji istiqamətlərdən biri də “təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur”. Eyni zamanda göstərilir ki, təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımı şərait yaradır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev dahi strateq kimi daim qeyd edirdi ki, dövlətçilik və milli ideologiyamızın gələcək təminatı gənclərin bugünkü və gələcək mənəviyyatı ilə əsaslı dərəcədə bağlıdır.

“Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” özünün məqsədyönlü xarakterinə və şəxsiyyətyönlü mahiyyətinə görə şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu qanunda təhsillə yanaşı, həmçinin valideynlərin də vəzifələri müəyyənləşmişdir.

Təhsil “Qanun”un 4.0.1. bəndinə müvafiq olaraq təhsilin əsas məqsədi kimi Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil, yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək və həmin qanunun 34.2.1 bəndinə əsasən valideynlərin övladlarının (qəyyumluğunda və ya himayəsində olan şəxslərin) erkən yaşlarından fiziki, əxlaqi və intellektual inkişafına şərait yaratmaq, onların icbari ümumi orta təhsil almasının təmin olunması və mənəvi yetkinliyi üçün məsuliyyət daşımaq kimi vəzifələr qoyulmuşdur (2, s.11; s. 56).

Belə olduqda təhsilin, valideynlərin, məktəb və müəllim kollektivinin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Bu mənada pedaqogika və psixologiyanın üzərinə də mühüm vəzifə düşür. Bu elmlərin məsuliyyət və səylə həll etməli olduğu problemlər mənəvi tərbiyənin nəzəri mahiyyətinin açılması, əldə olunmuş təcrübənin öyrənilib ümumiləşdirilməsi yolu ilə gələcək mənəvi insanın təlim və tərbiyə prosesində formalaşdırılmasının pedaqoji əsaslarını müəyyənləşdirilməkdən ibarətdir. Bu isə ümumtəhsil məktəblərini daha səmərəli fəaliyyət prosesinə qoşar, qarşısına qoyduğu məqsədə doğru inamla irəliləməsinə imkan yaradır.

Bir sözlə, görkəmli şəxsiyyət Heydər Əliyevin milli təhsil və tərbiyə məsələlərinə dair nəzəri konsepsiyası son dərəcə qiymətli olub, çağdaş dövrdə də, gələcək yüzillərdə də öz dəyərini, əhəmiyyətini saxlamaq gücünə malikdir. Bu konsepsiya hər bir təhsil alanın, hər bir pedaqoqun, ümumən, hər bir Azərbaycan vətəndaşının fəaliyyət devizi, həyat amalıdır.

Təhsil islahatlarının həyata keçirilməsinə başlandığı ilk gündən Azərbaycan dövlətinin faydalı təşəbbüsləri, yenilikçi müəllimlərin qabaqcıl iş təcrübəsinin yayılması, onların iş metodlarının ümumiləşdirilməsi pedaqoji ictimaiyyətə çatdırılması təhsil sahəsində ortaya çıxan problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynadı.

Gətirilən faktlar onu göstərir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdəki təhsil ehtiyacları artıq müəyyənləşdirilmiş, onların qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Bununla bütövlükdə Qarabağda optimal təhsil ocaqlarının yaradılmasına nail olmaq mümkündür. Həm də təhsilin müasir səviyyədə təşkili üçün geniş imkanlar yaranır. Qarabağda təhsilin yenidən təşkil edilməsi istiqamətində görülən bu işlər, əlbəttə, təqdirəlayiqdir. Çünki qısa bir müddətdə xeyli işlər görülmüşdür və o, intensiv olaraq davam edir. Aydın görünür ki, dövlətimiz ardıcıl olaraq, düşünülmüş şəkildə prosesləri davam etdirməkdə tam qərarlıdır.

Azərbaycan dövləti, o cümlədən, Elm və Təhsil Nazirliyi bütün bu işləri BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə tam uyğun həyata keçirir. Bu işə həm təhsilə müasir yanaşmanı, həm də keyfiyyətli tədrisə nail olmağı təmin edən mühüm şərtlərdəndir. Qarabağda təhsilin yenidən qurulması istiqamətində işlər konkret olaraq “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”na uyğun aparılır. Məlumdur ki, bu strategiyanın məqsədi Azərbaycanın modernləşdirilməsi üçün lazım olan insan kapitalının inkişaf etdirilməsi prinsipini reallaşdırmaqdan ibarətdir. Bu, müasir təhsil baxımından olduqca vacib məqamdır. Çünki tarixin indiki mərhələsində insan kapitalı hər bir cəmiyyət üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Deyilənlərdən aydın olur ki həqiqətən, bir milləti məhv etmək üçün onun elmini, təhsilini məhv etmək kifayətdir. Məhz bu kontekstdən yanaşdıqda, Heydər Əliyev Azərbaycan xalqını məhv olmaqdan xilas etdi. Ölkəyə rəhbərliyin ilk illərində sürətli iqtisadi inkişafın təmin edilməsini, Azərbaycanın dünyaya yaxından inteqrasiya olunmasını, beynəlxalq aləmdə nüfuzlu söz sahibinə çevrilməsini əsas məqsəd kimi seçən ümummilli lider ölkədə təhsil islahatları aparılmasının zəruriliyini vurğulayaraq, hər bir inkişafın elm və təhsildən asılı olduğunu qeyd edirdi. Ulu öndərin öz sözləri ilə desək: “Təhsil sistemimizin hazırkı vəziyyətini, onun problemlərini dərinlən öyrəndikdən sonra prioritet sahələr müəyyən edilməlidir” və əsas 1998-ci ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan təhsil islahatları ölkəmizdə uğurla həyata keçirildi və keçirilməkdədir. Qəbul olunan İslahat proqramı ölkəmizin inkişafının yeni dövründə təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etməklə bu sistemin inkişafının, keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini təmin edir.

Müşahidələr göstərir ki, həqiqətən də belə yüksək səviyyədə prinsiplərin həyata keçirilməsi Azərbaycanda təhsil siyasətinin əsas qayəsini təşkil etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Strategiyasında əks olunan müasir tendensiya təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prinsiplərini açıqlayır: təhsilin humanist xarakterini, insani dəyərlərin prioritetlərini, insan həyatı və sağlamlığını, şəxsiyyətin azad inkişafını, Vətənə məhəbbət, milli dəyərlərin təhsil sistemi tərəfindən qorunmasını, təhsildə azadlıq, pluralizm və s. Son dövrlər həyata keçirilən Təhsil haqqında islahatlara əsasən fəaliyyətin prioritet istiqamətlərinə diqqət yetirdikdə, Heydər Əliyevin təhsil strategiyasının nə qədər fundamental bir konsepsiya olduğu bir daha aydınlaşır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycanın təhsil siyasəti (1998-2004). I kitab. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 832 s.
2. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009-cu il, 80 səh.
3. Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu).
<http://portal.edu.az/index.php?r=article/blog&id=6&mid=5&lang=az>
4. N. M. Azərbaycanın müasir təhsil sistemi: problemlər, düşüncələr, mülahizələr.
http://www.yeniazərbaycan.com/Elm_e10820_az.html

V.M.İsmayilova

*associate professor, Azerbaijan State Pedagogical University,
ANAS Institute of Dendrology*

M.Y.Hasanova

associate professor, Azerbaijan State Pedagogical University,

The importance of the strategic line of the great leader heyder aliyeu in the reconstruction of education in karabakh and the current works in this direction

Abstract

The article talks about the outstanding personality Heydar Aliyev's services in matters of national education and upbringing. It also talks about the reforms carried out in the education system of Azerbaijan, the importance of the great leader Ilham Aliyev's strategic line in the reconstruction of education in Karabakh.

Keywords: leader, education, training, reform in Karabakh.

E.M.Yusifov

i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ORCID 0000-0003-1946-2937

elshad.yusifov@azmiu.edu.az

X.R.Nəsibov

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

xeyalnesibov01@gmail.com

M.V.Həsənli

magistrant

Mehmanli10@gmail.com

AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNDƏ BİZNES SUBYEKTLƏRİNİN İŞTİRAKİ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİ

Xülasə

Xarici iqtisadi fəaliyyət müasir dövrdə Azərbaycanda milli iqtisadi siyasətin ən mühüm istiqamətidir və globallaşma şəraitində onun əhəmiyyəti davamlı olaraq artır. Xarici iqtisadi əlaqələr genişləndikcə milli iqtisadiyyatın xarici iqtisadi amillərdən və dünya bazarının konyunkturasından asılılığı artır. Azərbaycan üçün biznes subyektlərinin fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi son dərəcə vacibdir, çünki bu, global iqtisadi proseslər nəticəsində yaranan mənfi nəticələri aradan qaldırmağa, eləcə də iqtisadi inkişafa kömək edəcəkdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, kiçik və orta biznesin xarici iqtisadi əlaqələr sisteminə tam daxil olduğu ölkələrdə böhranın nəticələri milli iqtisadiyyata kifayət qədər diqqət yetirilməyən ölkələrlə müqayisədə daha az təsir göstərmişdir. Qeyd edilməlidir ki, müasir dövrdə ölkəmizdə müxtəlif səviyyəli biznes subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişafı həllini gözləyən bir sıra problemlərlə üzləşir. Xüsusilə, dövlət dəstəyini gücləndirmək və kiçik və orta biznesin xarici iqtisadi əlaqələrdə iştirakı üçün əlverişli şərait yaratmaq, biznes strukturlarının xarici ölkələrlə, ilk növbədə regiona və Avropa Birliyi ölkələri ilə xarici iqtisadi əməkdaşlıqda innovativ fəaliyyətini stimullaşdırmaq, inkişaf etdirmək lazımdır.

Qeyd edilən məsələlər ilə əlaqədar olaraq məqalədə təhlillər aparılmış, müəyyən nəticələr əsasında təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, biznes subyektləri, xarici iqtisadi əlaqələr, dövlət dəstəyi, biznes mühiti, ixrac, qeyri neft-qaz sektoru.

Ölkəmizdə biznes mühitinin sağlamlaşdırılması və kommersiya münasibətlərinin təkmil variantlarına üstünlük verilməsi, bununla bərabər biznes subyektlərinin özləri arasında iqtisadi-ticari əlaqələrin formalaşdırılması, bu biznes subyektlərinin fəaliyyət prosesinin sadələşdirilməsi, biznes subyektlərinin müvafiq şəbəkələrinin qurulması, dövlət orqanlarının özəl biznes təmsilçiləri ilə əlaqələrinin nizamlanması zəruri əhəmiyyət daşıyır.

Beynəlxalq səviyyədə biznes subyektlərinin işinin dəstəklənməsi, özəl biznes təmsilçiləri ilə dövlət qurumları arasında iqtisadi əlaqələrin yaradılması, özəl biznes təmsilçilərinə çətinlik yaranan problemlərin tənzimləyici qurumların diqqət mərkəzinə çıxarılması, biznes dünyasının layihələri ilə, o cümlədən müvafiq qurumların yarada biləcəyi potensial maneələrdən qorunması məqsədilə yaranan biznes birlikləri, biznes palataları və digər beynəlxalq biznes təşkilatları fəaliyyətdədir.

Məhsulların xarici tərəfdaşlarla alqı-satqısı biznes subyektlərinin dövlətin inkişafında müsbət rolunu ifadə edir. Əlbəttə ki, istehsal məsrəflərində, amillərində tam, eləcə də müqayisə edilə biləcək üstünlüklərə sahib olan dövlətlərdə də bəzi hallarda əmtəə və xidmətlərin xaricə satışını reallaşdırmaq alınmır. Xaricə məhsul satan və alan subyektlərin maraqları xüsusilə xarici bazarlarda, eləcə də rəqabət amilinin inkişaf dərəcəsinə görə dəyişir. Əmtəələrin xarici ölkələrlə ticarət münasibətlərində əsas obyekt kimi çıxış etməsi həm makro, həm də mikro baxımdan inkişafa təsir edir.

Ölkə səviyyəsində inkişafa nail olmaq üçün istənilən xarici tərəfdaşlara maksimum dərəcədə çox əmtəə və ya xidmət satmağa çalışır. Bununla da ölkənin xaricə məhsul satışının dərəcəsi başqa dövlətlərin gəlirlərinin yüksələn funksiyası olaraq dəyərləndirilir.

Azərbaycanda biznes subyektlərinin fəaliyyət mühitinin mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi, müvafiq hüquqi bazanın müasir iqtisadi və sosial vəziyyətə uyğunlaşdırılması, inzibati qaydaların asanlaşdırılması, həmçinin biznes subyektlərinə dövlət dəstəyinin sürətləndirilməsi məqsədilə sistemativ fəaliyyət reallaşdırılır. Müasir dövrdə milli biznes subyektlərinin iqtisadi göstəricilərinin yüksəlməsi emal müəssisələrinin istehsal imkanları hesabına baş verir. Buna görə də deyə bilərik ki, biznes subyektləri Azərbaycanın iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli mövqeyə malikdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrində intensivliyə üstünlük verməklə biznes subyektlərini də stimullaşdırır. Hər şeydən əvvəl bu ölkədəki iqtisadi siyasətin tərkib elementi kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Xarici kommersiya əlaqələrinin reallaşdırılması vətəndaşların həyat şəraitinin yüksəldilməsi, milli iqtisadi fəaliyyətin dayanıqlılığının təmin edilməsi, rəqabətə davamlı ixracın təşkili biznes subyektlərinin gəlirlərini artırır.

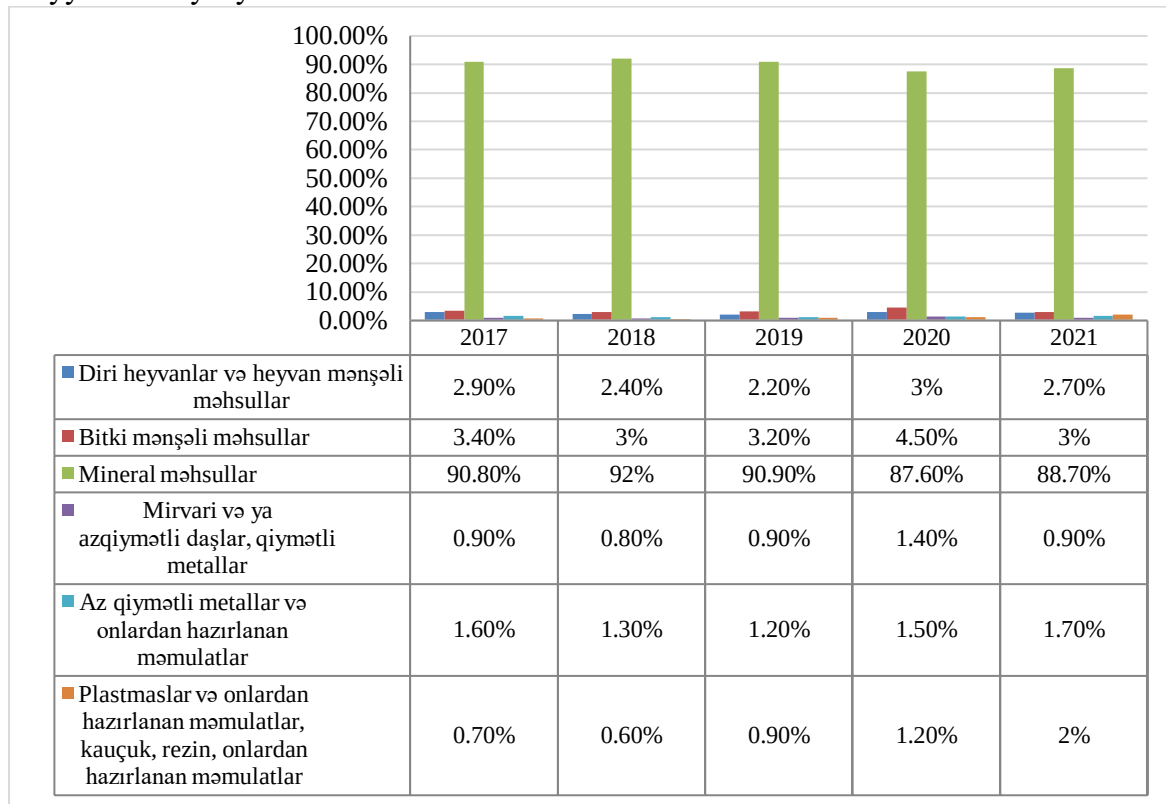
Azərbaycan beynəlxalq təsərrüfat sistemində tamhüquqlu iştirakçı olaraq bütün digər iştirakçılar tərəfindən qəbul edilir. Həm region, həm də global enerji, eləcə də logistika proyektlərinin icrası, xarici dövlətlərə Azərbaycanın kreditlər verməsi, bundan başqa digər ölkələrdə ticari təmsilçiliklərin fəaliyyətinin təşkili biznes subyektlərini də inkişaf etdirir.

Məlumdur ki, Azərbaycanın ixracının əsasını neft məhsulları təşkil edir. Buna baxmayaraq hazırda biznes subyektlərinin ixrac potensialı artan istiqamətdə reallaşdırılır. Qeyri-neft əmtəələrinin ixrac həcmnin yüksəldilməsi ilə əlaqədar biznes subyektlərinin rəqabətə davamlı həddə çatdırılması ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığını artırır (qrafik 1).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycandan ixracın əsas hissəsi dövlət sektorunun payına düşür. Qrafik 1-də 2017-2021-ci illərdə əsas ixracın əmtəə strukturu əks olunmuşdur. Bitki mənşəli məhsullar, diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar mineral məhsullar istisna olmaqla ixracın tərkibində əsas yeri tutur. Bitki mənşəli məhsullar təhlil edilən bütün illər ərzində 3 faizdən yüksək olmuşdur. Yalnız 2020-ci ildə 4,5 faizə yüksəlmişdir. 2021-ci ildə isə bu göstərici 3 faizə enmişdir. Mirvari, az qiymətli metallar və plastmasdan hazırlanan məhsulların ixracı da ixrac tərkibində 1 faizdən yüksək göstəriciyə malik olmuşdur. Digər kateqoriya məhsulların ixracı isə 1 faizdən aşağı olduğundan qrafikdə əks olunmamışdır.

Göründüyü kimi neft və qazın xarici ölkələrə satışından gəlir ixracdan gəlirin ümumilikdə 90 faizdən çox hissəsini təşkil edir. Lakin ölkədən xaricə satış məqsədilə göndərilən əmtəə və xidmətlərin qeyri-neft sektoruna aid hissəsinin əsasını kiçik və orta iqtisadi subyektlərin ixracı təşkil edir. Kiçik və

orta sahibkarlıq subyektləri əsasən əlavə dəyərə malik əmtəə və xidmətlərin yaradılmasında, xarici ticarət, əhəlinin məşğulluğunun təmin olunması, o cümlədən ölkə üzrə investisiya qoyuluşlarında əhəmiyyətli rol oynayır.

Qrafik 1. Əsas ixracın əmtəə strukturu, faizlə

Mənbə: [1, s. 68-73]

Biznes subyektlərinin ixrac göstəricilərində az təmsil olunması iqtisadi inkişafın tam həcmdə reallaşdırılmasına mane olan faktorlardan biridir. Buna baxmayaraq son dövrlərdə müşahidə olunan xüsusiyyətlər belə deməyə imkan verir ki, biznes subyektləri yüksələn temp ilə inkişaf yönündə irəliləyir. İnkişafa nail olmuş dövlətlərin praktikasında görmək olur ki, iqtisadi yüksəlişin təmin olunmasına xidmət etmək biznes subyektlərinin əsas vəzifəsidir. Biznes subyektlərini müxtəlif fərqləndirici cəhətlərinə əsasən müsbət baxımdan fərqləndirilə bilər:

- biznes subyektləri xarici kommersiya münasibətləri zamanı tələb edilən kriteriyalara daha tez uyğunlaşmaq iqtidarında olurlar;
- hər bir biznes subyekti idarəetmə ilə əlaqədar çevik iqtisadi qərarlar qəbul edərək ölkənin iqtisadi inkişafını sürətləndirir;
- rəqabət faktoru biznes subyektlərinin fəaliyyəti sayəsində intensiv inkişaf meyillərinə malik olurlar;
- işsizliyin azaldılması, vergilərin büdcəyə ödənilməsi, iqtisadi əməliyyatların sürətinin artması kimi müxtəlif məsələlərdə dayanıqlı mövqe nümayiş etdirirlər.

Azərbaycanda biznes subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəli təşkili məqsədilə biznes şəraitinin daimi surətdə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, qeyd olunan sahədə hüquqi bazanın müvafiq tələblərə uyğunlaşdırılması, yerli və digər ölkə investorlarının vəsaitlərinin, yeni texnoloji vasitələrin, idarəetmə praktikasının cəlb olunması, həmçinin müvafiq vasitə ilə rəqabət prosesində dayanıqlılıq qabiliyyətinə malik, keyfiyyətli əmtəə və xidmət istehsalı ölkə prezidentinin müəyyənləşdirdiyi inkişaf əlaqədar strategiyasının mühüm yönlərindəndir.

Azərbaycanın bir sıra maliyyə qurumları tərəfindən biznes subyektlərinə maddi və qeyri-maddi stimulların təqdim edilməsi ilə inkişaf yönümlü startegiyanın reallaşdırıldığı ölkədir. Özəl investisiyalı biznes subyektlərinin ixrac prosesində iştirakı məsələsi dövlət sektoruna nəzərən aşağı göstəricilərə malikdir. İxracın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar ticari əməliyyatların reallaşdırılmasından fərqli olaraq idxal məsələləri ilə bağlı əməliyyatlar əsasən özəl biznes subyektlərinin təmsilçilərinin köməyi ilə həyata keçirir.

Kiçik miqyaslı biznes subyektlərinin xarici kommersiya münasibətlərində iştirak etməsi prosesinin intensivləşdirilməsi ixracla əlaqədar əməliyyatlar da daxil olmaqla, idxal prosesi üçün də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ona görə ki, bu faktor, xammala nəzərən emal edilmiş əmtəələrin ixracını yüksəldə, o biri tərəfdən də Azərbaycan daxil olmaq imkanına malik olmayan yaxud da az saylı olan, və ya keyfiyyət baxımından aşağı olan əmtəələrin ölkəyə gətirilməsi ilə bağlı çatışmazlıqları aradan qaldıra bilər.

Qeyd edilən inkişaf meyillərinin diqqətdə saxlanılması Azərbaycanda ənənəvi hesab edilməyən ixrac istiqamətlərinə məhsul satışını həyata keçirməyin aktuallığını artırır və müvafiq sahədə konkret tədbirlərin həyata keçirilməsinə gətirib çıxarır. Ölkənin daimi ixrac bazarlarının olmasına baxmayaraq həmin bazarlarda biznes subyektlərinin mövcud mövqelərini gücləndirməklə bərabər, yeni ixrac bazarlarına keçməkdir. Bir sıra milli biznes subyektləri İran körfəzi ölkələri ilə müxtəlif təyinatlı əmtəələrin alqı-satqısını nəzərdə tutan müqavilələr imzalamış və razılaşmalar əldə etmişlər. Bu ölkələrin bazarının tutumu böyük olmaqla yanaşı, həmçinin məsafə aspektindən də səmərəlidir.

Azərbaycan Respublikasında mövcud olan biznes subyektlərinin ixracda payının ciddi şəkildə yüksəldilməsi yönündə həyata keçirilən tədbirlər müxtəlif plan, proqram və konsepsiyalara uyğun olmalıdır. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası da mahiyyət etibarı ilə biznes subyektlərinin ixraca istiqamətlənmiş müasir modellərinə əsaslanmaqla əlavə dəyin yaradılması kimi transformasiya siyasətini özündə əks etdirmişdir. Bu baxımdan mühüm vəzifələrdən biri sürətli inkişaf tempinə sahib olmaqla və bu tempi qorumaqla biznes subyektlərinin ixrac imkanlarını artırmaqdır [2].

Araşdırmalara əsasən Azərbaycanda fərdi və kiçik miqyaslı biznes subyektlərinin əhəmiyyətli hissəsi xarici ölkələrlə alqı-satqı əməliyyatlarının reallaşdırılmasını birinci dərəcəli hesab eləmirlər. Bu tip biznes subyektləri belə hesab edirlər ki, daxili bazarda məhsulların istehsalı, eləcə də satışı prosesi ilə məşğul olarkən həmin biznes subyektləri müvafiq xarici ticari əməliyyatlardan əldə edəcəkləri ilə müqayisədə daha çox mənfəətə sahib ola bilərlər. Qeyd edilənlərə baxmayaraq fərdi kiçik həcmə malik biznes subyektlərinin çox az hissəsi xarici ölkələrlə məhsulların ticarətinin və gömrük əməkdaşlığının əsas səbəbi kimi bəyan olunmuşdur. Xarici ölkələrlə ticarət əməliyyatlarının fərdi biznes subyektləri tərəfindən əsas istiqamət olaraq müəyyənləşdirilməsi biznes subyektlərinin məsrəflərini yüksəldir. Bu amili nəzərə alsaq biznes subyektlərinin beynəlxalq kommersiya münasibətlərində iştirakının məqsədyönlü olmasının mühüm səbəbi kimi vurğulamaq olar. Bu cür situasiya xarici kommersiya münasibətləri platformasının bir sıra təmsilçilərin nüfuz dairəsində olması iri biznes subyektlərinin daha çox çeşidə malik məhsullarla məsrəfləri kompensasiya edir. Yəni biznes subyektləri yaranan iqtisadi və digər xarakterli məsrəfləri ixracdan əldə edilən gəlirlər hesabına ödəyirlər. Bütün bunlar inzibati qurumların maliyyə və informasiya infrastrukturunu lazımi qaydada təşkil etməsindən və xarici tərəfdaşlarla zəruri əlaqələrinin qurulması xüsusiyyətindən asılıdır.

Biznes subyektlərinin xarici ölkələrə məhsul satması ilə əlaqədar potensiallarının tam reallaşdırılması imkanı olan sahələrdən biri və ya birincisi sənayedir. Bu onu ifadə edir ki, biznes subyektləri dövlətin iqtisadi diversifikasiya siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla önəmli vəzifəni icra edirlər. İxracla bağlı əməliyyatların iqtisadi şaxələndirmə siyasətinə uyğun formada təmin olunması, eləcə də davamlılığın yüksəldilməsi ilə bərabər rəqabətli iqtisadi fəaliyyət templərinin qaldırılmasına imkan yarada bilər. Xarici ölkələrlə qurulan kommersiya əlaqələrində təqdim edilən əmtəə və xidmətlərin istiqaməti ikitərəfli olmalıdır. Ona görə ki, Azərbaycanın strateji inkişafını təmin etmək xüsusilə ixrac qabiliyyətinin yüksəldilməsindən və xaricə məhsul satışının artırılmasından asılıdır.

Yeni global tendensiyalara əsaslanan iqtisadi praktikaya uyğun olaraq onu qeyd edə bilərik ki, ölkənin uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafının əsas amili özəl biznes subyektlərinin ixrac prosesində iştirak dərəcəsindən asılıdır. İxrac prosesinin iqtisadi şaxələndirilməsini həyata keçirən hər hansı bir dövlət bu siyasət çərçivəsində mövcud olan və ya potensial risklərin düzgün müəyyən etməlidir [3, s. 357]. Son dövrdə neft və neftdən emal edilən əmtəələrin idxalı prosesində iştirak edən dövlətlərin ən önəmli çatışmazlığı qiymət dəyişmələrindən ziyan çəkmələridir. Buna görə də həmin dövlətlər alternativ enerji mənbələrindən istifadəni genişləndirir. Bununla da enerji resurslarının ixracı ilə gəlir əldə edən ölkələr çətinliklər yaşayırlar. Bu da müvafiq ölkələrdə biznes subyektlərinə yer verməyin önəmini təsdiqləyir. Ölkə daxilində biznes sferalarının inkişafı həm də global səviyyədə iqtisadi tənəzzül amili ilə də şərtlənir. Biznes subyektləri rəqəmsal texnologiyaların inkişaf meyillərinə də istinad etməklə öz fəaliyyətini təşkil etməlidir. Bundan başqa bərpası mümkün olan enerji resursları mənbələrindən, eləcə də ehtiyatlarından istifadə olunmasının aktuallığı artır. Biznes subyektlərinin ekoloji təhlükəsiz istehsalatla cəlb edilməsi işinin təşkil olunması həm insan həyatı, təbiətə müsbət təsir etməklə bərabər, həm də insanların istehlak məsrəflərinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycanın xarici ticarəti, statistik məcmuə, Bakı - 2022, 208 səh.
2. Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı - 2016.
3. Stephen J. Skripak, Fundamentals of Business, Pamplin College of Business and Virginia Tech Libraries, Blacksburg, Virginia 2016, p. 442.

E.M.Yusifov

Ph.D., Associate Professor,

Azerbaijan University of Architecture and Construction

ORCID 0000-0003-1946-2937

Kh.R.Nasibov

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

M.V.Hasanli

master student

Analysis of participation of business subjects in Azerbaijan's foreign economic relations and state support

Abstract

Foreign economic activity is the most important direction of the national economic policy in Azerbaijan in modern times, and its importance is constantly increasing in the conditions of globalization. As foreign economic relations expand, the dependence of the national economy on foreign economic factors and the state of the world market increases. Activation of the activities of business subjects is extremely important for Azerbaijan, as it will help to eliminate the negative consequences caused by global economic processes, as well as economic development. World experience shows that in countries where small and medium-sized businesses are fully included in the system of foreign economic relations, the consequences of the crisis have had less impact on the national economy than in countries where insufficient attention has been paid. It should be noted that in modern times, the development of foreign economic activities of different levels of business subjects in our country faces a number of problems that are waiting to be solved. In particular, it is necessary to strengthen state support and create favorable conditions for the participation of small and medium-sized businesses in foreign economic relations, to stimulate and develop the innovative activity of business structures in foreign

economic cooperation with foreign countries, primarily with the region and the countries of the European Union.

In connection with the mentioned issues, analyzes were conducted in the article, suggestions and recommendations were given based on certain results.

Keywords: Azerbaijan, business subjects, foreign economic relations, state support, business environment, export, non-oil and gas sector.

UOT 33.338.2

V.İ.İsmayilov
i.e.d., Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası
ismaylov1953@mail.ru

İDARƏETMƏDƏ RƏHBƏRİNİN UĞUR QAZANMASININ TƏŞKİLEDİCİ ELEMENTLƏRİ

Xülasə

Məqlədə idarəetmə prosesinin vacib elementi olan idarəetmə qərarının hazırlanması, təşkilatın müvəffəqiyyətinin idarəetmə qərarının səmərəliliyindən asılılığı verilmişdir. Qərar qəbul etmə prosesinin mərhələləri və yerinə yetirmə ardıcılığının vacibliyi vurğulanmışdır. Həmçinin, idarəetmə qərarlarının qəbul edilmə metodları açıqlanmış və idarəetmə qərarlarının keyfiyyətini təmin edən şərtlər verilmişdir. İdarəetmə prosesində rəhbərin uğur qazanmasının təşkiledici elementləri təklif edilmişdir.

Açar sözlər: idarəetmə, proses, qərarlar, metodlar, realizasiya, uğur qazanma, təşkiledici elementlər.

GİRİŞ

İdarəetmə proseslərinin mühüm elementlərindən biri idarəetmə qərarının hazırlanması hesab edilir. İstənilən şirkətin effektiv fəaliyyəti birbaşa idarəetmə qərarının səmərəliliyindən asılıdır. Peşəkar rəhbər (menecer) idarəetmə qərarlarının hazırlanması, qəbul edilməsi, həyata keçirilməsi üçün müasir texnologiyalara yiyələnəməlidir (sahib olmalıdır). Əgər idarəedici rəhbər (lider) müasir texnika və texnologiyalardan, elmi-texniki tərəqqinin yüksək nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqəli qərar qəbul edə bilmirsə mürəkkəb iqtisadi şəraitdə onun rəhbərlik etdiyi təşkilatın səmərəli (effektiv) idarə olunması demək olar ki, mümkün deyil [2, s.1-16].

Qərar insanın zehni fəaliyyətinin nəticəsi olmaqla onu qərar qəbulu üzrə hər hansı bir nəticəyə və zəruri hərəkətlərə gətirib çıxarır. "Qərar" anlayışı aşağıdakılar əsasında geniş izahlandırılır:

- proses; - seçim aktı; - seçimin nəticəsi.

Qərar insanın zehni fəaliyyətinin növlərindən biri olmaqla onun iradəsinin təzahürü hesab edilir.

Müasir qərar qəbul etmə nəzəriyyəsində iki istiqamət mövcuddur: normativ və psixoloji. Normativ istiqamət-qərar qəbul edən ilk şəxs kəmiyyət metodlarına və riyazi aparata, rəsmiləşdirilmiş modellərə və aksiomatik yanaşmaya əsaslanır. Psixoloji istiqamət-qərar qəbul etmə vəziyyətindəki problemin keyfiyyətə təsvirinə, mövzunun şəxsiyyət xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən psixoloji reallığa yönəldilmişdir [4, s.7-18].

Qərar qəbul etmə prosesi, təşkilatın problemlərinin həllinə yönəlmiş və vəziyyəti təhlil etmək, alternativlər yaratmaq, qərar qəbul etmək və həyata keçirilməsini təşkil etməkdən ibarət olan idarəetmə subyektinin hərəkətlərinin tsiklik ardıcılığıdır.

Qərar qəbul etmə prosesinin ən vahid və vizual təsviri onun əsas mərhələlərini və onların yerinə yetirilmə qaydasına əsasən əks etdirilir.

Rəhbərlər məlumatların çatışmazlığı və etibarsızlığı şəraitində qərar qəbul etmə məcburiyyətində qalır və onlar qərar qəbul etdikdə qeyri-müəyyənlik və riskləri nəzərə mütəlaq almalıdırlar [1, s.23-26]. İnformasiya (məlumat) ehtiyatı idarəetmə məlumatlarının qiymət səviyyələri ilə xarakterizə olunmaqla iki səviyyədə özünü büruzə verir:

- subminimal səviyyə-informasiya qıtlığı səviyyəsi. İnformasiyanın səviyyələri üç istiqamətdə müəyyən edilə bilər:

- dəqiqlik səviyyəsi: tam (100%); inandırıcı (80%); neqativ (80%);

- dəyərlilik səviyyəsi: sıfır (xərclər iki dəfədən çox azaldılır); orta (xərclərin 10%-i); yüksək xərclər (xərclər 2 dəfədən çox azaldılır); həddən çox yüksək (xərclər 10 dəfədən çox azaldılır);

- çoxluq səviyyəsi: yüksək (80-100%); normativ (50-80%); aşağı (50%-dən aşağı).

Rəhbər tərəfindən qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının şirkətin fəaliyyət aspektləri ilə aşağıdakı əlaqələri vardır: iqtisadi, sosioloji, texnoloji, hüquqi və təşkilati. İdarəetmə probleminin həllində fəaliyyət hərəkətiliyin (ardıcılığın) gözlənilməsi vacib şərtlərdən biri olmaqla aşağıdakı mərhələlərlə icra edilməlidir: problemlə vəziyyətin təhlili; problemlə vəziyyətin səbəblərini tapmaq və müəyyənləşdirmək; yaranmış problemin səbəbinin aradan qaldırılması və problemin formalaşdırılması.

Nəzəriyyələrdə idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi metodlarına aşağıdakılar aid edilir:

1. Qeyri-formal (evriktik) metod: intuisiyalar və ya 6-cı hiss, ümumiləşdirmələr, fikirlər, təcrübələr, biliklər. Söhbətlər, müzakirələr və aparıcı sualların tapşırıqları müştəridən, tərəfdaşdan və lazımi məlumatların digər daşıyıcılarından yeni və əhəmiyyətli məlumatlar əldə etməyə imkan verir.

2. Kollektiv metod: iclas, toplantı, komissiyada iş və s. Bu prosedurdə iştirak edən bir sıra şəxslərdən ibarət qrupun formalaşmasının əsas meyarlarına səriştə, yaranmış problemləri həll etmək bacarığı, düşüncənin konstruktivliyi və ünsiyyət aiddir.

3. Kəmiyyət (say) metodu: kompüterdən istifadə edərək böyük məlumat kütləsini emal etməklə optimal həllərin seçilməsini əhatə edən elmi və praktik bir yanaşmaya əsaslanır.

4. Alqoritmik metod: qaydalar, düsturlar, alqoritmlər, statistik məlumatlar əsasında prosedur və əməliyyatların icrasının ciddi şəkildə rəsmiləşdirilməsini əhatə edir (məsələn, yeni istehsalın səmərəliliyinin iqtisadi təhlili).

5. Müvəqqəti sıraların təhlili metodu: keçmişdə baş verənlərin gələcəyin qiymətləndirilməsində kifayət qədər dərindən yaxınlaşmanı təmin etməyə əsaslanır. Bu təhlil metodu mal və xidmətlərə tələbin, satış strukturunun proqnozlaşdırılması, kadr və əmtəə ehtiyatlarına olan tələbatın qiymətləndirilməsi üçün tez-tez tətbiq edilir.

İdarəetmə qərarlarının keyfiyyəti aşağıdakı şərtləri təmin etməlidir [3, s.21-29]:

- qərarın elmi cəhətdən əsaslandırılması (idarəetmə obyektinin inkişaf tendensiyyalarını proqnozlaşdırmaq, tam, etibarlı və vaxtında informasiyalara sahib olmaq, qərar qəbul etmə nəzəriyyəsinin əsas tövsiyələrini bilmək və s.);

- sistemlilik (məqsədlərlə metodların logistik əlaqəsinə nail olmaq);

- qərarın vaxtında qəbulu (obyektin real fəaliyyət şəraitində qərarın qəbulu və realizsiya edilməsinə sərf edilən vaxt nəzərdə tutulur);

- qərar qəbul edilməsinin nisbiliyi;

- qərarın praktikiliyi.

- qərarın uyğunluğu.

İdarəetmə qərarlarının qəbulu və realizasiyasına nəzarət prosesi bir tərəfdən, standartların və faktiki nəticələrin müəyyənləşdirilməsi, həmçinin normadan kənarlaşdırılmaması prosesidir. Digər tərəfdən, idarəetmə qərarlarının icrasının monitorinqi və nəticələrin qiymətləndirilməsi prosesidir.

İdarəetmə qərarlarının realizasiyasına nəzarət növləri aşağıdakılardan ibarətdir: **-ilkin nəzarət**- qərarların işlənməsi üçün tədbirlərin başlanılmasından əvvəl icra edilir; **-cari nəzarət**-birbaşa həll prosesi zamanı həyata keçirilir; **-tənzimləmə nəzarəti**- baş vermiş hərəkətlərə və yaradılmış vəziyyətə istiqamətləndirilir; **-icraçıların işinə müntəzəm nəzarət**-ortaya çıxan məsələlərin müzakirəsi nəzərdə tutulan planlardan cari meyletmələri qısa müddətdə aradan qaldırmağa və problemin həlli prosesini əvvəlcədən tənzimləməyə imkan verir; **-yekun nəzarət**-qəbul edilmiş qərarın realizasiyasından sonra həyata keçirilir.

İdarəetmə qərarlarının səmərəliliyi üçün aşağıdakıların icra edilməsi vacib şərtlərdən hesab edilir:

- ilkin məlumatlarının müəyyənləşdirilməsində mümkün səhvlərə davamlı olmaq;
- real olmaq, yəni əldə edilə bilən məqsədlərdən, real vaxt və mənbələrdən istifadə etmək;
- həyata keçirilə bilən, yəni müəyyən münaqişələr nəticəsində icrasını pozan müddəaları ehtiva

etmir;

- proseslərin real vaxt miqyasında hazırlanması, qəbul edilməsi və yerinə yetirilməsi;

• çevik olmaq, yəni daxili və xarici şərtlər dəyişdikdə məqsədə çatmaq üçün hədəfi və ya alqoritmı dəyişdirmək;

- icra nəzarətinin mümkünlüyünü görə bilmək.

İdarəetmə menecerlərinin qəbul etdiyi qərarların səmərəliliyinin iki aspekti nəzərdən keçirilir:

1.Hədəf aspekti-təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün tədbirini əks etdirir.

2.Xərc aspekti- resursların istehsal nəticələrinə çevrilməsi üsullarının səmərəli olmasını əks etdirir.

İdarəetmədə qərarların səmərəliliyinin maksimallaşdırılması üçün qərar qəbul edən şəxs öz fikir və qərarlarını təcrübədə müdafiə və realizasiya etməyi (həyata keçirməyi) mütləq bacarmalıdır. Bu zaman idarəedici şəxs cəsarətli, qətiyyətli, dayanıqlı (məhkəm) olmalıdır. Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz bu şəxsi xüsusiyyətlər idarəetmədə qərar qəbul edən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin cəmi onun xarakterini ifadə edir.

İdarəetmə qərarının səmərəliliyi onu müdafiə etmək, həyata keçirməkdə israrlı olmaq, cəsarətə malik olmaq, qətiyyətli və məhkəm iradəli olmalıdır ki, bunun da riyazi asılılığı aşağıdakı formula ilə ifadə edilə bilər:

$$Q_s \geq M_e + HK_q + HK_d, \quad (1)$$

burada: Q_s - şəxsin qərarının səmərəliliyini;

M_e - qərarları müdafiə etmək, həyata keçirməkdə cəsarətliliyi;

HK_q -qərarları həyata keçirməkdə qətiyyətliyi;

HK_d - qərarları həyata keçirməkdə məhkəmliyi əks etdirir.

Şirkət rəhbərinin fəaliyyətinin uğurlu olması onun təşəbbüskarlığı, yenilikçiliyinin tükənməzliyi və praktiki keyfiyyətə sahib olması ilə ifadə edilir:

$$F_u = T + Y_a + P_k, \quad (2)$$

burada: F_u –fəaliyyətin uğurluğunu;

T – təşəbbüskarlığını;

Y_a –bitməyən və yenilikçilik axtarışı;

P_k – yüksək praktiki keyfiyyəti əks etdirir.

NƏTİCƏ

İdarəetmə qərarlarının səmərəliliyi, liderin uğur qazanması üçün o, öz fikir, yeni ideya, praktiki keyfiyyətləri, qəbul etdiyi qərarlarını müdafiə edə bilməli, həyata keçirməlidir. Bunun üçün onun mütləq fərdi şəxsiyyət xüsusiyyətləri olmalıdır. Odur ki, şirkət rəhbərinin uğur qazanması təşəbbüskarlıq, inisiativlik və təcrübə keyfiyyətinə sahib olmasını şərtləndirir ki, bunlar da vacib əhəmiyyət kəsb edən göstəricilər hesab edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İsmayılov V.İ. Kadr potensialı və sosial xidmət sferasının inkişafında onun rolu. Əmək və sosial problemlər jurnalı.-2018, -№2, -s.23-26.
2. Устюгова И.Е. и др. Разработка организационно управленческих и экономических решений в управлении операционной деятельности организации с использованием метода функционально стоимостного анализа //Вестник ФГУИТ. -2021, -№1, -С.1-16.
3. Кривенко Е.И., Черников В.В., Шатохнна Н.М. Совершенствование системы управления качеством продукции на основе применения инновационных методов и подходов // Финансы. Экономика. Стратегия. Серия: «Инновационная экономика: человеческое измерение». – 2019, -№9, -С. 21-29.
4. Найденова Л. И., Каримова Л. Ф. Разработка и принятие управленческих решений. Пенза. -2020, -56 с.

V.İ.İsmayılov

doc.of econ.scien, Azerbaijan Academy of Labour and Social Relations,

Organizational elements of a manager's success in management

Abstract

The article describes the development of a management decision, which is an important element of the management process, the dependence of the success of the organization on the effectiveness of the management decision. The importance of the stages of the decision-making process and the sequence of their implementation is emphasized. Also, the methods of managerial decision-making are disclosed and the conditions that ensure the quality of managerial decisions are given. Organizational elements of a manager's success in the management process are proposed.

Keywords: *management, process, solutions, methods, implementation, achievement of success, organizational elements.*

UOT 338.48

Ə.M.Babaşov

i.e.n., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
amirkhan.babashov.47@mail.ru

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONLARININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında böyük tikinti işləri həyata keçirilir. Yeni müasir yol, enerji, su, qaz infrastrukturuları yaradılır. Ağdam şəhərində Sənaye Parkı, Cəbrail rayonunda "Araz Vadisi İqtisadi Zonası"nın yaradılması sənayenin inkişafına səbəb olacaqdır. Minalardan təmizlənmiş ərazilərdə kənd təsərrüfat məhsulları yetişdirilir, turizm obyektləri inşa edilir.

Açar sözlər: *iqtisadi rayon, infrastruktur, təbii sərvətlər, sənaye məhsulu, emal sənayesi, turizm.*

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının inkişaf istiqamətləri

Son illər Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar ölkədə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasına, iqtisadiyyatın dinamik inkişafına təkan verməsinə, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşmasına səbəb olmaqla yanaşı ölkənin iqtisadi regionlarında hər bir rayonun spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun müxtəlif sahələri əhatə edən işlərin həyata keçirilməsində əlverişli şərait yaratmışdır.

2004-cü ildən bəri Azərbaycanın bütün bölgələrində həyata keçirilən regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının nəticələri rayonların davamlı inkişafının təmin edilməsində, yerlərdə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyata, təbii resurslardan səmərəli istifadəyə və ətraf mühitin ətraf mühitin etibarlı qorunmasının təmin olunmasına şərait yaratdı. Qəbul edilən 4 dövlət proqramının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi regionda şəhər, qəsəbə və kəndlərin simasını dəyişdi, iqtisadi potensialın artmasına, kommunal xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlməsinə, biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşmasına da imkanlar verdi. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarında qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanın iqtisadi və hərbi-müdafiə qüdrəti daha da gücləndi və 44 günlük Vətən müharibəsində müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında parlaq qələbənin qazanılmasına etibarlı zəmin yarandı.

İşğalçı Ermənistanın təcavüzü nəticəsində otuz ilə yaxın bir müddətdə davam edən işğaldan sonra Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası Dövlət Proqramlarında qarşıya qoyulmuş vəzifələrə yenidən baxılmasını zəruri etdi.

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ regionunun inzibati ərazilərində iqtisadi inkişafı təmin etmək, yeni infrastrukturları yaratmaq, regionda nəzərdə tutulan işləri vahid proqram əsasında aparmaq, hərtərəfli tikinti-quraşdırma işlərinin aparılmasında daha çevik hərəkət etmək, əhalinin yurd-yuvalarına böyük qayıdışını təmin etmək üçün Azərbaycan respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsünə zərurət yaranmışdır. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidenti “Azərbaycan respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” 2021-ci il 7 iyul tarixli Fərmanı imzaladı. Bu Fərman İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra bölgədə yaranmış yeni reallıqları əks etdirən tarixi və siyasi əhəmiyyətə malik hüquqi aktdır. Bu fərmanla ölkədə iqtisadi rayonların sayı 10-dan 14-ə çatdırılmışdır. Bəzi iqtisadi rayonların tərkibi dəyişdirilmiş, ən başlıcası isə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları yaradılmışdır. İqtisadi rayonların yeni bölgüsü rayonları coğrafi baxımdan fərqləndirməklə yanaşı, onların səmərəli idarə edilməsi baxımından da əlverişli olmaqla müharibədə əldə edilmiş qələbədən sonra formalaşmış yeni reallıqlara əsaslanır. Göstərilən fərmandakı Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında işğaldan azad edilmiş ərazilər birləşdirilmişdir. Hər iki iqtisadi rayon üzrə iqtisadiyyatın burada tarixən formalaşan ənənələrə uyğun şəkildə davam edilməsi nəzərdə tutulur. Bu iqtisadi rayonların iqtisadiyyatının əsasını sənaye, nəqliyyat, aqrar sahə və turizm sahələri təşkil edəcəkdir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları Azərbaycanın cənub-qərb hissəsində yerləşir. 2022-ci ilin əvvəlində Qarabağ iqtisadi rayonun əhalisi 907,9 min nəfər, və ya ölkə əhalisinin 8,9 faizi, ərazisi 8,99 min kvadratkilometr, və ya ölkə ərazisinin 11,5 faizini təşkil etmişdir. 2022-ci ilin əvvəlində Qarabağ iqtisadi rayonda bir kvadratkilometr ərazidə əhalinin sıxlığı 101 nəfər olmuşdur.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonun əhalisi 345,0 min nəfər və ya ölkə əhalisinin 3,4 faizini, ərazisi 7,47 min kvadratkilometr və ya ölkə ərazisinin 8,6 faizini təşkil etmişdir. 2022-ci ilin əvvəlinə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda bir kvadratkilometr ərazidə əhalinin sıxlığı 46 nəfər olmuşdur.

Azərbaycanın iqtisadiyyatını gücləndirən əsas amillərdən biri olan regionların dinamik inkişafı daim diqqətdə saxlanılır və bununla bağlı geniş həcmli layihələr reallaşdırılır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında hərtərəfli bərpa və yenidənqurma işləri, şəhərlərin baş planlarının hazırlanması, ərazilərin minalardan təmizlənməsi, infrastrukturun qurulması və əhalinin yurd-yuvalarına qaytarılması mərhələləri ilə həyata keçiriləcəkdir. Vətən müharibəsindən cəmi iki il yarım keçməsinə baxmayaraq, bu iqtisadi rayonlarda minaların təmizlənməsi, həyat əhəmiyyətli infrastrukturun yaradılmasında geniş miqyaslı işlər görülmüşdür. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına daxil olan inzibati rayonlarda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin iqtisadi göstəriciləri yüksəlmişdir. (Cədvəl 1 və 2)

Aşağıdakı 1 sayılı cədvəldən göründüyü kimi 2021-ci ildə Qarabağ iqtisadi rayonunda fəaliyyət 859 sənaye müəssisələrində 194,8 milyon manatlıq və ya 2015-ci ildən 150,1 milyon manat çox sənaye məhsulları istehsal edilmişdir. Çox yaxşı haldır ki, sənaye məhsulların dəyərində qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi 2015-ci ildə 19,0 faiz olduğu halda, 2021-ci ildə 66,3 faizə qədər artmışdır. Təkcə 2021-ci ildə iqtisadi rayonda əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi 1342,0 milyon manat olmuşdur. Bu isə iqtisadi rayonda əsas fondların istifadəyə verilməsini və tikinti işlərinin dəyərinin sürətlə artmasına səbəb olmuşdur.

Cədvəl 1

Qarabağ İqtisadi rayonunun sənaye sahələrinin inkişaf dinamikası

	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı, vahid	63	65	71	74	78	85
Sənaye məhsullarının (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, mln manat	44,7	85,6	97,5	125,6	114,7	194,8
Sənaye məhsullarının dəyərində qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	19,0	29,1	36,0	49,9	46,6	66,3
Hazır məhsul ehtiyatının ilin axırına qalığı, min manat	4072,4	8789,9	9964,6	8600,0	6059,0	9125,3
Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar, mln manat	123,5	467,1	378,0	278,2	259,6	1342,0
Əsas fondların istifadəyə verilməsi, mln manat	183,1	182,2	183,2	181,8	174,4	352,5
Tikinti işlərinin dəyəri, mln manat	51,4	56,9	76,5	95,0	73,2	90,8

Cədvəl 2

Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonunun sənaye sahələrinin inkişaf dinamikası

	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı, vahid	12	10	14	14	13	12
Sənaye məhsullarının (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, mln manat	1,2	4,4	2,8	3,0	2,6	7,9
Sənaye məhsullarının dəyərində qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	17,1	0,8	6,8	10,5	6,0	61,5
Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar, mln manat	0,2	18,8	1,3	1,0	21,5	862,2
Əsas fondların istifadəyə verilməsi, mln manat	0,1	13,0	9,2	1,5	0,2	18,8
Tikinti işlərinin dəyəri, mln manat	23,3	19,4	23,5	40,2	34,2	33,4

2 sayılı cədvəldə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda sənaye sahələrinin inkişafı göstərir ki, Qarabağ iqtisadi rayonunda olduğu kimi, sənaye məhsullarının dəyəri, onun dəyərində qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, əsas fondların istifadəyə verilməsi, tikinti işlərinin dəyəri də yüksək sürətlə artmışdır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonların bərpası proqramına uyğun olaraq Qarabağ iqtisadi rayonunda Ağdam Sənaye Parkı, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda isə Araz Vadisi İqtisadi Zonasının mühüm rolları olacaqdır.

Ağdam Sənaye Parkında olan rezidentlər əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının emal sənayesi, tikinti materialları, müəyyən yeyinti və yüngül sənaye sahələrinin inkişafını nəzərdə tuturlar. Yeyinti sənayesində çörək məmulatlarının istehsalının, şərabçılığın, yüngül sənayedə toxuculuq sahəsinin, tikinti sənayesində isə əhəng daşının, kərpiclərin, bardürlərin, dam ötrüklərinin, taxta və metal konstruksiyaların emalı təşkil olunacaqdır.

Ağdamda yaradılan yeni müəssisələr həm yerli istehsalın artmasına təkan verəcək, həm də ölkənin resurslarını dövrüyyəyə cəlb etməklə Qarabağın dirçəlməsinə və bütövlükdə isə ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişafında mühüm rol olacaqdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənaye sahələrinin inkişafı iqtisadiyyatın prioritet istiqamətlərindən biri kimi inkişaf etdiriləcəkdir. Bu ərazilərdə sənayenin ənənəvi sahələrinin dirçəldilməsi ilə yanaşı, yeni istiqamətlər də inkişaf etdiriləcəkdir. Burada həm sənaye, həm də aqrar emal sənayesində müasir yanaşmalara, innovativ texnologiyaların tətbiqinə geniş yer veriləcəkdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları “ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” konseptləri əsasında inkişaf etdiriləcəkdir.

Qarabağ regionunda 160-dan çox faydalı qazıntı yataqlarına, o cümlədən qızıl, gümüş, mis, əlvan metallar, dəmir, sink, qranit, mərmər, qiymətli daşlar, oda davamlı gil və s. vardır. Bu faydalı qazıntılar Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının gələcək iqtisadiyyatında dağ-mədən sənayesinin mühüm yer tutmasına təsir göstərəcək və Qarabağ, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ölkənin regionları arasında əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malik olacağına imkan verəcəkdir.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda qızıl, civə, xromit, mərmər, pirit, üzlük tikinti daşları, koral və s. olan yataqlar metallurgiya sənayesinin, xüsusən əlvan metallurgiyanın inkişafı üçün potensialın böyük olduğunu göstərir. Təkcə Kəlbəcər rayonu ərazisində sənaye əhəmiyyətli Söyüdlü (ehtiyatı 112,5 ton), Ağduzdağ və Tutxun (ehtiyatı 13 ton) qızıl yataqları, Ağyataq, Levçay, Çorbulaq (ehtiyatları 850 ton) və Qamışlı və Ağqaya (ehtiyatları 200 ton) civə yataqları mişardaşı istehsalına yararlı Kilsəli (ehtiyatı 10941 min kub metr) tuf yatağı, kərpic istehsalına yararlı Keşdək (ehtiyatı 1312 min kub metr) gil yatağı, yüngül beton doldurucusu Keçəldağ (ehtiyatı 4473 min kub metr) perlit yatağı, iki üzlük (ümumi ehtiyatları 2,2 mln kub metr) daş yatağı, Çəpli (ehtiyatları 2540 min kub metr) qum-çınqıl qarışığı yatağı, gözəl dekorativliyə malik 4 mərmər oniksi (ehtiyatları 1756 ton) yatağı, nefroid (ehtiyatı 801 ton) yatağı, obsidian (ehtiyatları 2337 ton) yatağı və listvenit (ehtiyatları 1067 min kub metr) yatağı var.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yaradılacaq əlverişli biznes mühiti, mikro, kiçik və orta sahibkarlığın formalaşması qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına əsaslı təkan verəcək və nəticədə idxalı əvəz edən məhsulların yerli istehsal hesabına həcmi və çeşidi artmaqla yanaşı, ixrac yönümlü məhsulların istehsalını da artıracaqdır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsi azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdışın təmin edilməsi proqramının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir. Sənaye, kənd təsərrüfatı məhsullarının emal sənayesində yeni yüksək texnologiyaların tətbiq edilməsi gənc nəslin Qarabağa qayıdışına və fəaliyyət göstərməsinə stimül yaradacaqdır.

İşğaldan azad edilən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına daxil olan torpaqlar münbit, su ehtiyatları bol olduğu üçün rayonların aqrar potensialı bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalının artırılmasına və məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan verəcəkdir.

Respublikada həyata keçirilən islahatlar nəticəsində son illər Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatı sahəsində sosial-iqtisadi göstəricilər yüksəlmişdir. (Cədvəl 3)

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üzrə kənd təsərrüfatının inkişaf dinamikası

	2010	2015	2019	2020	2021
Kənd təsərrüfatı bitkilərinin ümumi əkin sahəsi (ha)	256547	23465	248678	247104	238061
Taxıl istehsalı, ilkin çəkiddə (ton)	281698	420030	438271	446861	412068
Kartof istehsalı (ton)	22372	22793	19406	17740	16106
Tərəvəz istehsalı (ton)	101965	128173	295392	254381	293612
Ət istehsalı, kəsilmiş çəkiddə (ton)	29834	48044	52731	57548	90314
Süd istehsalı (ton)	338383	354712	343004	354027	354950
Yumurta istehsalı (min ədəd)	63344	77586	110774	113963	116396

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi 2021-ci ildə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında 2010-cu ilə nisbətən kənd təsərrüfatı bitkilərinin ümumi əkin sahəsi, taxıl istehsalı, tərəvəz istehsalı, ət istehsalı, süd istehsalı və yumurta istehsalı artmış, kartof istehsalı azalmışdır. Yaxşı haldır ki, həm Qarabağ iqtisadi rayonunda, həm də Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonun həyata keçirilən yeni innovativ dəyişikliklərin tətbiq edilməsi nəticəsində bir hektar torpaq sahəsindən götürülən həm taxılın, həm kartofun və həm də tərəvəzin məhsuldarlığı yüksəlmişdir. 2021-ci ildə qarğıdalı da daxil olmaqla hər hektardan 37,2 sentner məhsul götürən Qarabağ iqtisadi rayonunda və hər hektardan 26,9 sentner məhsul götürən Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda ilkin çəkiddə 412068 ton dənli və dənli paxlalı bitkilər toplanmışdır. Bundan əlavə, bu iki iqtisadi rayonda 16106 ton və ya 2010-cu ilə nisbətən 28 faiz az kartof, 293612 ton (2,9 dəfə çox) tərəvəz yığılmışdır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında 2010-cu illə müqayisədə 2021-ci ildə kəsilmiş çəkiddə ət istehsalı 3 dəfə artaraq 90314 ton, süd istehsalı 4,9 faiz artaraq 354950 ton, yumurta istehsalı 83,8 faiz artaraq 116396 min ədəd olmuşdur.

Sovet dövründə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına daxil olan inzibati rayonların ərazilərində taxılçılıq, pambıqçılıq, üzümçülük, tütünçülük, baramaçılıq, bağçılıq, heyvandarlıq çox geniş inkişaf etmişdir. Bu rayonlarda taxılçılığın inkişaf etdirilməsi üçün olan potensialdan istifadə edərək ilk növbədə taxılçılığın becərilməsi həyata keçirilməlidir ki, ölkənin ərzaqlıq buğdaya olan tələbatı ödənilsin.

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatının təşkili və inkişafı ilə bağlı bir sıra yeni layihələrin həyata keçirilməsi vacibdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı məqsədilə istifadə olunan torpaq sahələrində innovativ texnikaların və müasir suvarma sistemlərinin istifadə olunması nəzərdə tutulmalıdır ki, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etsin. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yeni aqrar islahatların aparılması zəruridir.

Aqrar sahədə ixrac potensialı olan məhsulların istehsalının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Fermerlərə verilən subsidiyalar artırılmalı, onlar elit toxumlarla, mineral gübrələrlə təchiz olunmalıdırlar. İxrac yönümlü məhsulları təbliğ və təşviq edən qurumlar fəaliyyətini daha da genişləndirməlidirlər. İxrac yönümlü məhsulların xüsusi çəkisinin artırılması üçün dövlət dəstəyi daha da yüksəldilməlidir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazilərində turizm potensialının zəngin olması burada onun inkişafı üçün bütün imkanları vardır. Bu bölgə özünün flora və faunası, mətbəxi, tarixi mədəni-dini abidələri, qədim qalaları, körpüləri, meşələri, bulaqları və s. ilə turizmin inkişafı üçün imkan yaradır. Lakin keçmişdə olan turizm obyektləri ermənilər tərəfindən dağıdıldığına görə hər şeyi yenidən başlamaq lazımdır. Elə bu səbəbdən, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda 1 dənə də olsun mehmanxana hələlik yoxdur. Qarabağ iqtisadi rayonunda isə 11 mehmanxana fəaliyyət göstərir.

**Qarabağ iqtisadi rayonunda mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin
inkişaf dinamikası**

	2018	2019	2020	2021
Mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərin sayı, vahid	5	7	7	11
Mehmanxana nömrələrinin sayı, vahid	106	132	132	278
Mehmanxananın birdəfəlik tutumu	236	288	288	599
Mehmanxana obyektlərində gecələmələrin sayı	3198	5624	4539	13772
Mehmanxanada yerləşdirilmiş şəxslərin sayı	2652	5235	4175	12800
Mehmanxana obyektlərinin gəlirləri, min manat	119,4	242,7	247,2	931,0
Mehmanxana obyektlərinin xərcləri, min manat	73,1	135,6	122,3	892,6
Mehmanxanada çalışan işçilərin sayı, nəfər	16	24	25	90

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında turizm obyektlərinin çox az olması 4 sayılı cədvəldə görünür. Ona görə, yaxın gələcəkdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında turizmin inkişafı üçün həm dövlət, həm də sahibkarlar əhəmiyyətli iş görməlidirlər. Nəzərə alınmalıdır ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının turizm potensialından istifadə edilməsi Azərbaycana iqtisadi baxımdan böyük qazanc gətirəcəkdir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının turizm mərkəzinə çevrilməsinə yatırılan investisiyalar bu sahənin iş adamlarına geniş imkanlar yaradacaq və bu vəsaitlər nəticə etibarilə ölkə büdcəsinə kifayət qədər gəlir gətirəcəkdir.

Bir məsələni xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında qış mövsümü günləri uzun olması və dağlıq ərazilərin çox olması bu regionda qış turizminin təşkil edilməsi üçün potensial olduğunu göstərir. Həmin ərazilərdə Azərbaycanda olan “Tufandağ” və “Şahdağ” qış-yay Turizm Kompleksi kimi turizm-əyləncə mərkəzinin yaradılması nəzərdə tutulmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarının yeni bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 7 iyul 2021-ci il.
2. Azərbaycan statistik göstəriciləri 2022. Rəsmi nəşr. Statistik məcmuə. Bakı-2022.
3. Azərbaycanın sənayesi. Rəsmi nəşr. Statistik məcmuə. Bakı-2022.
4. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Rəsmi nəşr. Statistik məcmuə. Bakı-2022.
5. Azərbaycanda turizm. Rəsmi nəşr. Statistik məcmuə. Bakı-2022.
6. Sosial, iqtisadi inkişaf. Yanvar-dekabr 2022.

A.M.Babashov

PhD in Economics, associate professor

Azerbaijan University of Architecture and Construction

Karabagh and Eastern Zangazur economic regions development directions

Abstract

Large construction works are being carried out in the liberated Karabakh and East Zangezur economic regions. New modern road, energy, water, gas infrastructures are being established. The creation of the Industrial Park in Aghdam city and the "Araz Valley Economic Zone" in Jabrail district will lead to the development of industry. Agricultural products are grown and tourist facilities are built in the areas cleared of mines.

Keywords: *economic region, infrastructure, natural resources, industrial product, processing industry, tourism.*

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ SƏNAYE SAHƏSİNDƏ ƏMƏK MƏHSULDARLIĞININ ARTIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi dövrdən başlayaraq sonrakı illər ərzində sənayenin müasir inkişaf səviyyəsinin və bu sektorda əmək resurslarından istifadənin mövcud vəziyyəti nəzərdən keçirilmiş, bu dövrdə aparılmış islahatların nəticələri təhlil edilərək onların inkişaf göstəriciləri qeyd edilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatında və əhəlinin rifah halının yüksəlməsində sənaye sektorun rolu və əhəmiyyəti qeyd olunaraq sənaye müəssisələrində əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyinin təmin edilməsi, əməyin ödənilməsinin optimallaşdırılması məqsədilə əsas istiqamətlər üzrə konkret tədbirlər və əməli təkliflər verilmişdir.

***Açar sözlər:** sənaye, əmək resursları, əmək məhsuldarlığı, işçi heyət, əmək haqqı.*

Dünya təcrübəsindən məlum olduğu kimi sənaye bu gün də xalq təsərrüfatının digər sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün əsas stimullaşdırıcı vasitə olaraq qalır. Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin sənaye sahələrində çalışan işçilərin sayının artması hesabına son 10 ildə dünya sənaye istehsalının həcmi 40%-ə qədər artmışdır. Sənayenin inkişafında yeni yüksək texnologiyalı sənaye sahələri olan elektronika, kompyuter istehsalı, əczazçılıq və kosmik sənaye sahələri inkişafı mühüm rol oynamışdır. Göstərilənlərlə yanaşı müasir dünya iqtisadiyyatında XX əsrin II yarısında başlamış və hal-hazırda davam etməkdə olan qloballaşma prosesləri sənayedə də müsbət meyllərlə müşahidə olunur. Qloballaşma prosesləri beynəlxalq əmək bölgüsündə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün geniş imkanlar açır. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə işçi qüvvəsinin dəyərinin aşağı olması iri beynəlxalq şirkətlərin bu ölkələrə kapital ixracının stimullaşdırılmasına səbəb olur. {1, səh.3} Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə qloballaşma proseslərinin yaratdığı bu imkandan müstəqil Azərbaycan Respublikası da yararlanmaya bilməzdi. Aparılmış uğurlu siyasət nəticəsində dünyanın aparıcı neft şirkətlərinin diqqətini Azərbaycan neftinin hasil edilməsinə, xarici neft və qaz hasilatı üzrə müasir texnologiyaların, yüksək ixtisaslı kadrların respublikamıza cəlb edilməsi mümkün olmuşdu. Neft strategiyasının gerçəkləşməsi nəinki neft və qaz sənayesi ilə bilavasitə bağlı olan, eləcə də neft sənayesinin inkişafı ilə heç bir əlaqəsi olmayan qeyri-neft sənaye sahələrinin, emal sənaye sahələrinin inkişafına səbəb oldu.

Bütövlükdə Azərbaycan sənayesi üzrə ümumi milli məhsul istehsalı 1997-ci ildən 2021-ci ilə qədər demək olar ki, ilbəl artmışdır. Cədvəl 1-in məlumatlarından göründüyü kimi 2021-ci ildə sənayedə ümumi məhsul və xidmətlər istehsalı 55,2 milyard manat təşkil etmişdir, o cümlədən ümumi istehsalın 65,6%-i mədənçıxarma, 28,8%-i emal, 4,8%-i elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı bölüşdürülməsi və təchizatı, 0,8%-i su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələrinin payına düşmüşdür. 2021-ci ildə sənayedə çalışanların sayı 368,4 min nəfər təşkil etmiş və onların 10,7 faizi və ya 39,4 min nəfər mədən çıxarma sənayesində, 73,1 faizi və ya 269,1 min nəfəri emal sənayesində, 7,4 faizi və ya 27,2 min nəfəri elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində, 8,9 faizi və ya 32,7 min nəfəri isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində fəaliyyət göstərmişlər. 2021-ci ildə sənayedə orta aylıq əmək haqqı 941,6 manat təşkil etmişdir ki, o cümlədən mədən çıxarma sənayesində orta aylıq əmək haqqı 3088,3 manat, emal sənayesində 685,2 manat, elektrik enerjisi, qaz

və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində 770,0 manat, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində 549,6 manat olmuşdur [3].

Bu hər şeydən əvvəl, əmək məhsuldarlığı göstəricisi olan adambaşına düşən məhsul istehsalı həcmnin də artmasına səbəb olmuşdur. 2021-ci ildə sənayedə əmək məhsuldarlığı göstəricisi 149,9 min manat təşkil etmiş və əvvəlki dövrlə müqayisədə 143,4 % artmışdır. 2021-ci il üzrə sənayedə orta aylıq nominal əmək haqqı qeyd edildiyi kimi 941,6 manat təşkil etmişdir və 2015-ci illə müqayisədə 16,3% çox (941,6:809,3) olmuşdur. Bu zaman əmək məhsuldarlığının artım tempi isə 87.1% (149,9:80,1) təşkil etmişdir. Təhlil olunan 2015-2021-ci illərin ilk ili ərzində dünya iqtisadiyyatında izlənilən iqtisadi və siyasi böhran nəticəsində əsasən neft hasilatının azalması hesabına sənayenin ümumi məhsul göstəricisi azalmış, sonrakı illərdə isə 2020-ci il istisna olmaqla (bu da pandemiya ilə əlaqədar olaraq) artım müşahidə olunmuşdur.

Demək olar ki, elə bununla əlaqədar adambaşına düşən məhsul istehsalı həcmi (əmək məhsuldarlığı) əvvəl azalmış, sonrakı illər ərzində resessiyaya məruz qalmışdır [4]. Sənayedə ota aylıq nominal əmək haqqı isə 2015-ci ilə nisbətən ilbəil artmışdır: 2016-cı ildə 14,6%, 2017-ci ildə 19,3%, 2018-ci ildə 11,7%, 2019-cu ildə 15,1%, 2020-ci ildə 7,3%, 2021-ci ildə 16,3% olmuşdur. Sənayedə, əsasən də neft və qaz hasilatının yaxın perspektivdə inkişaf etdirilməsinin təmin edilməsi ixtisaslı peşəkar kadr axının qarşısını almaq məqsədi ilə belə bir vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək olar.

Müsbət haldır ki, təhlil olunan dövrün bütün illərində əmək məhsuldarlığının artım sürəti əmək haqqının artım sürətini qabaqlayır. Mədəncixarma sənayesinin əmək göstəriciləri sənayenin əmək göstəriciləri ilə demək olar ki, oxşarlıq təşkil edir. Mədəncixarma sənayesində eyni ilə bütövlükdə sənayedə olduğu kimi ümumi məhsul göstəricisi 2015- 2021-ci illərin ilk ili ərzində azalmaqla davam etmiş, sonrakı üç il ərzində isə iqtisadi artım müşahidə olunur. Əmək məhsuldarlığı göstəricisi barəsində də eyni sözləri demək olar. 2021-ci illə mədəncixarma sənayesində orta aylıq nominal əmək haqqı 3088,3 manat təşkil etmiş və 2015-ci illə müqayisədə 142,2% çox olmuşdur. Bu zaman əmək məhsuldarlığının artım tempi 181,6% (919,3:506,2) təşkil etmişdir. Son beş ildə ölkə üzrə sənayedə əmək məhsuldarlığının artım tempi ilə sənayedə çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqqının artım tempi arasında olan nisbəti nəzərdən keçirək.

Cədvəl 1

Azərbaycanda 2015-2021-ci illərdə sənayenin əmək göstəriciləri

Göstəricilər	Ölçü vahidi	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1.Məhsulun həcmi cari qiymətlərlə	mln. manat	26369	32300	39893	47677	46999	37270	55229
əvvəlki ilə görə	%	x	122,4	151,2	119,5	98,6	79,3	148,2
2.Sənayedə məşğul olan işçilərin sayı	min nəfər	327,0	3326,0	345,3	363,7	363,7	356,6	368,4
-əvvəlki ilə görə	%	x	99,5	107,4	105,3	100,0	98,1	103,3
3.Adambaşına düşən məhsul istehsalı 2015-cü ilə görə	min manat	80,18x	99,1	115,3	117,3	129,2	104,5	149,9
-əvvəlki ilə görə	%	x	123,7	143,9	146,4	161,3	130,5	187,1
	%	x	123,7	116,3	101,7	110,1	80,8	143,4

4.Orta aylıq nominal əmək haqqı 2015-cü ilə görə	manat	809,3 x	927,6 114,6	969,2 119,3	903,6 111,7	931,6 115,1	999,6 123,5	941,6 116,3
-əvvəlki ilə görə	%	x	114,6	104,5	93,2	103,1	107,3	94,2
5.Əmək məhsuldarlığının artım tempinin əmək haqqının artım tempinə olan nisbəti		x	1,6	3,6	x	3,2	x	x

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. {2,səh.14}

2015-2021-ci illərdə Azərbaycanda mədənçıxarma sənayesi, emal sənayesi, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sənayesi üzrə apardığımız əmək göstəricilərinin təhlilərini ümumiləşdirsək bu nəticəyə gəlirik ki, mədənçıxarma sənayesində orta aylıq əmək haqqına adambaşına düşən məhsul istehsalı deyil, digər amillər daha çox təsir edir. Emal sənayesində və elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sənaye sahəsində adambaşına düşən məhsul istehsalı orta aylıq əmək haqqı arasında adambaşına düşən məhsul istehsalının 1% artması nəticəsində əmək haqqının təqribən 0,7% artmasına səbəb olursa, Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sənayesində bu göstərici 1% təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının sənaye sahəsinin eləcə də, onun əsas bölmələrinin son 5 il ərzində iqtisadi inkişaf göstəricilərinin təhlili əsasında belə nəticələrə gələ bilərik ki, sahənin və onun əsas bölmələrinin əmək göstəricilərindən məlum olur ki, bu müddətdə həm əmək məhsuldarlığı göstəricisi, həm də bu sahələrdə çalışan işçilərin orta aylıq nominal əmək haqqı göstəricisi dinamik inkişaf etmiş, ümumiyyətlə ilbəil artmışdır. Lakin bu zaman qeyd etməliyik ki, əmək məhsuldarlığının artım tempi, bəzi illəri nəzərə almasaq, orta aylıq əmək haqqının artım tempindən geri qalmışdır. Bu isə o deməkdir ki, məcmu tələblə məcmu təklifin formalaşmasına sənaye sahələri mənfi təsir göstərir. Azərbaycan Respublikasının ümumi daxili məhsul göstəricisi yalnız sənaye sahələrinin istehsal etdiyi ümumi məhsul göstəricisindən ibarət olsaydı, o zaman qeyd edə bilərdik ki, milli iqtisadiyyatda məcmu tələb məcmu təklifi üstələmişdir. Bu isə ölkə iqtisadiyyatında makroiqtisadi tarazlığın pozulması deməkdir. Makroiqtisadi tarazlığın pozulması arzuolunmaz haldır. Bu səbəbdən irəli gələrək qeyd edə bilərik ki, hal-hazırda əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi milli iqtisadiyyatımızın əsas strateji məqsədlərindən biridir. Qüvvədə olan milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrində də əhatə olunan bütün 11 sektor üzrə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və bunun üçün insan kapitalına investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması xüsusi qeyd olunur.

Baxmayaraq ki, son 15 ildə Azərbaycan Respublikasında sürətli inkişaf təmin olunmuş və əmək məhsuldarlığı üç dəfədən çox artmışdır. Azərbaycanda 2000-2018-ci illərdə əmək məhsuldarlığının artımı orta hesabla ildə 13,6 faiz olmuşdur. 2018-ci ildən etibarən əmək məhsuldarlığında artım davam etsə də, artım sürəti orta hesabla ildə 2 faizə qədər azalmışdır. {3,səh.7} Strateji yol xəritəsində göstəriləyi kimi sektorlar üzrə əmək məhsuldarlığı təşəbbüslərinin reallaşdırılması davam etdirilməlidir. Bunun üçün sektorlar səviyyəsində əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün əvvəlki tədbirlərə paralel olaraq təkmilləşməli olan sahələrin kompleks şəkildə araşdırılması davam etdiriləcəkdir. Əsas məqsəd hər bir sektor üzrə cavabdeh orqanlar, o cümlədən dövlət qurumları və sahə təşkilatları arasında səmərəli koordinasiyanı təşkil etmək və əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün tələb olunan mexanizmlərin qurulmasında onlara yardım göstərməkdir.

Əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindən biri işçi heyətinin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılması və bu işdə müasir informasiya texnologiyaları üsullarından

istifadə edilməsinin təmin edilməsidir. Müəssisənin işçi heyətinin seçilməsində müxtəlif üsullardan istifadə etmək olar. Belə üsullardan biri ideal işçi modeli üsuludur. Bu məqsədlə ideal işçinin keyfiyyət göstəriciləri müəyyənləşdirilir və daha sonra namizədlərin keyfiyyət göstəriciləri ideal işçi modelinin göstəriciləri ilə müqayisə edilməklə tələb olunan işçi seçilir. Bu zaman əsas məsələ ideal işçi modelinin formalaşdırılmasıdır. İdeal işçi modelinin formalaşdırılması üçün kənardan ixtisaslı ekspert mütəxəssisləri dəvət etmək olar.

Digər işçi seçimi metodlarından biri də hal-hazırda müəssisədə fəaliyyət göstərən və ya əvvəllər işləmiş faydalı bir işçinin keyfiyyət göstəricilərinin öyrənilməsi həmin işçinin göstəricilərinin ideal işçi kimi qəbul edilməsinə əsaslanan işçi seçimi metodudur. Bu zaman müəyyən iş yerlərinə namizəd kimi nəzərdən keçirilən şəxslərin keyfiyyət göstəriciləri ilə müqayisə edilməklə qərar qəbul edilir.

Müəssisənin işçi heyətinin formalaşdırılmasının əsas perspektiv metodlarından biri tələb olunan işçinin test üsulu ilə seçilməsidir. Sözsüz ki, bu zaman testlərin keyfiyyət səviyyəsindən çox şey asılıdır. Testlər faydalı işçinin seçilməsinə imkan verməlidir. Testlər gələcək işçinin həm psixoloji, həm yaradıcılıq, həm də peşəkarlıq qabiliyyəti barədə məlumat verməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki müəssisənin işçi heyətinin formalaşması yalnız işçi heyətin seçilməsi və yerləşdirilməsi əməliyyatları ilə məhdudlaşmır. Belə ki, aparılan attestasiyaların və ekspert qiymətləndirmələrinin nəticəsində işçilərin ixtisarı və əvəz edilməsi barədə də qərar qəbul edilə bilər.

Müəssisənin işçi heyətinin idarə edilməsinin əsas istiqamətlərindən biri müəssisənin işçi heyəti ilə təşkili əvvəla işçi heyətinin əməyinin səmərəli motivləşdirilməsinin və ikincisi işçi heyətini fasiləsiz təhsilinin təşkilini nəzərdə tutur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycanda sənayenin müasir inkişaf səviyyəsinin və bu sektorda əmək resurslarından istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili əsasında formalaşan aşağıdakı elmi nəticələr blokunu qeyd etmək olar:

1.Yeni sənaye müəssisələri istisna olmaqla, bir çox sənaye müəssisələrimizdə istifadə olunan avadanlıq və texnologiyalar fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş və müasir tələblərə cavab vermir. Sənayedə innovasiyalı əmtəə və xidmətlərin xüsusi çəkisi çox aşağıdır.

2. Sənaye müəssisələrində əmək resurslarından istifadənin səmərəlilik səviyyəsinə xarakterizə edən əsas əmək göstəricilərə əmək məhsuldarlığı göstəriciləridir. Əmək məhsuldarlığı göstəriciləri kimi adambaşına düşən məhsul istehsalı, vahid zaman ərzində məhsul istehsalı, məhsul vahidinin əmək tutumluluğu, əmək məhsuldarlığının artım tempi ilə orta aylıq haqqının artım tempi arasında olan nisbəti məqsədəuyğun saymaq olar.

3. Sənaye müəssisələrində əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyinin təmin edilməsi, əməyin ödənilməsinin optimallaşdırılması məqsədilə aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə konkret tədbirlər hazırlanmalı və reallaşdırılmalıdır:

- müəssisənin işçi heyətinin seçilməsi optimallaşdırılmalıdır;
- işçi heyətin potensialı qiymətləndirilməli və attestasiyası aparılmalıdır;
- korporativ mədəniyyətin müasir tələblər səviyyəsində idarə edilməsi və sosial tədbirlərin sistemli keçirilməsi təmin olunmalıdır;
- əməyin ödənilməsinin təşkili mexanizmləri təkmilləşdirilməlidir;
- işçi heyətin təhsilinin və peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi təmin edilməlidir;
- kadr kargüzarlığının təkmilləşdirilməsi həyata keçirilməlidir.

4. Əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindən biri müəssisədə sosial fəaliyyətin yaxşılaşdırılmasıdır. Bunun üçün bütün sosial xidmət sahələrinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, əhəlinin gəlirlərinin artırılması və minimum əmək haqqı, yaşayış minimumu göstəricilərinin yüksəldilməsi təmin edilməli, iş yerlərində təhlükəsizlik xidmətinin gücləndirilməsi, işçi heyətinin peşə hazırlığının təşkilinin təkmilləşdirilməsi, əmək qabiliyyətli əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, əməyin

stimullaşdırılması üçün müəssisənin işçi heyətinin maddi stimullaşdırılmasının səmərəli sisteminin tətbiq edilməsi tədbirləri görülməlidir.

5. Strateji yol xəritələrinə adekvat olaraq ölkənin sənaye sektorunda və onun müəssisələrində əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə mütərəqqi dünya təcrübəsindən, özünü doğrultmuş əmək haqqı ödənişi sistemlərindən fəal istifadə edilməli, əmək resurslarından istifadənin modelləşdirilməsi və onların idarə olunmasında müasir informasiya texnologiyalarının geniş tətbiq edilməsi tədbirləri intesivləşdirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı. "Səda nəşriyyatı" .2022.
4. Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə. – Bakı: – 2022.
5. www.stat.gov.az

Z.M.Alizade

PhD in Economics, Assoc.of prof., Azerbaijan Academy of Labour and social relations

Issues of increasing labor productivity in the industrial sphere of the economy of Azerbaijan

Abstract

The article considers the current state of the current level of industrial development and the use of labor resources in this area, starting from the period of Azerbaijan's independence, analyzes the results of the reforms carried out during this period and marks their development indicators. The role and importance of the industrial sector in the country's economy and improving the welfare of the population are given specific measures and practical proposals to ensure the efficiency of the use of labor resources at industrial enterprises, optimization of wages.

Keywords: industry, labor resources, labor productivity, labor force, wages.

UOT 33843

A.A.Şükürova

baş müəllim, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

shukurovaayten@mail.ru

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSUL İSTEHSALÇILARININ TƏCHİZAT-SATIŞ FƏALİYYƏTİNİN İNFORMASIYA TƏMİNATI

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının təchizat-satış fəaliyyətinin səmərəli təşkili və informasiya təminatı məsələlərinə baxılmışdır. Məqalədə həmçinin təsərrüfatçılıq subyektlərinin

tədarük-satış zəncirinin optimallaşdırılması imkanları təhlil edilmiş və onların aqrar sferada tətbiqinin səmərəliliyini məhdudlaşdıran amillər aşkar edilməklə müasir informasiya texnologiyalarının yeri və rolu əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, təsərrüfatçılıq subyektləri, təchizat-satış, informasiya təminatı.*

Kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının təchizat-satış fəaliyyətinin (TSF) idarə edilməsi problemlərinin tədqiqi əsasən məhsulların reallaşdırılmasının optimal kanallarının seçilməsi və informasiya təminatı sisteminin inkişafı ilə sıx əlaqədardır.

Sonuncunun formalaşması və inkişafı idarəetmə fəaliyyətində informasiya texnologiyalarının tətbiqi səviyyəsinə uyğun olaraq sistemin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

İnformasiya texnologiyaları və kommunikasiya vasitələrinin inkişafının müasir səviyyəsi aqrar istehsalın idarə edilməsi üçün zəruri olan kənd təsərrüfatı və resurslar bazarının tədqiqi ilə əlaqədar işlərin keyfiyyətinin xeyli yüksəlməsinə imkan verir. Bununla yanaşı, informasiya axtarışı və onun emalına sərf edilən vaxtın azaldılması, təchizat və satış fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı xərclərə qənaət edilməsi və son nəticədə kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi modern informasiya texnologiyalarının tətbiqindən çox asılıdır.

Aqrobiznesdə təchizat-satış fəaliyyətinin informasiyalaşdırması (TSFİ) prosesi məzmununa görə onun informasiya təminatı sisteminin formalaşması və inkişafını təmin edə bilər. Bu baxımdan ekspertlərin fikrincə, aqrar sferada təsərrüfatçılıq subyektlərinin tərkibində *“Aqrar sferanın kiçik təsərrüfatçılıq formalarının təchizat-satış fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin effektiv formalarından biri kimi təchizat-satış kooperativləri”* mühüm əhəmiyyət kəsb edir” [5, s.3].

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının təchizat-satış fəaliyyətinin təşkili xüsusiyyətləri ictimai istehsalın sahəsi kimi, kənd təsərrüfatının xüsusiyyətləri ilə, onların satış fəaliyyətinin səmərəliliyi isə ilk növbədə satış kanallarının optimal əlaqələndirilməsi ilə müəyyən edilir. Məlumdur ki, əgər istehsal edilən məhsul son istehlakçıya emal edilmədən çatdırılırsa, onda mümkün satış kanallarının dairəsi tamamilə daralır.

Aqrar sferanın təsərrüfatçılıq subyektlərinin (TS) təchizat-satış sisteminin zəif inkişafı və onların istehsal etdikləri məhsulların tədarükü kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçıların səmərəliliyini xeyli məhdudlaşdırır və tədafil xərclərinin artmasına səbəb olur.

Azərbaycan Respublikasında loqistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində təchizat, satış və nəqliyyat-loqistika şəbəkəsinin yaradılması ilə əlaqədar deyilir:

“Loqistika və ticarət sahəsində qarşıda duran məqsədlərə nail olmaq üçün uzunmüddətli perspektivdə loqistika əməliyyatlarının idarə edilməsi sahəsində qabaqcıl texnologiya infrastruktur yaradılacaq” [1, s.16]. Bu mühüm “Dövlət Proqramı” öz növbəsində kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçıların təchizat-satış fəaliyyətinin informasiyalaşdırılmasını zəruri edir.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı statistikasının təsnifatına əsasən aqrar sferanın təsərrüfatçılıq subyektlərinin ənənəvi məcmusuna aqrar-sənaye kompleksinə inteqrasiya edilmiş kənd təsərrüfatı müəssisələri (təşkilatları), fərdi sahibkarlar (fermerlər), ailə kəndli və ev təsərrüfatları kəsiyində baxmaq qəbul olunmuşdur. Aydın ki, hər bir təsərrüfatçılıq subyektı tipi özünün tədarük-satış siyasətini həyata keçirir və tələbatlarına adekvat olaraq təchizat-satış fəaliyyəti sistemini formalaşdırır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar sferada təchizat-satış fəaliyyətinin idarə edilməsinin informasiya təminatı təchizat-satış sisteminin yerinə yetirdiyi funksiyaların sayından və onların həcmindən çox asılıdır. Sahə mütəxəssislərinin fikrincə *“İnformasiya təminatı sistemi dedikdə, istifadəçinin informasiya tələbatına uyğun olaraq informasiya toplanması, ötürülməsi, işlənməsi, saxlanması və verilməsi funksiyalarının yerinə yetirilməsini təmin edən informasiya servislərinin məcmusu başa düşülür”* [2, s.114].

Aparılmış tədqiqatların nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, aqrar sferada təchizat-satış fəaliyyətinin idarə edilməsinin informasiya təminatı sisteminin (İTS) formalaşması aşağıdakı müddəalara əsaslanmalıdır:

- təchizat-satış fəaliyyətinin idarə edilməsi kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının idarə edilməsinin vahid çərçivəsi daxilində həyata keçirilməli;
- TSF-nin təşkili modelinin seçilməsi onun miqyasından, TS-nin infrastruktur inkişafının səviyyəsindən, maddi-texniki təminat və satış strategiyasından irəli gələrək həyata keçirilməli;
- TS-nin inkişafının maddi-texniki təminat sisteminin strateji vəzifəsi tələb olunan keyfiyyətdə, o cümlədən tədavül xərcləri səviyyəsində zəruri resursların alınmasına sərf edilən məsrəflərin minimuma endirilməsindən ibarət olmalı;
- satış sisteminin strateji vəzifəsi məhsulların reallaşdırılması üçün maksimum əlverişli şəraitin təmin edilməsi, optimal kanalların və satış müddətinin seçilməsi hesabına əlavə gəlirlərin alınması, həmçinin tədavül xərclərinin minimumlaşmasından ibarət olmalıdır;
- TSF-nin funksiyasının yerinə yetirilməsi menecment və marketinq sahəsində zəruri kompetensiyaya malik mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilməlidir;
- informasiya təminatı sisteminin formalaşması və inkişafına sərf edilən məsrəflər ondan istifadə nəticəsində əldə edilən əlavə gəlirlərin həcmi keçməməlidir.

Beləliklə, apardığımız araşdırmalar göstərir ki, respublikamıza xas olan mövcud fərdi sahibkar, ailə kəndli (fermer) və ev təsərrüfatlarının TSF-nin informasiya təminatı sisteminin formalaşması kiçik sahibkarlıq subyektlərinin kooperasiyası prinsiplərinə əsaslanan dövlət dəstəyi ilə yaradılmış və maliyyələşən yalnız informasiya marketinq mərkəzləri bazasında mümkündür.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hələ də respublikamızda məhsulların saxlanma infrastrukturunun zəif inkişafı və nəqliyyat-loqistik infrastrukturunun ixtisaslaşdırılmış obyektlərinin azlığı səbəbindən hər il kartof və tərəvəz istehsalçıları kifayət qədər gəlir əldə edə bilmədikləri üçün istehsal məhsullarının əsas hissəsini onun kütləvi yığımlı dövründə satmağa məcbur olurlar. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən təkcə, 2021-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun 90,3 və bikiçilik məhsulları istehsalının 83 faizi, o cümlədən reallaşdırılan kartofun 99,2 və tərəvəzin 93,5 faizi fərdi sahibkar təsərrüfatlarının payına düşmüşdür. Məhz aqrar sferada nəqliyyat-loqistik və informasiya təminatının zəif inkişafı ilə əlaqədar həmin dövrdə ölkəmizdə bitkiçilik məhsullarının itkisinin ümumi həcmində (3125 min ton) qeyd edilən məhsulların itkisi, uyğun olaraq 18,5 və 40,9 faiz təşkil etməsidir [4, s.13].

Buna görə də, nisbətən çox da böyük olmayan topdan-bölüşdürücü və ya loqistik mərkəzləri həmin növ məhsul istehsalçılarına maksimum yaxınlaşdırmaq lazımdır.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının təchizat-satış fəaliyyətinin informasiya təminatı sisteminin prioritet istiqamətləri kimi aşağıdakıların nəzərə alınması məqsəduyğundur:

- informasiya infrastrukturunun inkişafı;
- planlaşdırılma, uçot və nəzarət proseslərinin avtomatlaşdırılması;
- marketinq informasiya sistemi bazasının formalaşdırılması;
- elektron sənəd dövriyyəsinin təşkili və vahid informasiya məkanına inteqrasiya;

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında loqistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.//Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. [Elektron resurs]:<https://mida.gov.az> > documents.Loqistika və ... pdf:-Bakı:"Azərbaycan", 2016, 7 dekabr.

2. Аташов, Б.Х., Шукюрова А.А. Эффективные системы и проблемы реализации сельскохозяйственной продукции в Азербайджане. Научно-теоритической журнал №4, 2020 с.112-119. [Электронный ресурс]: <https://www.rus.su> > upLoad > medialibraru.PDF.

3. Балко, С.В. Совершенствование управления сбытовой деятельности аграрных предприятий./ С.В.Балко, А.В.Ронжина//Интерактивная наука.-2016-№5.-с.65-68. [Электронный ресурс]: <https://interaktive-science/media> >.

4. Azərbaycanın ərzaq balansları-2022:[Elektron resurs]:Statistik məcmuə-Bakı:2022-s.13 [Elektron resurs]: <https://www.stat.qov.az.ticarət2022-st-food-balances-2022.pdf>.

5. Улезько, А.В., Корецкий, П.Б. Мероприятия по повышению эффективности управления снабженческо-сбытовой деятельности в сельском хозяйстве. Научный журнал Куб ГАУ, № 133, (09), 2017. [Электронный ресурс]:<https://cyberLeninka.ru> > artikle > meropriyatiya po – po.

A.A.Shukurova

Senior Lecturer, Azerbaijan Cooperation University

Information supply of the supply-sale activity of agricultural product producers

Abstract

In the article, the issues of efficient organization of the supply and sales activities of agricultural product producers and information provision were considered. In the article, the possibilities of optimization of the production and sales chain of economic entities were handed over and the factors limiting the efficiency of their application in the agricultural sphere were discovered, and the place and role of modern information technologies were justified.

Keywords: agriculture, economic subjects, supply and sale, information provision.

N.S.Əliyeva

i.ü.f.d., müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

O.A.Ələsgərov

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

orxanelesgerov4@gmail.com

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ MİLLİ İNNOVASIYA SİSTEMİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının daxili iqtisadi siyasətinin aktual və başlıca fəaliyyət istiqamətlərindən biri işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialının hərtərəfli təhlil olunması və bu ərazilərin ölkə iqtisadiyyatının gələcək inkişafındakı mövqeyinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə ətraf mühitin mühafizəsi diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərdəndir. Bu məsələdə texnoloji innovasiyaların tətbiqi olduqca zəruridir.

Açar sözlər: *işğaldan azad olunmuş ərazilər, milli innovasiya sistemi, inkişaf, enerji mənbələri, investisiya.*

GİRİŞ

Milli innovasiya sistemi konsepsiyasının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, iqtisadi əlaqələrin davamlı şəkildə baş verdiyi iqtisadi sistemdən təşkil olunmuşdur. Bu sistemin inkişaf perspektivləri dövlət siyasətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi innovasiyaların və milli innovasiya sistemlərinin növlərini nəzərdən keçirməklə milli innovasiya sisteminin inkişaf tendensiyalarını müəyyən etmək və perspektivləri qiymətləndirmək mümkündür. Milli innovasiya sisteminin əsas iqtisadi məqsədlərinə güclü iqtisadi sistemin yaradılması, ölkənin istehsal potensialının yüksəldilməsi, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafının təmin edilməsi və ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsi aiddir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün bu sahədə fəal iş aparılır, həmçinin qanunvericilik bazası, infrastruktur, sənaye parkları, sənaye rayonları və texnoparkların yaradılması üçün güclü və çevik Milli İnnovasiya Sistemi yaradılır. Azərbaycanda son dövrlərdə Milli Prioritetlərdə göstərilir ki, sosial-iqtisadi inkişafı bağlı yeni dövlət proqramları və inkişaf strategiyaları hazırlanır. Həyata keçirilən iqtisadi islahatların davamlılığını və səmərəliliyini təmin etməklə Ermənistanın işğalından azad edilmiş yeni ərazilərin reintegrasiyası, yeni nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin yaradılması və onların yeni imkanları Azərbaycanın inkişafına böyük tökan verəcək.

Milli innovasiya sisteminin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə formalaşması.

Son 16 ildə Azərbaycan innovativ layihələrin praktiki həyata keçirilməsi üçün öz iqtisadiyyatının inqilabi yeniləşməsinə nail olub. Ölkəmiz innovasiyaların həyata keçirilməsi üçün innovasiya mərkəzinə çevrilir.

İnnovasiya mərkəzlərinin yaradıcı ideyaları ilə əlaqəsi, akademik mərkəzlərə yaxınlığı faydalıdır və bu, yeniliklərin uğurunu müəyyən edir. İnnovasiya qovşaqlarının (texnoparklar, klasterlər) uğurunda akademik və tədqiqat institutları, güclü transmilli şirkətlərlə (məsələn, SOCAR) qarşılıqlı əlaqəni təmin edən ekosistem mühüm rol oynayır.

İqtisadiyyatın ənənəvi sektorlarının modernləşdirilməsi ilə yanaşı, Azərbaycanda İKT-yə əsaslanan yeni innovasiya iqtisadiyyatı sektorları inkişaf etdirilir. İqtisadiyyatın mobil sistemlər və texnologiyalar, kosmik, Böyük verilənlər, bulud, Əşyaların interneti, kiberfiziki sistemlər, süni intellekt texnologiyaları və s. kimi ən son texnoloji innovasiya sektorlarının inkişafı və onun formalaşmasında İKT-nin tətbiqi hazırda vacib məsələlərdəndir [2].

Rayonun erməni işğalından azad edilmiş hissələri tamamilə dağıdılıb. Bu ərazilərdə iqtisadiyyat tamamilə yenidən qurulmalıdır. Reallıqda isə vəziyyət daha da problemlidir. Beləliklə, iqtisadiyyatı yenidən qurmaq üçün bu ərazilər minalardan təmizlənərək təhlükəsiz vəziyyətə gətirilməli, sonra isə müvafiq infrastrukturun bərpası üçün yerdə qalan dağıntılar təmizlənməlidir. Odur ki, hətta ənənəvi iqtisadiyyat sahələrinin də müasir innovativ nailiyyətlər və texnologiyalar əsasında canlandırılmasına ehtiyac var. Texnoloji innovasiyaların tətbiqi yolu ilə yeni iqtisadiyyat qurmaq üçün beynəlxalq və yerli hökumətlərlə səmərəli əlaqələr qurulmalıdır.

Regionlarda qlobal iqlim dəyişikliyinə miqyasını nəzərə alaraq, İKT əsaslı ekoloji təmiz texnologiyalardan istifadəyə mühüm yer ayrılmalıdır. Təmiz enerji mənbələrindən istifadə edilməli, tullantılar təkrar emal edilməli və çirklənmiş ərazilər reabilitasiya edilməlidir. İKT əsasında ölkənin gələcək iqtisadi inkişafı ilə yanaşı, ətraf mühitdə yaşıllıqların sürətlə bərpası və böyüməsi, su ehtiyatlarından və enerji mənbələrindən səmərəli istifadə təmin edilməlidir [3]. Müvafiq innovasiya və informasiya strukturunun yaradılması əsasında yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit, yaşıl enerji məkanı kimi məqsədlərin səmərəli həyata keçirilməsinə nail olunmalıdır. Hazırda Qarabağın yaşıl enerji zonasına çevrilməsi istiqamətində müvafiq işlər görülür. Bölgədə bərpa olunan enerji mənbələri, ətraf mühitə uyğun texnologiyalar və digər məsələləri əhatə edəcək yaşıl zona və ya yaşıl məkan konsepsiyasının inkişafı Vətən Müharibəsində qələbədən qısa müddət sonra başlandı.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı mühüm vəzifələr qoyulub. Bu məsələ “Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri”ndə öz əksini tapıb. Bundan başqa, “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” Sərəncam imzalanıb [4].

Strateji dövrə qabaqcıl ölkələrdə İKT sistemləri ilə dəstəklənən alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə xüsusilə artacaqdır. Enerjidən səmərəli istifadə edilməli və yeni alternativ enerji mənbələrinə üstünlük verilməlidir. Gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək üçün İKT-yə əsaslanan ekoloji cəhətdən səmərəli yaşıl texnologiyalardan istifadə genişləndirilməlidir. İqtisadiyyatın bütün sahələrində ilkin istehlakda alternativ enerji mənbələrinin payı artırılmalı və onun iqlim dəyişikliyinə təsiri azaldılmalıdır. Ətraf mühitə uyğun nəqliyyat vasitələrinin istifadəsinin atmosfer havasının keyfiyyətinə müsbət təsir etdiyi güman edilir [2]. Ölkədə yeni dayanıqlı enerji mənbələrinə üstünlük verilməlidir.

Ölkə Prezidenti öz çıxışlarında işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaşayış məntəqələrinin əsas tendensiya olan “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” konsepsiyaları əsasında bərpa olunacağını bəyan edib.

Bunun bariz nümunəsi ölkənin Sənaye 4.0 inqilabının regional mərkəzinə çevrilməsi üçün “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” [5] konsepsiyasının hazırlanması haqqında fərmanın imzalanmasıdır. Şəhər və kənd yerlərində göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi, onların çatdırılmasında İKT-nin tətbiqi, bu xidmətlər üçün mövcud resursların səmərəli idarə olunmasının təmin edilməsi şəhər və kənd yerlərində davamlı inkişafın əsas prioritetlərindəndir.

Müasir telekommunikasiyalar, sensorlar, böyük verilənlər, rəqəmsal və süni intellektin digər texnologiyalarından, eləcə də elm və biliklərdən istifadə sosial-iqtisadi və sosial münasibətləri daha səmərəli edir, iqtisadiyyatın dəyər zəncirində yeni gəlir imkanları yaradır. Müasir texnologiyalardan istifadə etməklə rəqəmsal məlumatların formalaşdırılması, toplanması, saxlanması, emalı və analitik təhlili əsasında qərarların qəbulu və idarəetmə keyfiyyətinin yüksəldilməsi səmərəli xidmətlərin göstərilməsi üçün geniş imkanlar yaradır [6]. Bu imkanlar növbəti inkişaf mərhələsində şəhər və kəndlərdə göstərilən xidmətlərin funksional, irimiqyaslı “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” xidmətlərinə keçidinin əsasını qoyur.

Ağıllı kənd ideyası bütün dünyada kənd yerlərində həyatı asanlaşdırmaq və kəndləri yaşayış üçün daha əlverişli hala gətirməklə urbanizasiyanın qarşısını almağa yönəlmiş bir layihədir və kəndlərə göstərilən bütün xidmətlərin asanlaşdırılmasına yönəlmiş bütün əməliyyatları şəbəkə vasitəsilə həyata keçirməkdir. Digər məqsəd kənd yerlərində kiçik və orta biznesin inkişafı üçün real şərait yaratmaqla yanaşı, insanların kənddə pul qazanmalarına imkan yaratmaqdır. Dövlət xidmətlərinin sadələşdirilməsi və onların internet vasitəsilə göstərilməsi kənd sakinlərini öz ərazilərinə cəlb edən amillərdən biri olacaq. Bu ideya sayəsində sakinlər kiçik sahibkar kimi fəaliyyət göstərəcəklər. Bu əsasda “ağıllı kənd” ağıllı infrastruktur və xidmətlərin, ağıllı iqtisadiyyat və biznesin, ağıllı dövlət idarəçiliyinin inteqrasiyasını təmin edir.

Qarabağda və digər bölgələrdə kənd təsərrüfatında müasir texnologiyaların tətbiqi ölkənin əsas aktual məsələlərindən biridir. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan pilotsuz uçan aparat texnologiyalarının köməyi ilə kənd təsərrüfatı torpaqlarının xüsusiyyətlərini və aqrokimyəvi tərkibini təhlil etmək imkanları yaratmaq mümkündür. O həm də əkin sahələrinin istifadəsinin səmərəliliyinin artırılmasına, xərclərin azaldılmasına, ətraf mühitin qorunmasına və məhsuldarlığın artırılmasına yönəlmiş müasir texnologiyadır. Burada əsas məqsəd pambıqçılıqda yeni texnologiyaların tətbiqi imkanlarını nümayiş etdirməkdir.

Milli innovasiya sisteminin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə tətbiqi.

Region iqtisadiyyatının milli prioritetlərə uyğun şaxələnmiş inkişafı üçün səmərəli istehsal, ticarət və xidmət infrastrukturunun yaradılması zəruridir. İnnovativ texnologiyalardan istifadə ilə bağlı investisiyaları cəlb etmək lazımdır. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratmaq lazımdır.

Sosial	- Elektron Səhiyyə; - Turizmdə yeniliklər; - Təhsildə yeniliklər; - Mədəniyyət və idman sahələrində yeniliklər; - Fövqəladə hallar və təhlükəsizlik sahələrində yeniliklər; - Vətəndaşların iştirakı ilə idarəçilik; - Xidmət və məhsullara çıxışın əlçatan olması; - Məlumatların əldə edilməsində əlçatanlıq.
Ətraf mühit və infrastruktur	- Şəhərsalmada yenilik olan "Ağıllı şəhər" / "Ağıllı kənd" layihələrinin tətbiqi; - İctimai infrastrukturların idarə edilməsində innovativ yollardan istifadə etmək; "Ağıllı binalar" və "Ağıllı evlər"; - Bina və evlərin idarəetməsinin avtomatlaşdırılması; - Karbon emissiyasının azaldılması üçün həllər; - Parkların və ictimai sahələrin idarə edilməsində yeniliklər; - Tullantıların toplanması və təmizlənməsində "Ağıllı həllər"; - Əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi.
Enerji	"Yaşıl Enerji" innovativ layihəsi; - İctimai işıqlandırmada səmərəlilik; - Bərpa olunan enerji mənbələrindən və qurğularından istifadə.
Nəqliyyat və logistika	- Elektrikli avtomobillərdən istifadə; - Velosiped və elektrikli skuterlərdən istifadənin geniş yayılması; "Ağıllı nəqliyyat sistemləri".
İdarəetmə və iqtisadiyyat	- Elektron Hökumət; - Yeni biznes modelləri; - Məşğulluq; - Elektron ticarət; - NFP ödəniş platformaları; "Big Daha" və "Bulud Texnologiyalar"ndan istifadə.

Sxem 1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə innovasiya fəaliyyətləri
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İşğaldan azad edilmiş Ağdam rayonunun əlverişli coğrafi mövqeyi, sosial-iqtisadi inkişaf imkanları, yük daşımalarının perspektiv artımı rayonda müasir infraqururktura malik sənaye parkının yaradılmasını zəruri edir [7]. Ağdam Sənaye Parkı sənaye sektorunda rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı və satışı, habelə müasir texnologiyalardan istifadə etməklə xidmətlərin göstərilməsi üçün istifadə olunan sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün zəruri infraqururktura və idarəetmə subyektlərinə malik ərazidir. Ağdamda yaradılacaq sənaye parkında tikinti materialları, emal olunmuş kənd təsərrüfatı

məhsulları, o cümlədən şərab və gübrə istehsalının həyata keçiriləcəyi güman edilir. Burada həmçinin xüsusi soyuducu otaq və xidmət sahəsi olacaq [8]. Sənaye parkı imkan verəcək ki, sahibkarlar emalın bir çox sahələri üzrə fəaliyyətə cəlb olunsunlar. Ağdamda yolların geniş olması, müxtəlif nəqliyyat növlərindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Bu, vətəndaşların nəqliyyat xidmətlərindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, daha komfortlu, rahat nəqliyyat vasitələrindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi baxımından vacibdir. Ümumilikdə, Baş Plana uyğun olaraq formalaşan nəqliyyat infrastrukturunun gələcək ehtiyacları nəzərə alınır.

Sovet dövründə Azərbaycan Ağdam şərabı ilə məşhur idi. Bu şərabın istehsalı bərpa olunsada, eyni mövqeyə malik deyil. Göründüyü kimi, 1948-ci ildən SSRİ-də istehsal olunan Ağdam şərabı ən çox satılan şərablardan biri idi.

Ağdam rayonunun torpaqlarının 92 faizdən çoxu münbitdir. Bu, aqrar sahənin inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Baş Planda göstərilir ki, Ağdam bərpa olunandan sonra regionun sənaye mərkəzinə çevrilir. Ağdamda yaradılacaq yeni sənaye parkına milyonlarla manat vəsaitin qoyulması nəzərdə tutulur. Bu, yüzrlərlə iş yerinin açılmasına və bir çox sahibkarın prosesə cəlb olunmasına imkan verəcək. Ağdama yerli investisiyalarla yanaşı, xarici investisiyaların da cəlb olunacağı gözlənilir. Bu təkcə kənd təsərrüfatı deyil, həm də sənaye məhsullarının istehsalını nəzərdə tutur ki, onun bir hissəsi daxili tələbatın ödənilməsinə, bir hissəsi isə ixraca yönəldilməlidir. Ağdamın da turizm potensialı var. Rayonun təbiət və tarixi abidələri turistlərin cəlb edilməsi baxımından üstünlüyə malikdir. Xüsusilə Ağdamda yay turizmi üçün çoxlu imkanlar var. Ağdam öz məhsulunun bir hissəsini Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi ilə ixrac edə biləcək. Bu xüsusilə Ağdamın qeyri-neft sektorunda ixracına kömək edəcək. İşğaldan azad edilmiş digər rayonlarda aparılan bərpa, yenidənqurma və iqtisadi inkişaf Azərbaycan iqtisadiyyatının yüksəlişini daha da sürətləndirəcək. İlk proqnozlara görə, Qarabağ iqtisadi rayonu aqrar sektorda 10 faizə yaxın əlavə dəyər yaradacaq ki, bu da Azərbaycan sənayesinin və iqtisadiyyatının artımını sürətləndirəcək.

NƏTİCƏ

Müasir dövrdə İKT-nin istehsal, xidmət və idarəetmə proseslərində geniş tətbiqi üçün bir çox irimiqyaslı layihələr həyata keçirilmişdir. Buna baxmayaraq, regional iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyası son illərdə ölkənin prioritetlərindən biri olaraq qalır. Bununla belə, regionlarda İKT infrastrukturunun inkişafına, “Smart City”, “Smart Village” və digər perspektivli rəqəmsal layihələrin həyata keçirilməsinə başlanılıb [1]. Nəticədə regionlar rəqəmsal mərkəzə çevrilə bilər. “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” layihələri üçün lazımi infrastruktur və xidmətlər yaradıla bilər. Bir çox şəhər və kəndlərdə müasir İKT-nin tətbiqi ilə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin səmərəliliyini regional kontekstdə artırmaq olar.

Innovativ strukturların əhəmiyyətli iqtisadiyyatdan innovativ iqtisadiyyata keçidin hərəkətverici qüvvəsinə çevrildiyini güman etmək olar. Onların yaradılması ölkənin innovativ iqtisadiyyatının inkişafı üçün vacibdir. Qarabağ regionunun iqtisadiyyatının bərpası və inkişafında rəqəmsal transformasiyanın perspektivli sahələrinin yaradılması və onun sosial-iqtisadi proseslərə təsir aspektlərinin müəyyən edilməsi üçün müəyyən tədbirlər görmək lazımdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafının müasirləşdirilməsi üçün beynəlxalq təşkilatların tövsiyə və çağırışları, Sənaye 4.0 İnqilabının tələbləri nəzərə alınmalı və müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Ölkənin milli inkişafının əsas prioritetlərinə uyğun gələn Qarabağ iqtisadiyyatında həm iqtisadi, həm də sosial-siyasi kontekstdə əhəmiyyətli sahələrin və yeni sektorların inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf tendensiyalarını öyrənmək, Qarabağda rifah səviyyəsini daim artırmaq və inklüzivlik səviyyəsini artırmaq üçün müasir texnologiyalardan istifadə vacibdir. Qarabağ iqtisadi rayonunda innovativ infrastrukturun formalaşdırılması və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ölkənin aktual məsələlərindən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əliyev, A.G, Şahverdiyeva, R.O. (2021). İKT əsaslı texnoloji innovasiya iqtisadiyyatı sektorlarının formalaşması, onların sosial-iqtisadi proseslərə təsir aspektləri. *İnformasiya cəmiyyətinin problemləri (azərbaycanca)*, 1, 94-110.
2. Əliyev, A.G, Şahverdiyeva, R.O. (2021). Formalaşması İKT əsaslı texnoloji innovasiya iqtisadiyyatı sektorları və onların sosial-iqtisadi proseslərə təsir aspektləri. *Problemlər İnformasiya Cəmiyyəti (azərbaycanca)*, 1, 94-110.
3. Əliyev, A.Q. (2019). *İnformasiya iqtisadiyyatının davamlı inkişafında yaşıl texnologiyaların tətbiqi problemləri və həlli istiqamətləri. Avropa Davamlı İnkişaf Jurnalı*, 8(1), 264-280.
4. “Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 27 aprel 2021-ci il (Azərbaycan dilində). <https://president.az/articles/51299>.
5. “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” Konsepsiyalarının inkişafı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 19 aprel 2021-ci il (Azərbaycan dilində). <https://president.az/articles/51179>.
6. Digital Economy Report (2021). 238 p. <https://unctad.org/webflyer/digital-economy-report-2021>
7. Ağdam Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 28 may 2021-ci il (Azərbaycan dilində). <https://president.az/articles/51773>.
8. Bayramov, V.İ. (2021). “Ağdam rayonu sənaye mərkəzinə çevriləcək” (Azərbaycan dilində). <https://azvision.az/news/262632/-agdam-regionunun-senaye-merkezine-cevrilecek--vuqar-bayramov-.html>

N.S.Aliyeva

i.ü.f.d., Azerbaijan University of Architecture and Construction

O.A.Alasgarov

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Prospects for the development of the national innovation system in the liberated territories of Azerbaijan

Abstract

One of the actual and main activities of the internal economic policy of the Republic of Azerbaijan consists in the comprehensive analysis of the economic potential of the territories freed from occupation and the determination of the position of these territories in the future development of the country's economy. Environmental protection is one of the issues in the focus of attention in the territories freed from occupation. In this matter, the application of technological innovations is quite necessary.

Keywords: *freed territories, national innovation system, development, energy sources, investment.*

L.Ə.Ələkbərova
baş müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-3898-3941
ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU
G.Ş.İbrahimli
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

MƏQSƏDLİ İDARƏETMƏ: BİZNES SƏMƏRƏLİLİYİNİN İDARƏEDİLMƏSİ SİSTEMİ

Xülasə

Məqalədə biznesin məqsədli idarəetmə prosesinin inkişafının aktual problemləri təhlil edilir və sistemləşdirilir. Aşağıdakı problemlər qrupları müəyyən edilir və təsvir olunur: texnoloji, təşkilati, resurs, sosial, sosial-psixoloji, eləcə də qeyri-adekvat liderlik üslubu ilə əlaqəli problemlər. Bu problemlərin həlli üçün mümkün istiqamətlər vurğulanır.

Açar sözlər: məqsədli idarəetmə, təşkilat, idarəetmə problemi, sosial texnologiya.

İdarəetmədə proqram-məqsədli metodu mərhələli fəaliyyətin məntiqində son nəticəyə nail olmağa yönəldilmişdir: məqsədlər ağacının formalaşdırılması, adekvat icraçı proqramın hazırlanması, nəzarət proqramının həyata keçirilməsi. Proqram-məqsədli metodunun əsas ideyası, hər biri problemin həlli üçün bir addım və vasitə kimi xidmət edən, "məqsəd - vasitələr" matrisi - ciddi şəkildə tərtib edilmiş məqsədlərin iyerarxik quruluşu - proqram elementləridir.

İstənilən biznes son nəticədə mənfəət üçün yaradılır. Eyni zamanda, biznesin mövcudluğu təkcə bu məqsədlə məhdudlaşmır və onun effektivliyini yalnız maliyyə göstəricilərindən istifadə etməklə təsvir etmək olmaz. Mühəsibat uçotu hesabatları və fəaliyyət büdcələri müəssisənin cari vəziyyətini göstərən alətlərdir, lakin onlar mövcud vəziyyətin səbəblərini göstərə və hansı səylərin bu vəziyyəti dəyişdirə biləcəyini izah edə bilməzlər.

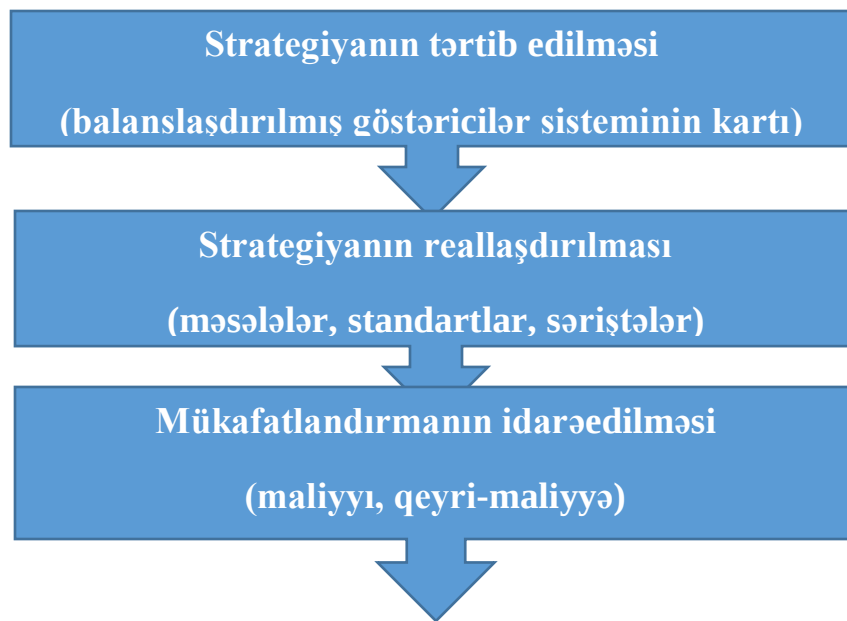
Məqsədli biznes göstəricilərini düzgün müəyyən etmək üçün menecer təkcə müəssisənin keçmişdə əldə etdiyi nəticələri nəzərə almalı, həm də yeni meyarlar təyin etməlidir. Bunun üçün o, bir sıra suallara cavab verməlidir:

- şirkət üçün məqsədli bazar nədir, onun potensialı və bazar tendensiyaları nədir, bu gün təklif olunan məhsul və xidmətlər tərəfindən istehlakçıların hansı ehtiyacları lazımı səviyyədə ödənilmir,
- kreditörün və səhmdarların gözləntilərini qarşılamaq üçün biznes hansı maliyyə nəticələrinə nail olmalıdır;
- müştərilərlə optimal iş üçün prosesləri necə yenidən qurmaq olar;
- əsas biznes proseslərinin və müştəri sorğularının effektivliyini təmin etmək üçün hansı bilik və texnologiyaların olması vacibdir?

Bu sualların cavabları istənilən vəziyyətin vahid mənzərəsini yaratmağa, strateji məqsədləri formalaşdırmağa kömək edəcəkdir.

Məqsədli idarəetmə sistemi. Biznesin səmərəliliyinin idarə edilməsi

Şirkətin uğuru və səmərəliliyi şirkətin strateji məqsədlərinə nə qədər tez və hansı resurslarla nail olması ilə müəyyən edilir. Məqsədli idarəetmə sistemi balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi ilə formalaşmış məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün effektiv mexanizmlər təklif edir. Məqsədli idarəetmə sisteminin qurulması üç əsas mərhələ şəklində sxematik şəkildə təqdim edilə bilər.

Şəkil 1. Məqsədli idarəetmə sisteminin qurulması mərhələləri

Məqsədli idarəetmə sistemini qurmaq üçün şirkət öz məqsədlərini başa düşmək və rəsmiləşdirmək (strategiyanın hazırlanması) mərhələsindən keçməlidir. Növbəti addım şirkətin məqsədlərinə uyğun olaraq şöbələrin və işçilərin məqsədlərinin formalaşdırılması, fəaliyyət standartlarının işlənilib hazırlanması, tapşırıqların və təşəbbüslərin formalaşdırılması, məqsədlərə çatmaq üçün zəruri olan səlahiyyətlərin müəyyən edilməsidir. Məqsədli idarəetmə sisteminin qurulmasının son mərhələsi tətbiq edilmiş məqsədlərə istinad edərək kadrların motivasiyası və həvəsləndirilməsi məsələlərinin həll edilməsidir.

Məqsədli idarəetmənin tətbiqi aşağıdakı nəticələrin əldə edilməsinə kömək edir:

- idarəetmə səmərəliliyi artır və idarəetmə xərcləri azalır. Operativ idarəetmədə top menecmentin iştirakı əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Sahibkar üçün nəzarəti itirmədən şirkəti idarə etmək səlahiyyətini müddətli menecərə vermək mümkün olur;

- əmək haqqı fondunun həcmi saxlamaqla əsas biznes göstəricilərində (satış həcmi, mənfəət, müştəri məmənuniyyəti, istehsalın həcmi, keyfiyyət) əhəmiyyətli irəliləyiş var;

- biznes proseslərinin səmərəliliyinin və şirkətin inkişaf dinamikasının artırılması. Bu, müntəzəm monitoring və iş prosesinin səmərəlilik göstəriciləri ilə əlaqəli personal üçün mükafatlandırma sistemi sayəsində baş verir;

- tapşırıqların işçilərin diqqətinə çatdırılması sürəti artır və icra intizamı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşır. İdarəedən şəxslərin hərəkətləri komanda üçün daha başa düşülən və proqnozlaşdırıla bilən olur. Şəxsi heyətin özünü təkmilləşdirməsi və inkişafı üçün real maddi və psixoloji stimullar yaradılır;

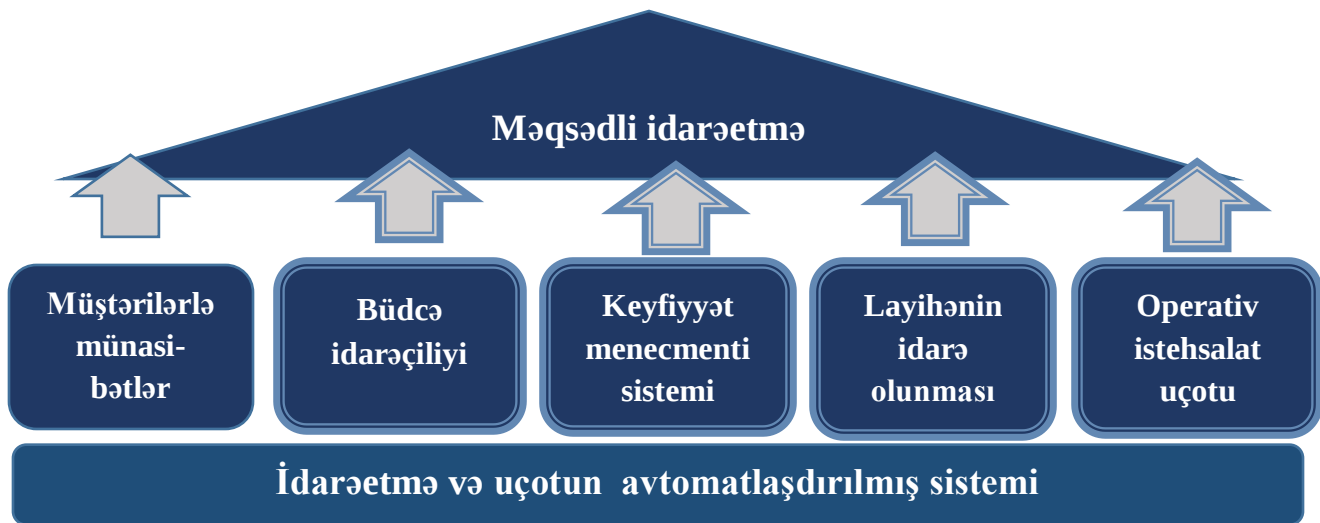
- işçilər gündəlik problemlərin həllində daha fəal və müstəqil olurlar. Menecerin yükü azalır, planlaşdırma və proqnozlaşdırma üçün daha çox vaxt qalır;

- balanslaşdırılmış məqsədli göstəricilər sistemi menecərə təşkilatın işinə real vaxt rejimində nəzarət etməyə, işin gedişatına vaxtında düzəlişlər etməyə imkan verir. Məqsəd göstəricisinin kritik zonaya keçməsi barədə bir signal olarsa, menecer itkilərin qarşısını almağa yönəlmiş fəal tədbirlər görə bilər;

- planlaşdırma təkmilləşdirilir. Təşkilat, liderin hərəkətlərinin ortaya çıxan problemləri həll etməyə deyil, bazar imkanlarını ələ keçirməyə yönəldiyi üçün fəallaşır.

Bütün mövcud idarəetmə vasitələri (biznes proseslərinin rəsmiləşdirilməsi və optimallaşdırılması, büdcənin idarə edilməsi, keyfiyyətin idarə edilməsi sistemi və s.) biznesin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlib. Başqa sözlə, onlar ən az xərclə və ən qısa müddətdə biznes məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə

olunur. İstənilən texnologiyayı tətbiq edən idarəçi onun köməyi ilə hansı məqsədlərə çatmaq istədiyini başa düşməlidir. Məqsədli idarəetmə bütün idarəetmə vasitələrini vahid sistemdə birləşdirməyə imkan verir.

Şəkil 2. Məqsədli idarəetmənin digər sahələrlə əlaqəsi

Məqsədli idarəetmə aşağıdakı idarəetmə vasitələri ilə asanlıqla inteqrasiya olunur:

- büdcə idarəetmə sistemindən maliyyə göstəricilərini müəyyən etmək və təhlil etmək üçün istifadə olunur;
- müştərilərlə əlaqələrin idarə edilməsi (CRM) “müştəri” perspektivi üçün ölçüləri müəyyən edir;
- keyfiyyətin idarə edilməsi sistemi, istehsalın planlaşdırılması və operativ uçot vasitələri daxili proseslərin perspektivi üçün göstəricilər əldə etməyə imkan verir və s.

Bu alətlər işçilərin, departamentlərin və biznes proseslərinin fəaliyyətinin təhlili üçün faktiki göstəricilərin toplanmasını xeyli sadələşdirir, çünki onlar məqsədlərin idarə edilməsi ilə sıx bağlıdır. Göstəricilər üçün düzgün planlaşdırılan dəyərləri müəyyən etmək üçün əvvəlki dövrlər üzrə müəyyən miqdarda statistik məlumat toplamaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İsmayılov B.V. «Strateji menecment». Dərs vəsaiti. Bakı, «Təhsil», 2018, 296 s.
2. Korporativ idarəetmə. E.M.Yusifov, İ.R.Məmmədov, Bakı 2015, 340 s.
3. Məmmədov M.A., Məmmədova F.Ə., Əlizadə Ş.İ. Strateji menecment. Dərslik. Bakı 2021, 231 s.

L.A.Alakbarova

*Senior lecturer, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-3898-3941*

G.Sh.Ibrahimli

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Goal management: business performance management system

Abstract

The article analyzes and systematizes the actual problems of the development of the purposeful business management process. The following groups of problems are identified and described: technological, organizational, resource, social, socio-psychological, as well as problems related to inadequate leadership style. Possible directions for solving these problems are highlighted.

Keywords: *purposeful management, organization, management problem, social technology.*

AĞILLI ŞƏHƏRLƏRDƏ AĞILLI İQTİSADİYYAT KONSEPSİYASI

Xülasə

İnkişafın keyfiyyət baxımından fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı əsas məsələ məhsuldar proses və enerji istehlakı, bərpa olunmayan resurslar, səhralaşma və qeyri-davamlı emissiyalar arasında əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və səmərəli paylanmasının təmin edilməsidir. Bütün bu hərəkətlər iqtisadiyyatı və onun bərabərsizliyi azaltmağa kömək etmək qabiliyyətini məhdudlaşdırır. Gələcək nəslin öz ehtiyaclarını bərabər şəkildə ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki nəslin ehtiyaclarını ödəmək cəhdi mərkəzi və problemlili olaraq qalır (1987 Brundtland Komissiyası). İqtisadçıların və ekoloqların inkişafı ilə bağlı nəzəriyyələri uyğunlaşdırma biləcək heç bir davamlılıq növü yoxdur; Eyni zamanda, ekoloqlar və iqtisadçılar böyümə, inkişaf və davamlılığa yanaşmanı necə başa düşdükləri ilə bağlı hələ də fikir ayrılığına düşümlər.

Açar sözlər: *Ağıllı iqtisadiyyat, Dayanıqlı inkişaf, Ağıllı şəhərlər, İqtisadi inkişaf, Gələcəyin İqtisadiyyatı.*

AĞILLI İQTİSADİYYAT KONSEPSİYASI

Keyfiyyət baxımından əsas inkişaf məsələsi enerjinin, bərpa olunmayan resursların, səhralaşmanın və qeyri-davamlı emissiyaların istehsalı və istehlakını ayırmaqla əhatə dairəsinin genişləndirmək və səmərəli paylanmanı təmin etməkdir. Bütün bu hərəkətlər iqtisadiyyatı və onun bərabərsizliyi azaltmağa kömək etmək qabiliyyətini məhdudlaşdırır. Əsas məsələ gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki ehtiyacların ödənilməsi ehtiyacı olaraq qalır (1987 Brundtland Komissiyası). İnkişaf tərəfində iqtisadçılar və ekoloqlar böyümə, inkişaf və davamlılıq məsələləri ilə necə məşğul olduqlarına dair fikir ayrılığına davam edirlər. Mən inkişaf, davamlı inkişaf, davamlı və effektiv azalma kimi anlayışlar arasındakı əlaqəni təqdim etmək niyyətindəyəm.

ÜDM artımı rifah göstəricisi ola bilməz. İqtisadi artım yalnız keyfiyyətli ola bilər və ya gəlir, sağlamlıq və təhsil (əsas ehtiyaclar) məsələlərinə, rifah və ya ətraf mühitə uyğunluğa aid olan hallarda yönəldilə bilər. Bu şəraitdə eko-davamlı səmərəli bölgü konsepsiyasının inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki ehtiyacların yerinə yetirilməsi malların istehsalını nəzərdə tutur, istehsal qaçılmaz olaraq bazar tərəfindən yaradılan mərkəzi bölgü və paylanmaya və/və ya qiymət dinamikasına müdaxilə edir. "Ağıllı iqtisadiyyat" anlayışı ilə, "Ağıllı iqtisadiyyat" anlayışı innovativ davamlı və eko-iqtisadi yanaşmada yeni iqtisadiyyatın bir sıra xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir: yüksək məhsuldarlıq iqtisadiyyatı, global iqtisadiyyatın inkişafı, rəqabət, iqtisadi tərəqqi, iqtisadi rifah, innovasiya, dayanıqlı iş yerləri, rəqəmsal iqtisadiyyat.

Ənənəvi iqtisadiyyatdan yeni iqtisadiyyata keçid iqtisadiyyatın qnoseologiyasına texnologiya və innovasiya fenomenologiyasının, informasiya və təbii mühitin mürəkkəbliyinin "ağıllı" anlayışına kompleks yanaşması üçün vacib olan inkorporasiya mərhələlərini müəyyən etməklə həyata keçirilir. iqtisadiyyat".

"Ağıllı iqtisadiyyat" anlayışı fərdin mövcud olduğu iqtisadi ölçü ilə şərtlənən həyat tərzinin təsadüfi və ya könüllü seçimi nəticəsində yaranan azadlıqlara nail olmaq məqsədi daşıyan prosesdir.

Məqalədə müəyyən edilən "ağıllı iqtisadiyyat" anlayışının müəyyənedici xüsusiyyətləri aşağıda təqdim olunur:

1. Bu, təkamül prosesidir: "ağıllı iqtisadiyyat" konsepsiyası iqtisadi artım konsepsiyasının həyat keyfiyyətinə və həyat səviyyəsinə yönəlmiş, inkişaf modelinin yeni dəyişənlərini özündə birləşdirən yeni keyfiyyət yanaşmalarını tələb edir: əsas ehtiyaclar, insan kapitalı, , insan hüquqları, rifah, icma həyatında

iştirak, insanın əsas azadlıqları: siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni, ləyaqət və tərəqqiyə hörmət (texnoloji tərəqqi, elmi tədqiqat);

2. Bu, fərdin və şəxsin olduğu kontekstual vəziyyətlərə uyğunlaşa bilən dinamik bir prosesdir cəmiyyət zaman və məkanda hərəkət edir;

3. Bu, bir-biri ilə əlaqəli üç ölçü ilə xarakterizə olunan çoxölçülü bir anlayışdır: iqtisadi (optimal hesab edilən müəyyən yaşayış səviyyəsinə nail olmaq üçün zəruri olan müəyyən gəlir əldə etməyə imkan verən iqtisadi resurslarla təchizat), sosial (səhiyyə və təhsilin optimal parametrlərinə nail olmaq), inkişafın keyfiyyət xarakteri və təhlükəsizlik vəziyyətinə nail olmaq, (fiziki və maddi) və psixomotivasiya (biliyin, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın təkamülü kontekstində fərdi inkişafı ilə bağlı fərdin daxili quruluşuna uyğun gələn subyektiv arqumentlərin qurulması)

4. Fond əxlaqi, mədəni, ənənəvi, siyasi, demokratik, istirahət əmrləri kompleksi ilə təmsil olunur;

5. İnsanlara yönəldilib: “ağıllı iqtisadiyyat” konsepsiyasının səbəbli sonu – sosial-iqtisadi və ekoloji siyasətin daimi uyğunlaşdırılması və korrektə edilməsi yolu ilə insanların həyat keyfiyyətinin, yaşayış şəraitinin, fərdin və cəmiyyətin yaradıcı tərəfinin daim yaxşılaşdırılması. həm icma səviyyəsində, həm də milli, regional və qlobal səviyyələrdə

6. Bu, iqtisadi resursların səmərəli bölüşdürülməsi prosesidir: iqtisadiyyatda sərvətlərin yaradılması prosesinə, habelə onun şəxsiyyət və cəmiyyət baxımından necə bölüşdürülməsinə nəzarət, məsələn: yoxsulluq, aclıq, ayrı-seçkilik, imkan bərabərsizliyi, gender bərabərsizliyi, uşaq ölümü, savadsızlıq və ya zorakılıq - və ya iqtisadi: işsizlik, layiqli iş şəraiti, tibbi sığorta sistemlərinə çıxış, təhsil, iş və sosial müdafiə;

7. Bu, bir tərəfdən gəlirdən rifah üçün necə istifadə ediləcəyi və faydalılığa əsaslanan üstünlüklər (imkanlar və funksiyalar) sistemində keyfiyyət dəyişənlərinin (azadlıqlar, hüquqlar) iyerarxiyasının necə qurulacağına dair fərdin seçimi/qərar verməsi prosesidir).

“Ağıllı iqtisadiyyat” konsepsiyasını inkişaf etdirərək, insan kapitalının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla İKT mütəxəssislərinin yaradıcı, innovativ potensialından istifadə etməklə əsaslı, dayanıqlı və inklüziv iqtisadi artım üçün sahibkarlığın stimullaşdırılması tədbirlərinin müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur.

“Ağıllı iqtisadiyyat” anlayışına sahibkarlıq nöqteyi-nəzərindən yanaşma bütövlükdə iqtisadiyyatın sosial-siyasi və iqtisadi integrasiyanın milli, regional kompleks forması kimi dərin təhlili kontekstində baş verir. “Ağıllı iqtisadiyyat” anlayışı ilə sahibkarlıq arasında əlaqə əmək bazarının mexanizminin başa düşülməsi yolu ilə əldə edilir ki, bu da bütövlükdə bazarın başa düşülməsini tələb edir.

Beləliklə, əmək bazarı məişət sektoru nöqteyi-nəzərindən həm istehsal qanunu, həm də istehlak qanunu üçün iş ehtiyacın təzahürüdür, iki sektorun hər biri eyni məqsəd üçün fərqli göstəricilərə malikdir: işdən gəlir əldə etmək və əməyin istismarı. Beləliklə, iş rentabellik baxımından təhlil edilir: əmək istehsal amillərinin və insan kapitalının istismarının iqtisadi mallar bazarının obyektini yaratdığını nəzərə alsaq, istehsalçı üçün xərc, fəhlə üçün gəlir, müəssisə üçün fayda.

İndiki iqtisadi və sosial-siyasi inkişaf şəraitində əmək bazarında bir sıra hadisələr baş verir ki, onların da mahiyyəti təhsil, mədəni heterojenlik, institusional parçalanma və ya hakimiyyətin güclənməsi; iqtisadi rıçaqlar vasitəsilə əmək və sahibkarlıq üçün əlverişli qaydaların yaradılması ilə bağlı, əsasən fiskal siyasət, təhsil siyasəti ilə məşğulluq siyasəti arasında bir-birini tamamlamağın olmaması.

Bu şəraitdə bütövlükdə əmək bazarının fəaliyyətində boşluğun yaranması və güclənməsi tamamilə təbiiidir. Konkret əmək bazarı adlanan onun obyekt, təzahür formaları nəzərə alınmaqla, eyni inkişaf dövründəki digər seqmentlə müqayisədə əmək bazarının konkret seqmentində baş verən dəyişiklikləri əks etdirən konsepsiyanın tətbiqi zəruri ola bilər. Bu konsepsiyanın əhəmiyyəti bir tərəfdən iqtisadiyyatın digər bazarları, digər tərəfdən isə əmək bazarının seqmentləri ilə müqayisədə əmək bazarının spesifikliyindədir. Beləliklə, tədqiqat və texnologiya sahəsindəki irəliləyişlərə görə dəyişən peşə standartlarına uyğun olaraq, əmək bazarının yeni seqmentini, yəni konkret əmək bazarını təşkil edən

digər peşələr də mövcuddur. Bununla belə, bir çox peşələr yox olur, bu halda əmək bazarının digər seqmentləri, daha doğrusu, digər spesifik əmək bazarları tərəfindən mənimsənilə bilməyən işçi qüvvəsi artıqlığı yaranır;

Əmək bazarının konkret seqmenti ilə üst-üstə düşən ixtisaslaşma, beləliklə, konkret əmək bazarını müəyyən edir. Ümumiyyətlə, iqtisadi məhsula ehtiyac yaranan kimi təklif də yaranır, müvafiq olaraq tələb və təklif, bazar arasında simbioz yaradır. Əmək bazarında sosial, psixoloji, institusional və qanunvericilik hadisələri işə olan tələbat ödənildikcə, istehsal olunan məhsullara tələbat yarandığıca intensivləşir, məhsuldar potensialın yaradılmasına, innovasiyalara və malların istehsalı üçün tədqiqata investisiyalarla eko - səmərəli mühitdə birləşir.

Xüsusi əmək bazarlarının inkişafını dəstəkləyən siyasətlər sahibkarlıq və innovasiyaya əsaslanan inkişaf siyasətinin bir növüdür. Sahibkarlığı təşviq etməklə biz yeni bazar ehtiyaclarını müəyyən edərək, alıcılıq qabiliyyətini artırmaqla məhsullara tələbi dəstəkləyərək və bununla da konkret əmək bazarı konsepsiyasını irəli sürə bilərik. Sahibkarlıq siyasəti sahibkarları dəstəkləməyə, onların ideyalarını və biznes baxışlarını mənalı və aktual edən həllərin tapılmasına yönəlib. Sahibkarlara iqtisadi və sosial həyatın bütün sahələrində rast gəlmək olar və onların tükənməz enerjisi bu sektorların hər birində özünü göstərir. Onlar insan cəmiyyətinin ən dinamik seqmentidir və daim özləri ilə cəlb edirlər. Sahibkarlar elmi ekspedisiyaların qabaqcılları, birja investorları, siyasi dissidentlər, şirkət və xeyriyyə təşkilatlarının təsisçiləri, miqrantlar və ixtiraçılardır. O, motivasiyalarını və enerji mənbələrini başa düşməyən qalan yoldaşları tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Təəssüf ki, bəzi insanlar sahibkar olaraq dünyaya gəlirlər, onları təlim proqramları vasitəsilə yetişdirmək mümkün deyil.

Hökumətin sahibkarla necə davranması həmin hökuməti müəyyən edir. İnkişaf etmiş ölkələr artıq sahibkarın onların iqtisadi və sosial inkişafında oynaya biləcəyi müsbət rolunu dərk ediblər. Onlar biznes üçün əlverişli iqtisadi sistem yaratdılar. Bütün bu ölkələrdə sahibkar qiymətləndirilir, həvəsləndirilir və dəstəklənir” (Lazarus , 1995).

Bu məqsədlə müəlliflər xüsusilə gənclər arasında elmdən daha çox fakt olan iqtisadi sahibkarlıq davranışının inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini dərk etmişlər. Bu, bir tərəfdən ideyadan praktikaya keçid sənəti, yaradıcılığa və innovasiyaya yanaşma, digər tərəfdən isə insanların və ümumilikdə icmaların şəxsi istifadəsi üçün səhnələşdirmədir. Sahibkar olmaq , istifadə edilmədikdə, zamanın dumanlarında itirilən bilən bir hədiyyədir. Biz, müəlliflər, sahibkarlıq istedadını aşkar etmək və dəstəkləmək istəyirik. Beləliklə, "ağıllı iqtisadiyyat" anlayışı ilə sahibkarlıq arasındakı əlaqə rifah vəziyyəti vasitəsilə görünür. Sahibkarlıq varlığın təsdiqindən başlayır inkişaf üçün institusional və iqtisadi ilkin şərtlər, lakin bu, davamlı ətraf mühit və inkişaf siyasətləri ilə tamamlayıcılığı tələb edir.

“Ağıllı iqtisadiyyat” anlayışı ətraf mühitə təsirsiz inkişafı nəzərdə tutur, inkişaf isə texnologiya, innovasiya, yaradıcılıq daxil olmaqla, göstəricilər arasında korrelyasiya funksiyasıdır. Coolman və Farrington (2010) iddia edirlər ki, inkişaf və davamlılıq arasında ziddiyyət var ki, bunun səbəbi inkişaf məqsədləri və ətraf mühit məqsədləri arasındakı qarışıqlıqdır. Bu cür çəşqinlik həttə Brundtland Hesabatında (1987) mövcuddur, məsələn, ətraf mühitin qorunmasının gələcək nəsillər üçün olduğu qədər indiki nəsil üçün də vacib olduğunu bildirir. Beləliklə, çəşqinliyin qarşısını almaq üçün indiki və gələcək nəsillər arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, Kuhlman və Farrington inkişaf və davamlılıq arasında fərq qoyurlar. İndiki (rifah) və gələcək nəsillərin ehtiyacları (davamlılıq) arasında tarazlıq yaratmaq lazımdır, lakin onların eyni sikkənin müxtəlif tərəflərini təmsil etdiyini iddia etməmək lazımdır.

İndiki nəsillər bizə gələcək nəsillərin ehtiyac duyduğu ətraf mühitin keyfiyyətini qorumaq üçün işlənilib hazırlanmalı olan üsullar və ya siyasətlər haqqında aydın təsəvvür yarada bilər. Bütün sual təbii kapitalın əvəz edilə bilməsi, yəni indiki ehtiyacları ödəmək üçün ondan nə qədər və/yaxud necə istifadə edərək biləcəyimiz ətrafında fırlanır. Coolman və Farrington iddia edirlər ki, zəif/güclü davamlılıq bu şəraitdə ziddiyyət təşkil etməməli, əksinə, bir-birini tamamlamalıdır: təbii kapitalın gələcək nəsillər hesabına istifadəsi indiki və gələcək nəsillərin rifahını yüksəldən kapital yaradır. Bu son dərəcə vacibdir və ekoloqlar və iqtisadçılar arasında, yaxşı məlumatlandırılmış ekoloji siyasətin işlənilib hazırlanması ilə qəbul ediləcək iqtisadi qərarlar arasında əməkdaşlıq hazırda həlledici olur.

“Ağıllı İqtisadiyyat” mahiyyətə işdən məmnunluq vəziyyətini, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın dəyərlərinə münasibətdə insanın tamlığını müəyyən edir: ağıllı iş yerləri, mallarla dolu bazar, istehsal amillərinin hərəkəti, texnologiya və məhsullara çıxış, elmi tədqiqatların, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə və tədqiqat kimi ictimai malların universallığı. Bu səbəbdən “ağıllı iqtisadiyyat” anlayışına başqa bir yanaşma marketinq elmi ilə, xüsusən də ən son marketinq inkişafı, kibermarketinq, neyromarketinq, virtual marketinq vasitəsilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat alətlər və marketinq strategiyaları da daxil olmaqla, makroiqtisadi və mikroiqtisadi yenidənqurma yaradır. Deyə bilərik ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, marketinq kompleksinin komponentlərindəki dəyişikliklər və onların qarşılıqlı əlaqəsi: məhsul getdikcə daha çox rəqəmsal texnologiyaları ehtiva edir və qeyri-maddi, rəqəmsal mallara çevrilə bilər, qiymətlər yeni xərc əsasında müəyyən edilir. strukturu və ödənişləri həyata keçirilir, daha çox və rəqəmsal paylama vasitələri və prosedurlarının köməyi ilə rəqəmsal şəkildə yenidən qurulur (məhsullar rəqəmsal olduqda, rəqəmsal kanallar vasitəsilə dərhal və heç bir xərc tələb etmədən paylanır) və tanıtım metodları və alətləri rəqəmsal olaraq yenidən nəzərdən keçirilir.

Paradiqma dəyişikliyi və e-marketinq (internet üzərindən həyata keçirilən marketinq fəaliyyətlərinə yönəldilmiş) və kibermarketinq (marketinq fəaliyyətləri həyata keçirilən marketinq fəaliyyəti kimi başa düşülür) kimi yeni terminlərin meydana çıxması nəzərə alınmaqla rəqəmsal texnologiyalar sahəsində dəyişikliklər proqnozlaşdırılır. rabitə və informasiya texnologiyalarının dəstəyi ilə həyata keçirilir).

Marketinq fəaliyyəti büdcələrinin onlayn marketinq kanallarına yönləndirilməsinə nail olunub. 2013-cü il Econsultancy and Responsy hesabatında marketinq şirkətlərinin təqribən 71%-nin rəqəmsal kanallar üzrə reklam büdcələrini artıracağı, 2013-cü ildə marketinq üçün ayrılan büdcələrin orta hesabla 28% artacağı və cavab verən şirkətlərin 70%-nin məzmun üzrə büdcələri olduğu təxmin edilir. 2013-cü ildə media.

2012-ci ildə mobil reklam təxminən 20 milyard dollar gəlir əldə edib (bunun 42%-i mobil mesajlaşma kampaniyalarından əldə edilib), hesablamalara görə, 4 milyon insan 350 milyarddan çox reklam göstərüb. Bununla belə, sosial media reklamı getdikcə artan bir sürət qazandı və şirkətlər tərəfindən üstünlük verilən e-poçt marketinqinin əsas formasına çevrilir.

NƏTİCƏ

"Ağıllı İqtisadiyyat" həm indiki, həm də gələcək üçün bir konsepsiyadır, çünki davamlılıq konsepsiyası vasitəsilə elmi tədqiqatlar, qabaqcıl texnologiya və ətraf mühitə qayğı ilə birlikdə innovasiya və yaradıcılığı təşviq edən siyasətlərə istinad edir. İstənilən yanaşma müasir iqtisadiyyat üçün, bütövlükdə iqtisadiyyatın subyektləri üçün qələbədir, bir şərtlə ki, terminin populyarlaşması məkan, zaman və fəaliyyət şərtlərini təmin etsin.

İnformasiya cəmiyyətində iqtisadi mühit getdikcə daha intellektli olur, marketinq alətləri və strategiyalarına güclü təsir göstərən təşkilatın fəaliyyətinin rəqəmsallaşdırılması istiqamətində danılmaz tendensiya nümayiş etdirir. Verilənlər bazasının intellektual və səmərəli idarə edilməsi firma səviyyəsində və makroiqtisadi baxımdan, o cümlədən “ağıllı iqtisadiyyat” konsepsiyası nöqtəyindən nəzərdən rəqəbatqabiliyyətliliyin ən mühüm şərtlərindən biri olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Building Smart Cities” Carol L. Stimmel Səh 15-27.
2. “Smart Cities for Sustainable Development” Ram Kumar Mishra, Ch Lakshmi Kumari, Sandeep Chachra, P.S. Janaki Krishna Səh 59-65.
3. “Smart Cities Critical Debates on Big Data, Urban Development, and Social Environmental Sustainability” Negin Minaei Səh 8-23.

4. “2021 International Conference on Big Data Analytics for Cyber-Physical System in Smart City” Mohammed Atiquzzaman, Neil Yen, Zheng Xu Səh 132-149.
5. “AI and IoT for Smart City Applications” Vincenzo Piuri, Rabindra Nath Shaw, Ankush Ghosh, Rabiul Islam Səh 78-79.
6. “Blockchain Technology and applications for Industry 4.0, Smart Energy, and Smart Cities” Nataa ivi, Matev Pustiek, Andrej Kos Səh 47-70.
7. “Explainable Artificial Intelligence for Smart Cities” Mohamed Lahby, Utku Kose, Akash Kumar Bhoi Səh 180-181.
8. “Beyond Smart Cities Creating the Most Attractive Cities for Talented Citizens” José A. Ondiviela Səh 77-81.
9. “The Platform Economy and the Smart City Technology and the Transformation of Urban Policy” Austin Zwick, Zachary Spicer Səh 140-148.
10. The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence Səh 37-40.
11. Understanding the Digital Economy: Data, Tools, and Research. Səh. 130-133.
12. Introduction to Digital Economics: Foundations, Business Models and Case Studies Səh. 90-99.

R.J.Abbasov

master student, Western Caspian University

Smart economy concept in smart cities

Abstract

The main issue regarding the functioning of development in terms of quality is to ensure the expansion and efficient distribution of coverage between the productive process and energy consumption, non-renewable resources, desertification and non-sustainable emissions. All these actions limit the economy and its ability to help reduce inequality. The attempt to meet the needs of the present generation without prejudice to the ability of the next generation to satisfy their own needs equally remains central and problematic (1987 Brundtland Commission). There is no type of sustainability that economists and ecologists can adapt their theories about development; at the same time, ecologists and economists still disagree on how they understand the approach to growth, development, and sustainability.

Keywords: *smart economy, sustainable development, Smart Cities, Economic Development, Economy of the future.*

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ AĞILLI ŞƏHƏR/KƏND LAYİHƏLƏRİN TƏDBİQİNİN SOSIAL İQTISADI NƏTİCƏLƏRİ

Xülasə

"Ağıllı şəhər" in digər şəhərlərdən fərqi bütün infrastrukturun elektronlaşdırılması və böyük məlumat bazasının yaradılmasıdır. Bu məlumat toplusu əsasında bütün şəhər üzrə xərclərin və əhəlinin yaşayış keyfiyyəti üzrə səmərəlilik artırılır. Dünyada bu tipli kəndlərin yaradılmasında ilk məqsədlərdən biri insanların şəhər yerlərinə axının qarşısını almaqdır. Yəni kənd yerlərində insanlara elə şərait yaradılır ki, onların şəhərdəki bütün xidmətlər kənddə də olur. İkinci vacib məqam isə "Ağıllı kənd" insanlara kəndə şəhərə nisbətən daha çox pul qazanmaq imkanları yaradır.

Açar sözlər: ağıllı şəhər, ağıllı kənd, innovasiya, inkişaf.

GİRİŞ

Azərbaycan 44 gün davam edən müharibədə parlaq zəfər qazanaraq öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Bu hərbi-siyasi zəfərin ardından işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ilkin tədbirdən biridə odur ki, burada təmir tikindi işləri düzgün formada aparılsın və geri qayıdan əhali üçün əlverişli şərait və yaşayış zonaları olsun. Reallıq budur ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə təmir bərpa işlərinin aparılması istiqamətində sistemli fəaliyyət müvəffəqiyyətlə davam etdirilir. Qarabağda aparılacaq quruculuq işləri ölkə iqtisadiyyatına çoxsaylı yeniliklər gətirəcək. Prezident İlham Əliyev çıxışlarında da bəyan etmişdir ki, Böyük Qayıdış keyfiyyətli yeni bir həyata qayış olacaqdır.

30 il əvvəl evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalmış əhali, hətta yaşayış üçün vacib olan əşyalarını belə götürməyə macal tapmadan öz evlərini tərk etmiş həmin əhaliyə layiqli həyat şəraiti ilə təmin olunmuş müasir şəhər və kəndlərə qayıdacaqlar. Həmin şəhər və kəndlər dünya praktikasına əsaslanaraq ağıllı konstruksiya ilə həyata keçiriləcəkdir. Bu işlər hərbi əməliyyatlar bitdikdən dərhal sonra həyata keçirilməyə başlamışdır.

Dekabrın 23-də Prezident İlham Əliyevin Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonlarına səfəri zamanı Gülübird SES-in açılışı, eləcədə Ağalı kəndində tədbiq olunacaq "ağıllı kənd" layihəsinin hazırlanması, həmin ərazilərin dünya standartlarına cavab verən üsullarla həyata keçirilməsi və bu işlər üçün dövlət qurumlarını səfərbər olunduğu göstərilir. Bunlar isə Qarabağın yaxın gələcəkdə dünya ölkələri arasında "ağıllı region" kimi tanınacağına şərait yaradır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə rabitə xidmətləri aşağıdakı tələblər üzrə təşkil olunacaqdır:

1. Bərpa və yenidənqurma işləri çərçivəsində ən müasir texnologiyaların və innovativ yanaşmalar tətbiq olunacaq;

2. Yaradılmış optik şəbəkə Telefoniya, "DATA", internet xidmətlərindən əlavə aşağıda qeyd olunmuş xidmətlərin müasir dünya standartlarına uyğun təşkil edilməsinə zəmin yaradacaqdır: • Nəqliyyatın intellektual idarə olunması • "Ağıllı şəhər" və "Ağıllı kənd" • Video-müşahidə və video-nəzarət sistemləri • "Radar" sistemləri • Azad internet zonaları və s.

3. EATS və poçt şöbələrinin bir inzibati binada ("Rabitə evi") yerləşdirilməsi, eyni zamanda bu inzibati binaların ətrafında mobil şəbəkə avadanlıqlarının yerləşdirilməsi üçün qüllələrin tikintisi nəzərə alınacaq;

4. Çəkilməsi nəzərdə tutulan şəhərlərarası magistral optik kabellərin tutumu imkan verəcək ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə telefoniya, "DATA", internet və kabel televiziya xidmətlərinin çatdırılması mümkün olacaq.

5. Mobil operatorlara işğaldan azad edilmiş ərazilərin keyfiyyətli mobil rabitə xidmətləri ilə əhatə olunması üçün bərabər şərtlər yaradılacaq, abunəçilərin mobil rabitə xidmətlərinə olan tələbatının təmin ediləcək;

6. Tələbatla uyğun olaraq yüksək sürətli genişzolaqlı internet xidmətinin (ümumi şəbəkə üzərindən 100 Mbit/s-dək və ayrılmış xətlə 1 Gbit/s-dək) göstərilməsi mümkün olacaq;

7. Yaşayış məntəqələrinin "Evədək optika" prinsipi ilə kabelləşdirilməsi və multimedia (telefon, internet və İP-TV) xidmətləri təşkil ediləcək

8. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikiləcək EATS-lərdə "PON" (Passive Optikal Network) texnologiyası həyata keçiriləcək. Bu da hər abunəçiyə fiber-optik lif üzərindən multixidmət şəbəkəsinə genişzolaqlı qoşulma imkanı, yəni bir optik lif üzərindən yüksək keyfiyyətli telefoniya, internet və TV verilməsi deməkdir.

9. Telekommunikasiya şəbəkəsində magistral birləşmələrin alternativliyi təmin ediləcək;

10. Hər bir rayonda poçt filialının, müştəri xidmətləri şöbələrinin, kənd yaşayış məntəqələrində isə əhali sayına uyğun olaraq kənd poçt şöbələrinin fəaliyyətinin təşkil edilməsi, poçt və maliyyə xidmətləri göstəriləcək;

11. Dövlət idarəçiliyi, ölkənin müdafiəsi, milli təhlükəsizliyi və ictimai asayişin qorunmasında rabitə xidmətlərinə tələbatın ödənilməsinə zəruri şərait yaradılacaq; 12. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə televiziya və radio yayımları mərhələlərlə bərpa ediləcək, DVB-T2 standartlı HD formatında rəqəmli TV, İP-TV/OTT, DAB+ standartlı rəqəmli radio yayımlarının, DVB-S/S2 standartında "Azerspace" peyki üzərindən Azərbaycan radio-TV proqramlarının paket yayımının və rəqəmli İP radio-rele xətti təmin olunacaq;

13. Dövlət idarəçiliyi, ölkənin müdafiəsi, milli təhlükəsizliyi və ictimai asayişin qorunmasında rabitə xidmətlərinə olan tələbatın ödənilməsinə müvafiq şərait yaradılacaq.

14. Efirə radionəzarətin və radiotezlik idarəçiliyinin təşkili məqsədi ilə müvafiq infrastrukturun (xidmət olunmayan radiomonitorinq stansiyalarının) qurulması və efir məkanının təhlükəsizliyi təmin ediləcək;

15. Telekommunikasiya şəbəkələri, vasitələri və qurğularının fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təchizatı təmin olunacaq;

16. Telekommunikasiya operatorları və provayderləri tərəfindən göstərilən xidmətlərin dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün ehtiyat enerji mənbələri yaradılacaqdır.

Füzuli rayonun. Füzuli rayonunda erməni işğalına qədər pambıqtəmizləmə, yağ-pendir və dəmir-beton məmulatı zavodları, toxuculuq fabriki, daş karxanası, üzüm emalı müəssisələri fəaliyyət göstərmiş, iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil etmişdir. Münaqişə öncəsi rayonda taxılçılıq, heyvandarlıq, üzümçülük, qoyunçuluq, quşçuluq, baramaçılıq geniş inkişaf etmiş, 65 kolxoz və sovxoz, 12 fermer təsərrüfatı, 11 üzüm emalı müəssisəsi və s. fəaliyyət göstərmişdir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 85 min hektar, ondan suvarılan torpaqlar 24 min hektar, otlaq sahələri 50,9 min ha təşkil etmişdir. İşğaldan əvvəl təsərrüfatlarda 17,6 min baş qaramal, 70 min baş qoyun və keçi saxlanılırdı.

Kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, rayonda tikinti trest, 6 nəqliyyat təşkilatı, 13 sənaye müəssisəsi və s. fəaliyyət göstərirdi. Füzuli rayonu 1970-ci ildən böyük inkişaf yolu keçmiş, işğala qədərki dövr ərzində sənaye və müasir kənd təsərrüfatı rayonuna çevrilmişdi. Füzuli rayonunun kənd təsərrüfatının dinamik inkişaf etdiyi rayonlarımızdan olduğunu nəzərə alaraq, kənd təsərrüfatının bitkiçilik, heyvandarlıq, arıçılıq sahələrinin inkişafına investisiyaların ayrılması, müvafiq əkin sahələrinin, üzümlüklərin salınması, iri və xırdabuynuzlu heyvandarlıq təsərrüfatları və heyvandarlıq müəssisələrini təmin edən yem istehsalı zavodunun yaradılması, yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafı istiqamətində çörək zavodunun, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı (süd emalı, ağartı məhsullarının istehsalı,ət

məhsullarının emalı) və istehsalı müəssisələrinin, gön-dəri emalı müəssisələrinin yaradılması təklif olunur.

Füzuli rayonunda ümumi ehtiyatları 58, 8 min m³ olan və mişar daşı istehsalına yararlı istismar olunan 2 (Dövlətyarlı, Dilağarda) əhəngdaşı; kərpic-kirəmit istehsalına yararlı 11,2 min m³ ehtiyatlara malik Kürdmahmudlu gil; ehtiyatları 13053 min m³ olan Quruçay qum-çınqıl qarışığı yataqlarının olduğunu nəzərə alaraq, tikinti materiallarının istehsalının təşkili üçün kərpic zavodu, qum-çınqıl istehsalı zavodu, mişar daşı istehsalı zavodu, əhəngdaşı istehsalı zavodunun tikintisi və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yenidənqurma və bərpa işlərinin sürətli təşkili məqsədilə tikinti sektoru üzrə müəssisələrin qurulması prioritetləşdirilə bilər. Rayonunun ərazisi tarix, mədəniyyət və memarlıq abidələri, mağara və kurqanlar, çoxlu sayda türbə, qəbirüstü abidələrlə zəngin olduğunu, Eneolit, Tunc, və orta əsrlərə aid qədim yaşayış yerləri, çoxlu dairəvi tikintilər, divar qalıqları aşkar edildiyini nəzərə alaraq bölgədə tarix-diyarşünaslıq və kənd turizmi sektorunun inkişafı üçün investisiyalar da nəzərdə tutula bilər. Bundan əlavə, keçmiş təmas xətti, dağıdılmış şəhər və kəndlərin qalıqları qara turizm üçün geniş istifadə potensialına sahibdir.

Qara turizm erməni işğalı zamanı törədilmiş vandalizmin səviyyəsini nümayiş etmək üçün birbaşa vasitə olacaqdır. Füzuli rayonunun Dövlətyarlı kəndində “Ağıllı kənd” layihəsinin icrasına başlanılmışdır. Yaşıl və alternativ enerjinin, "ağıllı idarəetmə" sisteminin tətbiq ediləcəyi layihə çərçivəsində əsasən üç, dörd və beşotaqlı olmaqla, ümumilikdə ilkin mərhələdə 450 evin inşası nəzərdə tutulur. Burada, həmçinin məktəb və uşaq bağçasının tikilməsi, ərazilərin abadlaşdırılması, kəndin ətrafında isə “Ağıllı kənd” təsərrüfatı sahəsinin inkişaf etdirilməsi planlaşdırılır. Layihəyə əsasən özəl investisiyalar hesabına alternativ enerji mənbəsi kimi 50 meqavat gücündə “günəş paneli tarlası”, müasir kartofçuluq və quşçuluq müəssisələrinin, eləcə də ağıllı turizm həllərinin tətbiqi vasitəsilə kənd turizm və otel infrastrukturunun formalaşdırılması, ixrac yönümlü balıqçılıq təsərrüfatının qurulması nəzərdə tutulur.

“Ağıllı kənd” layihəsi çərçivəsində ümumilikdə 200-ə qədər daimi və 300-dək mövsümi iş yerlərinin yaradılması nəzərdə tutulur ki, bu da regionda məşğulluğun və əhalinin sosial rifah halının daha da yaxşılaşmasına xidmət edəcəkdir.

Zəngilan rayonu əsasən üzümçülük taxılçılıq və tütünçülük üzrə ixtisaslaşmış, həmçinin burada heyvandarlıq, ipəkçilik də inkişaf etmişdi. Rayonda texniki peşə məktəbi, Qotursu sağlamlıq zonası, 142 ticarət obyekti, 49 ictimai-iaşə obyekti, 2 şarab zavodu, konserv zavodu, toxuculuq sexi, kərpic zavodu, çörəkbişirmə zavodu, çınqıl zavodu, 2 asfalt zavodu, su nasos stansiyası kompleksi, 3 su nasos stansiyası, 8 dəmir yolu vağzal, Mincivan deposu, quşçuluq fabriki, mal-qara kökəltmə kompleksi, 3 400 hektar üzüm bağı, 6 süni su tutarı fəaliyyət göstərmişdir.

Zəngilan rayonun geostrateji mövqeyi, unikal təbii iqlimi və rayon ərazisində mövcud təbii ehtiyatlar - Vejnəli qızıl-mis yatağı, Oxçuçay, Zəngilan, Daşbaşı-Ərgürüm əhəngdaşı, Bartaz I və Bartaz II porfirit daşı, Zəngilan gil və qum-çınqıl, Qotursu və Turşsu mineral su ehtiyatları yataqlarının imkanları burada müxtəlif sahələr üzrə iqtisadi fəaliyyətin təşkilinə imkan yaradır. Eyni zamanda, Zəngilan rayonunda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, eləcə də dağ mədən sənayesinin təşkili, tikinti sektorunun, turizm və mədəni sahələrin inkişafı üzrə geniş potensialdan yararlanmaq mümkündür. Qeyd olunanları nəzərə alaraq rayon ərazisində kənd təsərrüfatı sahəsində arıçılıq, bitkiçiliklə bağlı dənli və paxlalı bitkilər, tütün, tərəvəz, bostan bitkiləri, kartof əkini, mikro, kiçik, orta və iri heyvandarlıq təsərrüfatların qurulmasının dəstəklənməsi təklif edilir.

Kənd təsərrüfatının potensialından istifadə edərək yüngül və qida sənayesi üzrə konserv, çörək zavodlarının, ət, süd və müasir tipli yem emalı, eləcə də xalça istehsalı müəssisələrinin yaradılması, mədənçıxarma sənayesi üzrə geoloji kəşfiyyat işləri aparılmaqla Vejnəli qızıl-mis yatağının işlənməsinə investisiya yönəldilməsi ilə yanaşı, 6 618 min m³ həcmində üzlük daşı ehtiyatı, 129 mln. ton əhəngdaşı və 6 024 min ton Qırmadaş ehtiyatına malik Oxçuçay və Daşbaşı-Əsgürüm əhəngdaşı yataqlarının, 28 943 min m³ porfirit ehtiyatına malik Bartaz-I və Bartaz-II, 1 102 min m³ gil ehtiyatına və 17 367 min m³ qum-çınqıl qarışığı ehtiyatına malik yataqların imkanları əsasında tikinti materialları istehsalı

sənayesinin inkişafı məqsədilə müəssisələrin qurulması təklif olunur. Unikal təbii iqlimi nəzərə almaqla (Çinar meşəsi, daimi axar sulu 4 çay, mineral sular və s.) ərazidə müalicəvi, dağ-eko, aqroturizm və mədəni turizmin (mədəni irs abidələrinin bərpasından sonra) bərpasına investisiyaların yönəldilməsi mümkündür.

Zəngilan rayonunun coğrafi mövqeyini nəzərə alaraq (qonşu ölkələrlə həmsərhəd, dəmir yolu, hava limanı, Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi, digər nəqliyyat yollarının kəsişməsində yerləşməsi), onun xüsusi olaraq Qarabağ regionunun, həm də Azərbaycanın digər bölgələrinin müxtəlif sahələrdə fəaliyyəti və inkişafı üçün mühüm rol oynayacağı səbəbindən burada iri həcmli nəqliyyat-logistika mərkəzinin, sənaye məhəllələrinin yaradılması təklif olunur. Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları cəmiyyətin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Bu texnologiyaların kompleks şəkildə istifadəsi və məlumatların təhlili şəhər və kənd mühitində daha ağıllı və operativ qərarların verilməsinə imkan yaratmaqla bütün xidmət və obyektləri vahid sistemdə birləşdirib səmərəli idarəetməni təmin edir.

Məlum olduğu kimi, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə müasir çağırışlara cavab verən və beynəlxalq standartlara əsaslanan “Ağıllı kənd” yeni inkişaf modelinin icrasına Zəngilanın Ağalı kəndində başlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə həyata keçirilən “Ağıllı kənd” layihəsinin icrası 5 komponent üzrə həyata keçirilir: yaşayış, istehsal, sosial xidmətlər, “ağıllı kənd təsərrüfatı” və alternativ enerji sahələri. Hazırda layihə çərçivəsində innovativ tikinti materiallarından istifadə edilməklə 200 fərdi evin tikintisi başa çatmış və bütün mühəndis kommunikasiya, isitmə sistemləri də ağıllı texnologiyalar əsasında qurulmuşdur.

Ağalar kəndində həyata keçirilən “ ağıllı kənd” layihəsi. İlk “ağıllı kənd” layihəsinin təməli 2021-ci ilin aprelində Prezident İlham Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. “ Ağıllı kənd” layihəsinin icrası ilə bağlı 110 hektardan çox ərazidə tikinti işləri aparılır. İnnovativ tikinti materiallarından istifadə olunmaqla tam izaliyaya olunmuş 200 fərdi evin, ikimərtəbəli dörd qeyri-yaşayış binasının, 360 şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuş məktəbin və 60 uşaq bağçasının tikintisi sürətlə davam etdirilir. Kənddə yaradılacaq “ Ağıllı məktəb” də distant təhsilin aparılması üçün bütün imkanlar olacaq. Burada kənd təsərrüfatı işlərinin təşkili və inkişafı üçün bir sıra lazımi işlər görülməkdədir. Artıq kənd təsərrüfatı məhsulların istehsalı məqsədi ilə istifadə olunacaq ərazilərdə “ ağıllı kənd” layihəsi çərçivəsində plan hazırlanıb həmin plana əsasən təsərrüfatda müasir suvarma sistemlərindən istifadə olunacaq.

Zəngilan rayonunun coğrafi mövqeyini nəzərə alaraq (qonşu ölkələrlə həmsərhəd, dəmir yolu, hava limanı, Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi, digər nəqliyyat yollarının kəsişməsində yerləşməsi), onun xüsusi olaraq Qarabağ regionunun, həm də Azərbaycanın digər bölgələrinin müxtəlif sahələrdə fəaliyyəti və inkişafı üçün mühüm rol oynayacağı səbəbindən burada iri həcmli nəqliyyat-logistika mərkəzinin, sənaye məhəllələrinin yaradılması təklif olunur. Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları cəmiyyətin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Bu texnologiyaların kompleks şəkildə istifadəsi və məlumatların təhlili şəhər və kənd mühitində daha ağıllı və operativ qərarların verilməsinə imkan yaratmaqla bütün xidmət və obyektləri vahid sistemdə birləşdirib səmərəli idarəetməni təmin edir. Məlum olduğu kimi, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə müasir çağırışlara cavab verən və beynəlxalq standartlara əsaslanan “Ağıllı kənd” yeni inkişaf modelinin icrasına Zəngilanın Ağalı kəndində başlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə həyata keçirilən “Ağıllı kənd” layihəsinin icrası 5 komponent üzrə həyata keçirilir: yaşayış, istehsal, sosial xidmətlər, “ağıllı kənd təsərrüfatı” və alternativ enerji sahələri.

Müasir şəhərsalma standartlarının tətbiqi, küçələrin “ağıllı” işıqlandırılması, isti və soyuqadavamlı ekoloji evlərin inşası, məişət tullantılarının idarə olunması, su elektrik stansiyalarının, günəş paneli stansiyalarının quraşdırılması, bioqaz enerjisindən istifadə. habelə əhalinin yeni “dəyər zənciri” prinsipləri əsasında məşğulluğunun təmin edilməsi kimi amillər bu konsepsiyanın əsas elementlərindən hesab edilir.

NƏTİCƏ

Ümumilikdə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə innovativ və ətraf mühitə dost texnologiyalar, müasir şəhərsalma prinsipləri əsasında yaşayış məntəqələrinin salınması, əhaliyə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin, təhlükəsizliyinin və səmərəliliyinin artırılması, habelə həmin xidmətlər üzrə mövcud resursların effektiv istifadəsi şəhər və kənd yerlərində dayanıqlı inkişafı və iqtisadi artımı şərtləndirməklə regionun sosial-iqtisadi inkişafına xidmət edir.

Füzuli rayonu “Ağıllı kənd” layihəsi çərçivəsində ümumilikdə 200-ə qədər daimi və 300-dək mövsümi iş yerlərinin yaradılması nəzərdə tutulur ki, bu da regionda məşğulluğun və əhalinin sosial rifah halının daha da yaxşılaşmasına xidmət edəcəkdir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə müasir çağırışlara cavab verən və beynəlxalq standartlara əsaslanan “Ağıllı kənd” yeni inkişaf modelinin icrasına Zəngilanın Ağalı kəndində başlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə həyata keçirilən “Ağıllı kənd” layihəsinin icrası 5 komponent üzrə həyata keçirilir:

- yaşayış,
- istehsal,
- sosial xidmətlər,
- “ağıllı kənd təsərrüfatı”
- alternativ enerji sahələri.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Lee, J.H.; Hancock, M.G.; Hu, M.-C. Towards an Effective Framework for Building Smart Cities: Lessons from Seoul and San Francisco. Technol. Forecast. Soc. Chang. 2014, 89, 80–99. [CrossRef]
2. Ramu, S.P.; Boopalan, P.; Pham, Q.-V.; Maddikunta, P.K.R.; Huynh-The, T.; Alazab, M.; Nguyen, T.T.; Gadekallu, T.R. Federated Learning Enabled Digital Twins for Smart Cities: Concepts, Recent Advances, and Future Directions. Sustain. Cities Soc. 2022, 79, 103663. [CrossRef]
3. Bokhari, S.A.A.; Myeong, S. Use of Artificial Intelligence in Smart Cities for Smart Decision-Making: A Social Innovation Perspective. Sustainability 2022, 14, 620. [CrossRef]
4. Vesco, A.; Ferrero, F. (Eds.) Handbook of Research on Social, Economic, and Environmental Sustainability in the Development of Smart Cities; Advances in Environmental Engineering and Green Technologies; IGI Global: Hershey, PA, USA, 2015; ISBN 978-1-4666-8282-5.
5. Duygan, M.; Fischer, M.; Pärli, R.; Ingold, K. Where Do Smart Cities Grow? The Spatial and Socio-Economic Configurations of Smart City Development. Sustain. Cities Soc. 2022, 77, 103578. [CrossRef]
6. Esashika, D.; Masiero, G.; Mauger, Y. An Investigation into the Elusive Concept of Smart Cities: A Systematic Review and Meta-Synthesis. Technol. Anal. Strateg. Manag. 2021, 33, 957–969. [CrossRef]

G.Guliyeva

PhD in Economics, Center for Analysis and Communication of Economic Reforms

N.Asgarova

master student

Socio-economic results of application of smart urban / rural projects in liberated territories

Abstract

The difference of the "Smart city" from other cities is the electronicization of the entire infrastructure and the creation of a large database. On the basis of this data set, the efficiency of spending

and the quality of life of the population is increased throughout the city. One of the first goals in the creation of this type of villages in the world is to prevent the flow of people to urban areas. In other words, conditions are created for people in rural areas, so that all the services they have in the city are also available in the village. The second important point is that "Smart Village" provides more opportunities for people to earn more money in the village than in the city.

Keywords: *Smart city, smart village, innovation, development.*

UOT: 336.22

K.N.Bağirova
magistrant, Qərbi Kaspi Universiteti,
İqtisadiyyat Nazirliyi yanında
Milli Gəlirlər Baş İdarəsi, Dövlət vergi müfəttişi
kamala.baghirova86@gmail.com

AZƏRBAYCANIN VERGİ-BÜDCƏ SFERASI VƏ BURADA İNTELLEKTUAL SİSTEMLƏRİN TƏTBİQİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın vergi sahəsində aparılan islahatlar, vergitutma vəzifələri, büdcə siyasəti, Azərbaycanın vergi sistemində əsaslı dəyişikliklərin beynəlxalq təcrübəsi, Azərbaycan Respublikasının vergi sferasında intellektual informasiya texnologiyalarından istifadə məsələləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *vergi, büdcə, intellektual sistemlər, məcəllə, sfera.*

Azərbaycanın vergi-büdcə (fiskal) sistemində əsaslı islahatlar Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra baş verdi. Vergi orqanlarının qarşısında vergi sistemini təkmilləşdirmək vəzifəsi qoyulmuşdu. Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən iqtisadi islahatların əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Bu günki gündə, Azərbaycanda vergilər dövlətin əsas maliyyə sahəsinə çevrilməkdədir. Vergilər sayəsində bu gün bütün dünya ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi formalaşır.

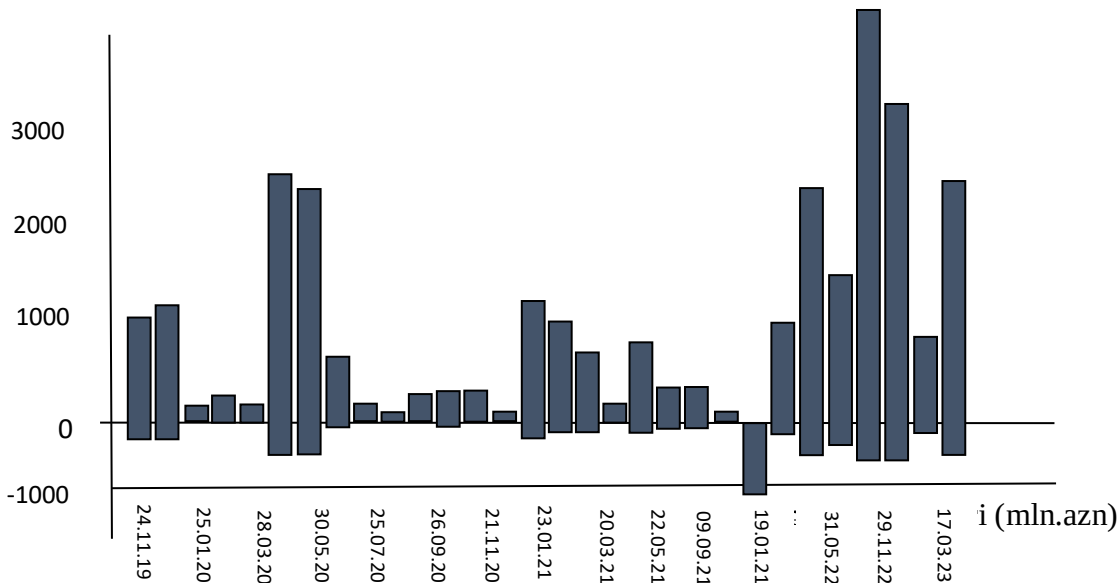
Hazırda Azərbaycan Respublikasında vergi qanunvericiliyinin və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində fəal iş aparılır. Bu istiqamətdə uğur həm də toplanmış təcrübəni ümumiləşdirmək, onu mövcud xarici təcrübə ilə müqayisə etmək, uğurları və yanlış hesablamaları müəyyən etmək nə dərəcədə mümkün olmasından asılıdır.

Mövcud normativ aktların məzmununu təhlil edərək, onların Azərbaycanın müasir siyasi, hüquqi, sosial və iqtisadi sisteminin tələblərinə uyğunluğunu aşkar edirik. Azərbaycan və xarici vergitutmanın ümumiləşdirilməsi və təhlili əsasında əsas anlayışlar, prinsiplər və vergi sistemləri nəzərdən keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 11-ci maddəsinə əsasən vergi dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətini maliyyə cəhətdən təmin etmək məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan vəsaitlərin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi və əvəzsiz ödənişdir. Vergitutma əhalinin, regionların, sənaye sahələrinin, ölkənin sosial, iqtisadi, elmi-

texniki problemlərinin həlli üçün zəruri olan vəsaitlərin əldə edilməsi və dövlətin əlində cəmləşdirilməsi məqsədi daşıyır. Vergilər həm də dövlətin bazar iqtisadiyyatına təsir göstərdiyi iqtisadi rıçaqlardan biridir.

Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti Azərbaycan Respublikasının vahid maliyyə və büdcə siyasəti çərçivəsində dövlətin vergi siyasətini, vergilərin və dövlət büdcəsinə digər daxilolmaların vaxtında və tam yığılmasını təmin edən və dövlət nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. (4)

İnvestisiyaların və vəsaitlərin bölgüsünün kəmiyyət və keyfiyyəti əmək və kapitala oxşar, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsini təşkil edən xarici və daxili amillərə oxşar iki bir-birini tamamlayan amildir. Bacarıqlı büdcə siyasəti davamlı iqtisadi artımın əsas şərtlərindən biri kimi yüksək investisiya reytingi əldə etmək üçün əsas şərtlərdən biridir. Səmərəli büdcə siyasətinin aparılması ölkənin investisiya cəlbediciliyinin artırılması şərtidir. Azərbaycan kimi sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyata malik dövlət dünya bazarında digər ölkələrin iqtisadiyyatı ilə rəqabət apara bilmək üçün sərəncamında iqtisadi alətlər arsenalına sahib olmağa çalışır. Təcrübə göstərdi ki, bu cür siyasət öz bazarını qoruya bilən daha rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyata malik dövlətlər üçün faydalıdır.

Dayanıqlı iqtisadi artımın əsas prinsiplərindən biri kimi yüksək investisiya reytingi əldə etmək üçün əsas şərtlərdən biri sağlam büdcə siyasətidir. Səmərəli büdcə siyasətinin aparılması ölkənin investisiya cəlbediciliyinin artırılması şərtidir.

Azərbaycanda vergi siyasətinin strateji məqsədi dövlətin əsas funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün vəsaitə olan tələbatını kifayət qədər ödəyən, habelə iqtisadiyyatın istehsal sektorunu, kiçik biznesi, kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafını stimullaşdıran belə bir vergi sisteminin qurulması idi. Vergi siyasəti əsasən ölkədə investisiya mühitini müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində göstərilir ki, vergi sistemi sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi təkmilləşdirilir. Lakin bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyində əsaslı dəyişikliklərə ehtiyacın olmasının bir neçə səbəbi var: siyasi - demokratik islahatların inkişafı, yeni qanunvericilik aktlarının qəbulu, yerli və regional hakimiyyət orqanlarının müstəqilliyinin real artması və bunun nəticəsində müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsi və vergi ödəyiciləri ilə dövlət arasında münasibətlərin dəyişməsi; iqtisadi - maliyyə və fond bazarları, sığorta xidmətləri bazarı kimi yeni iqtisadi və maliyyə strukturlarının yaranması, Azərbaycan və dünya iqtisadiyyatlarının bir-birinə nüfuz etməsi, Azərbaycan Respublikasında gedən iqtisadi proseslərə və onların inkişaf perspektivlərinə kənardan təsir göstərmək

cəhdləri; hüquqi - yeni hüquqi institutların təzahürü, vergi və mülki qanunvericiliyin uyğunsuzluğu, qanunların qeyri-müəyyən şərhinə imkan verən və vergitutmadan yayınmağın yollarını tapmağa imkan verən normativ hüquqi aktların mövcudluğu.

Azərbaycanın vergi sistemində islahatların aparılmasında əsas prinsip - təkamüldür, yəni vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan addımların balanslaşdırılmış ardıcılığı, və bu da yığılmış təcrübəni və iqtisadi inkişaf səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə itirmədən nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmağa imkan verəcəkdir. Ölkənin vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri bunlardır: bütün maliyyə ili ərzində bütün vergi və ödənişlər sisteminin vahidliyini, ardıcılığını və dəyişməzliyini təmin edən sabit vergi sisteminin qurulması; vergi sisteminin maksimum sadələşdirilməsi, birmənalı şərhə malik olmayan normaların qanunlardan və normativ aktlardan çıxarılması; vergilərin ümumiləşdirilməsi yolu ilə onların sayının azaldılması və mühüm gəlir gətirməyən bəzi vergilərin ləğv edilməsi; vergi dərəcələrinin azaldılması yolu ilə vergi təzyiqinin yumşaldılması, əqlabatan səviyyədə vergi güzəştlərinin təmin edilməsi; vergitutma bazasının dəqiq müəyyən edilməsi ilə məhsul istehsalçıların vergi yükünün yüngülləşdirilməsi və ikiqat vergitutmanın qarşısının alınması; birbaşa və dolaylı vergilərin optimal kombinasiyası; sabit vergi bazasına malik əmlak vergilərinin rolunun gücləndirilməsi; təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyəti ilə bağlı real xərclərinin vergiyə cəlb edilməsinin maksimum uçuotu; güzəştlərin azaldılması və ümumi vergitutma rejimindən kənarlaşdırılması; fiziki şəxslərin gəlir vergisinin təkmilləşdirilməsi; vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər barədə vergi ödəyicilərinin vaxtında məlumatlandırılması, vergilərin hesablanması və ödənilməsi sahəsində məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi onun tərkib hissəsi olan vergilərin ödənilməsində könüllülük prinsipinin inkişafı; vergi nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması. Azərbaycan Respublikasında vergi sisteminin transformasiyasında ən mühüm addım 2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsi olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin əsas məqsədi vergi sistemində islahatların aparılması və təkmilləşdirilməsi üzrə vahid konsepsiyanın yaradılmasıdır. O, vergitutmanı və ümumiyyətlə, vergi siyasətini tənzimləyən bütün hüquqi müddəaları toplayır və sistemləşdirir. Qanunvericilər sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmaq və bununla da vergitutma bazasının genişləndirilməsi məqsədilə vergilərin liberallaşdırılması yolunu tutmuşlar.

2008-ci ilin sonunda Milli Məclis 2009-cu il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” qanun qəbul edib. (2) Vergi Məcəlləsində bütün diqqət büdcənin gəlir hissəsinin doldurulması üçün vəsaitlərin cəlb edilməsi məsələsinə yönəldilir. Vergi Məcəlləsində amortizasiya ayırmaları qaydasında əsaslı dəyişiklik son dərəcə əhəmiyyətlidir. Fərdi əvəzinə, amortizasiyaya məruz qalan əmlakın bir neçə kateqoriyaya birləşdirildiyi qrup standartlarının tətbiqi istifadə olunur. Bir kateqoriyaya binalar, tikililər, digər kateqoriyaya maşınlar, avadanlıqlar və kompüterlər, üçüncü kateqoriyaya isə nəqliyyat vasitələri və s. daxildir.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində əsaslı dəyişikliklər həyata keçirilərkən beynəlxalq təcrübədən geniş istifadə edilir. Bu sahədə Vergilər Nazirliyi Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, ATƏT və digər qurumlarla sıx əməkdaşlıq edir. Bələdiyyə vergi orqanlarının hüquq və vəzifələrinin müəyyənəşdirilməsində də dəyişikliklər olacaq. O cümlədən, bələdiyyələrin vergi orqanları tərəfindən stolüstü və səyyar yoxlamalar, vergi ödəyicilərinin uçuotu aparılacaq, vergi borclarının ödənilməsinə təmin etmək üçün banklara və digər kredit təşkilatlarına icrası məcburi olan göstərişlər veriləcək. Vergi orqanlarının rəhbərləri bələdiyyənin üzvü olmalı və bələdiyyənin sədri tərəfindən təyin edilməlidir. Vergitutma məsələləri, vergi sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi, vergitutma sahəsində yeni element və metodların tətbiqi biznes mühiti, eləcə də sadə vətəndaşlar üçün həmişə aktual olub və olacaqdır. Azərbaycan hökuməti vergi sisteminin daha da müasirləşdirilməsi və vergi ödəyiciləri tərəfindən qavranılmasını asanlaşdırmaq üçün hər il bu istiqamətdə müəyyən addımlar atır. Azərbaycanda vergi sisteminin inzibətçılığının təkmilləşdirilməsi sahəsində son dövrlərdə əldə edilmiş ən mühüm nailiyyətlərdən biri avtomatlaşdırılmış vergi informasiya

sisteminin (AVİS) tətbiqidir. Vergilər Nazirliyində Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sisteminin (AVİS) yaradılması vergi inzibatchılığının tam avtomatlaşdırılmasına şərait yaratmışdır. Məlumatların operativ mübadiləsinin təmin edilməsi, vergi ödəyicilərinə geniş spektrli elektron xidmətlərin göstərilməsi, vergi bəyannamələrinin qəbulu və baxılması prosesinin sadələşdirilməsi üçün şərait yaradılmışdır. AVİS sayəsində vergi bəyannamələrinin elektron formada qəbulu, ƏDV depozit hesabı, banklarla elektron sənədlərin mübadiləsi və s. kimi layihələr həyata keçirilmişdir. AVİS-in tətbiqi nəticəsində Azərbaycanın vergi xidməti ən son informasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində nəinki MDB ölkələri arasında, hətta Şərqi Avropada liderlərdən birinə çevrilib. AVİS-in yaratdığı geniş imkanlar sayəsində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq elektron vergi bəyannamələrinin qəbuluna başlanılıb və vergi bəyannamələrinin elektron formada təqdim edilməsini təmin edən internet vergi administrasiyası yaradılıb - <https://www.e-taxes.gov.az>. Bəyannamələrin elektron formada qəbulu, hər bir vergi ödəyicisinin istənilən yerdən internet vergi idarəsinə sərbəst çıxışı və vergi öhdəlikləri barədə məlumatlara baxması, vergi orqanlarına elektron bəyannamələrin göndərilməsi, sənədlərin elektron formatda qəbulu üçün şərait yaradılıb.

Mürəkkəb məsələlərin həlli üçün intellektual dəstəyi olan informasiya və hesablama sistemlərindən istifadə olunur. Bunlar məntiqi məlumat emalının hesablamadan üstün olduğu sistemlərdir. İntellektual problemi həll edən və ya süni intellekt metodlarından istifadə edən hər hansı bir informasiya sistemi intellektual olaraq təsnif edilir.

Şəkil 1. İntellektual informasiya sistemlərinin təsnifatı

İntellektual informasiya texnologiyalarının tətbiq dairəsi böyükdür və fiskal sferada intellektual inkişaf sistemlərinin istifadəsindən ibarətdir. Hazırda qlobal iqtisadi böhran şəraitində real sektorun, o cümlədən vergi güzəştlərinin verilməsi və vergi dərəcələrinin aşağı salınması yolu ilə stimullaşdırılması zəruridir. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması haqqında sərəncam imzalayıb. Dövlət başçısı yeni inkişaf konsepsiyasının zəruriliyini Azərbaycanın hazırda yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ilə əsaslandırır.(7)

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasına uyğun olaraq vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması, eləcə də sahibkarlar üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılmasına kömək edəcək digər kompleks tədbirlər həyata keçiriləcək. Vergi sisteminin inkişafı ilə bağlı kompleks tədbirlər dövlət büdcəsinə daxil olmaların həcmində də müsbət təsir göstərəcək. Vergi sisteminin məqsədlərinə nail olmaq

üçün təsdiq edilmiş müvafiq strategiya və strateji plana əsasən yeddi ildə yerli qanunvericiliyin Avropa qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması, aktiv vergi siyasətinə keçidin təmin edilməsi, nağdsız ödənişlərin stimullaşdırılması, elektron ticarətə vergi nəzarətinin təşkili, ümumi bəyannamə sisteminə keçid kimi tədbirlər və digər mühüm layihələr həyata keçiriləcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aslanov, İ.R. Azərbaycanca fiskal siyasət: makroiqtisadi effektlər: [Monoqrafiya] / İ.Aslanov; elmi red. Z.Ə.Səmədzadə; Azərb. Resp-nın Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akad.- Bakı: Qafqaz, 2017.- 171, [1] s.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.- Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2023.- 704 s.
3. Мусаев, А.Ф., Калбиев, Я.А., Гусейнов А.А. Налоговая служба Азербайджанской Республики: реформы и результаты. Б.: Тефеккюр, 2002.- 321с. (на азерб. языке).
4. Налоги и налогообложение в Азербайджане/А.Ф.Мусаев,М.М.Садыгов, Р.Б.Магerrамов, Р.А.Салаев; Науч. ред.: Д.А.Багиров; Рецензенты: А.П.Бабаев.- Баку: ЭЛМ, 2005.- 530 с.
5. Рыбина, Г.В. Основы построения интеллектуальных систем.- М.: Финансы и статистика; ИНФРА-М, 2010.- 432 с.
6. Calciu Diana-Elena, Popescu Maria Loredana. Journal of the faculty of economics – Economic. Vol. 3, Issue May 2009, «The budget of the European Union».- 67 p.
7. www.taxes.gov.az.
8. [www.Internet-büdcə /azerbaijan/](http://www.Internet-büdcə/azerbaijan/)

K.N.Bagirova

master student, Western Caspian University

The Ministry of economy

General Directorate of national revenues, state tax inspector

Tax-budget sphere of Azerbaijan and application of intellectual systems here

Abstract

In the article are considered the reforms carried out in the tax field of Azerbaijan, taxation duties, budget policy, the international experience of fundamental changes in the tax system of Azerbaijan, and the use of intellectual information technologies in the tax sphere of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *tax, budget, intellectual systems, code, sphere.*

СОВРЕМЕННАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ТРАНСПОРТНЫХ СИСТЕМ

Резюме

Для успешного и динамичного развития современного города важно наличие транспортной системы, отвечающей его потребностям. Такая транспортная система должна на шаг опережать потребности города в пассажирских и грузовых перевозках. В мировой практике проблема перегрузки городских дорог решается за счет применения технологий интеллектуальных транспортных систем (ИТС), способных эффективно управлять движением и городским пассажирским транспортом в соответствующей улично-дорожной сети без увеличения загруженности дорог. ИТС представляет собой комплекс взаимосвязанных автоматизированных систем, решающих вопросы организации движения, мониторинга и управления всеми видами транспорта.

Ключевые слова: *транспортные потоки; умная парковка; умный светофор; интеллектуальная транспортная систем; виды транспорта; автоматизированная система; мониторинг.*

Для того, чтобы оценить роль и различные перспективы информационных технологий и информационных систем в современной мировой экономике, необходимо анализировать ее характерные черты (33, с.21):

1. Повышение производительности качества многих отраслей экономики привело к снижению цены на эту продукцию (закон Мура)

2. Происходит декапитализация компаний: крупные компании дробятся и становятся тесно связанными, не очень крупными, самостоятельными, но компаниями-партнерами, которые работают на основную компанию, неся ее торговую марку и бренд. Для реализации этих проектов и реализации продукта используются услуги компаний, выполняющих все эти операции.

Интеллектуальные системы управления транспортом (ИНС интеллектуальная транспортная система) — взаимосвязанная автоматизированная система, решающая вопросы организации движения, мониторинга и управления всеми видами транспорта (личного, общественного), информирования граждан и предприятий об организации транспортного обслуживания в регионе представляет собой комплекс систем. (52, с.17-18)

Для успешного и динамичного развития современного города важно наличие транспортной системы, отвечающей его потребностям. Такая транспортная система должна на шаг опережать потребности города в пассажирских и грузовых перевозках. В мировой практике проблема перегрузки городских дорог решается за счет применения технологий интеллектуальных транспортных систем (ИТС), способных эффективно управлять движением и городским пассажирским транспортом в соответствующей улично-дорожной сети без увеличения загруженности дорог.

ИТС представляет собой комплекс взаимосвязанных автоматизированных систем, решающих вопросы организации движения, мониторинга и управления всеми видами транспорта (частного, общественного).

Направления информационных потоков в интеллектуальной системе управления транспортом:

- GPS
- Частный транспорт
- Безопасный общественный транспорт
- Пользователь-пешеход/пассажир
- Мониторинг транспортных потоков
- Парковка
- Умная парковка
- Умный светофор

И так основная цель;

- повышение безопасности дорожного движения;
- повышение проходимости улично-дорожной сети;
- повышение качества обслуживания участников дорожного движения;
- снижение вредного воздействия транспортных потоков на окружающую среду;
- повышение эффективности транспортной деятельности;
- повышение репутации городского общественного пассажирского транспорта;
- повышение инвестиционной и туристической привлекательности города.

Список использованной литературы:

1. Закон Азербайджанской Республики «О транспорте» от 11.06.1999.
2. Алиев Э.А. Правовое регулирование международных транспортных отношений в эпоху глобализации. Баку, 2007 г.
3. Кочетов Э.Г. Геоэкономика. Освоение мирового экономического пространства Учебник для вузов. Перевод с русского. Баку: Издательство «Университет Иктисад» - 2014.
4. Концептуальная записка секретариата "Интеллектуальные транспортные системы" № ECE/TRANS/2016/10 от 15.12.2015. Экономический и Социальный Совет ООН. Европейская экономическая комиссия. Комитет по внутреннему транспорту. Семьдесят восьмая сессия. Женева, 23–26 февраля 2016 года. <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/doc/2016/itc/ECE-TRANS-2016-10r.pdf>

H.E.Salimli

magistrant, Qərbi Kaspi Universitetinin

Ağıllı nəqliyyat sistemlərinin müasir təsnifatı

Xülasə

Müasir şəhərin uğurlu və dinamik inkişafı üçün onun ehtiyaclarına cavab verən nəqliyyat sisteminin olması vacibdir. Belə bir nəqliyyat sistemi şəhərin sərnişin və yük daşımalarına olan tələbatından bir addım qabaqda olmalıdır. Dünya praktikasında şəhər yollarının həddindən artıq yüklənməsi problemi yol trafikini artırmadan müvafiq küçə-yol şəbəkəsində trafik və şəhər sərnişin nəqliyyatını səmərəli idarə edə bilən ağıllı nəqliyyat sistemləri (Its) texnologiyalarının tətbiqi ilə həll olunur. Its nəqliyyatın təşkili, bütün nəqliyyat növlərinin monitorinqi və idarə edilməsi məsələlərini həll edən bir-biri ilə əlaqəli avtomatlaşdırılmış sistemlər kompleksidir.

Açar sözlər: *nəqliyyat axınları; ağıllı dayanacaq; ağıllı işıqfor; ağıllı nəqliyyat sistemi; nəqliyyat növləri; avtomatlaşdırılmış sistem; monitorinq.*

Z.E.Hacıyeva
baş müəllim, Sumqayıt Dövlət Universiteti
haciyeva-zulfiyye@inbox.ru
A.V.Tağıyeva
assistent, Sumqayıt Dövlət Universiteti
aidatagiyeva02@gmail.com

AZƏRBAYCANDA KORPORATİV İDARƏETMƏNİN İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ, KORPORATİV İDARƏETMƏ SAHƏSİNDƏ İSLAHATLAR

Xülasə

Korporativ idarəetmənin düzgün təşkili şirkət qarşısında duran bir sıra vacib vəzifələrin həllini tələb edir. Belə vəzifələrə şirkətin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasını, bunun üçün əlavə maliyyə resurslarının cəlb olunmasını, bu sahədə maraqlı tərəflərin qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün çox böyük imkanlar yaradılmasını aid edə bilərik.

Açar sözlər: korporativ idarəetmə, səhmdarlar, menecerlər, kreditorlar, investisiya cəlb ediciliyi, institusional mühit.

İctimai maraqlar baxımından korporativ idarəetmənin düzgün təşkilində əsas məqsədlər sırasına səmərəliliyin artırılması əsasında ölkənin iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsidir. Bu məqsədlərə nail olunması üçün təkcə korporativ idarəetmənin özünü düzgün təşkil olunmuş kifayət etmir. Ölkənin iqtisadiyyatının vəziyyəti, institusional xüsusiyyətləri, dövlət siyasəti, səhmdarlar, menecerlər və işçilərin davranışı da eyni dərəcədə vacibdir.

Korporativ idarəetmə sahəsində Azərbaycan Respublikası qanunları bu sahədə mövcud prinsiplərə əsaslanmalıdır. Təbii ki, korporativ idarəetmə sahəsində atılan ciddi addımların müsbət nəticələrini çox qısa müddətdə görmək mümkün deyil. Bu, idarəçilərin, mülkiyyətçilərin, investorların və bütövlükdə əhəlinin davranış mədəniyyətində əsaslı dəyişikliklər tələb edən təkamül prosesidir. Korporativ idarəetmə təşkilati-hüquqi, iqtisadi, motivasiya, sosial-psixoloji və digər mexanizmləri birləşdirən mürəkkəb prosesdir. O, korporasiyanın inkişafında maraqlı olan bütün tərəfləri əhatə edir.

Azərbaycan müəssisələrində korporativ idarəetmənin aşağıdakı problemlərini ayırd etmək olar:

- şirkətin çoxlu sayda səhmdarları arasında mülkiyyət hüquqlarının yayılması;
- qeyri-kamil idarəetmə sistemi;
- müəssisənin cari maliyyə vəziyyəti, biznes sahiblərinin tərkibi və strukturu, əsas əməliyyatlar kimi mühüm məlumatlara məhdud çıxış;
- tamamlanmamış dövlət siyasəti və korrupsiyanın səviyyəsi;
- şirkətin dəyərlərini və mədəniyyətini tam şəkildə bölüşən ixtisaslı təcrübəli menecerlərin olmaması.

Bununla belə, korporativ idarəetmə imkan verir:

- səhmdarlar və rəhbərlik arasında hüquq və vəzifələrin bacarıqla bölüşdürülməsi;
 - səhmdarların maraqlarının reallaşdırılmasının təmin edilməsi;
 - səhmdarların şirkətdə qəbul edilən qərarlar və idarəetmə ilə bağlı nəticələr haqqında əhəmiyyətli tam və etibarlı məlumatlarla təminatı;
 - fəaliyyətin vaxtında və səmərəli monitorinqinin təmin edilməsi.
- Səriştəli və effektiv korporativ idarəetmə şirkətə aşağıdakıları etməyə imkan verir:
- rəqabət qabiliyyətinin zəruri artımını təmin etmək;
 - şirkətin investisiya cəlb ediciliyini artırmaq;
 - maraqlı tərəflərin maraqlar balansını qorumaq [4, s.74].

Korporativ idarəetmə fəaliyyəti ilə bağlı problem təkcə menecerlər və müəssisə sahibləri üçün deyil, bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətliidir.

Səmərəli korporativ idarəetmə səhmdarlar, menecerlər və kreditorlar arasında güzəştə getməklə mümkündür. Səhmdarlar dividendlər və səhm qiymətinin artımı hesabına maksimum ümumi gəlir əldə etməkdə maraqlıdırlar. Yüksək səviyyəli menecerlər biznesi inkişaf etdirməkdə və mənfəətin yenidən investisiyalasdırılmasını maksimum dərəcədə artırmaqda maraqlıdırlar ki, bu da onlara karyera qurmağa və öz gəlirlərini artırmağa imkan verir. İşə götürülmüş menecerlərin səmərəliliyi bütövlükdə müəssisənin sabitliyi ilə müəyyənəşdirilir. Buna görə də onlar şirkətdə sabit maliyyə vəziyyətini saxlamağa və rəqabət mövqelərini gücləndirməyə çalışırlar.

Korporativ idarəetmənin səmərəliliyini artırmaq üçün onun bir neçə əsas prinsiplərini formalaşdırmaq olar:

1. Müəssisədə korporativ idarəetmə konsepsiyası səhmdarların mənafeinin və hüquqlarının qorunmasına yönəldilməlidir;

2. Korporativ idarəetmə elə strukturlaşdırılmalıdır ki, həm iri investorlara, həm də şirkətin səhmlərinin kiçik sahiblərinə bərabər münasibət mümkün olsun;

3. Korporativ idarə heyəti idarəetməni elə qurmalıdır ki, o, maraqlı tərəflərin hüquqlarını əks etdirsins və şirkətin idarə heyətinin onlarla qarşılıqlı fəaliyyətini stimullaşdırsın. Bu cür qarşılıqlı əlaqə yalnız korporasiyanın maliyyə göstəricilərinin artırılması şəklində şirkətin daxili maraqlarını deyil, həm də ictimai sərvətin artırılması və iş yerlərinin yaradılması şəklində dövlətin özünün maraqları üçün nəzərdə tutulmalıdır.

4. Yaxşı fəaliyyət göstərən, inkişaf etmiş korporativ idarəetməyə malik şirkət idarəetmə strukturundakı dəyişikliklər və icraat haqqında bütün müvafiq məlumatları vaxtında və tam şəkildə təqdim etməlidir.

5. Cəmiyyətin strateji idarə edilməsi ilə məşğul olan idarəetmə orqanları - direktorlar şurası da onun səhmdarlarına və digər maraqlı tərəflərə mütəmadi olaraq məlumat verməlidir.

Azərbaycanda hüquqi şəxslər üçün məcburi korporativ idarəetmə standartları mövcuddur ki, bu da Mülki Məcəllənin bəzi maddələrində öz əksini tapmışdır. Mülki Məcəllədə banklara, sığorta, investisiya şirkətlərinə və digər fəaliyyət növlərini həyata keçirən hüquqi şəxslərə şamil edilən xüsusi korporativ idarəetmə qaydaları mövcuddur. Məcburi korporativ idarəetmə prinsipləri ilə yanaşı, ARIIN-nin və BMK-nın nümayəndələrindən təşkil olunmuş işçi qrupu “Azərbaycan Korporativ İdarəetmə Standartları” da hazırlamışdır. Bu standartlar 2004-cü il İƏİT tərəfindən hazırlanmış korporativ idarəetmə prinsiplərinə əsaslanır və könüllüdür [5, s.30].

Korporativ idarəetmənin səmərəliliyinə və keyfiyyətinə təsir edən amillər aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir.

Bir çox iqtisadçıların fikrincə, indiki mərhələdə uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində şirkətlərin səmərəli inkişafı əsasən korporativ idarəetmənin effektivliyindən çox asılıdır. Şirkətlərdə belə bir idarəetmənin investisiya cəlbəediciliyinin artırılması baxımından zəruri olduğu qənaətinə gəlmək olar.

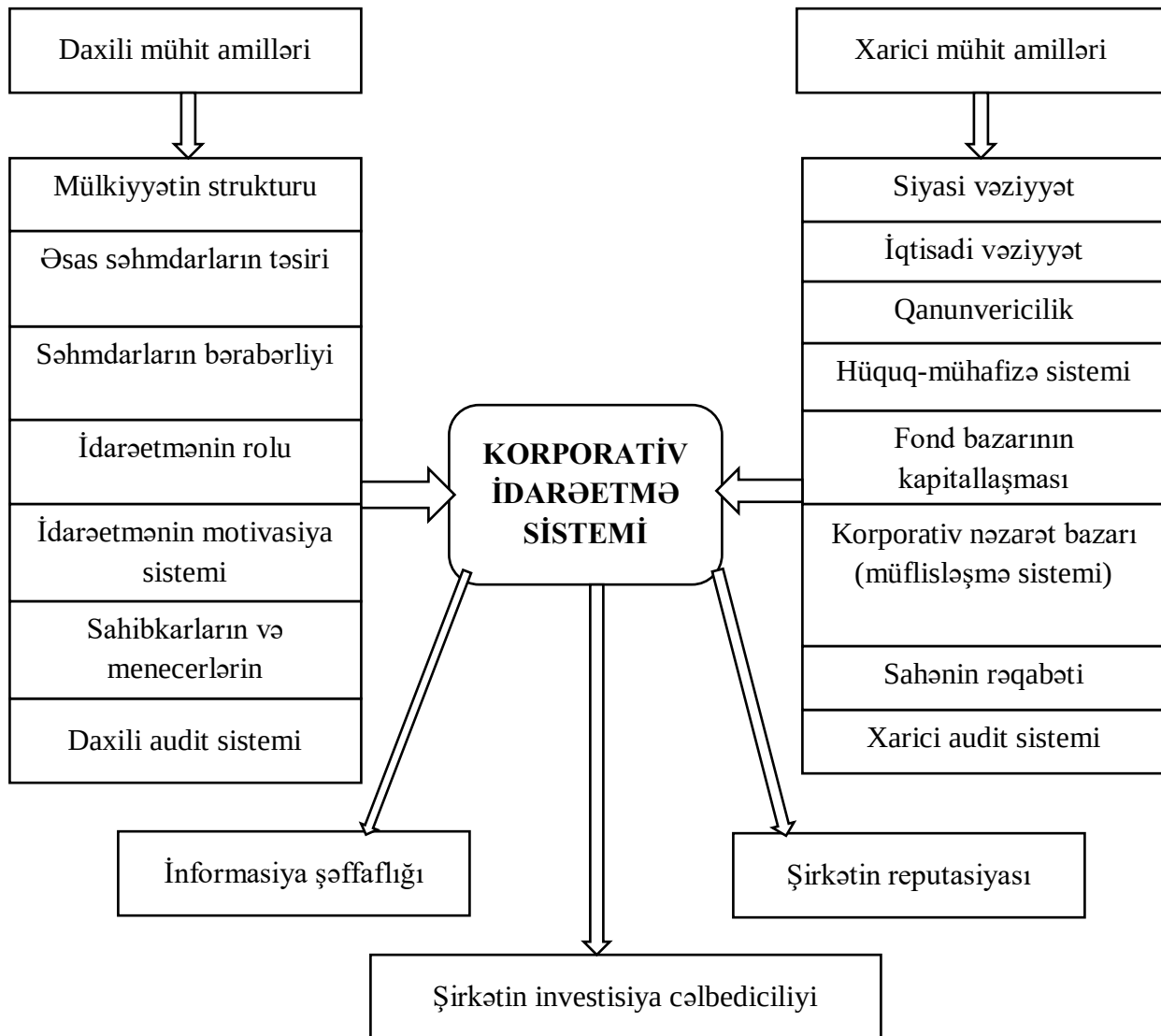
Korporativ idarəetmə səhmdarların, xarici investorlar şurasının və kreditorların qarşılıqlı əlaqəsi və onların maraqlarının tarazlaşdırılması yolu ilə reallaşdırılmalıdır. Müasir şəraitdə KİS-nin əsas problemi maraqları, səlahiyyətləri və məsuliyyətləri ilə milli müəssisələrin balanslaşdırılmış inkişafıdır. Digər problem şirkətlərin informasiya açıqlığı problemidir. Lakin həddindən artıq açıqlıq strateji əhəmiyyətli məlumatların sızmasına və səhmdarların maraqlarına ziyan vura bilər.

Effektiv korporativ idarəetmənin əsas elementləri bunlardır:

- biznes etikası standartlarında təsbit olunmuş korporativ davranış mədəniyyəti;
- korporasiyanın inkişaf strategiyası;
- hüquqların aydın bölgüsü və səlahiyyətlərin verilməsi;
- korporativ münasibətlərdə olan bütün iştirakçılar arasında əlaqə;
- effektiv daxili nəzarət və təhlükəsizlik sisteminin mövcudluğu;

- menecerlərin və digər işçilərin əməyini stimullaşdırmaq üçün effektiv şəraitin olması;
- şirkət daxilində və xaricində informasiya axınının keyfiyyət sisteminin mövcudluğu.

İndiki mərhələdə bir çox iqtisadçılar belə qənaətə gəliblər ki, korporativ idarəetmə təkcə risklərin idarə edilməsini və onlara effektiv nəzarəti təmin etməməli, həm də öz şirkətlərinin rəqabət üstünlüyünü artırmalıdır ki, bu da vaxtında innovasiyaların tətbiqini tələb edir. Bu, iqtisadiyyatın real sektorunun ali rəhbərliyinin iş üslubunu dəyişir. Müxtəlif innovativ, investisiya problemlərinin birləşməsi şirkətlərin top menecerlərinə tamamilə yeni əməkdaşlıq standartlarını işləyib hazırlamağa və tətbiq etməyə məcbur edir ki, onların məqsədi belə əməkdaşlığın səmərəliliyini və şirkətlərin inkişafı üçün direktorlar şurasının işinin dəyərini artırmaqdır [3, s.75].

Şəkil 1. Korporativ idarəetmənin effektivliyinə təsir edən amillər

Uzun müddətdir ki, dünyanın bütün aparıcı sahibkarları dərk etmişlər ki, korporativ idarəetmə istənilən təşkilatın fəaliyyətində mühüm parametrdir, onun səmərəliliyinin artırılmasına imkan yaradır. Bu, maraqlı tərəflər, o cümlədən, şirkətin top meneceri, direktorlar şurası arasında məhsuldar qarşılıqlı əlaqə sistemidir. Kifayət qədər səmərəli təşkil olunarsa, bu, şirkət rəhbərliyinə təşkilatın əsas məqsədlərinin formalaşdırılması mexanizmlərini, onlara nail olmaq üçün taktikaları və effektiv nəzarət mexanizmlərini müəyyən etməyə tam imkan verəcəkdir.

Azərbaycanda korporativ idarəetmənin inkişafı bu sahədə milli modelin formalaşdırılmasını tələb edir. Milli korporativ idarəetmə modeli həm ölkənin mövcud institusional mühitini əks etdirməli, həm də gələcək inkişafın güclü təsirini özündə hiss etməlidir. Azərbaycanda korporativ idarəetmə prosesinin inkişafına xarici institusional mühitin aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri təsir edir:

- mülkiyyət hüquqlarının qanunvericiliklə müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi;
- korporativ qiymətli kağızlar bazarının genişləndirilməsi;
- idarəetmə xidmətləri bazarının genişləndirilməsi [1, s.157].

Azərbaycanda bu sahədə əsas problemlərdən biri dövlətin iştirakı problemidir. Hüquq münasibətlərinin subyektı kimi şirkətlərdə dövlətin iştirakının səmərəliliyi problemi müasir dövrdə aktual məsələdir. Hüquq sahəsində bəzi ekspertlər hesab edirlər ki, indiki mərhələdə bu iştirak aşağıdakı səbəblərə görə zəruridir:

- texniki cəhətdən mürəkkəb və bilik tutumlu istehsal üçün resursların daha səmərəli şəkildə səfərbər edilməsi;
- istehsal sahəsinə daha çox kredit və maliyyə resurslarının cəlb edilməsi;
- ayrı-ayrı istehsal növlərinin və iqtisadiyyatın real sektorunun modernləşdirilməsi üzrə strateji vəzifələrin reallaşdırılması;
- elmi-texniki potensialın, ilk növbədə, müdafiə və hərbi sənayedə cəmləşməsi;
- məhsulların xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması.

Dövlətin iştirakının məqsədəuyğunluğunun əleyhdarları hesab edirlər ki, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində dövlətin iştirakı aşağıdakı əsas səbəblərə görə minimal olmalıdır:

- rəqabətli bazarlara münasibətdə istehsal xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə artması;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin reallaşdırılmasında və dövlət müqavilələrinin icrasında korrupsiya ilə bağlı risklərin olması;
- təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti çərçivəsində əmək münasibətlərinin qeyri-şəffaflığı;
- idarəetmə qərarlarının aşağı səmərəliliyi [2, s. 105].

Fikrimizcə, dövlətin şirkətlərdə iştirakı, ilk növbədə, milli problemlərin həlli və iqtisadiyyatda tənzimləyici funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün, əlbəttə ki, məqsədəuyğun və səmərəlidir. Odur ki, dövlətin iri şirkətlərdə iştirakını formalaşdırmaq lazımdır.

Ölkənin iri şirkətlərdə səhmdar kimi iştirakı ilə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin üç istiqamətini ayırd etmək olar:

- 1) şirkətin əmlakına sərəncam verilməsi baxımından normativ tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi;
- 2) dividend siyasətinin işlənməsi, səhmlərin kapitallaşdırılmasının və maliyyələşdirilməsinin yeni yollarının axtarışı;
- 3) iri şirkətlərdə dövlət nümayəndələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinə nəzarət, korrupsiyaya qarşı mübarizəyə yönəlmiş qanunvericilikdəki boşluqların aradan qaldırılması yollarının axtarışı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda korporativ idarəetmənin əsas problemi, ilk növbədə, biznes və əmlakın idarə edilməsi funksiyalarının ayrılması ilə bağlıdır.

Tədqiqatlara əsaslanaraq Azərbaycanda korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi zəruridir ki, bunun da əsas istiqaməti, ilk olaraq, bu sahədə icraedici və qanunvericilik orqanların inkişaf strategiyasından asılıdır.

Bütövlükdə, şirkətlərdə belə bir idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürə bilərik:

1. İnkişaf strategiyasının müəyyənəşdirilməsi. Bu işə müəssisə menecerləri ilə yanaşı, direktorlar şurasının nümayəndələrin cəlb edilməsi də vacibdir. Bundan əlavə, strateji inkişafı ilə bağlı məsələlərini həlli məqsədilə direktorlar şurası yanında daim fəaliyyətdə olan işçi qrupu yaradılmalıdır.

2. İdarəetmənin səmərəliliyinin artırılması. Bunun üçün korporativ idarəetmə məcəlləsinin layihəsini hazırlamaq və qəbul etmək zəruridir.

3. Şirkətlərdə korporativ idarəetmə sisteminin (KİS) təkmilləşdirilməsi məsələsinin aşağıdakı mərhələlərdə reallaşdırılması:

- şirkətdəki KİS-nin mövcud vəziyyətinin təhlili. Bu mərhələdə əsas məqsəd mövcud KİS-nin ölkə qanunvericiliyinə və bu sahədə dünyada qəbul olunan prinsiplərə uyğunluğun təhlilindən ibarətdir. Bu mərhələdə şirkətə peşəkar məsləhətçilər dəvət olunmalıdır. Onların əsas məqsədi şirkətin daxili korporativ sənədlərini öyrənmək olmalıdır. Bu sənədlərin öyrənilməsi əsasında əldə edilən nəticələr təkmilləşdirmə üçün əsas təşkil etməlidir.

- şirkətdə korporativ idarəetmə ilə bağlı tövsiyələrin hazırlanması. Bu mərhələdə dəyişdirilməsi zəruri olan əsas sahələr müəyyənləşdirilir. Təvsiyələr həm birinci mərhələnin nəticələrinə əsaslanmalı, həm də qanunun tələblərinə uyğun olmalıdır. Təvsiyələr əhəmiyyətinə görə birinci dərəcəli, ikinci dərəcəli və strateji əhəmiyyətli olmaqla üç kateqoriyaya bölünməlidir.

- korporativ idarəetmə prosesinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı planın hazırlanması. Bu planın hazırlanması və təkmilləşdirilməsi məqsədilə şirkətin rəhbərləri yüksək ixtisaslı məsləhətçilər ilə birgə işləməlidirlər. Bu plana müəssisənin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ətraflı fəaliyyətlər daxil edilməlidir.

- korporativ idarəetmə prosesinin təkmilləşdirilməsi planının reallaşdırılması. Bu mərhələdə planlaşdırılan tədbirlər məsləhətçilərin köməyi ilə reallaşdırılmalıdır (daxili sənədlərə, qaydalara dəyişikliklər, idarəetmədə mühüm rol oynayan işçilər üçün seminarlar, korporativ idarəetmənin müəyyən aspektləri üzrə məsləhətləşmələr və s.).

Korporativ idarəetmə sahəsində hüquqi bazanı təkmilləşdirmək məqsədilə korporativ sektoru tənzimləyən qanunlara bir sıra əlavə və dəyişikliklərin edilməsi zəruridir.

Yuxarıdakı araşdırmaya əsasən, mütərəqqi KİS-nin yaradılması üçün aşağıdakı iqtisadi tədbirlərin görülməsi vacibdir:

- məsrəflərin idarə edilməsi sistemi istehsal, satış və daşınma prosesində minimal məsrəflərə əsaslanmalı, dəqiq uçot aparılmalı, itkilərə yol verilməməli;

- şirkətin debitor və kreditor borclarını minimuma endirməklə pul vəsaitlərinin hərəkətinin effektiv idarəedilməsi sistemi yaradılmalı;

- məhsul çeşidinin artırılması, optimallaşdırılması və gəlirliliyin artırılması baxımından mənfəətin idarə edilməsi sistemi təşkil edilməli;

- mövcud məhsulun qiymətləndirilməsi sistemi metodoloji cəhətdən təkmilləşdirilməli, bazarın tələblərinə uyğunlaşdırılmalı və s.

Beləliklə, KİS-nin təkmilləşdirilməsi təşkilatların səmərəliliyinin artırılmasına və onların xarici maliyyə mənbələrinə çıxışına kömək etməklə davamlı iqtisadi artıma təsir edə bilər.

KİS-nin təkmilləşdirilməsi əsas prioritetlərdən biri olaraq qalır, lakin o, bütün iştirakçıların maraqları nəzərə alınmaqla inkişaf etdirilməlidir. Korporativ idarəetmə problemlərinin həllinin yuxarıda göstərilən istiqamətləri ilə yanaşı, aşağıdakılara da diqqət yetirmək tələb olunur:

- dövlətin korporativ idarəetmə proseslərinə təsirinin gücləndirilməsi;

- bütün səhmdarlar qarşısında yüksək rəhbərliyin məsuliyyətinin artırılması;

- korporasiyanın idarəetmə orqanlarının audit fəaliyyətinin rolunun gücləndirilməsi;

- risklərin idarə edilməsi sisteminin inkişafı və s aktual məsələlər.

NƏTİCƏ

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda korporativ idarəetmənin inkişafının əsas istiqamətləri aşağıdakılar olmalıdır:

- səhmdarların hüquqlarının, mənafeələrinin qorunması və onların bərabərliyinin təmin edilməsi;

- informasiyanın açıqlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi və korporasiyaların şəffaflığının artırılması;

- səlahiyyətlərin düzgün bölüşdürülməsi;

- maraqlı tərəflərin maraqlarının müəyyənləşdirilməsi və nəzərə alınması;

- korporativ əlaqələrin formalaşması və inkişafı.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanda effektiv KİS-nin yaradılması prosesi və iqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində onun səmərəli fəaliyyət mexanizmi institusional mühitdən asılıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Həmidova M.Y. Milli iqtisadiyyatda şirkətlər: özəlləşdirmə və restrukturizasiya. Bakı Universitetinin xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2013, № 3, s.150-160.
2. Гаджиев Н.Г. Проблемы корпоративного управления компаний с государственным участием / Н.Г.Гаджиев, С.А.Коноваленко, М.Н.Трофимов // Юридический вестник ДГУ. – 2020. – Т. 33. – № 1. – С. 105-109.
3. Кобозева Е.М. Ключевые проблемы современного корпоративного управления / Е.М.Кобозева, С.В.Марков, С.Г.Леонов // Юность и знания - гарантия успеха -2021: Сборник научных трудов 8-й Международной молодежной научной конференции, в 3-х томах, Курск, 16–17 сентября 2021. – С. 73-77.
4. Трофимова Н.Н. Ключевые проблемы современного корпоративного управления предприятиями реального сектора экономики / Н.Н.Трофимова // Стратегии бизнеса. – 2020. – Т. 8. – № 3. – С. 70-74.
5. file:///C:/Users/Admin/Downloads/ARPA_Corporate%20Governance%20(1).pdf

Z.E.Hajiyeva

sen.lec., Sumgait State University

A.V.Taghiyeva

assistant, Sumgait State University

Corporate management development problems in Azerbaijan, corporate management reforms

Abstract

Proper organization of corporate management requires solving a number of important tasks facing the company. We can include increasing the efficiency of the company's activities, attracting additional financial resources for this, and creating great opportunities for fulfilling obligations to stakeholders in this field.

Keywords: *corporate governance, shareholders, managers, creditors, investment attractiveness, institutional environment.*

F.Vəliyev

i.ü.f.d., baş müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti.

Araz96@rambler.ru

R.Rəcəbov

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

resad.recebov020@gmail.com

MÜƏSSISƏNİN FƏALİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ SEÇİLMİŞ STRATEGİYANIN ROLU

Xülasə

Müəssisənin fəaliyyətinin yüksəldilməsində seçilmiş strategiyanın rolu, müəssisənin inkişafı üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. Strategiya müəssisənin fəaliyyətini tənzimləyir. Seçilmiş strategiyanın

müəssisənin fəaliyyətinin yüksəldilməsində kritik bir rolu vardır. Strategiya, hədəflərin təyin edilməsində, planlama və təşkilat işlərində yönəlmiş bir yanaşmadır. İstifadə olunan strategiya müəssisənin uğurunu və sürətlərini təmin edə bilər və potensial riskləri azaldır. Müasir təşkilatlarda strategiya seçimi müxtəlif metodlarla şirkət analizləri ilə aparılır. Bu analizlər şirkətin güclü və zəif tərəflərini, müştərilərin tələblərini və rəqiblərinin fəaliyyətini dəyərləndirmək üçün istifadə olunur.

Açar sözlər: strategiya, müəssisə, planlama, investisiya, risk.

GİRİŞ

Müəssisənin fəaliyyətinin yüksəldilməsi bir çox fərqli amillərə bağlı ola bilər. Aşağıda müxtəlif yollarla müəssisənin fəaliyyətinin yüksəltmək olar.

Strateji planlama: Müəssisənin fəaliyyətinin yüksəldilməsi üçün strateji bir plan hazırlamaq əhəmiyyətli bir addımdır. Bu plan, müəssisənin hədəfləri və nəticələrinə nail olmaq üçün təyin edilən yol xəritəsini təqdim etməlidir.

Bazar araşdırmaları: Bazar araşdırmaları, müştərilər, rəqiblər və mövcud trendlər haqqında ətraflı məlumat toplamağa kömək edir. Bu məlumatlar, müəssisənin bazarına və satış strategiyalarını inkişaf etdirməsinə və müştərilərə daha yaxşı xidmət göstərməsinə imkan verir.

Innovasiya və yeni məhsullar: Müəssisənin fəaliyyətinin yüksəldilməsi üçün inovativ ideyaların tətbiqi əhəmiyyətlidir. Yeni məhsulların və xidmətlərin yaradılması, müəssisənin müştərilərə yeni bir təklif sunması və rəqiblərə qarşı üstünlük əldə etməsi deməkdir.

İnvestisiyalar: Müəssisənin fəaliyyətinin yüksəldilməsi üçün investisiyalar əhəmiyyətlidir.

İnvestisiya, sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir. Bunlara pul vəsaiti, məqsədli bank əmanətləri, kreditlər, paylar, səhmlər və s. daxildir. İnvestisiya fəaliyyəti investorların investisiya qoyuluşu və onun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bütün hərəkətlərinin məcmusudur.

Müştəri xidməti: Müəssisə, müştərilərə yüksək keyfiyyətli və effektiv xidmət təmin etməlidir. Müştərilərin tələblərinə cavab vermək, şikayətləri dəyərləndirmək və müştərilərə ən yaxşı təcrübəni yaşatmaq üçün müəssisənin müştəri xidməti proseslərini yaxşılaşdırması lazımdır.

İşgücü idarəetməsi: Müəssisənin effektivliyini artırmaq üçün işgücü idarəetməsinə diqqət ayırmaq önəmlidir. İşçilərə yüksək keyfiyyətli təlimlər təklif etmək, iş proseslərini effektivləşdirmək və əməkdaşlığı təşkil etmək fəaliyyətinin verimliliyini artırmağa kömək edə bilər.

Reklam kampaniyaları: Müəssisənin tanınmışlığını artırmaq üçün effektiv reklam strategiyaları tətbiq etmək əhəmiyyətlidir. Hədəf qrupların doğru tanımlanması, sosial media, televiziya, radio və yazılı media kimi çeşitli kanallardan istifadə etmək fəaliyyətinin yüksəldilməsinə kömək edə bilər.

Müəssisənin effektivliyinin izlənməsi: Müəssisənin performansını izləmək, məqsədlərə nail olub olmadığını yoxlamaq və gələcək planlarda lazımı düzəlişləri etmək üçün lazımlıdır. Performans ölçüləri, məsələn, satış miqyasları, müştəri rəyləri və maliyyə məlumatları, müəssisənin fəaliyyətinin yüksəldilməsinə kömək edə bilər.

Bu məsləhətlər, müəssisənin fəaliyyətinin yüksəldilməsinə kömək edə bilər. Lakin hər bir müəssisənin məzmunu və təcrübəsi fərqli olduğundan, tədbirlər müxtəlif ola bilər. Müəssisənin konkret məqsədləri və ixtiyarlarına uyğun olaraq strateji bir plan hazırlamaq və tədbirləri buna görə davam etdirmək ən məqsədəuyğun yoldur.

Strateji, bir təşkilat, müəssisə, və ya şəxsin hədəflərini reallaşdırmaq, nəticəyə çatmaq üçün plan, tədbirlərin bir araya gətirilməsi deməkdir. Strategiya müəssisənin cari durumunu qiymətləndirir, məqsədlərini müəyyən edir və uyğun tədbirləri planlaşdırır. Strategiyanın yaradılma prosesi, müəssisənin vəzifələrini, ideallarını, məqsədlərini daxili və xarici mühit faktorlarını dəyərləndirir. Bu dəyərləndirməyə əsasən, müəyyən hədəflər qoyulur və bu hədəflərə nail olmaq üçün tədbirlər, yol və metodlar seçilir. Strateji planlar, hədəflərin müvəffəqiyyətlə reallaşması üçün nəzarət mexanizmləri, müəyyən zaman çərçivəsi və təqvimlər təyin edir.

Strateji, müəssisənin müştəriləri, məhsulları və xidmətləri, pazarını, rəqiblərini, fəaliyyət sahəsini və sərmayələrinin istifadəsini də qiymətləndirir. Həmçinin, strateji, müxtəlif riskləri və imkanları da göz önündə tutaraq müəssisənin konkret addımlar atmasına imkan yaradır.

Strateji, uzunmüddətli bir planlaşdırma prosesidir və müəssisənin və ya organizasiyanın uzunmüddətli iradə və təşəbbüslərini şərtləndirir. Strateji, organizasiyanın vəziyyətini daha yaxşı analiz etmək, müxtəlif hədəflər arasında bütönlük yaratmaq, resursları daha effektiv istifadə etmək və qabaqcıllara qarşı üstünlük yaratmaq üçün bir yol göstərici və təşkilatçı funksiyası icra edir.

Ümumiyyətlə, strateji, müəssisənin hədəflərini nail olmaq üçün müxtəlif mərhələlərdən keçən planlı və nəzarətli bir tədbir sırasını ifadə edir. Strateji, müəssisənin və səlahiyyətli şəxslərin müəyyən hədəflərə necə nail olacağını planlaşdırmaq və təşkil etmək üçün strukturlu bir yanaşmadır.

Strategiyanın aşağıdakı bir neçə əsas rolunu qeyd etmək mümkündür:

1. Yol göstərmək və nizamlaşdırma: Seçilmiş strategiya, müəssisənin fəaliyyətlərini bir nizamda təşkil etməyə kömək edir. Bu, müəssisənin hədəflərini, qeydləri və müəyyən edilmiş hədəflərə nail olmaq üçün tədbirləri bir araya gətirən bir çərçivə təyin edir.

2. İmkanları və sərmayələri idarə etmək: Strategiya, müəssisənin maliyyə, sərmayə və insan resurslarını nəzərə alaraq məhdudiyyətləri və imkanları idarə etməyə kömək edir. Bu, müəssisənin effektivliyini artırmağa və daha optimal resurslarla fəaliyyət göstərməyə kömək edir.

3. Fəaliyyətləri fokuslaşdırmaq: Strategiya, müəssisənin əsas sahələrini və hədəflərini müəyyən edir və buna uyğun olaraq fəaliyyətləri fokuslaşdırır. Bu, səmərəli olmaq və yüksək prioritetli əməliyyatlar üzərində çalışmaq imkanını verir.

4. Rəqiblərdən fərqlənmək: Strategiya, müəssisənin rəqiblərindən fərqlənməsinə və müştərilərə daha çox dəyər təklif etməsinə kömək edir. Bu, müəssisənin özünü unikal və cazibəli edərək müştərilərinə diqqət çəkməsinə və onları qazanmasına imkan verir.

5. Risklərin idarə edilməsi: Strategiya, müəssisənin risklərini qiymətləndirməyə və idarə etməyə kömək edir. Potensial riskləri tanımaq, onlara qarşı tədbirlər tətbiq etmək və fəaliyyəti dəstəkləmək üçün planlar hazırlamaq, müəssisənin sabitliyini təmin edir.

6. Uzunmüddətli uğurun təminatı: Strategiya, müəssisəyə uzunmüddətli uğurun təmin edilməsində və sürətlənməsində əhəmiyyətli bir rola malikdir. Düzgün hazırlanmış və həyata keçirilmiş bir strategiya, müəssisənin sabitliyini, böyümə potensialını və dayanıqlılığını artırmağa kömək edir.

Strategiya idarəetmənin və planlaşdırmanın alt sistemidir. Strategiya təşkilatın məqsədlərinin formalaşdırılmasını, onun həyata keçirilməsini, təşkilatın artımını, inkişafını təmin edir və iqtisadi cəhətdən möhkəmləndirilməsinə yönəlir. Strateji planlar müəssisənin ümumi strategiyasının, onun fəaliyyət istiqamətlərinin, perspektiv inkişafının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Strateji planlar yeni və mütərəqqi məhsulların istehsalını, müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutur. Onun əsas vəzifəsi ətraf mühitdəki dəyişikliyə reaksiya üçün lazımi informasiya və dəyişikliyin təminatından ibarətdir. Strateji planlaşdırma prosesi strategiyanın mərhələləri ilə müəyyən olunur və aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Təşkilatın missiyası. (Təşkilatın missiyası ali, baş məqsəddir. Yəni nə istehsal etmək, hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq lazım gəldiyini müəyyənləşdirir.)

2. Təşkilatın məqsədi. (Ali məqsədə nail olmaq üçün hansı işləri görmək lazım olduğunu müəyyən edir.)

3. Ətraf mühitin təhlili. (Xarici təsir amillərini müəyyən etmək, riskləri hesablamaq, rəqibləri öyrənmək, təbii fəlakətlərdən qorunmaq, infilyasiyanı nəzərə almaq və s.)

4. Alternativlərin təhlili. (Məqsədə nail olmaq üçün alternativ yolları, variantları axtarır, tapır və araşdırır.)

5. Strategiyanın qiymətləndirilməsi. (Həmin yolları safçürük etmək və onları qiymətləndirmək.)

6. Strategiyanın seçilməsi. (Yoxladıqdan sonra ən yaxşı və optimal variantın seçilməsi.)

Əsas fəaliyyət istiqamətləri planı strateji planlar sistemində aparıcı rola malikdir. Çünki o, təşkilatın əsas təyinatını, onun məqsəd və vəzifələrini xarakterizə edir. Bu plan qalan bütün planlar üçün

oriyentir. Texniki planlar fəaliyyətin həyata keçirilməsinin texniki tərəflərini özündə cəmləşdirir. Texniki planlar strateji məqsədlərə görə yeni texnika və texnologiyanın tətbiqini özündə cəmləşdirir. Təşkilati inkişaf planı əsas fəaliyyət istiqamətləri üçün yeni mövqelərə çıxış yollarını göstərən tədbirləri müəyyən edir. Bu planlar strateji planların reallaşdırılması aləti kimi çıxış edir. Təşkilati inkişaf planının əsas məqsədi strategiyaların həyata keçirilməsi üçün bütün təşkilati məsələləri özündə əks etdirir. Cari və taktiki fəaliyyət istiqamətləri planı isə cari fəaliyyət dövründə əhəmiyyətli dəyişikliklərin keçirilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Strateji idarəetmənin və planlaşdırmanın əsas alt sistemlərindən biri marketinq strategiyasıdır. Marketinq strategiyası gələcək dövrdə müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün marketinq tədqiqatlarının həyata keçirilməsini nəzərdə tutur, müəssisənin strateji məqsədlərə nail olması üçün marketinq sahəsində proqnozların verilməsini, gələcək dövr üçün istehsalın və əmtəələrin təkmilləşdirilməsini, istehsal olunacaq yeni və mütərəqqi məhsulların layihələrinin işlənilib hazırlanmasını əhatə edir.

Marketinq strategiyasının tərkibinə daxil olan komponentlərindən biri də bazarın strateji segmentləşdirilməsidir. Bazarın segmentləri üzrə bölüşdürülməsi satışın intensivləşdirilməsi və satış fəaliyyətində yüksək səmərəliliyin əldə olunması üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Strateji planların tərtib edilib həyata keçirilməsi strateji nəzarətin yerinə yetirilməsini tələb edir. Çünki nəzarət müəyyən olunmuş strategiyanın, onun mərhələlərinin, taktikanın və bütün proseslərin lazımi səviyyədə həyata keçirilməsini təmin edən mexanizmdir. Strategiyanın reallaşdırılmasına nəzarət etmək üçün təşkilat rəhbərləri zəruri strateji dəyişiklikləri müəyyən etməli və həyata keçirməli, plan, proqram və layihələrin icra edilməsini idarə etməlidir. Strateji planlaşdırmanın həyata keçirilməsində proqnozlaşdırmanın da rolunu qeyd etmək vacibdir. Proqnozlaşdırma strategiyanın müəyyən edilməsi və reallaşdırılması üçün tətbiq edilən funksiyalardan biridir. Proqnozlaşdırma təşkilatın zəif və güclü tərəflərinin tədqiqi yolu ilə məqsədlərin müəyyən olunmasına köməklik göstərir. Proqnozlaşdırma müəssisənin gələcək perspektivlərinə xidmət edir. Müəssisə səviyyəsində proqnozlaşdırma xarici mühitin gələcək göstəriciləri haqqında məlumatların verilməsi ilə əlaqədardır. Xarici mühitin göstəriciləri haqqında proqnozlar plan və sonrakı proqnozlar üçün iqtisadi hesablamalardan ötrü başlanğıcdır. Yəni, proqnozlar strateji planların tərtib edilməsi üçün istifadə olunan elementlər və ünsürlərdir. Müəssisə çərçivəsində proqnozlara aşağıdakılar aiddir:

1. Regionun iqtisadi vəziyyətinin proqnozu.
2. Ayrı-ayrı rəqib müəssisələr haqqında proqnozlar.
3. Firma tərəfindən istehsal edilib satılan məhsula olan tələbatın proqnozu (sorgular əsasında.)
4. İnvestisiyalar haqqında proqnoz.
5. Texnoloji proqnoz.
6. Bazar konyukturasının proqnozu.
7. Əmtəə bazarında yeni tələbatların proqnozu.

Regionun iqtisadi vəziyyətinin proqnozu

Regionun iqtisadi vəziyyətinin proqnozu dedikdə, firmanın fəaliyyət göstərdiyi ərazidə iqtisadiyyatın gələcək vəziyyəti haqqında proqnozlar başa düşülür.

Ayrı-ayrı rəqib müəssisələrin proqnozu dedikdə, isə rəqiblərin gələcək inkişafı, onların bazara çıxaracaq məhsullarının həcmi, keyfiyyəti, gələcək perspektivləri barədə proqnozlar başa düşülür. Satılacaq məhsula olan tələbatın proqnozu olduqca vacib məsələdir. Çünki bu gələcəkdə məhsulun bazarda satışının intensivliyinin nə dərəcədə olacağını planlaşdırmaq üçün əsas meyardır. Bu cür proqnozlar içərisində investisiyalar proqnozu da mühüm yer tutur. Çünki fəaliyyət göstərdiyi sahədə müəssisənin gələcək investisiyaların həyata keçirilməsi haqqında informasiyalara malik olması daha məqsədə uyğun olar.

İnvestisiyalar haqqında proqnoz İnvestisiyaları planlayarkən, risklər arasında sərbəst və yaxşı informasiyaya əsaslanan obyektiv bir qərar vermək önəmlidir

Texnoloji proqnoz; Texnoloji proqnoz müəssisənin istifadə etdiyi və gələcəkdə istifadə edəcəyi texnoloji avadanlıqlar, vasitələr və üsullar haqqında, onların kəşfi ilə müəyyən məlumatlar verir.

Bazar konyukturasının proqnozu; Bazar konyukturasının proqnozu bazarların seçilməsi ilə əlaqədar olub, satışının intensivliyinə təsir edən amillərdən biridir. Yeni tələbatlar proqnozu yeni elmi axtarışlar, innovasiya tədqiqatları və müştəri məhsulların gələcək istehsalı ilə bağlıdır. Çünki müəssisə hələ alıcılarda heç bir təsəvvür olmayan, lakin istehsalı nəzərdə tutulan müştəri və yeni məhsullara tələbatı müəyyən etməli, sonra isə həmin məhsulların istehsalını həyata keçirməlidir. Çünki yeni tələbat proqnozu müəssisəni istehsal ediləcək yeni və müştəri məhsulun bazarda yüksək səviyyədə satılacağına əmin edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Drucker, Peter The Age of Discontinuity, Heinemann, London, 1969 (also Harper and Row, New York, 1968).
2. Handy, Charles The Age of Unreason, Hutchinson, London, 1989.
3. Markides, Constantinos "A dynamic view of strategy" Sloan Management Review, vol 40, spring 1999, pp55–63.
4. Kearney, A.T. Total Quality Management: A business process perspective, Kearney Pree Inc, 1992.

F.Veliyev

PhD, Azerbaijan Architectural and Construction University

R.Recebov

master student, Azerbaijan Architectural and Construction University

The role of a strategy chosen to improve an expert's work

Abstract

The role of a selected strategy in improving an expert's work is an important issue for the development of an institution. The strategy regulates the operation of the facility. The chosen strategy plays a critical role in improving the functioning of the facility. Strategy is not a direction in setting targets, planning, and organizing. The strategy used can ensure the success and speed of the enterprise and reduces the potential risk. In modern organizations, strategic selection is conducted in a variety of ways. These tests are used to analyze the company's strengths and weaknesses, the training of the co-workers and the philosophy of its regulations.

Keywords: *strategy, enterprise, planning, investment, risk.*

BÖLMƏ III

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASI VƏ YENİDƏN QURULMASINDA İNŞAAT SEKTÖRÜNÜN ROLU

SECTION III

THE ROLE OF THE CONSTRUCTION SECTOR IN THE REHABILITATION AND RECONSTRUCTION OF LIBERATED TERRITORIES

СЕКЦИЯ III

РОЛЬ СТРОИТЕЛЬНОГО КОМПЛЕКСА В РЕАБИЛИТАЦИИ И РЕКОНСТРУКЦИИ ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЙ

Пини Давидов
кандидат наук, Кафедра промышленной инженерии и менеджмента,
Академический инженерный колледж “Azrieli”
Надин Аюби
бакалавр, контролер затрат, UPPRO, Иерусалим, Израиль
nadine98ay@gmail.com

ОШИБКА ПЛАНИРОВАНИЯ ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ ЗАДАЧ

Резюме

Планирование представляет собой процесс определения действий, необходимых для достижения желаемой цели. В качестве цели может выступать, например, ремонт дома, строительство моста или написание компьютерной программы. Ошибка планирования - тенденция недооценивать продолжительность будущей задачи, несмотря на то, что известно, что предыдущие задачи превысили время.

Ключевые слова: планирование, ошибка планирования, задачи, процесс, прогнозирования.

Планирование включает в себя определение функциональных и технических характеристик конечного результата, необходимых ресурсов для выполнения задачи, последовательности связей между видами деятельности, а также времени, необходимого для выполнения каждого вида деятельности, и общей продолжительности работ. Следовательно, планирование включает в себя прогнозирование различных аспектов, таких как продолжительность действия и необходимые ресурсы. Даже в том случае, если необходимый комплекс мероприятий тщательно спланирован, сделанный прогноз может далеко не всегда в точности предсказать будущее. При снижении числа ошибок прогнозирования повышается вероятность того, что действие будет выполнено в соответствии с первоначальным планом. Таким образом, понимание сущности ошибок прогнозирования представляет собой особую важность.

Канеман и Тверски предполагают, что при прогнозировании продолжительности задачи индивид, как правило, в первую очередь учитывает особенности текущей задачи, в отношении которой он осуществляет прогнозирование, но не учитывает уже имеющуюся информацию относительно продолжительности задач в прошлом и его способность к точному прогнозированию.

Ошибка планирования исследовалась различными методами: с помощью наблюдений, интервью, опросников, интернет-исследования

Данная гипотеза была подтверждена Бюлером и др.: если индивиды получают указание учитывать их предшествующий опыт, точность их прогнозирования повышается. Была проделана значительная работа по изучению ошибок планирования, выявленных Канеманом и Тверским. Авторы утверждают, что даже если субъекты имеют ранее приобретенный опыт, связанный с тенденцией к недооценке продолжительности задачи, они по-прежнему продолжают недооценивать результативность в будущем

МЕТОД

Испытуемых просили напечатать следующее предложение 16 раз: “Nevertheless, something about Miss Dykstra put me on my guard”. Компьютерная программа, разработанная для данного исследования, позволяла каждому испытуемому напечатать каждое последующее предложение только в том случае, если последнее предложение было напечатано правильно. В противном случае, испытуемый должен был вносить исправления до тех пор, пока текст не был идеальным. Испытуемым предоставляли продолжительность первых двух повторений, после чего их просили оценить продолжительность 16-го повторения. Затем испытуемые продолжали печатать

предложение до тех пор, пока они не доходили до 16-го повторения. Программа осуществляла сбор фактического времени всех шестнадцати повторений и оценку продолжительности 16-го повторения, генерируя базу данных для анализа. Выборка данного исследования включала 80 испытуемых. Все испытуемые являлись студентами бакалавриата, которые получали деньги за участие в исследовании.

Основной целью данного исследования явилось изучение субъективных способностей испытуемых оценивать их производительность в будущем. Было установлено, что испытуемые недооценивают свое потенциальное улучшение примерно на 24%. Иными словами, в случае прогнозирования продолжительности выполнения заданий, подобных тем, которые использовались в данном эксперименте, субъективное прогнозирование должно быть уменьшено на 24% для компенсации субъективной ошибки. Для типичной организации довольно частыми являются ситуации, в которых необходимо использовать субъективную оценку с целью прогнозирования времени, необходимого для осуществления деятельности.

В заключение, ошибка планирования заметна в различных областях нашей жизни. На него могут влиять различные факторы, которые приводят к оперированию оптимистичным/пессимистическим уклоном. Мы можем избежать этого, устанавливая реалистичные цели, принимая во внимание прошлый опыт и придерживаясь информированного мнения, которое измеряет прогресс в достижении цели. Самое главное не количество времени, которое мы работаем над проблемой. Мы должны увидеть, приближает ли работа нас к завершению запланированных целей процесса. Иногда необходимо активировать пессимистический взгляд и смотреть на пустую половину стакана, особенно когда мы не хотим отставать от графика, если он становится слишком большим, за счет других важных проектов, которые несут экономические или социальные издержки.

Pini Davidov

*PhD, Department of Industrial Engineering and Management
Azrieli Academic College of Engineering*

Nadine Ayoubi

B.Sc., Product Cost Controller, U.P.PRO, Jerusalem, Israel

Planning fallacy in performing tasks

Abstract

Planning is the process of determining the actions needed to achieve a desired goal. The goal can be, for example, repairing a house, building a bridge, or writing a computer program. Scheduling error – The tendency to underestimate the duration of a future task despite knowing that previous tasks have exceeded time.

Keywords: *planning, planning error, tasks, process, forecasting.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРОИЗВОДСТВА СТРОИТЕЛЬНОЙ АРМАТУРЫ С УЧЕТОМ ХИМИЧЕСКИХ, ЭКОЛОГИЧЕСКИХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ

Резюме

Данное исследование посвящено совершенствованию технологии производства строительной арматуры с учетом химических, экологических и экономических аспектов. В работе рассмотрены основные проблемы, связанные с производством строительной арматуры, такие как выбросы вредных веществ, потребление энергии и сырья, затраты на утилизацию отходов, использование безопасных материалов, контроль качества продукции и оптимизация затрат на производство.

Авторы обосновывают необходимость совершенствования технологии производства строительной арматуры, представляют современные методы и технологии, направленные на решение указанных проблем, а также рассматривают экономические аспекты производства, связанные с оптимизацией затрат на производство и повышением эффективности производства.

Исследование представляет практический интерес для производителей строительной арматуры, а также для специалистов в области экологии, химии и экономики, которые занимаются вопросами снижения вредного воздействия на окружающую среду и оптимизации затрат на производство.

Ключевые слова. *строительная арматура, производство, технология, химические аспекты, экологические аспекты, экономические аспекты, энергосбережение, утилизация отходов, безопасные материалы, контроль качества, оптимизация затрат.*

Тема совершенствования технологии производства строительной арматуры с учетом химических, экологических и экономических аспектов является актуальной в связи с ростом строительной отрасли и увеличением спроса на строительные материалы. Однако, производство строительной арматуры сопряжено с рядом проблем, таких как выбросы вредных веществ, потребление энергии и сырья, расходы на сбор и сортировка металлолома и другие, которые негативно влияют на окружающую среду и приводят к экономическим потерям.

В связи с этим, совершенствование технологии производства строительной арматуры с учетом химических, экологических и экономических аспектов является необходимым для снижения вредного воздействия на окружающую среду, повышения энергоэффективности, уменьшения затрат на производство и повышения качества продукции. Кроме того, такие изменения в технологии производства могут способствовать развитию экологически чистых технологий, которые будут соответствовать требованиям современного рынка и позволят

укрепить позиции производителей на этом рынке. В связи с этим, данная тема является актуальной и требует дальнейших исследований и разработок.

Действующая технология по производству арматур. Темп роста металлургической отрасли республики в 2021 году составил 16,9%, и основу этого составляет производство строительной арматуры. В настоящее время металлургические предприятия Азербайджана действуют в Баку и на Абшеронском полуострове (33), частично в Гяндже (7), Сумгаите (2) и по одному в Гаджигабуле и Лерике. Хотя организация работ по экологическому мониторингу находится на контроле в крупных компаниях, на малых предприятиях эта работа находится ниже желаемого уровня.

Для обеспечения внутреннего спроса республики на строительную арматуру главным вопросом является постоянное увеличение объемов производства, подготовка качественной арматуры, повышение конкурентоспособности предприятия на рынке и снижение себестоимости конечной продукции - арматуры. Газовые печи в основном используются для разогрева заготовки при производстве арматуры в республике. Это вызывает экологические проблемы, потерю металла, используемого в качестве сырья, и снижение качества. Эффективность предлагаемой технологии проанализирована путем сравнения отливок с технологией индукционного нагрева токами высокой частоты вместо традиционного метода у производителей, не имеющих плавильной печи, в отличие от других производителей арматуры. На другом производстве планируется переход непосредственно из печи на прокатное устройство путем перехода на непрерывное производство.

Прежде всего, увеличение объема строительно-монтажных работ в республике приводит к увеличению спроса на производство арматуры, что создает стимулы для инвестиций предпринимателей. Выбор качественного и экономичного режима производства арматуры ведет к повышению конкурентоспособности предприятия на внутреннем и внешнем рынках и снижению себестоимости конечной продукции - арматуры. В предлагаемой технологии расплавленный в печи металл подается в одно концевое разбрасывающее устройство, исключается промежуточный нагрев при производстве арматуры, а также обосновываются преимущества данной технологии.

Производством арматуры на территории республики занимаются около 44 предпринимателей. 39 из них имеют литейные производства. Металлоломы используются в производстве отливок в этих областях. В последнее время строительные работы, проводимые в республике, заключаются в строительстве промышленных предприятий, дорожных и транспортных работах и т.д. при освоении месторождений создает большой спрос на металлопродукцию и строительную арматуру, что создает необходимость развития металлургической промышленности. В настоящее время на одной из стадий производства арматуры, то есть перед прокаткой, отливки нагревают до необходимой температуры в огнеупорных печах. Это приводит к снижению качества металла и потерям металла.

Методическая печь - сложное техническое устройство, предназначенное для нагрева металла до требуемых параметров (температура при нагреве заготовки равномерна по его толщине и длине). Это относится к печам непрерывного действия при условии обеспечения технологических параметров плавки (скорость подачи материала или его продвижения, степень нагрева, время пребывания материала в отделении). В процессе нагрева в печи металл контактирует с раскаленными газами, содержащими кислород и пары воды. При этом образуется кислородный слой оксида железа – ожог железа. В результате, помимо потери металла, это вызывает загрязнение окружающей среды и воздуха.

В настоящее время на действующих предприятиях из-за повторного нагрева отливок газом происходит экологическая катастрофа и возгорание металла. В 2021 году потребляли 48 млн. м³ природного газа и безвозвратные потери металла составляли от 3 до 10% от общего объема. Все это влияет на качество арматур.

Предлагаемая технология. Увеличение объема строительно-монтажных работ в республике привело к стремительному росту спроса на строительную арматуру. Улучшение качественных показателей строительной арматуры может быть достигнуто не за счет повышения ее стоимости, а за счет совершенствования технологии производства. К увеличению производства строительной арматуры можно отнести:

- увеличение производства арматуры за счет устранения потерь, вызванных объективными причинами;
- производство продукции в соответствии с требованиями действующих стандартов;
- создать непрерывное производство арматуры в республике;
- снизить расход газа за счет отмены догрева, одновременно улучшить экологическую ситуацию и довести качество продукции до мировых стандартов.

В настоящее время индукционные печи (за исключением ООО «Баку Стил Компани») используются на заводах и в цехах республики, занимающихся производством арматуры. Раскислять металл и продувать кислородом в индукционных печах нельзя. Эту операцию проводят только после заливки жидкого металла в ковш, в дуговых печах операцию выполняют как в печи, так и в ковше, в результате чего такое положение положительно влияет на качество металла. При изготовлении строительной арматуры металлические отходы в основном используются в качестве металлолома. В настоящее время экологические проблемы и образование пригаров металла в основном возникают при подогреве отливок газом. Для исключения этих ситуаций расплавленный металл нарезается до заданного размера и поступает на прокатный стан с элеватором при температуре 1200-1250⁰С после обеспечения полной кристаллизации металла (1400-1300⁰С для полной кристаллизации жидкого металла в соответствующие сроки для его поперечного сечения).

Учитывая текущий спрос на строительную арматуру, стратегия ее развития предусматривает реализацию различных производственных проектов. При реализации проектов подобного рода важнейшим моментом является минимизация негативного воздействия создаваемых объектов на окружающую среду и человека, а также снижение себестоимости выпускаемой арматуры с целью обеспечения конкуренции в условиях рыночной экономики.

Черная металлургия считается более вредной для окружающей среды, чем другие отрасли. При переработке одной тонны черного металла в воздух выбрасывается 50-120 кг опасных отходов. После внедрения современных технологий на металлургических предприятиях этот показатель по примерным расчетам снижается до 10 кг на тонну.

Применение предлагаемой нами технологии рассчитано на сокращение затрат времени на подготовку одной тонны арматуры и площади под производство, полное исключение использования газа и обжига металла. Продукт готовится по стандарту, повышает конкурентоспособность предприятия на рынке за счет снижения себестоимости. Эта технология предназначена для всех производителей. Применение этого метода на предприятиях, занимающихся производством арматуры.

Учитывая повышенный спрос на производство строительной арматуры в металлургической промышленности, проектирование и строительный контроль специализированных заводов и цехов, занимающихся выпуском данной продукции, должны быть лицензированы государством. Качество отливок, экологическая безопасность производства, экономия металла и т. д., при проектировании процессы должны быть приняты во внимание, факторы, влияющие на стоимость, должны быть исследованы.

В результате исследования было установлено, что совершенствование технологии производства строительной арматуры с учетом химических, экологических и экономических аспектов является важной задачей в современном мире.

Оптимизация производственных процессов с учетом экологических аспектов позволяет сократить выбросы вредных веществ в атмосферу, уменьшить потребление энергии и сырья, а также снизить затраты на утилизацию отходов.

Учет химических аспектов в производстве строительной арматуры включает в себя использование безопасных и экологически чистых материалов, а также контроль качества продукции на каждом этапе производства.

Экономические аспекты включают в себя оптимизацию затрат на производство, уменьшение себестоимости и повышение эффективности производства.

Таким образом, совершенствование технологии производства строительной арматуры с учетом химических, экологических и экономических аспектов, позволит создать более безопасную, экологически чистую и эффективную продукцию, что приведет к повышению качества жизни людей и сохранению природных ресурсов.

Список использованной литературы:

1. Алиев Э.А. Применение нечеткой логики для анализа рисков инвестиционных проектов. (На примере заготовительного производства машиностроительной промышленности). RS Global: WORLD SCIENCE. 2(54)/February 2020. Page 50-53.
2. Алиев Э.А. Повышение производительности и энергетической эффективности сквозного нагрева. ADNSU. "Avadanlıqlar, Texnologiyalar Materiallar " Elmi texniki jurnal. № 2. 2019. səh.64-72.
3. Э. А. Алиев, И. А. Габибов, Р. А. Исмаилова, Р. О. Гусейнов. Применение нечеткой логики для оценки рисков в инвестиционных проектах . socar proceedings special issue no. 2 (2022) 093-099
4. Дроздова, Н.Н. Экологические аспекты производства строительной арматуры / Н.Н. Дроздова, А.В. Шабалина // Вестник Воронежского государственного технического университета. - 2016. - № 1. - С. 133-137.
5. Левченко, В.В. Совершенствование технологии производства строительной арматуры с использованием композиционных материалов / В.В. Левченко, Н.В. Николаева // Вестник Российского университета дружбы народов. - 2018. - Т. 20. - № 4. - С. 517-527.
6. Яковлев, А.А. Экономические аспекты производства строительной арматуры / А.А. Яковлев, Е.А. Сергеева // Молодой ученый. - 2017. - № 38. - С. 261-264.
7. Гринева, О.И. Оценка влияния производства строительной арматуры на экологическую ситуацию в городе / О.И. Гринева, М.А. Демидова, Н.А. Холина // Известия Томского политехнического университета. - 2017. - Т. 330. - № 2. - С. 56-62.
8. Гришин, А.М. Качество продукции в производстве строительной арматуры и его улучшение / А.М. Гришин // Проблемы современной экономики. - 2019. - № 3. - С. 124-128.

Е.Ә.Әлиев

*i.e.n., əməkdar mühəndis, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ORCID 0000-0002-3114-511X*

R.V.Qurbanova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

**Kimyəvi, ekoloji və iqtisadi aspektləri nəzərə almaqla tikinti armaturlarının istehsalı
texnologiyasının təkmilləşdirilməsi**

Xülasə

Bu tədqiqat kimyəvi, ekoloji və iqtisadi aspektləri nəzərə alaraq tikinti armaturlarının istehsalı texnologiyasının təkmilləşdirilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə zərərli maddələrin emissiyası, enerji və

xammal istehlakı, tullantıların utilizasiyası xərcləri, təhlükəsiz materiallardan istifadə, məhsulun keyfiyyətinə nəzarət və istehsal xərclərinin optimallaşdırılması kimi armaturların istehsalı ilə bağlı yaranan problemlərdən bəhs olunur.

Müəlliflər tikinti armaturlarının istehsalı texnologiyasının təkmilləşdirilməsinə əsaslandırır, bu problemlərin həllinə yönəlmiş müasir metod və texnologiyalar təqdim edir, həmçinin istehsal xərclərinin azaldılması və istehsalın səmərəliliyinin artırılması ilə əlaqəli istehsalın iqtisadi aspektlərini nəzərdən keçirir.

Tədqiqat tikinti armaturları istehsalçıları, eləcə də ətraf mühitə zərərli qazların təsirlərinin azaldılması və istehsal xərclərinin optimallaşdırılması ilə məşğul olan ekologiya, kimya və iqtisadiyyat sahəsində mütəxəssislər üçün praktiki maraq doğurur.

Açar sözlər: *tikinti armaturları, istehsal, texnologiya, kimyəvi aspektlər, ekoloji aspektlər, iqtisadi aspektlər, enerjiyə qənaət, tullantıların utilizasiyası, təhlükəsiz materiallar, keyfiyyətə nəzarət, xərclərin optimallaşdırılması.*

UOT 33:005
39.39.31
330.341:316.4
39.52.35

F.A.Mammadova
*PhD in Economics, ass. prof., Azerbaijan University
of Architecture and Construction*
ORCID 0000-0003-0384-9395

fidanmammadova@hotmail.com

Kh.I.Ganiyev
*PhD in Economics, senior lecturer, Azerbaijan University
of Architecture and Construction*
ORCID 0000-0003-2435-0833
khanlar.ganiyev@gmail.com

THE STATE OF RECONSTRUCTION OF THE INFRASTRUCTURE PROJECTS OF THE LIBERATED TERRITORIES OF AZERBAIJAN AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Abstract

This paper examines the state of reconstruction of infrastructure projects in the liberated territories of Azerbaijan and their development prospects. Azerbaijan is working on restoring the transportation, energy, and social infrastructure in the region, with a focus on rebuilding essential infrastructure such as hospitals, schools, and government buildings. The establishment of the Karabakh Revival Fund and the Free Economic Zone, along with the development of various sectors, will contribute to the region's prosperity and create new opportunities for the local population. The reconstruction and development of the infrastructure projects in the liberated territories will also help to integrate the region with the rest of Azerbaijan and promote economic growth in the country.

Keywords: *Azerbaijan, post-conflict reconstruction, infrastructure development, economic growth, investment, urban planning, energy resources, transportation, tourism development, regional cooperation, political stability, social development, environmental sustainability, international aid and cooperation.*

The liberation of the territories of Azerbaijan, which were under Armenian occupation for almost three decades, has opened up new opportunities for the reconstruction and development of the region. Azerbaijan has already embarked on a massive infrastructure program aimed at restoring the damaged infrastructure, building new infrastructure, and developing the economy of the region. This paper will explore the state of reconstruction of the infrastructure projects of the liberated territories of Azerbaijan and their development prospects.

Infrastructure Projects in the Liberated Territories

The infrastructure projects in the liberated territories are vast and diverse, ranging from the reconstruction of roads, airports, and bridges, to the restoration of electricity, gas, and water supply systems. One of the most significant projects in the region is the reconstruction of the city of Shusha, which was the cultural capital of Azerbaijan before its occupation by Armenia. The project includes the restoration of historical monuments, the construction of new residential buildings, the development of tourism infrastructure, and the establishment of cultural centers. The reconstruction of other cities and towns in the liberated territories is also underway, with a focus on rebuilding essential infrastructure such as hospitals, schools, and government buildings.

The restoration of the transportation infrastructure is a priority for Azerbaijan. The country is working on reconstructing the Khojavend-Fuzuli-Shusha highway, which will connect the liberated territories with the rest of Azerbaijan. The reconstruction of the highway will make it easier to transport goods and people between the liberated territories and the rest of the country. In addition to the highway, Azerbaijan is also working on restoring railway connections to the liberated territories.

The restoration of the energy infrastructure is another crucial project for Azerbaijan. The country is working on restoring electricity, gas, and water supply systems in the liberated territories. The restoration of these systems is essential for the development of the region's economy and for the well-being of its residents.

Development Prospects of the Liberated Territories

The development prospects of the liberated territories are promising, and Azerbaijan is working on various initiatives to realize these prospects. One of the key initiatives is the establishment of the Karabakh Revival Fund, which aims to attract investment to the region and promote economic development. The Fund has already raised over \$2 billion from domestic and international sources, which will be used to finance infrastructure projects, support the development of small and medium-sized enterprises, and create job opportunities.

Another critical initiative is the establishment of the Free Economic Zone (FEZ) in the territories, which will offer favorable conditions for investors and entrepreneurs. The FEZ will provide tax incentives, simplified administrative procedures, and other benefits to attract investment to the region. The FEZ will focus on promoting agriculture, tourism, and other industries in the region.

In addition to these initiatives, Azerbaijan is also working on developing the region's agriculture, tourism, and energy sectors. The development of the agriculture sector will focus on the production of high-value crops and livestock, while the tourism sector will promote the region's natural beauty and historical sites. The energy sector will also play a significant role in the development of the region, as Azerbaijan plans to build new power plants and develop renewable energy sources to meet the growing energy demand.

The reconstruction and development of the liberated territories of Azerbaijan are vast and ambitious projects, and Azerbaijan is committed to realizing these projects. The establishment of the Karabakh

Revival Fund, the Free Economic Zone, and the development of various sectors will undoubtedly contribute to the region's prosperity and create new opportunities for the local population. The reconstruction and development of the infrastructure projects in the liberated territories will also help to integrate the region with the rest of Azerbaijan and promote economic growth in the country.

Reference:

1. To participants of 2nd Azerbaijan International Exhibition “Restoration, Reconstruction and Development of Karabakh” – “Rebuild Karabakh” and 27th Azerbaijan International Construction Exhibition <https://president.az/en/articles/view/57617>
2. State program for socio-economic development of the regions of the republic of azerbaijan in 2019-2023 <https://e-qanun.az/framework/41320>
3. Proposal for the renewal of the strategy for the period 2022–2025 for the medium and long term of the administration of foreign currency debt in the Republic of Azerbaijan. <https://e-qanun.az/framework/53086>
4. Law of the Republic of Azerbaijan on special economic zones <https://e-qanun.az/framework/17833>

F.Ə.Məmmədova

i.ü.f.d, dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ORCID 0000-0003-0384-9395

X.İ.Qəniyev

i.ü.f.d, baş müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ORCID 0000-0003-2435-0833

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin infrastruktur layihələrinin yenidən qurulması vəziyyəti və inkişaf perspektivləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində infrastruktur layihələrinin bərpasının vəziyyəti və onların inkişaf perspektivləri araşdırılır. Azərbaycan regionda nəqliyyat, enerji və sosial infrastrukturun bərpası istiqamətində işlər aparır. Bu istiqamətdə xəstəxanalar, məktəblər, dövlət binaları kimi zəruri infrastrukturun yenidən qurulmasına xüsusi diqqət yetirilir. “Qarabağ Dirçəliş Fondu”nun və Azad İqtisadi Zonanın yaradılması, müxtəlif sektorların inkişafı ilə yanaşı, regionun çiçəklənməsinə töhfə verəcək və yerli əhali üçün yeni imkanlar yaradacaq. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastruktur layihələrinin bərpası və inkişaf etdirilməsi də Azərbaycanın Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonları ilə digər iqtisadi rayonların integrasiyasını və ölkədə iqtisadi artımın təmin edilməsinə xidmət edəcək.

Açar sözlər: *Azərbaycan, münaqişədən sonrakı bərpa, infrastrukturun inkişafı, iqtisadi artım, sərmayə qoyuluşu, şəhər planlaşdırılması, enerji resursları, nəqliyyat, turizmin inkişafı, regional əməkdaşlıq, siyasi sabitlik, sosial inkişaf, ətraf mühitin davamlılığı, beynəlxalq yardım və əməkdaşlıq.*

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASININ AZƏRBAYCANDA NEFT-QAZ SƏNAYESİ ÜZRƏ TİKİNTİ SEKTORUNUN YÜKSƏLİŞİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin iqtisadi potensialı təhlil edilməklə, bu ərazilərin inkişafı məsələləri şərh edilmişdir. Burada, işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulmasında neft-qaz sənayesində tikinti sektorunun rolu təhlil edilmişdir. Həmçinin, SOCAR-ın statistik məlumatları əsasında neft-qaz sənayesi üzrə tikinti sektorunun iqtisadi rayonların inkişafında rolu və işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasının tikinti sektorunun inkişafına təsiri qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: iqtisadi potensial, tikinti, qaz saygacı, neft-qaz sənayesi, kapital, investisiya.

Azərbaycanın Vətən müharibəsində qazandığı böyük Qələbə nəticəsində ərazi bütövlüyünün bərpası, işğaldan azad edilmiş torpaqların ölkə iqtisadiyyatına yenidən inteqrasiyası, regionda inkişaf etmiş yeni reallıqlar və əməkdaşlıq imkanları, artan potensial beynəlxalq və regional nəqliyyat və logistika dəhlizləri Azərbaycanın sürətli inkişafı üçün əlavə stimül yaradır [1]. İqtisadi resurslar, təbii ehtiyatlar, enerji mənbələri, dəmir filizi yataqları, termal sular, tikinti materialları üçün xammal bazası, nəqliyyat və tranzit, turizm imkanları və s. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinə marağı artırır. Ağdamın Qarabağ bölgəsində strateji coğrafi mövqeyi, Qarabağın digər rayonlarla qovşağında yerləşməsi, kənd potensialı və infrastruktur çıxış imkanları şəhərin gələcəkdə Qarabağın sənaye mərkəzinə çevrilməsi imkanlarını genişləndirir [2]. Ağdam sənaye parkının yaradılması da bu məqsəddə xidmət edir. 190 hektar ərazini əhatə edən Ağdam Sənaye Parkının əsas prioritet fəaliyyəti tikinti materiallarının istehsalı, kənd təsərrüfatı məhsullarının qablaşdırılması, meyvə-tərəvəz konservlərinin, ət və süd məhsullarının istehsalı, yem, gübrə istehsalı, o cümlədən xidmət sahələrinin, soyuducuların və s. təşkil edilməsidir. Böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik olan bu sənaye parkında fəaliyyət göstərəcək rezidentlər üçün yüksək keyfiyyətli şəraitin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Bütün bu işlərin yerinə yetirilməsində Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft-qaz sektoru mühüm rol oynayır. Neft-qaz sənayesinin tikinti sektoru işğaldan azad olunmuş ərazilərdə o cümlədən, Ağdam sənaye parkının qurulmasında mühüm rol oynayır [4].

1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasının Azərbaycanda neft-qaz sənayesi üzrə tikinti sektorunun inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də sənaye sektorunun, xüsusilə qeyri-neft sənayesinin inkişafıdır. Bu baxımdan müasir dövrün iqtisadi inkişafının tələblərinə cavab verən mütərəqqi texnoloji mexanizmlərin tətbiqi - sənaye zonalarının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sənaye zonalarının yaradılması sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, innovasiyaların və biznesin səmərəliliyinin artırılması, yüksək texnologiyalar əsasında istehsalın və məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, iqtisadiyyatın neft-qaz sənayesindən asılılığının azaldılması, ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasını şərtləndirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 28 may 2021-ci il tarixli və 4 oktyabr 2021-ci il tarixli Sərəncamlarına uyğun olaraq Ağdam Sənaye Parkının - "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" sənaye parkının yaradılması nəticəsində sənaye parklarının sayı artıraraq qeyri-neft sektorunun inkişafına mühüm töhvə vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti sektoru Qarabağ iqtisadi rayonunda artan dinamika ilə inkişaf edir. Aşağıdakı cədvəldən bunları daha aydın görmək olar [3].

Cədvəl 1

Qarabağ iqtisadi rayonunda tikintinin əsas iqtisadi göstəriciləri

	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Əsas fondların istifadəyə verilməsi, min manat	183111,3	182235,1	183164,9	181829,6	174387,0	352518,7
Yaşayış evlərinin istifadəyə verilməsi, ümumi sahə, kv.m.	140525	135634	196565	43726	68128	39204
Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar, min manat	123499,1	467070,0	378044,4	278150,1	259565,6	1342032,7
ondan:						
tikinti - quraşdırma işlərinə	116120,7	423871,1	363301,9	242494,4	237268,2	1315956,4
Tikinti müəssisələrinin sayı, vahid	35	26	29	46	43	45
Tikinti işlərinin dəyəri, min manat	51386,5	56866,3	76454,8	95009,2	73208,7	90832,9

Mənbə: (3) məlumatlarına əsasən tərtib edilib.

Cədvəldən göründüyü kimi 2021-ci ildə istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyəri artaraq bütün əvvəlki illəri üstələməklə 325518,7 min manat olmuşdur. Bu isə həmin dövrdə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmnin 1342032,7 min manat olmaqla tədqiq oluna bütün dövr üzrə daha yüksək olması ilə əlaqədardır. Göründüyü kimi investisiyaların 98,1% -i tikinti - quraşdırma işlərinə sərf edilmişdir. İstifadəyə verilmiş yaşayış evlərinin ümumi sahəsi 2015-2020-ci illər üzrə artan dinamika ilə inkişaf etsə də, 2021-ci ildə COVID-19 pandemiyasının tikinti sektoruna mənfi təsirləri ilə əlaqədar olaraq, bu göstərici 42,4% azlaraq 39204 kv. m. olmuşdur. Hal-hazırda Qarabağ iqtisadi rayonunda işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən bərpası və qurulması işləri tikinti sektorunun köməyi ilə sürətlə davam etdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft-qaz sənayesi üzrə tikinti sektorunun inkişaf səviyyəsi göstərir ki, ölkəmizin işğaldan azad olunmuş ərazilərinin bərpasında digər tikinti sektoruna aid olan müəssisələrlə yanaşı neft-qaz sənayesi üzrə tikinti sektorunda geniş potensialı vardır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin təbii qaz təchizatı infrastrukturunun, eləcə də enerji təminatının bərpa olunması ilə yenidən qurulması istiqamətində yeni qaz xətlərinin çəkilməsi, sayğacların quraşdırılması, müasir infrastrukturun yaradılmasında da neft-qaz sənayesi üzrə tikinti sektoru mühüm işlər görür. Statistik mənbələrə görə ölkəmizdə yeni çəkilən qaz kəmərlərinin uzunluğu 3097 kilometr əsaslı təmir edilən kəmərlərin uzunluğu isə 1237,68 kilometr olmuşdur. Ümumi uzunluq 4334,68 kilometr olan neft və qaz kəmərlərinin 71,4%-ni yeni çəkilən, 28,6-ni isə əsaslı təmir edilən qaz xətləri təşkil etmişdir. Həmin dövrdə ərazilərimizin işğal altında olması səbəbindən bu işlərin cəmi 1,55%-i Qarabağ iqtisadi rayonunda olmuşdur. Statistik mənbələrə əsasən eynilə iqtisadi rayonlarda SOCAR-ın quraşdırdığı qaz sayğaclarının 1,44% və yaxud 12631 ədədi Qarabağ iqtisadi royonunun payına düşmüşdür [5, 6]. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə bu işlərin həcmnin digər regionlarla müqayisədə

daha da artacağı qeyri-neft sektoru üzrə tikinti təşkilatlarının istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini daha da yüksəldəcəkdir

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpa və iqtisadi potensialının mənimsənilməsi iqtisadiyyatın bütün sektorunun, xüsusən də tikinti sektorunu inkişafını şərtləndirəcəkdir. Bu baxımdan neft-qaz sənayesi üzrə tikinti sektoru mühüm rol oynayır. Bu potensialın optimal şəkildə həyata keçirilməsi işğaldan azad olunmuş ərazilərimizə yönəldilən investisiyaların artmasına şərait yaradaraq, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafını tənzimləməklə Qarbağ iqtisadi regionunun sosial-iqtisadi göstəricilərin yüksəldilməsinə geniş imkanlara yaradacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər: [Elektron resurs] / President.az - 02 fevral, 2021. URL: <https://president.az/az/view/50474>
2. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı [Elektron resurs] / President.az - 16 noyabr, 2022
URL: <https://e-qanun.az/framework/52757>
3. ARDSK 2021. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/source/industry/>. İstinad tarixi: 04 may 2022.
4. Yadigarov T.A. Azərbaycan iqtisadiyyatında dəniz nəqliyyatı: problemlər və perspektivlər. (Monoqrafiya) Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2018, 340 səh.
5. www.socar.az
6. SOCAR-ın “Neftqaztikinti” trestinin 2015-2021-cu illər üzrə ilik hesabatı.

M.B.Gasimli

doctoral student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

The influence of the restoration of territories freed from occupation on the rise of the construction sector of the oil and gas industry in Azerbaijan

Abstract

The article analyzes the economic potential of the liberated territories of Azerbaijan and comments on the development of these territories. The role of the construction sector of the oil and gas industry in the reconstruction of the territories liberated from occupation is analyzed here. Also, the ability of this sector to develop independently was estimated based on the statistical data of the enterprise SOCAR “Neftqaztikinti”.

Keywords: economic potential, agreement, acceleration coefficient, capital, investment, energy.

TİKİNTİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RQABƏTQABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ INNOVASİYA-İNVESTİSİYA AMİLİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı inkişafı mərhələsində iqtisadi fəaliyyət sahələrinin mövcud struktur bölmələrinin səmərəli istifadəsi məqsədi ilə innovasiya və investisiya problemlərinin idarə edilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir [2, 5]. Təqdim edilən hər bir yenilik və investisiya prosesi istehsal olunan məhsulların keyfiyyət xüsusiyyətlərinin, istehsal sistemlərinin və yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verən tədbirlər toplusunu təşkil edir. Bütün növ innovasiyaların effektivliyinin nəticəsi öz mahiyyəti baxımından geniş sosial əhəmiyyətə malikdir. Tikinti şirkətinin menecerləri tərəfindən investorlar üçün investisiya cəlbəediciliyinin yaradılması müəssisənin innovasiya və investisiya fəaliyyətinin artırılması üçün əsas şərtlərdən biridir. Məlumdur ki, ölkədə mövcud olan təbii ehtiyatlar rəqabət mühiti yartsa da, təbii ehtiyatlardan fəal şəkildə istifadə edildiyindən onlar tədricən tükənir. Bu baxımdan cəmiyyətin bərpa olunmayan təbii ehtiyatlar üzrə potensialı, istehlakın daim artan dinamika ilə inkişaf etməsi hesabına azaldığından elmin inkişafına tələb daima artır. İnnovativ texnologiyalar əsasında inkişaf edən iqtisadiyyatlara malik olan ölkələrdə bu proses daha sürətlə inkişaf edir. Artıq elm dünyanın istehsal və təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələrində innovativ texnologiyaların inkişafı üçün getdikcə daha çox səy göstərməyi diktə edir. Dünya ölkələrinin müasir inkişaf mərhələsində hər zamankından daha çox innovasiya tikinti təşkilatlarının inkişafında ən mühüm amil kimi qiymətləndirilir. Dünya təsərrüfat sistemində bazar iqtisadiyyatı şəraitində innovasiyaların tətbiqi, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına olduqca böyük təsir göstərir. Bu isə sahibkarların innovativ texnologiyalardan, innovativ texnologiyalarla istehsal edilən məhsullardan və istehsalın təşkilindən istifadə etməklə rəqabət üstünlüklərinə nail olmaq istəyini daha da artırır [5]. Yeniliklər yaşayış mühitinin qorunub saxlanmasına böyük töhfə verir ki, bu da yalnız bütün cəmiyyətin səyləri ilə mümkün ola bilər.

Qeyd etmək azımdır ki, fərdi sahibkar bu sahədə öz vəzifəsini dərk etmədiyindən, yaşayış mühitini qoruyub saxlamağa ehtiyac hiss etmir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində tikinti şirkətinin səmərəliliyinin əsas göstəricisi kimi mənfəətin, iş və xidmətlərdən əldə olunan gəlirin və rentabelliğin artırılması əsas meyardır. Yeniliklərin tətbiq edilməsi xərclərin azaldılmasına müsbət təsir etdikdə tikinti biznesinin rəqabət qabiliyyəti yüksəlir, satılan məhsulların həcmi, eləcə də mənfəət və biznesin rentabelliği artır, bazar sərhədləri genişlənir ki, bu da nəticədə müəssisənin dəyərinin artmasına şərait yaranır. İnnovasiyalar tikintinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və iqtisadi sistemlərin inkişafı üçün əsas millərdən biridir. Bazarda öz mövqeyini qoruyub saxlamağa çalışan müəssisə daim müxtəlif resurslardan, o cümlədən yeniliklərdən istifadə edir [5]. İnnovasiya-investisiya prosesinin köməyi ilə istifadə olunan resursların keyfiyyətinin yüksəldilməsi əsasında istehsalın təkmilləşdirilməsi təmin edilir ki, bu da resurs gəlirliliyi göstəricisi ilə ölçülür [8, 9]. Müəssisəni idarə edərkən, ilk növbədə, tikinti məhsullarının tərkibini, istehsal həcmi, keyfiyyətini və bütün resursların qarşılıqlı əlaqəsini optimal şəkildə yaxşılaşdırmaq lazımdır. Tədqiqatlar göstərir ki, texnoloji innovasiyanın faydalı nəticələri yeni tikinti texnologiyalarının tətbiqində və ya mövcud olanların təkmilləşdirilməsində özünü göstərir. Bu, müəssisədə məhsul vahidinə düşən əsas resurslara çəkilən xüsusi xərclərin azalmasına və resurs gəlirliliyinin artmasına gətirib çıxarır. Nəticədə istehsalın maya dəyəri azalır və digər amillər bərabər olduqda mənfəət artır. Tikinti şirkətinin məhsullarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində innovativ və investisiya fəaliyyəti tikintinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində və tikilməkdə olan obyektlərin həcmnin artmasında özünü göstərir. Son dövrlərdə aparılan innovativ proseslər tikinti məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir ki, bu da tikinti təşkilatlarının iş və xidmətlərinin qiymətlərini

artırmağa və bununla da satışdan əldə edilən gəlirin artırılmasına imkan verir [4]. Bundan əlavə, tikinti üzrə ən keyfiyyətli icra obyektləri gələcəkdə tikinti şirkəti üçün sifarişlərin artmasına səbəb olmaqla, təşkilatın satış həcmi artırmaqla tikintinin mənfəətini artırır. Tədqiqatlar göstərir ki, innovasiya və investisiya prosesləri xammalın emal müddətini azaldır və əmək obyekti yaxşılaşdırır. Bu isə istehsal dövrünün müddətini qısaldır və istehsalın səmərəliliyini artırır. Texnoloji innovasiya prosesləri istehsal avadanlıqlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və istehsal sahəsinin azalması ilə müşayiət olunur ki, bu da əsas kapitalın azalmasına və istehsalın rentabelliyyəsinin artmasına səbəb olur. Tikinti istehsalının hərtərəfli təkmilləşdirilməsi tikinti müəssisəsinin idarə edilməsinin təşkili sahəsində innovasiya və investisiya prosesləri olmadan tamamlanmır. Təşkilati innovasiyalar istehsal logistikasında axın proseslərini optimallaşdıran, bununla da tikinti şirkətinin inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına töhfə verən yenilikləri əhatə edir [5].

Tikintidə innovasiyaların inkişafı və tətbiqi üçün nəticələnən motivasiya özəl təşkilatların rəqiblər üzərində sabit üstünlük əldə etmək və ya heç olmasa onlarla eyni inkişaf səviyyəsində qalmaq istəyini ifadə edir. Dövlət, bələdiyyə və ictimai təşkilatları nəzərə alsaq, o zaman onlar üçün innovasiyaların tətbiqi üçün mühüm stimula, təbii ki, büdcə resurslarının normalaşdırılması çərçivəsində cəmiyyətin ehtiyaclarını ən yaxşı şəkildə ödəmək istəyi olacaqdır. Bu istək spesifik olaraq iki cəhətlə fərqlənir. Büdcə resurslarının normalaşdırılması çərçivəsində cəmiyyətin ehtiyaclarının ən yaxşı şəkildə ödənilməsi ilkin olaraq, gələcəkdə əhəmiyyətli fayda əldə etmək üçün innovativ inkişaf yollarının məqsədyönlü axtarışı, yaradılması və tətbiqi ilə, ikincisi isə xarici təsirlərə cavab olaraq mövcud bazar şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədardır [2, 5].

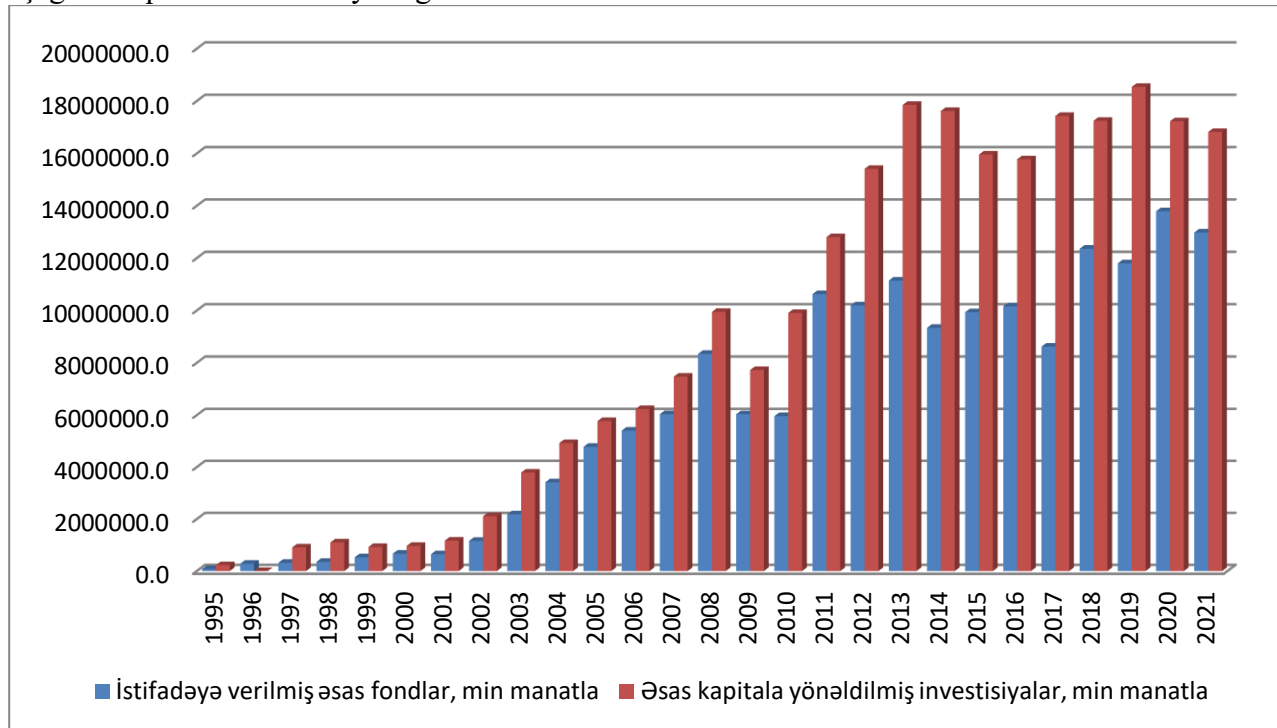
Bu maddə çərçivəsində innovasiya və investisiya fəaliyyəti, eləcə də investisiya prosesinin özü iki baxımdan nəzərdən keçirilir. Bir tərəfdən, innovasiya və investisiya fəaliyyəti, şirkət daxilində idarəetməni, o cümlədən risklərin idarə edilməsini, həmçinin ixtisaslaşdırılmış infrastruktur və resursların ayrılmasını tələb edən proses kimi nəzərdə tutulur. Digər tərəfdən, müəssisənin innovasiya və investisiya fəaliyyəti, şirkətin özü ola bilən investorun kapitalının tətbiq sahəsidir. Əslində, innovasiya və investisiya fəaliyyətinin idarəetmə sistemi obyektə iki fərqli nəzarət hərəkətinə malikdir. Bunlardan biri obyektə birbaşa təsiri ilə, yəni innovasiya və investisiya fəaliyyətinin hər bir fazasını idarə etməklə idarə edilməsidir. İnnovasiya və investisiya fəaliyyətinin inkişafı və idarəetmə məqsədi ilə "giriş", yəni innovasiya və investisiya fəaliyyəti üçün zəruri olan resurslar nəzərdə tutulur. İnnovasiya və investisiya fəaliyyəti prosesin ilk mərhələlərində əhəmiyyətli maliyyə sərmayələri tələb edən investisiya mərhələsi ilə xarakterizə olunur. Əslində isə layihələr yalnız artıq istehsal edilmiş innovativ məhsulun satış həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmasından sonra zərərsizlik nöqtəsinə çatır. Buna görə də investisiya ehtiyacı və investisiya resurslarının effektiv dinamik idarə olunması innovasiya və investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin idarə edilməsinin əsas vəzifəsidir. [4,5].

Tikinti müəssisə və təşkilatlarında innovasiya və investisiya proseslərinin idarə edilməsi sisteminin regional səviyyədə təkmilləşdirilməsi müəssisələrin dinamik inkişaf edən xarici rəqabət mühitinə uyğunlaşma səviyyəsinin artırılmasını nəzərdə tutur. Bu o deməkdir ki, tikinti sənayesində idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesi idarəetmə strukturunun innovasiya və investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesinə uyğunlaşdırılmasına əsaslanır ki, bu da innovasiya və investisiya potensialının ayrıca strukturun yaradılması yolu ilə formalaşması və tənzimlənməsində özünü göstərir. Müəssisənin təşkilati strukturunda innovasiyaların idarə edilməsi bloku və eyni zamanda innovativ proseslərin həyata keçirilməsi üçün ayrılmış vəsaitlərin investisiyaya yönəldilməsinə cavabdeh olan ixtisaslaşdırılmış bölmə şəklində elementin maliyyə idarəetmə blokunda yerləşdirilməsi əsas şərtlərdən biridir. İnnovasiya və investisiya proseslərinin həyata keçirilməsində iştirak edən bütün elementlərin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün mühüm problem innovasiya və investisiya proseslərinin idarəetmə sisteminin inkişafı çərçivəsində innovasiya proseslərinin həyata keçirilməsi üçün funksional alt sistemlərin vəzifələrinin tənzimlənməsidir.

Beləliklə, tikinti müəssisələrində bazara uyğunlaşma prinsipindən istifadə edərək qeyd etmək olar ki, idarəetmə sisteminin innovasiya və investisiya proseslərinə təsiri idarəetmə sistemi tərəfindən

innovasiya və investisiya proseslərinin (idarəetmə vasitələrinin, məsələn, tikinti şirkətinin fəaliyyətinin bir hissəsi kimi həyata keçirilən digər proseslərin idarəetmə sistemində istifadə olunan üsulları) həyata keçirilməsinin tənzimlənməsinin nəticəsi kimi nəzərə alınmalıdır.

Müstəqiliyin ilk illərində iqtisadi tənəzzül dövrünü yaşayan Azərbaycan Respublikası 1994 –cü il 20 sentyabr tarixində Ümummilli Lider Hə Əliyev tərəfindən “Əsrin müqaviləsi” Sazişinin imzalanmasından sonra iqtisadi tənəzzülün qarşısını alaraq iqtisadiyyatın bütünsahələrində neftgəlirləri hesabına inkişaf etməyə başladı. 1995-ci ildən başlayaraq bütün sahələrdə olduğu kimi tikinti sektorunda da canlanma baş verdi. Həmin dövrdən etibarən tikinti üzrə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar və istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyəri artan dinamika ilə inkişaf etməyə başladı. Bunu aşağıdakı qrafikdən daha aydın görmək olar.

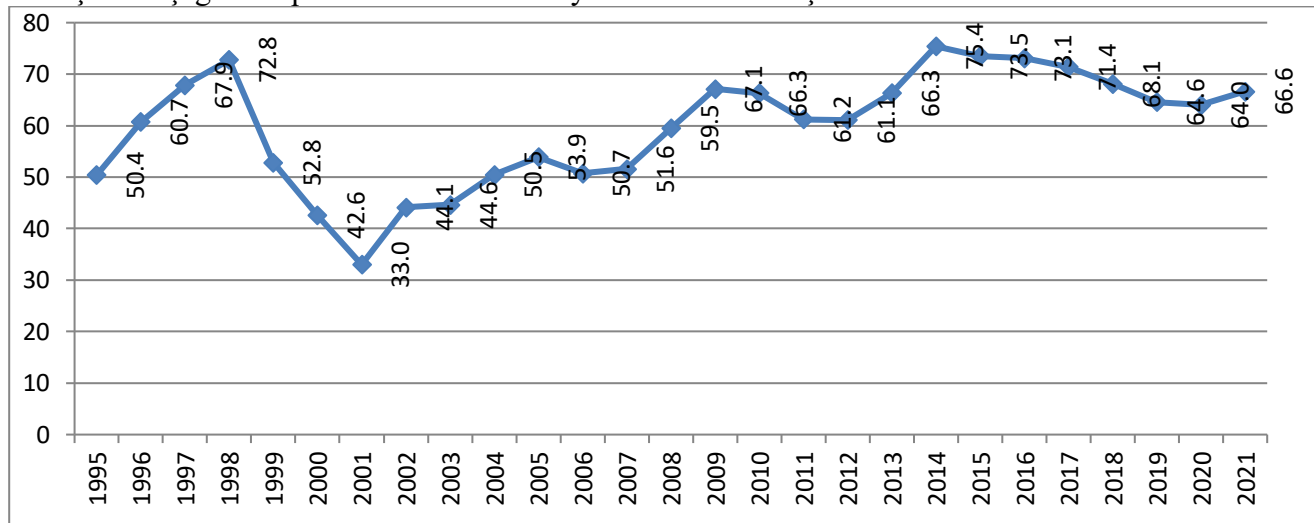

Şəkil 1.1. Azərbaycan Respublikasında 1995-2021-ci illər üzrə tikintidə istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyəri və əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar, min manatla

Mənbə: (6) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Qrafikdən göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında 1995-2021-ci illər üzrə istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyəri, əsas kapitalla yönəldilən investisiyalara uyğun olaraq 1995-2008-ci illər üzrə artan dinamika ilə inkişaf etmişdir. 2009-cu ildə isə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi 2008-ci illə müqayisədə 22,3% azalaraq 7724944,8 min manat olmuşdur. İstifadəyə verilmiş əsas fondların dəyəri isə 27,7% azalaraq 6032292,8 min manat təşkil etmişdir. Bu azalma istifadəyə verilmiş əsas fondların 2010-cu ildə davam etsə də, əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi 2010-cu ildə 2009-cu ilə nisbətən 1,3 dəfə artaraq 9905666 min manat təşkil etmişdir. 2019-cu ildə isə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar artaraq 18539476,5 min manat, istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyəri isə 11803178,7 min manat olmuşdur ki, bu da tədqiq olunan bütün dövr üzrə ən yüksək göstəricidir. Həmin dövrdə istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyəri 1995-ci ilə nisbətən 156 dəfə, isə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar isə 81,3 dəfə artmışdır. COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar olaraq 2020-ci ildə bu göstərici azalsa da 2021-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə artım əldə edilmişdir. Ümilikdə isə Azərbaycan Respublikasında 1995-2021-ci illər üzrə istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyəri 167,1milyard manat, əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların məbləği isə 245,84 milyarda manat təşkil etmişdir. Azərbaycan Respublikasında 1995-2021-ci illər üzrə istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyərində dövlət mülkiyyətinin

payı 47,5%, əsas kapitla yönəldilən investisiyalar üzrə isə dövlət mülkiyyətinin payı 40,9% təşkil etmişdir. Ümumilikdə Azərbaycan Respublikasında 1995-2021-ci illər üzrə əsas tikinti üzrə əsas kapitla yönəldilən investisiyalarda tikinti quraşdırma işlərinin payı, digər sahələrlə müqayisədə daha yüksək olmuşdur. Aşağıdakı qrafikdə bunlar daha aydın təsvir edilmişdir.

Şəkil 1.2. Azərbaycan Respublikasında 1995-2021-ci illər üzrə tikinti üzrə əsas kapitla yönəldilən investisiyaların tərkibində tikint-quraşdırma işlərinin payı, %-lə

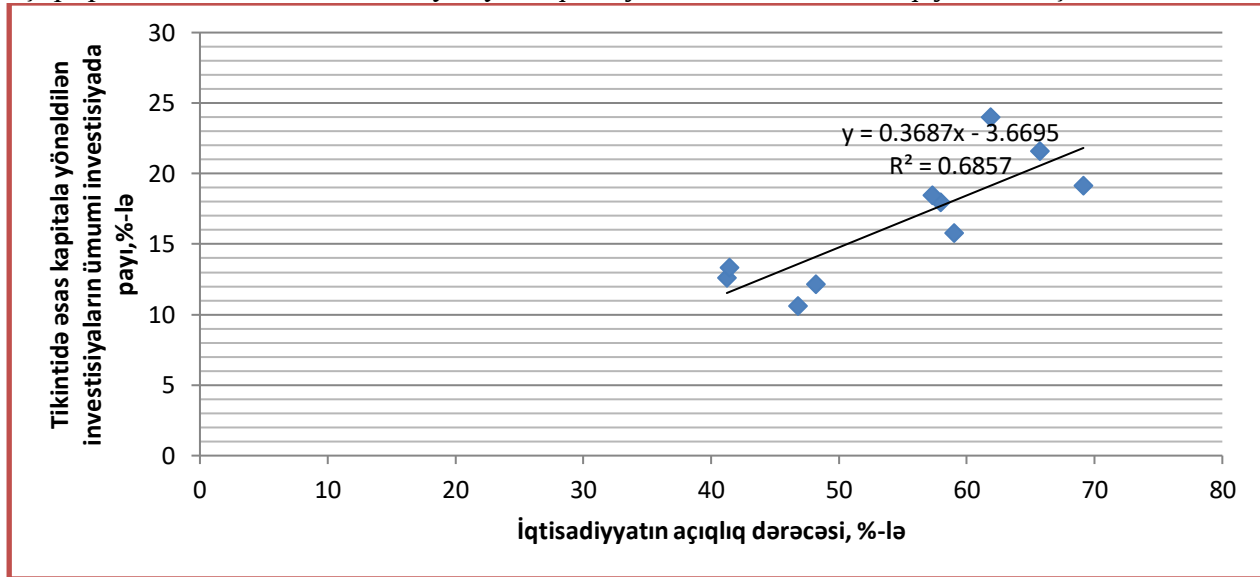
Mənbə: (6) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Qrafikdən göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında 1995-2021-ci illər üzrə tikintidə əsas kapitla yönəldilən investisiyaların tərkibində tikint-quraşdırma işlərinin payı 33%-72,8% aralığında dəyişmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft sənayesinin inkişafı iqtisadiyyatın digər sektorları kimi tikinti sektorunun inkişafını da şərtləndirmişdir. Məlumdur ki, son dövrlərdə dünya təsərrüfatında baş verən sosial-iqtisadi hadisələr, bəzi ölkələrdə müşahidə olunan gərginliklər, neft qiymətlərinin qeyri-stabil olması və həmin təbii ehtiyatlara dünya bazarında tələbatın azalması, o cümlədən COVID-19 pandemiyasının yaratdığı əlverişsiz mühit ölkələrarası beynəlxalq münasibətlərə təsir edərək, iqtisadi əlaqələrin inkişaf səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu baxımdan qeyri-müəyyənlik şəraitində tarazlı xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf səviyyəsi neft amili ilə yanaşı tikinti sektorunun inkişafından da əsaslı şəkildə asılıdır. Təbii ki, iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinə iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi əsaslı şəkildə təsir edir. Məlumdur ki, ölkələr dünya təsərrüfat sisteminin iqtisadiyyatına təsir edərək əməkdaşlıq əlaqələrini genişləndirmək, sahib olduğu təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək, əhalinin maddi və mənəvi tələbatını ödəmək, o cümlədən rəqabətədavamlı iqtisadi mühiti formalaşdırmaq məqsədilə xarici iqtisadi fəaliyyətdən, idxal-ixrac əməliyyatlarından asılı olduğuna görə tam tarazlı xarici ticarətə nail ola bilməmişlər. Tarazlı xarici iqtisadi fəaliyyət iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafından əsaslı şəkildə asılıdır [4].

Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf səviyyəsinə nəzər salmış olsaq, ölkəmizin Asiya və Avropa ölkələri arasında malik olduğu əlverişli strateji mövqeyi, SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqil ölkə kimi yenidən dünya dövlətləri sırasına daxil olması, xüsusilə 1993-cü ildən sonra Ulu Öndər Heydər Əliyevin gəlişi ilə təməli qoyulan və daha sonra Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilən balanslaşdırılmış xarici siyasətin nəticəsidir ki, ölkəmiz dünya təsərrüfat sistemində aparıcı mövqeyə sahibdir. Azərbaycanda 1991-1994-cü illərdə bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq, iqtisadi böhranın, o cümlədən hiperinflyasiyanın baş verməsi iqtisadi tənəzzüllə əlaqədar olaraq, ticarət dövriyyəsinin xeyli azalmasına səbəb olmuşdur. 1995-ci ildən etibarən effektiv iqtisadi siyasət, strateji əhəmiyyətli sazişlərin imzalanması, ölkəmizin bir sıra beynəlxalq təşkilatlara üzv olması artıq xarici ticarət fəaliyyətinin artımını şərtləndirmiş, ölkəyə

investisiya axınınını artırmışdır. Ümumi investisiyaların artması iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafına təsir edərək tikinti sektoruna yönəldilən investisiyaların payının artmasına şərait yaratmışdır. Qüyd etmək lazımdır ki, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bərabər ticarət dövryyəsinin ÜDM-də payı ilə xarakterizə edilən iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi də xarici investisiya axının artmasına mühüm təsir göstərir. Xarici investisiyaların ümumi investisiyada payı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdiyindən ölkə üzrə daxili investisiyaların iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda, o cümlədən tikintidə payının artmasına mühüm zəmin yaradır. Bu baxımdan iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsinin tikinti sektoru üzrə əsas kapitala yönəldilən investisiyalarda payının artmasına təsirinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıdakı qrafikdə 2012-2021-ci illərin statistik məlumatları əsasında tərtib edilmiş Azərbaycan Respublikasında tikinti üzrə əsas kapitala yönəldilən investisiyalarda tikintinin payı ilə, iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi arasındakı korrelyasiya-reqressiya analizinin nəticəsi qeyd edilmişdir.

Şəkil 1.3. Azərbaycan Respublikasında tikinti üzrə əsas kapitala yönəldilən investisiyalarda tikintinin payı ilə, iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi arasındakı asılılıq.

Mənbə: (6) məlumatlarına əsasən MS Exceldə müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Qrafikdən göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında tikinti üzrə əsas kapitala yönəldilən investisiyalarda tikintinin payı ilə, iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi arasında $y = 0,3687 \cdot X - 3,6695$ xətti reqressiya tənliyi ilə ifadə olunan yüksək korrelyasiya asılılığı vardır $r = \sqrt{0,6857} = 0,828070045$. Determinasiya əmsalına əsasən, xətti reqressiya modelinə daxil olan izahedici dəyişən kimi iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi müvafiq reqressiya modelinin nəticə amilini 68,6% izah edir.

Şəkil 3.1.3-də qeyd edilmiş Azərbaycan Respublikasında tikinti üzrə əsas kapitala yönəldilən investisiyalarda tikintinin payı ilə, iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi arasındakı asılılığı ifadə edən $y = 0,3687 \cdot X - 3,6695$ xətti reqressiya tənliyinə uyğun olaraq elastiklik əmsalın hesablamaları olar. Elastiklik əmsalı reqressiya tənliyinə daxil olan sərbəst dəyişənlərin 1% artması nəticəsində asılı dəyişənin, yəni nəticə amilinin neçə % dəyişməsinə müəyyən edir. Bu əmsal aşağıdakı düstura görə hesablanır [3]:

$$E = \frac{\alpha \times \bar{x}}{\bar{y}}$$

Burada α - əlaqə tənliyinin əmsalları, $\bar{x}$ - tətqiq olunan dövrlər üzrə səbəb amillərinin orta hesabı qiyməti, $\bar{y}$ - tətqiq olunan dövrlər üzrə nəticə amilinin hesabı ortasıdır. [3, 4]

Azərbaycan Respublikasında tikinti üzrə əsas kapitala yönəldilən investisiyalarda tikintinin payı ilə, iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi arasındakı asılılığı ifadə edən $y = 0,3687 \cdot X - 3,6695$ xətti reqressiya tənliyinə uyğun olaraq elastiklik əmsalını hesablayaq:

$$E = \frac{54,85 \times 0,3687}{16,553} = 1,222$$

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsinin 1% artması, Azərbaycan Respublikasında tikinti üzrə əsas kapitala yönəldilən investisiyalarda tikintinin payının 1,22 % artmasına səbəb olur.

İ.C.Həsənov
i.e.n., dosent, *Bakı Biznes Universiteti*
i_hasanov_65@mail.ru

TİKİNTİ SFERASINDA OBYEKTŁƏRİN SƏMƏRƏLİ İDARƏ EDİLMƏSİNİN MƏQSƏDLİ SİSTEMİNİN VƏ MÜƏSSİSƏNİN MÜASİR STRUKTURUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində tikinti və onun funksional komponentlərinin təşkilati səviyyəsinin ümumi vəziyyətinin təhlili aparılarkən, onun birdəfəlik və kompleks şəkildə təkmilləşdirilməsi məqsədyönlü hesab edilir. Hazırda tikintidə təkmilləşdirmə aparmaq üçün ilk növbədə, göstəriciləri normativ səviyyəyə gətirmək, yəni normalaşdırmaq lazımdır. Müəyyən normaya salınmış tikintinin ayrı-ayrı elementləri, hissələri və yaxud funksional komponentlərinin təkmilləşdirilməsi daimi olaraq günün aktual məsələlərindən biri hesab edilir. Bu baxımdan məqalədə investisiya prosesi və obyektlərin tikintisinin təkmilləşdirilməsinin məqsədyönlülüüyü, obyektlərin tikintisinin idarə edilməsinin məqsədli sisteminin funksiyaları, tikinti müəssisəsinin inkişafının əsas istiqamətləri və digər məsələlər əks olunmuşdur.

Açar sözlər: *investisiya siyasəti, məqsədli sistem, investisiya prosesi, resurslar, idarəetmə, keyfiyyət.*

İnvestisiya siyasətinin əsası hesab olunan investisiya prosesi və obyektlərin tikintisinin təkmilləşdirilməsinin məqsədyönlülüüyü onun dinamiki inkişafından, investisiya qoyuluşunun təkrar istehsal strukturu münasibətlərinin dəyişilməsindən, tikinti sahəsində elmi-texniki tərəqqinin inkişafından asılıdır. Bundan əlavə, tikintinin daima təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi onun ölkə ərazisində inkişafının qeyri-bərabər olmasından irəli gəlir. Obyektlərin tikintisi prosesinin təkmilləşdirilməsi elmi əsaslandırılmış, daima fəaliyyətdə olan metodologiyanın işlənilməsinə tələb edir.

Ümumi şəkildə idarəetmə prosesi obyektlərin tikintisinin qaydaya salınmasını zəruri hesab edir. Eyni zamanda obyektlərin tikintisinin təkmilləşdirilməsinin metodoloji təminatı tikintinin idarəedilməsinin nəzəri qanunauyğunluğuna və elmi prinsiplərinə əsaslanmalıdır:

- tikintinin tərkib elementlərinin inkişafının proporsionallığı;
 - obyektlərin tikintisinin təşkilinin tarazlaşması və fəaliyyətinin fasiləsiz olması;
 - əsas məqsədə nail olmağın səmərəliliyi;
 - təşkilati, iqtisadi və idarəetmə həllərinin reallaşdırılması və kompleks şəkildə işlənilməsi.
- Obyektlərin tikintisinin təkmilləşdirilməsinin metodoloji təminatı onun təşkilinin elmi üsullarına,

layihələndirmənin mütləq metodlarına, resurslarla təmin olunmanın qabaqcıl üsullarına və tikinti istehsalının təşkilində axın üsulundan istifadə olunmasına əsaslanmaqla aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- universal olmalı, yəni sahələr, idarələr və ərazilər üzrə onun ayrı-ayrı hissələrinin təkmilləşdirilməsi və səmərəli tətbiqinin olması;

- obyektlərin tikintisinin ayrı-ayrı elementlərinin və onun hər hansı yekununun məqsədəuyğun təkmilləşdirilməsinin mümkünlüyünün nəzərə alınması;

- düzgün və aktual məlumatlara əsaslanaraq obyektlərin tikintisinin bütün elementlərini və onun bütün iştirakçılarının tələbatlarının bərabər surətdə tam xarakterizə edilməsi.

Göstərilən prinsiplər, qanunauyğunluqların, elmi üsulların birgə və səmərəli istifadə olunması, tikintinin bütün iştirakçılarının vahid metodoloji baxışlarla düzgün təmin edilməsindən asılıdır.

İnvestisiya prosesində obyektlərin tikintisinin təşkili və idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsini həyata keçirmək üçün aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır:

- tam, həqiqi və aktual məlumatların yığılması;

- obyektlərin tikintisinin göstəricilərinin vəziyyəti, məzmunu, funksional təhlili, onların elementlərinin tarazlaşmasının aparılması;

- tikintinin funksional keyfiyyət səviyyəsi və onun təkmilləşdirilməsinin ümumi göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi;

- hazırkı dövr ərzində obyektin tikintisinin normativ modelinin layihələndirilməsi;

- tikinti elementləri təşkilinin təkmilləşdirilməsi ardıcılığı və səmərəli istiqamətlərinin seçilməsi;

- obyektin bütün tikintisi üzrə vahid metodiki prinsiplərə əsaslanan elementlərin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlərin hazırlanması;

- tikintinin təkmilləşdirilməsi üçün hazırlanan tədbirlərin kompleks reallaşdırılmasının idarəedilməsi və planlaşdırılması;

- obyektin tikintisinin nəzərdə tutulan səviyyədə təkmilləşdirilməsi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Tikintinin təkmilləşdirilməsi prosesində həll edilən məsələlər sistemin keyfiyyət vəziyyətindən asılı olaraq dəyişilə bilər. Onları şərti olaraq üç qrupa bölmək olar:

- obyektin tikintisinin təkmilləşdirilməsinin birinci növbəli məsələləri, bu onun inkişafının xüsusi dövrlərindən irəli gəlir;

- cari (daimi vəziyyətdə olan);

- perspektiv.

Birinci növbəli məsələlərə tikintinin təşkilinin qaydaya salınması aiddir. Onun göstəriciləri normativ səviyyəyə gətirilməlidir, o cümlədən:

- eyni vaxtda tikilən obyektlərin sayının azaldılması;

- tikinti-quraşdırma və layihə təşkilatları güclərinin bərabər, fasiləsiz və ritmik istifadəsinin təmin edilməsi;

- tamamlanmamış və yarımçıq qalmış tikinti həcmının müəyyən edilmiş normaya çatdırılması;

- investisiya qoyuluşu, tikinti-quraşdırma, layihə-axtarış, podrat işləri və tikinti istehsalı planı, tikinti-quraşdırma və layihə təşkilatlarının gücü, avadanlıqların tədarükü, tikinti konstruksiyalarının və materiallarının istehsal həcmi ilə tarazlaşdırılması.

Obyektin tikintisinin təkmilləşdirilməsinin cari qrupu (daima fəaliyyətdə olan) məsələlərinin tərkibinə tikintinin normal fəaliyyət göstərdiyi dövrdə birinci növbəli məsələlərin vəziyyəti daxildir, bunlardan əlavə aşağıdakılar da aid edilir:

- obyektin tikintisinin həqiqi normativ bazasının yaradılması;

- layihələndirmə, resurslarla təmin edilmə və tikinti istehsalının təşkili, texnologiyası və idarəedilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi.

Tikintinin perspektiv məsələləri qrupuna aşağıdakılar daxildir:

- təkrar istehsal strukturu, ərazi üzrə və s. kapital qoyuluşunun bölüşdürülməsi (dövlət büdcəsinə

əsasən);

- kapital qoyuluşunun xüsusi xərcləri, material resursları və obyektlərin tikilmə müddətinin azaldılması məqsədi üçün mütərəqqi normaların və normativlərin hazırlanması;
- tikintinin intensivləşdirilməsi üçün tədbirlərin hazırlanması.

Müasir elm və texnikanın səviyyəsi və əldə edilmiş praktika obyektlərin tikintisinin idarəedilməsi sisteminin iqtisadi inkişafını bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun layihələndirilməsinə imkan yaradır.

Ölkəmizin və xarici ölkələrin praktikası göstərir ki, tikintinin miqyası və onun iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqələri, idarəetmə xərclərinin azaldılmasının məqsədyönlü və istehsalın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Yeni idarəetmə sisteminin aşağıdakı əsas prinsiplərə uyğunlaşdırılması məqsəduyğundur:

- obyektlərin tikintisinin idarə edilməsinə məqsədli baxış, yəni onu iqtisadiyyatın inkişafının son nəticələrinə yönəltmək, o cümlədən, yenidənqurma və texniki yenidən silahlanma hesabına fəaliyyətdə olan istehsal aparatının təzələnməsini sürətləndirmək, istehsal gücləri və obyektləri tez istifadəyə vermək, mənzil, sosial, mədəni-məişət əhəmiyyətli obyektlərin keyfiyyətini yüksəltmək;
- obyektlərin tikintisinin fəaliyyətsizliyini azaltmaq, onun elastikliyinə, həssaslığını, sürətlə hərəkət etmə qabiliyyətini yüksəltmək;
- layihələndirilən obyektlərin tikintisini resurslarla təmin edən təşkilatlar, şirkətlər, birliklər, assosiasiyalar, idarələr və tikintinin idarə edilməsində iştirak edən digər təşkilatlarla əlaqəsini gücləndirmək.

İnvestisiya prosesində obyektlərin tikintisinin idarə edilməsinin layihələndirilməsi sistemi tikinti prosesinin idarə edilməsinin təşkilat strukturları, metodları, texniki vasitələri və iqtisadi tədbirlərinin kompleks sistemi tikinti-texniki vasitələri və iqtisadi tədbirlərinin kompleks sistemi tikintinin idarə edilməsinin məqsədli sistemi kimi təsəvvür edilməlidir.

Obyektlərin tikintisinin belə məqsədli sistemi investisiyanın səmərəliliyi və tikinti istehsalının intensivləşməsinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir.

Obyektlərin tikintisinin idarə edilməsinin məqsədli sisteminin ən mühüm funksiyalarına aiddir:

- tikintinin təşkilat strukturları və onun tərkibinə daxil olan elementlərin təkmilləşdirilməsi;
- idarə edilmə vasitələrinin metodlarının, strukturlarının təkmilləşdirilməsi;
- investisiya qoyuluşunun, layihə-axtarış işlərinin və tikinti istehsalının tarazlaşmasının təmin edilməsi;
- layihə həllərinin keyfiyyəti, elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruksiya işlərinin elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə sıx əlaqəsinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi;
- tikintinin maddi-texniki bazasının inkişafının idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi;
- istehsalın, maddi-texniki və digər resurslarla təmin olunmasının idarəedilməsinin sürətlə hərəkət edilməsinin yüksəldilməsi;
- tikinti istehsalının, tikinti məhsulunun keyfiyyətinin və tikinti-quraşdırma təşkilatlarının gücünün inkişafının operativ sürətdə idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi.

İnvestisiya siyasətində tikintinin idarəedilməsinin məqsədli sisteminin təkmilləşdirilməsi ardıcıl olmalıdır:

- hazırkı tikinti inventarizasiya edilməlidir, buraya tikintisi başlanan obyektlər, güclər, tikinti-quraşdırma və layihə təşkilatları, tikinti sənayesinin və tikinti materiallarının istehsalat müəssisələri, tikinti texnikasının və nəqliyyat vasitələrinin parkı, tamamlanmamış tikinti, o cümlədən, əvvəlcədən yerinə yetirilmiş layihə-axtarış işləri və qoyulmamış avadanlıqların inventarizasiyası da daxil olmalıdır;
- bütünlüklə və hər bir ərazidə obyektlərin tikintisinin istehsalat strukturunun təşkili qaydaya salınmalıdır;
- tikintidə fəaliyyətdə olan normalar və normativlər inventarizasiya edilməli, təzələnməli və elmi-texniki tərəqqinin hazırkı və perspektiv səviyyəsinə tam cavab verən normativ sənədlər hazırlanmalıdır;
- obyektlərin tikintisinin proqnozuna müvafiq olaraq layihə təşkilatlarının gücləri

uyğunlaşdırılması və layihə-axtarış işləri elmi-texniki tərəqqinin tələblərinə müvafiq təhlil edilməli və zəruri halda yenidən işlənməlidir.

Tikinti istehsalının son nəticəsinə təsir edən idarəedilmə amillərinə baxmaq və onun miqyasının təyin etmək üçün idarəedilmənin əsas elementlərinin tərtib edilməsi məqsəduyğundur. Tikintinin idarəedilməsinin əsas amilləri verilir: idarəedilmənin təşkilat formaları, firmadaxili təşkilat strukturlarının idarə edilməsi, idarəedilmənin funksiyaları, qəbul olunmuş idarəetmə həllərinin metodları və prosesləri, idarəetmənin texniki resursları. Məlumdur ki, kapitalist istehsal üsulu şəraitində iqtisadiyyatın inhisarçılığı özbaşına inkişaf etmir, o, azad bazarın obyektiv tələbatına cavab verir. Ona görə də hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə Ümumi Milli Məhsul əksər hallarda hökmranlıq edən nəhəng inhisarçı korporasiyalar tərəfindən yox, çoxsaylı orta və kiçik müəssisələr və kooperativlər tərəfindən istehsal edilir. ABŞ-da kiçik və orta müəssisələr xalq təsərrüfatında işçi yerlərinin ümumi artımının yarısından çox hissəsini təşkil edir. Kiçik mülkiyyətçi cəsarət edərək yeni məhsulların istehsalını və texnologiyasını mənimsəyir. Kiçik sahibkarlıq nəinki elmi-texniki tərəqqinin inkişafına təkan verir, hətta istehlak tələbatını da ödəyir və ictimai xərclərə qənaət edir. ABŞ-da işçilərinin sayı 50 nəfər olan ixtisaslaşdırılmış podrat firmaları birbaşa və ya əlavə podrat müqavilələrinə görə bu və ya digər tikinti işləri növlərini yerinə yetirirlər. Baş podrat firmaları əlavə podrat üzrə orta və kiçik firmalara işlərin həcmnin $\frac{2}{3}$ hissəsini təhvil verir. Yaponiyada da kiçik müəssisələr fəaliyyət göstərir və hətta iri firmalarla rəqabət aparır. Bunların əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, fərdi layihələr üstünlük təşkil edir, təmir işlərinin xüsusi çəkisi çoxdur, burada əsasən əl əməyinin tətbiqi tələb edilir.

İri podrat firmaları kiçik və orta firmaların saxlanması üçün iqtisadi maraqlıdırlar, çünki tikinti meydançasında ən çox işlər görülən vaxt onların köməyindən istifadə edirlər. Bəzi ölkələrdə, məsələn, Yaponiyada çoxlu kiçik və orta firmaların olması onların təkə iqtisadi sabitliyindən deyil, dövlət tərəfindən müdafiə olunması siyasəti ilə izah olunur. Tikintinin həcmnin artması nəticəsində sənaye və yaxud yaşayış komplekslərinin tikilməsi ilə əlaqədar olaraq, obyektlərin tikintisi dövründə çoxlu kiçik və orta firmalar müvəqqəti olaraq birləşib birliklər yaradırlar. Onların yaradılması tikinti istehsalının təşkilini təkmilləşdirir, çünki birliklər iri istehsal və yaşayış obyektlərini, kompleksləri tikmək üçün ən əlverişli hesab edilirlər. Bütünlüklə demək olar ki, inkişaf etmiş ölkələrdə tikinti müxtəlif səviyyədə təmərküzləşibdir. Burada ayrı-ayrı iş növlərini yerinə yetirən inhisarçı iri və nəhəng firmalar və korporasiyalar cəmləşibdir. Eyni zamanda da məhdud miqdarda tikinti-quraşdırma işlərinin ayrı-ayrı növlərini yüksək keyfiyyətlə yerinə yetirən ixtisaslaşdırılmış çoxlu kiçik və orta firmalar da vardır.

Müasir mərhələdə tikinti müəssisəsinin inkişafının əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- tikinti müəssisəsinin rəqabət qabiliyyətinin artması – inkişafın başlıca istiqaməti, çünki rəqabət qabiliyyəti olmayan müəssisələr müflisləşirlər. Rəqabət qabiliyyətinin artması məqsədi tikinti müəssisəsinin yaşaması imkanını müəyyən edir;

- investisiyalaşdırılan kapitalın artma gəlirliyi mühüm meyardır ki, bu da investorların və kreditlərin cəlb edilməsi üçün tikinti müəssisəsinin imkanını əks etdirir, texnikanın və texnologiyanın təzələnməsinə investisiyalaşdırma siyasətini həyata keçirir;

- tikinti müəssisəsinin istehsal, kadr və iqtisadi potensialının inkişafı, avadanlığın innovasiya dəyişilməsini nəzərdə tutur, heyətin və insan kapitalının inkişafı, intellektual texnologiya, banklar və məlumatlar bazası, maliyyə və investisiya potensialları artımı daxil olmaqla. Tikinti müəssisəsinin maliyyə potensialı onun pul vəsaitləri axınının kəmiyyəti, maliyyə sabitliyi, rentabelliklə xarakterizə olunur. Investisiya potensialı tikinti müəssisəsinin investisiya ktivliyini, onun investisiya resurslarının istifadəsi həcmi, investisiyalaşdırma miqyasını, investisiyalaşdırmanın istiqamətlərini nəzərə alır;

- tikinti müəssisəsinin fəaliyyət sferasının genişləndirilməsi;

- onun istehsal etdiyi məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

- bazarlara istehsal edilən məhsulun çatdırılması;

- müəssisənin əsas dəyərliləri və inkişaf prioritetlərinin müəyyən edilməsi.

Dünya iqtisadiyyatının qlobalaşması bütün dünyada ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafında dərin dəyişikliklər əmələ gətirdi, rəqabət mühitini yaratdı, xüsusi istehsalçıların müdafiə səviyyəsini aşağı

saldı. Bu gün global iqtisadi inkişafın orbitinə praktiki olaraq bütün inkişaf edən ölkələr cəlb edilib ki, bunlar da ən çox global xarici amillərdən və təhlükədən asılıdırlar. Enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin bərabərsizləşdirilməsi, gömrük maneələrinin azaldılması və dövlət köməkliyi ölkənin milli iqtisadiyyatını yenisinə, vahid iqtisadi sistemə transformasiya edir. Tikinti müəssisəsinin fəaliyyətinin müvəffəqiyyətinin təmin edilməsinin, başlıca amilləri məhsulun (xidmətlərin) yaradılması sahəsində strateji üstünlüyün, idarəetmənin, inkişafın sabitliyinin təmin edilməsidir.

Tikinti müəssisələrinin əksəriyyətində menecerlərin diqqəti əsasən operativ maliyyə göstəricilərinə – mənfəətə, rentabelliyyə yönəlibdir. Ancaq həmin meyarlar bazarda müəssisənin strateji vəziyyətini yox, çox dərəcədə cari vəziyyətini əks edir.

İnvestisiya siyasətinin formalaşmasında investisiya prosesinin rəqabət şəraitində tikinti müəssisəsinin inkişafının effektiv meyarlarına aşağıdakılar aid edilməlidir:

- tikinti müəssisəsinin bazarda payını, artma tempini, rəqabət üstünlüyünü əks edən, istehsalın son məhsulunun (onun əmtəələrinin, xidmətlərinin, innovasiya məhsullarının) rəqabət qabiliyyəti, inkişafın həmin istiqamətinin effektivliyi bazarda müəssisənin (təşkilatın) mövcudluğunu müəyyən edir;

- daxili və xarici çağırışçılar və onların inkişaf təhlükəsizliyinin təşkilini, onlara effektiv qarşıdurmağı düzgün və öz vaxtında müəyyən etmək üçün menecerlərin qabiliyyəti, əgər rəqiblərin təhlükəsizliyinə qarşı təsir və bazar konyunkturunun dəyişilməsi effektsizdirsə, onda tikinti müəssisəsi həttayeni texnikanın və iri investisiyaların tətbiqi şəraitində müflisləşə bilər;

- invanpərvər münasibətlərə əsaslanan bürokratiyadan azad və şəxsiyyətin yaradıcılıq imkanının əmələ gəlməsi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, insan kapitalının artması və müəssisənin heyətinin inkişafı, idarəetmənin sosial məsuliyyətliyi, tikinti müəssisəsinin idarəetmə mədəniyyətinin formalaşdırılması;

- istifadə olunan avadanlıqların və texnologiyanın rəqabət qabiliyyətini, onların təzələnməsinin keyfiyyəti və tempini müəyyən edən, tikinti müəssisəsinin innovasiya inkişafı səviyyəsi;

- tikinti müəssisəsinin zəruri resurslarla təmin edilməsi və onların effektiv istifadəsi zəruri resursların olmaması və ya yüksək rəqabət şəraitində onların istifadə edilməsində tikinti müəssisəsinin rəqabət qabiliyyətliliyinin zəifliyi bazardan müəssisənin sıxışdırılmasına səbəb ola bilər.

Tikinti müəssisəsinin inkişafının effektivliyi onun inkişafının sistem modelinin qurulması və tətbiqindən, onun menecerlərinin qabiliyyətindən asılıdır. Tikinti müəssisəsinin inkişafının əsas növlərinə inkişafın progressiv və reqressiv tipləri daxil edilir. Progressiv tip üçün tikinti müəssisəsinin nəticəsinin artması xarakterdir. Reqressiv tip üçün isə, əksinə, rəqiblərdən əsas göstəricilər üzrə geri qalmaq müəssisəni bazardan getməyə məcbur edir. İdarəetmə praktikası göstərir ki, tikinti müəssisəsi (şirkət) əsas göstəricilər üzrə inkişafdan geri qalanda müflisləşə bilər. Dünya iqtisadiyyatının inkişafının yeni xüsusiyyətləri investisiya siyasətinin inkişafına və tikinti müəssisələrinin müasir rəhbərlərinə və ümumiyyətlə, idarəedilmənin menecerlərinə güclü təsir göstərir.

Müasir mərhələ – dünya iqtisadiyyatının inkişafında ən mürəkkəb dövrlərdən biridir. Dünyada rəqabətin insan fəaliyyətinin bütün sferalarında müvəffəqiyyətli inkişafı təmin edən yolların gərgin axtarışı gedir. Belə ki, şirkətlərin sürətli artımı analitiklər tərəfindən bu gün risk əlaməti kimi qiymətləndirilir. Məsələn, şirkətlərin səhmlər kursu əvvəlcə tez artdı, sonra isə kəskin azaldı və çoxsaylı müflisləşməni əmələ gətirdi. Şirkətlərin əksər hissəsi öz müstəqilliyini saxlamağı bu cün böyüü nailiyyət hesab edir və birləşmə, udulma və ya müflisləşmə təhlükəsindən qaçır.

Dünyada müasir təşkilatların idarə prinsiplərinin dəyişilməsi Meri Ferqyson tərəfindən 90-cı illərin əvvəlində inkişafın köhnə və yeni paradıqm növündə dünya iqtisadiyyatının və idarəedilmənin inkişafında uzunmüddətli tendensiya kimi təsvir edilir. Bu gün onlar həmçinin öz aktuallığını saxlayır. Köhnə paradıqm keçmiş illərin idarə edilməsinin inkişafının konsepsiyasını müəyyən edir və inkişafın yeni şəraitinə uyğun gəlmir. Yeni paradıqm – müvəffəqiyyətə nail olmaq üçün zəruri olan menecerlərin konsepsiyalarının, baxıqşlarının dəyişilməsidir. Demək olar ki, yeni paradıqm idarəedilmədə strateji dəyişikləri xarakterizə edir. Dünyanın inkişaf tendensiyaları bütün sferalara texniki inqilabı daxil edirlər, adi texnologiyayı, yüksək texnologiya ilə sıxışdırır, biznesin və idarəetmənin inkişafı üçün prinsipə yeni

şəraiti yaradır, elektron kommunikasiyaları qloballaşdırılır. Biznes universal olur. Dünya iqtisadiyyatını qloballaşdırmaq üçün vahid informasiya platforması yaradılır.

Xarici mühitin böyük tendesiyanı nəticəsində müasir idarəedilmə yaranır və ona aiddir:

- intellektə əsaslanan idarəedilmənin yeni mədəniyyəti;

- tikinti müəssisəsinin (şirkətin) effektivliyinin yeni meyarı: xarici mühitin dəyişilməsini bilmək qabiliyyəti və istehsalçılara üstünlüyün verilməsi, partyorluğun inkişafı və rəqabətlərin müflisləşməsinə və sıxışdırılmasına əsaslanan rəqabət mübarizəsinin köhnə prinsiplərindən imtina edilməsi;

- idarəedilmənin yeni təşkilat strukturları, piramidadan şəbəkə strukturlarının bölüşdürülməsinə keçid və çox dərəcədə özünü tənzimləyən, özünü layihələndirən və özünü inkişaf etdirən. Bu yeni keyfiyyət yaxın gələcəkdə mövcud təhsil sistemini kökündən dəyişəcək. Çoxlu dərəcələrə bölünmə və istiqamətlər, dünya iqtisadiyyatı və sosial mühitin müxtəlifliyinə və mürəkkəbliyinə cavab verən, ixtisasların yüksəlməsi və öyrənilməsi baş verəcək.

Bu gün Azərbaycanın çoxlu tikinti müəssisələri (şirkətləri) zəif rəqabət şəraitində işləyirlər və nəticədə innovasiyaların tempi, əmtələrin və xidmətlərin keyfiyyəti aşağıdır. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanın iqtisadiyyatında rəqabətin səviyyəsi aşağıdır. Rəhbərlərin və menecerlərin əksəriyyətinin bilik və təcrübələrinin aşağı səviyyədə olması, iri gəlirlərin əldə edilməsi imkanının çatışmamazlığı, aşağı səviyyəli rəqabətin istifadə edilməsi və bazarların doldurulmaması, digər ölkələrdə müqayisədə Azərbaycanın müəssisələrinin (şirkətlərinin) və iqtisadiyyatın mövqeyinin başlıca səbəblərindən biridir. Rəqabətin artması şəraitində, iqtisadiyyatın dünya qloballaşması ilə yanaşı getməsi, vəziyyəti tez dəyişdirir. Köhnə paradıqlara əsasən idarə edilən, strategiyası olmayan müəssisələr, bazarı tərk etməyə məcbur olacaqlar və öz rəqiblərinə güzəştə gedəcəklər, hansı ki, onlar idarə edilmə sistem üzrə rəqabət üstünlüyünə malikdirlər.

I.J.Hasanov

Associate professor, Baku Business University

Improving the targeted system of effective management of objects in the construction sphere and the modern structure of the enterprise

Abstract

When conducting an analysis of the general state of the organizational level of construction and its functional components in a market economy, its one-time and complex improvement is considered purposeful. At present, in order to improve construction, first of all, it is necessary to bring the indicators to the normative level, that is, to normalize them. The improvement of individual elements, parts or functional components of the construction, which has been brought to a certain norm, is considered one of the urgent issues of the day on a permanent basis. In this regard, the article reflects the investment process and the purposefulness of improving the construction of facilities, the functions of the targeted system of managing the construction of facilities, the main directions of development of the construction enterprise and other issues.

Keywords: *investment policy, targeted system, investment process, resources, management, quality.*

A.Ə.Abasova
t.e.n., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-1633-6257
abasovaaytan@gmail.com
E.E.Quliyev
maqistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

METHODS OF MODELING AND ANALYSIS OF RISK EVENTS IN THE MANAGEMENT OF CONSTRUCTION PROJECTS

Abstract

The risk is a measurable part of uncertainty, for which we are able to estimate the occurrence probability and the size of damage. The risk is assumed as a deviation from the desired level. It can be positive or negative. Therefore, the risks analysis is so important for project selection and coordination of construction work. The risk analysis is regarded as the analysis of adverse events at the stage of planning and programming of a construction project. Planning also plays very important role in executing project. In this phase we review all risk aspects that our project may be affected. Planning is also a tool of management. Managers who plans the project from start to close considers the risks in this phase. In modern world planning is operating by computer software programs. By using these programs we can easily link works and see all kind of risk aspects. This analysis enriches the decision-making process and provides additional arguments, which help to select the optimal variant of a construction project using the Multi-Aspects approach. In recent years, it is noticeable the increased interest of the risk problem from the perspective of the construction industry. The research areas in the risk management are focused on the identification of random factors, determination of the probability of their occurrence and their impact on the course of a construction project.

Keywords: risk assessment, hazard, supervisor, health environment, safety.

A risk, as a measurable part of the uncertainty, is most often described as a possibility of incurring of a loss. The number and scope of the problems associated with the realization of the project is large. Before we start their in-depth analysis we should find the answers to at least three key questions. a) How to identify risk in construction project? b) How to measure a risk?, c) Which method/technique to choose? In an effort to simplify the procedure (so called “the risk management”) it should be paid attention to three general links: identification, quantification (assessment) and reaction. Of course, this procedure is much more complex depending on the preferences of a decision maker and the ability of verification and analysis of the results and their subsequent implementation. Among the discussed areas of research in the field of risk in the construction industry it also appears a problem of development of the risk assessment procedures, the schematic diagrams using the system approach.

I want to give some risk assesment procedures examples that had been applied in real projects. I can say that in the framework of Absheron EPS project (between BOS Shelf LLC and SOCAR OGCT by the order of JOCAP (joint venture of Total and SOCAR)) below procedures had been applied during project life cycle. In this assesment of risk there should purpose, scope of work, responsibilities and procedures. It should be noted that these procedures had been accepted by International Companies. Absheron EPS project is international project. The objective of this procedure is to provide guidelines for the execution of pre-task risk assessment comprising hazard identification, risk severity rating and determination of measures to eliminate the risk or reduce it to an acceptable level and control the remaining risk. Procedure directs project personnel to assess the risks to members of staff, others who may be affected by the task, damage to the environment and company property. Undertaking of such

assessments identifies the measures required to ensure compliance with health, safety and environmental legislation

Health, Safety and Environment Manager

It shall be the responsibility of the HSE Manager to:

- Ensure time and, where necessary, budget is allocated to enable risk assessors to receive procedural training;
- Ensure that all risk assessments recommending improvement action are reported to management representative with sufficient seniority and budget authority; Recommends improvement actions and monitors that the personnel carry out risk assessment professionals with possessing sufficient work experience and education.
- Ensure all risk assessments are reviewed or revalidated at least once per year;
- Initiate review of relevant risk assessments prior to planned changes in previously assessed tasks;
- Ensure review and reassessment of the relevant risk assessment in case emergency, incident /accident or near miss has happened;
- Immediately notify the project manager and the client representative of any unacceptable risks and immediate report these risks to project manager and client representative if deemed necessary;
- Alert operations to the existence of an unacceptable risk;
- Introduce, where necessary, interim controls to reduce unacceptable risks to an acceptable level;
- Develop controls to permanently reduce unacceptable risks to an acceptable level;
- Coordinate training programs for SOCAR OGCT personnel involved in task risk assessment process;

Supervisors

All SOCAR OGCT personnel involved with supervision or actual work methods are responsible for their safety.

In particular, they are responsible under this procedure for:

- Delegate the responsibility for carrying out risk assessments to a sufficient number of staff members to ensure familiarity with the task;
- Ensuring a valid risk assessment is in place for all work under their control;
- Ensuring participation of relevant personnel in assessment of tasks they are in charge of;
- Ensuring all personnel involved are briefed in the main findings of the risk assessment, and are instructed in the safe system of work;
- Initiating a review of the risk assessment in the event of any change in circumstances
- Ensuring relevant work under their control is stopped in the event of risks being assessed as unacceptable;
- Participate in task risk assessment process as risk assessors

A risk assessor can be anyone with sufficient knowledge of the area or process/task to be assessed. Ideally this should be the person directly responsible for carrying out or supervising the work or activities in the area. In any event the risk assessor must be sufficiently familiar with all aspects of the work and its risks.

Risk assessors shall be asked to give an opinion based on their experience and specialist knowledge. HSE department representatives shall be obligatory participants of the task risk assessment process with the overall responsibility for ensuring all risks and hazards advised by process owner, i.e. risk assessor are recorded and existing / mitigating measures considered.

Risk assessors do however have specific duties. They are responsible for:

- Recommending actions appropriate to the level of risk, as guided by the risk matrix for all SOCAR OGCT operations;
- Alerting SOCAR OGCT management to any unacceptably high risk;
- Discussing any recommended actions and having the assessment signed off by the

appropriate person;

- Where the risk assessor is not responsible for operational safety, engaging the appropriate responsible manager / supervisor to ensure he/she is fully aware of his/her responsibilities

PROCEDURE

General

SOCAR OGCT carries out construction and service at both onshore and offshore including maintenance and construction of deep-water and shallow water offshore facilities and onshore facilities for SOCAR's divisions and organizations. Execution of the stated activity involves hazards and risks of various nature and severity level. In order to ensure safety and compliance of its operations, SOCAR OGCT shall review all processes within company activities and assess all associated hazards and risks

Reason for Risk Assessment Process

SOCAR OGCT shall plan and apply risk assessment process in the following cases

- When a job is first undertaken;
- Immediately prior to using certain premises for the first time as a place of work;
- When a new piece of equipment is installed;
- When new or relevant information regarding health, safety and environment becomes available from an authoritative source, e.g. Lessons Learnt, Safety Flash, relevant incident reports etc.
- When substantial changes are made to a system of work;
- When there has been an injury to a person undertaking a job or to a person near where a job is being performed;
- Following a near miss;
- When there is evidence to suggest that a current risk assessment is no longer valid;
- As part of the design and construction of a new facility;
- Prior to conducting a trial;
- As part of developing and designing a new process

Scope of Assessment

This is appropriate for higher risk or more intricate tasks or projects, and one-off activities, whether or not an area-based assessment has been carried out. All tasks carried out in the area should be listed in a Risk Matrix format and a decision made as to the scope(s) of the assessment(s). This should be retained for review and audit purposes

Hazard Identification

Depending on the nature of the activity, the hazard identification process will vary from a straightforward visual inspection of the workplace, through to formal quantitative assessment for high-risk situations. In general, hazard identification will involve one or more of the following:

- Visual inspection
- Audit
- Test
- Technical or scientific evaluation
- Analysis of injury /incident data
- Discussion with designer, manufacturer, supplier, employees or other relevant parties;
- Quantitative assessment using a risk matrix.

Company must provide training to all employees likely to be involved in confined space entry to ensure that they possess the understanding, knowledge, and skills necessary to safely perform their assigned duties. Also all must be fully conversant with the Emergency Response Plan and be trained in:

- Hazard recognition
- Use of communication equipment
- Self-rescue

- Use of safety equipment
- Use of gas detectors

RESULT

Risk analysis is a multi-step process aimed at mitigating the impact of risks on business operations. Leaders from different industries use risk analysis to ensure that all aspects of the business are protected from potential threats. Performing regular risk analysis also minimizes the vulnerability of the business to unexpected events. Risk assessment is just one component of risk analysis. The other components of risk analysis are risk management and risk communication. Risk management is the proactive control and evaluation of risks while risk communication is the exchange of information involving risks. Unlike risk analysis, risk assessment is primarily focused on safety and hazard identification.

References:

1. <https://safetyculture.com/topics/risk-analysis/>
2. <https://nap.nationalacademies.org/read/11340/chapter/13>
3. https://www.researchgate.net/publication/235330202_A_Review_of_Research_on_Risk_Analysis_Methods_for_IT_Systems

A.A.Abasova

*Ph.D., associate professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0003-1633-6257*

E.E.Guliyev

master, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Tikinti layihələrinin idarə edilməsində risk hadisələrinin modelləşməsi və təhlil edilməsi metodları

Xülasə

Risk qeyri-müəyyənliyin ölçülə bilən hissəsidir, bunun üçün baş vermə ehtimalını və zərərin ölçüsünü təxmin edə bilirik. Risk arzu olunan səviyyədə kənarçıxma kimi qəbul edilir. Bu müsbət və ya mənfi ola bilər. Buna görə də risklərin təhlili layihə seçimi və tikinti işlərinin koordinasiyası üçün çox vacibdir. Risk təhlili tikinti layihəsinin planlaşdırılması və proqramlaşdırılması mərhələsindəki mənfi hadisələrin təhlili kimi qəbul edilir. Planlaşdırma da layihənin icrasında çox mühüm rol oynayır. Bu mərhələdə biz layihəyə təsir edə biləcək bütün risk aspektlərini nəzərdən keçiririk. Planlaşdırma da idarəetmə vasitəsidir. Layihəni əvvəldən sona qədər planlaşdıran menecerlər bu mərhələdə riskləri nəzərə alırlar. Müasir dünyada planlaşdırma kompüter proqramları ilə həyata keçirilir. Bu proqramlardan istifadə etməklə biz işləri asanlıqla əlaqələndirə və hər cür risk aspektlərini görə bilirik. Bu təhlil qərar qəbul etmə prosesini zənginləşdirir və çox aspektli yanaşmadan istifadə etməklə tikinti layihəsinin optimal variantını seçməyə kömək edən əlavə arqumentlər təqdim edir. Son illərdə tikinti sənayesi baxımından risk probleminə marağın artması nəzərə çarpır. Risklərin idarə edilməsində tədqiqat sahələri təsadüfi amillərin müəyyən edilməsinə, onların baş vermə ehtimalının və tikinti layihəsinin gedişatına təsirinin müəyyən edilməsinə yönəldilmişdir.

Açar sözlər: risk qiymətləndirilməsi, təhlükə, nəzarətçi, sağlamlıq mühiti, təhlükəsizlik.

B.H.Şirinov
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
revan622@mail.ru
M.Y.Sarxanov
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

MÜƏSSİSƏNİN ALTERNATİV STRATEGİYALARININ FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Xülasə

Məqalədə müəssisənin alternativ strategiyalarının formalaşmasına təsir edən amillərin nəzəri və praktiki cəhətdən mahiyyəti əsaslandırılmış, SWOT təhlilinin köməyi ilə strateji alternativlərin ən yaxşı variantlarının seçilməsi, missiya və məqsədlərin tənzimlənməsi kimi məsələləri tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *müəssisə, alternativ strategiya, məqsəd, xarici amillər, daxili amillər, mühit.*

Strategiya missiyadan sonra məqsəd qoyma mərhələsidir. Müvafiq olaraq, strateji planlaşdırma missiyaya əsaslanır və gələcək planlaşdırma fəaliyyəti üçün əsasdır. Müəssisə strategiyaları həmişə konkret məqsədlərə çatmağa xidmət edir. Onlara bütövlükdə baxmaq lazımdır.

Nəzəri cəhətdən hər bir firmanın fəaliyyətini tənzimləyən stratejiya məqsədi var. Kompleks "məqsədlər - strategiyalar" bazar imkanlarının axtarışı üçün əsas istiqamətləri müəyyən edir, xərcləri planlaşdırılan çərçivədə saxlayır, kadrların sayını və ixtisasını müəyyənləşdirir. Müəssisə tərəfindən strategiyaların qəbulu yuxarı menecmenti gündəlik işlərdən və ehtiyacdən azad edir, bütün xırda məsələlərdə qərar qəbul etmək, taktiki qərarların orta səviyyəli rəhbərlərə və sahə işçilərinə həvalə edilməsi imkanını yaradır. Praktikada bir çox müəssisənin fəaliyyəti "məqsəd-strategiya" kompleksinin "qaranlıqlığı" ilə xarakterizə olunur, çünki adi məqsədlər mənfəət və müəssisənin inkişafı, strategiyalar isə qurulmuş ənənələr və fəaliyyət üsullarıdır. Bəzən stratejiyanın hazırlanmasına sıfırdan başlamaq lazımdır. Bu, bazar konyukturasının kəskin dəyişməsi ilə, məsələn, müəssisənin istehsal etdiyi məhsuldan daha rəqabətqabiliyyətli məhsul ortaya çıxdıqda və ya təşkilatın öz imkanları dəyişdikdə (məsələn, bölünmə nəticəsində məhdudiyyət) baş verir [1].

Strateji planlaşdırma müəssisənin yuxarı rəhbərliyinin daimi və məcburi funksiyasıdır. Strategiya kənardan tətbiq edilə bilməz, "ağıllı kitabdan" köçürülə bilməz, yüksək ixtisaslı mütəxəssis tərəfindən "bağışlana bilməz", çünki konkret məqsədin ona uyğun olub-olmadığını və konkret məqsədin ona şamil olub-olmadığını yalnız rəhbər qərar verə bilər.

Kompleks "məqsədlər - strategiyalar" a təsir edən əsas amillər aşağıdakılardır:

- bazar şəraiti (istehlakçıların ehtiyacları, vasitəçilərin, təchizatçıların ehtiyacları, rəqiblərin davranışı, bazar tutumu, onun ödəmə qabiliyyəti);
- təşkilatın potensialı (maliyyə, idarəetmə, istehsal, satış, marketinq, kadr);
- makro mühit (texnologiya, siyasət, ekologiya, mədəniyyət, kriminal vəziyyət).

Müəssisə strategiyaları mütləq onun böyüməsini təmin etməməlidir. Bəzi məqsədlərə çatmaq üçün minimum itki ilə təşkilatı ləğv etmək (son instansiya strategiyası) və ya şirkətin ölçüsünü artırmadan gəlirliliyi sabitləşdirmək strategiyası lazım ola bilər. Bununla belə, bu cür strategiyalar nadirdir və ümumiyyətlə biznesin inkişafı firmanın böyüməsi deməkdir [2].

Xarici və daxili mühitin təhlili mümkün strateji alternativlərlə nəticələnir. Məsələn, SWOT təhlilinin köməyi ilə aşağıdakı seçim meyarları nəzərə alınmaqla strateji alternativlərdən ən yaxşı variant seçilə bilər.

Rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsi:

- şirkətin güclü və rəqiblərin zəif tərəflərindən istifadə etməklə;
- şirkətin zəif tərəflərini və rəqiblərin güclü tərəflərini neytrallaşdırmaqla.

Müəssisənin məqsədlərinə uyğunluq:

- müəyyən edilmiş uzunmüddətli göstəricilərə nail olmaq;
- məqsədlərin missiya ilə uyğunluğu.

Strategiyanın mümkünlüyü:

- mövcud resursların kifayət qədər olması;
- strategiyanın təşkilatla uyğunluğu.

Digər müəssisə strategiyaları ilə əlaqələrin uçotu:

- portfel balansına nail olmaq;
- strategiyanın mümkünlüyü;
- sinerji effektinin istifadəsi.

Hər bir müəssisə üçün bir neçə strateji alternativ müəyyən etmək olar. Onların hamısı xarici mühitin vəziyyətinə uyğun olmalı, qarşıya məqsəd qoymalı, həyata keçirilə bilən olmalıdır. İ. Ansoffun fikrincə, alternativ strategiyalar seçərkən təşkilat üç qrup təlimatlar arasında ziddiyyətlərlə üzləşə bilər:

- uzunmüddətli və qısamüddətli gəlirlilik və satış həcmi arasında;
- gəlirlilik və idarəetmə çevikliyi arasında;
- idarəetmənin çevikliyi və sinerji arasında.

Strateji alternativləri formalaşdırmaq üçün ilk növbədə əsas strateji amilləri və onların mövcud vəziyyətə uyğunluğunu təhlil etmək lazımdır.

Bu təhlil nəticəsində missiya və məqsədləri tənzimləmək lazım gələ bilər. Harada rəqabət aparmaq lazımdır? Sualın cavabını müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakıları təhlil etmək lazımdır:

- mövcud biznes sahələrini genişləndirmək və ya azaltmaq (BCG matrisinin portfel təhlilinin nəticələrinə görə);
- hansı artım istiqamətlərinə investisiya qoymaq lazımdır (konsentrik, konsentrik, dəyişdirilmiş);
- yeni cəlbedici biznes sahələri varmı (Ansoff matrisi).

Necə rəqabət aparmaq olar? Sualının cavabını tapmaq üçün aşağıdakıları təhlil etmək lazımdır:

- hansı əsas rəqabət strategiyaları mövcud bazar vəziyyətinə və müəssisənin imkanlarına uyğundur;
- hansı funksional strategiyalar həyata keçirilməlidir (AR-GE, istehsal, satış, marketinq, maliyyə

və s.);

- malların bazarda yerləşdirilməsi, təşviqi, qiymətkoyma və digər strategiyalar strategiyaları və müvafiq seçim etmək;

- strategiyanın həyata keçirilməsi üçün hansı resurslardan istifadə edilə bilər;

- müəssisənin potensialı, maliyyə resurslarının mövcudluğu, məhsulların həyat dövrü, menecerlərin və işçilərin dəyişməyə hazır olması, idarəetmə mədəniyyəti.

Xarici mühitin təhlili onun dəyişikliklərinin mümkün variantlarını proqnozlaşdırdığı üçün müəssisələr onların inkişafı üçün bir neçə alternativ strategiyaya malik olmalıdırlar. Bunlardan ikisi və ya üçünü seçmək və onları real qiymətləndirmək üçün onların ətraflı təhlilini aparmaq lazımdır. Ən yaxşı rəqabət strategiyasını seçmək qərarı aşağıdakı əlavə təhlilin nəticələrinə əsasən qəbul edilir:

- stratejiya SWOT təhlili nəticəsində əldə edilən strateji amillərlə necə müqayisə olunur (stratejiya xarici imkanlara və güclü tərəflərə nə dərəcədə əsaslanır, müəssisənin xarici təhdid və zəif tərəfləri necə nəzərə alınır);

- strateji alternativin missiyaya uyğunluğu və onun köməyi ilə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq imkanları müəyyən edilir;

- alternativ strategiyanın funksional strategiyalarla nə dərəcədə əlaqəli olduğunu təhlil edir;

- investisiyalardan və mənfəətdən tələb olunan gəlir səviyyəsini saxlamaq üçün əhatə olunmuş bazar payının adekvatlığını müəyyən edir;

- risklər qiymətləndirilir;

- maraqlı müəssisələrin strateji alternativə reaksiyası qiymətləndirilir.

Sənayenin güclü tərəfləri və müəssisənin güclü tərəfləri çox vaxt böyümə strategiyasının seçilməsində həlledici rol oynayır [3]. Aparıcı firmalar sənaye rəhbərliyinin təklif etdiyi imkanları

maksimum dərəcədə artırmağa və liderlik mövqeyini gücləndirməyə çalışmalıdırlar. Bundan əlavə, yeni cəlbedici sənaye sahələri axtarmaq və orada biznesinizi genişləndirmək vacibdir. Əgər sənaye tənəzzüldədirsə, deməli diversifikasiya strategiyalarına üstünlük verilir, lakin əgər sənaye sürətli inkişaf mərhələsindədirsə, o zaman konsentrasiyalı artım strategiyasından istifadə edilməlidir. Zəif firmalar güclərini artıracaq strategiyalar seçməli və ya çıxış strategiyalarını həyata keçirməlidirlər.

Beləliklə, strategiya təşkilatın hədəflərinə uyğun olaraq satış həcminə və bazar payına nail olmaq üçün şəraitin təmin edilməsi üçün xüsusi marketinq alətlərinin, vasitələrin və üsullarının istifadəsinə əsas verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Hacı Niyazi Əlikram oğlu Həsənov Biznesin strateji idarə edilməsi(Dərslik) Bakı-2018.
2. M.A.Məmmədov, F.Ə.Məmmədova, Ş.İ.Əlizadə Strateji Menecment .Bakı: "Təhsil" ELM, 2021.
3. A.B.Abbasov, S.A.Abbasov "Biznesin əsasları", Bakı-2017.

B.H.Shirinov

associate professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction

M.Y.Sarkhanov

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Factors affecting the formation of alternative strategies of the enterprise

Abstract

In the article, the theoretical and practical essence of the factors affecting the formation of alternative strategies of the enterprise was substantiated, the selection of the best variants of strategic alternatives, the adjustment of mission and goals were studied with the help of SWOT analysis.

Keywords: *enterprise, alternative strategy, goal, external factors, internal factors, environment.*

L.Ə.Ələkbərova

baş müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ORCID 0000-0002-3898-3941

Alekperova.Lala@mail.ru

İ.R.Kərimli

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Karimli0021@gmail.com

TİKİNTİ ŞİRKƏTİNİN FƏALİYYƏTİNİN MODELLEŞDİRİLMƏSİ VƏ TƏTBİQ OLUNAN MODELİN FUNKSIONAL FORMALARI

Xülasə

Məqalədə tikinti şirkətlərinin fəaliyyətinin modelləşdirilməsinin üstünlükləri və tikinti şirkətlərində tətbiq olunan modellərin funksional formaları tədqiq edilmişdir. Tədqiqatın elmi – praktiki əhəmiyyəti

kimi XXI əsrin tələblərinə uyğun gələn idarəetmə modelinə yeni baxış gətirülür. Tədqiqat işində dinamik modelləşdirmənin, kompleks modellərin və sistemli layihələndirmənin təsnifatı, tikinti şirkətlərinin idarə edilməsində onların rolu və üstün cəhətləri tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: kompleks modellər, dinamik model, sistemli layihələndirmə, dinamik modelləşdirmə, dinamik proqramlaşdırma.

Şirkət tərəfindən istehsal edilən məhsula sərf edilən material, maliyyə və əmək resurslarının formalaşdırılması qanunauyğunluqlarını iqtisadi göstəricilər vasitəsilə dinamik model şəklində göstərmək olar. Bu zaman modelin qurulmasının kökündə bütün resurs və məhsulları dəyər (pul) formasında əks etdirən firmanın maliyyə fəaliyyəti durur. Bu da öz növbəsində bir – biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bütöv bir sistemin qurulmasına imkan verir ki, bunun əsasında da firmanın rəhbərliyi üçün vacib olan müxtəlif göstəricilər müəyyən edilir və bu göstəricilər sayəsində rəhbər istehsalın həcmi, planlaşdırılması üçün qərarlar qəbul edir, daimi və dəyişən xərcləri, kredit vəsaitlərinin lazımı həcmi, mümkün gəlirin həcmi, şəxsi maliyyə vəsaitləri ehtiyatını idarə edir.

Hər bir iqtisadi göstərici üçün ayrıca bir model işlənir. Praktiki baxımdan bəzən elə bir vəziyyətə rast gəlinir ki, şirkət rəhbəri eyni anda bir neçə iqtisadi göstəricilərlə bağlı informasiyaya ehtiyac duyur. Bu məqsədlə daha geniş həcmli kompleks modellərin işlənməsi məqsədəuyğundur.

İşlənmiş modellərin təhlili göstərir ki, əsas (hakim) faktor kimi istehsalın həcmi $X(n)$ çıxış edir və bir çox digər göstəricilər ondan asılıdır. Bununla da $X(n)$ göstəricisi müxtəlif modellərdə həm modelin son (çıxış) parametri kimi, həm də verilmiş ilkin (giriş) parametri kimi təqdim edilir. Buna görə də kompleks modellərdə əsas göstərici qismində istehsal həcmi $X(n)$ yekun bloku olmalıdır. İstehsalın daimi $Z(n)$ və dəyişən $U(n)$ xərcləri elə parametrlər sırasına daxildir ki, burada firma rəhbəri bu xərclərə istehsal texnikasının mükəmməlləşdirilməsi (material tutumluluğunun, enerji tutumluluğunun azaldılması, istehsalın ixtisaslaşdırılması, onun mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması), əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, əmək haqqının yaxşılaşdırılması, heyətin tərkibinin dəyişdirilməsi yolu ilə fəal təsir göstərə bilər.

Kompleks modellər

Kompleks modellərdə $U(n)$ və $Z(n)$ xərcləri üçün xüsusi blok ayrılması məqsədəuyğundur. Bu zaman kompleks modellərin mərkəzi ümumi bloku istehsalın həcmi $X(n)$ bloku, dəyişən xərclər $U(n)$ bloku, daimi xərclər $Z(n)$ bloku olmalıdır.

Bütün bunları sadələşdirilmiş sxem şəklində belə ifadə etmək olar.

$$D_{dəy} = 1/[U(n) - a_0 Q^1] \quad (1)$$

Bu zaman,

$$X(n) = [C_{cpc} + C_{kp} + \sum_{r=1}^m x(n-r) a_r Q^1 - Z(n)]/[U(n) - a_0 Q^1]$$

ifadəsi aşağıdakı şəkli alacaq:

$$X(n) = [C_{cpc} + C_{kp} + \sum_{r=1}^m x(n-r) a_r Q^1 - Z(n)] D_{dəy} \quad (2)$$

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlinir ki, istehsal həcmi $X(n)$ dinamik modeli, $1, 2, 3, \dots, r$ dövrlərində (ΔT) gecikmələrlə daxil olan hasilatın çıxış həcmi tam əks əlaqəsi modelidir.

İstehsal həcmi $X(n)$ müəyyən edilməsi dinamik modelin qurulması qabaqcadan rəşional qərarların qəbul edilməsi üçün müxtəlif variantların hazırlanmasına imkan verir. Bunun sayəsində resursların qiymətində, şəxsi və cəlb edilmiş vəsaitlərdə baş verən və gələcəkdə baş verməsi proqnozlaşdırılan dəyişikliklər həll edilir, məhsul istehsalı planı təshih edilir, kreditlərin alınması planlaşdırılır, buraxılış qiymətindəki dəyişikliklərə nəzarət edilir.

İstehsal həcmnin $X(n)$ planlaşdırılması zamanı iki vacib tələbin yerinə yetirilməsi vacibdir:

1. istənilən vaxt dövründə $n, (n + 1), \dots, (n + i)$ firmanın ödəmə qabiliyyətliliyini təmin etmək.
2. firmanın məhsulunun bazar tələblərinə uyğunluğunu təmin etmək.

(2) ifadəsi n dövründə istehsalın həcmnin maliyyə resursları ilə necə təmin edildiyini göstərir.

Kompleks modelin vacib bloklarından biri də firmanın maliyyə fəaliyyəti blokudur. Bu blok mühasibatlıqdan daxil olan ilkin məlumatlarla təmin edilməlidir. Bu blokun işlənməsi zamanı aşağıdakı ehtimallar qəbul edilir:

1. firmanın şəxsi maliyyə vəsaitləri n dövründə və ondan əvvəlki $(n - 1), (n - 2), (n - 3), \dots, (n - r)$ dövrlərində məhsul satışından əldə edilən gəlir hesabına yaradılır.
2. gəlir – bu istehsal edilmiş məhsul satışından əldə edilən hasilatla (mədaxillə) onun istehsalına, saxlanmasına və satışına çəkilən xərclər arasındakı fərkdir.

Sistemli layihələndirmə

Sistemli layihələndirmə işi texnikanın əsasını təşkil edir və qrup şəklində görülməli işləri öncədən müəyyən edir və sistem formasında əks etdirir.

Sistemli layihələndirmə metodu konkret texniki məmumatın (kompleksin, nümunənin, tərkib hissələrinin) fərdi layihələndirilməsini qabaqlayır. Sistemli layihələndirmə fərdi layihələndirmədən həmin işlərin ardıcılığına, həm də mahiyyətinə görə fərqlənir. Sistemli layihələndirmədən əldə edilən nəticə, təklif və tövsiyələr fərdi layihələndirmədə istifadə edilir.

Sistemli layihələndirməyə daxildir.

- 1) texnika növlərinə (texnikanın funksional tətbiqi, seriyalı istehsalı, saxlanma, xidmət və təmiri də daxil olmaqla istismar mərhələsində) olan ümumi tələblərin və ilkin məlumatların işlənməsi.
- 2) Sistemli layihə işlərinin yerinə yetirilməsi.
- 3) vacib aqreqlərin, modulların müxtəlif texnika nümunələrinə və komplekslərinə tətbiqi zamanı səmərəli uyğunluq və qarşılıqlı əvəzlənmənin təmin edilməsi təkliflərinin işlənməsi.
- 4) müxtəlif təmiri, nümunələrin hazırlanma texnologiyasının təmin edilməsi təklifləri.

Sistemli layihələndirmə işində ən vacib istiqamət müxtəlif səviyyələr üzrə texnikanın səmərəli növünün (tipinin) seçilməsinin həllidir. Məsələn;

Nümunələrin hazırlanması mərhələsində texnika növünün tipajı;

Birinci bölgü mərhələsinin tərkib hissələrinin tipajı;

İkinci bölgü mərhələsinin tipajı – aqreqlər;

Üçüncü bölgü mərhələsinin tipajı funksional cəhətdən tamamlanmış avadanlıqlar,

Dördüncü bölgü mərhələsinin tipajı – mexanizmlər;

Beşinci bölgü mərhələsinin tipajı – detallar.

Dinamik modelləşdirmə

Dinamik modelləşdirmə bu – çox mərhələli prosesdir, hər bir mərhələ iqtisadi sistemin müəyyən vaxt dövrü ərzində necə hərəkət etməsinə uyğun gəlir. Hər bir sonrakı mərhələ öncəki mərhələdən nəticələr əldə edir, müəyyən qaydalar çərçivəsində sonrakı nəticələri müəyyənləşdirir və bir sonrakı mərhələ üçün məlumatlar tərtib edir. Dinamik modelləşdirmə vasitəsilə investisiya layihələrinin rentabelliğini qiymətləndirmək, biznesin inkişafının prioritet istiqamətini seçmək, xarici makroiqtisadi faktorların layihələrin rentabelliyinə təsirini analiz etmək, fəaliyyətin nəticəsinə riskin təsirini hesablamaq olar.

Firmanın material, maliyyə və informasiya axınlarını optimallaşdırmaq (həm strateji, həm də operativ səviyyədə), onların biznes – segment və müəssisələr üzrə möhkəmlənməsini həyata keçirmək mümkün olur. Bununla da, dinamik model mürəkkəb iqtisadi sistemin inkişafının daha çevik tədqiqinə icazə verir, deyək ki, firma müəyyən zaman kəsiyində resurs təminatının (xammal, kadrlar, maliyyə, texnikanın) dəyişməsi şəraitində planlaşdırmanı və nəticələrin əldə edilməsini həmin vaxt müddətində müəssisənin inkişaf planına uyğun təqdim edir. Dinamik məsələlərin həlli üçün riyazi proqramlaşdırmanın optimallaşdırılması əsasında uyğun olaraq dinamik proqramlaşdırma adı altında modellər sinfi formalaşdı. Onun banisi məşhur amerikan riyaziyyatçısı R.Bellman olmuşdur.

İdarəedilən sistemin vəziyyəti müəyyən göstəricilər dəsti ilə xarakterizə olunur. Hər bir mərhələ üzrə bu göstəricilər qruplaşdırılır. Birinci mərhələdən başlayaraq sonuncu mərhələyə qədər modellərin optimal qurulması həyata keçirilir. Hər bir sonrakı mərhələ özündən əvvəlki mərhələnin nəticələrindən bəhrələnir. Yəni modelləşdirmə prosesi zəncirvari bir – birinə bağlı mərhələlərdən ibarətdir. Bir mərhələdə baş verən cüzi bir səhv sonrakı mərhələyə də öz mənfi təsirini göstərir. Hər bir mərhələdə sonrakı mərhələnin nəticələrinin optimal idarəedilməsi üzrə mülahizələr irəli sürülür. Proses sona yetdikdə, yenidən bir daha bütün mərhələlər nəzərdən keçirilir, lakin çoxsaylı optimal idarəetmə şərtlərindən ən yaxşısı seçilir. Belə çıxır ki, mürəkkəb məsələlərin birdəfəlik (bir mərhələli) həlli sadə məsələlərin çoxqatlı (çoxmərhələli) həlli ilə əvəz olunur.

Adi hallarda dinamik proqramlaşdırma aşağıdakı metodlarla həll edilir. Tutaq ki, müsbət $f_1(x_1)$ funksiyası var, burda $d_1, \dots, d_n$ – dəyişənlər sahəsidir. $x, \dots, x_n$ dəyişənlərinin müəyyən həddində $F(x_1, \dots, x_n) = f_1(x_1) + \dots + f_n(x_n)$ funksiyasının maksimum (və ya minimum) qiymətini tapmaq lazımdır. Sadə halda bir hədd mövcuddur: $x_1 + x_2 + \dots + x_n = A$.

Dinamik modelin qurulması qabaqcadan rəşional qərarların qəbul edilməsi üçün müxtəlif variantların hazırlanmasına imkan verir. Modeldən istifadə gərginlik (natarazlıq) anının çatdığını proqnozlaşdırmağa və bunlara yol verməmək üçün qabaqcadan qərar qəbul etməyə imkan verir. Dinamik modellərin köməyi ilə xüsusilə, iqtisadi proseslərin planlaşmasının və proqnozlaşmasının aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirilir: iqtisadi sistemin trayektoriyasının, vaxtın verilən anına onun vəziyyətinin müəyyən edilməsi, sistemin çevikliyə təhlili, struktur irəliləyişlərin təhlili. Hal – hazırda dinamik modellərin qurulması və onun üzərində əməliyyatların aparılması kompyuterlərin köməyi ilə sadələşib. EHM – da hər bir göstərici üçün ayrıca proqram və ya vahid məlumat bazası olan ümumi kompleks dinamik modellər işlənilir. Dinamik modelləşdirmə çox mərhələli prosesdir, hər bir mərhələ iqtisadi sistemin müəyyən vaxt dövrü ərzində necə hərəkət etməsinə uyğun gəlir.

Sistemli layihələndirmə metodunun tətbiqi bilavasitə yeni texnikanın yaradılması prosesini sürətləndirməyə və bir sıra proseslər sayəsində texnikanın səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Öncədən nəzərdə tutulmuş sistemli layihə işlərində, zamandan asılı olaraq texnikanın quruluşunda baş verən dəyişikliklər proqnozlaşdırılır. Təxirəsalınmaz inkişafa ehtiyacı olan texnikanın əsas komponent və parametrləri təyin edilir. Bu parametrlərin zamandan asılı olaraq dəyişilməsi mümkünliyi müəyyən edilir və mükəmməlləşdirilməyə, təkmilləşdirilməyə ehtiyacı olan mexanizmlər, avadanlıqlar, modullar, aqreqatların nomenklaturaları müəyyən edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. И. С. Степанов “Менеджмент в строительстве”. Москва 1999.
2. Большаков А.С. Моделирование в менеджменте: Учеб. пособие. – М., 2000.-464 с.
3. Замков О.О., Толстопятенко А.В., Черемных Ю.Н. Математические методы в экономике. Москва.
4. Неуймин Я.Г. Модели в науке и технике. История, теория, практика. – Л., 1984. – 190 с.
5. Друкер П.Ф. Задачи менеджмента в XXI веке. – М., 2001. – 546 с.

L.A.Alekperova

*Senior Lecturer, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-3898-3941*

I.R.Karimli

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Modeling of construction company activity and functional forms of applied models

Abstract

The article examines the advantages of modeling the activity of construction companies and the functional forms of models applied in construction companies. A new look at the management model that meets the requirements of the 21st century is taken as the scientific-practical importance of the research. The classification of dynamic modeling, complex models and systematic design, their role and advantages in the management of construction companies were studied in the research work.

Keywords: complex models, dynamic model, systematic design, dynamic modeling, dynamic programming.

Ş.N.Məmmədov
doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
sabanmamedov@gmail.com

TİKİNTİ ŞİRKƏTLƏRİNİN İDARƏEDİLMƏSİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Xülasə

İnşaat sənayesi hər bir iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. Tikinti şirkətinin uğuru onun öz resurslarını, kadrlarını və layihələrini səmərəli idarə etmək bacarığından asılıdır. Bununla belə, müasir tikinti şirkətləri səmərəli və gəlirli fəaliyyət göstərmələri üçün əhəmiyyətli problemlər yaradan bir sıra mürəkkəb problemlərlə üzləşirlər. Bu tezisdə tikinti şirkətlərinin öz əməliyyatlarını idarə edərkən qarşılaşdıqları mövcud problemlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: tikinti sənayesi, layihənin idarə olunması, xərclərin idarə edilməsi, işçi çatışmazlığı, səmərəlilik, məhsuldarlıq, mənfəətlilik, layihə gecikmələri, xərc aşması, risklərin idarə edilməsi, resurs bölgüsü.

Bu gün sürətlə inkişaf edən tikinti sənayesində tikinti şirkətlərinin menecerləri rəqabət qabiliyyətinin, gəlirliliyin və davamlılığın qorunması, o cümlədən layihə risklərinin idarə edilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi, işçi qüvvəsi çatışmazlığı və müxtəlifliyin aradan qaldırılması, davamlı təcrübələrin mənimsənilməsi və dəyişən qaydalara riayət edilməsi, layihələrdə gecikmələr, xərclərin həddən artıq artması, texnoloji irəliləyişlər də daxil olmaqla öz əməliyyatlarını idarə edərkən çoxsaylı problemlərlə üzləşirlər.. Müvafiq sahənin idarə edilməsində müasir problemərilə bağlı aşağıda sadalanan bir sıra halların nəzərdən keçirilməsi məqsədə uyğundur:

-Layihə riskləri: Tikinti sənayesində menecerlər hava şəraiti, təchizat zəncirinin pozulması, layihənin gecikmələri və xərclərin həddən artıq artması kimi amillərlə əlaqəli mürəkkəb risklər şəbəkəsində hərəkət etməlidirlər. Bu risklərin təsirlərini azaldılması və layihənin uğurunu təmin edilməsi effektiv risk idarəetmə strategiyalarını tələb edir.

-Yeni texnologiyalar: Tikintinin informasiya modelləşdirməsi dronlar və avtomatlaşdırma kimi yeni texnologiyaların artan qəbulu ilə tikinti menecerləri rəqabətə davamlı və səmərəli qalmaq üçün daim uyğunlaşmalıdırlar. Bu, texnologiyaya və təlimlər əhəmiyyətli sərmayə, eləcə də dəyişiklikləri qəbul etmək istəyi tələb edir.

-İşçi qüvvəsi çatışmazlığı və müxtəliflik: Tikinti sənayesi müəssisələri müxtəlifkateqoriyadan olan işçi qüvvəsini, xüsusən də ixtisaslı kadrları cəlb etmək və saxlamaqda əhəmiyyətli çətinliklərlə üzləşir.

Bunu həll etmək üçün menecerlər kifayət qədər təmsil olunmayan qruplardan işçiləri işə götürmək və öyrətmək üçün strategiyalar hazırlamalı və müxtəlifliyə dəyər verən inklüziv iş mühiti yaratmalıdırlar. Tikinti sənayesi ixtisaslı işçi qüvvəsinin əhəmiyyətli çatışmazlığı ilə üzləşir ki, bu da tikinti şirkətlərini narahat edir. İşçi qüvvəsinin işgörmə qabiliyyətini itirməsi, peşə məktəblərinə qəbulun azalması və tikinti layihələrinə tələbatın dəyişməsi ixtisaslı işçi qüvvəsinin çatışmazlığında özünü göstərir. Bu çatışmazlıq əmək xərclərinin artmasına, layihənin gecikməsinə və məhsuldarlığın azalmasına səbəb ola bilər.

- Davamlı təcrübələr: İqlim dəyişikliyi və resursların tükənməsi ilə bağlı narahatlıqlar artdıqca, tikinti üzrə menecerlər enerjiyə qənaəti təmin edən bina dizaynı, tullantıların azaldılması və ekoloji cəhətdən təmiz materiallardan istifadə kimi davamlı təcrübələrə üstünlük verməlidirlər. Bunun üçün yeni texnologiyalara və proseslərə sərmayə qoyulduğu, eləcə də davamlı dəyərlərə sadıqlıq tələb olunur.

- Qaydaların dəyişdirilməsi: Tikinti şirkətləri daim inkişaf edən yerli və regional qaydalardan ibarət kompleks şəbəkəyə riayət etməlidirlər. Menecerlər qaydalara edilən dəyişikliklərdən xəbərdar olmalı və layihələrinin bütün müvafiq tələblərə cavab verməsini təmin etməlidirlər.

- Layihə gecikmələri: Tikinti layihələri mahiyyətə mürəkkəbdir və bir çox tərəfləri, o cümlədən podratçılar, subpodratçılar, təchizatçılar və müştəriləri əhatə edir. Bu tərəflərin idarə edilməsi, xüsusən layihələrin vaxtında tamamlanmasının təmin edilməsi çətin və mürəkkəb bir prosesdir. Layihə gecikmələri zəif planlaşdırma, dizayn dəyişiklikləri, keyfiyyətsiz resurslar və hava şəraiti kimi gözlənilməz hadisələr və digər səbəblərə görə baş verə bilər. Bu cür gecikmələr əmək və material xərclərini artırmaqla tikinti şirkətlərinin rentabelliyyəinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər, həmçinin müqavilənin pozulması ilə əlaqədar cəzalar və nüfuzun itirilməsi ilə nəticələnə bilər.

- Xərclərin artması: Tikinti layihələri tez-tez müxtəlif amillər, o cümlədən zəif planlaşdırma, dizayn dəyişiklikləri, gözlənilməz hadisələr və inflyasiya səbəbindən ilkin büdcələrini aşır. Xərclərin aşılması tikinti şirkətlərinin gəlirliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə, həmçinin müştərilər və podratçılarla mübahisələrə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, məsrəflərin çoxalması subpodratçılara və təchizatçılara ödənişlərin gecikdirilməsi ilə nəticələnə bilər ki, bu da münasibətlərin gərginləşməsi və potensial hüquqi problemlərə gətirib çıxarır.

- Texnoloji irəliləyişlər: Tikinti sənayesi Bina İnformasiya Modelləşdirməsi (BIM), dronlar və 3D çap kimi yeni texnologiyaların tətbiqi ilə sürətlə inkişaf edir. Bu texnologiyalar təkmilləşdirilmiş səmərəlilik, azaldılmış xərclər və gücləndirilmiş təhlükəsizlik kimi əhəmiyyətli faydalar təqdim etsə də, tikinti şirkətləri üçün də çətinliklər yaradır. Yeni texnologiyaların mənimsənilməsi kiçik və orta tikinti şirkətləri üçün yük ola bilən təlim və avadanlıqlara əhəmiyyətli investisiyalar tələb edir. Üstəlik, texnoloji dəyişikliklər sürətlə gedir və buna nail ola bilməyən şirkətlər geridə qala bilər.

Bütövlükdə, müasir şəraitdə tikinti şirkətlərinin idarə edilməsi strateji planlaşdırma, risklərin effektiv idarə edilməsi, yeni texnologiyalara və davamlı təcrübələrə sərmayənin və müxtəlifliyə sadıqlığın və normativlərə uyğunluğun birləşməsini tələb edir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, müasir tikinti şirkətləri səmərəli və gəlirli fəaliyyət göstərmələri üçün əhəmiyyətli problemlər yaradan bir sıra mürəkkəb problemlərlə üzləşirlər. Bu problemlərə layihənin gecikmələri, xərclərin aşılması, işçi qüvvəsinin çatışmazlığı və texnoloji irəliləyişlər daxildir. Bu problemlərin həlli effektiv planlaşdırma, resursların bölüşdürülməsi və yeni texnologiyaların qəbulunu əhatə edən proaktiv yanaşma tələb edir. Tikinti şirkətləri öz əməliyyatlarını idarə etmək üçün vahid yanaşma ilə bu çətinliklərin öhdəsindən gələ və rəqəbətli bazarda uğur qazana bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Alarcón, L. F., & Dominguez, A. (2018). Causes and effects of cost overruns in construction projects: A study from the perspective of the contractor. Journal of Construction Engineering and Management, 144(11), 04018109.

2. Chua, D. K. H., Kog, Y. C., & Loh, P. K. (1999). Critical success factors for different project objectives. *Journal of Construction Engineering and Management*, 125(3), 142-150.
3. Faniran, O. O. (2003). Skilled labour shortages: issues and challenges. *Construction Management and Economics*, 21(4), 395-408.
4. Golparvar-Fard, M., Peña-Mora, F., & Savarese, S. (2011). Advances in computer vision and pattern recognition for construction automation. *Journal of Computing in Civil Engineering*, 25(4), 254-267.

S.N.Mammadov

doctoral student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Modern problems of management of construction companies

Abstract

The construction industry plays a vital role in the development of any economy. The success of a construction company relies on its ability to effectively manage its resources, personnel, and projects. However, modern construction companies face a range of complex issues that pose significant challenges to their ability to operate efficiently and profitably. This thesis aims to explore the modern problems that construction companies face in managing their operations.

Keywords: *construction industry, project management, cost management, labor shortage, efficiency, productivity, profitability, project delays, cost overruns, risk management, resource allocation.*

N.N.Abilova

teacher, Azerbaijan University of Architecture and Construction

nika.hasanova91@gmail.com

TEACHING ASPECTS IN AZERBAIJAN TERRITORIES WHICH WERE LIBERATED: REBUILDING EDUCATION FOR A BRIGHTER FUTURE

Abstract

In this article I describe the role of education and teaching aspects in liberated territories of Azerbaijan. I mentioned five main teaching aspects that can be used in education: Access to Quality Education, Curriculum Realignment and Innovation, Inclusivity and Diversity in education, Teacher Professional Development and Technology-Enhanced Learning. In territories that have been liberated from oppression, the restoration and rebuilding of the education system are essential for the sustainable growth and prosperity of the people and the region as a whole. Liberated territories often face unique challenges and opportunities when it comes to education, and addressing these aspects is crucial to ensure that the education system is inclusive, equitable and prepares the younger generation for a brighter future.

Keywords: *Azerbaijan, liberated territories, education, teaching aspects, brighter future.*

Education is a fundamental human right that plays a critical role in the development and progress of societies. In territories that have been liberated from oppression the restoration and rebuilding of the education system are essential for the sustainable growth and prosperity of the people and the region as a whole. The territories had been liberated as a result of Azerbaijan's 44-day Patriotic War (from September 27 through early November 2020). Liberated territories often face unique challenges and opportunities when it comes to education, and addressing these aspects is crucial to ensure that the education system is inclusive, equitable and prepares the younger generation for a brighter future.

The process of liberation brings about both challenges and opportunities in the field of education.

One of the major challenges is the destruction or degradation of educational infrastructure such as schools, libraries, and other learning resources due to conflict. This requires significant investments in rebuilding and restoring these facilities to provide a conducive learning environment for students. Another challenge is the disruption of the normal academic calendar and curriculum, leading to gaps in learning and the need for curriculum realignment and catch-up programs.

Thus, the educational process has been restored in the secondary school in Azerbaijan's liberated Talish village after long years, at the same time the educational process also began in the kindergarten in the village. In total, 24 pupils from different age groups are currently studying in the 78-seat school with 15 teachers. According to the Action Plan of the First State Program of the 'Great Return' to the liberated territories of Azerbaijan approved by the decree of President of Azerbaijan Ilham Aliyev, signed on November 16, 2022, the Ministry of Science and Education was instructed to prepare proposals for the construction and restoration of educational institutions in settlements in accordance with the territorial planning documents for 2022-2026.

The action plan envisages the construction and restoration of seven preschool and general education institutions in the Shusha district, 29 in the Aghdam district, 23 in the Fuzuli district, 21 in the Zangilan district, 30 in the Kalbajar district, 21 in the Lachin district, 16 in the Gubadli district, 25 in the Jabrayil district, 20 in the Khojavand district, and five in the Tartar district (including Sugovushan settlement and Talish village) [1].

Liberated territories of Azerbaijan present unique opportunities for innovation and transformation in education as well. The liberation of a territory often comes with a sense of renewed hope and determination to build a better future, and education can play a basic role in shaping this vision. There may be opportunities to introduce progressive and inclusive educational policies that promote critical thinking, creativity, and global citizenship. Moreover, there may be a need to integrate traditional knowledge, cultural heritage, and local context into the curriculum to promote a sense of identity, pride, and ownership among the students.

The following are key Teaching Aspects in Liberated Territories of Azerbaijan:

Access to Quality Education: One of the primary teaching aspects in liberated territories is to ensure access to quality education for all students, regardless of their socio-economic background, gender, religion, or ethnicity [2]. This requires the establishment and rehabilitation of schools, libraries, and other learning facilities that are safe, well-equipped, and staffed with qualified teachers. Building inclusive free education, with qualified teachers and educational content, is key to achieving the right to education for all. It also involves the provision of inclusive and affordable education that meets the needs of diverse learners, including those with disabilities or special needs.

Curriculum Realignment and Innovation: Liberated territories may require the realignment of the curriculum to address the unique needs and challenges of the region. This may involve reviewing and revising the existing curriculum to make it more relevant, inclusive, and responsive to the local context. It may also involve introducing innovative teaching approaches, such as project-based learning, experiential learning, or technology-enhanced learning, to promote critical thinking, problem-solving, and creativity among students.

An effective curriculum is one of the critical components of education besides infrastructure and technology, policies and procedures, and leadership. Smooth teaching and learning processes depend on efficient and practical guidelines that guide the transmission of knowledge from educators to learners. A curriculum entails all experiences learners gain through workshops, classrooms, playgrounds, and interaction with educators [3]. Consequently, a curriculum encompasses all aspects of a student's life, necessitating the need for educational stakeholders to devise a curriculum that enriches learners' social, political and economic well-being. Therefore, in liberated territories teachers should adhere to a curriculum issued by the government to ensure that learners get helpful knowledge and skills of the twenty-first century.

Lesson structure also plays a crucial role in the learning process since it promotes the better acquisition of a lesson's materials. In particular, depending on educators and contexts, the structure typically includes a warm-up, material presentation, practice or activities, and the assessment of students' understanding. A structured lesson plan aids in class management and effective time arrangement and draws learners focus on core items. Overall, these components make learning coherent, establish a direct connection between lessons, and help students gain necessary knowledge more conveniently.

Inclusivity and Diversity: Promoting inclusivity and diversity in education is another crucial aspect in liberated territories. This involves creating a safe and supportive learning environment that respects and values the diversity of students, including their language, culture, and identity. It also involves addressing any discrimination, bias, or prejudice that may exist in the education system and promoting a culture of tolerance, respect, and acceptance among students and educators. All students are entitled to a high-quality education in a nurturing and inclusive environment, where all can thrive, make progress and fulfil their potential.

When you promote diversity in the classroom, you can use a range of activities and principles to help students recognise and respect people's differences, creating an all-inclusive atmosphere. The promotion of diversity and equality in education in liberated territories is paramount for both students and teachers. The goal is to create an inclusive classroom environment – a safe place without prejudice – where students have the opportunity to thrive. Successfully teaching in liberated territories and raising awareness of diversity works to highlight individual characteristics and traits that make people unique rather than different [4].

Teacher Professional Development: Building the capacity of teachers through continuous professional development is essential in the rebuilding of education in liberated territories. Teachers play a central role in the education system, and their knowledge, skills and attitudes have a direct impact on the quality of education students receive.

Teacher professional development is of increasing interest, as a critical way to support the increasingly complex skills students need to learn in order to succeed in the 21st century. Sophisticated forms of teaching are needed to develop student competencies such as critical thinking, complex problem solving, effective communication and collaboration, and self-direction. In turn, effective professional development (PD) is needed to help teachers learn and refine the instructional strategies required to teach these skills.

In the 21st century, teachers are expected to play a variety of roles in schools in liberated territories. Fulfilling these roles requires a wide range of professional and personal competencies. They should think critically and creatively, to communicate and collaborate with others effectively, aware of global and cross-cultural issues, etc. The expectation for today's teachers is to embrace life-long learning to be able to constantly adapt to new situations and respond to the changing demands of society in the classroom. Professional development is about teachers learning, learning how to learn, and transforming their knowledge into practice for the benefit of their students' growth.

Technology-Enhanced Learning: Technology Enhanced Learning (TEL) is the implementation of technology into teaching methods to enhance the learning process [5]. Although TEL can refer to certain analog technologies, it is the digital technologies that predominate and increase every day. In

today's digital age, technology can play a significant role in transforming teaching and learning in liberated territories. Technology-enhanced learning involves the use of digital tools, resources, and platforms to enhance the educational experience. This can include using computers, tablets, or smartphones in the classroom, incorporating educational apps and software, and utilizing online resources and platforms for research, collaboration, and communication. Technology can help bridge the gap in educational resources and provide new opportunities for students to access information, develop critical thinking skills, and prepare for the digital age.

Students often struggle to stay on task or interested, particularly if it is not interactive. One of the main benefits of technology is that it can make even the most boring tasks more engaging, which will help students to stay focused. This is particularly poignant when we consider the earlier point of just how comfortable and normalized technology has become for young kids nowadays.

By providing students with tools and platforms they are familiar with in liberated territories, they are more likely to be engaged and get more out of the learning experience. When students are more engaged they are all the more likely to enjoy the experience and retain the information that is being imparted.

In conclusion, effective teaching in liberated territories requires continuous professional development for teachers. Teachers should receive regular training and support to update their knowledge, skills, and practices. This can include workshops, seminars, mentoring and networking opportunities to exchange ideas and best practices. Professional development can help teachers stay motivated, innovative and effective in the classroom, and ensure that they are equipped with the necessary tools and strategies to meet the unique challenges of teaching in liberated territories.

Reference:

1. <https://news.az/news/azerbaijan-restores-educational-process-in-school-in-liberated-talish-village>
2. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
3. Blackmore, P., & Kandiko, C. (2012). Strategic curriculum change: Global trends in universities. Routledge/SRHE.
4. <https://cpdonline.co.uk/knowledge-base/safeguarding/promoting-equality-and-diversity-in-the-classroom/>
5. Cuban, L. (2001). Oversold and underused: Computers in the classroom. Cambridge: HarvardUniversity Press.

N.N.Əbilova

müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində orta təhsil müəssisələrində tədrisin aspektləri

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində orta təhsil müəssisələrində təhsilin və tədrisin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Azad edilmiş ərazilərdə xalqın və bütövlükdə regionun davamlı inkişafı və rifahı üçün təhsil sisteminin bərpası və yenidən qurulması çox vacibdir. Təhsildə istifadə oluna biləcək beş əsas tədris aspektləri qeyd olunub: Keyfiyyətli təhsil, Kurrikulumun yeniləşdirilməsi və İnnovasiya, Təhsildə bərabərlik və müxtəliflik, Müəllimlərin peşəkar inkişafı və Müasir təlim texnologiyaları. Bu tədris aspektlərindən effektiv istifadəsi nəticəsində həmin ərazilərdə təhsilin keyfiyyətini yüksəldilməsi mümkündür.

Açar sözlər: *Azərbaycan, işğaldan azad edilmiş ərazilər, təhsil, tədris aspektləri, işıqlı gələcək.*

TİKİTİNTİDƏ İNJİNİRİNG: ÖLKƏ VƏ XARİCİ TƏCRÜBƏNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə injiniringin mahiyyəti açıqlanır və müxtəlif yanaşmalar və araşdırmalar nəzərə alınaraq tikintidə injiniring ətraflı şərh edilir. Bu zaman əsasən Azərbaycan və xarici təcrübə qarşılıqlı şəkildə təhlil edilir. Belə ki, məqalədə ardıcılıq olaraq tikintidə injiniringin məqsədləri göstərilir və funksiyaları müəyyənləşdirilir. Sonra Azərbaycanda və xarici təcrübədə investisiya layihələri reallaşdırılarkən injiniring fəaliyyətinin mərhələləri yerli və dünya praktikasına uyğun cədvəl şəkilində verilərək müqayisə edilir. Azərbaycan Respublikasında və o, cümlədən dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində əsaslı tikintinin ekoloji təmizliyi məsələsinə fərqli yanaşmalar da məqalədə tədqiq edilir. Məqalənin yekunda tikintidə injiniring problemi ilə əlaqədar ölkə və xarici təcrübə əsasında nəticələr ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: tikinti sektoru, injiniring xidməti, injiniring şirkətləri, investisiya, ekologiya, mühəndis, iqtisadiyyat.

İnjiniring texniki sistemlərin, o cümlədən sənaye obyektlərinin investisiyalasdırılmasından istismarına qədər olan həyati tsikillərini müşayiət edən mühəndis-texniki və mühəndis iqtisadçı fəaliyyətidir [4, 5, 6].

Bizim apardığımız araşdırmalar göstərdi ki, əsas injiniring texniki sistem və obyektlərin texnoloji, təşkilati, maliyyə-iqtisadi modellərinin təsbit olunmuş məqsədlərə uyğun hazırlanması, dəyişdirilməsi və həyata keçirilməsi üzərində nəzarətdir [1, 2, 3]. Deyilən fikrin bir qədər də aydınlaşdırılması üçün qeyd etmək lazımdır ki, yerli və xarici injiniring şirkətlərinin mühəndisləri Azərbaycanda bənzərlik və modelləşdirmə nəzəriyyəsinə uyğun olaraq müxtəlif fiziki daşıyıcılarla çalışırlar. Onlar virtual və real obyektlərlə çalışırlar: tikinti prosesində öncə virtual obyekt yaradırlar, daha sonra onların real obyektlərdə təcəssüm edilməsi üçün texniki cəhətdən müşayiət olunmasını təşkil edirlər; istismar prosesinin gedişi zamanı virtual modelə avadanlığın bina və qurğuların real həyatdakı vəziyyətinə uyğun düzəlişlər edirlər. Burada önəmli olan məhsul buraxılışının texnoloji proseslərinin zəncirvari halqası mütləq nəzərə alınmalıdır.

Tikintidə injiniringin məqsədi aşağıdakılardır - model və obyekt elə hazırlanmalıdır ki, onlar bir birinə daha çox uyğunlaşdırıla bilsinlər. İstismar zamanı ilk növbədə obyektin həyati tsikillərinin real hadisələri nəzərə alınmaqla texnoloji proseslər daha dəqiq modelləşdirilsin. Beləliklə, injiniringin bütün mərhələlərində fasiləsiz modelləşdirmə tələb olunur: tikinti mərhələsində (yaradılış) - obyektin quruluşunun modelləşdirilməsi, istismar mərhələsində - proseslərin modelləşdirilməsi həyata keçirilir.

Həmin fikrin dəqiq nümayiş etdirilməsi üçün dünyanın müasir injiniring şirkətlərinin fəaliyyətini göstərmək olar. Sözügedən şirkətlərin əksəriyyəti tikinti layihələrinin hazırlanması ilə yanaşı tikinti işlərində bir sıra funksiyaları yerinə yetirərək tikinti işlərini müşayiət edirlər:

- Sifarişçi-mühəndisin texniki agent;
- Layihələrin investisiyaladırmadan öncəki mərhələsində texniki konsultasiyaların həyata keçirilməsi;
- Layihənin idarə olunması komandasında texniki mütəxəssis;
- Layihələşdirmədən öncəki sənədləşdirmənin icraçıları-texniki təkliflər, konsepsiyalar, investisiyaların əsaslandırılması (yəni Basic Engineering terminin məzmununa daxil edilənlər);
- İnteqrator və tikinti üçün layihə və iş sənədləşdirilməsinin sifarişçisi.

Azərbaycanda müasir dövrdə yaranmış situasiya ölkə və dünyadakı bir çox amillərin təsiri ilə formalaşdırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar eyni zamanda tikinti sektoruna da aiddir və bir sıra xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir:

- Tikinti sektorunun fəaliyyətinin daima dövlət tənzimləməsinin həyata keçirilməsi nəticəsində biznes ictimaiyyətinin aşkar və qismən də qeyri aşkar şəkildə tikinti bazarının sərhədlərinin daralmasının dərk olunması;

- Tikintinin yüksək investisiya cəlbəciliyi və tikinti obyektləri və materiallarının istehsalı, bölgüsü və satışı ilə bağlı gözləntilərin artımı;

- İnvestisiya axının artması ölkəyə neft dollarının axınının artması ilə bağlıdır;

- Ənənəvi injiniring xidmətlərinə təklif bolluğu böhranlar nəticəsində aşağı düşür;

- Sahiblərinin ancaq inzibati resursları hesabına yaradılmış kiçik injiniring şirkətlərinin əksəriyyətinin texniki səviyyəsinin aşağı olması;

- İnvestorlar tərəfindən daha münasib və cəlbədicə injiniring xidmətlərinin qeyri iqtisadi üsullarla əldə etməsi üsullarının daha çox üstünlük təşkil etməsi. Burada alıcı qismində güclü özəl, dövlət və qarışıq (dövlət-özəl) şirkətlər çıxış edir (SOCAR-Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, Azərenerji, Azəravtoyol, Azərbaycanın Dəmir Yolları Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti və s.).

Göründüyü kimi, Azərbaycanda tikinti injiniringi investisiya proseslərinin reallaşdırılması çərçivəsində biznes proseslərlə sıx bağlıdır. Azərbaycanda və xarici ölkələrdə injiniring mərhələlərinin adları, həcmələri və sənədləşdirilməsində fərqlər vardır. Onların müqayisəsi cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1

Azərbaycanda və xarici təcrübədə investisiya layihələri reallaşdırılarkən injiniring fəaliyyətinin mərhələləri

İnvestisiya layihəsi reallaşdırılarkən injiniring fəaliyyətinin reallaşdırılması mərhələləri, sənədləri və nəticələri	
Dünya praktikasına uyğun	Ölkə praktikasına uyğun
İnvestisiya öncəsi mərhələ	
Feasibility study (iqtisadi cəhətdən məqsəduyğunluğunun təhlili).	İnvestisiya düşüncələri.
Consulting (konsaltinq).	Adətən olmur.
Preliminary ingenering (ilkin injiniring)	Sənədlərin hazırlanması, məqsədlər bəyannaməsi, texniki-kommersiya təklifləri, investisiyaların əsaslandırılması.
Feasibility Resport (texniki-iqtisadi məruzə).	
TT və TXHKT - ya uyğun sənədlər adətən hazırlanmır, xarici praktikada soba aqreqatları, turbin, generatorla bağlı TT sənədləri yox.	Sənədlərin hazırlanması: layihələşdirmənin TT (texniki tapşığı), TXHKT -texnoloji xətlər və halqalarının kompleks texnoloji tapşırıqlarının hazırlanması (sənaye müəssisələri üçün).
EPC və EPCM kontraktasiyası üçün müsabiqə sənədlərin hazırlanması.	Sənədlərin hazırlanması: avadanlığın sifarişçisi (investor) üçün əsas avadanlığın texniki tələbləri, EPC və EPCM kontraktasiyası sənədlərinin hazırlanması.
İnvestisiya mərhələsi	
Basic Engeneering (baza injiniringi)	Sənədlərin hazırlanması: texniki-iqtisadi əsaslandırma layihənin işgüzar tərkib hissəsinin təsdiq edilməsi layihəsi

Detailed engineering (detallı injiniring)	Sənədlərin hazırlanması: işgüzar sənədləşdirmə Müəllif nəzarətinin həyata keçirilməsi, operativ layihələşdirmə (obyektin layihələşdirilməsi qrupu)
Texniki agent funksiyasının həyata keçirilməsi; Tikintiyə nəzarət; Avadanlığın qəbulu, obyektin istismara verilməsində iştirak etmə.	Layihə sənədlərini hazırlayan şirkətə texniki nəzarət funksiyası həvalə edilmir, tikintiyə nəzarət ya sifarişçi, ya da ixtisaslaşdırılmış şirkət həyata keçirir; Layihələşdirməni aparan şirkətlər avadanlığın qəbulu və obyektin istismara verilməsində iştirak etmirlər.

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Son 30 ildə beynəlxalq ictimaiyyət və hökumətlər sənaye və mülki tikintinin ekoloji aspektlərinə daha çox diqqət yetirməyə başlamışlar. Bəzi mütəxəssislər injiniring fəaliyyətinin xüsusi sahəsi kimi ekoloji injiniringi xüsusi olaraq ayırırlar. Onun məzmununa təbiətin mühafizəsi tədbirləri, həmçinin obyektlər tikilərkən layihə sənədlərinə ekoloji tələblərin formalaşdırılması daxildir. Tikinti və ətraf mühitin sıx əlaqəsini nəzərə alaraq biz ekoloji problemlərin həll edilməsinin əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik. Bu səbəbdən də tikinti injiniringində ekoloji problemlərin həll edilməsinə çox böyük diqqət yetiririk. Bir vacib məsələ qeyd olunmalıdır ki, ekoloji icazə məktublarının formalaşdırılması və rəsmiləşdirilməsi ilbəl bürokratik əngəllərlə daha da çətinləşir. Burada avadanlıqlara, material və konstruksiyalara tələblərin sərtləşməsi ilə yanaşı, onların ətraf mühitə ekoloji təsirinə də diqqət artırmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasında və o, cümlədən dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində əsaslı tikintinin ekoloji təmizliyi məsələsinə fərqli yanaşmalar vardır. Sözügedən fərqlər cədvəl 2-də göstərilmişdir. Bütün bunlar isə onunla bağlıdır ki, Azərbaycanda qüvvədə olan normalar xarici ölkələrdəki analoji normalara ziddir, burada əsas fərqlər ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasına xidmət edən minimal zəruri tələblərlə əlaqədar prinsiplərdə özünü büruzə verir. Çünki həmin tələblər xarici ölkələrdə ətraf mühitə zərərli sahibkarlıq fəaliyyətinin qadağan olunmasına xidmət edir. Həmin fərqlər cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 2

Tikinti injiniringinin ekoloji hissəsinə Azərbaycanda və xarici ölkələrdə yanaşmalar

Beynəlxalq yanaşma	Azərbaycan yanaşması
İnvestisiya layihələrində ətraf mühitin qorunması tələblərinə əməl olunması kreditorlar tərəfindən formalaşdırılır (Dünya Bankı, Beynəlxalq İnkişaf və Bərpa Bankı, Avropa İnkişaf və Bərpa Bankı).	İnvestisiya layihələrində ətraf mühitin qorunması tələblərinə əməl olunması dövlət orqanları tərəfindən formalaşdırılır.
İnvestisiyalasdırmadan öncə və investisiyalasdırmanın başlanğıc mərhələsində layihələr ətraf mühitə təsirinə görə təsnifatı verilir ekoloji ekspertizanın aparılması zərurəti müəyyən olunur.	Ekoloji ekspertizanın texnoloji mürəkkəblikdən, kapital qoyuluşlarının həcmindən, ətraf mühitə təsiri səviyyəsindən asılı olmayaraq məcburidir
Ekoloji ekspertiza prosedurasında potensial ekoloji təhlükəsizlik fərziyyəsindən istifadə olunmur.	Ekoloji ekspertiza qanunvericiliyində potensial ekoloji təhlükəsizlik prinsipi planlaşdırılan təsərrüfat fəaliyyətlərinə daxil edilmişdir.
Ekoloji ekspertiza materialları kreditor və investorlar tərəfindən nəzərdən keçirilir.	Ekoloji təhlükəsizlik materialları üç mərhələli sistem üzrə dövlət orqanlarında, həmçinin idarə və təşkilatlararası komissiyalarda nəzərdən keçirilir.

İnvestisiyalaşdırmadan öncə və investisiya mərhələlərində ekoloji ekspertizanın əsasını ətraf mühitin instrumental monitorinqi tələbləri və nəticələrin milli ekoloji standartlara uyğunluğu dayanır.	İnvestisiyalaşdırmadan öncə və investisiya mərhələlərində ekoloji ekspertizanın əsasını hesablama üsulları, elmi analiz, analoqlarla müqayisə, proqnoz qiymətləndirmələri dayanır.
Ekoloji risklər kreditorlar, investorlar, mülkiyyətçilər tərəfindən qiymətləndirilir, bütün bunlar investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi qərarının qəbul olunmasına əsas yaradır.	Ekoloji risklər dövlət orqanları tərəfindən qiymətləndirilir. Dövlət orqanları investisiya layihəsinin reallaşdırıla bilməsi imkanı haqqında qərar qəbul edirlər. Qərarlar mülkiyyət formasından asılı deyildir.

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Beləliklə, ölkə və beynəlxalq təcrübənin təhlili göstərir ki, injiniringin predmet sahəsinin inkişafı xüsusi vəzifələrin həllindən kompleks injiniringə doğru istiqamətlənmişdir. Qeyd olunanlar təsbit olunmuş məzmunu uyğundur-biznesin inkişafı ayrı-ayrı xidmətlərin ticarətindən modellərin, texnologiyaların inkişafına qədər yol keçmişdir, onlar real obyektlərdə təcəssüm olunmaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Дидковская О.В. Система стоимостного инжиниринга как основа управления стоимостью строительства / Нормирование и оплата труда в строительстве. 2013. № 1. С. 19-25.
2. <https://ru.sputnik.az/azerbaijan/20161207/407988873/utverjdeni-strategiceskie-dorojnie-karti-nasionalnoy-ekonomiki.html> - Спутник-Азербайджан Международное информационное агентство
3. https://www.researchgate.net/publication/298245857_Comparison_and_analysis_of_foreign_and_domestic_engineering_project_design
4. <https://studee.com/subjects/construction-engineering/>
5. https://www.researchgate.net/publication/342883073_Mezdunarodnyj_opyt_razvitia_inziniringa_v_stroitelstve
6. https://www.researchgate.net/publication/307870770_Inziniring_v_stroitelstve

R.I.Gasimov

*doctoral student, Azerbaijan University of Construction and Architecture
ORCID 0000-0002-4611-7461*

Engineering in construction: analysis of country and foreign experience

Abstract

The article explains the essence of engineering and explains engineering in construction in detail, taking into account different approaches and studies. At this time, Azerbaijan and foreign experience are analyzed mutually. Thus, in the article, the goals and functions of engineering in construction are consistently indicated. Then, the stages of engineering activities are compared in the form of a table according to local and world practice when implementing investment projects in Azerbaijan and foreign practice. Different approaches to the issue of environmental cleanliness of major construction in the Republic of Azerbaijan and in many developed countries of the world are also studied in the article. At the end of the article, the results are summarized on the basis of domestic and foreign experience related to the problem of engineering in construction.

Keywords: construction sector, engineering service, engineering companies, investment, ecology, engineer, economy.

AZMƏRTƏBƏLİ MƏNZİL TİKİNTİSİNDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN İNVESTİSİYA- TİKİNTİ TƏŞKİLATLARININ STRATEJİ İDARƏETMƏ SİSTEMİ VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi azmərtəbəli yaşayış binalarının tikintisi sektorunda fəaliyyət göstərən tikinti təşkilatlarının strateji idarəetmə sistemi, onun formalaşdırılması və əhəmiyyətinin araşdırılmasıdır. Bildiyimiz kimi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə çox böyük həcmdə mənzil tikintisi layihələri həyata keçiriləcəkdir və bura xarici tikinti təşkilatlarının cəlb edilməsi gözlənilir. Buna görə də azmərtəbəli mənzil tikintisi ilə məşğul olan investisiya-tikinti təşkilatlarının fəaliyyətinin səmərəliyinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azmərtəbəli mənzil tikinti seqmentində fəaliyyət göstərən tikinti təşkilatlarında strateji idarə sisteminin formalaşdırmaq, idarəetmə strukturunu təkmilləşdirmək üçün innovativ layihələrinin işlənilib hazırlanması və strateji idarə edilməsi bu təşkilatlarda səmərəli idarəetmə strukturunun formalaşdırılmasına kömək edəcəkdir.

Açar sözlər: strateji idarəetmə, səmərəli idarəetmə strukturu, innovativ layihə, investisiya strategiyası, təkmilləşdirmə, rəqabət qabiliyyəti, innovasiya fəaliyyətinin strateji idarə edilməsi.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə şəhər və kəndlərin bərpası üçün çoxsaylı azmərtəbəli mənzil tikintisinin həyata keçirilməsinə başlanılması, bu sektorda fəaliyyət göstərən investisiya tikinti təşkilatlarının strateji idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mənzil tikintisində fəaliyyət göstərən developer təşkilatlarında səmərəli idarəetmə strukturunun yaradılmasında əsas məqsəd onun alt sistemlərinin və lokal məqsədlərini birləşdirən funksional elementlərin optimal, rəşional və nizamlanmış qarşılıqlı əlaqəsini yaratmaqla təşkilatın əsas məqsədinə ən yüksək səviyyədə nail olmaqdır.

Developer layihələrini həyata keçirən investisiya-tikinti təşkilatlarında tətbiq edilən idarəetmə metod və mexanizmləri iqtisadi fəaliyyətinin nəticəsinin vəziyyətindən asılı olan amillərin təsirini təmin edən idarəetmə strukturunun tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir.

Tikinti təşkilatının və innovativ layihənin strateji idarə edilməsi

Müasir bazar münasibətləri şəraitində investisiya-tikinti təşkilatının idarəetmə sisteminin formalaşdırılması və strukturunun təkmilləşdirilməsi innovativ, investisiya, marketinq və bazar yönümlü strategiyaların işlənilib həyata keçirilməsinə əsaslanır, hansı ki əks əlaqə əsasında planlaşdırma və tənzimləmə proseslərini təmin edən səmərəliyin idarə edilməsi konsepsiyasına və metodlarına söykənir.

Qeyd edilən bu strategiyalar ölkədə iqtisadi, sosial, siyasi və hüquqi sistemlərin mövcud inkişaf tendensiyalarının, tikinti sahəsindəki yeniliklərin və texnologiyaların, tikinti təşkilatının özünün iqtisadi, innovativ və təşkilati potensialının hərtərəfli və dərin təhlili əsasında formalaşdırılmalıdır. Hazırlanmış bu strategiyalar tikinti təşkilatının investisiyalar, tikinti və daşınmaz əmlak bazarlarında mövqelərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində qarşıya qoyulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsinə, onların fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına, istehsal edilən məhsulun yüksək keyfiyyətinin və satışda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsinə, təşkilatın özünün aktivlərinin və dəyərinin artırılmasına yönəldilməlidir.

Mənzil tikintisi sahəsində fəaliyyət göstərən tikinti təşkilatlarının strateji idarə edilməsi və inkişafı məsələlərinin aktuallığı aşağıda göstərilən bir sıra amillərin təsiri ilə bağlıdır:

- obyektlərin memarlıq həllərinin və tikinti texnologiyalarının mürəkkəbləşməsi və onlara müvafiq olaraq onların işlənilməsi və tikintisi üçün vaxt və vəsaitin sərfinin artması;
- tikilən tikinti obyektlərinin keyfiyyətinə istehlakçılar tərəfindən xüsusi əhəmiyyətli tələblərin olması;
- cəmiyyət tərəfindən daha çox istehsalında az xammal sərfi tələb edən, istismarı zamanı ətraf mühitə minimal ziyan vuran resursa qənaətcil və ekoloji təmiz malların istifadə edilməsinin vacibliyinin daha dərindən dərk edilməsi.

Yuxarıda göstərilən aspektləri nəzərə almaqla investisiya-tikinti təşkilatları öz inkişaf prosesində onların bütün fəaliyyətlərini əhatə edən hərtərəfli bir strategiya sistemi hazırlayırlar.

Hal-hazırda strategiyanın bir çox tərifləri və təsnifatları mövcud olsada, onların hamısını strategiya anlayışının onun xarici mühitlə əlaqə vasitəsi kimi təşkilatın gələcək vəziyyətinə təsir edən strateji qərarların hazırlanması və qəbulunun əsasını təşkil edən şüurlu və düşünülmüş norma və qaydaların məcmusu kimi olması birləşdirir.

Ən ümumiləşmiş şəkildə strategiya təşkilatın bazarda uzun müddət fəaliyyətinin təmin edə bilən, real rəqabət üstünlüyünü təmin edə biləcək real fəaliyyətlər toplusu ilə tamamlanan işgüzar konsepsiya kimi müəyyən edilə bilər. Yuxarıda qeyd edildiyimiz kimi, strategiya bazarın dərindən dərk edilməsinə, təşkilatın bazardakı real mövqeyinin qiymətləndirilməsinə və onun rəqabət üstünlüklərinin dərk edilməsinə əsaslanaraq işlənilməlidir.

Tikinti təşkilatının strateji idarəetmə üzrə fəaliyyətinin məzmununun əsas hissəsini strategiyaların işlənilib hazırlanması və onların həyata keçirilməsi təşkil edir. Rus iqtisadçısı O.S. Vixanski “Strateji idarəetmə” kitabında strateji idarəetməni təşkilatı onun məqsədlərinə aparan, onun fəaliyyətinin forma və vasitələrini, təşkilatdaxili münasibətlər sistemini, həmçinin təşkilatın ətraf mühitdə vəziyyətini əhatə edən təşkilatın inkişaf istiqamətinin uzunmüddətli keyfiyyətli təyini kimi qeyd etmişdir. Şirkətin məqsədləri onun fəaliyyəti nəticəsində nəyə can atıldığını, nə əldə etmək istəyini müəyyənləşdirsə, strategiya sürətlə dəyişən xarici və rəqabət şəraitində hansı fəaliyyətin köməyi ilə, hansı üsulla şirkət müəyyən etdiyi öz məqsədlərinə çatma biləcəyi sualına cavab verir.

Strateji idarəetmə haqqında müxtəlif təriflər verilmişdir, bu prosesdə addımların ardıcılığını az və ya çox şəkildə təfərrüatlandıran strateji idarəetmənin çoxlu modelləri mövcuddur, ancaq bu modellər üçün strateji təhlil, strateji seçim, strategiyanın həyata keçirilməsi olmaqla üç əsas mərhələ vardır. Strateji idarəetmə davamlı bir prosesdir və strategiyalar həyat keçirildikdən sonra müəyyən mərhələdə onların reallaşdırılmasına nəzarət etmək və qiymətləndirmək lazımdır. Bu zaman mühüm şərt strateji analiz nöqtəyi nəzərən strategiyanın nə qədər uğurlu seçilməsini, seçilmiş strateji variantın müəssisənin missiyasının yerinə yetirilməsinə və onun məqsədlərinə nail olmasına yönəlməsini müəyyən edən uyğun meyarların seçilməsidir. Rus alimi A.T. Zub tərəfindən strateji inkişafın davamlı təkamül prosesinin elementi kimi yeni “strateji dəyişiklik” termini təqdim edilmişdir, hansı ki həyat keçirilməsi digər dəyişikləri zəruri edir, bununla da strateji idarəetmənin davamlılığını və dövrünlüyünü, seçilmiş strategiyalar çərçivəsində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün təşkilatın inkişafına yönəldiyini qeyd edir.

Ancaq yuxarıda qeyd edilən fikirlərin hec birində strateji idarəetmədə innovasiyanın roluna lazımi diqqət yönəldilməyib ki, bunsuz da müasir bazarda tikinti təşkilatının fəaliyyəti mümkün deyil, xüsusilə də innovasiyaların strateji idarə edilməsi anlayışı müəyyən edilmir.

Tikinti təşkilatının innovasiya fəaliyyəti onun fəaliyyətinin müəyyən bir spesifik istiqaməti qəbul edilsədə, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndiyi indiki şəraitdə təkcə onun fəaliyyət metodlarının və daxili strukturunun deyil, həm də istehsal etdiyi məhsulun və göstərdiyi xidmətlərin daim və davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi və dəyişdirilməsi zərurəti yaranır.

Strateji idarəetmənin tərkib hissəsi kimi innovasiya prosesinin strateji idarə edilməsi özündə aşağıdakıları əhatə edir:

- innovativ imkanları vaxtında, qabaqcadan görmək, təyin etmək bacarığını;

- mövcud resursları elmi-texniki tərəqqinin prioritet sahələrində cəmləşdirməklə müəssisənin məhsul və xidmətlərinin dünya və daxili bazarlarda inhisar mövqeyini təmin edilməsini;
- müəssisənin məhsul və xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün innovasiya dövrünü hərtərəfli və operativ şəkildə idarə etməyi;
- səhv seçim etmək və dünyada elmi-texniki tərəqqinin səviyyəsindən geri qalmaq riskini minimuma endirməyi.

Belə nəticə əldə edirik ki, innovativ strategiya çərçivəsində tikinti təşkilatının inkişafı üçün ayrı-ayrı innovativ layihələrdə həyat keçirilən innovativ strategiyanın müxtəlif mərhələ və elementlərini əks etdirən məntiqi əlaqəli ardıcılıqla strateji innovativ qərarların qəbul edilməsi zərurəti yaranır.

İnnovasiya layihəsinin strateji idarə edilməsinin obyektini, predmetini və funksiyalarını, həmçinin yaradılan innovasiya layihəsinin rol və vəzifələrini müəyyən etməklə tikinti təşkilatının innovasiya layihəsinin strateji idarə edilməsinin mahiyyətini daha dolğun şəkildə açmaq olar.

İnnovativ layihənin strateji idarə edilməsinin obyektə səmərəli idarəetmə strukturunun formalaşdırılması və onun tərkib elementlərinin və orada baş verən proseslərin təkmilləşdirilməsi yolu ilə investisiya-tikinti təşkilatının inkişafını təmin edən konkret innovasiya layihəsidir.

Tikinti təşkilatının innovativ inkişafının strateji idarə edilməsinin predmetini tikinti təşkilatının əzmərtəbəli mənzil tikintisi bazarında fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmağa imkan verən daxili strukturun formalaşması və inkişafı proseslərinə məqsədyönlü təsir göstərməyin metod və üsullarını adlandırmaq bilirik.

Əzmərtəbəli mənzil tikinti seqmentində fəaliyyət göstərən tikinti təşkilatının idarəetmə strukturunu təkmilləşdirmək üzrə innovativ layihələrin strateji idarə edilməsinin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- tikinti təşkilatında idarəetmənin səmərəli metodlarının, formalarının və yollarının işlənilib hazırlanmasının məqsədlərinin müəyyən edilməsi;
- tikinti təşkilatının mövcud strukturunun və idarəetmə metodlarının səmərəsizliyinə səbəb olan əlamətlərinin müəyyən edilməsi;
- hazırlanmış innovativ layihənin idarə edilməsi;
- innovasiya fəaliyyətinin strateji idarə edilməsinin altsisteminin bütün səviyyələri və elementlərinin fəaliyyətinin idarəetmə sisteminin özü ilə əlaqələndirilməsi və uyğunlaşdırılması;
- idarəetmə səviyyələri ilə innovasiya layihəsində iştirak edən və onun obyektə olan təşkilatı və ya struktur bölmələr (alt sistemlər) arasında resursların bölüşdürülməsinin optimallaşdırılması;
- innovativ layihə üçün xərclərin rasionallaşdırılması, optimallaşdırılması, layihənin işlənmə müddətlərinin azaldılması.

İnnovasiya layihəsinin strateji idarə edilməsinin tikinti təşkilatının fəaliyyətində aşağıdakı rolları vardır:

- qəbul edilmiş strategiyaya uyğun idarəetmə strukturunun çevikliyinin və uyğunlaşmasının, idarəetmə qərarlarının qəbulunda yüksək səmərəliliyin təmin edilməsi;
- əzmərtəbəli mənzil tikintisi bazarında tikinti təşkilatının rəqabət qabiliyyətinin təmini;
- tikinti təşkilatının aktivlərinin dəyərinin, gəlirinin, mənfəətinin, rentabelliyyətinin yüksəldilməsi, maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması;
- bazarda tikinti təşkilatının müsbət imicinin və onun işgüzar nüfuzunun formalaşdırılması.

Müasir şəraitdə hər hansı bir investisiya - tikinti (developer) şirkətinin uğurlu və səmərəli inkişafı üçün müəyyənəddici amillərdən biri düzgün işlənmiş investisiya strategiyasıdır.

Tikinti təşkilatının strateji məqsədlərinin formalaşdırılması, strateji alternativlərin təhlili, investisiya fəaliyyətinin strateji istiqamətlərinin və formalarının seçilməsi, təşkilatın investisiya resurslarının formalaşdırılması, strategiyasının müəyyən edilməsi, həmçinin investisiya siyasətinin formalaşdırılması onun investisiya strategiyasının işlənilməsinin çox mühim mərhələləridir.

Bu mərhələlərin həyat keçirilməsi nəticəsində hazırlanmış investisiya strategiyasının qiymətləndirilməsi həyata keçirilir və tikinti təşkilatının inkişafı üçün baza strategiyasının yenidən baxılması və tənzimlənməsi alınmış nəticələr əsasında aparılır.

Müasir Qərb nəzəriyyələrində və praktikasında şirkətin inkişafının ümumi strateji istiqamətlərinə uyğun olaraq qəbul edilən uzunmüddətli maliyyə qərarlarının qəbulu xüsusiyyətlərinin araşdırılması zamanı əsas strategiyanın dəqiqləşdirilməsinin və düzəlişlər edilməsinin funksional strategiyalar vasitəsilə həyata keçirilməsi qəbul edilmişdir ki, hansı ki öz növbəsində şirkətin investisiya siyasəti və büdcəsi hesabına reallaşdırılır.

Buradan belə nəticə əldə edirik ki, tikinti təşkilatının investisiya strategiyasının həyata keçirilməsi forması kimi, investisiya siyasəti investisiya strategiyasının faktiki həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Ancaq investisiya strategiyasından fərqli olaraq investisiya siyasəti yalnız tikinti təşkilatının konkret fəaliyyət sahələri üçün formalaşır və şirkətin əsas strateji məqsədinə nail olmaq üçün ən səmərəli idarəetməni tələb edir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə əzmərtəbəli mənzil tikintisi ilə məşğul olan investisiya tikinti təşkilatlarının fəaliyyətinin səmərəliyinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Səmərəli inkişaf strategiyasının seçilməsi, strateji idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi bu mənada çox əhəmiyyətlidir. Məhz buna görə əzmərtəbəli mənzil tikinti seqmentində fəaliyyət göstərən tikinti təşkilatının idarəetmə strukturunu təkmilləşdirmək üçün innovativ layihələrinin işlənilib hazırlanması və strateji idarə edilməsi bu təşkilatlarda səmərəli idarəetmə strukturunun formalaşdırılmasına, onların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, fəaliyyətlərinin səmərəliyinin yüksəlməsinə, maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına, bazarda tikinti təşkilatının müsbət imicinin və onun işgüzar nüfuzunun formalaşdırılması səbəb olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Николаев А.А. Стратегическое управление организации организацией: / А.А. Николаев Учебник- Прометей- 2022 г.- 598 с.
2. Виханский О.С.: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Гардарики, 1998. — 296 с.
3. Маврина И. Н. Стратегический менеджмент: учебное пособие / И. Н. Маврина. — Екатеринбург : УрФУ, 2014. — 132 с.

F.A.Valiyev

*Doctor of Philosophy in Economics, Senior teacher
Azerbaijan University of Architecture and Construction*

Strategic management system of investment-construction organizations operating in low-story housing construction and its significance

Abstract

The aim of this study is to examine the strategic management system of investment-construction organizations operating in the low-rise residential construction sector, its formation, and its significance. With a significant number of housing projects planned for the areas recently liberated from occupation, it is anticipated that foreign construction organizations will participate. Hence, it is crucial to enhance the efficiency and competitiveness of investment-construction firms involved in low-rise residential construction. To accomplish this, developing a strategic management system, implementing innovative projects to improve the management structure, and applying strategic management techniques will aid in forming an effective management structure within these organizations.

Keywords: *strategic management, efficient management structure, innovative project, investment strategy, improvement, competitiveness, strategic management of innovation activity.*

F.A.Mammadova
PhD in Economics, ass. prof.,
Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0003-0384-9395
fidanmammadova@hotmail.com
Y.Panahova
master student, Azerbaijan Architecture and Construction University
ygn.pnhva@gmail.com

FACTORS FOR PROJECT MANAGEMENT SUCCESS IN THE CONSTRUCTION INDUSTRY

Abstract

Project management is a vital aspect of the construction industry, and the success of projects largely depends on how resources, schedules, budgets, and risks are managed efficiently and effectively. The objective of this article is to highlight the key success factors in project management within the construction industry. By conducting a comprehensive literature review, the study examines the most common success factors, including effective communication, stakeholder management, risk management, quality management, and procurement management. Additionally, the article offers insights into how these factors can be successfully implemented in the construction industry to enhance project outcomes and minimize project failures. The findings of this study hold the potential to guide future research in project management and help construction industry professionals in developing best practices for successful project management.

Keywords: *project management, construction, success factors, communication, project planning, project control, innovation, risk, BIM, IPD.*

The construction industry is a complex and dynamic field that encompasses a wide range of projects, from small renovations to large-scale infrastructure developments. With numerous processes involved, including planning, design, construction, and maintenance, construction projects are highly intricate. Effective project management is critical to the success of these projects, with research indicating that it can significantly improve project outcomes. However, despite the importance of project management, construction projects still encounter high levels of failure, which can result in significant financial losses and reputational damage. Identifying the critical success factors in project management within the construction industry is thus crucial to ensuring that projects are completed on time, within budget, and to the required quality standards. Factors such as the project team's experience, communication, project planning, risk management, and project control can all impact the success of a project, and this paper analyzes these factors in the context of construction project management.

This study used a systematic literature review approach to identify key success factors in project management within the construction industry. The review focused on peer-reviewed journal articles published between 2010 and 2021, using search terms such as "project management," "construction industry," "success factors," and "best practices." Inclusion criteria required articles to be written in English, focus on project management in construction, and provide empirical evidence of success factors.

The identified articles were analyzed and synthesized, identifying commonly cited success factors in several categories, including communication, stakeholder management, risk management, quality management, and procurement management. The study provided insights into successfully implementing these factors in construction to improve project outcomes and minimize project failures.

Success Factors in Project Management in Construction

Effective Communication: Clear and concise communication is vital in construction projects involving multiple stakeholders, including project managers, contractors, and clients. Communication breakdowns can lead to delays, rework, and cost overruns. Communication should be regular and include progress reports, schedules, and project updates to ensure everyone understands the project's goals and objectives. Poor communication can lead to misunderstandings, delays, and project failure.

Risk management is a critical success factor in construction project management, involving identifying potential risks, assessing their impact, and developing strategies to minimize or eliminate them. Construction projects are prone to various risks, including safety, financial, and environmental risks, which must be managed to ensure project success.

Effective project planning is also crucial, involving defining project scope, setting goals and objectives, identifying required resources, and developing a project schedule. A well-developed project plan should also include a work breakdown structure (WBS), resource allocation, and a risk management plan. Project planning helps to ensure that the project stays on track, and project objectives are met.

Project control involves monitoring the project's progress and making necessary adjustments to ensure that it stays on track, including monitoring the project schedule, budget, and quality. Quality management is another critical success factor, involving implementing processes to ensure that the project meets required quality standards. Technology has had a significant impact on construction project management, enabling project managers to manage projects more efficiently and effectively, including the use of project management software and Building Information Modeling (BIM) technology.

Project managers play a crucial role in ensuring project success, responsible for managing the project, ensuring that it stays on schedule and within budget, and communicating with stakeholders. Experience in the construction industry is also a critical success factor, allowing project managers to understand the unique challenges and requirements of construction projects and provide guidance and support to the project team. Good communication, leadership, and problem-solving skills are also essential for project managers.

Construction project management has been a crucial aspect of the construction industry for decades, with project managers tasked with coordinating and managing resources, schedules, budgets, and risks to ensure successful project delivery. However, as technology continues to evolve and industry demands change, innovation in construction project management is becoming increasingly important.

Types of Innovation

There are various types of innovation in construction project management, including technological, process, and organizational innovation. Technological innovation involves the use of new tools like Building Information Modeling (BIM), drones, and 3D printing to manage construction projects more efficiently. Process innovation, on the other hand, involves developing new procedures and methods for managing construction projects, such as lean construction principles that focus on minimizing waste and maximizing efficiency.

Organizational innovation refers to changes in the structure and culture of construction organizations, such as adopting new project delivery methods like Design-Build and Integrated Project Delivery (IPD).

Innovation in construction project management can have significant impacts on the industry, such as improved efficiency, enhanced collaboration, increased safety, and better quality construction projects. By leveraging new technologies and processes, project managers can reduce waste, shorten project timelines, and identify potential errors and conflicts early on, leading to better-quality construction projects. With the adoption of new project delivery methods like IPD, project teams can collaborate more closely, leading to better communication and fewer conflicts. Moreover, new technologies like drones and robotics can be used to perform dangerous tasks, reducing the risk of injury to workers.

Managing a construction project is a complex process that requires coordination of various factors. The success of such a project depends on several elements such as effective communication, project planning, control, experience, risk management, and technology. Several studies have been conducted to

analyze these success factors, and the data gathered shows that effective communication, project planning, and control are the most critical success factors. Additionally, the importance of experience, risk management, and technology in construction project management has been highlighted.

Innovation in construction project management is crucial for the success of the construction industry. Project managers can improve efficiency, enhance collaboration, increase safety, and deliver better-quality projects by adopting new technologies, processes, and organizational structures. The industry must continue to embrace innovation to remain competitive and meet the demands of a changing market.

References:

1. Lim, C.S., Mohamed, M.Z. and Ahmed, S.M., 2015. Critical success factors for construction projects: A study of Malaysian stakeholders. *International Journal of Construction Management*, 15(1), pp.1-14.
2. Chan, A.P.C. and Kumaraswamy, M.M., 2002. A comparative study of causes of time overruns in Hong Kong construction projects. *International Journal of Project Management*, 20(4), pp.321-326.
3. Al-Tabtabai, H.M., 2015. Success factors for construction projects: a case study in Muscat, Oman. *Journal of Engineering, Design and Technology*, 13(3), pp.387-406.
4. Zhu, X., Kandil, A. and Zhu, Y., 2019. Risk management in construction projects: a knowledge-based approach. *Engineering, Construction and Architectural Management*, 26(2), pp.275-291.
5. Tam, V.W.Y., Shen, L.Y. and Tam, L., 2004. Improving communication in construction supply chain through information technology. *Journal of Construction Engineering and Management*, 130(4), pp.485-492.
6. Pinto, J.K. and Slevin, D.P., 1987. Critical success factors in project management. *Project management journal*, 18(1), pp.67-75.
7. Babatunde, S.O., Opawole, A. and Adetunji, A.R., 2020. The role of quality management in the delivery of construction projects in Nigeria. *Engineering, Construction and Architectural Management*, 27(4), pp.784-800.
8. Raval, R., Hallowell, M.R. and Gambatese, J.A., 2016. Technology management in construction: a systematic review of recent practices and trends. *Journal of Construction Engineering and Management*, 142(5), p.04016010.
9. Shenhar, A.J., Levy, O. and Dvir, D., 1997. Mapping the dimensions of project success. *Project management journal*, 28(2), pp.5-13.

F.A.Məmmədova

i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ORCID 0000-0003-0384-9395

Y.Pənahova

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Tikinti sənayəsində layihələrin idarə edilməsinin uğur faktorları

Xülasə

Layihənin idarə edilməsi tikinti sənayesinin mühüm aspektidir və layihələrin uğuru resursların, iş qrafiklərinin, büdcənin və risklərin səmərəli və effektiv idarə olunmasından asılıdır. Bu məqalənin məqsədi tikinti sənayəsində layihənin idarə edilməsində əsas uğur amillərini vurğulamaqdır. Geniş tədqiqat aparılmaqla məqalədə effektiv əlaqələr, səhmdarların, risklərin, keyfiyyətin və satınalmaların idarə edilməsi daxil olmaqla ən mühüm uğur amilləri araşdırılmışdır. Bundan əlavə, məqalədə layihənin nəticələrini yüksəltmək və layihə uğursuzluqlarını minimuma endirmək üçün tikinti sənayəsində bu

amillərin necə uğurla həyata keçirilə biləcəyinə dair fikirlər təqdim edilir. Bu tədqiqatın nəticələri layihənin idarə edilməsində gələcək tədqiqatlara rəhbərlik etmək və tikinti sənayesi peşəkarlarına layihənin uğurlu idarə edilməsi üçün ən yaxşı təcrübələri inkişaf etdirməkdə kömək etmək potensialına malikdir.

Açar sözlər: layihənin idarə edilməsi, tikinti, uğur faktorları, kommunikasiya, layihənin planlaşdırılması, layihəyə nəzarət, innovasiya, risk, BIM, IPD.

UOT: 658.51

S.A.Farzaliyev
dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
sferzeli@gmail.com
G.S.Abbasova
assistent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
gulbade.abbasova@mail.ru

MƏHDUD ƏMƏK RESURSLARI ŞƏRAİTİNDƏ ŞƏBƏKƏLİ PLANLAŞDIRMA MƏSƏLƏLƏRİNİN HƏLLİ ÜSULLARI

Xülasə

Praktiki məsələlərdə mümkün alternativ variantlardan ən optimalının seçmə əsaslanan şəbəkəli planın formalaşdırılması çox əhəmiyyətlidir. Belə məsələlərdə ilkin verilənlər kimi hər bir işçi tərəfindən hər bir işin yerinə yetirilməsi matrisası verilir. Baxılan məsələ şəbəkəli planlaşdırılmanın təyinatı və vəzifələri məsələlərini özündə birləşdirir. Ümumi halda bir işçi tərəfindən iki və ya daha artıq işlərin yerinə yetirilməsinin mümkünlüyü barədə fərziyyə yürütmək olar. Bu məsələnin riyazi səviyyədə həlli əmək resursları meyarı üzrə şəbəkəli qrafikin minimallaşdırmasının yerinə yetirilməsinə imkan verir. Məqalədə eyni zamanda yerinə yetirilən işlərin sayı baxımından məhdudiyyətlər ilə şəbəkəli planlaşdırmada optimal təyinatlı məsələlərin həlli metodu verilir. Təklif olunan alqoritm şəbəkəli qrafda qövsələrin sayına görə xətti vaxt ərzində lokal-optimal plan qurmağa imkan verir. Baxılan məsələ yerinə yetirilən işlərə sərf olunmuş məcmu vaxt üzrə layihənin dəyərini optimallaşdırmağa kömək edir.

Açar sözlər: şəbəkəli qrafik, kritik yol, qrafın qövsü, qrafın tərəsi, təyinatlar barədə məsələ, şəbəkəli planlaşdırma məsələsi, alqoritm.

Tikinti istehsalatının səmərəliliyinin artırılması üçün onun resursları arasında düzgün əlaqələndirilmələrin aparılması əsas şərtlərdən biridir. Bu tikinti müddətinin azalmasına və tikinti məhsulunun maya dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

İşçi proseslərin düzgün planlaşdırılmış şəbəkəli qrafikindən bir çox hallarda müəssisənin səmərəli fəaliyyəti asılıdır. Klassik riyazi metodikalar şəbəkəli qrafın modifikasiyası prosesini alqoritmləşdirməyə imkan vermir, məsələn, əmək resursları meyarı üzrə loqistik zəncirlərin optimallaşdırılması zamanı [3 səh 360].

Şəbəkəli planlaşdırmanın klassik məsələsində müəyyən bir layihənin işlərinin yerinə yetirilməsi ardıcılığı və onların davam etmə müddətləri verilir [4 səh 216]. Qövsələr üzrə müvafiq istiqamətlənmiş

ölçülüb-biçilmiş qrafda ilkin hadiusədən son hadisəyə ən uzun yol axtarılır. Bu yol layihənin bütövlükdə yerinə yetirilməsi müddətini verir. Belə yolun tapılmasının alqoritmi həm də layihənin bütün işlərinin yerinə yetirilməsinin qrafikini müəyyən edir. [5 səh 212].

Praktikada tez-tez belə olur ki, işlərin yerinə yetirilmə müddətləri müəyyən edilmir. Hər bir işin yerinə yetirilməsi barədə fərziyyə sürmək olar, ancaq yerinə yetirmənin bütün mümkün gecikmələr öncədən nəzərə alın bilməz. Şəbəkəli planlaşdırmanın daha ümumi məsələsində işlərin davamətmə vaxtları dəyişənlər ilə verilir, işlərin davamətməsinin az, çox və mümkün orta qiymətləri verilir. İşlərin yerinə yetirilməsinin qeyri-müəyyən müddətləri ilə layihələrin idarəedilməsi üçün ehtimal metodları işlənilib hazırlanır. Dəyişən qiymətlər ilə bütün layihənin yerinə yetirilməsinin ən mümkün vaxtı hesablanır. Belə sxem üzrə layihələrin qiymətləndirilməsi və yenidən baxılmasının məlum metodu işləyir [2 səh 174].

Layihənin şəbəkəli modelinin təhlili əsasında layihənin başa çatdırılma müddətini qiymətləndirən imitasiya metodu [6 səh 74]-də nəzərdən keçirilib. Ehtimallı şəbəkəli qrafiklər kimi o qrafiklər başa düşülür ki, onlar determinə edilmiş quruluşa malikdirlər, işlərin davamətmə müddətləri isə təsadüfi göstəricilər ilə verilir. Bu zaman fərz edilir ki, bu təsadüfi göstəricilərin paylanması qanunları əvvəllər görülmüş oxşar işlərin təhlili əsasında müəyyən edilməlidir. İmitasiya metodunun tətbiqi şəbəkəli qrafikin hər bir işi üçün istənilən ehtimallı paylanma qanunundan istifadəyə imkan verir və şəbəkəli qrafikin quruluşuna heç bir məhdudiyyət qoymur.

Belə qiymətləndirmələr tipik layihələr və tipik işlər üçün səciyyəvidir. Ancaq elə ola bilər ki, işçilər fərdidir, layihənin müxtəlif işləri üçün onların özünə məxsus məhsuldarlığı var. Şəbəkəli qrafik bir yolda yerləşməyən, yəni ardıcıl olmayan işlərin eyni vaxtlı icrasına imkan verir. Layihəyə çoxlu işlər daxil olduqda, icraçıların sayı isə məhdud olduqda bəzi işlərin dayandırılması istisna deyil. Belə hallarda həllin klassik metoda gətirilməsi üçün fiktiv işlər və hadisələr anlayışı daxil edilir [1 səh 231].

Praktikada mümkün alternativ variantlar arasından ən optimalının seçilməsinə əsaslanan şəbəkəli planlaşdırmanın formalaşdırılması xüsusilə qiymətlidir. Belə məsələlərdə ilkin verilənlər kimi hər bir işçi tərəfindən hər bir işin yerinə yetirilməsi vaxtlarının matrisi verilir. Ümumi halda bir işçi tərəfindən iki və ya daha artıq işin yerinə yetirilməsinin mümkünlüyü barədə fərziyyə irəli sürmək olar. Belə məsələnin riyazi səviyyədə həlli əmək resursları meyarı üzrə şəbəkəli qrafikin minimallaşdırılmasının avtomatik yerinə yetirilməsinə imkan verir.

Məhdud əmək resursları halında eyni zamanda yalnız o sayda iş yerinə yetirmək olar ki, bu işləri yerinə yetirə biləcək miqdarda işçi olsun. Təbiidir ki, istənilən işçi eyni bir zaman kəsiyində birdən artıq iş yerinə yetirmir.

Məsələni ümumi şəkildə formullaşdıraraq. Fərz edək ki, şəbəkəli qrafikdə n sayda iş və icraçının tabeliyində m sayda işçi var:

$$m < n$$

Hər bir iş üçün hər bir işçinin özünəməxsus məhsuldarlığı var. Bu məhsuldarlıqlar (işlərin yerinə yetirilməsi müddəti) A matrisi ilə müəyyən edilir. Bu matrisin sətirləri işçiləri, sütunları işləri göstərir, a_{ij} isə işlərin əmək tutumudur. Qövslərin çəkisi A matrisindən seçilir.

Baxılan məsələnin məqsəd funksiyası şəbəkəli qrafikin kritik yoludur.

Lokal optimumun tapılması alqoritminin təsviri üçün aşağıdakı işarələnmələri verək:

G- layihənin şəbəkəli qrafiki;

n -işlərin sayı; j -işin nömrəsi; l -cari (baxılan) iş.

e_l – əsas və l qövsü ilə bitən xüsusi yolun uzunluğu;

m -işçilərin sayı; i -işçinin nömrəsi; k -cari işçi (l işinə təyin edilmiş);

i saylı işçisi tərəfindən j saylı işlərin yerinə yetirilməsi vaxtları matrisi, a_{ij} – A matrisinin elementi;

t_j – j saylı işin işarələnməsi üçün; onun başlanmasının tez vaxtını bildirir;

p_i – i saylı işçinin işarələnməsi üçün; i saylı işçi ona tapşırılmış işləri bitirdikdən sonra azad olacağı zamanın ən tez müddətini bildirir.

Alqoritm işləməyə başlayanda bütün göstəricilər sıfıra bərabərdir.

Təklif olunan alqoritm qrafın bir gedşində yəni, qövslərin sayından xətti zaman ərzində lokal-optimal planı qurmağa imkan verir. Bunun üçün G şəbəkəli qrafikin qövsləri aşağıdakı kimi nömrələnir.

Əvvəlcə G qrafının bütün qovşaqları eninə axtarış metodu ilə müvafiq artan sıra ilə nömrələnir. Bu nömrələmə əsasında sonra qrafın qövsləri 1-dən n -ə qədər elə nömrələnir ki, işlər bir yolda yerləşərsə daha kiçik nömrəli iş daha böyük nömrəli işdən əvvəl gəlsin. Eyni qovşaqdan çıxan qövslər ardıcıl nömrələr alır.

Ümumi addım 1. İşçinin i sıra sayını aşağıdakı bərabərlikdən müəyyən edərək $k=i$ işçisini $j=1$ işinə təyin edək

$$e_i = \min_{1 \leq j \leq m} \{ \max \{ p_i, t_j \} + a_{ij} \}. \quad (1)$$

Başlanğıcı l qövsünün sonu ilə üst-üstə düşən j qrafının bütün qövsləri üçün işarələnmədə düzəlişlər apararaq

$$t_j = \max \{ t_j, e_l \}.$$

l işinə təyin edilmiş k işçinə müvafiq işarələnmədə düzəliş edək

$$p_k = e_i$$

Bütün layihənin (kritik yolun uzunluğu) yerinə yetirilməsi vaxtını nəzərə almaq üçün mənbədən çıxan $n + 1$ fiktiv işini daxil edək. Son addımda tapılmış t_{n+1} işarəsinin qiyməti kritik yolun uzunluğunu müəyyən edəcək. Qoyulmuş işarələnmələr vasitəsilə işin özünü bərpa etmək olar.

Əgər şəbəkəli qrafın hər bir qövsünə A matrisinin müvafiq sətrindən çəki kimi ən kiçik element verilərsə alqoritm ilə tapılmış lokal optimum qlobal olacaq və (1) formulunda həmişə

$$t_i = \max \{ p_i, t_i \}$$

kimi olacaqdır.

Bir sıra hallarda şəbəkəli qrafikdən istifadə edilmədikdə klassik məsələlərin həllində bir işçiyə bir neçə işi yerinə yetirməyə imkan vermir. Lakin şəbəkəli qrafik buna imkan verir. Bundan başqa elə seçim etmək olar ki, az işçi qüvvəsi cəlb etməklə kritik yolun daha qısa variantını əldə etmək olar. Belə məsələdə bir işçi tərəfindən bir neçə işin yerinə yetirilməsi imkanını nəzərə almaq lazımdır. Kritik yolun uzunluğuna görə layihənin yerinə yetirilməsi müddəti və dəyəri müəyyən edilir. Baxılan məsələ n sayda işin yerinə yetirilməsi üçün m sayda işçinin sərf etdiyi məcmu vaxta görə layihənin dəyərini qiymətləndirməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Fərzəliyev S.A. Tikinti istehsalatının təşkili, planlaşdırılması və idarə edilməsi. Dərslik. AzMİU Nəşriyyat. Bakı-2020. səh. 231.
2. Babayev İ.A. Layihələrin idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Zərdabi Nəşriyyat evi. Bakı 2020 il. Səh 174.
3. Busnyuk N. N., Novikov V. A. Optimal solution method of assignment problem in network planning. Trudy BGTU [Proceedings of BSTU], 2016, no. 6 (188): Physical-mathematical sciences and informatics, pp. 170-172 (In Russian).
4. Conway R. W., Maxwell W. L., Miller L. W. Teoriya raspisaniy [Theory of scheduling]. Moscow, Nauka Publ., 1975. 360 p.
5. Busnyuk N. N., qhernyak A. A. Matematicheskoe modelirovanie [Mathematical modeling]. Minsk, Belarus Publ., 2014. 216 p.
6. Smelov V. V., Brusentsova T. P. Osnovy setevogo planirovaniya [Basics of network planning]. Minsk, BGTU Publ., 2010. 212 p.

7. Es'kova O. I., Kikot' I. I. Planning of the credit condition based on simulation of probabilistic net diagram. Problemy fiziki, matematiki i tekhniki [Problems of physics, mathematics and technique], 2010, no. 3 (4), pp. 74–80 (In Russian).

S.A.Farzaliyev

dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

G.S.Abbasova

assistent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Solution method of network planning task with restricted manpower

Abstract

In practice, the formation of a network plan based on the selection of the best possible alternatives is of special value. As the source data in such tasks the performance time matrix of each work done by each worker is set. This is a combination of task assignments and task network planning. Generally, it is possible to make the assumption about the ability to run two or more jobs by one worker. The solution to this problem on a mathematical level allows you to carry out the network chart according to the criterion of minimizing manpower.

The optimal solution method of task assignments in network planning with the restriction on the amount of work performed at the same time is received in this article. The proposed algorithm allows us to build locally optimal plan in linear time from the number of arcs in a network graph. Reviewed task allows you to optimize the cost of the project for the amount of time spent by employees to execute works.

Keywords: network chart, critical path, arc graph, a vertex of a graph, task assignments, task network planning, algorithm.

UOT 338

A.A.Asgarov

doctoral student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

aesgerov088@gmail.com

PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF PRODUCTION OF BUILDING MATERIALS IN THE LIBERATED TERRITORIES OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Abstract

In the development of Azerbaijan's construction materials industry, the natural resources and resources in the territories freed from occupation are of special importance in the development of this field. In the article, the development prospects of the production of construction materials were investigated by examining the natural resources and reserves in the territories freed from occupation of the Republic of Azerbaijan and analyzes were conducted in this field.

Keywords: building materials, development prospects, production volume, natural raw materials and material reserves, underground and surface raw materials reserves, development prospects.

The construction materials industry of the Republic of Azerbaijan plays an important role in the economic development of the country. The development and expansion of the construction materials production industry strengthens the country's economic power in the construction sector and reduces its dependence on imports. Carrying out reconstruction and construction works in the liberated territories, construction of cities, public catering facilities, etc. it is of particular importance that the country provides the construction materials necessary for it based on its domestic production capabilities. In addition, the use of natural raw materials and resources available in the occupied territories is one of the current topics.

Analysis of raw materials and reserves of building materials in the liberated territories. The liberated territories of the Republic of Azerbaijan are rich in both underground and surface resources. By using these servers, it is possible to increase the amount of raw materials necessary for the construction sector, and to significantly increase production.

Let's take a look at the natural raw materials and resources of 5 regions:

Table 1

Raw materials and natural resource deposits necessary for the building materials industry in 5 districts

<u>Name of the district</u>	<u>Type of raw material</u>	<u>Estimated reserve volume</u>
Zangilan district	Building stone	29 million m3
	Gravel	14 million m3
	Facing stone	6618 thousand m3
	Clay	1.1 million m3
	Sand	2.5 million m3
	Limestone	129 833 thousand m3
Kalbajar district	Saw stone	10,927 thousand m3
	Clay	1312 thousand m3
	Sand and gravel	2540 thousand m3
	Nonferrous stone	5189.6 tons
	Building stone	12428 thousand m3
	Facing stone	1901 thousand m3
	Cement raw materials	4473 thousand m3
Lachin district	Limestone	4457 thousand tons
	Marbled limestone	2533 thousand m3
	Clay	998 thousand m3
	Sand and gravel	15794 thousand m3
	Decorative stone	10.9 tons
	Volcanic ash	10449 thousand tons
Fuzuli district	Tile-clay	11211 thousand m3
	Sand and gravel	13053 thousand m3
Agdam district	Clay	44708 thousand tons
	Sand and gravel	25197 thousand tons
	Saw stone	64863 thousand m3
	Limestone	140464 thousand tons

When we look at the deposits of useful raw materials and natural resources in the above-mentioned 5 regions, it is possible to analyze this region. Although these natural reserves have been looted by the Armenians over the years, they are re-evaluated by the Ministry of Ecology and Natural Resources of Azerbaijan. Based on the figures mentioned above, it is possible to increase the production capacity of the Azerbaijani building materials production industry by using the natural resources listed in the table

above, and by using modern technology, the volume of production of high-quality building materials can be increased.

I would like to note that these indicators are only a study of 5 districts, which constitute a part of the natural raw material reserves in these total liberated lands. In this area, the final calculations are currently being carried out, and the exact figures will be announced by the Ministry of Ecology and Natural Resources of Azerbaijan.

Prospects for the development of the use of natural raw materials in the production of building materials. Based on the analysis of the natural resources for the production of construction materials in the liberated territories, let's look at the perspectives of the construction materials production areas using those resources in the regions.

By using the mentioned gravel and sand reserves in Zangilan region, it is possible to provide concrete for the construction of residential areas and public catering facilities that will be built in those areas now and in the future. Thus, the demand for concrete can be fully satisfied by building concrete plants in those areas. One of the most important raw materials for the production of concrete products is sand and gravel, and by building these concrete factories near these natural reserves, it is possible to provide the necessary ready-made product by saving costs for the transportation of raw materials. By using clay resources, it is possible to meet the demand for clay of brick factories in Baku and other cities and regions, and by building a brick factory in the occupied territories, the demand for bricks in that region can be fully met. Limestone is currently used in Azerbaijan only by the "Azerlime" plant, which was established in the Gazakh region, to produce high-quality lime, which prevents Azerbaijan from meeting its demand for lime by importing it from foreign countries. By building a second strategically important plant in Zangilan district, the development of this field can be further boosted.

The natural raw materials mentioned in Kalbajar region also play a big role in the development prospects of construction materials production. So, as in Zangilan region, besides being rich in sand and gravel deposits, the presence of raw material deposits of construction stones is of special importance in the development prospects of construction materials production in this region. The availability of raw material deposits necessary for cement in Azerbaijan encourages the increase of raw material reserves of cement production enterprises, as well as the creation of cement production enterprises in this zone. In addition, the presence of facing stone deposits, decorative stone deposits, meets the demand for the material needed for facing the facades of buildings and special construction objects, the demand for most of these types of stones was met by imports from foreign countries. At present, commissioning of this type of deposits will have a positive effect on the development prospects of this field, and the demand will be eliminated based on the domestic production capacity, not the import volume.

The natural resources of Lachin region will also make a great contribution to the development of construction materials production in this area. Thus, along with sand, gravel, and limestone reserves, volcanic ash and marbleized face stone reserves are located in Lachin region. Volcanic rose is a raw material used directly in the production of cement, as well as in the production of ceramic adhesives. Marbled granite stone is a type of quality material used in interior decorative works for facing the facades of buildings and public catering facilities, and currently the demand for these stones in Azerbaijan is met by imports. Meeting the demand due to local production of these stones imported from neighboring countries and China will have a significant impact on construction costs.

By using the natural resources mentioned in Fuzuli region, it provides a basis for the establishment of concrete and brick production enterprises in this region and other regions close to the region, which is able to meet the demand for materials needed for reconstruction and construction works in this region. Also, raw material reserves will allow production enterprises located in different zones of the country to meet their raw material needs.

The use of the mentioned natural resources in Aghdam region has a positive effect on the development prospects of construction materials production in this region. As in other mentioned regions, deposits of sand, gravel, limestone, and sawstone in this region increase the production potential of

building materials by using these raw materials. In addition to the construction of concrete and lime production facilities, sawstone deposits are able to meet the demand for sawstone required for construction works in the occupied region and throughout Azerbaijan.

Although there are significant deposits of raw materials and natural resources in other regions of Azerbaijan, the presence of the mentioned deposits in the occupied territories has a positive effect on the further increase of raw materials reserves and the increase of production potential.

Summing up the liberated areas, there are 155 different types of mineral deposits, including: 19 facing stones, 10 sawstones, 4 cement raw materials, 13 different types of building stones, 1 raw materials for soda production, 21 pumice and volcanic ash, 10 clays, there are 9 sand-gravel, 5 construction sand, 9 gypsum, anhydride and tar, 1 perlite, 1 obsidian, 3 vermiculite, 14 alloy and decorative stones (agate, jade, onyx, jade, pefritoid, etc.) deposits. These mentioned reserves of natural raw materials are of particular importance for meeting the domestic demand for building materials and for export.

Natural raw materials and reserves in the lands freed from occupation allow the production of building materials necessary for reconstruction and construction works in the region by building production facilities in those areas, which, as a result, solves 2 main important issues: to save the cost of transportation of materials necessary for reconstruction and in the future providing employment to the people relocated to the lands freed from occupation. Underground resources are aimed at eliminating the employment problem of people living in those regions.

As a result, it can be concluded that the development of the production of construction materials in the liberated territories and the passage of the Silk Road project connecting Europe and Asia through these territories are of particular importance in the development of the country's economy.

References:

1. Official website of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan / <https://www.stat.gov.az/source/industry/>
2. Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Azerbaijan <http://eco.gov.az/az/nazirlik/xeber?newsID=11555>
3. www.qafqazinfo.az site: <https://qafqazinfo.az/news/detail/kelbecerin-tebii-servetlerinin-tehlili-302975>

A.A.Əsgərov

doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Azərbaycan respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində tikinti materialları istehsalının inkişaf perspektivləri

Xülasə

Azərbaycanın tikinti materialları sənayesinin inkişafında işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki təbii sərvətlər və ehtiyatlar bu sahənin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərdə təbii sərvətlər və ehtiyatlar tədqiq edilərək tikinti materialları istehsalının inkişaf perspektivləri araşdırılmış və bu sahədə təhlillər aparılmışdır.

Açar sözlər: *tikinti materialları, inkişaf perspektivləri, istehsalın həcmi, təbii xammal və material ehtiyatları, yeraltı və yerüstü xammal ehtiyatları, inkişaf perspektivləri.*

РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ГОРОДА АГДАМ

Резюме

В настоящее время в Агдаме началось великое возрождение и новая жизнь. Сегодня наряду с другими регионами Азербайджана, на освобожденных от оккупации территориях реализуются все необходимые меры, быстрыми темпами восстанавливаются жилые дома, социальная, дорожно-транспортная и хозяйственная инфраструктура. Цель состоит в том, чтобы обеспечить комфортное проживание людей и повысить их безопасность. Прделанная работа, реализованные проекты в Карабахе на примере Агдама показывают, что под чутким руководством Президента Ильхама Алиева на наших освобожденных землях ведутся беспрецедентные строительно-восстановительные работы и Агдам, называющийся воротами в Карабах и который на протяжении 30 лет был полностью разрушен и стерт с лица земли армянскими вандалами, в скором времени обретет новое выразительный облик и былое величие.

Ключевые слова: *восстановление, реконструкция, индустриальный потенциал Агдама, Карабах, рабочие места.*

Город Агдам является воротами в Карабах, и за 27 лет благодаря жестокости врага не оставила здесь никаких признаков жизни, город превратился в пустынные руины. И стратегическое значение Агдама, и суровый ландшафт территории заставили начать возрождение Карабаха, а именно масштабные строительные работы именно здесь. Так, 28 мая 2021 года с участием Президента Ильхама Алиева азербайджанской общественности был представлен Генеральный план Агдама. В то же время прошло мероприятие по посадке деревьев в Агдамском городском лесопарке площадью 125 га, церемонии закладки фундамента шоссе Барда-Агдам, первого жилого дома в городе Агдам, Агдамского промышленного парка, Музея Победы и Музея оккупации под открытым небом, нового здания Агдамской городской школы № 1 со 140-летней историей, тем самым был заложен фундамент восстановления города Агдам.

13 февраля 2022 года Президент Ильхам Алиев вновь посетил Агдам для закладки фундаментов ряда важных объектов и открытия ряда объектов. Это была поездка, которая подробно представила широкой общественности то, что сделано и что предстоит сделать в Агдаме.

Открыты электроподстанции «Агдам-1» и «Агдам-2», «Цифровой центр управления» РЭС «Карабах». В ходе своей поездки в Агдам Президентом Ильхамом Алиевым также были заложены фундаменты фонарных столбов, прочих объектов и предприятий по производству ковровых изделий, гостиничного комплекса Park Forest Hotel Aghdam и нового жилого многоквартирного комплекса в Агдамском промышленном парке, которые будут работать на альтернативных и возобновляемых источниках энергии. [1. стр.1-3]

Здесь функционирует штаб специального представительства Президента на основе новейших инновационных технологий. С использованием инновационных строительных материалов на территории штаба представительства построены качественные модульные тепло- и морозостойкие, экологические частные жилые и административные здания. В целях устойчивого обеспечения безопасности также создан современный и соответствующий все международным стандартам пункт видеонаблюдения, построены и практически оснащены необходимым оборудованием открытые и закрытые спортивные залы, футбольная, баскетбольная

и волейбольная площадки, медпункт, зал для проведения различных мероприятий и автомобильные парковки.

В штаб установлены системы использования солнечной и биогазовой энергии, а внутренние дороги оборудованы современными системами освещения. В зеленой полосе, общей площадью 3300 квадратных метров, высажено более 30 видов деревьев и кустарников, соответствующим временам года. Для орошения зелени установлено 3500 метров автоматических капельных и дождевальных систем.

Особо следует отметить реставрационные работы Агдамской Джума-мечети. Мечеть была построена в XIX веке, в 1868-1870 годах, по проекту архитектора Кербалая Сафихана Карабаги.

В целях качественной и своевременной реализации проекта было подписано соглашение с австрийской компанией Brugger & KO Restauratoren GmbH. Строительно-восстановительные работы запланировано проводить согласно историческим данным и с учетом окружающей среды и ландшафта. [2, 1-3]

Во время своего посещения Агдамской мечети, тщательно ознакомившись с проделанной работой, Президент подчеркнул, что для перспективного развития Агдама предприняты очень важные шаги и проделанная в короткие сроки работа приведет к конкретным результатам в скором времени.

Выявление и развитие туристического потенциала также связано со строительством туристической инфраструктуры. С этой целью был заложен фундамент отеля «Park Forest Hotel Aghdam», который будет состоять из 110 номеров. В декабре 2024 года гостиница будет доступна для посетителей и гостей Агдама.

Кроме того, для раскрытия индустриального потенциала Агдама в Агдамском промышленном парке были основаны два предприятия. Есть уверенность в том, что в ближайшее время в Агдамском промышленном парке развернется работа десятков предприятий, которые сыграют свою положительную роль в возрождении района. Это очень важно, потому что после Великого возвращения роль здешних предприятий в решении вопросов трудоустройства агдамцев будет велика.

Начато строительство 6 жилых домов на 209 квартир и строительство Агдамской районной центральной больницы на 210 коек, которое планируется завершить в декабре 2023 года. В медицинском учреждении будут работать приемное, терапевтическое, кардиологическое, хирургическое, травматологическое, ортопедическое, сердечно-сосудистое, офтальмологическое, ЛОР, педиатрическое, акушерское, гинекологическое, инфекционное, анестезиолого-реанимационное отделения, отделения гемодиализа и операционный блок.

Амбулаторно-поликлиническая часть больницы будет состоять из консультативной поликлиники, детской поликлиники, отделений лучевой диагностики, функциональной диагностики, физиотерапии и медицинской реабилитации, клинко-диагностической лаборатории и аптеки.

Примечательно, что подвал здания предусмотрен для размещения там стационарной медицинской службы и убежища, а при необходимости и военного госпиталя.

На следующем этапе появятся Центр гигиены и эпидемиологии, Станция скорой медицинской помощи, здание отделения судебно-медицинской экспертизы и патологоанатомии, многопрофильная модульная больница, онкологическая, психиатрическая и противотуберкулезная больницы, наркологический диспансер. Также будут построены областной перинатальный центр и СПИД-центр, кабинет врача или малокомплектный Центр семейного здоровья, областной медицинский колледж. То есть все необходимое для формирования района с нуля, все работы включены в план развития Агдама и выполняются поэтапно.

В настоящее время разрабатывается проект прокладки газопроводов в Агдаме, в то же время в Инвестиционной программе отражен проект подведения питьевой воды, в том числе ремонт Хачинчайского водохранилища.

Само собой разумеется, что способность Агдама принять своих жителей в короткие сроки зависит от полного формирования здесь инфраструктуры, и дальнейшее ускорение этих работ может быть достигнуто благодаря инвестициям как местных, так и иностранных инвесторов в дополнение к государственным средствам.

Есть большая уверенность в том, что по мере укладки каждого камня в Агдаме его прежний ужасающий вид будет сменяться современным, ярким и красивым Агдамом, оживляемым теплым дыханием его жителей.

В конце 2021 года главой государства был заложен фундамент промышленного парка «Экономическая зона долины Араз», а в 2022 году начались первые работы в Агдамском промышленном парке. Это означает, что Карабах и Восточный Зангезур станут одним из основных центров силы промышленного сектора, особенно нефтегазовой промышленности. В частности, стратегическое географическое положение Агдама, его расположение на стыке Карабаха и других регионов, потенциал человеческих ресурсов и доступ к инфраструктуре расширяют возможности города стать в будущем промышленным центром Карабаха.

В своем выступлении после ознакомления с ходом реставрационных работ в Агдамской Джума-мечети Президент Ильхам Алиев заявил, что для того чтобы достичь максимального эффекта и качества от выполняемых работ, необходим продуманный план действий. [3, 3-4]

В рамках проекта, инвестиционная стоимость которой 9,1 млн манатов, резидент парка ООО «Смартпойнт» намерен производить фонарные столбы и другие устройства, работающие на альтернативных и возобновляемых источниках, в частности солнечной энергии. На предприятии, которое будет создано в рамках проекта, будут использоваться технологии, широко применяемые в Турции и Италии.

Другой резидент Агдамского промышленного парка ООО «Дадаш-Н», проект которого оценивается в 9,5 млн манатов, намерен производить различные синтетические ковры, а точнее 700 тыс. квадратных метров ковров в год. В производстве продукции предусмотрено использование местного сырья, как полипропилен, полиэтилен и полиакрил. В процессе производства будут использованы технологические достижения бельгийских и китайских ученых. Помимо реализации продукции на внутреннем рынке, планируется экспорт продукции в страны СНГ - в Грузию, Казахстан и Узбекистан.

ООО «Велиев», еще один резидент Агдамского промышленного парка, реализует проект «Производство сборных железобетонных изделий». В рамках проекта железобетонные столбы, балки, фермы, панели перекрытий, горизонтальные водосточные желоба, железобетонные столбы, различные виды ограждений, канализационные трубы, брусчатка и стеновые камни, теплоизоляционные панели для строительства жилых домов, для строительства мостов, промышленных и жилых зданий и т.д. предусмотрено производство. В рамках проекта стоимостью 2,5 миллиона манатов планируется произвести 200 тысяч квадратных метров железобетонных изделий. Здесь предусмотрено создание 80 постоянных рабочих мест. Продукция, производимая на предприятии, которое будет использовать турецкие и местные технологии, изначально будет направлена на удовлетворение потребностей внутреннего рынка.

Проект «Производство полимерных изделий» будет реализовывать ООО «Рам Интернэшнл Транспорт энд Трейд», еще один резидент Агдамского промышленного парка. В рамках проекта предусмотрено производство различных видов больших пакетов и пластиковой тары большого объема. Инвестиционная стоимость проекта составляет 10 миллионов манатов. На предприятии, которое будет построено на территории промышленного парка площадью 3 га, будет создано 500 постоянных рабочих мест. Ввести предприятие в эксплуатацию планируется в течение 12 месяцев после начала строительства. Помимо реализации произведенной продукции на внутреннем рынке, планируется ее экспорт в страны Европы и СНГ.

Проект «Производство форменной, специальной и индивидуальной одежды» будет реализовывать ООО «Аг Текстиль», резидент Агдамского промышленного парка. В рамках

проекта предусмотрено производство форменной, специальной и индивидуальной одежды. Инвестиционная стоимость проекта составляет 5,5 миллиона манатов. На предприятии, которое будет построено на территории 1 га промышленного парка, планируется открытие 110 постоянных рабочих мест. Ввести предприятие в эксплуатацию планируется в течение 12 месяцев после начала строительства. Выпускаемая продукция будет направлена на удовлетворение потребностей внутреннего рынка. [4]

В результате, вновь созданные промышленные зоны, а также предприятия в Агдамском промышленном парке, смогут внести тот самый необходимый вклад в развитие отечественного производства, мобилизацию ресурсов региона в операционную деятельность, направленную на возрождение Карабаха и в целом на развитие ненефтяного сектора.

Еще во время церемонии, посвященной началу восстановления города Агдам, Президенту Ильхаму Алиеву была представлена концепция Музея оккупации и Музея Победы в Агдаме. Согласно концепции, Музей Победы, и Музей оккупации будут грандиозными сооружениями. Уже тогда была заложена основа огромного лесного массива. Предусмотрено, что внутри города будет большая лесная полоса площадью 125 гектаров. Также будут созданы искусственное озеро, каналы, мосты. Словом, уже полностью разработан план развития города, отвечающий современным мировым стандартам и требованиям. В основе этой концепции главное место отводится использованию «зеленой энергии» и что все города, помимо Агдама будут построены на основе концепции «умный город» [2, 1-3]

В начале мая текущего года Президент Ильхам Алиев заложил фундамент Центра цифрового управления и Учебно-тренингового комплекса ОАО «Азеришыг» в Агдаме, который также является примером большого внимания к прогрессивным явлениям в деле строительства инновационной инфраструктуры Агдама в контексте его возрождения.

Глава государства и первая леди также заложили фундамент Агдамского центра мугама, второго и третьего жилых кварталов в городе Агдам и административного здания, которое в нужный момент будет сдан в эксплуатацию по назначению. [5]

Поэтому неслучайно, что 5 октября при совместном сотрудничестве Программы ООН по населенным пунктам (UN-HABITAT) и Государственного комитета по градостроительству и архитектуре, при организационной поддержке Университета АДА в Агдаме прошел Азербайджанский национальный градостроительный форум на тему «Цели устойчивого развития» и «Новая городская повестка дня» – как ведущая сила в восстановлении и реконструкции в постконфликтный период». Это был сигнал к тому, что новая эпоха урбанистической культуры современности в нашем регионе начнется с Агдама. Выступая на этом форуме, Президент Ильхам Алиев заявил, что в бытность Советского Союза Агдам был самым крупным городом в Карабахе, где бурлила жизнь. [6]

Список использованной литературы:

1. Бабазаде А., На пороге Великого Возвращения, газета «Бакинский рабочий» 16.02.2022, № 29.
2. Бабазаде А., Сооружая ворота Карабаха, газета «Бакинский рабочий» 17.02.2022, № 30.
3. Газета Бакинский рабочий, 15.02.2022, № 28.
4. Ağdam Sənaye Parkının rezidentləri, <https://scip.az/az/post/2596>
5. В Агдаме начал работу Азербайджанский национальный градостроительный форум, АЗЕРТАДЖ, 05.10.2022, https://azertag.az/ru/xeber/V_Agdame_nachal_rabotu_Azerbaidzhanskii_nacionalnyi_gradostroitelnyi_forum__V_ceremonii_otkrytiya_foruma_prinyali_uchastie_Prezident_Ilham_Aliev_i_pervaya_ledi_Mehriban_Alieva_OBNOVLENO_3_VIDEO-2320487
6. Президент Азербайджана Ильхам Алиев и первая леди Мехрибан Алиева совершили поездку в Агдамский район, АЗЕРТАДЖ, 02.05.2023

H.N.Əliyev

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Ağdam şəhərinin iqtisadi potensialının yüksəldilməsi

Xülasə

Hazırda Ağdamda böyük dirçəliş, yeni həyat başlayıb. Bu gün Azərbaycanın digər rayonları ilə yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə də bütün zəruri tədbirlər həyata keçirilir, yaşayış binaları, sosial, yol-nəqliyyat, iqtisadi infrastruktur sürətlə bərpa olunur. Məqsəd insanların rahat yaşayışını təmin etmək və onların təhlükəsizliyini artırmaqdır. Ağdamın timsalında Qarabağda görülən işlər, həyata keçirilən layihələr onu göstərir ki, Prezident İlham Əliyevin ciddi rəhbərliyi ilə işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda, Qarabağın qapısı adlanan, Ağdamda misilsiz quruculuq-bərpa işləri aparılır. İşğal dövründə erməni vandalları tərəfindən tamamilə məhv edilmiş şəhər, tezliklə yeni möhtəşəm görkəm və əzəmət qazanacaqlar.

Açar sözlər: Ağdam, Qarabağın bərpası, yenidən qurulması, sənaye potensialı, yeni iş yerləri.

BÖLMƏ IV

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPA VƏ YENİDƏNQURULMASININ İNVESTİSİYA TƏMİNATI PROBLEMLƏRİ

SECTION IV

PROBLEMS OF INVESTMENT SUPPORT OF RESTORATION AND RECONSTRUCTION OF THE TERRITORIES FREED FROM THE OCCUPATION

СЕКЦИЯ IV

ПРОБЛЕМЫ ИНВЕСТИЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ВОССТАНОВЛЕНИЯ И РЕКОНСТРУКЦИИ ТЕРРИТОРИЙ, ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ ОККУПАЦИИ

O.Ə.Naqdiyev
doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-8894-1272
naqdiyev@mail.ru
A.Adıgözəlova
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN MAHİYYƏTİ VƏ FORMALAŞMASI PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Məqalədə investisiya proseslərinin mahiyyəti, investisiya qoyuluşu siyasəti, investisiyanın maliyyə mənbəyi, ölkə və xarici ölkə investisiyaları, investisiya fəallığının tənzimlənməsi, investisiya prosesinin zəruriliyini şərtləndirən amillər, ölkənin resurslarından əhalinin istehlakına yönəldilən investisiya, investisiya qoyuluşunun səmərəliliyinə yönəldilmiş klassik nəzəriyyələr tədqiq edilmişdir.

Eyni zamanda dövlət proqramları, inkişaf konsepsiyası, strategiya çərçivəsində neft-qaz və qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşu təhlil edilmiş və Ümumi Daxili Məhsulun strukturu və qeyri-neft sənayesinin artım dinamikası tərtib edilmiş və dəyərləndirilmişdir.

Açar sözlər: investisiya, prinsip, mahiyyət, konsepsiya, strategiya, qeyri-neft sektoru, struktur, ÜDM.

GİRİŞ

İqtisadiyyatın sahələrinin inkişafının təmin edilməsində bu sahələrə yönəldilən investisiya mahiyyəti və formalaşması prinsiplərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal və qeyri-istehsal sahələrinə qoyulan investisiyanın mahiyyəti və məzmunu mənfəət, sosial səmərə məqsədi ilə sahibkarlıq, digər fəaliyyət istiqamətlərinə yönəldilən vəsaitlər və sərvətlərdən ibarətdir. Ümumiyyətlə investisiya proseslərinin əsas mahiyyəti iqtisadiyyatın sahələrində əsas kapitalın artırılması, innovativ texnologiyaların tətbiqi, yeniləşdirilməsi, habelə maddi və mənəvi, intellektual sərvətlərin əldə edilməsi, tədbirlərin icrasını təmin edən investisiya qoyuluşlarını əks etdirir. Bu isə digər sahələr ilə yanaşı sosial-iqtisadi inkişaf qarşısında duran vəzifələrin reallaşdırılması və ölkənin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etmək məqsədilə mövcud imkanların səmərəli istifadəsi ilə əlaqədardır. Belə ki, investisiya qoyuluşunun siyasəti investisiyaya yönəldilən maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsi, mövcud resursların investisiyaya çevrilməsi üçün səmərəli mexanizmlərin formalaşdırılması, mövcud müəssisələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsi vasitəsilə onların investisiyanı mənimsəmək imkanlarının artırılması, investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi və investisiya fəallığının səmərəli tənzimlənməsi məqsədilə mövcud tənzimlənmə vasitələrindən səmərəli istifadə olunmasını əhatə etməlidir. Bu zaman investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilmə prosesinin zəruriliyini şərtləndirən amillər müəyyənləşdirilməli, dəyərləndirilməli və sistemləşdirilməlidir. İlk növbədə bu amillərə mövcud maddi-texniki bazanın yeniləşdirilməsini, istehsal sferasının genişləndirilməsini və yeni fəaliyyət növlərinin mənimsənilməsini aid etmək olar. Qeyd olunan bu amillərin hər biri ayrı-ayrılıqda özünəməxsus xarakteristikaya malik olsa da onlar istehsal fəaliyyətinə artan tələbatın təmin edilməsi istiqamətində proporsional tarazılığın formalaşması şəraitini təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət qarşısında duran əsas məqsəd ölkənin malik olduğu məhdud və potensial ehtiyatlardan səmərəli şəkildə istifadə olunmasını, yəni, məhdud resurslardan istifadə etməklə əhalinin tələbatının maksimum ödənilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan, investisiya qoyuluşlarının həcmi və strukturunun iqtisadi inkişafa və əhalinin sosial vəziyyətinə böyük təsir göstərdiyinə görə, bu sahədə səmərəli dövlət siyasəti formalaşdırılmasına xüsusi diqqət verilir. Bütövlükdə, ölkənin malik olduğu resurslar istehlak və investisiya məqsədləri üçün istifadə edilir. Əhalinin hazırkı maddi rifah səviyyəsi onun istehlakının həcmindən və istehlak üçün nəzərdə tutulmuş

resursların bölgüsündən asılıdır. Ölkənin malik olduğu resursların həcmində əhalinin istehlakına yönəldilən hissəsi artdıqca və bunun əhali arasındakı nisbətində optimal müəyyənləşdirilməsi və bərabər bölgüsünün təmini son nəticədə əhalinin sosial səviyyəsinin artmasında önəmli rolə malik olur. Bu isə cəmiyyətin gələcək inkişafına sərf edilən resursların, yəni investisiya qoyuluşlarının həcmindən asılıdır. Hazırda istehlakın məhdudlaşdırılması hesabına investisiya qoyuluşlarının artırılması gələcəkdə istehlakın həcmi artırmağa imkan verir. Bu baxımdan, iqtisadi resursların istehlakə və investisiyaya optimal bölgüsünün təmin edilməsinin iqtisadi inkişaf üçün mühüm əhəmiyyəti vardır.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

İqtisadiyyatın sahələrinin inkişafının təmin olunmasına yönəldilən investisiya qoyuluşlarının səmərəli rolunun və təsir mexanizminin təmini sahəsində bir sıra nəzəriyyələr və konsepsiyalar mövcuddur. Bu sahədə xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hələ neoklassik nəzəriyyə tərəfdarları olan iqtisadçılar şəxsi yığının əmələ gəlmə qanunauyğunluqlarını, habelə investisiyaların davranış və investisiya qərarlarının verilmə motivasiyasını, mahiyyətini və prinsiplərini əsaslandırmışdılar. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətdə tədqiqat aparan Amerika iqtisadçısı, nobel mükafatlı Tobin Ceyms investisiya portfelinin seçilməsi nəzəriyyəsini işləmiş və təklif etmişdir. Bu nəzəriyyədə onun fikirincə investorlar yüksək riskli fəaliyyət növləri ilə az riskli fəaliyyəti, İnvestisiyalar əsas kapitəla yönəldilməsinə görə Reallaşdırılma formalarına görə, Riskin səviyyəsinə görə, İnvestisiya tsiklinə görə maddi-real investisiyalar və Qeyri-maddi – intellektual, Maliyyə-portfel, Dövlət, Şəxsi, Riskli, Etibarlı, uzun müddətli, optimal sistemləşdirmək prosesi aparırlar ki, iqtisadiyyatın sahələrinə yönəldilən investisiya qoyuluşlarında tənzimlənmə tarazlığı təmin etsinlər.

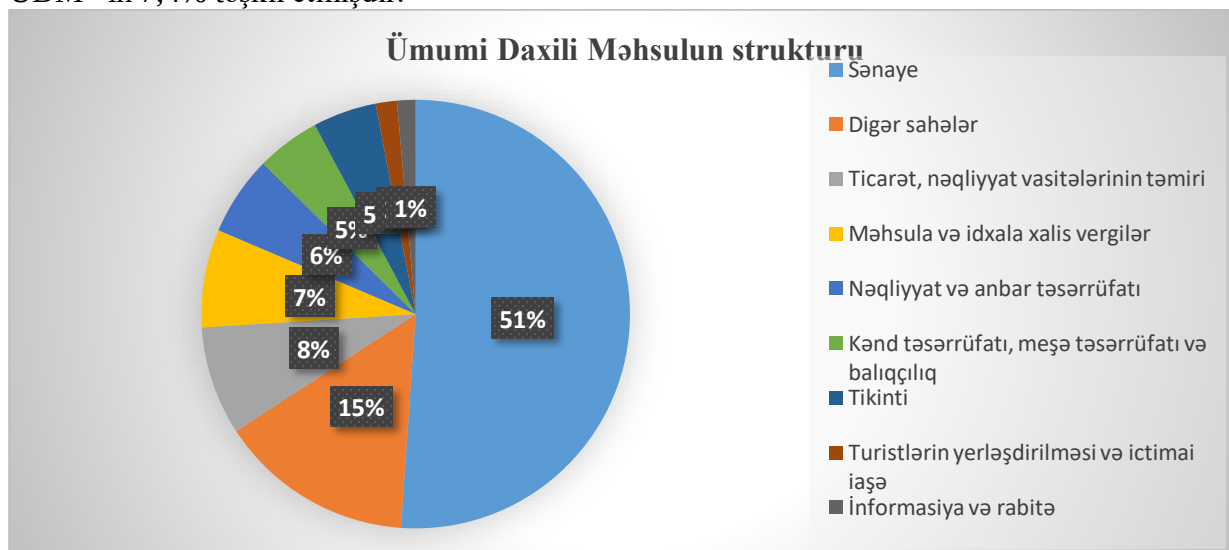
Eyni zamanda ingilis iqtisadçısı C.Keyns investisiya qoyuluşuna həlledici əhəmiyyət verən nəzəriyyənin müəllifi olaraq iqtisadiyyatı tənzimləmək konsepsiyasını təklif etmişdir. O, dövlətin iqtisadiyyata fəal müdaxiləsinə üstünlük verərək qeyd edirdi ki, iqtisadi inkişafa və sabitliyə nail olmaq istiqamətində investisiya qoyuluşuna xüsusi əhəmiyyət vermək lazımdır, beləki onun nəzəriyyəsinə görə investisiya qoyuluşunda hər hansı dəyişikliklər iqtisadi fəallığa təsir edən amildir. Eyni zamanda qeyd edilənlər ilə yanaşı investisiya anlayışına hüquqi yanaşmalarda müxtəlif yanaşmalar vardır. Yəni, Smuşkin A.S. görə investisiya fəaliyyətinə investorun qarşıya qoyduğu vəzifəyə nail olmaq üçün istiqamətləndirilən proses və aktiv fəaliyyətdir, Morozov A.V. görə isə investisiya fəaliyyəti investisiya qoyuluşu prosesini və realizasiyasını əhatə edən fəaliyyətdir. Ancaq, Yermakov D.N. investisiya fəaliyyəti prosesinin dar və geniş mənada araşdırılması kimi yanaşmanı təklif edir. Aparığımız araşdırma nəticəsində investisiya fəaliyyətini kompleks tədqiq etməzdən əvvəl ilkin olaraq “investisiya”, “investisiya fəaliyyətinin obyektı”, “investisiya fəaliyyəti” sahələrinin hər birinin nəzərdən keçirilməsi və müvafiq dəyərləndirmələrin aparılması məqsədmüvafiqdir.

Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində səmərəli integrasiyasını, ölkə iqtisadiyyatının demək olar ki, bütün sahələrinin davamlı və dayanıqlı inkişafını təmin edən sosial-iqtisadi inkişafın mütərəqqi modelini yaratmış, bu isə son nəticədə beynəlxalq xarici investisiyanın cəlb olunması üçün əlverişli mühiti formalaşdırmağa imkan vermişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aparılan bu iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində ən zəruri amillərdən biri də qlobal enerji təhlükəsizliyi sahəsində Azərbaycanın getdikcə artan rolu və fəal investisiya siyasətidir. Azərbaycanın dünyanın ən aparıcı potensial investorlarından birinə çevirilməsilə xarici ölkələrin bizim sərmayəyə maraqları artmaqdadır və nəticədə bir sıra xarici ölkələrə böyük həcmdə investisiyalar qoyulmuş, bu isə ölkənin beynəlxalq iqtisadi nüfuzunu gücləndirməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Ölkə prezidenti bununla əlaqədar qeyd etmişdir ki, “Xaricə qoyduğumuz milyardlarla ölçülən investisiyalar Azərbaycanın maraqlarını təmin edir. Yəni, bu kommersiya yönümlü investisiyalardır. Bu Azərbaycanın gələcəyinə qoyulan vəsaitdir. Gələcək nəsillər, bax, bu gün qoyulan sərmayənin nəticələrini görəcəklər, biz də görəcəyik”.

TƏHLİL

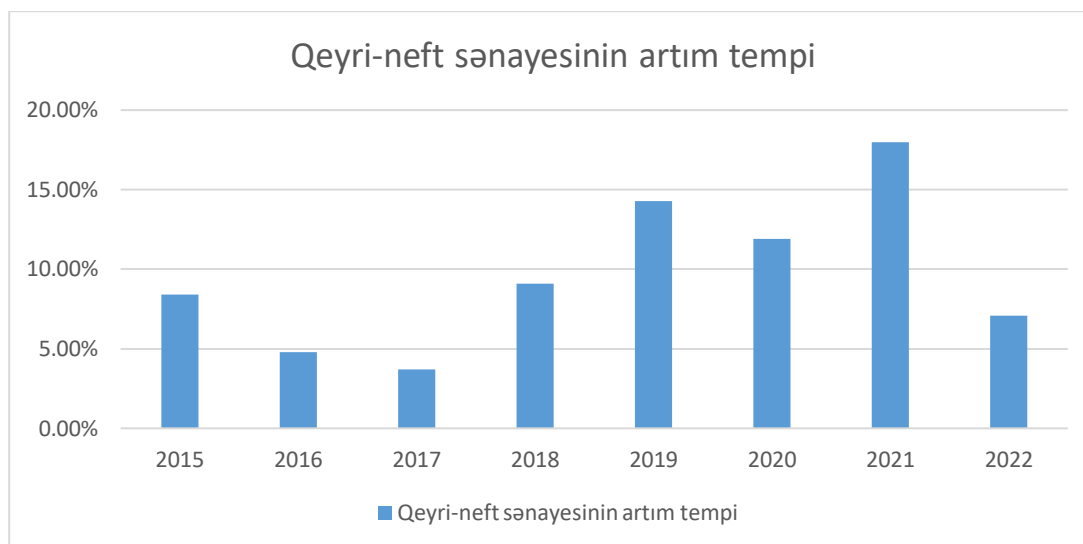
Ölkənin investisiya cəlbəediciyini yüksəltmək istiqamətində mütəmadi konkret tədbirlər həyata keçirilir. İnvestisiya fəaliyyətinin normativ-hüquqi bazasının dünya standartlarına uyğun təkmilləşdirilməsi, mühasibat uçotunun və statistikanın beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması istiqamətində konkret tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi üzrə mütəmadi işlər aparılır. İnvestisiyaların qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi məqsədi ilə 2004-2023-cü illəri əhatə edən regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dörd Dövlət proqramı hazırlanmış və icra müddətinə müvafiq həyata keçirilmələri təmin edilir. Bunlar ilə yanaşı qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafına yönəldilmiş dövlət proqramları, inkişaf konsepsiyaları və strategiyalar, milli iqtisadiyyatın inkişaf prioritetlərinin həyata keçirilməsinə ölkə və xarici ölkələrin investisiyalarının cəlb edilməsi təmin edilir. Həyata keçirilən bu tədbirlər Azərbaycan iqtisadiyyatının neft və qaz sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun inkişafına ölkənin və xarici ölkələrin investisiyalarının cəlb edilməsini stimullaşdırır və nəticədə ölkənin ümumi iqtisadiyyatının davamlı və dayanıqlı inkişafı təmin edilir.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin müəllifi olduğu və onun rəhbərliyi ilə hazırlanmış neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması nəticəsində ilk növbədə neft-qaz sektorunun yenidən qurulması və inkişafı təmin edilmiş və neft-qaz satışından əldə edilən gəlirlər qeyri-neft sektorunun əvvəla prioritet istiqamətlərinin, sonra isə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin davamlı inkişafını təmin etmişdir. Ümumi daxili məhsulun artım tempi dünyada ən yüksək göstəricilərdən biridir. Beləki, 2016-cı ilin əvvəlinə ümumi daxili məhsulun həcmi ölkəmizdə 40 milyard dolları keçmişdir. Artıq sərəncamda qalan gəlirlərin həcmində qənaətin payı 30 faizi keçmişdir ki, bu da investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün mühüm mənbədir. Digər tərəfdən, qənaətin payının artması ümumi daxili məhsulun yüksək artım tempi ilə yanaşı baş verir. Bu da investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün daxili mənbənin artdığını göstərir. Belə şəraitdə dövlətin qeyri-neft sektorunun inkişafını səmərəli şəkildə tənzimləmək imkanları artır və ölkə iqtisadiyyatı iqtisadi resurslara əsaslanan inkişaf mərhələsindən investisiyaya əsaslanan inkişaf mərhələsinə keçir. Aparılan təhlil göstərir ki, qeyd olunan göstəricilərin növbəti illərdə artım tempi təmin edilmişdir. Beləki, 2016-cı ildə ÜDM həcmi 40 milyard olduğu halda bu göstərici 2022-ci ildə 133,8 milyard və yaxud 2021-ci ilə nisbətən 4,6% çox məhsul istehsal olunmuşdur, neft-qaz sektorunda əlavə dəyər bu ilə nisbətən 2,7% azalmış ancaq, qeyri-neft-qaz sektorunda isə 9,1% artım müşahidə olunmuşdur. Araşdırma göstərir ki, 2022-ci ildə ÜDM istehsalının ümumi həcmində sənaye sektoru 51,1%, ticarət 8,2%, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı 6,0%, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq 4,8%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə 1,6%, informasiya və rabitə sahələri 1,4%, digər sahələrin payı isə 14,7%, məhsula və idxala xalis vergilər ÜDM –in 7,4% təşkil etmişdir.

Mənbə: Diaqram müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

2015-2022-ci illərdə Qeyri – neft sənayesinin artım dinamikası

Mənbə: Qrafik müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Belə ki, bu amillərin təsiri nəticəsində 2022-ci ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində ÜDM əvvəlki illərin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 4,6% və yaxud 133825,8 milyon manat, qeyri-neft sektoru 9,1% və yaxud 69826 milyon manat, sənayenin qeyri-neft sektoru 5,7% artmış, ancaq neft-qaz sektoru 2,7% azalmışdır. Ümumi Daxili Məhsulun bölgüsündə qeyri-neft sektorunun payı 4,4% çox olmuş, neft-qaz sektoru 47,8% və qeyri-neft-qaz sektoru isə 52,2% təşkil etmişdir. Aparılan təhlil göstərir ki, qeyri-neft sektorunun artımının ən yüksək göstəricisi 2021-ci ildə 18,0%, ən aşağı göstərici isə 2017-ci ildə 3,7% müşahidə olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Bu nəticələrə iqtisadiyyatının sahələrinə ölkə və xarici ölkələrdən cəlb edilən investisiyaları prioritet istiqamətlər üzrə yerləşdirilməsinin təmini və bu vəsaitlərin səmərəli sərf edilməsi istiqamətdə mütərəqqi normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması və mütəmadi təkmilləşdirilməsi nəticəsində nail olunmuşdur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisə və təşkilatlar strateji planlarında nəzərdə tutduqları hədəflərə çatmaq üçün ilk növbədə ölkədə innovasiyalı məhsulun istehsalının təşkili prioritet istiqamətlərdən olmalı və bu innovativ məhsulların mərhələlərlə daimi istehsalə tətbiq edilməsi həyata keçirilməlidir. Ölkə iqtisadiyyatında həllini tələb edən məsələlərdən biri innovasiyanın mənimsənilməsi sisteminin və metodologiyasının hazırlanması, onun mütəmadi təkmilləşdirilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, investisiyaların artımını təmin etmək üçün istehsal infrastrukturunun şaxələndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın bütün sahələrində iqtisadi artımı təmin etmək, elm tutumlu sahələrin payının artırılması zəruri amillərdəndir. Qeyd olunan amillərin müəyyənləşdirilməsi, formalaşdırılması, onların iqtisadiyyatın istehsal və qeyri-istehsal sektorunda ardıcıl tətbiqi və daimi təkmilləşdirilməsi istiqamətində Azərbaycanda məqsədyönlü proqram, konsepsiyaların və strategiyaların işlənilməsi və davamlı həyata keçirilməsinin təmin edilməsi ölkənin iqtisadiyyatının bütün sahələrinin iqtisadi göstəricilərinin dinamik artımını təmin etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. M.A.Məmmədov, Ə.M.Əliyev. (2023). "Menecment", dərslik, Bakı.
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının, İqtisadiyyat nazirliyi 2022-ci il hesabat.
3. M.A.Məmmədov. (2013). Yanacaq – enerji kompleksinin inkişafı və idarə edilməsində iqtisadi proqramlaşdırma, Monoqrafiya, Bakı.

4. M.A.Məmmədov və b. (2003). İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi, Dərslük, Bakı.
5. V.Qasımlı. (2022). Yaşıl iqtisadiyyat, Bakı.

O.A.Nagdiev

*doctoral student, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-8894-1272*

A.Adigozalova

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Significance and principles of formation of investment activity

Abstract

The article examines the classical theories focused on investment efficiency, the essence of investment processes, investment policy, financial source of investment, domestic and foreign investment, regulation of investment activity, factors that determine the need for the investment process, investments aimed at consuming the population from the country's resources.

At the same time, investments in the oil and gas and non-oil sectors within the framework of state programs were analyzed, development concepts, strategies were drawn up, as well as the structure of the gross domestic product and the growth dynamics of the non-oil industry. and appreciated.

Keywords: investment, principle, essence, concept, strategy, non-oil sector, structure, GDP.

Н.А.Мирзарахимова

Председатель ОО «Общества оценщиков Узбекистана»

Председатель МА «СОО Евразии»

MRICS, CFI

ОЦЕНКА АКТИВОВ КАК ИНСТРУМЕНТ ПРИНЯТИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ РЕШЕНИЙ

Резюме

Активы в инвестициях – это инструменты, в которые инвестор вкладывает деньги с целью получения дохода. Оценить можно любой актив, хотя в отношении одних активов это сделать легче, чем в отношении других. При этом параметры оценки могут меняться в зависимости от конкретных условий. Оценка находится в центре внимания фундаментального анализа. Осознание активов как инструмента получения дохода является основной задачей стоящей перед оценщиками.

Ключевые слова: оценка, актив, инструмент, финансовые, инвестиции, инвесторы.

«Активы в жизни обычного человека - это любой вид движимого и недвижимого имущества, которое приносит доход его владельцу.»

Роберт Кийосаки

Мы являемся свидетелями переустройства – трансформации глобальной экономики, когда происходят изменения во всех отраслях экономических систем всех стран мира. Мир борется с последствиями Коронавирусной пандемии (COVID-19) и находится на пороге глобального кризиса. И каждый человек имеющий в арсенале финансовые ресурсы стремится сохранить свои ресурсы путем сбалансированного инвестирования. Современные инвесторы стали осторожными боясь повторения глобального кризиса 2008 года и стали внимательно и избирательно относиться к объектам инвестирования. В сегодняшнем финансовом мире активы делятся на:

- Реальные-к реальным относят имущество, которое приносит доход владельцу. Например, депозит в банке, средства на брокерском счете, вложения в драгоценные металлы, движимые и недвижимые объекты, используемые для получения прибыли.

- Другие - к другим отнесем имущество, которое на данный момент времени не приносит доход. Например, квартира для проживания владельца и членов его семьи, машина для личного использования, дача, гараж для личного авто.

Когда на рынке царит страх долгосрочной инфляции и рецессии, инвестор стремится к диверсификации портфеля за счет реальных активов, таких как золото, недвижимость, предметы искусства и раритетные автомобили. Инвесторы боясь дефолта изымают свои инвестиции из традиционных портфелей 60% акций и 40% облигаций, толчком для принятия данного решения явилось падение примерно на 20% портфелей состоящего на 60% из акций индекса S&P 500 и на 40% из 10-летних казначейских облигаций США. И заменой данным объектам инвестирования явились реальные активы. Так как Реальные активы помогут защититься от инфляции.

Активы в инвестициях – это инструменты, в которые инвестор вкладывает деньги с целью получения дохода.

Любой актив, как финансовый, так и реальный, обладает определенной стоимостью. Для успешного инвестирования и управления активами требуется не только понимание того, что такое «стоимость», но и знание тех факторов, которые на нее влияют. Оценить можно любой актив, хотя в отношении одних активов это сделать легче, чем в отношении других. При этом параметры оценки могут меняться в зависимости от конкретных условий. Например, определение стоимости недвижимости требует иной информации и другого формального представления, чем оценка ценных бумаг, обращающихся на публичном рынке.

Тем не менее поразительны не различия в методиках оценки, а степень сходства основополагающих принципов. Оценка предполагает некоторую степень неопределенности, которая часто связана со спецификой оцениваемого актива, хотя свой вклад в нее может вносить и модель оценки. Поэтому справедливая оценка для принятия инвестиционного решения является сложной задачей, стоящей перед оценщиком.

Основной проблемой является повышенный уровень неопределенности рынка. Неопределенность рынков связана в свою очередь с геополитической ситуацией, что на сегодняшний день стало весьма значимым при оценке активов и формировании инвестиционного портфеля.

Роль, которую играет оценка при управлении портфелем активов, в значительной степени определяется философией инвестора. Если речь идет о пассивном инвесторе, то при управлении портфелем роль оценки невелика. Для активного же инвестора ее роль значительно возрастает. Даже среди активных инвесторов природа и роль оценки различаются в зависимости от вида активного управления капиталом. «Рыночные тактики», т. е. финансовые специалисты, предсказывающие оптимальное время для операций на рынке, используют оценку в гораздо

меньшей степени, чем инвесторы, покупающие активы на длительный срок, – их внимание в большей степени сосредоточено на рыночной стоимости. Если речь идет о задаче выбора ценных бумаг, то оценка при управлении портфелями играет центральную роль для фундаментальных аналитиков и второстепенную – для технических аналитиков.

Оценка находится в центре внимания фундаментального анализа. Некоторые аналитики используют для оценки фирм модель дисконтирования денежных потоков, в то время как другие прибегают к многофакторным построениям, таким как мультипликаторы «цена/прибыль» (price/earnings) и «цена/балансовая стоимость» (price/book value). Поскольку инвесторы, использующие данный подход, в своих портфелях держат значительные объемы недооцененных ценных бумаг, они надеются на то, что стоимость их портфелей будет расти в среднем быстрее, чем рынок.

На нынешнем этапе развития экономических процессов Узбекистана спрос на услуги профессиональных оценщиков возрос. Понятие оценки недвижимости стало обычным явлением для простого человека. Прежде всего оценка недвижимого имущества необходима в следующих случаях:

- при проведении операций купли-продажи или при сдаче объекта недвижимости в аренду;
- при кредитовании под залог объектов недвижимости;
- при внесении объектов недвижимости в качестве вклада в уставный капитал;
- для целей финансовой отчетности, налогообложения;
- при разработке инвестиционных проектов и привлечении инвесторов;
- при разрешении имущественных споров;
- при страховании объектов недвижимости;
- при изъятии земельных участков для государственных нужд;
- для целей инвестирования;
- при осуществлении других операций, связанных с реализацией имущественных прав на объекты недвижимости.

Оценка движимого имущества такого как машины и оборудование, необходима в основном для принятия управленческих решений :

- Модернизация производства;
- Залоговое обеспечение;
- Привлечение инвестиций;
- Продажа или покупка в лизинг;

В отличие от западных рынков рынок Узбекистана имеет особенности по направленности в сторону реальных активов. Заказчики при постановке задания на оценку все чаще стали уделять внимание вопросам будущего использования объекта в инвестиционных целях, вопросы инвестиционной привлекательности и доходности объектов недвижимости.

Основной заинтересованной стороной в процессе привлечения прямых инвестиций в экономику выступает государство, так в 2019 году Постановление Президента Республики Узбекистан ПП-4300 «О МЕРАХ ПО ДАЛЬНЕЙШЕМУ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ МЕХАНИЗМОВ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ПРЯМЫХ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИКУ РЕСПУБЛИКИ» предусмотрено привлечение инвестиционных консультантов для ускорения процессов приватизации и размещения эмиссии по IPO (SPO) на отечественном и зарубежных фондовых биржах.

Одной из основных задач инвестиционных консультантов является справедливая оценка активов. Благодаря принятому решению в 2022 году поступления от приватизированной госсобственности составили около \$1 млрд. Это почти в десять раз больше, чем в предыдущие 10 лет.

В Узбекистане с 2018 года наблюдается бум строительства, рентабельность строительных проектов в среднем составляет 35%. Благодаря этому финансовые институты сегодня являются

лидерами среди инвесторов в проекты, связанные со строительством. Благодаря этому в последние три года наблюдается существенный рост заявок на оценку недвижимости, связанную с принятием инвестиционных решений.

По мере того, как рынок недвижимости становится все более сложным, возрастает роль оценки как инструмента для надежного обоснования инвестиционных решений. В зависимости от целей, которые преследуют заказчики-инвесторы, обращаясь к оценщикам, можно выделить три основные группы рекомендаций:

1) рекомендации застройщикам;
2) рекомендации инвесторам в готовые объекты недвижимости, которых могут интересовать следующее:

- либо доходность на инвестиции;
- либо функциональное использование возможностей объекта;

3) инвестиционные рекомендации по выбору между арендой и покупкой (или для собственников объектов недвижимости рекомендации по выбору между сдачей в аренду и продажей).

Перед оценщиками стоят уже не примитивные задачи по определению рыночной стоимости активов, когда оценщик словно калькулятор рассчитывал стоимость актива, оценщик должен уже выступать в роли инвестиционного консультанта, который определяет ценность актива с его рисками и доходностью на долгосрочной перспективе. Осознание активов как инструмента получения дохода является основной задачей стоящей перед оценщиков.

N.A.Mirzarakhimova

Chairman of the NGO "Society of Appraisers of Uzbekistan"

Chairman of the MA "SOO Eurasia"

MRICS, CFI

Asset valuation as a tool for making investment decisions

Abstract

Assets in investments are instruments in which an investor invests money in order to generate income. Any asset can be valued, although it is easier to do so for some assets than for others. In this case, the evaluation parameters may vary depending on the specific conditions. Valuation is the focus of fundamental analysis. Awareness of assets as a tool for generating income is the main task facing appraisers.

Keywords: *valuation, asset, instrument, financial, investments, investors.*

ОТРАЖЕНИЕ ПРИСУЩИХ РЫНКУ ЗЕМЛИ ОТНОШЕНИЙ СУТЬ ОПРЕДЕЛЕНИЯ РЫНОЧНОЙ СТОИМОСТИ

Резюме

Понятие рынка подразумевает, что права владения, пользования и распоряжения земельными участками могут без излишних ограничений переходить из рук в руки на основе ценового механизма. Наиболее тесно рынок земли связан с рынком недвижимости, основу которого он составляет; с рынком ресурсов, где земля является частью активов предприятия, и с финансовым рынком, на котором земельная собственность выступает самостоятельным объектом инвестиций, что обуславливает внешние условия и факторы развития рынка земли и его внутреннюю структуру. Но основу реального объема рынка составляет лишь платежеспособный спрос - количество объектов, которые покупатели не только желают, а и могут приобрести на рынке за определенный период времени.

Ключевые слова: Рынок, земля, структура, оценка, стороны, развития, факторы, характер.

Рынок земли – это особая форма организации земельных отношений, посредством которой передаются права на собственность и связанные с ней интересы. и где складывается определенная конъюнктура спроса и предложения, устанавливаются ценовые параметры и осуществляется перераспределение земли между различными видами использования.

Понятие рынка подразумевает, что права владения, пользования и распоряжения земельными участками могут без излишних ограничений переходить из рук в руки на основе ценового механизма. При этом каждая из заинтересованных сторон действует в меру своих возможностей и компетенции, понимания относительной полезности конкретных объектов, а также с учетом своих индивидуальных потребностей и желаний.

Присущие рынку земли отношения имеют характерные черты. Прежде всего, они связаны с такими **свойствами земельной собственности/недвижимости**, как стационарность, уникальность, долговечность, естественная ограниченность и невозпроизводимость земли. Это проявляется:

- в специфическом характере оборота земли (через оборот прав на нее);
- в особом взаимодействии спроса и предложения, ограничивающем возможность саморегулирование рынка;
- в индивидуальности ценообразования и высоком уровне транзакционных издержек;
- в более низкой по сравнению с другими товарами ликвидности;
- в локальности рынка и связанной с ней высокой зависимостью процессов, происходящих на рынке земли, от состояния региональной экономики и местного администрирования.

Системообразующим основанием земельного рынка является совокупность гражданско-правовых сделок по купле-продаже земельных участков, передаче их в аренду, залог, и др. Это определяет, с одной стороны, относительную самостоятельность земельного рынка, так как он выполняет специфические и только ему присущие функции по обороту объектов земельной собственности, обеспечивая взаимодействие между субъектами земельных отношений и согласование их интересов. С другой стороны, рынок земли является составной частью общей рыночной системы, участвуя в достижении необходимых пропорций между факторами производства и реализации единого цикла товарного и денежного оборота, установления равновесных цен, а также в конкуренции за инвестиции.

Наиболее тесно рынок земли связан с рынком недвижимости, основу которого он составляет; с рынком ресурсов, где земля является частью активов предприятия, и с финансовым рынком, на котором земельная собственность выступает самостоятельным объектом инвестиций, что обуславливает внешние условия и факторы развития рынка земли и его внутреннюю структуру. В конечном счете именно эти связи определяют потребности и возможности общества и отдельных лиц по использованию земли и являются основанием для его *сегментации*.

Сегментация рынка земли

По субъектам гражданско-правовых сделок:

- первичный;
- вторичный

По субъектам земельной собственности:

- частные земли (физических лиц, предприятий и организаций);
- общественные земли (государства, территориальных сообществ)

По цели использования:

- для личных нужд;
- для предпринимательства/ведения бизнеса;
- для государственных и общественных нужд

По функциональному назначению:

- сельскохозяйственные земли;
- земли жилой застройки;
- земли промышленности;
- земли коммерческого использования

По степени обустройства:

- не освоенные;
- освоенные, но незастроенные;
- застроенные

По объему передаваемых прав:

- полное право;
- частичное право (аренды, застройки, сервитута)

По местоположению:

- регион;
- населенный пункт;
- район населенного пункта

Чаще всего рынок земли **структурируется по типу земельной собственности и составу передаваемых прав**. Фактически он развивается и функционирует как совокупность относительно обособленных и, как правило, неконкурирующих между собой отдельных сегментов рынка земли (субрынков): рынок сельскохозяйственных земель, рынок земель жилой застройки, рынок земель промышленности, рынок земель коммерческого использования и т.п., что связано с функциональным назначением земель.

Для этих сегментов земельного рынка характерно и преобладание разных типов сделок. Например, земельные участки промышленных предприятий преимущественно представлены на рынке купли-продажи, так как чаще всего они покупаются для обеспечения производственных потребностей. В то же время земельные участки коммерческого использования имеют широкий рынок аренды, что обусловлено мобильностью деятельности в сфере торговли и услуг.

Учитывая локальный характер земельного рынка, можно также говорить, что он существует и как совокупность рынков земли *конкретной территории*, каждый из которых имеет свою конъюнктуру и ценовые параметры.

Кроме того, как исторически конкретная категория земельный рынок постоянно развивается. При это каждой стадии его развития соответствует определенный состав объектов и

субъектов земельных отношений, обеспечивающие их взаимодействие механизмы, институты и организационные структуры, и, как следствие, характер и теснота связей с другими рынками.

Все это требует *адекватного отражения при оценке*, особенно, в период становления рынка, когда формирующие его отношения носят неустойчивый, нередко противоречивый, характер. В Кыргызстане, например, период 1995 - 2000 г. г. отличался непоследовательным и половинчатым отношением к земле как товару, когда рыночные механизмы сочетались с административно-распределительными мероприятиями; когда за земельными отношениями не признавался их имущественный характер; когда для земельных участков устанавливались особые условия рыночного оборота, отличные от других объектов недвижимости, а само понятие земли как недвижимости не было определено в правовом отношении.

Главной чертой с/х реформы в Кыргызстане стало *перераспределение земельного фонда по формам собственности*, а не формирование институтов новой системы земельных отношений. Непосредственно это проявилось в отношении сельскохозяйственных земель, которые сначала в массовом порядке передали в коллективную собственность, а потом, в том же массовом порядке, - из коллективной собственности в частную. Естественно, что в условиях переходного периода, связанного с разгосударствлением всей экономики, перераспределительным процессам принадлежит важная роль, сформировавшим потенциал земельного рынка.

Первыми свое право на землю стали реализовывать граждане, получившие в ходе *безоплатной передачи земельные участки* под усадьбами, дачами, гаражами, садами, фермерскими и личными подсобными хозяйствами.

В 2001 г. в Кыргызстане был отменен мораторий на продажу земли. Фактически эти объекты и формируют на сегодняшний день реальный объем предложения на вторичном рынке земли. Однако одно лишь изменение формы собственности не решает проблему включения земли в рыночный оборот. Не менее важным является и способ осуществления этих процессов. Ведь изменение структуры земельного фонда по формам собственности – это почти стопроцентный результат административно-распределительных мероприятий, а не рыночных механизмов. В какой-то мере, эти механизмы присутствовали при приватизации земельных участков на платной основе, которая, по сути, представляет собой первичный рынок земли. Деление на *первичный* и *вторичный* – важная отличительная черта рынка земли. Будучи двумя составляющими единого рынка, первичный и вторичный рынок земли отличаются, прежде всего, характером совершаемых сделок.

Так, на **первичном рынке** осуществляются сделки по выкупу в частную собственность земельных участков, которые находятся в собственности государства или территориального сообщества. При этом в силу специфики продавца – органов государственной власти или местного самоуправления, - сделки, как правило, носят разрешительный характер, а право доступа к приобретению является регулируемым в части объектов, субъектов и содержания земельных правоотношений.

На **вторичном рынке** объектом купли-продажи выступают уже приватизированные земельные участки, когда их собственники самостоятельно принимают решение о форме и способе отчуждения собственности. Роль государства при этом фактически может сводиться лишь к регистрации данных сделок.

Вместе с тем, земельное законодательство, действующее в большинстве стран, содержит значительное количество ограничений относительно категорий земель, которые не могут быть переданы в частную собственность; субъектов, которые не могут быть собственниками земли; порядка обретения и реализации права частной собственности на земельные участки, что не только регламентирует действия субъектов рынка земли, но и очерчивает реальное предложение.

Анализ предложения требует учета как правового состояния земель, так и их существующего использования. Но, отмечая относительную обособленность рынков земель различного функционального использования, нельзя забывать, что это использование сложилось еще в

рамках социалистической системы. Поэтому в период трансформации экономики, изменения его отраслевой структуры неминуемым становится перераспределение земельных ресурсов по функциональному использованию, направленное на более эффективное использование земли.

Естественно, возможности увеличения объема предложения у продавца на первичном рынке – органов государственной власти и местного самоуправления – значительно выше, так как именно в их компетенцию входит принятие решения об изменении целевого назначения земель, характера их использования и застройки, а при необходимости и расширении границ населенного пункта. Безусловно это потребует определенного времени на выполнение целого комплекса землеустроительных и проектно-планировочных работ. Однако рынок все равно будет работать на то, чтобы вывести землю из неэффективного использования и избрать тот вариант, который обеспечит максимальную доходность. При оценке предложения также необходимо учитывать, что земля, как впрочем и любой объект недвижимости, одновременно может выступать в разных экономических качествах. Земельный участок может быть приобретен для того, чтобы вести на нем хозяйство самостоятельно, а может и для того, чтобы предоставить его в аренду или перепродать спустя некоторое время. Поэтому среди мотивов их приобретения наряду с потребительскими интересами присутствуют и инвестиционные, и даже спекулятивные интересы, что в конечном счете формирует спрос на землю.

Но основу реального объема рынка составляет лишь *платежеспособный спрос* - количество объектов, которые покупатели не только желают, а и могут приобрести на рынке за определенный период времени. Ведь покупка земельных участков требует единовременного привлечения значительных по масштабам средств, которые практически всегда несоизмеримы с текущими доходами покупателей.

Как правило, преодоление существующего разрыва между ценой земли и доходами потенциальных покупателей решается путем привлечения финансовых ресурсов на рынок земли извне, например, через систему ипотечного кредитования, позволяющей трансформировать земельную собственность покупателя в его текущую платежеспособность. Однако ипотека предусматривает тесную связь между земельным и финансовым рынками, которая на данном этапе отсутствует в силу того, что земля сегодня не обеспечивает получения сопоставимого с другими объектами инвестирования дохода.

Таким образом, на рынке земли имеются свои особенности по формированию спроса и предложения, без знания и учета которых, оценщикам затруднительно провести адекватную оценку земли.

N.S.Ignatenko

Associate Professor, Kyrgyz-Russian Slavic University named after I.V.Lukashova

Reflection of land market relations is the essence of determining the market value

Abstract

The concept of the market implies that the rights to own, use and dispose of land can change hands without undue restrictions on the basis of the price mechanism. The land market is most closely related to the real estate market, of which it forms the basis; with the resource market, where land is part of the enterprise's assets, and with the financial market, in which land property is an independent investment object, which determines the external conditions and factors for the development of the land market and its internal structure. But the basis of the real volume of the market is only effective demand - the number of objects that buyers not only want, but can also purchase on the market for a certain period of time.

Keywords: *market, land, structure, assessment, sides, development, factors, character.*

ИСТОРИКО -КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ, КАК СТРАТЕГИЧЕСКИЙ РЕСУРС РАЗВИТИЯ ТЕРРИТОРИЙ

Резюме

Создание благоприятных условий для сохранения, восстановления и рационального использования объектов историко-культурного наследия тесно связано с развитием внутреннего и въездного туризма, что в свою очередь способствует развитию региональной социально-экономической системы и к ее устойчивости в целом.

Ключевые слова: историко-культурной ценности, наследия, регион, ресурсы, развития.

При неоспоримой важности исторического и культурного наследия в настоящее время отсутствует закреплённое понятие «историко-культурное наследие». Под историко-культурным наследием в статье понимается совокупность национальных историко-культурных ценностей.

Согласно действующему в Республике Беларусь законодательству следует различать культурные и историко-культурные ценности.

Так под культурной ценностью понимаются созданные (превращённые) человеком или тесно связанные с его деятельностью материальные объекты и нематериальные проявления творчества человека, имеющие историческое, художественное, научное или иное значение [1].

Историко-культурная ценность – это культурная ценность, имеющая отличительные духовные, художественные, документальные, архитектурные и (или) конструктивные достоинства и которой придан статус историко-культурной ценности (далее – ИКЦ) [1]. Объекты со статусом ИКЦ включаются в Государственный список ИКЦ Республики Беларусь и переходят в правовое поле законодательства об историко-культурном наследии. ИКЦ охраняются и защищаются государством.

В целом, необходимо отметить узаконенное разделение ИКЦ на материальные и нематериальные, а также наличие разделения объектов внутри этих двух больших групп.

В 2021 году статус ИКЦ присвоен 5347 недвижимым объектам (памятники архитектуры, истории, археологии, градостроительства, заповедные места), 104 движимым объектам (памятники искусства, документальные памятники), 155 нематериальным объектам (обычай, традиции, обряды, фольклор, содержание народных ремесел).

ИКЦ делятся также на категории:

категория	«0»	(всемирное	значение)	–	17	объектов,
категория	«1»	(международное	значение	–	91	объект,
категория	«2»	(национальное	значение)	–	665	объектов,
категория	«3»	(региональное	значение)	–	4678	объектов.

Охрана историко-культурного наследия предполагает осуществление системных действий по сохранению, реставрации и эффективному использованию ИКЦ. Эффективное использование в свою очередь предполагает использование по новому назначению памятников архитектуры.

ИКЦ обладают потенциалом, позволяющим выстраивать вокруг них элементы различных сфер экономической деятельности и должны использоваться как ресурс регионального развития, являясь при этом визитной карточкой региона, его брэндом

В региональной системе ИКЦ возможно выделить несколько составляющих: нормативно-правовую, организационно-управленческую, экономическую, научную, культурную [8], производственную, инновационную, инвестиционную, маркетинговую и институциональную.

Экономическая составляющая проявляется в увеличении дохода от использования ИКЦ, мультипликативном эффекте от инвестиций в туризм, налоговых поступлений, в развитии рынка недвижимости.

Культурная составляющая проявляется в реагировании населения на потребности более высокого порядка (культурные, эстетические, духовные), укреплении местной самобытности и социальной сплоченности общества, а также в сосуществовании культурных и природных ценностей.

Научная составляющая выражается в научно обоснованном использовании ИКЦ, в развитии и поддержании человеческого капитала региона и творческого потенциала региона.

Задача же нормативно-правовой составляющей состоит в принятии на региональном уровне нормативных актов, создающих условия для повышения положительного эффекта остальных составляющих.

Включение ИКЦ в хозяйственный оборот тесно связано с развитием рынка туристических услуг и конкретного его сегмента, который называется историко-культурным туризмом, для его развития необходимо развитие внутреннего и въездного туризма. В Республике Беларусь до 2020 года при общем росте туристического сектора такое преобладание фиксировалось: внутренний туризм составлял 44% от общего числа туристов, на долю въездного туризма приходилось 16% организованных туристов.

Таблица 1

Объемы туристического сектора

	2016	2017	2018	2019
Выручка от оказания туристических услуг, млн. руб	136,6	165,9	212,9	282,5
Стоимость туров, оплаченных туристами и экскурсантами – гражданами Беларуси, выехавших по маршрутам тура в пределах Беларуси, млн. руб	25,7	25,4	25,0	33,7

Распределение ИКЦ по регионам страны неравномерно, каждый регион страны самобытен и неповторим и обладает определенным потенциалом для дальнейшего развития историко-культурного сегмента рынка туристических услуг.

Таблица 2

Региональное распределение ИКЦ

Регион Республики Беларусь	Количество ИКЦ	Доля ИКЦ	Доля тур.потока
Могилевская область	1081	19 %	3 %
Город Минск	481	9 %	12 %
Минская область	680	12 %	6 %
Гродненская область	737	13 %	3 %
Гомельская область	881	16 %	3 %
Витебская область	966	17 %	13 %
Брестская область	780	14 %	60 %

Об объемах выручки получаемой введенными в хозяйственный оборот ИКЦ говорят следующие примеры 2019 года:

- Национальный историко-культурный музей-заповедник «Несвиж» (XVI век) - 426 тыс. посещений при стоимости посещения: 0,79\$ - 5,75\$;

- Замковый комплекс «Мир» (XVI век) - 330 тыс. посещений при стоимости посещения: 1,6\$ - 6,3 \$;
- Мемориальный комплекс «Брестская крепость-герой» - 470 тыс. посещений при стоимости посещения: \$1,2-17,7;
- Музейный комплекс старинных народных ремесел и технологий «Дудуткі» (XIX век) - 110,5 тыс. посещений стоимость посещения: 2,80\$ - 5,60\$.

ВЫВОДЫ

Вовлечение ИКЦ в хозяйственный оборот приведет к развитию региональной социально-экономической системы и к ее устойчивости в целом, к:

- экономической эффективности (за счет повышения региональной конкурентоспособности, прибыли, содействия рациональному росту и созданию инновационной адаптивной экономики, формированию бренда региона, самопрезентации территории [8]);
- социальной эффективности (за счет повышения занятости населения, содействия социальному развитию, обеспечения справедливости и социальной сплоченности, сохранения культурной аутентичности сообщества, межкультурного взаимопонимания и терпимости, сохранения традиционных ценностей);
- экологической эффективности (за счет поддержки ресурсной базы, обеспечения экологической безопасности, оптимального использования ресурсов, поддержания экологических процессов).

С 2016 по 2020 годы в Республике Беларусь отреставрировано и введено в хозяйственный оборот более 630 объектов материального наследия, в планах следующего пятилетия до 2026 года на финансирование мероприятий по охране культурного наследия потратить 11 712 545,00 белорусских рублей, из них средства республиканского бюджета – 6 112 128,5 белорусских рублей; средства местных бюджетов – 5 600 416,50 белорусских рублей. Работа по вовлечению в хозяйственный оборот ИКЦ продолжается.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента Республики Беларусь от 19 апреля 2007 г. № 190 «О порядке оценки стоимости культурных ценностей».
2. Кодекс Рэспублікі Беларусь Аб культуры ад 20 ліпеня 2016 г. № 413-3.
3. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 29 января 2021 г. № 53 «О Государственной программе «Культура Беларуси» на 2021–2025 годы».
4. Приказ Минкультуры от 30.08.2007 № 196 «Об утверждении Инструкции по оценке стоимости памятников архитектуры, истории, градостроительства в составе недвижимых материальных историко-культурных ценностей».
5. Uladzimir L. Shabeka Theoretical and Practical Aspects of Estimation of Forced Sale Value / Geomatics and Environmental Engineering // AGH University of Science and Technology - Akademia Górniczo-Hutnicza im. Stanisława Staszica w Krakowie, Volume 12, Issue Number 3, 2018. - 89-99s. [on-line:] <http://journals.bg.agh.edu.pl/GEOMATICS/2018.12.3/geom.2018.12.3.89.pdf> [access: 12.11.2018]
6. Касьяненко Т.Г., Краснова А.Д. Стоимостная оценка зданий-памятников как недвижимых объектов культурного наследия. Монография – М.: Проспект, 2018. – 269 с.
7. Арсенова О.С., Борздова Т.В. Особенности оценки историко-культурных ценностей в Республике Беларусь / Доступно 24.05.2021:
8. Домнина С.В. Роль историко культурного наследия в развитии креативных индустрий региона // Фундаментальные исследования. – 2022. – № 10-1. – С. 48-53

Historical and cultural values as a strategic resource for the development of territories

Abstract

The creation of favorable conditions for the preservation, restoration, and rational use of objects of historical and cultural heritage is closely linked with the development of domestic and inbound tourism, which in turn contributes to the development of the regional socio-economic system and to its sustainability as a whole.

Keywords: *historical and cultural value, heritage, region, resources, development.*

M.S.Bağirov
i.e.d., professor, Naxçıvan Dövlət Universiteti

QARABAĞ REGIONUNUN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİ – İNNOVATİV İDEYALAR MƏKANIDIR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – ölkənin sosial və iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rola malik iqtisadi rayonların işğaldan sonrakı dövr üçün yeni məzmun və quruluşlarının müəyyən edilməsi, bu əsasda yeni iqtisadi rayonlarda innovativ fikir və düşüncələrin tətbiq reallıqlarının müəyyən edilməsi

Tədqiqatın metodologiyası – müşahidə, qruplaşdırma, müqayisəli təhlil, zəncirvari əlaqə və zəncirvari asılılıq metodlarından istifadə olunması.

Tədqiqatın nəticələri – azadlığa nail olunmuş inzibati-ərazi və iqtisadi vahidlərin ölkənin iqtisadi sisteminin təsir mexanizmlərinin qiymətləndirilməsi, yaranmış situasiyaların əyanilik dərəcəsinə aydınlıq gətirilməsi, icra olunan tədqiqatlarda sistemliliyinin bərqərar olması.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – icra edilməsi məqsəduyğun hesab olunan Qarabağ iqtisadi rayonunun təcrübi müstəvidə həqiqi imkanlarının araşdırılması.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – 30 ildən bəri əldə olunması gözlənilən regionların azad olunmasının məzmun, forma və həcmələrinin fərqli konfigurasiyalarda öyrənilməsi

Açar sözlər: *Qarabağ regionu, ərazilərin azad edilməsi, innovasiya, innovativ ideyalar, Azərbaycan Respublikası.*

GİRİŞ

Ölkəmizin sosial-iqtisadi həyatı, onun fəaliyyətinin müxtəlif aspektli təşkili və həyata keçirilməsi, zəngin idarəetmə və tənzimləmə təcrübələrinin öyrənilməsi, mənimsənilməsi və təcrübi tətbiqi doğma Azərbaycanımızın, onun regionlarının ən yeni tarixində xüsusi rol oynamışdır. Öz növbəsində mənfur düşməndən azad olunan Qarabağ və onun ətrafında olan inzibati rayonların əraziləri ilk baxışda həmin ərazilərin aborigen ərazisinin öz yurd-yuvalarına qaytarılması istəklərini tərənnüm etdirməkdədir. haqqında bəhs olunan addımların ilk görüntüsü sosial xarakter daşısa da, əslində heç də zəif olmayan

əhəmiyyətlə fərqlənən, daha əsaslı məzmunu ehtiva edən iqtisadi təməllər müvafiq ərazilərimizin çiçəklənməsinə şərait yaratmaqdadır.

Ölkəmizin hərbi qüdrətinin 27 sentyabr- 08 noyabr tarixlərində 44 günlük hərbi qarşıdurmada tərəfimizdən nümayiş etdirilməsi, Sovet dövrünün sonundan bəri işğal altında olan torpaqların əksəriyyətinin erməni işğalından (o cümlədən Rus imperiyasının müstəmləkə siyasətindən) təmizlənməsi regionda yeni mənzərələrin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Müvafiq zaman kəsiyi ərzində Azərbaycanın qüdrətli ordusu tərəfindən Tərtər rayonunun Suqovuşan qəsəbəsi (03.10.20), Cəbrayıl qəsəbəsini (04.10.20), Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsi (09.10.20), Füzuli şəhəri (17.10.20), Zəngilan şəhəri (20.10.20), Qubadlı şəhəri (25.10.20), Şuşa şəhəri (08.11.20), digər inzibati ərazi vahidləri və çoxsaylı yüksəklikləri özünün azadlığına qovuşmuşdur.

İcra olunan hərbi hərəkətlər ərazilərdən mənfur düşmənin təmizlənməsinə səbəb olsa da, onların iqtisadi potensialının formalaşdırılması növbəsi mərhələlərin payına düşməkdədir. Bu sırada ümumi iqtisadi, təşkilati-idarəetmə, hüquqi tənzimləmə və yeniliklərin tətbiqi sistemli və kompleks şəkildə istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilməkdədir. Bəhs olunan yöndə müstəqil Qarabağ iqtisadi rayonunun yaradılmasının səbəbləri və məqsədlərinə aydınlıq gətirilməsi, bu əsasda “Qarabağ İqtisadi Rayonunda Bərpa, Tikinti və İdarəetmə Xidməti”nin yaradılması, müvafiq quruluşun Nizamnaməsinin hazırlanması və fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi işgüzar seçimlərin yönlərinin dəqiqləşdirilməsinə şərait yaratmışdır.

Qarabağ iqtisadi rayonunun yaradılması: əsas hüquqi komponentlər və iqtisadi fəaliyyət şərtləri

Ölkənin iqtisadi sisteminin formalaşdırılması onun idarəetmə-təşkilatlanma xüsusiyyətlərinə çoxsaylı təsirlərlə müşayiət olunmaqdadır. Bu sırada inzibati ərazi vasitələrə bölgülərlə yanaşı iqtisadi rayonlar üzrə məskunlaşmaları da qeyd etmək yerinə düşərdi.

Uzun illərdən bəri 10 iqtisadi rayon üzrə bölgünün sonradan daha təkmil vəziyyətə gətirilərək 14-ə çatdırılması ölkənin ərazisinin 20%-lik hissəsinin uzun müddət işğal altında qalması ilə əlaqələndirilməkdir. Bu sırada bəzi iqtisadi rayonların yenidən yaradılması, digərlərinin tərkibinə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi Azərbaycanın iqtisadi quruluşuna da öz töhvəsini verməkdədir. Bu sırada Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması özünəməxsus əhəmiyyətini qorumaqdadır.

İşğal altında olan ərazilərin iqtisadi aktivliyinin zamanla artırılması öz növbəsində çoxsaylı fəaliyyət amillərinin çanlanmasına səbəb olmaqdadır. Belə ki, işğal altında olan torpaqlara onların azad edilməsindən sonra iqtisadi fəal elementin – işçi qüvvəsinin (onunla yanaşı əmək ehtiyatlarının) köçürülməsi, həmin vahidlərdə əsas və dövrüyyə kapitallarının, pul vəsaitlərinin və digər aktivlərin gündə-gündən artırılması, ölkə paytaxtının əhalinin anormal yüklənməsindən azad edilməsi, istehsalın təmərküzləşməsi, kombinəlməsi və kooperativləşməsində yeni “mərkəzlərin” ortaya çıxması, iqtisadi sistemin yeni fəaliyyət əlaqələri ilə zənginləşdirilməsi, yeni istehsal sahələri və məhsul növlərinin mənimsənilməsi kimi addımların atılması yeni yaradılmış və adları çəkilən müvafiq iqtisadi vahidlərin formalaşmasında mühüm tərkib üsürlərdən hesab olunmaqdadır.

Haqqında bəhs etdiyimiz ölkəmizin iqtisadi vahidi haqqında aşağıdakı informasiyaları ümumiləşdici şəkildə səsləndirmək mümkündür. Qarabağ iqtisadi rayonu öz tərkibində aşağıdakı inzibati vahidləri birləşdirməkdədir: Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları. O, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 500 sayılı Fərmanı ilə (29.01.2019) təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın bazasında, ölkəmizin əsas qanunvericilik aktı olan Konstitusiyamızın 109-cu maddəsinin 32-ci bəndinə uyğun həyata vəsiqə almışdır.

Qeyd olunan faktla yanaşı sistemli işlərin icrası məqsədilə Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə “Bərpa, Tikinti və İdarəetmə Xidməti”nin, həmçinin onun fəaliyyət Nizamnaməsinin (12.07.2022) yaradılması mümkün olmuşdur. Reallaşması məqsədəuyğun hesab edilən müvafiq addımlar səkkiz bölmədə birləşdirilmişdir. “Ümumi müddəalar”la yanaşı nizamnamədə xidmətin fəaliyyət istiqamətləri, hüquqları və vəzifələri, onun idarə olunması, xidmətin nizamnamə fondu, əmlakı və maliyyə fəaliyyətinin əsasları,

onun fəaliyyətində nəzarətin formaları və əhatə dairələri, xidmətin həyata keçirildiyi sferada uçot və hesabatın təşkili, həmçinin digər məsələlər öz əksini fərdi maddə və bəndlər şəkilində ifadə olunmuşdur.

Xidmətin Müşahidə Şurası tərəfindən idarə olunması prinsipləri və qaydalarının sistemləşdirilməsi, onun təşkilatlanma şəkli, texniki şərtlərə, standartlara və normlara riayət olunması Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə planlaşdırılan fəaliyyət istiqamətlərinin mənzərəsini formalaşdırmaqdadır. Həmin Şura eyni zamanda istehsal-texniki-təşkilati və digər vacib komponentləri vahid müstəvidə birləşdirməkdədir.

Qarabağ iqtisadi rayonunun reallıqları və perspektivləri

Azərbaycanın ərazicə ikinci böyük iqtisadi vahidi olan Qarabağ iqtisadi rayonu özünün reallıqları və perspektivləri ilə spesifik məcmunu təmsil etməkdədir. Belə vəziyyət digər reallıqlarla yanaşı ilk növbədə həmin iqtisadi vahidin ərazisinin hal-hazırkı natamamlığından irəli gəlməkdədir. Xankəndi və Xocalı şəhərlərinin tamamilə düşmən nəzarətində olması, Azərbaycanın “Xerosıması” adlandırılan, iqtisadi potensialı tamamilə dağıdılmış Ağdamın sosial və iqtisadi cəhətdən bərpasına yeni başlanılması, Xocavənd və Şuşa rayonlarının məhdud iqtisadi imkanlarla fərqlənməsi Qarabağ iqtisadi rayonunun onsüz də məhdud olan imkanlarından tammənəli istifadənin ən az beş illik fasilə periodundan sonrakı zaman kəsiyini əhatə edə biləcəyinə işarə etməkdədir.

İstər daxili, istərsə də rayondankənar, hətta ölkədənkanar əlaqələrin pozulması mövcud şəraitin çətinlikləri haqqında xəbər verməklə yanaşı iqtisadi potensiala olan yanaşmada “əlaqə - əksəlaqə” müstəvisinin reallıqlarını sərgiləmiş olur. Bu sırada ilk incələmə obyektlərindən birini torpaq fondu təşkil etməkdədir. Bu əsasda qeyd etmək yerinə düşər ki, 1992-ci ilin informasialarını təməl kimi qəbul edərək göstərə bilərik ki, azad olunan real torpaq həcmi 884550 *ha* olsa da, onun ancaq 54,9%-i (və ya 485984 *ha*) kənd təsərrüfatına yararlı hesab oluna bilər, onlardan da 39,3%-i əkin sahəsi kimi fərqli şəkillərdə (əkin və dincə qoyulmuş (133308 *ha*, 27,4%), örüş və otlaq (295128 *ha*, 60,7%), çoxillik əkmələr (30468 *ha*, 6,3%), biçənək (13577 *ha*, 3%), həyətyanı (10014 *ha*, 2,6%) və s. sahələr) istifadə oluna bilər. Qeyd olunanlarla yanaşı aşağıdakı statistik

məlumatlar öz əhəmiyyətini qorumaqdadır:

- ✓ Qarabağın meşə fondunun həcmi ümumi torpaq fondu həcmində payı 97943 *ha* və ya 12,1%, şərti-yararsız torpaq sahələrinin payı isə 300623 *ha*, və ya 34,6% təşkil etməkdədir;
- ✓ Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin 122082 hektar (və ya 13,8%) suvarılandır;
- ✓ Aqrar sahə aidiyyəti ilə fərqlənən torpaqlar keyfiyyət əlaməti baxımından aşağıdakı qruplar üzrə fərqləndirilməkdədir:
 1. Cəmi aktiv dövriyyədə I və II torpaq qrupların payı – 349368 *ha* və ya 71,8%;
 2. III torpaq qrupunun payı – 110252 *ha* və ya 22,7%;
 3. IV torpaq qrupunun payı – 24591 *ha* və ya 5,1%;
 4. V torpaq qrupunun payı – 1786 *ha* və ya 0,4%.
- ✓ Əkinəyararlı torpaqların bəlli hissələrində müxtəlif dərəcəli şoranlaşma və şoraktlaşma müşayət olunmaqdadır.

Digər tərəfdən, Qarabağ iqtisadi rayonunun imkanlarının qiymətləndirilməsində su ehtiyatları mühüm amillərdən biri kimi çıxış etməkdədir. Rəsmi məlumatlandırma əsasında aşağıdakı maddələr ortaya çıxmaqdadır:

- ✓ Su ehtiyatları böyük olan çaylar Həkəri çayı ($1171 \cdot 106 \text{ m}^3$), Tərtərçay ($728,5 \cdot 106 \text{ m}^3$) və Oxçuçay ($406 \cdot 106 \text{ m}^3$).
- ✓ Su ehtiyatları az olan çaylar Çaxmaqçay ($3,15 \cdot 106 \text{ m}^3$), Çərəkançay ($4,42 \cdot 106 \text{ m}^3$) və Qozluçay ($5,36 \cdot 106 \text{ m}^3$). [4; 138].

Məsələnin həllində mühüm komponentlərdən birini də Qarabağ iqtisadi rayonunun enerji ilə təmin olunması formaları, mexanizmləri, növlər üzrə və ümumilikdə həcməldir. Deyilənlərə aydınlıq gətirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci ilin sosial-iqtisadi yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə göstərdiyi istiqamətləri və qeyd etdiyi faktları göstərmək yerinə düşərdi. Onun haqqında bəhs etdiyi “yaşıl enerji” amili müvafiq tədbirlər bloku şəklində ifadə olunmaqdadır. Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə energetika sahəsində fəaliyyətin həyata keçirilməsi, onun

tənzimlənməsi kimi məsələlərdə tərəfdaşımız kimi Yaponiyanın “TEPCO” şirkətinin adı çəkilməkdədir. Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikası mərkəzi energetika strukturu tərəfindən müvafiq yapon şirkəti ilə qarşılıqlı əlaqələr səmərəli texnoloji təməllərə söykənməli, müvafiq konsepsiyalarla tənzimlənməlidir, planlaşdırma-proqnozlaşdırma proseslərinə aydınlıq gətirməlidir.

Torpaq və su ehtiyatları, həmçinin enerji resurslarının müxtəlifliyi Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə aqrar sahənin inkişafında özünün əsaslı təsirləri ilə təzahür etməkdədir. Planauyğun əhali məskunlaşması proseslərinə keçid orta hesabla bir milyona yaxın insan kütləsindən xəbər verməkdədir. Yaşayış və iş yerlərinin yaradılması iqtisadi rayon üzrə məskunlaşmanın spesifikasiyasına təsir etməkdədir. Təyinatı və quruluşundan asılı olaraq torpaq həcmələri heyvandarlıq, bitkiçilik və digər əlaqəli istiqamətlər üzrə əsaslandırılmış istifadəni nəzərdə tutmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vahid aqrar siyasətin gerçəkliyə çevrilməsi, bu sahədə meydana çıxan problemlər də sistemli və kompleks şəkillərdə tədqiqatlara məruz qalmalıdır. Belə ki, kənd təsərrüfatı imkanlarının müxtəlif yönərdən xarakterizə edilməsi istehsal və sonrakı fəaliyyət bazasında normativ ölçü və həcmələrinin, ilk növbədə regional müstəvidə tələlərin ödənilməsinə yönələn konfigurasiyaların hazırlanmasına şərait yaratmaqdadır.

Dağlıq mühitin mövcudluğu turizmin (xüsusilə də qış turizminin) inkişafına da öz töhvəsini verməlidir. Lakin təkcə təbii şəraitin mövcudluğu turizmin inkişafına təsir etməməkdədir. Belə ki, turistik təsislərin Qarabağ iqtisadi rayonunun ərazisində tamamilə dağıdılmasına, onların imkanlarının “yox” səviyyəsinə endirilməsi, yeni təsislərin isə yaradılmamasına, istismara verilməməsi bəhs olunan yöndə icra edilməli olan işlərin çoxsaylı obyektiv və subyektiv səbəblər ucbatından vaxtlı-vaxtında formalaşmamasına gətirib çıxarmışdır. Bununla belə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına yönələn və Azərbaycan Respublikasının 2030-cu ilədək olan dövrdə müvafiq sisteminin prioritetlərinə aydınlıq gətirən “iqtisadi mənzərəsinin” yaradılması da yaddan çıxarılmamalıdır.

Deyilənlərlə yanaşı Qarabağ iqtisadi rayonunda istehsal sektorunun müxtəlif kombinasiyalarda birbaşa və dolaylı yerləşdirilməsi, onun effektlərinin “təsir - əks-təsir” qaydasında təzahür etməsi, fəaliyyətin davamı hesab edilən regiondaxili və kənar mübadilə (müxtəlif şəkili reallaşdırma və satış) mühitin formalaşdırılması proseslərinin tamamlanması yolunda özünün dəsti-xəttini sərgiləməkdədir.

NƏTİCƏ

Bölmələr üzrə əhatə edilən məsələlərin, onların yaratdığı problemlər yenicə aktiv hərbi əməliyyatlardan çıxmış Vətənimizin digər məsələlərlə yanaşı sərf etdiyi maliyyə resurslarına qarşı yeni təşkilatlanmaların meydana çıxması obyektiv hal kimi qiymətləndirilməlidir. Bəhs olunan məsələlərin bir neçə aspektdə həyata keçirilməsi qanunauyğundur. Belə ki, qəbul olunmuş vahid dövlət proqramlarına uyğun şəkildə dövlət büdcəsinin, ölkə daxilində fəaliyyət göstərən qeyri-dövlət sahibkarlıq vahidlərinin, birgə müəssisələrinin və tamamilə xarici kapitalla söykənən subyektlərin maliyyə vəsaitlərinin proqramlaşdırılmış şəkildə arabağ iqtisadi rayonunda tikinti-quraşdırma işlərinə cəlb olunması özündə bir neçə illəri əhatə edən fəaliyyətdən bəhs etməkdədir.

Fərqli proqramlar əsas götürülməklə əkinçilik və heyvandarlıq komplekslərinin yaradılması, “yaşıl enerji” komponentlərindən aktiv istifadəyə nail olunması, sənaye xarakterli quruluşların (texnoparkları, təcrübi tətbiq xarakterli aqroparkların, bioməkanların, sənaye park və məhəllələrinin və s.) rayon daxilində yaradılması və sonrakı fəaliyyətinin təmin edilməsi, yeni aqroməhsulların mənimsənilməsi yönündə işlərin icrası, suvarma sistemlərinin imtiyazlı şərtlərlə bitkiçilik istehsallarına cəlb edilməsi, çoxnövlü və fərqli çeşidlərlə təcəssüm edən məhsullar bazasında seleksiya, seçim-texniki və digər fəaliyyətin tələb, norma və standartlara uyğun təşkili icrası məqsədəuyğun hesab edilən işlərdən hesab olunmaqdadır.

Qarabağ iqtisadi rayonunun fəaliyyətində beynəlxalq təcrübədə özünü təsdiqləmiş üsul və mexanizmlərdən istifadəyə əsaslanan icra fəaliyyətinə müraciət olunması da məqsədəuyğun hesab edilməlidir. Daha səmərəli və əsaslandırılmış təmərküzləşmə fəaliyyəti, özünəməliyyələşdirmə və öz-xərcini ödəmə meyarları ilə fəarlənən addımların atılması əldə olunacaq hazır məhsul kontin-gentinin rəqabətədayanıqlılığına təsirlərlə seçiləcəkdir.

Bəhs olunan iqtisadi rayon həmçinin spesifik konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi üzrə ixtisaslaşan subyektlərin mövcudluğuna imkan yaratmalıdır, mütərəqqi texniki vasitələrin və texnoloji proseslərin istifadəsinə imkan yaratmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Böyük İqtisadi Ensiklopediya (akademik Z.Ə.Səmədzadənin ideya müəllifliyi və baş redaktorluğu ilə), I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2012, 610 s.
2. Böyük İqtisadi Ensiklopediya (akademik Z.Ə.Səmədzadənin ideya müəllifliyi və baş redaktorluğu ilə), V cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2012, 629 s.
3. Allahverdiyev H.B. və b. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: Nasir, 2002, 446 s.
4. Bağirov M.S. Makroiqtisadi tarazlıq: problemlər, qiymətləndirmə və təhlil fəaliyyəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2023, 216 s.
5. Bağirov M.S. Müəssisə vəsaitləri mühasibat uçotunda. *Monoqrafiya*. I kitab. Müəssisə əmlakı. Naxçıvan: Əcəmi, 2022, 280 s.
6. Bağirov M.S. Statistikanın təməl bilikləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 525 s.
7. Quliyev T.Ə. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları. Bakı: Qərənfil. 2006, 591 s.
8. Hüseynov T.H. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika. Bakı: Elm, 2015, 466 s.
9. Mahmudov C.İ., Bağırsoylu H.Q. Sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması. *Dərs vəsaiti*. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 264 s.
10. Haçızadə. E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı: Elm, 2006, 509 s.
11. Atakişiyev M.C., Abbasov H.M., Abbasova N.M. Mikro və makroiqtisadiyyat. Bakı: Azər-nəşr, 2010, 508 s.
12. [www. stat.gov.az](http://www.stat.gov.az)

M.S.Bagirov

doctor of Economic Sciences, professor, "Nakhichevan" University

Karabagh region freed territory is a place of innovative ideas

Abstract

The purpose of the research - is to determine the new content and structures of the economic regions that have an important role in the social and economic development of the country for the post-occupation period, and on this basis, determining the application realities of innovative ideas and thoughts in new economic regions.

Methodology of the research - using methods of observation, grouping, comparative analysis, chain connection and chain dependence.

The results of the research - evaluation of the influence mechanisms of the country's economic system of administrative-territorial and economic units achieved before independence, clarifying the degree of visibility of the situations that have arisen, establishing the systematicity of the researches being carried out.

The practical significance of the research — is the investigation of the practical possibilities of the Karabakh economic region, which is considered expedient to be implemented.

The originality and scientific novelty of the research – the study of the contents, forms and volumes of the liberation of the regions expected to be achieved since 30 years in different configurations.

Keywords: Karabakh region, liberation of territories, innovation, innovative ideas, Republic of Azerbaijan.

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN İQTİSADİYYATININ İNFRASTRUKTURUNUN YENİDƏN QURULMASININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişaf prioritetlərində investisiyaların rolu, regionun investisiya strategiyası və fəaliyyəti, regionun iqtisadi artımına bilavasitə təsir edən investisiyaların strukturunun təhlili aparılmış, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” in təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamından istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: investisiya, iqtisadiyyat, milli prioritet, bərpa, infrastruktur, Qarabağ, konsepsiya, dövlət proqramı, region.

GİRİŞ

Dəqiq müəyyənləşdirilmiş prioritetlər, çevik sosial-iqtisadi siyasət və idarəçilik mexanizminin formalaşdırılması və mövcud imkanlardan Azərbaycan vətəndaşlarının rifahı naminə maksimum istifadə müasir dövrümüzün səciyyəvi xüsusiyyətləridir. Dünya birliyinə sürətlə inteqrasiya olunan Azərbaycanın qısa dövr ərzində əldə etdiyi böyük nailiyyətlər ilk növbədə təkmil sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına əsaslanır.

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatlarına artan dövlət investisiyaları müasir tarixdə ən kəskin və ən dərin global iqtisadi tənəzzüldən sonra iqtisadi fəallığın canlanmasına kömək edə bilər. Onlar həmçinin qısa müddətdə birbaşa milyonlarla, uzun müddət ərzində isə dolayı yolla daha çox milyonlarla iş yeri yarada bilərlər. Praktiki olaraq dövlət investisiyalarının ÜDM-in 1 faizi həcmində artımı iqtisadiyyatın bərpasına inamı artırır və investisiyaların keyfiyyətinin yüksək olduğu, dövlət və özəl sektorun mövcud borc yükləri olduğu halda ÜDM-i 2,7 faiz, özəl investisiyaları 10 faiz, məşğulluğu isə 1,2 faiz artırır bilər.

Regionun maliyyə göstəriciləri, maddi-texniki bazası, istehsal həcmi və yeni fəaliyyət sahələrinin inkişafı regionun investisiyalarının səmərəliliyindən asılıdır. İnvestisiya sayəsində cəmiyyətin əsas potensialının stabilləşməsi və artımı təmin edilir ki, bu da əhalinin rifahının və həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Regionun gəliri birbaşa investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyindən asılıdır, çünki investisiyalar ümumi regional məhsula təsir edən mühüm amildir. Beləliklə, investisiyalar regionun iqtisadi artımına birbaşa təsir göstərir. İnvestisiyaların həcmi dəyişdikdə, ictimai istehsalın və məşğulluğun həcmi, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı dəyişir.

İnvestisiya fəaliyyəti bir çox sosial-iqtisadi problemlərin həllinə, eləcə də regionların iqtisadi inkişafına birbaşa təsir göstərir. Dövlətin, regionların və müəssisənin investisiya fəaliyyətinin iqtisadi mənası, yeni sahibkarlıq obyektlərinin yaradılmasına, abadlaşdırılmasına və müasirləşdirilməsinə, habelə mövcud müəssisələrin texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsinə investisiya qoymaqdır.

İnvestisiya layihələrinin keyfiyyətinin təmin edilməsi vacibdir. Məsələn, fərdi layihənin dəyəri, sırf investisiya səviyyəsinin xüsusilə yüksək olduğu bir vaxtda həyata keçirildiyi üçün 10-15 faiz artı bilər. Təcrübələr göstərir ki, layihənin təsdiqi və icrası dövlət investisiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə artdığı bir vaxtda baş verərsə, xərc artımları daha yüksək olur və layihənin icrasında gecikmələr daha uzun olur. Eynilə, layihə seçimi və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi vacibdir, çünki o, infrastrukturun səmərəliliyini orta hesabla üçdə bir artırmaq imkanı verir (BVF-nin son kitabında qeyd edildiyi kimi,

“Yaxşı xərclənmiş: İnfrastrukturun güclü idarəçiliyi dövlət investisiyalarında israfçılığa necə son verə bilər”.

Dövlət investisiya layihələri birbaşa şəkildə özəl investisiyaları stimullaşdırmaqla bilər. Məsələn, rəqəmsal kommunikasiyalar, elektrifikasişdırma və ya nəqliyyat infrastrukturuna investisiyalar yeni biznes xətlərinə təkan verir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə dağılmış yollar və körpülər və təmiz su, kanalizasiya və digər ehtiyaclar üçün böyük infrastruktur layihələrə təcili olaraq investisiya lazımdır. Bütün dünyada faiz dərəcələrinin aşağı səviyyəsi də onu göstərir ki, indi sərmayə qoymaq üçün ən yaxşı vaxtdır. Əmanətlərin səviyyəsi çox böyükdür, özəl sektor gözləmə mövqeyi tutur və bir çox insan işsiz qalıb, yalnız dövlət investisiyaları hesabına yaradılan iş yerlərini doldura bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət sərmayəsi iqtisadiyyatın bərpasında böyük rol oynaya bilər və ənənəvi infraqururura xərclənən hər milyon dollar üçün birbaşa 2 ilə 8 iş yeri, tədqiqat və inkişafa, yaşıl enerji mənbələrinə və aşağı səviyyəli binalara qoyulan hər milyon dollara görə 5 ilə 14 iş yeri yarada bilər.

Beləliklə, indi bir çox ölkələrdə prioritet layihələrə yüksək keyfiyyətli dövlət sərmayəsi qoymağın vaxtıdır. Bu, aşağı qiymətə borc götürməklə edilə bilər.

Dövlət orqanları qanunvericilik aktları qəbul etməklə, fərdi investisiya layihələrini subsidiyalaşdırmaqla, investisiya proqramlarını qəbul etməklə investisiya fəaliyyətinə tənzimləyici təsir göstərilir.

Ölkədə iqtisadiyyatın sahələrinin davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə ölkə prezidentinin təsdiq etdiyi “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri”, “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası və “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” də nəzərdə tutulan tədbirlərin icrasının təmin edilməsi, eyni zamanda bu konsepsiyalara müvafiq islahatların sistemli aparılması ölkədə iqtisadi artımın dayanıqlılığını təmin edərək, iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafını sürətləndirmişdir. Bunlar ilə yanaşı işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın sahələrinin infraqurururlarının bərpası və yenidən qurulması istiqamətinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi Dağlıq Qarabağ regionunun iqtisadi-sosial inkişafını təmin edəcəkdir.

Azərbaycanda müstəqillik illərində formalaşan iqtisadi inkişaf modelinin əsas prioritetləri iqtisadiyyatın bütün sahələrində dayanıqlı inkişafı və dünya iqtisadi sistemə inteqrasiyanı təmin etməklə ölkənin beynəlxalq nüfuzunun yüksəldilməsi nəticəsində ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətlərdir. Bu inkişaf mərhələsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci il tarixli “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncamına əsasən əsas istiqamətlər kimi rəqabətli iqtisadiyyatın formalaşması, dinamik, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı, işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdışın təmini və “yaşıl artım” ölkəsinin formalaşdırılması müəyyənləşdirilmişdir [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin böyük iqtisadi potensialı və təbii ehtiyatları var. Bu da həmin ərazilərə yerli və xarici investisiyaların cəlbə, bu fonda əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialının yüksək olması dünya miqyasında da qəbul edilir. Regionda yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizinin bərpa olunması ölkəmizin global bazarlara çıxış imkanlarını artırmaqla yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafına əhəmiyyətli təkan verəcəkdir.

Beynəlxalq təcrübə onu göstərir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa prosesi zamanı ilkin mərhələdə sahələr üzrə zərərlərin dəyərləndirilməsindən sonra bu ərazilərdə minimum yaşayış səviyyəsinin və bununla əlaqədar infraqurururların yaradılması ilkin prioritet məsələdir. Minimum yaşayış səviyyəsinin təminatını nəzərdə tutan vacib amillərə işğaldan azad olunmuş ərazilərin minalardan təmizlənməsi, elektrik enerjisinin təminatı, kritik yol xətlərinin bərpası, içməli su, sanitariya qovşaqlarının və irriqasiya sistemlərinin bərpası, ev/mənzil yaşayış sahələrinin bərpası və təminatı, humanitar yardım məqsədləri üçün hava limanının bərpası və s. göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 29 yanvar 2019-cu il tarixli Fərmanına əsasən “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”ndakı tədbirlərin icrası təmin edilmiş, bu işlərin davam etdirilməsi ilə yanaşı işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa, sahələr üzrə infrastrukturların yenidən qurulması, iqtisadi fəallığın təmin edilməsi prioritetləri üzrə genişmiqyaslı tədbirlərin və müvafiq işlərin aparılması zəruri istiqamətlər kimi daim nəzərdə tutulmuşdur.[2]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamının 2.1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş “2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda iqtisadiyyatın şaxələnməsinə və investisiyaların cəlb olunmasına vergi siyasətinin effektiv dəstəyinin təmin edilməsi və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması üçün nəzərdə tutulan tədbirlərə İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafı üçün vergi təşviqlərinin tətbiq olunması; Yeni istehsal sahələrinin qurulmasına görə kapital qoyuluşlarına uyğun olaraq mənfəət vergisinə güzəştlərin verilməsi; Turizmin inkişafı üçün vergi təşviqlərinin verilməsi və s. göstərmək olar [4].

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikası öz ərazi bütövlüyünü bərpa edərək böyük tarixi qələbəyə nail olmuşdur. Bu qələbədən sonra hökumətin əsas prioriteti azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması, bərpa və inkişafı üçün kapital axınları tapmaqdır. Kapital axınları tapmaq üçün isə həm yerli, həm də xarici investorların diqqətini çəkməkdir. Əhalinin bərpa olunmuş ərazilərə qayıtması regionun iqtisadi inkişafının əsas mərhələsi olacaqdır. Bu ərazilərdə ilk növbədə əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək və xidmət sahələrinin keyfiyyətini artırmaq lazımdır. Regionda nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin yaradılması nəinki regionun, ümumi olaraq ölkəmizin inkişafını sürətləndirəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı.
2. M.A. Məmmədov, F.Ə. Məmmədova , T.B.Həsənova -Milli prioritetlər işğaldan azad edilmiş iqtisadi regionun perspektiv inkişafının əsasıdır
- 3.<https://www.baki-xeber.com/siyaset/116274.html>
4. <https://president.az/az/articles/view/50474>

T.B.Hasanova

*doctoral student, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0001-8382-3675*

Prospects for the development of the economic infrastructure reconstruction of the territories released from the occupation

Abstract

In the article, the role of investments in the restoration and development priorities of territories freed from occupation, the investment strategy and activity of the region, the analysis of the structure of investments that directly affect the economic growth of the region, and the approval of "Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development" by the President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev's Order dated February 2, 2021 was used.

Keywords: *investment, economy, national priority, recovery, infrastructure, Karabakh, concept, state program, region.*

S.I.Alizada

PhD, Azerbaijan University of Architecture and Construction

shehla0619@mail.ru

ORCID 0000-0001-8079-3255

A.Ilkin

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

legendci19@gmail.com

LEASING STRATEGIES IN THE MANAGEMENT OF RECONSTRUCTION PROJECTS IN THE KARABAKH REGION

Abstract

The article focuses on leasing management in project management, discussing strategies for success and providing a case study from the rebuilding efforts in Karabakh region by Azerbaijan. The article begins with an introduction to leasing in project management, including its definition, types, benefits, challenges, and risks. It then delves into various leasing management strategies, such as lease vs. buy decisions, lease agreement negotiation, lease asset management, financial implications of leasing, risk management, and sustainability considerations.

The article also presents a case study on leasing management in Karabakh region rebuilding efforts, providing an overview of the conflict and reconstruction efforts in the region. It discusses the role of leasing in the rebuilding process, the challenges and opportunities associated with leasing in post-conflict scenarios, and the lessons learned and best practices in leasing management in Karabakh region rebuilding.

Overall, the article highlights the importance of effective leasing management in project management, including its benefits and challenges, and provides a real-world case study to illustrate its application in the context of post-conflict reconstruction in Karabakh region by Azerbaijan.

Keywords: *leasing management, project management, Karabakh region, rebuilding efforts, risk management, leasing strategies, real estate leasing, leasing infrastructure.*

The rebuilding efforts in Karabakh region, following the recent conflict between Armenia and Azerbaijan, pose significant challenges and opportunities for the region. One crucial aspect of project management in the rebuilding process is the efficient management of leased assets, such as equipment, machinery, and vehicles. Leasing management in project management involves making informed decisions about leasing options, negotiating lease agreements, and effectively managing leased assets throughout the project lifecycle. In this article, we will explore the strategic approach of leasing management in project management and how it can be applied in the context of Karabakh region's rebuilding efforts by Azerbaijan.

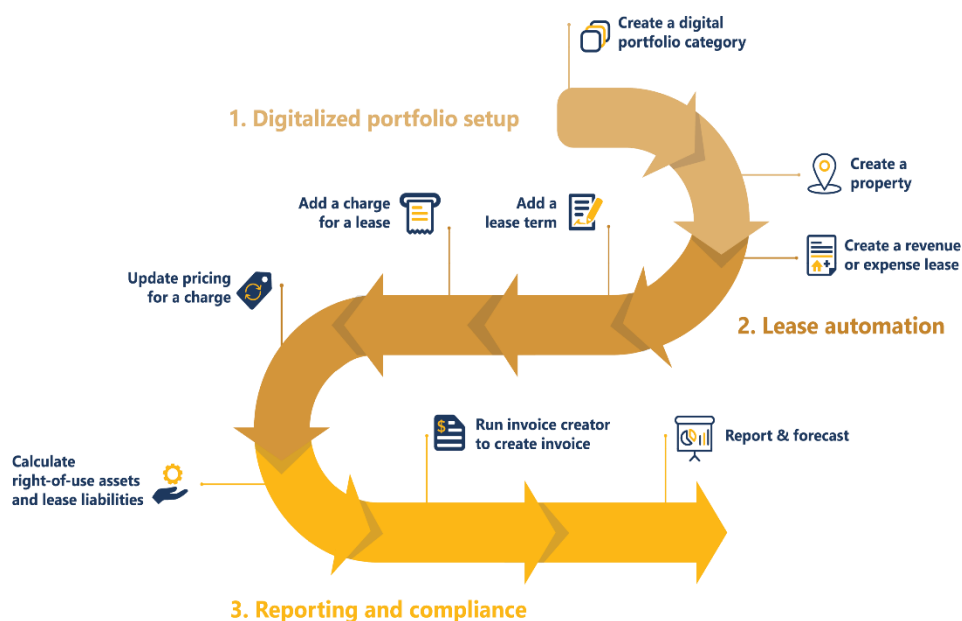
Leasing is a common practice in project management, offering several advantages, including flexibility, cost-effectiveness, and reduced capital outlay. Efficient leasing management can contribute to the successful execution of projects, optimizing resources and enhancing project performance. Figure 1. shows the process of leasing management during project management. Here are some key aspects of leasing management in project management:

Here are some key aspects of leasing management in project management:

Lease vs. Buy Decisions: In project management, the decision to lease or buy assets is crucial. Factors such as project duration, budget, operational requirements, and cash flow considerations should be carefully evaluated to determine the most suitable option. In the case of Karabakh region's rebuilding

efforts, Azerbaijan may consider leasing assets for a specific period rather than purchasing them outright to manage costs and optimize resources.

The complete lease management process

Picture 1. Leasing Management in Project Management

Lease Agreement Negotiation: Lease agreement negotiation is the process of discussing and agreeing upon the terms of a lease between a lessor and a lessee. Negotiation is important for both parties to ensure that the lease terms are fair and reasonable, and that both parties are satisfied with the agreement.

Here are some key considerations in lease agreement negotiation:

Lease term: The lease term refers to the length of time that the lessee will lease the asset from the lessor. Negotiating the lease term is important to ensure that both parties are comfortable with the length of the agreement.

Rent payments: Rent payments are the periodic payments made by the lessee to the lessor in exchange for use of the asset. Negotiating the rent payments is important to ensure that the payments are affordable for the lessee, while also providing adequate compensation for the lessor.

Maintenance responsibilities: The lessor and lessee may negotiate who is responsible for maintenance of the asset during the lease term. This can include routine maintenance as well as repairs.

Renewal options: The lease agreement may include an option for the lessee to renew the lease at the end of the initial term. Negotiating the renewal options is important to ensure that both parties are clear on the terms of the renewal, and that the renewal terms are fair.

Early termination: The lease agreement may include provisions for early termination, either by the lessee or the lessor. Negotiating the terms of early termination is important to ensure that both parties are clear on the circumstances under which the lease can be terminated, and any associated fees or penalties.

Lease agreement negotiation requires effective communication, clear expectations, and a willingness to compromise. It's important for both parties to approach the negotiation process in good faith, with the goal of reaching a mutually beneficial agreement. Negotiating favorable lease agreements is essential in project management. Lease terms, including lease duration, payment terms, maintenance responsibilities, and termination clauses, should be carefully negotiated to protect the project's interests. In the context of Karabakh region's rebuilding efforts, Azerbaijan may need to engage in negotiations

with leasing companies or suppliers to secure favorable lease agreements for assets needed in the reconstruction process.

Lease Asset Management: Managing leased assets throughout the project lifecycle is critical for project success. Asset tracking, maintenance, and replacement strategies should be in place to ensure optimal asset utilization and performance. In the case of Karabakh region's rebuilding efforts, Azerbaijan may need to implement effective asset management practices to ensure that leased assets are properly maintained, replaced when necessary, and returned to lessors at the end of the lease period in good condition.

Financial Implications of Leasing: The financial implications of leasing can be significant, both for the lessee (the party that leases the asset) and the lessor (the party that owns the asset and leases it to the lessee). Here are some key points to consider:

Cash flow: Leasing can improve cash flow for the lessee by allowing for smaller, more predictable payments over time, rather than large upfront capital expenditures. This can be particularly helpful for businesses with limited cash reserves.

Tax benefits: Depending on the specific terms of the lease agreement and the tax laws in a given jurisdiction, leasing may provide tax benefits for the lessee. For example, some lease payments may be tax-deductible as a business expense.

Residual value: The residual value of the asset (i.e., its value at the end of the lease term) can have significant financial implications for both the lessee and the lessor. If the residual value is set too high, the lessee may end up paying more than the asset is worth, while the lessor may struggle to find a buyer willing to pay the agreed-upon amount. On the other hand, if the residual value is set too low, the lessor may end up losing money on the lease.

Interest rates: The interest rate charged on a lease can significantly impact the total cost of the lease for the lessee. Generally speaking, the higher the interest rate, the more expensive the lease will be over time.

Creditworthiness: Depending on the terms of the lease agreement, the lessee's creditworthiness may play a significant role in determining whether the lessor is willing to enter into a lease agreement, as well as the specific terms of the agreement. For example, a lessee with poor credit may be required to provide a larger security deposit or pay a higher interest rate.

These are just a few of the many financial implications of leasing. It's important for both lessees and lessors to carefully consider all of the financial implications of a lease agreement before entering into it.

The financial implications of leasing in project management should be carefully considered. Lease payments, accounting treatment, tax implications, and financial reporting considerations should be taken into account to ensure accurate financial management. In the case of Karabakh region's rebuilding efforts, Azerbaijan may need to carefully manage the financial aspects of leasing, including budgeting, cost estimation, and cash flow management, to optimize the use of financial resources.

Risk Management in Leasing: Managing risks associated with leasing is crucial in project management. Risks related to asset quality, lease termination, legal and contractual issues, and market fluctuations should be carefully assessed and mitigated to protect the project's interests. In the context of Karabakh region's rebuilding efforts, Azerbaijan may need to implement effective risk management strategies to identify, assess, and mitigate potential risks associated with leasing assets for the reconstruction process.

Implications for Karabakh region's Rebuilding Efforts by Azerbaijan: The strategic approach of leasing management in project management can have several implications for Karabakh region's rebuilding efforts by Azerbaijan. By adopting efficient leasing management practices, Azerbaijan can optimize resources, manage costs, and enhance project performance in the reconstruction process.

Conclusion: Leasing management is a critical aspect of project management that involves making informed decisions about leasing options, negotiating favorable lease agreements, and effectively

managing leased assets throughout the project lifecycle. It offers numerous benefits such as cost savings, flexibility, and risk mitigation, but also presents challenges and risks that need to be carefully managed. The case study from the rebuilding efforts in Karabakh region by Azerbaijan highlights the relevance of leasing management in post-conflict reconstruction and the importance of incorporating best practices and lessons learned in such complex and dynamic environments.

As the field of project management continues to evolve, leasing management will likely remain a key area of interest, with potential for further research and exploration. By adopting effective leasing management strategies and practices, project managers can optimize the use of leased assets, enhance project performance, and contribute to the successful completion of projects in diverse contexts, including post-conflict situations such as Karabakh region rebuilding efforts.

References:

1. "The Handbook of Equipment Leasing: A Deal Maker's Guide" by Richard M. Contino - 2016.
2. "Leasing for Dummies" by Jerry A. Brown and George A. Parker - 2019.
3. "Mastering Leases: Applying Reasonable Care Standards" by Elaine M. Dezenski - 2018.
4. "The Complete Guide to Leasing" by Richard M. Contino - 2006.
5. "Lease or Buy: Principles for Sound Decision Making" by John C. Groth, 2014.
6. "Leasing: The Creative Financing Alternative" by Patrick S. Cooke - 1998.
7. <https://www.bakupost.az/az/qarabagda-quruculuq-isleri-hansi-layihler-basa-catib-daha-neler-planlasdirilir-arasdirma> - 2021
8. <https://muallim.edu.az/news.php?id=17119> - 2021

Ş.İ.Əlizadə

i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0001-8079-3255

A.İlkin

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Qarabağ regionunda yenidənqurma layihələrinin idarə edilməsində lizinq strategiyaları

Xülasə

Məqalədə layihələrin idarəedilməsi zamanı lizinqin idarəolunması prosesi təmsalında Azərbaycanda Qarabağ regionunun yenidən bərpası zamanı nəəliyyətlərin əldə olunması üçün seçilən strategiyalar araşdırılmışdır. Məqalədə lizinqin layihə idarəçiliyindəki rolu, növləri, üstünlükləri, riskləri və əhəmiyyətindən bəhs edilir. Daha sonra o, icarə və ya satınalma qərarları, icarə danışıqları, icarə aktivlərinin idarə edilməsi, icarələrin maliyyə nəticələri, risklərin idarə edilməsi və davamlılıq mülahizələri kimi müxtəlif icarə idarəetmə strategiyalarını araşdırılır.

Məqalədə, həmçinin Qarabağ regionunda yenidənqurma işləri haqqında ümumi məlumat verilmiş, yenidənqurma prosesi zamanı lizinqin idarə edilməsinə dair nümunələr təqdim edilmişdir. Burada lizinqin bərpa prosesində rolu, münaqişədən sonrakı dövrdə lizinqlə bağlı çətinliklər və imkanlar, Qarabağ regionunun bərpası prosesində lizinqin idarə edilməsində əldə edilmiş təcrübə müzakirə olunur.

Eyni zamanda lizinq və satınalma arasındakı seçim, lizinq müqavilələri, leasing aktivlərinin idarəedilməsi, lizinqin maliyyə təsirləri, risk idarəetməsi və islahatların davam etdirilməsinin önəmi də ətraflı şəkildə müzakirə edilir. Məqalədə lizinqin layihə idarəçiliyinə tətbiqinin önəmini vurğulanaraq, lizinq strategiyaları və layihə maliyyələşdirilməsi ilə əlaqəli məqamların yaratdığı nəticələr dəyərləndirilmişdir.

Ümumilikdə məqalədə layihənin idarə edilməsində effektiv lizinq idarəçiliyinin əhəmiyyəti, o cümlədən onun faydaları və çətinlikləri vurğulanır və Azərbaycanın Qarabağ regionunda münaqişədən sonrakı rekonstruksiya kontekstində onun tətbiqini göstərmək üçün real həyat nümunəsi təqdim olunur.

Açar sözlər: lizinq menecmenti, layihənin idarə edilməsi, Qarabağ regionu, yenidənqurma, risklərin idarə edilməsi, lizinq strategiyaları, daşınmaz əmlakın lizinqi, lizinq infrastruktur.

M.L.Əliyeva

b.m., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ORCID 0000-0002-3608-4352

metanet.eliyeva.0067@mail.ru

Z.M.Seyidova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ORCID 0000-0003-3462-4508

seyidova.zehraxanim.777@mail.ru

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN ƏLVERİŞLİ İNVESTİSİYA MÜHİTİNİN YARADILMASI

Xülasə

Məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasından bəhs edilmişdir.

Məlumdur ki, investisiya qoyuluşu iqtisadi inkişafa təsir edən ən mühüm amil hesab olunur. Ona görə ki, onun sayəsində mövcud resurs ehtiyatlarındantam və səmərəli şəkildə istifadə etmək mümkündür.

Məqalədə, həmçinin sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün dövlət dəstəyi mexanizminin komponentləri, güzəştli vergi və gömrük ödəhişləri sisteminin tətbiqi xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: sahibkarlıq fəaliyyəti, investisiya qoyuluşu, işğaldan azad edilmiş ərazilər, dövlət dəstəyi mexanizmi, infrastruktur, güzəştli vergi, investisiya layihələri.

Hal-hazırda dövlətin əsas strateji hədəflərindən biri azad edilmiş əraziləri sosial iqtisadi cəhətdən inkişaf etdirilməsidir. Son iki ildə uzun illər işğala məruz qalmış və demək olar ki, tamamilə dağıdılmış ərazilərdə kəndlərimizi, qəsəbələrimizi, şəhərlərimizin yenidən həyata qaytarılması üçün güclü tikinti quruculuq və bərpa işləri həyata keçirilir.

Təbii olaraq dövlətin bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlərlə yanaşı, sahibkarların dəstəyi də olduqca vacibdir. Bu zaman sahibkarların üzərinə düşən ən vacib vəzifə dövlət tərəfindən yaradılmış əlverişli mühitdən istifadə edərək yeni iş yerlərinin açılması, müəssisələrin qurulması və digər xidmət sahələrinin yaradılmasıdır. Eyni zamanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərmək isdəyən sahibkarlara əlverişli investisiya mühiti yaradılmaqla bir sıra güzəştlər tətbiq edilmişdir. Ona görə də işğaldan azad edilmiş regionların sosial iqtisadi inkişafına təsir etmək istəyində olan sahibkarların sayı kifayət qədərdir. İqtisadi inkişafa təsir edən amillərdən ən vaciblərindən biri də investisiya qoyuluşudur. İnvestisiya qoyuluşları istər ölkənin, istərsə də ayrı-ayrı regionların dinamik inkişafının zəruri şərtidir. Ona görə ki, yalnız investisiya qoyuluşları sayəsində mövcud resurs ehtiyatlarını tam və səmərəli şəkildə

təsərrüfat dövryyəsinə cəlb etmək mümkündür.. Belə ki, cəmiyyət üzvlərinin artmaqda olan sosial-iqtisadi tələbatının ödənilməsi, mövcud istehsal potensialından tam və səmərəli istifadə edilməsi baxımdan cəmiyyətin həyatında investisiya qoyuluşunun rolu və əhəmiyyəti olduqca yüksəkdir. İnvestisiya qoyuluşlarının artırılması, cəlb edilmiş investisiyaların regionlar və ayrı-ayrı iqtisadi sahələr üzrə proporsional bölüşdürülməsi, onların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, iqtisadiyyat sahələrinin inkişafında lazımi proporsiyaların təmin edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada bir tərəfdən xarici və daxili mənbələrdən investisiyaların cəlb edilməsi əsasında daxili tələbatın ödənilməsi, ölkənin ixrac potensialının artırılması, digər tərəfdən xarici-iqtisadi əlaqələrin getdikcə daha da genişləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Məlumdur ki, işğaldan azad edilmiş ərazilər üçün nəzərdə tutulan investisiyaları yalnız dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirmək qeyri mümkündür. Ona görə də işğaldan azad edilmiş ərazilərə investorların cəlb edilməsi üçün müxtəlif güzəştlər tətbiq olunmalıdır. Təsədüfi deyildir ki, 1 yanvar 2023-cü il tarixinə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə biznes qurmaq isdəyən sahibkarların sayı 1339-a çatmışdır. Onlardan 873-ü yerli, 466-sı isə 37 xarici ölkənin investorlarıdır. Xarici investorlar içərisində Türkiyə, Qazaxıstan, Macarıstan və Rusiyadan olan investorlar üstünlük təşkil edir. İnvestisiya layihələrinin 90 %-i yerli, 10 %-i isə xarici sahibkarların investisiya layihələridir. Bu layihələr demək olar ki, əksər infrastruktur sahələrinə aiddir. Belə ki, bu layihələrin 36 %-i ticarət və xidmət sahəsinin, 27 %-i sənayenin, 26 %-i kənd təsərrüfatının və digər 11 %-i isə tikinti, turizm, səhiyyə, təhsil və mədəniyyət sahələrini əhatə edir.

Məlum olduğu kimi uzun bir tarixə malik sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasından, liberal iqtisadiyyatdan bilavasitə asılıdır. Yeni iqtisadi şəraitdə ölkədə dövlət tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətinə daim diqqət və qayğı göstərilir. İqtisadi fəaliyyətin uğurla inkişaf etməsində ağırlıq mərkəzi dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətinə hərtərəfli dəstək verməsi üzərinə düşür.

Dövlət dəstəyi mexanizmini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Birbaşa dövlət investisiyaları, kreditlər, subsidiyalar;
2. Yerli istehsalçıların maraqlarının qorunması;
3. Özxərcini çıxarma və özünü maliyyələşdirmənin stimullaşdırılması;
4. Qiymət və vergi siyasəti;
5. Xarici investorların cəlb edilməsinin sadələşdirilməsi.

Bütün bu qeyd olunanlar öz real təsdiqini ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin təsdiq etdiyi Vergi Məcəlləsinə olunan əlavə və dəyişikliklərdə tapmışdır. Onlara əsasən işğaldan azad edilmiş ərazilərin rezidentlərinin satışdan kənar gəlirləri 2024-cü ildən vergidən azad edilir. Bundan başqa 2023-cü ilin yanvarın 1-dən başlayaraq 10 il müddətində bu ərazilərin rezidentləri mənfəət, əmlak, torpaq və sadələşdirilmiş vergidən azad edilmişlər. Sahibkarların inkişafına təkan verən bu tədbirlər dövlətin genişmiqyaslı dəstəyinin göstəricisi hesab oluna bilər. Dünya Bankının prezidenti Devid Malpassın fikrinə görə yaxın dövrlərdə global iqtisadiyyatın güclü bərpasını gözləmək çətindir. Bu kontekstdə xərclərin azaldılması və prioritetlərin düzgün təyin edilməsi bir çox dövlətlər üçün sağlam iqtisadi siyasətin qurulmasını obyektiv zərurətə çevirir. Lakin bütün bu deyilənlərlə bağlı Dünya Bankının 2023-cü il üçün “Qlobal İqtisadi Perspektivlər” hesabatında bildirilir ki, Azərbaycan üzrə verilən proqnozlarda real ÜDM-in artım tempi müsbət olaraq qalacaqdır. Belə ki, 2023-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatında artım dünya ilə müqayisədə 1,1 %, Avropa və Mərkəzi Asiya regionu ilə müqayisədə isə 2,7 % daha yüksək olması proqnozlaşdırılır. (2,səh.13) İnvestisiyanın həcmi, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə reintegrasiya prosesinin sürətləndirilməsi, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini şərtləndirən əsas amillər ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasıdır.

Ölkəmiz iqtisadi və siyasi cəhətdən müstəqillik qazandıqdan sonra iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında bir sıra problemlərlə qarşılanmışdır. Belə ki, ərazilərimizin 20%-i 30 ilə yaxın dövr ərzində işğal altında olmuş, 1mln. nəfər əhali öz doğma yurd yerlərindən didərgin salınmışdır. Zəfərlə yekunlaşan 44 günlük Böyük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan dövləti öz milli iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək və bununla əlaqədar olaraq bir sıra mühüm layihələr, proqramlar həyata keçirmək

niyyətindədir. Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərimiz ölkə iqtisadiyyatında önəmli paya malikdir. Həmin ərazilərin azad edilməsinin ölkədə iqtisadi inkişafa, məşğulluğun təmin edilməsinə, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, turizmin inkişaf etdirilməsinə müsbət təzahürləri heç kimdə şübhə doğurmur. Bu məqsədlə 2021-ci ildən başlayaraq azad olunmuş ərazilərimizin bərpası üçün hər il 2.2-2.5 mlrd. man. vəsaitin ayrılacağı nəzərdə tutulur.

Beləliklə, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli investisiya mühitinin yaranmasına təsir edən ən mühüm amillərdən biri güzəştli vergi və gömrük ödənişləri sisteminin tətbiqidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və inkişafı müəyyən investisiya qoyuluşu tələb edir. İnvestisiya qoyuluşu sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilinin zəruri şərtlərindən biridir. Sahibkarlığın inkişafı həm investisiyaların cəlb edilməsi, həm də vəsaitləridən səmərəli istifadə olunmasını tələb edir;

2. Sahibkarlığın dinamik inkişafı bu sahəyə lazımı investisiyaları cəlb etməklə müvafiq infrastruktur təminatı sayəsində sahibkarlığın inkişafına nail olumaqdır;

3. İnvestisiya cəlb edilməsinin yüksəldilməsi üçün investisiya fəallığının artırılması zəruridir. Sahibkarlığın investisiya cəlb edilməsinin yüksəldilməsinin ən səmərəli yollarından biri də işğaldan azad olunmuş ərazilərdə əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasıdır;

4. Prioritet kəsb edən sahələrin üzə çıxarılması, bu istiqamətdə sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsi və investisiyaların da, məhz üstün sahələrə doğru yönəldilməsi məqsədəuyğun olardı;

5. Perspektivli hesab olunan ayrı-ayrı sahələrə xarici investisiyaların cəlb edilməsini, uzunmüddətli vəsait qoyuluşunu nəzərə alaraq, yerli və xarici iş adamlarının müvafiq şəkildə maarifləndirilməsi səmərəli ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı Bakı-2019-cu il.
2. Bakı xəbər qəzeti, 24.01.2023. N12(4855).
3. www.economy.gov.az
4. www.stat.gov.az

M.L.Aliyeva

*senior lecturer; Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-3608-4352*

Z.M.Seyidova

*Azerbaijan State Pedagogical University
ORCID 0000-0003-3462-4508*

Creating a favorable investment environment for the development of entrepreneurial activity in the territories freed from occupation

Abstract

The article talks about the creation of a favorable investment environment for the development of entrepreneurial activity in the liberated territories under occupation.

It is known that investment is considered to be the most important factor affecting economic development, because thanks to it, it is possible to fully and efficiently use available resources.

In the article, the components of the state support mechanism for the development of entrepreneurial activity, the features of the application of the system of concessional tax and customs payers are reflected.

Keywords: *entrepreneurial activity, investment, liberated territories, state support mechanism, infrastructure, preferential tax, investment projects.*

LİZİNQ PROSESİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Xülasə

Lizinq prosesinin səmərəliliyi altında investisiya resurslarının kəmiyyət və keyfiyyətini nəzərə alaraq məqsədə uyğun nəticənin təmin edilməsi reallığı başa düşülür. Məqalə lizinq prosesinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi probleminə həsr edilmişdir və lizinqin səmərəliliyinə təsir edən amillər araşdırılır. Məqalədə lizinqalan və lizinq şirkəti üçün lizinq prosesinin həyata keçirilməsi zamanı diqqət yetirilməli daxili şərtlərə baxılmış, lizinq sistemləri subyektlərinin qarşılıqlı əlaqə amilləri və makroiqtisadi səviyyənin xarici amilləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *lizinq, lizinqalan, lizinq şirkəti, lizinq prosesi, lizinq sistemi, lizinqin səmərəliliyi.*

Mövcud bazar münasibətləri şəraitində investisiya qərarlarının maliyyə-iqtisadi cəhətdən əsaslandırma problemi xüsusi aktualıq kəsb edir. İdarəetmə subyektləri bir-birindən fəaliyyət məqsədlərinin fərqliliyi ilə seçilir. Belə ki, dövlət idarəetmə orqanlarının məqsədi sosial-iqtisadi və siyasi prosesləri yürüdülmən dövlət siyasəti çərçivəsində, global inkişaf hədəflərinə uyğun olaraq tənzimləməkdən ibarətdir. Kommersiya təşkilatları isə öz fəaliyyətlərini mənfəətin maksimallaşdırılması, əmək məhsuldarlığının artırılması və s. məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirirlər.

Lizinq prosesinin subyektlərinin məqsədləri isə fərqli ola bilər və onun iştirakçılarından birinin gəlirləri digərinin xərclərinə çevrilə bilər.

Lizinq əməliyyatı üzrə müvafiq qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi məqsədilə lizinq prosesinin həyata keçirilməsinin hansı şərtlərinin təkmilləşdirilməsinə və onun axının hansı mərhələlərinin optimallaşdırılmasına ehtiyac olduğunu müəyyən etmək, lizinq prosesinin və lizinq sisteminin effektivliyini bütövlükdə qiymətləndirmək üçün keyfiyyətə yeni yanaşma tələb olunur.

Lizinq prosesinin və lizinq sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi yığılmış elmi və metodiki təcrübəyə əsaslanaraq lizinq prosesinin effektivliyinin kəmiyyət göstəricilərini müqayisə etməklə aparılmalıdır. Lizinq sisteminin subyektlərinin müasir qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi lizinqin səmərəlilik və nəticəyə əsaslanma prinsiplərinə uyğun olaraq qurulmalıdır.

Lizinq prosesinin müsbət nəticələnməsinə məqsəd və strategiyaların həyata keçirilməsi səviyyələri şəklində, lizinq sisteminin bütün subyektlərinin müəyyən keyfiyyət, kəmiyyət nəticələrinə və iqtisadi göstəricilərə nail olması kimi baxılması tövsiyə olunur. Nəticəyə əsaslanma prinsipinə inteqral kateqoriya kimi baxılmalıdır və o mümkünlük, məhsuldarlıq və innovativlik göstəricilərindən ibarətdir.

Mümkünlülük dedikdə, lizinq sisteminin bütün subyektlərinin müəyyən edilmiş öz məqsədlərinə çatmaq dərəcəsi başa düşülür. Eyni zamanda, lizinq əməliyyatının planlaşdırılması funksiyası reallığa uyğun olaraq həyata keçirilməlidir.

İnvestisiyaladırmanın həyata keçirilməsindən əvvəlki mərhələdə hər bir konkret lizinq əməliyyatının məqsəd və vəzifələri formalaşdırılır, ona görə də mümkünlük dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün qoyulmuş məqsədləri və əldə edilmiş nəticələri müqayisə etmək lazımdır.

Məhsuldarlıq altında lizinq əməliyyatının vaxt baxımından həyata keçirilmə sürəti başa düşülür. Lizinq mexanizmi özü-özündə outsourcing prinsipinin tətbiqi səbəbindən daha yüksək təşkilati səmərəliliyə malikdir (biznes proseslərin bir hissəsinin ixtisaslaşdırılmış təşkilatlara ötürülməsi hesabına).

Lizinq şirkətlərinin lizinq əməliyyatları predmetinin istehsalçıları ilə yaxşı koordinasiya edilmiş iş mexanizminin fəaliyyəti, kredit təşkilatları ilə birgə fəaliyyət üzrə toplanmış təcrübə və səmərəli loqistika lizinq əməliyyatının həyata keçirilməsini sürətləndirə bilən amillərdir. Məhz maliyyələşdirmənin alternativ sxemləri ilə müqayisədə lizinq prosesinin həyata keçirilməsinin yüksək sürəti lizinqin iqtisadi səmərəliliyinin əsasını təşkil edir.

İnnovativlik dedikdə, maliyyələşdirmənin lizinq formasının köməkliyi ilə yeni texnologiyaların və sənaye istehsalının tətbiqi başa düşülür. Rəqabətqabiliyyətli idxalı əvəz edən istehsalın yaradılması, lizinq predmetinin istehsalçıları tərəfindən innovasiyalara əlavə tələbatı formalaşdıran qabaqcıl innovativ texnoloji həllərin tətbiqini nəzərdə tutur.

Lizinq prosesinin idarə olunmasının səmərəliliyinə lizinq sistemində həyata keçirilən bütün idarəetmə fəaliyyətlərinin lizinq əməliyyatının yekun nəticələrinə olan töhfəsini əks etdirən iqtisadi kateqoriya kimi baxılmalıdır. Burada idarəetmənin funksional məqsədi lizinq sistemi subyektlərinin lizinq əlaqələrinin reallaşdırılmasının səmərəliliyini təmin etməkdir.

Ona görə də lizinq prosesinin səmərəliliyi lizinq sisteminin təşkilatı idarəetmə sisteminin effektivliyi dərəcəsi ilə müəyyən edilməlidir. Ümumiyyətlə, lizinq prosesinin səmərəliliyinin idarə olunması konkret idarəedici sistemin səmərəliliyini nisbi xarakterizə edir, yəni xarici mühit amillərinin və lizinqalıcısının maliyyə menecmenti alətlərinin lizinq prosesi axının səmərəliliyinə təsir mexanizmidir.

O, həm idarəetmə obyektinin – lizinq prosesinin, həm də faktiki idarəetmə fəaliyyətinin – idarəetmə subyektinin müxtəlif göstəricilərində əks oluna bilər. Bu göstəricilər kəmiyyət və keyfiyyət üzrə təsnif edilir.

Bildiyimiz kimi, lizinqin səmərəliliyi lizinq sisteminin ayrı-ayrı subyektı üçün lizinq əməliyyatının xalis məsrəfləri və ya xalis gəlirinin sadə müqayisəsindən kənara çıxan daha geniş anlayışdır və lizinq prosesinin həyata keçirilməsinə təsir edən bir çox amilləri özündə cəmləşdirir.

Lizinq prosesinin səmərəliliyinə müxtəlif amillər təsir edir:

- lizinqalan və lizinq şirkəti üçün lizinq prosesinin həyata keçirilməsi zamanı daxili şərtlər;
- lizinq sistemləri subyektlərinin qarşılıqlı əlaqə amilləri;
- makroiqtisadi səviyyənin xarici amilləri.

Lizinqalan və lizinq şirkəti üçün lizinq prosesinin reallaşdırılması zamanı tələb olunan daxili şərtlərə daxildir:

1. Əlavə dəyər vergisinə cəlb olunan məhsulların satışından əldə edilən gəlirlərin səviyyəsi. Lizinq şirkətindən dövrü ödənişlər üzrə alınan ƏDV-nin məbləği müştərilərə göndərilən məhsullar üzrə hesablanmış ƏDV-dən artıq olmadıqda, lizinq alan ƏDV-yə qənaət etmək imkanını itirir ki, bu da lizinq alan üçün lizinqin effektivliyini azaldır. İri sənaye holdinqləri vergi planlaşdırması çərçivəsində outsorsing sxemləri formalaşdırır ki, bunun nəticəsində bəzi şirkətlərdə satışlar, digərlərində - əsas istehsal fondları, üçüncüdə - holdinqin işçi heyəti cəmləşir.

2. Vergi qoruyucularının reallaşdırılması üçün lizinqalanla və lizinq şirkətinin ixtiyarında kifayət qədər mənfəətin olması. Potensial lizinq alanın maliyyə və iqtisadi vəziyyəti təkcə ödəmə qabiliyyətinə deyil, həm də lizinq maliyyələşdirmə sxeminin mümkün effektivliyinə təsir göstərir. Tələb olunan məbləğdə vergi tutulan gəlirin olmaması balans sahibinə sürətləndirilmiş amortizasiya normasından istifadə etməklə daha yüksək amortizasiyanın maya dəyərinə silinməsi imkanından istifadə etməyə imkan vermir və bu vergitutma bazasının azalmasına gətirib çıxarır.

Təsərrüfat fəaliyyətini minimal rentabelliklə həyata keçirən sənaye müəssisələri gəlir vergisi üzrə vergi qənaəti yaratmaq imkanından məhrumdurlar ki, bu da alternativ maliyyələşdirmə sxemlərinə nisbətən lizinqin effektivliyini şübhə altına alır.

3. Lizinq predmetinin qeydiyyat yeri. İcarəyə götürən və ya icarəyə verən (lizinq müqaviləsinin predmeti kimin balansında olmasından asılı olaraq) istifadə etdiyi lizinq yolu ilə alınmış aktivlər üçün sürətləndirilmiş amortizasiya əmsalı onların korporativ əmlak vergisi üzrə vergitutma bazası olan orta xronoloji qalıq dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Sürətlənmiş amortizasiya dərəcəsi nə qədər yüksək

olarsa, aktivin ilkin dəyəri istehsal xərclərinə nə qədər tez silinirsə, əmlak vergisi də bir o qədər aşağı olur. Sürətlənmiş amortizasiya əmsalının seçimi balans sahibinin rəhbərliyinin üzərinə düşür, lakin onun istifadəsi mühasibat işinin mürəkkəbliyinin artmasına və əlavə vergi uçotu registrlərinin aparılması zərurəti yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, lizinq şirkəti üçün əmlak vergisi yükünün azalması lizinq alan üçün icarə ödənişlərinin ekvivalent azalmasına səbəb olmur. Beləliklə, şirkətin cari xərclərinin azalması lizinq xidmətlərinin son istehlakçısı - lizinq alan üçün lizinqin effektivliyinə təsir göstərmir.

4. Lizinqalan tərəfindən seçilmiş vergi rejimi. Vergi ödəyicisinin sadələşdirilmiş vergitutma sistemini seçməsi onu təşkilatların əmlakı üzrə vergi və gəlir vergisi üzrə vergi güzəştlərindən istifadə etmək imkanından məhrum edir. Həmçinin, sadələşdirilmiş vergitutmada olan təşkilatlar lizinq şirkəti tərəfindən lizinq ödənişləri üzrə hesablanmış əlavə dəyər vergisini büdcədən ödəyə bilmirlər ki, bu da lizinq alan üçün lizinqin effektivliyini azaldır.

Lizinq sisteminin subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqə amillərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Lizinq şirkəti üçün kreditin dərəcəsi. Qeyd etmək lazımdır ki, borc götürülmüş resursların dəyəri lizinqin səmərəliliyinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Həqiqətən də kredit resurslarının yüksək qiyməti zamanı bank kreditlərinə alternativ olaraq texnoloji yenilənmə proqramlarının lizinq sxemi üzrə maliyyələşdirilməsinin cəlbədiciliyi artır [3]. Bununla belə, bütün lizinq şirkətlərinin həm də kommersiya banklarının kredit məhsulları hesabına maliyyələşdirilməsi faktorunu nəzərə almaq lazımdır ki, bu da son nəticədə artan lizinq ödənişlərinə təsir göstərir ki, bu da lizinq verənin kredit yükünə xidmət göstərilməsi xərclərini əhatə edir.

2. Lizinqin bahalaşma səviyyəsi (lizinq şirkətinin marjası). Lizinq mükafatının məbləği bir sıra amillərlə sıx funksional əlaqədədir: sənayedə rəqabətin səviyyəsi, lizinq şirkətinə dövlət dəstəyinin olub-olmaması, hər bir konkret lizinq əməliyyatının və onun predmetinin xarakteri və xüsusiyyətləri. Lizinq şirkətinin marja səviyyəsi birbaşa inflyasiyanın səviyyəsindən asılıdır.

3. Lizinq predmeti üzrə sığorta haqqının dəyəri. Ayrı-ayrı lizinq obyektləri icbari sığortaya cəlb edilir. Lizinq sistemində iştirak edən sığorta şirkətləri müqavilənin icrası zamanı lizinq verən tərəfindən qoyulmuş vəsaitin qaytarılmasının təminatçısı olurlar. Sığorta haqqının məbləği, onun ödənilməsi şərtləri, mümkün sığorta kompensasiyasının şərtləri, sığorta fransızasının şərtləri lizinq şirkətinin dəyişən xərclərinə daxil edilir və dövrü lizinq ödənişinin həcmi artırır ki, bu da son nəticədə lizinq maliyyələşdirmə sxeminin səmərəliliyinin azalmasına gətirib çıxarır.

4. Əməliyyat amilləri. Çatdırılma üçün nəqliyyat xərcləri və aktivin istismara hazır vəziyyətə gətirilməsi xərcləri, texniki xidmətin mürəkkəbliyi və xüsusi nümayəndələrin cəlb edilməsi zərurəti icarəçinin pul xərclərinə təsir göstərir ki, bu da lizinq maliyyələşdirmə sxeminin effektivliyinin mənzərəsini dəyişir. Lizinq müddətinin sonunda lizinq müqaviləsi predmetinin likvidliyini də eyni amillə əlaqələndirmək olar.

Lizinqin səmərəliliyinə təsir edən makroiqtisadi səviyyənin xarici amillərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Lizinq sisteminin subyektlərinin vergitutma səviyyəsi. Bu amil lizinq sisteminin subyektlərinə birmənalı təsir etmir. Lizinq sisteminin subyektlərinin eyni vergitutma səviyyəsi ilə maliyyə icarəsi əmlak vergisi, ƏDV və gəlir vergisi üçün “vergi qalxanı” hesabına daha cəlbədicili olur. Lizinq prosesinin müəyyən şərtləri altında xüsusi iqtisadi statusa malik ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin müəyyən təsərrüfat fəaliyyəti növləri ilə bağlı regional və yerli vergilər üzrə vergi güzəştlərinin olması lizinqin səmərəliliyini azalda bilər [1].

2. Ölkə iqtisadiyyatının hazırkı vəziyyəti. Sənaye istehsalının azalması investisiya tələbinin azalmasına gətirib çıxarır ki, bu da məhsuldar investisiya aləti kimi lizinq ehtiyacını azaldır. İnflyasiyanın artması lizinq prosesinin iqtisadi effektinin real dəyərinin azalmasına gətirib çıxarır ki, bu da sonuncunun uzun olmasıdır.

3. Mərkəzi Bankın yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsinin dəyəri. Ölkənin pul sistemini tənzimləyən əsas alət bütün investisiya fəaliyyətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

4. Lizinqə dövlət dəstəyinin səviyyəsi. Lizinq üçün dövlət dəstəyinin olub-olmaması bu maliyyələşdirmə sxeminin effektivliyinə ciddi təsir göstərir. Dövlət lizinq şirkətlərində lizinqin

bahalaşmasının tənzimlənməsi sürətli amortizasiya əmsalı tətbiq edilən amortizasiya qruplarının daraldılması və ya genişləndirilməsi, lizinq müqavilələrinin şərtləri və lizinq predmetinin müəyyən növləri ilə bağlı avans ödənişlərinin olması və ya olmaması lizinqin səmərəliliyinə və investisiya üçün cəlbediciliyinə alternativlərlə müqayəsədə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir [2].

Beləliklə, ümumi mənada lizinqin səmərəliliyi onun axını prosesini yaradan maliyyələşdirmə sxeminin lizinq sisteminin subyektlərinin məqsəd və maraqlarına uyğunluğunu əks etdirən kateqoriyadır. Lizinq sisteminin subyekti kimi lizinqalan üçün lizinqin səmərəliliyi lizinq prosesinin gedişində onun kapitallaşmasının artması ilə təmsil olunur. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, lizinq onun səmərəliliyinin bütün amillərini tam nəzərə almaq üçün alternativlərlə müqayisə tələb etməyən istehsal investisiyalarının maliyyələşdirilməsinin müstəqil sxemi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ачба Л.Б. Экономическое обоснование эффективности лизинговых операций. Вопросы экономики. 2014, № 4, с.16.
2. Горемыкин, В.А. Лизинг: Учебник. – М. Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2006. – 944 с.
3. Дмитриев А.А. Теоретические аспекты оценки эффективности лизинговых проектов. Электронный научный журнал «Известия». Baikal Research Journall. 2011, № 4.

N.A.Kazimov

Senior Lecturer, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Factors affecting the efficiency of the leasing process

Abstract

Under the efficiency of the leasing process is understood the reality of providing the result according to the purpose, taking into account the quantity and quality of investment resources. The article is devoted to the problem of determining the efficiency of the leasing process and examines the factors affecting the efficiency of leasing. In the article, the internal conditions that should be taken into account during the implementation of the leasing process for the lessee and the leasing company, the interaction factors of the leasing system subjects and the external factors of the macroeconomic level were analyzed.

Keywords: *leasing, leased, leasing company, leasing process, leasing system, efficiency of leasing.*

Ə.M.Əliyev
i.ü.f.d. , dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5134-188X
elesger-eliyev@list.ru
T.T.Kərimzadə
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

MALİYYƏ MARKETİNQİNİN MAHİYYƏTİ,FUNKSİYALARI VƏ PLANLAŞDIRILMASI

Xülasə

Məqalədə menecmentin bir funksiyası kimi marketingin məhiyyəti açıqlanmış və onun təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında rolu əsaslandırılmışdır. Bundan başqa maliyyə marketinginin funksiyaları və maliyyə bazarında marketing tədqiqatlarının aparılmasının zəruriliyi göstərilmişdir.

Məqalədə həmçinin maliyyə aktivlərinin məhiyyəti açıqlanmış,maliyyə bazarının segmentləşdirilməsinin zəruriliyi,maliyyə marketinginin planlaşdırılması obyektləri,maliyyə marketingi strategiyası və taktikası göstərilmişdir.

Açar sözlər: maliyyə marketingi, maliyyə bazarı, maliyyə aktivləri. investor-alıcı, investor-satıcı, maliyyə marketingi strategiyası, maliyyə marketinginin planlaşdırılması.

İqtisadi mənbələrdə marketingə menecmentin funksiyalarından biri kimi baxılır. Bundan başqa marketingə biznes fəlsəfəsi, satışın idarə olunması sistemi, tələb və təklifin tarazlaşdırılması, bazardakı qeyri-müəyyənliyin aradan götürülməsi, idarəetmə qərarlarının qəbul olunması strategiyası, bazara yönəldilmiş fəaliyyət və s. mənalarda yanaşılır.

Marketingin bu cür müxtəlif mənalarda işlədilməsi firmanın fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında onun yerinə yetirdiyi vəzifələrin müxtəlifliyi ilə əlaqədardır.

Onların ən mühümləri aşağıdakılardır:

- 1) Təsərrüfat subyekti tərəfindən nəzarət olunan bazar payının yüksəldilməsi;
- 2) İstehlakçıların məhsullara və xidmətlərə olan tələbatının proqnozlaşdırılması;
- 3) Yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalı və xidmətin göstərilməsi;
- 4) Təchizatların nəzərdə tutulmuş vaxtda təqdim olunmasının təminatı;
- 5) Rəqəbat şəraiti nəzərə alınmaqla qiymət səviyyəsinin müəyyən olunması;
- 6) İstehlakçılarda təsərrüfat subyektlərinin imicinin saxlanması.

Beləliklə, marketing yüksək mənfəət əldə etmək məqsədilə sosial etik normalar və standartlar nəzərə alınmaqla məhsulun yaradılması ideyasından başlayaraq onun bazara çıxarılması, satışı və bazardan sonrakı servis xidmətini əhatə edən istehsal satış prosesidir.

Maliyyə marketinginin fəaliyyət sferası maliyyə bazarı hesab olunur. Burada eyni bir subyekt eyni zamanda həm maliyyə aktivlərinin alıcısı ,həm də satıcısı kimi çıxış edə bilər. Belə ki, fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərini cəlb etməklə banklar maliyyə aktivlərinin alıcısı, pul qoyanlar isə onların satıcısına çevrilirlər. Bu vəsaitləri borc alanlara kredit kimi verərkən banklar kredit kapitalının satıcısı, borc götürənlər isə alıcısı rolunda çıxış edirlər. Ona görə də investorları şərti olaraq iki yerə bölmək olar: investor-satıcı, investor-alıcı.

Maliyyə marketingini maliyyə aktivlərinin reallaşdırılmasının idarə olunmasına sistemli yanaşma (investor-satıcı) və maliyyə aktivlərinin idarə olunmasına sistemli yanaşma kimi (investor-alıcı) təsvir etmək olar.

Maliyyə marketingi maliyyə menecmentinin funksiyası kimi aşağıdakıların həllilə məşğul olur:

- 1) Qiymətli kağızlar bazarında maliyyə aktivlərinin səmərəli reallaşdırılması;
- 2) Maliyyə bazarının öyrənilməsi;

3) Investor-alıcı və investor-satıcının aktiv fəaliyyət göstərməsi və s.(6.səh.483)

Maliyyə marketinqinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Maliyyə marketinqinin funksiyaları maliyyə aktivlərinin reallaşdırılması üzrə təsərrüfat subyektlərinin marketinq fəaliyyətinin məcmusudur.

Maliyyə marketinqinin əsas funksiyalarına informasiyaların toplanması, marketinq tədqiqatlarının aparılması, maliyyə aktivlərinin buraxılışı və reallaşdırılması üzrə fəaliyyətin planlaşdırılması, reklam işi, maliyyə aktivlərinin reallaşdırılması aiddir.

Marketinq tədqiqatları maliyyə aktivlərinin ayrı-ayrı növlərinin yaradılması ideyasından onun istehlakçıya çatdırılmasına qədər bütün marketinq prosesinin əhatə edir. Ona görə də maliyyə marketinqi sferası və firmanın bütün fəaliyyəti, yəni maliyyə aktivləri, investor-alıcılar, investor-satıcılar maliyyə bazarları, reallaşdırma məntəqəsi, reklam işi və s. marketinq tədqiqatlarını tələb edir. Marketinq tədqiqatları özündə aşağıdakı fəaliyyət növləri kompleksini əks etdirir.

- 1) Maliyyə bazarında investor-alıcı və investor-satıcı davranışının öyrənilməsi;
- 2) Maliyyə bazarı və onun sektorlarının imkanlarının təhlili;
- 3) Maliyyə aktivlərinin keyfiyyəti, cəlb ediciliyi və s. görə öyrənilməsi;
- 4) Maliyyə aktivlərinin reallaşdırılmasının təhlili;
- 5) Rəqiblərin təhlili;
- 6) Maliyyə bazarının məqsədyönlü seqmentlərinin seçilməsi.

Maliyyə marketinqi maliyyə bazarının seqmentləşdirilməsini, yəni maliyyə aktivlərinin bazarda əlverişli mövqeyə malik olmasını tələb edir.

Son nəticədə maliyyə marketinqinin bütün fəaliyyəti yeni maliyyə aktivləri və maliyyə bazarlarının yaradılması, habelə bazar payı göstəricisinin saxlanması və ya genişləndirilməsinə istiqamətlənmişdir.

Investor-satıcı fəaliyyətinin həcmi maliyyə aktivlərinin reallaşdırılmasından mədaxilin həcmi, rentabellik səviyyəsi, əsas kapitalla qoyulmuş investisiyalar üçün gəlir norması məhz bu fəaliyyətdən çox asılıdır.

Mövcud imkanlara istinadən gələcəyin tənzimlənməsi üsulu olan planlaşdırmanın məqsədi perspektiv dövrdə problemlərin həlli üçün əlverişli metod və üsulların axtarışdır.

İstənilən biznes-planın tərkib hissəsini marketinq-planı, başqa sözlə məhsulun satış-planı, maliyyə aktivləri üçün maliyyə marketinqi planı təşkil edir.

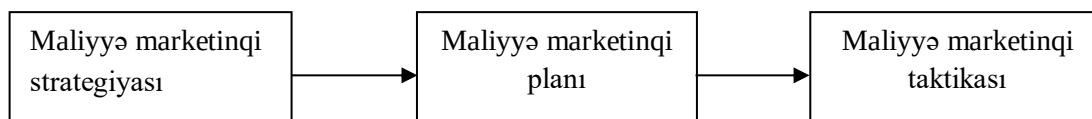
Maliyyə aktivləri dedikdə maliyyə bazarında komersiya sazişlərinin obyektı olan əmtəələr başa düşülür. Onlara pul vəsaitləri (manat, valyuta), qiymətli metallar, daşınmaz əmlak, qiymətli kağızların bütün növləri aiddir.

Maliyyə marketinqinin planlaşdırılması obyektinə aşağıdakılar aiddir:

1) Kütləvi xarakterə malik maliyyə aktivləri: onlar artıq alıcılara yaxşı məlumdur. Məs. ikinci qiymətli kağızlar bazarında reallaşdırılan qiymətli kağızlar, qiymətli metallar və s.

2) Maliyyə aktivlərinin yeni növləri. Bu aktivlər maliyyə bazarına ilk dəfə daxil olur, məs: ilkin qiymətli kağızlar bazarında reallaşdırılan qiymətli kağızlar. Maliyyə marketinqi planı öz məzmununa görə maliyyə aktivləri və maliyyə innovasiyalarının reallaşdırılması planından ibarətdir. Bu plan hansısa maliyyə aktivinin hansısa ərazidə hansısa müddətdə və hansı qiymətlə satılmasını şərtləndirir.

Maliyyə marketinqi planının tərtib edilməsi maliyyə marketinqi strategiyasının işlənilməsi ilə başlayır və maliyyə marketinq taktikasının işlənilməsi ilə yekunlaşır. Ona görə də maliyyə marketinq prosesini aşağıdakı sxemdəki kimi göstərmək olar: (6.səh.485)

Maliyyə marketinqi strategiyası maliyyə aktivlərinin buraxılışı üzrə təsərrüfat subyektlərinin imkanlarının təhlili prosesini özündə əks etdirir. Bu təhlilə aiddir:

- 1) Maliyyə aktivlərinin buraxılışının məqsədinin təyin edilməsi;
- 2) Maliyyə innovasiyaları və onların xüsusiyyətlərinin əsaslandırılması;

- 3) Maliyyə bazarlarının marketing tədqiqatlarının əsaslandırılması;
 - 4) Maliyyə aktivləri və maliyyə innovasiyalarının reallaşdırılması imkanlarının əsaslandırılması.
- Maliyyə marketingi strategiyasında aşağıdakı konsepsiyaları fərqləndirmək lazımdır:

- 1) Maliyyə bazarının segmentləşdirilməsi;
- 2) Məqsədli bazarların seçilməsi;
- 3) Bazarlara daxil olma metodlarının seçilməsi;
- 4) Bazarlara daxil olma müddətinin seçilməsi.

Təsərrüfat subyektləri marketing vasitələrinə təsir etmək iqtidarındadır. Belə ki, təsərrüfat subyektləri öz istiqrazlarının likvidliyi və qiymətinə təsir edə bilirlər.

Maliyyə marketingi taktikası maliyyə marketingi planının məqsədlərinə nail olmaq üçün konkret üsulları əks etdirir. Bu üsullara aşağıdakılar aiddir:

- 1) Qiymətli kağızlar bazarında maliyyə aktivlərinin hərəkət etdirilməsi;
- 2) Onların satışının təşkili və s.

NƏTİCƏ

1. Maliyyə marketinginin əsas funksiyalarına informasiyaların toplanması, marketing tədqiqatlarının aparılması, maliyyə aktivlərinin buraxılışı və reallaşdırılması üzrə fəaliyyətin planlaşdırılması, reklam işi, maliyyə aktivlərinin reallaşdırılması aiddir.

2. Maliyyə bazarının segmentləşdirilməsi, yəni maliyyə aktivlərinin bazarda əlverişli mövqeyə malik olmasında ağırlıq mərkəzi maliyyə marketinginin üzərinə düşür. Son nəticədə yeni maliyyə aktivləri və maliyyə bazarlarının yaradılması, habelə bazar payı göstəricisinin saxlanması və ya genişləndirilməsi bu fəaliyyətlə birbaşa əlaqədardır.

3. Investor-satıcı fəaliyyətinin səmərəliliyi, maliyyə aktivlərinin reallaşdırılmasından mədaxilin həcmi, rentabellik səviyyəsi, əsas kapitala qoyulmuş investisiyalar üçün gəlir normasının artırılmasında maliyyə marketinginin rolu çox böyükdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Bakı, 2004.
2. Məmmədov S.M. Rəqəmsal maliyyə, Bakı-Gəncə-2022.
3. Səfərov Q., Əliyev N., Cəlilova S. "Maliyyə menecmenti", Bakı-2012.
4. Балабанов И.Т. Основы финансового менеджмента, М, 2000.

A.M.Aliyev

*PhD., associate professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-5134-188X*

T.T.Kerimzade

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

The nature, functions and planning of financial marketing

Abstract

The article explains the importance of marketing as a management function and its role in improving the financial performance of economic entities. In addition, the functions of financial marketing and the necessity of conducting marketing research in the financial market are shown.

The article also explains the nature of financial assets, the necessity of financial market segmentation, financial marketing planning objects, financial marketing strategy and tactics.

Keywords: *financial marketing, financial market, financial assets. investor-buyer, investor-seller, financial marketing strategy, financial marketing planning.*

K.M.Məmmədova
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
ORCID 0000-0002-3100-6160
kama.1973@list.ru
G.V.Qafarlı
Magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
gqafar@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞU

Xülasə

Məqalədə işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialı, sənaye sahələri sektorlar üzrə araşdırılaraq, investisiyaların cəlb edilməsi təhlil edilmişdir. İnvestisiya şirkətlərinin Qarabağ iqtisadi rayonuna cəlb edilməsi ölkə səviyyəsində duran önəmli məsələlərdəndir. Bu məqsədlə dövlət tərəfindən investisiya şirkətlərinə edilən vergi güzəştləri, onların təhlükəsiz və səmərəli fəaliyyətlərinə verilən hüquqi zəmanət investisiya qoyuluşlarına öz müsbət təsirini göstərir.

Açar sözlər: *Qarabağ, investisiya, işğaldan azad olunmuş ərazilər, iqtisadi inkişaf, infrastruktur.*

30 ilə yaxın işğal altında qalan Qarabağ ərazisində iqtisadiyyata heç bir sərmayə qoyulmamış, əksinə, mövcud infrastruktur və təbii resurslar yalnız istismar edilmişdir. Xalqımızın 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığı böyük Zəfərdən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın yeni mərhələsi başlanmışdır. Bu qələbənin qazanılması həmçinin Azərbaycanın regionda və dünyada daha güclü bir ölkə kimi tanınmasına vəsilə olmuşdur.

Böyük iqtisadi potensiala malik olan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ölkənin təbii sərvətlərlə ən zəngin ərazilərindəndir. Bu ərazilər mineral sular, əlvan metallar, qızıl, filiz, civə, xromit, əhəng, mərmər və s. resurslarla zəngindir. Lakin işğal müddətində Ermənistan tərəfindən həyata keçirilən istismarçı siyasət nəticəsində Qarabağ ərazisində olan yeraltı və yerüstü sərvətlər talan edilmiş, tikinti, meşə sənayesi, kənd təsərrüfatı və digər sahələrdə “Azərbaycanın öz iqtisadi potensialının 16 faizini itirməsinə və ölkəyə 60 milyard ABŞ dollarından çox ziyan dəyməsinə səbəb olmuşdur” [1].

Qarabağ bölgəsi sovet dönəmində kənd təsərrüfatı, tikinti materialları, yüngül və yeyinti sənayesi kimi sahələrin güclü inkişafı ilə respublikanın iqtisadiyyatında mühüm rol oynamışdır. Bu ərazilərin iqtisadi potensialını nəzərə alaraq Qarabağın iqtisadiyyatının yenidən qurulması məsələsinin ölkə səviyyəsində nə dərəcədə əhəmiyyət daşıdığını görmək olar. Ölkənin ümumi iqtisadi fəaliyyətində yeni perspektivlər açan bu bölgə qeyri-neft sektorunun inkişafına, digər ərazilərdə olmayan, yalnız Qarabağa məxsus sənaye sahələrinin yaradılması və inkişafına təkan verəcəkdir.

İşğaldan azad olunan ərazilərdə görülməli işləri həyata keçirmək üçün ən vacib məsələlərdən biri, bəlkə də birincisi müxtəlif sahələrə investisiyaların qoyuluşudur. Bu mənada, vurğulamaq yerinə düşər ki, Azərbaycan investisiyaların qoyuluşu üzrə MDB ölkələri arasında liderdir. Azərbaycanda dinamik iqtisadi inkişaf, eyni zamanda “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Qanun ölkəyə investisiyaların cəlb olunmasını sürətləndirir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdəki yenidənqurma işləri investisiya qoyuluşu prosesini daha da güclənməsini şərtləndirir. Böyük potensiala malik olan bu regiona xarici və daxili investorların cəlb edilməsi hazırda qarşıda duran prioritet məsələlərdəndir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nda [2] investisiya proqramlarının tərtib edilməsi məsələsi xüsusi qeyd olunur.

Prezidenti İlham Əliyevin 4 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması işğaldan azad edilmiş ərazilərə xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsi, iqtisadiyyatın yenidən qurulması və inkişafı üçün olduqca mühüm amildir. İnvestisiyaların bu ərazilərə

yönəldilməsi zamanı həmin regionun təbii sərvətlərinin, iqliminin, geoloji mövqeyinin hər bir rayon üzrə tədqiq edilməsi və ümumi strukturun qurulması, bu prosesin sürətlənməsinə, eyni zamanda daxili və xarici investorların bu sahədə daha səmərəli fəaliyyətinə təkan vermiş olacaqdır.

Bu ərazilərdə prioritet sahələrə aqrar sektor, enerji istehsalı, mədən sənayesi, turizm sektoru, baramaçılıq, xalçaçılıq, logistika sektoru aid edilə bilər. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında adları sadalanan sahələr çox yüksək inkişaf perspektivinə malikdir. Məsələn, regionda aqrar sektorun inkişafı üçün torpaq və iqlim faktorları həm kənd təsərrüfatı, həm heyvandarlıq sahələri üçün geniş imkanlar vardır. Qarabağ ərazisindəki 7 rayonun əkinə yararlı torpaq sahələrinin ümumi həcmi 535 min hektardan artıqdır. İşğaldan əvvəlki dövrdə kənd təsərrüfatı məhsulları – meyvə və tərəvəz, ət və süd məhsulları, taxıl, üzüm, tütün və s. sahələrin istehsalında əhəmiyyətli hissə bu rayonların payına düşürdü. Həmin göstəriciləri nəzərə alsaq bu sektora böyük investisiya qoyuluşları çox böyük fayda verəcəkdir.

Digər əhəmiyyətli sahə isə mədən sənayesidir. Qarabağ ərazisində əhəmiyyətli metal və qeyri-metal faydalı qazıntı yataqları vardır. Metal faydalı qazıntılara qızıl, gümüş, mis, molibden, cıvə, nikel, xrom və s., qeyri-metal faydalı qazıntılara inşaat daşları, sement xammalı, mineral boyalar və digər inşaat materialı xammalları aiddir. "Qarabağda 1993-cü ilədək tədqiq edilmiş yataqlar üzrə faydalı qazıntı ehtiyatları- 6,52 ton qızıl, 10,75 ton gümüş, 2942 min ton mis konsentratı, 29 milyon m³ inşaat daşı, 14 milyon m³ çınqıl, 6618 min m³ üzlük daşı, 1,1 milyon m³ gil, 2,5 milyon m³ qum, gündəlik ehtiyatı 18000 m³/gün yeraltı içməli su və 129 833 min ton soda üçün əhəng materialı mövcud olub" [5]. Digər sahələrdə olduğu kimi bu sahəyə də investisiya cəlb edilməsi dövlət əhəmiyyətli mühüm işlərdəndir.

Ölkədə investisiya qoyuluşlarının böyük hissəsi neft sektorunun payına düşür. Bu gün Qarabağın azad olunması nəticəsində yerli və xarici sərmayəçilərin qeyri-neft sektoruna investisiya qoymaq imkanlarına təkan verir. Bunun bir neçə müsbət nəticəsini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, investorların cəlb edilməsi həmin ərazilərin iqtisadi və sosial inkişafını artıracaq, investora gəlir gətirməklə, onun hüquqları dövlət tərəfindən təsdiq olunmuş qanunlar çərçivəsində qorunacaqdır ki, bu da investora təhlükəsiz və zəmanətli iş mühitini təmin edəcəkdir. Bəzi sahələrə sərmayə qoyuluşu isə əlavə üstünlüklər gətirir. Məsələn, Qarabağda həyata keçiriləcək bərpa və yenidənqurma işləri zamanı yerli tikinti materiallarından istifadə olunacaq ki, bu səbəblə tikinti xammalına qoyulan investisiya həm investora, həm də dövlətə və ya tikinti işlərini həyata keçirən özəl şirkətə yol və nəqliyyat xərclərinin azaldılması, tikinti materiallarının güzəştli istehsalı və satışı kimi məsələlərdə gəlir və səmərəlilik gətirəcəkdir.

Sənaye sahələri ilə yanaşı infrastrukturun qurulması da qarşıda duran ən mühüm məsələlərdəndir. İşğal müddətində Qarabağ ərazisində nəqliyyat infrastrukturunun tamamilə yararsız hala salınması bu problemin həllini xüsusi vacib edir. İnfrastruktura daxil olan nəqliyyat, telekommunikasiya, su təchizatı, enerji kimi sahələrin hər birində yeni layihələrin həyata keçirilməsi, investisiyanın cəlb olunması həmin ərazilərdə əhalinin məskunlaşmasına birbaşa təsir göstərəcəkdir. Bu səbəblə yeni nəqliyyat infrastrukturunu yaratmaq üçün Prezidentin Ehtiyat Fondundan vəsait ayrılmış və artıq ilkin əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. "Zəfər yolu" (Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa), Kəlbəcər-Laçın, Füzuli-Hadrut avtomobil yolları, Horadiz-Ağbənd, Bərdə-Ağdam dəmiryolları yenidən qurulur, Füzuli-Şuşa yeni dəmiryolu xətti tikilir. Nəqliyyat sektoruna aid ən əhəmiyyətli işlərdən biri də bu bölgədə hava limanlarının tikintisidir. Artıq Füzuli beynəlxalq hava limanı istifadəyə verilmişdir. Hazırda Zəngilan və Laçın hava limanlarının tikintisi aparılır. Bütün bu tədbirlər bölgədə ümumi islahatların sürətlənməsinə imkan yaradır.

Prezident İlham Əliyev yerli və xarici media nümayəndələri üçün keçirdiyi mətbuat konfransında qeyd edib ki, həm şəhərlərarası, həm kəndlərarası avtomobil yolu çəkiləcək, elektrik enerjisi ilə bağlı məsələlər həll olunacaq, 1 milyon insanın ora qayıtması üçün başlayan inşaat işləri, məktəblər, xəstəxanalar, mədəniyyət ocaqları, idman komplekslərinin tikintisi görülməkdə olan vacib işlərdəndir. Bunun üçün hər il dövlət büdcəsindən müəyyən qədər vəsait ayrılır. Prezident İlham Əliyev eyni zamanda bütün Qarabağ ərazisinin "yaşıl enerji" zonası olacağını, bütün kəndlərin "ağıllı kənd" prinsipi ilə qurulacağını qeyd edib. Nəzərdə tutulan bu layihələr ümumilikdə ölkə ərazisində ilk dəfə həyata keçiriləcəkdir ki, bu da həmin layihələrə cəlb olunacaq investorların əhəmiyyəti bir daha ön plana çıxır.

Prezident İlham Əliyev 3 may 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində "yaşıl enerji" zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında sərəncam imzalayıb. Bu məqsədlə Yaponiyanın TEPCO şirkəti ilə müqavilə imzalanmış və müvafiq konsepsiya hazırlanmışdır. Konsepsiyada qeyd edildiyi kimi bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə etməklə həmin zonanı təmiz enerji ilə təmin etmək, texnologiyaların tətbiqi, enerji zonalarının müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər birinci görülməli işlərə aiddir. Qarabağ ərazisində bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni həyata keçirmək üçün investorlara müxtəlif güzəştlər təklif edilir və nəticələrə nəzər saldıqda bu siyasətin müsbət nəticələrini görürük. Bu ərazilərdə hidroenergetika, günəş, külək enerjisindən istifadə üçün böyük potensial vardır. Belə ki, Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu külək enerjisi üçün əlverişli ərazi hesab edilir. Qarabağda külək enerjisi üçün uyğun olan digər ərazi Zəngilan rayonu və Murovdag silsiləsində yüksək dağlıq zonası sayılır. Lakin bu ərazidə relyef nisbətən əlverişsiz olduğu görə avadanlığın daşınması, quraşdırılması və s. məsələlər yüksək investisiya tələb edir.

Bu zona həmçinin, günəş enerjisindən istifadə baxımından da böyük potensiala malikdir. Müqavilənin konsepsiyasında 6 rayon üzrə - Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlıda günəş elektrik stansiyalarının tikintisi üçün potensial imkanlar nəzərdə tutulub.

2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi və BP şirkəti arasında Zəngilan-Cəbrayıl zonasında günəş elektrik stansiyasının tikintisinin birgə həyata keçirilməsi üzrə müqavilə imzalanıb. Həyata keçirilən ən mühüm işlərdən biri də "Güləbird" SES, **"Suqovuşan-1", Suqovuşan-2" və Kəlbəcər-1" KSES-lərinin istifadəyə verilməsi oldu. SES-lər inşa olunduğu ərazini ekoloji cəhətdən təmiz enerji ilə təmin etmək, yaşayış keyfiyyətini artırmaq məqsədi ilə çox əhəmiyyətli enerji mənbələridir.** Energetika naziri E.Sultanov Enerji forumunda bildirib ki, "Azərbaycanın su ehtiyatlarının 25 faizi Qarabağda yerləşir. 45 kiçik su elektrik stansiyası tikmək və ya bərpa etmək planlaşdırılır. Onlardan 4-ü bərpa olunub, daha beşini ilin sonunadək bərpa etmək planlaşdırılır. 18 SES-in bərpası üçün özəl investisiyaların cəlb olunması nəzərdə tutulur" [3].

İşğaldan azad olunan ərazilərin infrastrukturunun yenidən qurulması zamanı investisiyaların qoyuluşu ilk növbədə Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən ən yaxın tərəfdaşları ilə aparılır. Belə ki, ilk yerlərdə Türkiyə, Yaponiya, İtaliya, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Cənubi Koreya və Çin şirkətləri durur. Prezident İlham Əliyev 2021-ci ildə yerli və xarici media nümayəndələri üçün keçirdiyi mətbuat konfransında bu barədə belə qeyd edib: "Mən deyə bilərəm ki, Türkiyədən olan şirkətlər artıq bizim layihələrimizdə yer alıblar. Bizim üçün strateji önəm daşıyan Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun inşası ilə bağlı türk şirkətləri artıq fəaliyyətdədirlər. Eyni zamanda, Göygöl bölgəsindən Kəlbəcəyə çəkilən yolda da türk şirkətləri fəaliyyət göstərirlər və o da çox mürəkkəb, çətin bir ərazidən keçir, orada tunellər qazılmalıdır. Artıq ilkin razılaşmalar əldə edilib" [4].

Qarabağın məskunlaşması və infrastrukturunu üçün ən innovativ layihələrdən olan, keçmiş qaçqınların doğma yurdlarına qayıdışını sürətləndirən "Ağıllı kənd" layihəsinin icrasına bir neçə xarici ölkə cəlb olunub. Bu layihə Türkiyə, Çin, İtaliya və İsrail şirkətlərinin iştirakı ilə həyata keçiriləcək. Çinin "Huayvei-Azərbaycan" şirkəti bu layihədə "Qiqabit AirPON" texnologiyasından istifadə edəcək. Bu texnologiya vasitəsilə fiber-optik xətlərin çəkilişini 10 kilometrə 1 kilometrə qədər qısaltmaq mümkündür. Həmçinin, "Azərenerji" ASC ilə İtaliyanın "Ansaldo Energia" şirkəti arasında əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanıb. Müqaviləyə əsasən, İtaliya şirkəti Ağdam, Füzuli, Kəlbəcər və Qubadlı rayonlarında inşa olunacaq 4 ədəd 110 kilovoltluq yarımstansiyanı avadanlıqlarla təmin edəcək. İnvestisiya layihələrinin qoyuluşunda BƏƏ-nin "Masdar" şirkəti və Səudiyyə Ərəbistanının "ACWA Power" şirkətləri də yaxından iştirak etmək istəyir. Belə ki, Azərbaycan hökuməti hər iki şirkətin rəhbərliyi ilə danışıqlar aparmış və müəyyən sahələrə investisiya qoyuluşları müzakirə edilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"nı həyata keçirmək, bu ərazilərdə bərpa-quruculuq işləri aparmaq, iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün ən önəmli amillərdən biri layihələrə investisiyaların cəlb olunmasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Qarabağın işğalının iqtisadi nəticələri” – Ə.Məsimli. http://www.anl.az/el/q/qarabag_6/q-12.htm
2. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI. Bakı şəhəri, 16 noyabr 2022-ci il. 3587. URL: <https://e-qanun.az/framework/52757>
3. <https://news.day.az/azerinews/1467438.html>
4. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=14994&lang=>
5. <https://sia.az/az/news/social/1023487.html>
6. “İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasında innovativ texnologiyalardan geniş istifadə olunur” – M.Abdullayev. http://anl.az/down/meqale/yeni_az/2021/iyun/747194.htm
7. “İşğaldan azad olunmuş ərazilərə investisiya qoyuluşlarının təhlili və qiymətləndirilməsi” – F.Hacıyev. <https://audit-journal.az/files/articles/117.pdf>
8. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf>
9. Qarabağda külək və günəş enerjisi stansiyalarının inşası. <https://www.ulfet-az.com/Home/SinglePost?PostId=1030> (18.04.2023)

K.M.Mammadova

*PhD, associate professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-3100-6160*

G.V.Gafarlı

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Investment in the territories liberated from occupation

Abstract

In this article the economic potential and industrial areas of territories liberated from occupation were examined by sectors and investments were analyzed. Attracting investment companies to the Karabakh economic region is one of the important issues at the country level. For this purpose, the tax concessions given by the state to investment companies, the legal guarantee of their safe and efficient activities have a positive effect on investments.

Keywords: Karabakh, investment, territories liberated from occupation, economic development, infrastructure.

BÖLMƏ V

**ENERJİ, YOL, KOMMUNAL İNFRASTRUKTURUNUN BƏRPASI, İNKİŞAF
PRIORİTETLƏRİ VƏ EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ**

SECTION V

**PRIORITIES FOR RECOVERY, DEVELOPMENT OF THE ENERGY, OF ROAD AND
UTILITIES INFRASTRUCTURE AND ENVIRONMENTAL SAFETY PROBLEMS**

СЕКЦИЯ V

**ПРИОРИТЕТЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ, РАЗВИТИЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ,
ДОРОЖНО-КОММУНАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ И ПРОБЛЕМЫ
ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ**

R.T.Aliyeva
PhD, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ruhangiz.aliyeva@azmiu.edu.az
ORCID 0000-0002-5214-006X
L.S.Rahimova
teacher, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0009-0008-6680-5094
leylasuleymanova@yahoo.com

"GREEN ENERGY" POTENTIAL OF DE-OCCUPIED TERRITORIES: POSSIBILITIES AND PERSPECTIVES

Abstract

Energy is an integral part of human life and economic development. In modern conditions, the high demand for energy in every sector of the economy leads to its mass consumption. The fact that meeting this demand at the expense of traditional energy sources leads to ecological disbalance and climate changes prompts the countries of the world to meet the demand for energy at the expense of renewable sources (water, sun, wind, bioenergy) without damaging the environment.

Azerbaijan, as a component of the global economy, is also interested in paying for energy production at the expense of natural resources. Thus, the Caspian coastal areas and mountainous regions are windy, the area as a whole is sunny, and the abundance of abundant rivers allows for the production of energy at the expense of natural sources. In particular, the high renewable energy potential of our de-occupied territories allows these territories to become "green energy" zones.

Keywords: ecology, energy, solar, power plant, wind, green energy.

INTRODUCTION

Azerbaijan, with mysterious nature, not only is rich in hydrocarbon resources, but also has great opportunities for the use of renewable energy sources. The fact that our Caspian coastal areas and mountainous regions are windy, our land is sunny as a whole, and the abundance of our abundant rivers allow the construction of renewable energy facilities. Therefore, the world's leading energy companies are now very interested in cooperating with Azerbaijan in this field. There are other valid reasons for this. As the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, said: "In terms of stability, economic development, transport, communications, power lines existing in Azerbaijan, close contacts with neighboring countries create a unique situation that Azerbaijan will be a big producer and exporter not only crude oil, oil products and natural gas, but also electricity."

Appropriate measures have been taken in order to efficiently use the potential of renewable energy in our country. One of the main steps taken in this field was the adoption of the "State Program on the use of alternative and renewable energy sources in the Republic of Azerbaijan" in 2004. The adoption of the State Program has created wide opportunities for the implementation of fundamental changes in the use of renewable energy sources and the assessment of our country's potential in this field. In particular, in paragraph 5 ("Clean environment" and "Green growth country") of the document "Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development" approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 2, 2021, climate change and its fight, as well as the application of renewable energy based on the principles of the green energy in our country in all areas of the economy were described.

Thus, in accordance with the country's socio-economic development priorities, more attention is being paid to the use of renewable energy sources and the expansion of the application of "green" technologies in the current and future period.

The use of "green" energy sources and the development of this field is an important factor in building a sustainable economy. The country's potential for renewable energy sources on land is estimated at 27 000 megawatts: Wind energy potential is 3,000 megawatts, solar energy potential is 23 000 megawatts, bioenergy potential is 380 megawatts, and mountain river potential is 520 megawatts. In addition, the technical potential of offshore wind energy in the part of the Caspian Sea belonging to Azerbaijan is estimated at 157 000 megawatts (3). According to the report of the International Renewable Energy Agency, the installed capacity of renewable energy sources in Azerbaijan amounted to 1,308 megawatts, of which 1,152 megawatts of water, 67 megawatts of wind, 45 megawatts of bio, and 43 megawatts of solar energy (5)

In 2020, the total electricity production capacity of Azerbaijan is 7542.2 megawatts, the capacity of renewable energy power plants, including large hydropower plants, is 1304.5 megawatts, which is 17.3% of the total capacity.

The systematic use of solar and wind energy is one of the main elements of the "green energy" concept. On January 13, 2022, the groundbreaking ceremony was held about the "Khizi-Absheron" Wind Power Station to be built in Azerbaijan by the "ACWA Power" company of the Kingdom of Saudi Arabia. The project with a total installed capacity of 240 megawatts will be implemented in Sitalchay of Khizi district and Pirakeshkul village of Absheron district.

Figure 1. Solar, Wind, Hydro power plant

The capacity of 162.5 megawatts will be built in Sitalchay village of Khizi district, and the capacity of 78 megawatts will be built in Pirakeshkul settlement of Absheron district. The wind turbines to be installed in the stations will be purchased from China. 25 turbines with a capacity of 6.5 megawatts will be located in Khizi area, and 12 turbines will be located in Absheron region. The wind plant will produce its first electricity in 2023, and in 2024, at full capacity, the plant will produce 1 billion kWh of electricity per year, which will save 220 million cubic meters of natural gas per year and reduce more than 400,000 tons of carbon emissions. It will allow to prevent its emission into the atmosphere and provide 300 thousand homes with electricity. The total cost of the project is approximately 300 million US dollars and it is planned to be implemented entirely at the expense of foreign investment. (3)

The wind power plant to be built by "ACWA Power" will be the largest wind power plant not only in Azerbaijan, but also in the South Caucasus. Currently, the largest wind power plant in Azerbaijan is the Yeni Yashma plant with a capacity of 50 megawatts.

On March 15, 2022, the groundbreaking ceremony was held in Gulistan Palace about the "Garadagh" Solar Power Station which will be built by "Masdar" company of the United Arab Emirates. In accordance with the contract, the implementation of a pilot project related to the construction of a 230 MW solar power plant by the "Masdar" company is envisaged. The planned station is planned to be built in the area located 9 km north-west of Alat settlement.

According to preliminary estimates, the plant will produce 500 million kWh of electricity annually, which will allow saving 110 million cubic meters of natural gas and preventing more than 200,000 tons of carbon emissions from being released into the atmosphere and providing electricity to 110,000 homes. The total cost of the project is approximately 200 million US dollars and it is planned to be implemented entirely at the expense of foreign investment. (3)

On June 3, 2021, an Executive Agreement was signed between the Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan and BP on the evaluation and implementation of the 240 MW Shafaq solar power plant construction project in Zangilan/Jabrayil region. (3)

Green Energy Potential of De-Occupied Territories

In the course of economic development determined by the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, regarding the de-occupied territories, the transformation of these territories into "green energy" zones is considered one of the main directions.

Within the framework of the establishment of the Green Energy Zone, production of electricity from renewable energy sources in the liberated areas, energy efficiency measures, use of electric vehicles, installation of renewable energy devices (especially solar panels) on the roofs of buildings, as well as the use of solar energy-based LED lamps for lighting streets and roads, measures such as the use of renewable energy technologies in heating, cooling and hot water supply, the application of smart energy management technologies, and energy-oriented waste management are planned.

At the same time, at the UN Climate Change Conference (COP26) held in Glasgow in November 2021, the government of Azerbaijan agreed to reduce greenhouse gas emissions by 40% by 2050 compared to the base year, and the intention of to create the "net zero emission" zone in the de-occupied territories was declared. This, in turn, will contribute to the transformation of the de-occupied territories into green energy zones.

Building energy infrastructure and ensuring energy security are given special importance as an important component of the process of restoration of the de-occupied territories. In accordance with this goal, 4 hydroelectric power stations with a capacity of 20.2 MW restored in Lachin, Kalbajar and Sugovushan within the framework of the restoration of electricity production capacities "Gulabird" HPP - 8 MW; "Suguvushan-1" HPP - 4.8 MW; "Suguvushan-2" HPP - 3.0 MW; HPP "Kalbajar-1" - 4.4 MW has already been put into operation:

At the same time, the construction of two hydroelectric power plants with a total capacity of 140 MW of the Azerbaijani side (100 MW "Khudafarin", 40 MW "Giz Galasi") on the Araz River in Jabrayil region is currently underway. Also, the implementation of the wind power plant project, which is planned to be built in the area of Lachin/Kalbajar, with an approximate capacity of 100 MW, will make an additional contribution to the creation of the "Green Energy Zone" in the de-occupied territories.

As for other renewable energy sources, there are relevant scientific studies on the presence of geothermal energy sources in Kalbajar and Shusha. Bioenergy potential will be assessed in the future as a result of the development of agriculture and other fields in the de-occupied territories. About 25% of the internal water resources of Azerbaijan are formed in the de-occupied areas, which is about 2.56 billion m³ per year. In addition, there is a large hydropower potential in the Tertarchay, Hekari rivers and their tributaries.

In particular, it should be noted that there is a favorable potential for implementing solar energy projects in Karabakh. As a result of preliminary observations, appropriate areas with favorable solar radiation were identified. Solar energy potential in de-occupied territories is estimated at more than 7,200

MW. Thus, the solar radiation observed in Zangilan, Jabrayil, Gubadli and Fuzuli is the second most favorable region in the country after the solar radiation observed in Nakhchivan MR.

Figure 2. Solar plant

According to preliminary studies, it was determined that there is a favorable wind potential in the mountainous parts of Lachin and Kalbajar. Analysis shows that the potential of wind energy in these areas is around 2,000 MW. Necessary works for the implementation of wind energy projects are being carried out in these areas. Relevant scientific studies were conducted in previous years on the presence of geothermal energy sources in these areas. Preliminary analyzes show that there are geothermal sources (4000-5000 m³ /day (30-74°C)) in the mountainous part of the Lesser Caucasus.

Based on preliminary observations, it is more appropriate to use this potential for heating and balneological purposes, respectively (IRENA, 2022). All these sources allow us to implement new energy projects in our de-occupied regions. Certain practical steps are already being taken to attract foreign investors to "green energy" projects. Considering that Kalbajar and Lachin regions are high mountainous areas, the use of renewable energy sources will be more efficient. Attracting new investments, using the potential of renewable energy will allow Azerbaijan to take its place among the countries of the world as a country of green energy.

In general, foreign investment has a great impact on the country's economic, social, environmental goals and other directions. The renewable energy projects that will be implemented at the expense of foreign investment will lead to the export of saved natural gas, which will lead to the flow of foreign currency to the country, the increase of employment, the training of qualified personnel in the sector, the creation of new jobs, the prevention of the emission of thousands of tons of carbon dioxide per year, and the global climate goals of the country and other will make an important contribution in the directions.

Azerbaijan's investment agreements signed with UAE and Saudi Arabian companies, BP and the restoration of destroyed power plants in Karabakh will have a share in the country's achievement of the 30 percent renewable energy target set by 2030.

CONCLUSIONS

One of the main indicators of the economic development of our country is the success achieved in the energy sector: energy security was ensured in our country a few years ago as a result of the well-thought-out policy and successful energy strategy implemented by President Mr. Ilham Aliyev. Today, Azerbaijan not only meets its energy needs, but also exports crude oil, oil products, natural gas, petrochemical products and electricity. In our modern world, in order to protect environmental security and prevent global climate changes, the countries of the world prefer alternative (green) sources of

energy. As a part of the global economy, some work is being done in this direction in Azerbaijan. Our country is already implementing very important concepts for the development of renewable energy. The successes achieved as a result of the work done for the purpose of using "green energy" not only provide economic benefits, but also serve to protect the ecological balance.

References:

1. Gasimli V. (2022) "Green Economy".
2. Shahbazov P. (2021). The new era of Azerbaijani energy begins in Karabakh and East Zangezur.
3. State Agency for Renewable Energy Sources under the Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan (2022). Use of renewable energy sources in Azerbaijan.
4. www.president.az
5. IRENA. Renewable Capacity Statistics 2022.

R.T.Əliyeva

i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitet
ORCID 0000-0002-5214-006X

L.S.Rəhimova

müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitet
ORCID 0009-0008-6680-5094

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin “Yaşıl enerji” potensialı: imkanlar və perspektivlər

Xülasə

Enerji insan həyatının və iqtisadi inkişafın ayrılmaz hissəsidir. Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın hər bir sahəsində enerjiyə tələbatın yüksək olması onun kütləvi istehlakına gətirib çıxarır. Bu tələbatın ənənəvi enerji mənbələri hesabına ödənilməsinin ekoloji tarazlığın pozulmasına və iqlim dəyişikliklərinə gətirib çıxarması dünya dövlətlərini enerjiyə olan tələbatın ətraf mühitə ziyan vurulmadan, bərpaolunan mənbələr (su, günəş, külək, bioenerji) hesabına ödənilməsinə sövq edir.

Azərbaycan da global iqtisadiyyatın tərkib hissəsi kimi enerji istehsalının təbii mənbələr hesabına ödənilməsinə maraq göstərir. Belə ki, Xəzərsahili ərazilərin və dağlıq bölgələrin küləkli, ərazinin bütövlükdə günəşli olması, bolsulu çayların çoxluğu enerji istehsalının təbii mənbələr hesabına istehsalına imkan verir. O cümlədən, işğaldan azad olunan ərazilərimizin bərpaolunan enerji üzrə potensialının yüksək olması bu ərazilərin “yaşıl enerji” zonasına çevrilməsinə imkan verir.

Açar sözlər: ekologiya, enerji, günəş, elektrik stansiyası, külək, yaşıl enerji.

O.Komelina
D.Sc. (Economics), Professor, National University
“Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic”
komelinaolha@gmail.com
V.Krainiev
Postgraduate student, National University
“Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic”
edgervit@gmail.com
R.Dunaevskiy
Managing Partner in CIS, Engineering company professor
Katzenbach and partners – Ukraine
dunaevskiy@katzenbach-ingenieure.de

PROJECT MANAGEMENT IN THE FIELD OF GEOTHERMAL ENERGY (ON THE EXAMPLE OF THE DE-OCCUPIED TERRITORIES OF AZERBAIJAN)

Abstract

The article discusses practical proposals for the implementation of a project to create geothermal stations or an integral geothermal complex for generating heat in the liberated territories of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *Green energy, geothermal stations, project management, efficiency, project.*

INTRODUCTION

The success of the restoration of the territories of the Republic of Azerbaijan liberated from occupation and their reintegration presupposes the creation of the necessary economic conditions. A particularly important condition for the sustainable socio-economic development of such territories is the provision of a reliable energy base, taking into account alternative energy resources and the creation of “green energy” zones. The solution of these tasks can be facilitated by the development and implementation of promising projects for the use of geothermal sources, which are rich in the region of Nagorno-Karabakh. According to the Ministry of Energy of Azerbaijan, the reserves of thermal water in the Nagorno-Karabakh region are more than 3 thousand cubic meters, and in Shusha - 412 cubic meters per day [1].

Important prerequisites for the development of green energy in Azerbaijan are Decree of the President of the Republic of Azerbaijan No. 2620 dated May 3, 2021 “On measures related to the creation of a green energy zone in the territories liberated from the occupation of the Republic of Azerbaijan” as well as the further development of partnerships with Ukraine within the framework of the Memorandum of Understanding in the field of energy and environmental protection of Ukraine [2], readiness to implement specific projects in areas of mutual interest of countries [3].

At the same time, it is important to choose a specific project management approach, which allows you to identify risks and carefully control the implementation of the project [4].

Basic material and results.

The purpose of the article is to develop practical proposals for the implementation of a complex project for the construction of geothermal stations or an integral geothermal complex in the liberated territories for heat generation, using project management technologies.

The implementation of strategic goals for the construction of geothermal stations or an integral geothermal complex requires effective management of projects and programs at various stages of their life cycle.

The practical implementation of the proposed project requires the following tasks:

- conducting geological and hydrological searches with the task of reliably confirming the possibility of using geothermal energy in the region and determining the location of geothermal stations;
- development of the project and carrying out its technical examination to determine safety compliance, economic feasibility and environmental acceptability;
- purchase of equipment, materials and services necessary for construction;
- construction and control of work performance;
- putting the station into operation, carrying out the necessary tests and setting up the equipment;
- organization of maintenance and repair of equipment, ensuring its efficient operation throughout the entire service life;
- ensuring the economic efficiency of the station and achieving the goals for heat generation.

To achieve the goal of creating a geothermal station, various project management methods can be used: the traditional (waterfall) approach, when the requirements for the project and its goals are clearly defined, there is experience in implementing similar projects; flexible approach, when project requirements may change during the course of work, and you need to quickly respond to changes in external conditions; PRINCE2 (PProjects IN Controlled Environments). This approach can be useful if the project has a large budget, a high degree of risk, or requires strong risk management, allowing it to be adapted and applied to the needs and challenges of a specific scenario. It is important to choose a project management method that best suits the specific conditions of the project [4, 8]. In addition, it is important to ensure timely and effective communication between team members, as well as to set clear goals, metrics and work plans to ensure the successful completion of the project.

The implementation of the proposed project includes several important stages.

1. Evaluation of the effectiveness of project management for the construction of a geothermal plant should include an assessment of the achieved results of the project, the implementation of work on schedule and within budget, as well as the satisfaction of the customer and project team members.

Some specific metrics that can be used to evaluate the effectiveness of project management are:

- successful completion of the project within the time schedules and budget;
- the level of quality of the product/service created within the framework of the project;
- satisfaction level of the customer and project members;
- degree of achievement of the project objectives and fulfillment of customer requirements;
- risk management level and decision-making level;
- degree of use of project resources and budget management;
- quality of communication and cooperation within the project team.

Both quantitative and qualitative metrics can be used to evaluate the effectiveness of project management. In addition, it is important to conduct regular project evaluations and adjust work plans as necessary to ensure the successful completion of the project within the time schedules, budget and quality of the product/service.

2. Based on the search data that were made by Azerbaijani scientists regarding geothermal energy in the de-occupied regions and the territory of the Republic of Azerbaijan, methods for using geothermal energy to generate heat (heating buildings and structures) can be as follows:

- use of groundwater through water intake and drainage;
- use of the heat of the soil mass with the help of horizontal and vertical geothermal collectors at a depth below the depth of seasonal freezing;
- use of geothermal probes arranged by means of vertical drilling to depths of up to 400m;
- the use of load-bearing structures in direct contact with the soil body and groundwater.

The use of groundwater by means of water intake and drainage is associated with high requirements for the reliability of the system and high environmental requirements for the quality of groundwater after it has passed through the heat pump and/or heat exchanger system. Horizontal collectors, as a rule, are

used in low-rise individual construction. Geothermal probes are mostly produced at depths from 50 to 200 m and are used both for individual construction and for larger buildings.

In addition to heating, geothermal energy can also be used to cool the building in summer. The ground mass can also be used for heat storage. A schematic diagram of the use of geothermal energy is shown in fig. 1. However, due to the comparatively high subsoil temperature in the Nagorno-Karabakh region, this possibility should be studied in further stages.

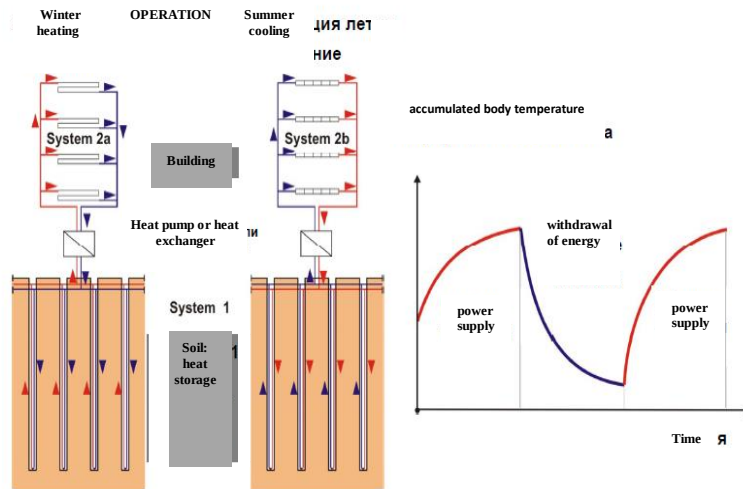

Figure 1. Schematic diagram of the use of geothermal energy

3. The methods of using geothermal energy listed above can be used both for already built buildings with an appropriate adjacent territory, and for new construction. In new construction, it is especially effective to use load-bearing structures that are in direct contact with the soil massif and groundwater, such as laying pipes under the foundation slab or installing energy piles (fig. 2, fig. 3).

Figure 2. Laying pipes under the foundation slab

Figure 3. Energy pile

Bored piles, bored-injection piles, driven and other types of piles can be used as energy piles. In addition, to obtain geothermal energy on a similar principle, as well as energy piles, excavation barriers, such as secant piles, diaphragm wall, etc., can be used.

4. When designing small geothermal complexes used only for heating and with a power of less than 30 kW, as well as with the simultaneous presence of simple engineering and geological conditions, the design, for example, in Germany, is carried out on the basis of available collections and empirical values [9]. When designing geothermal complexes with a power of more than 30 kW, it is necessary to carry out analytical calculations and numerical simulation based on the thermophysical properties of soils [10]. In the future, in stages, the design of geothermal complexes with a capacity of more than 30 kW in difficult engineering and geological conditions during the construction of new buildings is considered.

5. In order to determine the energy loads of a building, first of all, the purposes of using geothermal energy are determined, i.e. heating only or cooling only, or heating and cooling depending on the season. After that, a summary load schedule is compiled on a monthly basis, and the main and peak loads are determined. By using a geothermal heat pump, the base loads are most efficiently covered. At the same time, it should be noted that for residential buildings, heating/cooling and hot water supply account for about 70% of the total energy costs of the building.

The efficiency factor is chosen as the design goal, i.e. how many units of thermal energy are produced by the heat pump using the energy of the earth per unit of electricity consumed. Currently, when designing the use of geothermal energy, a factor of at least 1:4 is taken into account, i.e. for one unit of electricity spent, 4 units of energy are received for space heating or cooling [10].

In addition, the number of hours of operation of heat pumps per year and their maximum power are determined.

6. The terms of reference for the performance of engineering and geological surveys should take into account and sufficiently study the factors that are necessary for the design of the use of geothermal energy, such as:

- stratigraphic structure of the soil body;
- natural temperature of the existing soil body;
- groundwater (level, speed and direction of flow, chemical composition).

Particular attention should be paid to the study of hydrogeology since the speed and direction of groundwater flow are of particular importance when designing the use of geothermal energy.

7. In addition to conducting classical engineering-geological surveys, it is necessary to obtain the thermophysical characteristics of soils.

These quantities are:

- specific heat C [J/(kg*K)];
- soil thermal conductivity λ [W/(m*K)].

These determinations are carried out in laboratory conditions using equipment specially designed for such tasks. For the practical solution of the problem, the most successful are field tests that take into account the real conditions in the soil massif. For these tests, a Geothermal Response Test (GRT - geothermal testing of soil heat transfer, fig. 4), which determines the effective thermal conductivity of the soil λ_{eff} and coefficient of thermal resistance of the well R_b [11].

When modeling complex geothermal systems with a capacity of more than 30 kW in Europe, the above field tests are used as standard GRT.

8. Calculation and modeling are carried out on the basis of the thermal values of soils obtained as a result of laboratory and field tests, taking into account the hydrogeological conditions at the construction site (fig. 5).

As a result of the calculation, the following parameters of the geothermal complex are determined:

- geometrical parameters of heat exchange elements (distances between them, quantity, depth);
- diameter, wall thickness and thermal parameters of tubes used for heat exchange;
- quality and thermal parameters of well filler;
- hydromechanical and thermal characteristics of the fluid used for heat transfer;
- volume of fluid used for heat transfer (rate, quantity).

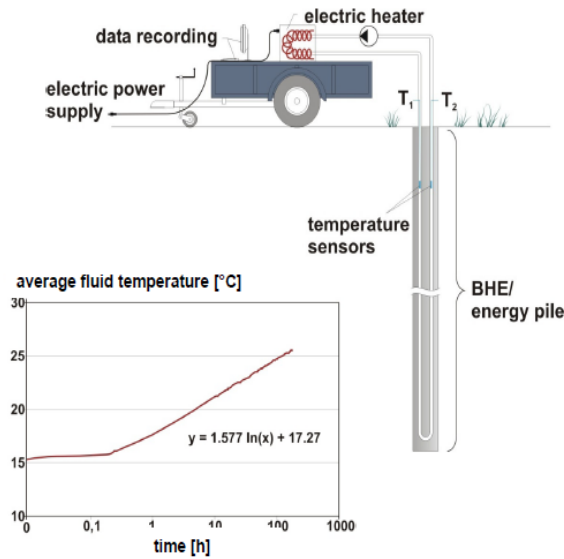

Figure 4. Scheme of the Geothermal Response Test and the graph obtained as a result of the test

The calculation is carried out for the entire time of using the geothermal complex and determines not only the amount of energy received, but also the impact of receiving geothermal energy over the time on the soil body.

Currently, there are methods of analytical calculation for relatively simple cases. Software packages such as Earth Energy Designer (EED) or EWS use line source theory and g-functions.

In complex engineering-geological conditions and for complex problem statements, modeling is used using finite element, finite difference and finite volume methods.

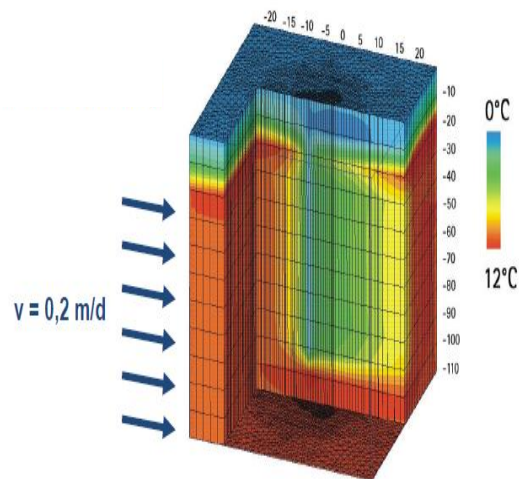

Figure 5. Modeling of a geothermal probe in three-dimensional space, taking into account the speed of the flow of groundwater

CONCLUSIONS

One of the main directions in the course of the economic development of the liberated territories, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev identified the transformation of the liberated territories into a “green energy” zone [12].

The use of geothermal energy has great potential, both in terms of protecting and preserving the environment, as well as in terms of commercial and industrial applications. Today, the use of geothermal energy is expedient not only from a technical, but also an economic point of view. The use of surface geothermal energy is not a pilot or experimental project, and its implementation in European countries has reached the level of proven technology, which is used in many large facilities.

The efficiency of geothermal energy systems depends primarily on professional design, including special surveys, and professional construction and equipment adjustment work.

The application of geothermal technologies also requires political incentives for these projects, starting with the creation of a legal and regulatory framework and ending with concessional financing for such projects.

References:

1. Opportunities to use geothermal energy will be explored in the liberated territories of Azerbaijan, “Trend news agency”, 07.01.2021. Available at: <https://www.trend.az/business/energy/3360654.html> (accessed 28 April 2023).
2. Memorandum of intent and implementing agreements. Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan. Available at: <https://minenergy.gov.az/az/beynelxalq-muqavileler/anlasma-memorandumlari> (accessed 28 April 2023).
3. Joint declaration on readiness to implement specific projects in areas of mutual interest of the countries, signed by the Presidents of Ukraine and the Republic of Azerbaijan, 14.01.2022. Available at: <https://www.president.gov.ua/ru/news/prezidenti-ukrayini-ta-azerbajdzhanu-pidpisali-spilnu-deklar-72389> (accessed 28 April 2023).
4. Onyshchenko V.O., Komelina O.V., Redkin O.V, Tolkachev D.M. (2017). Project management. Theory and practice of professional management of business projects and development programs: a textbook in three parts. Poltava, Poltava National Technical University.
5. Geothermal resources of Azerbaijan. Conference Paper. November 2003. DOI: 10.13140/2.1.4344.1605.
6. Use of geothermal energy in Azerbaijan. International scientific journal “Alternative energy and ecology”, № 12 (80) 2009. Scientific and technical center “TATA”, 2009.
7. Resources of geothermal energy in the Republic of Azerbaijan. Institute of Geology of Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan. № 2(15) 2013. Monitoring of science and technology.
8. Komelina, O., Shcherbinina, S., Mammadov, M. (2022). Assessment of the Regional Energy Efficiency Potential of the Housing Sector of Ukraine. In: Onyshchenko, V., Mammadova, G., Sivitska, S., Gasimov, A. (eds) Proceedings of the 3rd International Conference on Building Innovations. ICBI 2020. Lecture Notes in Civil Engineering, vol. 181. Springer, Cham. Available at: https://doi.org/10.1007/978-3-030-85043-2_62 (accessed 28 April 2023).
9. Hessian State Office for Environment and Geology, use of geothermal heat in Hesse, guidelines for geothermal heat pumps (geothermal probes) with a heating capacity of up to 30 kW, 2., revised edition, Wiesbaden, 2005.
10. VDI Guidelines, Association of German Engineers, sheet 1-4, December 2000, Dusseldorf, Germany.
11. Rolf Katzenbach, Fritjof Clauß, Thomas Waberseck, Isabel M. Wagner, BetonKalender 2011, Sonderdruck Geothermie, Ernst&Sohn, Berlin.

12. State Agency for Renewable Energy Sources under the Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan. Available at: <https://area.gov.az/az/page/layiheler/yasil-enerji-zonasi/yasil> (accessed 28 April 2023).

O.Komelina

i.e.d., professor, "Yuri Kondratyuk adına Poltava Politeknika" Milli Universiteti

V.Krainiev

doktorant, "Yuri Kondratyuk adına Poltava Politeknika" Milli Universiteti

R.Dunaevskiy

İdarəedici Partnyor CIS, Katzenbach və tərəfdaşlar - Ukrayna

Mühəndislik şirkətinin professoru

Geotermal enerji sahəsində layihələrin idarəedilməsi (Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinin təmsalında)

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində istilik istehsalı üçün geotermal stansiyaların və ya integrasiya olunmuş geotermal kompleksin yaradılması layihəsinin həyata keçirilməsi üzrə praktiki təkliflərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: *Yaşıl enerji, geotermal stansiyalar, layihənin idarə edilməsi, səmərəlilik, layihə.*

I.B.Федотова

доктор економічних наук, доцент, Харківський національний

автомобільно-дорожній університет

irina7vf@gmail.com

Н.А.Бочарова

кандидат економічних наук, доцент, Харківський національний

автомобільно-дорожній університет

bocharova.n.a.xnadu@gmail.com

РОЗВИТОК ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ В УМОВАХ РЕІНТЕГРАЦІЇ ЗВІЛЬНЕНИХ ТЕРИТОРІЙ

Анотація

Ця стаття присвячена аналізу проблем та перспектив розвитку транспортно-логістичного комплексу України в умовах реінтеграції звільнених територій. Автори розглядають зміни, що сталися у галузі транспорту під час конфлікту, та виявляють основні проблеми, які потрібно вирішувати для забезпечення розвитку транспортного сектору. У статті особлива увага приділяється ролі транспортно-логістичного комплексу у процесі реінтеграції звільнених територій та пропонуються рекомендації щодо підвищення ефективності роботи галузі. Також обговорюються нові можливості для розвитку

транспортного сектора, включаючи створення нових транспортних маршрутів, використання нових технологій та вдосконалення інфраструктури. Також розглядаються перспективи розвитку транспортно-логістичного комплексу у контексті реінтеграції звільнених територій, включаючи розширення транспортної інфраструктури та підвищення її ефективності. У статті також обговорюються потенційні можливості для розвитку транспортно-логістичного комплексу України, включаючи створення нових транспортних маршрутів, розвиток мультимодальних перевезень та покращення логістичних процесів. Автори статті також описують необхідність удосконалення законодавства та удосконалення системи управління для забезпечення ефективної роботи транспортно-логістичного комплексу. Загалом стаття надає повний аналіз проблем та перспектив розвитку транспортно-логістичного комплексу України в умовах реінтеграції звільнених територій, пропонуючи практичні рекомендації та рішення для розвитку цієї важливої галузі економіки України.

Ключові слова: *розвиток, логістичний сектор, транспортна галузь, реінтеграція, звільнені території.*

В останні роки Україна зіткнулася із серйозними викликами у галузі транспортно-логістичного комплексу, викликаними бойовими діями на території країни. Проте з часом Україна звільнила значну частину окупованих територій та розпочала процес їх реінтеграції. Розвиток транспортно-логістичного комплексу є одним із ключових аспектів цього процесу, оскільки він забезпечує мобільність людей та вантажів, а також інфраструктуру для забезпечення торговельних зв'язків між державами.

У 2014 році розпочався військовий конфлікт на сході України, який тривав кілька років. Внаслідок конфлікту Україна втратила контроль над значною територією, включаючи Крим та частини Донецької та Луганської областей. Ці втрати території мали серйозний вплив на транспортно-логістичну сферу України. Однією з проблем, пов'язаних із цими втратами, була втрата значної частини транспортної інфраструктури, включаючи автомобільні, залізничні та морські шляхи сполучення. Багато ключових транспортних магістралей, які раніше проходили через ці території, стали недоступними або були знищені внаслідок бойових дій.

Після 2022 року, коли військовий конфлікт продовжився у вигляді повномасштабної війни, ситуація у транспортно-логістичній сфері в Україні значно погіршилась та залишається складною. Україна понесла значних втрат у транспортній інфраструктурі. З початку бойових дій в Україні були пошкоджені 19 аеропортів і цивільних аеродромів; щонайменше 57 залізничних вокзалів і станцій. За попередніми оцінками, загальний обсяг втрат об'єктів інфраструктури в Україні склав 31,3 млрд доларів. Непрямі втрати складають 17,7 млрд доларів. Попередні потреби у відновленні — орієнтовно 41,8 млрд доларів [1].

Однією з основних проблем, з якими зіткнувся транспортно-логістичний комплекс України в умовах військового конфлікту, є руйнування інфраструктури. Залізничні, автомобільні дороги, мости та аеропорти були зруйновані внаслідок бойових дій, що призвело до значного зниження потужностей транспортно-логістичної системи. За попередніми оцінками, Україна потребуватиме щонайменше 74 млрд доларів США на відновлення логістичної системи. Але ще до початку повномасштабної війни експерти говорили, що модернізація української логістично-транспортної інфраструктури потребуватиме близько 200 млрд доларів [2]. Крім того, бойові дії призвели до погіршення безпеки на території країни та до труднощів у доставці вантажів та людей. У зв'язку з цим реінтеграція звільнених територій є важливим етапом для розвитку транспортно-логістичного комплексу України.

Загалом реінтеграція транспортної сфери на звільнених територіях після закінчення військових дій в Україні — це масштабне завдання, що потребує комплексного підходу та співпраці різних сторін, включаючи уряд, місцеві спільноти, бізнес-спільноту, міжнародні

партнери та експертів у галузі транспортної інфраструктури. Однак, за умови правильної організації та реалізації заходів, перспективи для розвитку транспортної сфери на звільнених територіях можуть бути значними.

Втрата контролю за територіями також призвела до різкого зниження обсягів перевезень вантажів, пов'язаних із цими територіями. Компанії, які раніше займалися перевезеннями до цих регіонів, були змушені шукати нові маршрути та можливості, що призвело до збільшення витрат на транспортування та зниження ефективності логістичних операцій.

Конфлікт також призвів до проблем безпеки для транспортних компаній, що працюють у регіонах, де продовжуються бойові дії. Це призвело до того, що багато компаній були змушені припинити свою діяльність або обмежити її, що додатково ускладнювало логістичні операції у цих регіонах.

Загалом після початку широкомасштабних військових дій в Україні транспортно-логістична сфера зіткнулася з серйозними проблемами, які вимагають пошуку нових рішень і підходів. Незважаючи на складнощі, українські компанії продовжують працювати над покращенням логістичних процесів та розвитком нових транспортних маршрутів. Таким чином, втрата територій внаслідок військового конфлікту в Україні призвела до серйозних проблем у транспортно-логістичній сфері, які потребують нових рішень та підходів для забезпечення ефективності та стійкості логістичних процесів у регіоні.

Конфлікт в Україні спричинив руйнування транспортно-логістичної інфраструктури на великій території, що ускладнює реінтеграцію звільнених територій та ускладнює економічний розвиток регіону. Багато науковців [3-13] зробили свій внесок у вивчення проблем та можливостей розвитку транспортно-логістичного комплексу України. В цих роботах автори розглядають питання інфраструктури, ризиків, безпеки та управління, а також виявляють кілька основних проблем транспортно-логістичного комплексу України та пропонують заходи щодо підвищення ефективності логістичних процесів в умовах кризи. Науковці рекомендують використовувати комплексний підхід до вирішення цих проблем, включаючи створення механізмів державної підтримки, стимулювання приватних інвестицій та посилення ролі держави в управлінні логістичною інфраструктурою. Загалом роботи вчених свідчать про те, що транспортно-логістичний комплекс України потребує суттєвого розвитку та модернізації, особливо це актуально в умовах реінтеграції звільнених територій. Проблеми у цій сфері пов'язані зі зруйнованою інфраструктурою, неефективністю логістичних процесів, відсутністю інвестицій та інноваційних технологій. Але можна сказати, що в науковій літературі недостатньо уваги приділяється проблемам та шляхам їх вирішення саме у напрямку реінтеграції транспортно-логістичного комплексу на звільнених територіях.

Реінтеграція звільнених територій після закінчення військових дій в Україні в транспортно-логістичній сфері – це складне завдання, яке потребує інтеграції різних аспектів, таких як інфраструктура, безпека, логістика та співпраця з міжнародними партнерами. Проте реалізація цих заходів зіткнулася з низкою проблем. По-перше, наявність зруйнованої інфраструктури та нестабільність у зоні конфлікту робить інвестування в регіон ризикованим. По-друге, крім того, необхідно забезпечити узгодженість різних видів транспорту та створити єдині логістичні ланцюги, щоб забезпечити максимально ефективну доставку вантажів. Це потребує більш тісної взаємодії між державними органами, приватними компаніями та місцевими спільнотами.

Одним із ключових напрямків розвитку транспортно-логістичного комплексу України є розвиток транзитних коридорів, які поєднують Україну з головними торговими партнерами Європи та Азії. Для цього необхідно збільшувати потужності транспортної мережі, створювати нові логістичні центри, використовувати нові технології та інновації для підвищення ефективності транспортної системи.

Для того, щоб забезпечити стабільний та ефективний розвиток транспортно-логістичного комплексу України після завершення воєнних дій, необхідно покращити інвестиційний клімат у

країні та забезпечити прозорість в управлінні цим сектором. Крім того, важливо розвивати кадровий потенціал, забезпечувати якісне навчання та підвищення кваліфікації працівників транспортно-логістичного комплексу.

Таким чином, розвиток транспортно-логістичного комплексу України в умовах реінтеграції звільнених територій є одним із ключових факторів, що сприятиме відновленню економіки країни та покращенню її конкурентоспроможності на міжнародному ринку. Реалізація цього завдання потребує спільних зусиль державних органів, приватних компаній та місцевих громад, а також інноваційних підходів та стійких інвестицій у розвиток транспортно-логістичної інфраструктури.

Нижче запропоновані заходи, які можуть допомогти у реінтеграції транспортно-логістичної сфери на звільнених територіях:

1. Забезпечення безпеки. Необхідно забезпечити безпеку транспорту та пасажирів, а також захистити транспортну інфраструктуру від можливих терористичних та саботажних актів.

2. Відновлення інфраструктури транспортної сфери на звільнених територіях – це основне завдання. Необхідно відновити дороги, мости, аеропорти та залізничні колії, а також модернізувати їх, щоб забезпечити безпеку та ефективність пересування.

3. Оптимізація логістики. Необхідно оптимізувати логістику, щоб забезпечити своєчасну та ефективну доставку вантажів та пасажирів на звільнені території.

4. Співпраця з міжнародними партнерами. Необхідно зміцнювати співпрацю з міжнародними партнерами та отримувати допомогу у відновленні транспортної інфраструктури на звільнених територіях.

5. Розвиток нових маршрутів. Необхідно розвивати нові маршрути та транспортні зв'язки на звільнених територіях, щоб забезпечити доступність транспортних послуг для мешканців та бізнесу.

6. Розробка нових технологій. Відновлення транспортної інфраструктури на звільнених територіях також може включати використання нових технологій, таких як цифрові платформи, розумні транспортні системи і дрони.

7. Сприяння економічному розвитку. Розвиток транспортної інфраструктури на звільнених територіях також може стимулювати економічне зростання у регіоні. Відновлення транспортної інфраструктури може залучити інвестиції в регіон, створити нові робочі місця та збільшити потенціал для розвитку туризму та інших галузей.

8. Навчання та перепідготовка персоналу. Відновлення транспортної інфраструктури на звільнених територіях також може вимагати перепідготовки та навчання персоналу, щоб він міг обслуговувати нове обладнання та працювати з новими технологіями.

9. Усунення мінних полів. Одним із головних викликів у відновленні транспортної інфраструктури на звільнених територіях є усунення мінних полів та інших небезпечних пристроїв, які можуть загрожувати транспортній безпеці та здоров'ю мешканців.

10. Удосконалення законодавства України у транспортно-логістичній сфері. Важливою складовою покращення транспортної інфраструктури та оптимізації логістичних процесів є удосконалення законодавства України у транспортно-логістичній сфері з урахуванням реінтеграції звільнених територій. На сьогоднішній день існує велика кількість законодавчих та нормативних актів, які регулюють діяльність різних видів транспорту, також Кабінет міністрів схвалив Національну транспортну стратегію України на період до 2030 року, а уряд затвердив "План заходів із реалізації Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року". Але прийняті документи більше орієнтовані на втілення Україною її євроінтеграційних зобов'язань у галузі транспорту, та приділяють замало уваги питанням реінтеграції звільнених територій у сфері транспорту. Для ефективної роботи транспортно-логістичного комплексу необхідно розробити та прийняти відповідні закони та нормативні акти, які враховуватимуть особливості реінтеграції звільнених територій.

Особливу увагу слід приділити створенню спеціальних правових механізмів для підтримки розвитку транспортно-логістичного комплексу на звільнених територіях. Це може бути досягнуто шляхом створення спеціальних економічних зон, регіональних програм розвитку транспорту та логістики, а також встановлення податкових пільг та стимулів для інвесторів. Іншим важливим завданням законодавства у транспортно-логістичній сфері є забезпечення безпеки та захисту прав споживачів послуг. Необхідно встановити відповідні стандарти якості послуг, а також механізми контролю та відповідальності за порушення прав споживачів. Таким чином, удосконалення законодавства у транспортно-логістичній сфері з урахуванням реінтеграції звільнених територій є одним із важливих кроків у розвитку транспортно-логістичного комплексу України.

Загалом реінтеграція транспортної сфери на звільнених територіях після закінчення військових дій в Україні – це масштабне завдання, що потребує комплексного підходу та співпраці різних сторін, включаючи уряд, місцеві спільноти, бізнес-спільноту, міжнародні партнери та експертів у галузі транспортної інфраструктури. Однак, за умови правильної організації та реалізації заходів, перспективи для розвитку транспортної сфери на звільнених територіях можуть бути значними. Це може стати поштовхом для розвитку транспортно-логістичної сфери в Україні та призвести до значного покращення економічної ситуації в країні.

Використана література:

1. Проект Плану відновлення України. (2022). *Матеріали робочої групи "Аудиту збитків, понесених внаслідок війни"*. Національна рада з відновлення України від наслідків війни. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/audit-of-war-damage.pdf>.
2. Економіка України та логістичний сектор під час війни: проблеми модернізації та перспективи. (2022). *ЛОГІСТ.FM*. URL: <https://logist.fm/publications/ekonomika-ukrayini-ta-logistichniy-sektor-pid-chas-viyni-problemi-modernizaciyi-ta>.
3. Грицина, Л.А. та Кошівська, М.В. (2018). Сучасний стан та перспективи розвитку транспортної логістики в Україні. *Інфраструктура ринку : електрон. наук.-практ. журнал*, 18, 11-18. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2018/18_2018_ukr/5.pdf.
4. Жаліло, Я.А. та інш. (2019). Щодо стратегічних засад структурної модернізації економіки Донбасу / Я.А. Жаліло, О.В. Собкевич, А.В. Шевченко, В.М. Русан, Л.А. Жураковська та ін. Національний інститут стратегічних досліджень. *Аналітична записка. Серія «Економіка»*, 5. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-11/analit-economics-5-2019-1.pdf>.
5. Залознова, Ю.С. та Трушкіна, Н.В. (2018). Транспортно-логістична система України: проблеми та перспективи розвитку. *Економічний вісник Донбасу*, 3 (53), 113-119.
6. Ільченко, Н. Б., & Кулік, А. В. (2019). Розвиток транспортно-логістичної системи в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*, 30(69), 42-50.
7. Карась, О.С. (2019). Стратегічні напрями формування, розвитку та розширення транспортної інфраструктури України. *Наука та інновації*, 15(6), 23-33.
8. Кобилух, О.Я., Гірна, О.Б. та Гаєва, Л.І. (2020). Ключові аспекти транспортної логістики в умовах пандемії Covid-19. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*, 31 (70), 4, 117-122.
9. Полякова, О. М. та Шраменко, О. В. (2017). Сучасні тенденції розвитку транспортно-логістичної інфраструктури в Україні і світі. *Вісник економіки транспорту і промисловості*, 58, 126-134.
10. Резнік, Н.П., Харчевнікова, Л.С., & Пугачова, В.Р. (2021). Проблеми та перспективи розвитку логістичного сектору в Україні. *Український журнал прикладної економіки та техніки*, 6(4), 30-35.

11. Решетнікова, О.В., Боровик, Т.В. та Терещенко, І.О. (2020). Аналіз та перспективи розвитку ринку логістичних послуг в Україні. *Економіка і управління*, 2, 24-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econupr_2020_2_5.

12. Токмакова, І. В. (2017). Перспективи розвитку транспортно-логістичного бізнесу в Україні. *Вісник економіки транспорту та промисловості*, (34), 228-230.

13. Устенко, М.О. та Івашкевич, В.С. (2017). Перспективи розвитку транспортно-логістичних систем України. *Вісник економіки транспорту і промисловості*, 59, 84-90.

I.V.Fedotova

*Doctor of Economic Sciences, Associate Professor
Kharkiv National Automobile and Highway University*

N.A.Bocharova

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
Kharkiv National Automobile and Highway University*

Development of the transport and logistics complex of Ukraine under the conditions of the reintegration of the liberated territories

Abstract

This article is devoted to the analysis of the problems and prospects for the development of the transport and logistics complex of Ukraine in the context of the reintegration of the liberated territories. The authors examine the changes that have taken place in the transport industry during the conflict and identify the main problems that need to be resolved to ensure the development of the transport sector. In the article particular attention is paid to the role of the transport and logistics complex in the process of reintegration of the liberated territories, and recommendations are offered to improve the efficiency of the industry. New opportunities for the development of the transport sector are also discussed, including the creation of new transport routes, the use of new technologies, and the improvement of infrastructure. It also considers the prospects for the development of the transport and logistics complex in the context of the reintegration of the liberated territories, including the expansion of transport infrastructure and improving its efficiency. The article also discusses potential opportunities for the development of the transport and logistics complex of Ukraine, including the creation of new transport routes, the development of multimodal transportation, and the improvement of logistics processes. The authors of the article also describe the need to improve legislation and improve the management system to ensure the efficient operation of the transport and logistics complex. In general, the article presents a complete analysis of the problems and prospects for the development of the transport and logistics complex of Ukraine in the context of the reintegration of the liberated territories, offering practical recommendations and solutions for the development of this important sector of the Ukrainian economy.

Key words: development, logistic sector, transport industry, reintegration, liberated territories.

APPLICATION OF INNOVATIVE SYSTEMS AT THE FACILITIES OF THERMAL ENERGY

Abstract

A well-known problem in the direction of the development of the modern economy is the innovative direction of ensuring and the effectiveness of the introduction of new forms of consolidated types of economic activity of industrial and service enterprises. The issue of formation and development of innovative systems adapted and capable of efficient use of ecological, organizational and technological resources of production at many enterprises is topical. The main function of which is to ensure a balance in the process of developing an effective innovative development strategy to eliminate destructive consequences in the process of innovation production. Insufficient effective use of innovations by enterprises is due to the need to improve the efficiency of the implementation of the economic development strategy of enterprises and the introduction of targeted innovative technologies. They can reflect the technological essence, organizational content and industry specialization of many industries. Systemic principles determine the essence of the development of a modern innovation economy.

An analysis of existing scientific hypotheses about the effect of a magnetic field on a water molecule is provided. The features of magnetic water, which were introduced in many sectors of the life of the EU countries, are noted: energy, construction, medicine, light and heavy industry, agriculture, healthcare, and many others. International experience is shown that contributes to the achievement of the Sustainable Development Goals - a decisive force in the current issues of Green Technology. It is aimed at minimizing the negative impact on the environment. Innovative green technologies promote energy efficiency, reduce waste of water, resources and waste, and lead to a reduction in carbon emissions. This provides a holistic framework for resilience and mitigation of their climate change impacts.

The article deals with the main issues of modernization of heat generation processes at thermal power facilities, including housing and communal services. Modernization is connected with the use of magnetized water in heat generation processes and positive results have been obtained.

The use of technologies using magnetic water contributes to the saving and conservation of natural resources, and the solution of many environmental issues. The paper reveals the issues of the features of the economy of nature management at the stage of improving information management methods.

The proposed management methods in the environmental and economic dimension have found application in the modernization of systems of thermal power facilities and many other industries, including the further use of environmental measures at thermal power plants as objects of economic analysis, subject to the environmental efficiency of management, integrated management of production processes of thermal power facilities.

Keywords: *innovative systems, management, greening, heat supply system, reagent-free water preparation, magnetized water, energy efficiency, vital activity of organisms.*

INTRODUCTION

Well-known scientists worked in the direction of innovative research, the scientific works of domestic and foreign scientists, such as V. Heits, A. Zharinov, P. Kulikov, V. Nordhaus, O. Orlovska, Samuelson, E. Toffler, were devoted to the theoretical and practical aspects of the researched issues, etc. It is necessary to emphasize and note the scientific and practical achievements and significance of the above-mentioned authors, which relate specifically to the identification of the functional innovative

development of manufacturing enterprises and service enterprises, there is a need to continue this direction, especially now, during the establishment and future reconstruction of the country. That is why the issue of determining the priority directions of innovative development in the conditions of global changes and integration of the country's economy into the European dimension is becoming increasingly urgent.

Today's innovative technologies are radically new or improved technologies that significantly improve production conditions. They usually have: reduced capital intensity, are characterized by greater environmental friendliness, lower energy consumption.

The development of innovative technologies in the world is increasingly competing with each other, focusing on four components of innovative transformations.

The state policy of the development of the national innovation system of Ukraine is most vividly reflected in the Law of Ukraine "On Innovative Activity" and is terminologically defined as follows: "Innovations - newly created (applied) and (or) improved competitive technologies, products or services, as well as organizational and technical solutions of production, of an administrative, commercial or other nature, which significantly improve the structure and quality of production and (or) the social sphere".

The state of innovative technologies in Ukraine The state of innovative activity in Ukraine is defined by the majority of experts-scientists as a crisis and one that does not correspond to the current level of innovation processes in industrially developed countries and the needs of innovative development.

Therefore, in our opinion, the proposed topic is very relevant and modern, with the current condition - the war in Ukraine. Now it is very necessary to implement the best technological components of innovative technologies for the reconstruction of the country.

Object, subject, and methods of research: The object of research is the structure and algorithm of the functioning of heat supply system objects.

The subject of research: interactions between material flows of systems of thermal energy facilities (TEO).

Research methods. The work uses a complex system-generalized approach, the following methods are used: analysis and forecasting; interpretation of the obtained results; statistical and mathematical. It should be noted that, as the experience of making and justifying any level of management decisions shows, the solution of the scientific-applied and organizational-economic problem of determining the expediency of the incorporation of the national economic system and compliance with the new format of functioning becomes relevant. It is appropriate to recognize and carry out the identification of real conditions / prerequisites and restrictions based on the results of the implementation of the state's integration choice. As you know, to a large extent, ensuring a sufficient level of economic and energy security of entrepreneurship, and not only for Ukraine, but also for any country in the world, should be based on dominants. For innovative development, therefore, it is necessary to consider the following concepts.

Environmentally and energy-efficient use of thermal energy in all spheres of heat supply plays a significant role in energy conservation of the country. All these stages in heat supply systems, water passes in different sectors, where changes in the composition, structure and properties of water and heat exchange surfaces of systems, scale formation (Fig. 1), which leads to deterioration of heat exchange processes, heat energy indicators, which affect the general indicators, can occur energy efficiency of the process (recent experiments showed a decrease in heat energy consumption by 15...22 % depending on the amount of initial scale). The energy efficiency of production processes is related to the transformation of energy into something more suitable for production (thermodynamics), that is, the processes obey the laws of thermodynamics. They complicate the theoretical consideration and substantiation of regime parameters. The use of traditional heat supply systems does not always meet the accepted thermal standards for fuel consumption and environmental requirements [10-13]. The method of reagentless water purification is highly effective, i.e., accelerated reagentless water purification in magnetic fields,

with the help of which positive results have been achieved in such sectors of the economy as industry, the residential and communal sector, and the agro-industrial complex. Considering the main role of water supply systems in everyday human life, magnetic treatment of natural and technical water, various solutions, has recently been widely used to improve many technological and biological processes.

Thanks to this, it is possible to explain the nature of the loss of all types of energy at the TEO and carry out a quantitative assessment of its changes - the result of our further work.

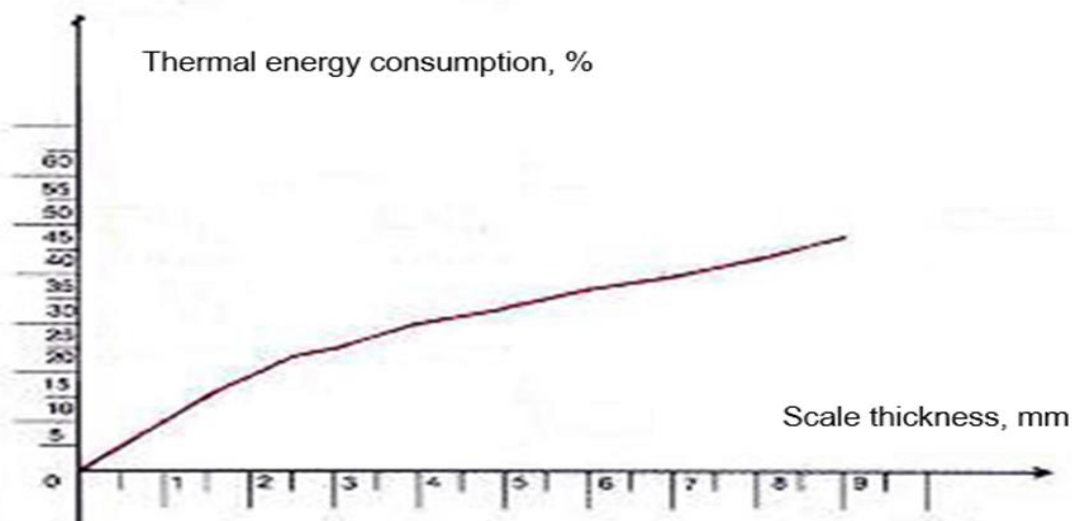

Fig. 1. Graphical dependence of thermal energy consumption on the thickness of the scale layer

In many existing scientific hypotheses, the magnetic field affects water molecules, which causes changes in the "spin" of the protons of the nuclei of these molecules with the release of some molecular energy, which leads to the destruction of water clusters and the transformation of magnetized water into a liquid from unbalanced H_2O molecules, which have a tendency to be active interaction with other substances and, due to the small size of monomolecules, to an active increase in the rate of diffusion processes of the transfer of such water, including in ultramicropores of capillary-porous bodies, into which ordinary water cannot penetrate. The noted features of magnetized water aroused great interest not only in the scientific environment, but also among workers in many fields of life: energy, construction, light and heavy industry, agriculture, health care, and many others.

In the former USSR, the problems of the theory and practice of magnetic water began to be dealt with in the 50s of the last century [1, 2, 3, 4, 5 and others]:

- in power engineering, the main attention was paid to the problems of cleaning the heat exchange surfaces of boilers, heat exchangers and pipelines from scale;
- in construction, the main attention was paid to the production of building materials: cement stone, concrete, gypsum, bricks, etc., to ensure an ecologically safe environment for people;
- in agriculture, the main attention is focused on the use of a significant increase in the intensity of diffusion transfer of magnetized water for moistening seeds and during irrigation;
- the result of a significant increase in the intensity of diffusion transfer of water and aqueous solutions in colloidal capillary-porous bodies is used in textile production technologies;
- in health care processes, the ability of magnetized water, blood, etc. to destroy deposits on the inner surfaces of blood vessels is used.

Humanity is now in such a phase (pollution of the atmosphere, hydroecosystems, soil, etc.) of its development, when nature is not able to neutralize, with the help of self-cleansing processes, negative influences on it (as well as on the human community). One of these impacts is environmental pollution

by wastewater. Magnetic treatment of wastewater reduces and reduces the cost of its treatment in three directions: own treatment of wastewater, improvement of the operation of biochemical treatment facilities, reduction of the amount of wastewater.

Building materials are complex physicochemical systems, the properties of which depend on the nature of the binder, additives, technological properties of mixing water, temperature, and other factors. The kinetics, mechanism, and nature of material hardening processes are complex.

The effect of magnetic treatment of water is manifested not only in the processes of hardening and increasing the strength of samples, but also in the quality of products. The strength of products obtained with the use of magnetic treatment of water during kneading changes. I.A. Nelson and others established that the strength of concrete increases by 10...40 % [1]. As industrial tests show, the strength of concrete and other building materials (ceramic pipes, fireclay refractories) increases by 10...30 %. We take this fact into account for recommendations to reduce biodamage of building materials during their operation [9]. There is an opportunity to reduce the consumption of cement and water in the production of concrete. According to Y.V. Lizunov, 1700000 m³ of liquid concrete was produced by the management enterprises of "Saratov-Derzhbud" on treated water, the saving in water consumption was 4.5...6.5 % [8] .

Our research determined that concrete cubes made on magnetized water with the proposed solution (*) gain maximum strength on the 7th day, almost 90 % stronger than those made by classical technology (Table 1). Also, concrete samples are characterized by a decrease in the size of pores in their structure and the uniformity of their location.

The set strength of the cubes after steaming was 12 % more with our proposed solution.

Preliminary data allowed us to:

- solve issues related to resource-saving technologies by means of magnetic treatment of water and aqueous solutions;
- to develop an ecological assessment of building (concrete and reinforced concrete, etc.) materials and structures (which is characterized by high environmental criteria) to reduce the burden on the environment;
- to develop a technology to reduce biodamage of building materials (concrete, reinforced concrete, etc.) and structures.

As for medicine, V.I. Klassen's monograph suggests that the healing effect of magnetized water is related to its bactericidal properties and increased permeability of biological membranes. In other cases, the magnetic field affects the body directly. Thin sodium ions enter the cavity of the water frame, which is the dispersion medium of the blood plasma. Precipitates deposited on the walls of blood vessels dissolve faster in such a solution. Blood vessels acquire greater capacity, blood flow increases, blood pressure decreases and stabilizes. With long-term exposure to a magnetic field, metabolic processes in the body improve and its resistance (resistance) increases. Great doctors of past centuries - Hippocrates, Avicenna, Para-Celsius - treated many diseases with magnets.

Currently, the most well-known applications of magnetic water treatment are:

- internal use of magnetized water reduces the amount of cholesterol in the blood and liver, improves metabolism, promotes the release of stones from the kidneys, which are salts - oxalates, phosphates or urates with layers of mucus;
- obtained positive results in the treatment of eczema and dermatitis (S.I. Dovzhanskyi, Saratov);
- at the all-Union conference on magnetobiology and magnetotherapy (1990), reports were presented on the beneficial effect of baths with magnetized water and turbulent underwater massage on patients with protracted pneumonia, non-specific infectious polyarthritis, rheumatoid arthritis and other joint diseases;
- since 1973, baths with magnetized sea water have been used in Sochi for hypertensive patients (10 sessions of 10 minutes each), as a result of which most patients' blood pressure decreased, night sleep normalized, complaints of headaches, noise in ears, quick fatigue and pain in the heart;
- normalization of cholesterol metabolism in atherosclerosis (V.V. Lisin and E.N. Ivanov, Saratov);

- irrigation of the oral cavity with magnetized water helps to remove tartar, eliminate periodontal disease, prevents the formation of dental deposits, cleans enamel from soft plaque, stops bleeding gums (R.I. Mykhaylova, Central Institute of Stomatology);

- the introduction of magnetized water into the blood serum of sick people contributes to the normalization of its structure, which can be used for biocorrection of metabolic reactions in the human body;

- the increased oxygen content in magnetized water helps purify blood and lymph from foreign bacteria and viruses. Thus, one-time treatment of water with a magnetic field allows to destroy up to 90 % of coliforms in it.

The analysis of the effect of magnetized water on the flow of processes in various areas of its application indicates an insufficiently deep study of the dependence of the influence of magnetic field parameters on the results of the described technologies of its application.

The first steps in this direction were taken by the authors when researching the processes of concrete products using water treated with a high-frequency pulsed magnetic field, obtained using the Ilios-m apparatus of the Votali LTD company (Donetsk) [11-16].

RESULTS

The thermodynamic resource and its dynamic mechanism in the process of industrial nature use cause, along with the energy resource and synergistic processes, the appearance of material flows of thermal energy objects. It is the energy component of the system that contributes to the emergence of thermal energy as a result of anthropogenic interactions. About the use in practical conditions - the result of the act and regulations of the work of introduction into the industry, with the introduction of the proposed scientific economic concept of the process, which gives a present and future result for the prevention of crisis and destructive phenomena to ensure the safety of the enterprise from the threat of destruction and crisis, helps to solve problems, related to the direction of sustainable development of the resource-saving and environmental protection model of enterprises.

CONCLUSIONS

Control in the ecological and economic dimension is used in the application of innovative systems for heat energy and many other industries. Application in the further direction of environmental protection activities at the TPP. Developed technological regulations for implementation in production and planned series of further studies of objects in the direction of economic analysis, the state of environmental efficiency of economic management, complex management of production processes of thermal energy objects. One of the key problems of heat supply in Ukraine is the reduction of heat transfer from heat supply heating devices by 20 %. As a result, after some time of operation, they are observed to accumulate metal salt oxides in them. The consequences of this state are insufficient heat transfer, increased fuel and electricity consumption. The upgraded technology solves these problems and delivers 20 % energy savings. As a result of processing the results of the experiment, it was found that the most significant factors are the analysis of the general environmental technogenic situation, the technical condition of the system of thermal power facilities - output data that allow us to confirm the developed principles of integral control [14, 15, 16].

References:

1. Minenko V.I. (1970) Magnetic treatment of water-dispersed systems / Technology. 168 p.
2. Classen (1973) Water and a magnet. YOU / Nauka Publishing House. Moscow. 112 p.
3. Tebenikhin E.F., Gusev B.T. (1970) Treatment of water with magnetic poles in thermal power engineering / M..Energy". 144 p.
4. Stukalov P.S., Vasilyev E.V., Glebov N.A. (1969) Magnetic treatment of water / Sudostroenie. Publishing House, Leningrad. 192 p.

5. Pople I. A. (1951) Molecular association in liquid II. A theory of the structure of water / I.A. Pople // Proc. Roy. Soc. P. 163–178.
6. Davidzon M.I. (1988). Electromagnetic treatment of water systems in the textile industry / Moscow// Legprombytizdat. 178 p.
7. Baran B.A. (2010), Anthropogenic water pollution and its cleaning methods / Bulletin of the Khmelnytskyi National University. P.234-237.
8. Gaev A. Y. (1990), Ecological foundations of construction production / Sverdlovsk. Publishing House of the Ural University.180 p.
9. Ivanov F.M. (1984), Biodamage / Stroyizdat, 320 p.
10. National report on the state of the natural environment in Ukraine in 2011 (2012) / Center for Environmental Education and Information, 257 p.
11. Zhuravska N. (2019), Energy efficient processing of geothermal water for energy-heating objects of the building industry / World Multidisciplinary Earth Sciences Symposium WMESS. – M. Hory, Czech Republic. – Electronic resource. – iopscience.iop.org/article/10.1088/1755-1315/362/1/012116/pdf (Data of the application 2.03.2020).
12. Malkin E.S. (2017), Special issues of heat and mass transfer / Kyiv: KNUBA. 288 p.
13. Utility model patent UA No. 100236. Water treatment system in electromagnetic fields / Malkin E.S., Furtat I.E., Zhuravska N.E., Kovalenko N.O. Registered 07/10/2015. - Kyiv: Ukrpatent. - 3 p.
14. Zhuravska N.E., Malkin E.S. (2016), Environmental and energy-saving technologies with reagent-free water treatment / 3rd international science and practice. conf. "Water use. technologies. Buildings. Management. KNUBA. P.16 - 17.
15. Kulikov P. (2019), Technological-related manufacturing systems: problems of environmental and economic analysis of their status and management / P. Kulikov, N. Zhuravska // Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. East European Scientific Journal (Warsaw, Poland), 7 (47), 2019 part 5. p. 60-63.
16. Kulikov P. (2019), Modern Possibilities of Management of Technogenic-Natural Systems of Heat-Energy Objects of Industrial and Construction Industry / P. Kulikov, N. Zhuravska etc // In: V. Onyshchenko etc (eds) Proceedings of the 2-International Conference on Building Innovations. ICBI 2019. Lecture Notes in Civil Engineering,73. Springer. pp. 115-121.

N. Zhuravskaya

fəlsəfə doktoru, dosent, Kiyev Milli İnşaat və Memarlıq Universiteti
ORCID 0000-0002-4657-0493

Termal enerji obyektlərində innovativ sistemlərin tətbiqi

Xülasə

Müasir iqtisadiyyatın inkişafı zamanı yaranan problem- sənaye və xidmət müəssisələrinin birləşdirilmiş təsərrüfat fəaliyyətinin yeni formalarının təmin edilməsi və tətbiqinin səmərəliliyinin innovativ istiqamətidir. Bir çox müəssisələrdə istehsalın ekoloji, təşkilati və texnoloji ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək qabiliyyətinə malik innovativ sistemlərin formalaşdırılması və inkişafı məsələsi aktualdır. Əsas funksiya innovasiya istehsalı prosesində dağıdıcı nəticələrin aradan qaldırılması üçün effektiv innovativ inkişaf strategiyasının hazırlanması prosesində tarazlığı təmin etməkdir. Müəssisələr tərəfindən innovasiyalardan kifayət qədər səmərəli istifadə edilməməsi müəssisələrin iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsinin səmərəliliyinin artırılması və məqsədyönlü innovativ texnologiyaların tətbiqi zərurətindən irəli gəlir. Onlar bir çox sənaye sahələrinin texnoloji mahiyyətini, təşkilati məzmununu və sənaye ixtisaslaşmasını əks etdirə bilər. Sistemli prinsiplər müasir innovasiya iqtisadiyyatının inkişafının mahiyyətini müəyyən edir.

Məqalədə maqnit sahəsinin su molekuluna təsiri haqqında mövcud elmi fərziyyələrin təhlili verilmişdir. Aİ ölkələrinin həyatının bir çox sahələrində (energetika, tikinti, tibb, yüngül və ağır sənaye, kənd təsərrüfatı, səhiyyə və bir çox başqa sahələr) tətbiq olunan maqnit suyunun xüsusiyyətləri qeyd olunur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, aktual məsələlərin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olunmasında Yaşıl Texnologiya həlledici qüvvə olaraq töhfə vermişdir. İnnovativ yaşıl texnologiyalar ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirmək məqsədi daşıyır, enerji səmərəliliyini təşviq edir, su, resurslar və tullantıların israfını azaldır və karbon emissiyalarının azalmasına səbəb olur. Bu, onların iqlim dəyişikliyi təsirlərinin davamlılığı və yumşaldılması üçün vahid çərçivə təmin edir.

Məqalədə istilik enerjisi obyektlərində, o cümlədən mənzil-kommunal təsərrüfatında istilik istehsalı proseslərinin modernləşdirilməsinin əsas məsələlərindən bəhs edilir. Modernləşmə istilik istehsalı proseslərində maqnitləşdirilmiş suyun istifadəsi ilə bağlıdır və bu sahədə müsbət nəticələr əldə edilmişdir.

Maqnit suyundan istifadə edən texnologiyaların istifadəsi təbii ehtiyatların qənaətinə və qorunmasına, bir çox ekoloji problemlərin həllinə kömək edir. Məqalədə informasiya idarəetmə metodlarının təkmilləşdirilməsi mərhələsində təbiətdən istifadə iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri məsələləri açıqlanır.

Ekoloji və iqtisadi ölçüdə təklif olunan idarəetmə üsulları istilik enerjisi qurğularının və bir çox digər sənaye sahələrinin sistemlərinin modernləşdirilməsində, o cümlədən istilik elektrik stansiyalarında ətraf mühitin səmərəliliyi nəzərə alınmaqla, iqtisadi təhlil obyektini kimi ətraf mühit tədbirlərinin sonrakı istifadəsi üçün tətbiq tapmışdır.

Açar sözlər: *innovativ sistemlər, idarəetmə, yaşıllaşdırma, istilik təchizatı sistemi, reagentsiz suyun hazırlanması, maqnitləşdirilmiş su, enerji səmərəliliyi, orqanizmlərin həyat fəaliyyəti.*

UOT 338.1

L.Svystun

PhD in Economics, Associate Professor National University

“Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic”

svmila308@gmail.com

I.Samoilyk

Doctor of Economics, Professor, Poltava State Agrarian University

iuliia.samoilyk@gmail.com

M.Svystun

PhD student, Poltava State Agrarian University

niksv@gmail.com

PROSPECTS OF HYDROGEN ENERGY IN THE PROCESSES OF THE DE-OCCUPIED UKRAINIAN TERRITORIES RECONSTRUCTION

Abstract

It has been analyzed the state and prospects of the alternative energy development in Ukraine, in particular, in the post-war reconstruction context in the de-occupied territories. The world experience of using state support for the renewable energy development has been considered, obstacles to the use

of renewable energy sources in Ukraine have been determined, and the direction of hydrogen energy investment in the context of the national economy development after the war has been determined.

Keywords: *national economy, energy security, alternative energy, hydrogen energy, de-occupied territories.*

The war in Ukraine is a catastrophe for humanity of the 21st century, it is accompanied by significant casualties among the population, the buildings, structures, and infrastructure facilities destruction. The hostilities, which began on February 24, 2022, dealt a powerful blow to the economy of Ukraine and huge damage to the infrastructure, leading to significant economic losses. According to the assessment of the Ministry of Economy of Ukraine, the total losses of our country due to the war, including both direct and indirect, range from 564 billion dollars USA to 600 billion dollars USA. In Ukraine, at least 411 educational institutions, 36 health care institutions, 1,600 residential buildings, 7 thermal and hydroelectric plants. Currently, it is extremely difficult to count the destroyed houses in the countryside. Ukraine's economy loses 50-60 % of its "unproduced" gross domestic product. Revenues to the state budget decreased by 70 % from customs authorities and by 30 % from tax authorities [1].

This war went far beyond the territorial boundaries of Ukraine, the economy destruction caused crisis phenomena in many countries of the world, the imbalance of food chains became a real threat of famine. So the world's leading countries support Ukraine on the way to the liberation of its entire territory. However, it will not be possible to remove the damage caused to the territories where hostilities were conducted and the occupied territories at the same time. The processes of restoration and reconstruction of the de-occupied territories will be long and large-scale and will require significant amounts of resources, both financial, human, and energy [2].

Consequently, the reconstruction of the national Ukrainian economy will require active development of the energy industry and the involvement of foreign companies for the restoration of social and economic infrastructure [3].

Ukraine's problem is the centralization and integration into a single energy system of large-scale generation facilities, namely: nuclear power plants, thermal power plants, hydroelectric power plants, etc. The deployment of Russia's military aggression against Ukraine, constant missile attacks on energy infrastructure facilities cause significant problems for the operation of the energy supply system of civilian facilities and the livelihood of the population, because all systems are related to energy supply. The enemy purposefully damages energy objects. For example, as of February 10, 2023, almost two dozen power units of thermal power plants remain damaged due to constant Russian attacks. Ukraine temporarily lost 44 % of nuclear generation, 75% of TPP capacity, and 33% of blocked CHP plants after the temporary occupation of Ukrainian energy facilities part. As for the energy infrastructure in the territories of hostilities, it is almost completely destroyed and needs to be restored on an already modern innovative basis. The solution may be the development of alternative energy and energy generation in liberated territories from the occupiers.

Under the conditions of Ukraine's energy dependence on energy supplies and the constant increase in energy prices, the issue of changing the energy strategy through the formation of an effective energy saving program and the development of alternative energy in Ukraine should be classified as strategically important, which requires an urgent solution. The energy strategy of Ukraine until 2030 determines that the development of alternative energy sources should be considered as an important factor in increasing the level of energy security, in particular, taking into account Ukraine's European integration intentions.

The need to ensure the country's energy security, the irreversible depletion of the world's hydrocarbon reserves, the rising price of energy carriers, the problems of environmental pollution force most developed countries to form their energy strategies aimed at the development of alternative energy. According to the International Energy Agency, by 2030, the share of electricity generated using alternative sources will double from the current figure of about 16 % of total production. The energy

strategies of most developed countries, in particular, in the USA, Germany, Spain, Sweden, Denmark, and Japan, in the long term indicate an increase in the share of renewable energy sources in the total energy balance to 20-50 % [4].

China and the USA invest in the development of alternative energy 42 % of the total volume of such investments in the world. Investment in solar energy occupies a leading position and prevails in the USA, Germany, Japan, and Italy. One of the world leaders in the use of alternative energy is Germany, in which 7 % of the total amount of energy consumed has been produced using renewable energy sources. One of the reasons for this is the purposeful policy of the state on the development of alternative energy. In Sweden, the geothermal system as a means of heating residential premises is an integral part of newly built houses, so, at the current stage, more than 300,000 geothermal systems are in operation. In Finland, 12,000 houses are equipped with geothermal systems. Significant amounts of investment in the development of alternative energy from 2012 to the beginning of the full-scale invasion of Russia have been also observed in Ukraine.

According to experts of the Institute of Renewable Energy of the National Academy of Sciences of Ukraine, the total annual technically achievable energy potential of renewable energy sources of Ukraine in terms of conventional fuel is about 98 million tons. p., which is more than 50 % of total energy consumption in Ukraine at the moment and 30 % of energy consumption in 2030 [5]. Today, the share of energy obtained from alternative sources is about 3 %. According to the Ukrainian energy strategy, the share of alternative energy in the country's total energy balance was planned to reach 20 % by 2030 [6]. The main and most effective areas of renewable energy in Ukraine are wind energy, solar energy, bioenergy, hydropower, and geothermal energy. The indicated indicators testify to the significant potential for the development of alternative energy in Ukraine.

However, little attention is paid to this direction of alternative energy as a generation technology through the use of solar energy, and accumulation and storage in a gaseous state (hydrogen).

Similar installations are already used in Australia and some European countries. They are located in the private sector and provide an opportunity to meet the energy needs of the household, and to direct the surplus to the sale or refueling of cars with hydrogen engines. Such cars began to be produced by Renault, Hyundai, Toyota, etc. Some municipalities in Australia have launched urban transport with hydrogen engines manufactured by Hyundai. The installation includes a solar panel, an electrolyzer, a compressor and hydrogen storage tanks. Energy production occurs during daylight hours thanks to the operation of solar panels and is processed into hydrogen, accumulating in special containers. At night, the process is reversed: the house and residents use energy resources for heating and lighting, and the operation of appliances.

Some companies offer technology for the production of hydrogen with a capacity of 10 m³/h to 1000 m³/h, which is also suitable for the private sector. Alkaline electrolysis technology is used for hydrogen production. It is the most widely used and proven technology available today, it is safe and reliable. Pre-purified water is fed into a tank with alkali, which after preparation enters the electrolyzer. In the electrolyzer, water is split into hydrogen and oxygen with the help of electricity. Hydrogen gas is released on the cathode side and exits through the perforation of the separation plate from the cathode side in the direction of the hydrogen collector channels. And then it moves from the central part of the block. A reaction takes place at the cathode. At the same time, gaseous oxygen is released on the anode side, which moves from the central plates of the electrolyte cans. The hydrogen and oxygen gases then enter the hydrogen separator and oxygen separator, respectively, where the alkali is separated from the gases and returned to the electrolyser by an alkali pump. After that, hydrogen gas enters the adsorption unit under conditions of temperature change for further purification, while oxygen is released as a by-product. The electrolyzer uses a two-way injection technology using a special material to prevent leaks during operation. Thanks to this, a long service life, high system efficiency and limited maintenance costs are ensured. A special activation process takes place at the cathode of the electrolyzer, which ensures

high efficiency of water electrolysis with relatively low energy consumption. This technology will make it possible to create a wide network of hydrogen filling stations [7].

Currently, a large part of the Ukrainian people lives in private houses in rural areas (more than 40 %). The same situation was observed in the currently occupied territories. Also, almost the entire population that became forced migrants lost their jobs and incomes. And thus, the installation of generation systems in private households in the de-occupied territories will make it possible to:

- to provide the basic needs of the population in terms of heating, lighting, cooking, etc.
- provide such households with a stable income thanks to the possibility of selling hydrogen for the needs of other individuals and municipalities, refueling vehicles. This is an important aspect, because in the absence of jobs, people cannot count on endless social payments from the state and international organizations.
- to strengthen the autonomy of communities and Ukraine's energy independence, to implement the fourth energy transition.
- to develop modern environmental technologies in energy and transport.
- to strengthen the health of Ukrainians, as it has been proven that a significant spread of respiratory and viral diseases occurs, including and due to significant air pollution and hydrocarbon emissions in the energy sector.

The main restraining factors for the alternative energy development in Ukraine, in addition to the state of war, are limited financial resources, in particular due to the high price of extracted energy, which is caused by expensive high-tech equipment and a sufficiently long payback period. Most European countries are successfully developing the field of alternative energy due to strong support from the state and attracting investment resources. After all, alternative energy is a high-tech industry, so the question of financing scientific and technical support for the development of new technologies for obtaining energy from renewable sources is acute. The strategic direction is the technical and economic evaluation of the use of high-tech equipment in Ukrainian natural conditions, the determination of prospects and the necessary financial resources for the modernization of this equipment in accordance with the existing technical and achievable energy potential.

Diversification into small-scale generation is also a way to minimize the effect of the oligarchy on the state's economy, since most energy systems are owned by large corporations. Therefore, the development of hydrogen energy in the de-occupied territories will allow modern ecological technologies expansion in energy and transport, and also, strengthen the health of Ukrainians, and provide the sustainable development of the state in the future.

References:

1. Business support in wartime. URL: <https://business.diaa.gov.ua/wartime>
2. CES, together with its partners, calculates the losses from Russian aggression. URL: <https://ces.org.ua>
3. Ptashchenko, L., Svistun, L., Khudolii, Y., Huseynov, A. (2023). Construction Technologies and Investments in Reconstruction of the National Economy of Ukraine. In: Onyshchenko, V., Mammadova, G., Sivitska, S., Gasimov, A. (eds) Proceedings of the 4th International Conference on Building Innovations. ICBI 2022. Lecture Notes in Civil Engineering, vol 299. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-17385-1_69
4. Energy 2020 - A strategy for competitive, sustainable and secure energy. URL: http://ec.europa.eu/energy/strategies/2010/2020_en.htm
5. The official website of the Institute of Renewable Energy of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <http://ive.org.ua/>
6. Energy strategy of Ukraine for the period until 2030. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/signal/kr06145a.doc>

7. Block-module gas hydrogen compressors. URL: <https://compressors.ua/modulni-kompresorni-stancii/blochno-moduln-kompresorn-gazopod-bnogo-vodnyu>

L.Svistun

i.ü.f.d., dosent, "Yuri Kondratyuk adına Poltava Politexnikası" Milli Universiteti

I.Samoylik

i.e.d., professor, "Yuri Kondratyuk adına Poltava Politexnikası" Milli Universiteti

M.Sviştun

doktorant, "Yuri Kondratyuk adına Poltava Politexnikası" Milli Universiteti

İşğal edilmiş Ukrayna ərazilərinin yenidən qurulması prosesində hidrogen enerjisi perspektivləri

Xülasə

Məqalədə Ukraynada alternativ enerjinin inkişafının vəziyyəti və perspektivləri, xüsusən də işğaldan azad edilmiş ərazilərin müharibədən sonrakı bərpası kontekstində təhlil edilir. Bərpa olunan enerjinin inkişafına dövlət dəstəyindən istifadənin dünya təcrübəsi öyrənilmiş, Ukraynada bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə maneələr müəyyən edilmiş, müharibədən sonra milli iqtisadiyyatın inkişafı kontekstində hidrogen enerjisi sərmayəsinin istiqaməti müəyyən edilmişdir. müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, enerji təhlükəsizliyi, alternativ enerji, hidrogen enerjisi, işğaldan azad edilmiş ərazilər.

UOT 668.332

T.Ə.Tağıyeva

doktorant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

turantagiyeva1225@gmail.com

NEFTMAŞINQAYIRMANIN DAYANIQLI İNKİŞAF MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatının sərt prinsiplərinə uğun iqtisadiyyat qurmağa başladı. Bu iqtisadiyyat inzibati-amirlik iqtisadiyyatından çox fərqlənir və bu fərq özünü rəqabətdə tapır. Bütövlükdə iqtisadiyyatın və xüsusi halda ayrı-ayrı sənaye sahələrinin inkişafı və dayanıqlı inkişafı, başqa şərtlər eyni olduqda həmdə rəqabət mühitindən çox asılıdır.

Məlumdur ki, tarixən beynəlxalq əmək bölgüsündə rəqabətqabiliyyətlik müqayisəli üstünlüyə əsaslanmışdır. Beləki, bu və ya digər dövlətlər başqaları ilə müqayisədə ucuz iş qüvvəsinə, böyük təbii ehtiyatlara, əlverişli coğrafi əraziyə və s. malik olmalarıyla fərqlənirlər. Bütün bunlar isə dayanıqlı inkişaf termininin yaranmasını şərtləndirdiki, bu da ekoloji-sosial-iqtisadi problemlərin həllini zəruri etdi.

Açar sözlər: iqtisadiyyat, rəqabət, dayanıqlı inkişaf, maşınqayırma, müqayisəli üstünlüklər.

İqtisadiyyatın inkişafının müəyyən mərhələsində dünya iqtisadiyyatında ətrafda baş verən hadisələrə ekoloji aspektdən yanaşılması aktual problemə çevrildi. Məhz bu baxımdan Birləşmiş Millətlər təşkilatı dayanıqlıq problemi ilə bağlı sənədlər hazırladığı, bu da dünyada ekoloji problemlərin həllinə yönəlmişdir. Bu proseslərin sonrakı inkişafı bütövlükdə cəmiyyətin sonrakı inkişafını müəyyən etməyə başladı. Bu təkamül həmçinin iqtisadiyyatın tərkib hissələri olan resurs, investisiya, texnoloji inkişaf və s. istiqamətdəki dəyişiklikləri özündə ehtiva etmiş, cəmiyyətin harmoniyada yaşaması tələbatlarının ödənilməsi kimi missiyanı öz üzərinə götürmüşdür.

Məlumdur ki, dayanıqlıq problemi ilk olaraq texniki sistemlərdə öyrənilmiş və sonradan iqtisadiyyatda öz həllini tapmışdır. Dayanıqlı inkişafın mühüm tərkib hissəsi olan iqtisadi problemlərin həlli, maliyyə dayanıqlığından xeyli asılıdır. Maliyyə dayanıqlığından həm də bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti asılıdır. Rəqabətqabiliyyətlik, rəqabət mühiti, rəqabətli iqtisadiyyat və s. bütövlükdə dayanıqlı inkişafı formalaşdırır ki, bu da öz növbəsində ierarxiyanın aşağı pilləsində müəssisənin maliyyə dayanıqlığı probleminin həllinə kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatda (1-6) “maliyyə dayanıqlığı” məfhumuna dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bank B.P. (1, s.91) hesab edir ki müəssisənin maliyyə dayanıqlığı- bu onun elə vəziyyətidir ki, maliyyə resursla, onların bölüşdürülməsi və istifadəsi, buraxıla bilən risk şəraitində fasiləsiz fəaliyyəti, rentabelliği və baxılan dövrdə öhdəliklərlə hesablaşmağı təmin edir. V.V.Bocarevə görə (2) təsərrüfat subyektinin maliyyə dayanıqlığı dedikdə onun pul resurslarının elə vəziyyəti başa düşülür ki, bu zaman minimal sahibkarlıq riski şəraitində, öz vəsaitləri hesabına ödəmə qabiliyyəti və kredit qabiliyyəti saxlanılmaqla müəssisənin inkişafı təmin edilsin.

V.V.Kovalyevin (3) fikrincə maliyyə resurslarının məqsədyönlü və düzgün qoyulması dayanıqlı maliyyə vəziyyətinə çox böyük təsir edir. E.Meltsasın (4) fikrincə, bəzi tədqiqatçılar maliyyə dayanıqlığını uzunmüddətli ödəmə qabiliyyəti kimi; digərləri, dövrü vəsaitlərinin rəqabət quruluşu və tərkibi, onların istifadəsi kimi; başqaları isə, onlar uzunmüddətli perspektivdə kompaniyanın sabit fəaliyyətini əks etdirməklə, öz vəsaitləri və ya resursların səmərəli istifadəsi kimi müəyyən edirlər.

Q.V.Savitskaya (5, s.46) maliyyə dayanıqlığını, dəyişən xarici və daxili mühitdə özünün aktiv və passivlərinin tarazılığını saxlayaraq, təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti və inkişafı qabiliyyəti kimi müəyyən edir, bu zaman riskin buraxıla bilən sərhəddində onun daimi olaraq ödəmə qabiliyyəti və investisiya cəlb ediliyinə zəmanət verilməsini nəzərdə tutur.

A.D.Şeremetin (6, s.124) fikrincə, maliyyə dayanıqlığı balansın qənaətbəxş quruluşunu xarakterizə edir və təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirir. Öz və avans edilmiş kapitalın nisbəti təşkilatın muxtariyyətinə işarə edir, bazar şəraitində onun maliyyə dayanıqlığını göstərir.

Müəssisələrin maliyyə dayanıqlığının təyin edilməsi aşağıdakı məsələlərin həllinə cavab verir: maliyyə müstəqilliyini qiymətləndirmək üçün; öz vəsaitləri ilə manevr qabiliyyətini müəyyən etmək üçün; müəssisənin məqsədinə müvafiq əsas fəaliyyəti fasiləsiz olaraq həyata keçirmək üçün maliyyə təminatının müəyyən edilməsi üçün; müəssisənin istehsal potensialını qiymətləndirərkən maliyyə imkanlarının müəyyən edilməsi üçün. Bununla belə, adətən kommersiya müəssisələrində maliyyə dayanıqlığının yerinə yetirilməsi müəyyən alqoritmlə baş tutur. Belə ki, bu alqoritm özündə proseduraların müəyyən ardıcılıqla həyata keçirilməsini, burada müxtəlif səpkili əmsal və göstəricilərin hesablanması nəzərdə tutulur. Belə ki, bu zaman maliyyə dayanıqlığının hesablanması bu ardıcılıqla yerinə yetirilir: analitik balansın (netto) qurulması; balansın aktiv və passivinin, onların qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili; maliyyə dayanıqlığını xarakterizə edən digər göstəricilərin təhlili; dayanıqlıq dərəcəsinin müəyyən edilməsi və maliyyə dayanıqlığı haqqında qərarın verilməsi.

Qeyd edək ki, maliyyə dayanıqlığını tədqiq edənlərin hər birinə aid müəyyən metodiki yanaşmalar mövcuddur. Bununla belə müəssisənin maliyyə dayanıqlığını müəyyən edərkən aşağıdakı əmsallarda hesablanır: likvidlik, rentabellik, dövrətmə, manevrlik və s. Bununla belə, qeyd etməliyəm ki, bu əmsal və göstəricilərin ədədi qiymətləri tədqiqat aparılan ölkənin iqtisadiyyatını səciyyələndirir.

Fikrimizcə, Azərbaycan iqtisadiyyatındakı təsərrüfatçılıq, onun spesifik xüsusiyyətləri, dünya təcrübəsindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir. Məhz bu baxımdan ədəbiyyatda qəbul edilmiş maliyyə

dayanıqlığını xarakterizə edən göstərici və əmsalların ədədi qiymətinin ölkəmizin müəssisələrində maliyyə dayanıqlığını qiymətləndirmək üçün istifadə olunması bir sıra hallarda düzgün olmayan qərarların verilməsi ilə nəticələnə bilər.

Məlumdur ki, xarici ölkələrdə maliyyə dayanıqlığını müəyyən edərkən həm də müəssisənin müflis olma diaqnostikasını da təhlil edirlər. Müflisləşmə riski və müəssisənin kredit qabiliyyətini müəyyən etmək üçün diskriminant amil modellərindən geniş istifadə olunur. Bu modellərə Altman, Lis, Taffler və digərləri (5) aiddir. Tədqiqat işimizdə neftmaşınqayırma müəssisələri üçün Altmanın beş amilli modelindən istifadə edərək hər bir müəssisə üçün müflis olma diaqnostikası verilmişdir. Konfrans materialının həcminə qoyulan məhdudiyyətlə əlaqədar burada o məsələni tam olaraq göstərə bilmirik.

Maliyyə dayanıqlığı haqqında iqtisadçı alimlərin fikirlərini yekunlaşdıraraq göstəririk ki, bu sahədə tədqiqatçılar arasında yekdil fikir yoxdur, bu isə maliyyə dayanıqlığı anlayışına dair qərar qəbul etmədə müəyyən çətinliklər yaradır. Bütün bunları nəzərə alaraq aşağıda maliyyə dayanıqlığına dair iddiaçı yanaşması verilmişdir: “Maliyyə dayanıqlığı- müəssisənin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin əsas göstəricisidir, buraxıla bilən risk səviyyəsində özünün ödəmə qabiliyyəti və kredit qabiliyyətini saxlamaqla, öz vəsaitləri hesabına inkişaf etdirməklə, dəyişən iqtisadi mühitdə müəssisənin fəaliyyətini vaxtında və tam həcmdə maliyyələşdirmə qabiliyyətidir ki, bu da operativ, cari və strateji plana müvafiq olaraq geniş təkrar istehsalı təmin edir, həmçinin ona həvalə edilmiş sosial funksiyanın yerinə yetirilməsinə kömək edir”.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Банк В.Р., Тараскина Л.В. Финансовый анализ, учеб. пособие, Москва: ТК Велби, изд. Проспект, -.2006, -.344.с.
2. Бочаров В.В. Финансовый анализ, СПб: Питер, -2014,.-241.с.
3. Ковалев В.В.. Привалов В.Р. анализ финансового состояния предприятия, Москва: Центр экономики и маркетинга, -1995,-192.с.
4. Мельцас Е. Финансовая устойчивость- да, банкротство-нет , Москва: Зиск, -2009,-№5,-с.403-406.
5. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия, Минск: ООО «Новое знание» , -2000, -688 с.
6. Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа, Москва: ИНФРА-М,-2001,-172 с.

T.A.Taghiyeva

Postgraduate student, Azerbaijan State University of Oil and Industry

Sustainable development issues of oil mechanical engineering

Abstract

After gaining its independence, the Republic of Azerbaijan began to build an economy in accordance with the strict principles of the market economy. This economy is very different from the command economy, and this difference finds itself in competition. The development and sustainable development of the economy as a whole and, in particular, individual industries, other things being equal, also depend heavily on the competitive environment.

It is known that historically, competitiveness in the international division of labor was based on comparative advantage. Thus, these or other states differ from others by having cheap labor force, large natural resources, favorable geographical area, etc. All of this led to the emergence of the term sustainable development, which necessitated the solution of ecological, social and economic problems.

Keywords: *economy, competition, sustainable development, machine building, comparative advantages.*

N.Xamitova
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
nailakhamitova2015@mail.ru
T.N.Əliyev
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

AZƏRBAYCANIN QLOBAL NÜFUZUNUN ARTMASINDA LOGISTIKANIN ROLU

Xülasə

Son illərdə ölkəmizdə logistikanın inkişafı, dünya miqyasında azərbaycanın daha da tanınmasına və logistik fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün daha güvənli və əlverişli ölkə olmasına gətirib çıxarır ki, bunun da nəticəsində azərbaycanın dünya səviyyəsində nüfuzu daha da artır. Həmçinin azərbaycanda logistikanın inkişafı qonşu ölkələr və tranzit yollarda yerləşən digər ölkələr arasında daha çox rəqabət üstünlüyü qazanmağa kömək edir. Logistikanın inkişafı nəticəsində həmçinin ölkənin tranzit yüklərin daşınmasında olan payı da artır.

Açar sözlər: *Azərbaycanda logistikanın inkişafı, Azərbaycanın global nüfuzu, ölkənin rəqabət üstünlüyü.*

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi onu logistik cəhətdən daha da inkişaf etməyə kömək edir. Ölkəmizdə son illərdə yeni logistik layihələrin yaradılması onun beynəlxalq aləmdə daha çox tanınmasına və nüfuzunun artmasına gətirib çıxarır. Heydər Əliyev uzun müddətli iqtisadi inkişaf proqramını hazırda prezident İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Ölkəmizin logistik fəaliyyət sahəsində daha da inkişaf etdirmək üçün irimiqyaslı layihələr həyata keçirilir. Buna misal olaraq Avropa-Qafqaz-Asiya (TRASECA), nəqliyyat dəhlizi daha çox istifadə edilməyə başlayıb. Həmçinin Bakı-Tiflisi-Qars dəmir yolu istismara verilib, Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri üzərində magistral yolların inkişaf etdirilməsi işləri sona çatıb. Bundan başqa tarixi ipək yolunun üzərində yerləşən ölkəmiz tranzit yüklərin daşınmasında mühüm rol oynamışdır. Heydər Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində ölkəmizdə 13 beynəlxalq təşkilat və 32 ölkənin iştirakı ilə Bakıda böyük bir konfrans keçirilmişdir. Bu konfrans tarixi İpək yolunun bərpası ilə bağlı olmuşdur və Azərbaycan bu layihənin ən önəmli dəstəkçilərindən biri olmuşdur. Bundan sonra logistikanın və ticarətin inkişafı üçün prezident İlham Əliyev “Azərbaycan respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair strateji yol xəritəsi” layihəsini 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq etmişdir. Bu layihə sayəsində Azərbaycan logistika və ticarət infrastrukturunu əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirmək və tranzit tük daşımalarda daha yüksək paya sahib olmaq niyyətindədir .

Belə ki:

Mərkəzi Asiya Qara dəniz marşrutunun 40%-i

Mərkəzi Asiya və Avropa marşrutunun 25%-i

Çin və Avropa marşrutunun 3%-i

Rusiya və İran marşrutunun 40%-i

İran və Qara dəniz marşrutunun 25%-i.

Ölkədə logistikanın inkişafına şərait yaradacaq ən mühüm hadisələrdən biri də , işğaldan azad edilmiş ərazilərdə , yeni yolların yaradılması və yüklərin daşınmasının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi olacaqdır.

Prezident İlham Əliyevin əmri ilə Fizulidə Beynəlxalq hava limanının tikilməsi olmuşdur. Bununla yanaşı Zəngilanda da Azal şirkətinə aid təyyarələrin sınaq uçuşu həyata keçirməsi , orada da Beynəlxalq hava limanının açılacağını göstərir. Bu aparılan işlərin nəticəsində Azərbaycanın 2030cu ilə qədər regionda və dünyada həm iqtisadi həmdə digər sahələrdə daha yüksək nüfuza malik olacaqdır. 2025 ci

ildən sonrakı dövr üçün Azərbaycanın logistika sahəsindəki hədəfləri və bu hədəflərə çatmaq üçün gördüyü işlərin nəticəsində , ölkənin logistic əlaqələri güclənəcək və mühüm ticari mərkəzə çevriləcəkdir. 2025-ci ildən sonrakı dövrlərdə Heydər Əliyev adına Beynəlxalq hava limanında yerləşən logistika qovşağında və Bakı Beynəlxalq dəniz ticarət limanında güclü logistik ticarət mərkəzinə və azad ticarət zonasına malik olmaq əsas hədəflərdəndir. Bu hədəflər reallaşdıqdan sonra azad ticarət zonasının imkanları artacaq və orada digər logistik funksiyaları həyata keçirən şirkətlər yaranacaq. Bu şirkətlər sayəsində ölkənin idxal və ixrac qabiliyyəti artacaq və onun dünya səviyyəsində nüfuzunun artmasına gətirib çıxaracaqdır.

NƏTİCƏ

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki ölkəmizdə logistikanın inkişaf etdirilməsi həm region həm də dünya səviyyəsində Azərbaycanın nüfuzunu daha da artıracaqdır. Bunun üçün yeni nəqliyyat qovşaqlarının yaradılması , həmçinin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə logistikanın inkişafı üçün lazımi işlər görülməlidir. Ölkəmizin yerləşdiyi əlverişli geosiyasi mövqeyi və prezidentimizin uğurlu iqtisadi siyasəti nəticəsində gələcək 5-10 il müddətində Azərbaycan beynəlxalq aləmdə öz nüfuzunu daha da artıracaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. https://mida.gov.az/documents/Logistika_v%C9%99_ticar%C9%99tin_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_Strateji_Yol_X%C9%99rit%C9%99si_.pdf
2. Azərbaycan Respublikasında rəqabətin qorunması və təbii inhisarın tənzimlənməsi, Bakı – 2000, 273 səh.
3. Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqramı (2004-2008-ci illər), Bakı. “Nurlar” Nəşriyyat-Polioqrafiya mərkəzi 2004, 260 səh.

N.Khamitova

PhD, Associate Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction

T.N.Aliyev

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

The role of logistics in increasing Azerbaijan's global reputation

Abstract

The development of logistics in our country in recent years leads to greater recognition of Azerbaijan on a global scale and to becoming a more reliable and convenient country for the implementation of logistics activities, as a result of which Azerbaijan's reputation at the world level increases even more. Also, the development of logistics in Azerbaijan helps to gain more competitive advantage among neighboring countries and other countries located on transit routes. As a result of the development of logistics, the country's share in transit cargo transportation is also increasing.

Keywords: *development of logistics in Azerbaijan, global reputation of Azerbaijan, competitive advantage of the country.*

ƏTRAF MÜHİTİN İQTİSADİ İNKİŞAFININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Ətraf mühitin iqtisadi inkişafının davamlı idarə olunması ətraf mühitin uzunmüddətli sağlamlığı və rifahını nəzərə alan iqtisadi artım və inkişafın idarə edilməsi üsuluna aiddir. Bu, gələcək nəsillərin də iqtisadi inkişafın faydalarından istifadə edə bilməsi üçün ətraf mühitin mühafizəsi və mühafizəsi ilə iqtisadi artımı tarazlaşdırmaq yollarının tapılmasını nəzərdə tutur.

Açar sözlər: *ətraf mühit, iqtisadiyyat, inkişaf, mühafizə.*

GİRİŞ

Ətraf mühit dedikdə canlıların həyatları boyu qarşılıqlı əlaqədə olduqları və münasibətlərini qoruduğu fiziki, mədəni, sosial və iqtisadi mühit nəzərdə tutulur. Başqa bir tərifə görə, ətraf mühit sosial, iqtisadi, kimyəvi, fiziki və bioloji dəyərlər və ehtiyatlar tərəfindən formalaşan mürəkkəb bir sistemdir. Verilən bu tərifdən də göründüyü kimi, ətraf mühit anlayışı bir çox amilləri özündə birləşdirən dəyişənlərdən ibarət anlayışdır.

Ekosistemdə baş verən problemlər və ətraf mühit haqqında məlumatlılıq və ekoloji maarifləndirmə arasında güclü əlaqə var. Ekoloji şüur təbiətdəki təxribatın azaldılmasında və problemlərinin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır [3, p.16-92].

Dünya əhalisinin artması və bu artımın tələb etdiyi istehsal və bu prosesdəki inkişaf ekoloji problemlərin dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. Problemin dərinləşməsi mikro və makro əsasda tədbirlərin görülməsini zəruri etdi. Dövlətlər mövzu ilə bağlı bəzi sanksiyaları nəzərdə tutan hüquqi tənzimləmələri həyata keçirərkən, fərdlər ətraf mühitin çirklənməsinə qarşı daha həssas münasibət göstərməyə başlayıblar. Bütün bu dəyişikliklər istehsalda ekoloji şüurun nəzərə alınmasını zəruri etdi və bu gün müəssisələr istehsaldan satışa qədər hər mərhələdə ekoloji elementi öz təhlükələrinə daxil etməyə başladılar. Ekoloji cəhətdən təmiz olmayan istehsal üsullarından istifadə və ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların bazara çıxarılması qlobal rəqabətin hökm sürdüyü müasir bazarlarda müəssisələrin həyatlarını davam etdirməsini çətinləşdirir və onların rəqabət qabiliyyətini azaldır [2, p.304].

Bəşəriyyət yarandığı gündən ətraf mühiti müxtəlif üsul və məqsədlərlə istehlak edir. Yaşanan texnoloji və sosial inkişaf sünəi mühitin böyüməsinə və genişlənməsinə səbəb olsa da, təbii mühitin sahəsinin azalmasına da səbəb olmuşdur. Hər bir canlının təbii mühitə ehtiyacı var. Lakin yaşanan hadisələr təbiətdə ciddi dağıntılara və təbii mühitin daralmasına səbəb oldu. Bu gün istehsal və istehlak tam sürətlə davam edərkən, bu fəaliyyətlər də ətraf mühitə mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən təbii mühitə olan bu mənfilikləri aradan qaldırmaq üçün ətraf mühitin mühafizəsi məqsədilə müəyyən tədbirlər təşkil edilir və təxribatın minimuma endirilməsinə çalışır [1, p.290].

Təbiətdə baş verən qlobal dəyişiklik və inkişafın vurduğu ziyan durmadan artmış və ehtiyat tədbirlərinin görülməsi zərurətə çevrilmişdir. Bu neqativlər ekoloji maarifləndirmə anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur. Ən ümumi mənada ekoloji şüur, canlılar üçün yaşana bilən bir sistemin yaradılması, bu sistemin qorunması və davamlılığı, bu anlayış çərçivəsində davranışlarının nümayiş etdirilməsidir. Fərqli bir şəkildə insanlar ekoloji şüuruna sahibdirlər, ekoloji problemlərdən xəbərdardırlar və bu problemlərin həlli üçün həll yolları istehsal etməyə çalışırlar.

Ətraf mühit şüuru istehlakçılar baxımından araşdırıldığında dörd mərhələ ortaya çıxır. Bu mərhələlərdən birincisi 1960-cı illərin əvvəllərində yaşanan oyanış mərhələsidir. Oyanış mərhələsində xüsusilə öz sahələrinin mütəxəssisi olanlar ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlarını ifadə edərək bəşəriyyətin təbii mühitə vurduğu zərərdən danışmağa başladılar. 60-cı illərin sonunda fəaliyyət mərhələsi başladı.

Bu mərhələdə ətraf mühitdə baş vermiş dağıntıların azaldılması, mövcud problemlərin həlli kimi bəzi məsələlər ön plana çıxıb. Müvafiq dövrdə istehlakın azaldılması baş vermiş zərərin aradan qaldırılmasının yeganə yolu olaraq görülmüşdür. Digər mərhələ 1980-ci illərdə keçdi. Bu hesablama mərhələsidir. 1980-ci illərdə insanların ətraf mühitə dair məlumatlılıq səviyyəsi tədricən artdı. Son mərhələ 1990-cı illərdə yaşandı və bazarda güc olaraq adlandırıldı.

Demək olar ki, mənzil problemi əslində iqtisadi problemdir. İş o yerə çatıb ki, mənzil istehsalı əmək, kapital və təbii resurslardan istifadəni tələb edən istehsal formasıdır. Buna görə də istehsal nəticəsinə çatmaq üçün xərclərin təhlili və resursların bölüşdürülməsi tələb olunur. Mənzil məhdud imkanlarla istehsal ediləcəyi üçün istehsalda iqtisadi qərarların qəbulu qaçılmazdır. Mövcud inflyasiya rəqəmləri, gələcək gözləntilər, faiz dərəcələri və gəlir vəziyyəti iqtisadi qərarların verilməsində təsirli olur. Bu vəziyyətlər təkcə mənzil təklifində deyil, həm də tələbatda təsirli olur.

Aydındır ki, mənzil sektoru iqtisadiyyatın mühüm struktur blokudur. Həm məşğulluğun yaradılması tempi, həm də kreditləşmənin təsiri baxımından çox böyük paya malikdir. Bundan əlavə, mənzil sektoru əmək tutumlu sektor kimi iqtisadiyyatlar üçün mühüm məşğulluq sahəsidir. Mənzil sektoruna sərmayə qoymaqla bir çox müxtəlif istehsal sahələrini aktivləşdirmək və iqtisadiyyatı canlandırmaq mümkündür. Bu, mənzil sektorunun geri keçidlərinin güclü təsiri ilə bağlıdır. Mənzil sektorunda bir vahid artım birbaşa dəmir-polad və sement sektorlarına təsir etdiyi halda, dəmir-polad və sement sektorlarında artım iqtisadiyyatın bir çox sektorunu təsir edərək dolaylı təsir yaradır. Məsələn, Türkiyədə sənaye sektorunun təqribən 40%-i birbaşa və ya dolaylı yolla tikinti sektoruna təsir edir. Mənzil sektorunun geri əlaqəsi onun alt sektorları aktivləşdirmək qabiliyyətindən irəli gəlir, lakin evin özü son məhsul olduğundan iqtisadi baxımdan qiymətləndirildikdə onun irəli əlaqəsi sıfıra bərabərdir.

Ətraf mühit anlayışı çoxşaxəli olub, həyatı dəstəkləyən şərait yaratmaq üçün qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif fiziki, bioloji və sosial amilləri əhatə edir. Buraya həm təbii, həm də tikilmiş mühitlər, eləcə də insanların bu mühitlərlə qarşılıqlı əlaqəsini formalaşdıran mədəni və iqtisadi kontekstlər daxildir.

Ətraf mühit iqtisadi inkişaf üçün vacibdir, çünki o, insanların rifahını və rifahını dəstəkləyən resursları və xidmətləri təmin edir. Bu resurslara təmiz hava və su, münbit torpaq, müxtəlif ekosistemlər və bərpa olunan enerji mənbələri daxildir. Ətraf mühitin göstərdiyi xidmətlərə qida və lif istehsalı, suyun filtrasıyası və təmizlənməsi, karbonun sekvestrasiyası və biomüxtəlifliyin qorunması daxildir.

Eyni zamanda, iqtisadi inkişafın ətraf mühitə həm müsbət, həm də mənfi təsirləri ola bilər. Məsələn, sənaye inkişafı və texnoloji innovasiyalar məhsuldarlığın və səmərəliliyin artmasına səbəb olmaqla yanaşı, həm də ətraf mühitin degradasiyasına və çirklənməsinə səbəb olub. Eynilə, iqtisadi artım təhsil, səhiyyə və digər sosial xidmətlərə daha çox çıxış imkanı yaratdı, lakin bu, həm də resursların tükənməsinə və ekoloji pozulmalara səbəb oldu.

İqtisadi inkişafın və ətraf mühitin mühafizəsinin tarazlaşdırılmasına yanaşmalardan biri gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək imkanlarına xələl gətirmədən indiki dövrün ehtiyaclarını ödəməyə çalışan davamlı inkişafdır. Davamlı inkişaf iqtisadi, sosial və ekoloji mülahizələri qərar qəbul etmə proseslərinə inteqrasiya edən vahid yanaşma tələb edir.

İqtisadi inkişafın ətraf mühitə təsirlərini idarə etmək üçün ekoloji siyasət və qaydalar da vacibdir. Bu siyasətlər çirklənməyə nəzarət tədbirləri, təbii resursların idarə edilməsi və mühafizə səyləri kimi müxtəlif formalarda ola bilər. Onlar həmçinin müəssisələr və fərdlər üçün daha davamlı təcrübələri mənimsəmək üçün stimullar və maneələr də daxil edə bilər.

Ümumilikdə, ətraf mühit anlayışı iqtisadi inkişaf üçün vacibdir, çünki o, insanların rifahını və rifahını dəstəkləyən resursları və xidmətləri təmin edir. Bununla belə, iqtisadi inkişaf ətraf mühitə də əhəmiyyətli təsir göstərə bilər ki, bu da davamlı inkişaf və effektiv ekoloji siyasət və qaydalar vasitəsilə iqtisadi artımın ətraf mühitin mühafizəsi ilə tarazlaşdırılmasını vacib edir.

Marketing prosesi taktiki təbiiqlərdən tutmuş strateji təbiiqlərə qədər geniş məzmunla malikdir. Ənənəvi marketingi araşdırarkən, ilk növbədə marketing strategiyaları və marketing qarışığı olan iki əsas anlayış nəzərə alınır. Marketing strategiyaları; tələbin ölçülməsi, bazarın segmentləşdirilməsi, hədəf auditoriyasının müəyyən edilməsi və mövqeləşdirmə proseslərindən keçir. Strategiya müəyyən

edildikdən sonra uyğun marketing qarışığı yaradılaraq istehlakçıya çatmağa çalışılır. Marketing kompleksi şirkətin özünün nəzarət edə və tələbatə təsir göstərə biləcəyi marketing alətlərindən ibarətdir. Marketing kompleksinin dörd əsas komponenti məhsul, qiymət, paylama və təşviqatdır. Bütün bunlara əlavə olaraq, yaşıl marketing, marketingin hər mərhələsində ətraf mühitə uyğun münasibət sərgiləməyi hədəfləyir və marketing qarışığı ilə yaşıl məhsul, yaşıl qiymət, yaşıl paylama, yaşıl təşviq kimi məşğul olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yaşıl marketingdə bütün fəaliyyətlərin qaytarılması ənənəvi marketingdən daha uzun çəkir və şirkətlər üçün yaşıl marketingin öhdəlikləri və məsuliyyətləri daha ağırdır.

Yaşıl marketing məhsul və ya xidmətlərin ekoloji cəhətdən təmiz və ya davamlı olaraq təşviq edilməsi təcrübəsinə aiddir. Bu, ətraf mühitdən narahat olan və ətraf mühitə cavabdeh kimi qəbul edilən məhsullar üçün mükafat ödəməyə hazır olan istehlakçılara müraciət etmək istəyən bizneslər üçün effektiv strategiya ola bilər. Bununla belə, yaşıl marketing həm də riskli strategiya ola bilər, çünki bu, “yaşıl yuyulma” ittihamlarına və ya məhsul və ya xidmətin ekoloji faydalarının yanlış təqdim edilməsinə səbəb ola bilər.

Yaşıl marketing uğursuzluqları müxtəlif səbəblərə görə baş verə bilər, o cümlədən:

Həqiqiliyin olmaması: Əgər şirkətin ətraf mühitlə bağlı iddiaları real fəaliyyətlə dəstəklənmirsə, yaşıl marketing qeyri-səmimi və ya fürsətçi kimi qəbul edilə bilər. Bu, yaşıl yuyulma ittihamlarına səbəb ola bilər və şirkətin nüfuzuna xələl gətirə bilər.

Şəffaflığın olmaması: İstehlakçılar bizneslərdən getdikcə şəffaflıq və hesabatlılıq tələb edirlər. Əgər şirkətin ətraf mühitlə bağlı iddiaları aydın və yoxlanıla bilən məlumatlarla dəstəklənmirsə, istehlakçılar skeptik və şirkətə etibar etmək istəməyə bilərlər.

Ardıcılığın olmaması: Əgər şirkətin ətraf mühitə dair iddiaları onun ümumi iş təcrübələrinə uyğun gəlmirsə, istehlakçılar şirkəti ikiüzlü və ya səmimi olmayan kimi qəbul edə bilərlər. Məsələn, əgər şirkət məhsulu ekoloji cəhətdən təmiz kimi təqdim edirsə, lakin qeyri-etik əmək təcrübələri ilə tanınırsa, istehlakçılar şirkətin davamlılığa sadıqlığını şübhə altına ala bilərlər.

Təhsilin olmaması: İstehlakçılar ekoloji problemləri və ya məhsul və ya xidmətin xüsusi faydalarını başa düşmürlərsə, ətraf mühitlə bağlı iddialara şübhə ilə yanaşa bilərlər. Buna görə şirkətlər istehlakçıları məhsul və ya xidmətlərinin ekoloji faydaları haqqında məlumatlandırmaq üçün aydın və dəqiq məlumat verməlidirlər.

Standartlaşdırmanın olmaması: Ətraf mühitin etiketlenməsi və sertifikatlaşdırılmasında standartlaşdırmanın olmaması da istehlakçılar arasında çəşnəlik və skeptisizmə səbəb ola bilər. Fərqli sertifikatlaşdırma sxemləri fərqli standartlara və meyarlara malik ola bilər ki, bu da istehlakçılara məhsul və ya xidmətləri müqayisə etməyi və hansının həqiqətən ekoloji cəhətdən məsuliyyət daşdığını müəyyən etməyi çətinləşdirir.

Yaşıl marketing uğursuzluqlarının qarşısını almaq üçün şirkətlər ətraf mühitlə bağlı iddialarında orijinal, şəffaf və ardıcıl olmalıdırlar. Onlar həmçinin istehlakçıları məhsul və ya xidmətlərinin xüsusi ekoloji faydaları haqqında məlumatlandırmalı və aydın və dəqiq məlumat vermək üçün standartlaşdırılmış etiketləmə və sertifikatlaşdırma sxemlərindən istifadə etməlidirlər. Nəhayət, davamlılıq və ekoloji məsuliyyətə həqiqətən sadıq olan şirkətlərin yaşıl marketingdə uğur qazanma ehtimalı sadəcə bir tendensiyadan faydalanmaq istəyənlərə nisbətən daha çoxdur.

Ekoloji cəhətdən təmiz tikinti materiallarından və məhsullarından istifadə azalan və bərpa olunmayan resursların qorunmasını təşviq edir. O, həmçinin tikinti materiallarının hasilatı, daşınması, emalı, istehsalı, quraşdırılması, təkrar istifadəsi, təkrar emal edilməsi və utilizasiyasının ətraf mühitə təsirini azaltmağa kömək edir [1, p.192].

Ekoloji cəhətdən təmiz tikinti materialları bərpa olunan mənbələrdən ibarətdir. Ekoloji cəhətdən təmiz materiallar ətraf mühitə cavabdehdir, çünki məhsulun ömrü boyu göstərəcəyi təsir nəzərə alınır. Ekoloji cəhətdən təmiz tikinti materiallarının seçilməsi üçün meyarlar aşağıdakılardır [5, p.58]:

Resurs səmərəliliyi: Buna nail olmaq üçün təkrar emal edilmiş materiallar, təbii və bərpa olunan materiallar, resurslardan səmərəli istifadə üsulları ilə istehsal olunan məhsullar, yerli bazarda mövcud

olan materiallar və elementlər (nəqliyyatda enerji resurslarına qənaət etmək üçün), xilas edilmiş və ya yenilənmiş məhsullar, təkrar istifadə edilə bilən və təkrar emal edilmiş qablaşdırma materialları və daha uzun ömürlü materiallar istifadə edilə bilər.

Enerji səmərəliliyi: Bunu maksimum dərəcədə artırmaq üçün bina və qurğularda enerji istehlakını azaltmağa kömək etmək üçün materiallar, elementlər və sistemlərdən istifadə edilə bilər [6, p.612].

Davamlı tikinti materialları ömrü boyu minimum enerji sərf edən və istehsal və istifadədən sonra tullantıların əmələ gəlməsi zamanı ətraf mühitə və insanlara mənfi təsir göstərməyən materiallardır. Davamlı tikinti materialları ətraf mühitə ən az təsir göstərən və istehsal mərhələsində minimum tükənən resurslardan istifadə etməklə istehsal olunan materiallardır. Düzgün tikinti materialının seçilməsinə; təhlükəsizlik, qənaət və estetik xüsusiyyətlərə əlavə olaraq davamlılığı əlavə etmək düzgün yanaşmadır. Davamlı materialın tərkibində zəhərli maddələr olmamalıdır, təkrar istifadəyə yararlı olmalı, ömrünün sonunda ətraf mühitə zərər verməməli və yerli mənbələrdən istehsal edilməlidir. Davamlı tikinti materiallarının ömrü; xammalın əldə edilməsi, daşınması, saxlanması, binada istifadə edilməsi, ömrünün sonunda təkrar emal edilməsi, təkrar emal oluna bilmədikdə müxtəlif materiallara əlavə olaraq istifadə edilməsi və ya zərərsiz şəkildə məhv edilməsi mərhələlərindən ibarətdir [8, p.68].

Bu gün sement və beton istehsalında müxtəlif tullantıların istifadəsinə rast gəlinir. Bu tullantılar istehsal nəticəsində yaranan və ya birbaşa istifadə edilən əlavə məhsullar ola bilər, eləcə də emal zamanı istifadə olunan tullantıların sayı kifayət qədər çoxdur.

Təbii aqreqlərin təkrar emal edilmiş aqreqlərlə əvəz edilməsi təbii resursların istehlakının və tullantıların əmələ gəlməsinin azaldılması baxımından texniki cəhətdən məqsədəuyğun seçim olsa da, davamlılığın yaxşılaşdırılmasını iddia etməzdən əvvəl ətraf mühitə təsirin dərin təhlili tələb olunur. Hazırda aparılan tədqiqatlar davam edir, çünki GDA-nın istifadəsi həddindən artıq ekoloji faydaya malik deyil, lakin təbii ehtiyatların istehlakını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Təbii ehtiyatların azalması və əhalinin artması ilə yaranan xammal problemi tullantı materiallarının yenidən qiymətləndirilməsi ilə minimuma endirilə bilər.

Resursların, nəqliyyat xərclərinin və tikinti tullantılarının utilizasiyasının azaldılması hesabına davamlı tikinti materialları tikinti sənayesində daha da əhəmiyyət qazanacaq. Gələcək nəsillərə kifayət qədər resurs buraxmaq zərurəti ancaq düzgün və ekoloji cəhətdən şüurlu layihələrlə reallaşa bilər.

Kompozit materiallar aerokosmik, avtomobil, tikinti və istehlak malları daxil olmaqla geniş tətbiqlərdə istifadə olunur. Bununla belə, bu materiallar istehsalı, istifadəsi və utilizasiyası səbəbindən çox vaxt ətraf mühitə mənfi təsir göstərir. Beləliklə, kompozit materiallar üçün ətraf mühitə təsirini azaltmağa kömək edə biləcək ekoloji davamlılıq çərçivəsinin yaradılmasına artan ehtiyac var.

Kompozit materiallar üçün ekoloji davamlılıq çərçivəsinin yaradılmasında ilk addım bu materialların həyat dövrü ərzində ətraf mühitə təsirini qiymətləndirməkdir. Buraya xammalın istehsalı, istehsal prosesi, daşınması, istifadəsi və istismar müddəti bitmiş utilizasiya daxildir. Kompozit materialların ətraf mühitə təsirini başa düşməklə, təkmilləşdirmə aparıla biləcəyi sahələri müəyyən etmək mümkündür.

Təkmilləşdirmələrin aparıla biləcəyi əsas sahələrdən biri də xammal istehsalıdır. Bir çox kompozit materiallar neft əsaslı qatranlar və liflər kimi bərpa olunmayan mənbələrdən hazırlanır. Bu materialların ətraf mühitə təsirini azaltmaq üçün bərpa olunan və davamlı olan alternativ xammalın hazırlanmasına ehtiyac var. Məsələn, ənənəvi liflər yerinə çətənə, kətan və bambuk kimi təbii liflər, neft əsaslı qatranlar yerinə isə bitki mənşəli materiallardan hazırlanmış bio-əsaslı qatranlar istifadə edilə bilər.

Təkmilləşdirmələrin edilə biləcəyi başqa bir sahə istehsal prosesidir. Kompozit materiallar çox vaxt yüksək enerji girişini tələb edir ki, bu da əhəmiyyətli miqdarda istixana qazı emissiyası ilə nəticələnə bilər. Bu emissiyaları azaltmaq üçün istehsalçılar günəş və külək enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi kimi daha çox enerjiyə qənaət edən prosesləri qəbul edə bilərlər. Bundan əlavə, materialların təkrar emalı və təkrar istifadəsi də istehsal prosesinin ətraf mühitə təsirini azaltmağa kömək edə bilər.

Nəqliyyat təkmilləşdirilə bilən başqa bir sahədir. Kompozit materiallar tez-tez uzun məsafələrə daşınır, bu da əhəmiyyətli karbon emissiyası ilə nəticələnə bilər. Bu emissiyaları azaltmaq üçün istehsalçılar yerli xammal əldə edə və dəmir yolu və dəniz nəqliyyatı kimi daha səmərəli nəqliyyat üsullarından istifadə edə bilərlər.

Kompozit materialların istifadə mərhələsi təkmilləşdirmələr aparıla bilən başqa bir sahədir. Məsələn, kompozit materiallar dəyişdirmə və utilizasiya ehtiyacını azaldaraq, daha uzun ömürlü olmaq üçün dizayn edilə bilər. Bundan əlavə, kompozit materiallar daha yüngül olmaq üçün dizayn edilə bilər, onların daşınması və istifadəsi üçün tələb olunan enerjini azaldır.

Kompozit materialların istifadə müddəti bitmiş utilizasiyası başqa bir vacib məsələdir. Bir çox kompozit materiallar asanlıqla təkrar emal edilə və ya utilizasiya edilə bilməz, bu da ətraf mühitə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Bu təsiri azaltmaq üçün istehsalçılar istifadə müddətinin sonunda təkrar emal etmək və ya atmaq daha asan olan kompozit materiallar hazırlaya bilərlər. Bundan əlavə, istehsalçılar materialların həyat dövrünün sonunda təkrar istifadə olunduğu və təkrar emal edildiyi qapalı dövrəli istehsal proseslərini qəbul edə bilərlər.

Kompozit materiallar üçün ekoloji davamlılıq çərçivəsinin yaradılması onların ətraf mühitə təsirini azaltmaq üçün çox vacibdir. İstehsalçılar bu materialların həyat dövrü ərzində ətraf mühitə təsirini qiymətləndirərək, xammalın istehsalı, istehsal prosesi, daşınması, istifadəsi və istismar müddəti bitmiş utilizasiya kimi təkmilləşdirmələrin aparıla biləcəyi sahələri müəyyən edə bilərlər. İstehsalçılar davamlı təcrübələri qəbul etməklə və alternativ materiallardan istifadə etməklə kompozit materialların ətraf mühitə təsirini azalda və daha davamlı gələcək yarada bilərlər.

Kompozit materiallar aerokosmik və dəniz tətbiqlərində getdikcə daha çox istifadə olunur. Metal materiallardan fərqli olaraq, kompozitlər iş mühitinə məruz qaldıqda rütubətə və temperatura həssas olurlar. Epoksi matrisdə keçirici və/və ya keçirməyən lifləri olan kompozit materiallar isti nəmli atmosfərə məruz qaldıqda nəm udur. Keçirməyən lifli kompozitlərdə nəmlik yalnız matris tərəfindən sorulur, keçirici lifli kompozitlərdə isə nəmlik həm lif, həm də matris tərəfindən udulur. Kompozitdəki matrisin mühüm funksiyası lifləri bir-birinə bağlamaq və saxlamaqdır. Beləliklə, tətbiq olunan yük liflərin səthini cızıqlardan qoruyur və çatların qarşısını almaq funksiyasından əlavə yükləri onlara ötürür. Kompozit material isti rütubətli mühitə məruz qaldıqda, nəm lif, matris və lif-matris interfeysi vasitəsilə yayılır. Dağılmış rütubətin matrisin plastikleşməsinə, kompozitin şişməsinə və kompozitlərin möhkəmliyinin və sərtliyinin ümumi pisləşməsinə səbəb olduğu məlumdur.

Aerokosmik və avtomobil sənayesində istifadəsi ilə yanaşı, orqanik matris kompozitləri çəki azaltma, mühüm dizayn meyarı kimi digər sənayelərdə də geniş istifadə olunur. Bu cür tətbiqlər təyyarənin struktur çəkisini 20-30% azalda bilər, bununla da yanacaq sərfiyyatı və təyyarənin istismar xərclərini azaldır. Bütün yüksək möhkəmlikli və yüksək modullu gücləndirici liflər arasında qrafit lifləri yüksək universallıq və struktura nəzarət asanlıığı səbəbindən çox yönlülükdə üstünlüklər təklif edir. Həmçinin, nəmə və əksər üzvi həlledicilərə qarşı təsirsiz olan qrafit lifləri bir çox struktur tətbiqləri üçün diqqəti cəlb etmişdir. Qrafitlə gücləndirilmiş kompozitlər termosetli termoplastik qatranların matris materialı kimi istifadə olunur. Üzvi kompozitlərin temperatur və rütubətə qarşı ətraf mühitə davamlılığı şüşə keçid temperaturlarından və polimerin kimyəvi qarşılıqlı təsirindən asılıdır. Suyun fiziki təsiri matrisin plastikleşməsinə və kompozitin mexaniki xüsusiyyətlərinin pisləşməsinə səbəb olur.

Müxtəlif sektorların ehtiyaclarını ödəmək üçün istehsal olunan kompozit materialların istehsalında istifadə edilən müxtəlif kimyəvi maddələr ətraf mühitə və insan sağlamlığına zərər verə bilər. Kompozit material istehsalı sektorunda materialın istehsalı, istifadəsi, təkrar emalı və ya utilizasiyası kimi bütün həyat dövrü proseslərində, mövcud ola biləcək kimyəvi maddələrin növündən asılı olaraq, istehlakçılara, xüsusən də təbiətə zərər verə bilər. Kompozit materialların istehsalında istifadə olunan xammal və kimyəvi maddələrə ətraf mühitə və insan sağlamlığına zərər verməyən və ya ən az zərər verənlərə üstünlük verilməli və bu məhsulların istehsal mərhələləri dövlət tərəfindən nəzarətdə saxlanılmalıdır.

Davamlı ekoloji cəhətdən təmiz istehsal üsullarının inkişafı global iqtisadiyyat və bütün bəşəriyyətin gələcəyi üçün vacibdir. Fərdi, birdəfəlik istehlakçı həyat tərzimizin ətraf mühitə zərərli

təsirləri yaxşı məlumdur və yaxşı sənədləşdirilmişdir və nəticədə hökumətlər gündəlik məhsullarımızın bir çoxunda istifadə olunan materialların ətraf mühitə təsirinə nəzarət etmək üçün getdikcə daha çox qanunlar qəbul edirlər. Bundan əlavə, bütün dünyada ekoloji məlumatlılığın artmasına cavab olaraq, ekoloji cəhətdən təmiz və daha dayanıqlı tikinti materiallarının inkişafı istiqamətində artan və həvəsləndirici elmi tədqiqatlar aparılır. Tikinti sənayesində təkrar emal edilmiş materialların və kənd təsərrüfatı tullantılarının istifadəsi, bu materiallar tikinti sənayesinin artan tələbatına, onların nisbətən aşağı keyfiyyət tələblərinə və sənayenin geniş tikinti sahələrindən istifadəsinə görə ən cəlbəedici variantlar sırasındadır.

Tikinti sənayesində yaranan struktur tullantıları 21-ci əsrin mühüm ekoloji problemlərindən biridir. Tikinti təcrübələri nəticəsində xilas edilən və təkrar istifadə edilən tikinti materialları/komponentləri təkrar istifadə edilə və ya digər məhsulların istehsalında xammal kimi daxil ola bilər. Bu materiallar sayəsində istehsal olunan konstruksiyalar yüksək ekoloji dəyərə malik olmaqla yanaşı, iqtisadi, ekoloji və struktur dayanıqlığına malikdir.

Tikinti sənayesində istifadə olunan materialların çıxarılması, istehsalı, daşınması, istifadəsi və utilizasiyasının bütün mərhələləri təbii sərvətləri istehlak etməklə yanaşı, enerjinin istifadəsi ilə hava və suyun çirklənməsini yaradır və insan sağlamlığına təsir göstərir. Buna görə də, kompozit tikinti materiallarının ətraf mühitə təsirini azaltmaqla, yüksək performanslı, sağlam strukturlara sahib olmaqla yanaşı, ətraf mühitin qorunmasına kömək edir [2, p.142].

Tikinti materiallarının ətraf mühitə təsiri global miqyasda artmağa davam edəcək, gələcək əhali artımının tələblərinə cavab vermək üçün daha çox bina tikiləcək. Bunu azaltmaq üçün kompozit tikinti materiallarının davamlılıq səviyyəsini artıracaq üsul və prosesləri inkişaf etdirməklə materialların ətraf mühitə təsirini minimuma endirmək lazımdır. Bu əhəmiyyətə baxmayaraq, kompozit tikinti materialları sektorunda materialların ekoloji davamlılığı üçün mövcud çərçivə yoxdur.

Kompozit materiallar yüksək möhkəmlik, aşağı çəki və korroziyaya davamlılıq kimi unikal xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif sənaye sahələrində getdikcə populyarlaşır. Bununla belə, kompozit materialların istehsalı yüksək enerji istehlakı və istixana qazlarının yaranması da daxil olmaqla ətraf mühitə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu ekoloji problemləri həll etmək üçün ekoloji cəhətdən davamlı kompozit materialların inkişafına artan maraq var. Bu mətn kompozit materiallarda ekoloji davamlılığın perspektiv inkişafını araşdıracaq.

Bioloji parçalana bilən kompozit materiallar ətraf mühitdə təbii şəkildə parçalana bilən davamlı kompozit növüdür. Bu materiallar təbii liflərdən və sellüloza, xitozan və nişasta kimi biopolimerlərdən istifadə etməklə istehsal oluna bilər. Bioloji parçalana bilən kompozitlər ənənəvi kompozit materiallardan daha az karbon izinə malikdir və təkrar emala və təkrar istifadə edilə bilər.

Təkrar emal edilə bilən kompozit materiallar, həyat dövrünün sonunda təkrar istifadə edilə bilən və ya təkrar emal edilə bilən kompozit materiallardır. Bu materiallar təkrar emal edilmiş materiallardan istifadə etməklə istehsal oluna bilər və tullantıları azalda və resurslara qənaət edə bilər. Təkrar emal edilə bilən kompozitlər tez-tez əridilə və yeni məhsullara çevrilə bilən termoplastik materiallardan istifadə etməklə istehsal olunur.

İstehsal prosesinin karbon izini azaltmaq üçün kompozit materialların istehsalında günəş, külək və su elektrik enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edilə bilər. Bərpa olunan enerji istehsal maşınlarını gücləndirmək üçün istifadə edilə bilər ki, bu da qalıq yanacağa olan ehtiyacı azaldır.

Kompozit material istehsalının ətraf mühitə təsirini azaltmaq üçün ekoloji cəhətdən təmiz istehsal prosesləri istifadə edilə bilər. Bu proseslərə ənənəvi həlledicilər əvəzinə su əsaslı qatranların istifadəsi, istehsal proseslərini optimallaşdırmaqla enerji istehlakının azaldılması və materialların təkrar emalı ilə tullantıların azaldılması daxildir.

Kompozit materialların həyat dövrü boyunca ətraf mühitə təsirini qiymətləndirmək üçün həyat dövrünün qiymətləndirilməsindən istifadə edilə bilər. Bu qiymətləndirmədə istifadə olunan xammal, istehsal prosesi, məhsulun istifadəsi və istifadə müddəti bitmiş utilizasiya daxil olmaqla, kompozitin bütün həyat dövrü nəzərə alınır. Həyat dövrünün qiymətləndirilməsi, onların ətraf mühitə təsirini

azaltmaq üçün kompozit materialların istehsalında və istifadəsində təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilər.

NƏTİCƏ

Kompozit tikinti materiallarının ətraf mühitə təsirinin azaldılması üçün təklif olunan metodologiyaya uyğun olaraq, tullantılardan istifadə etməklə əldə ediləcək yeni məhsulların ətraf mühitə təsiri hesablandıqdan sonra mexaniki, fiziki, kimyəvi və texnoloji xassələrinin müəyyən edilməsi üçün elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə işlərinin aparılması təklif edilir. Beləliklə, tullantıların əvəz edilməsi yolu ilə istehsal olunacaq məhsulların fiziki göstəriciləri müqayisə edilərək, kütləvi istehsal üçün qərar mexanizmi yaradıla bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Kamaliev R.N., Charkviani R.V. "Creation of Ultra-light Spacecraft Constructions Made of Composite Materials", *Procedia Engineering*, vol. 185, 2017, p.190-197.
2. Mesogitis T.S., Skordos A.A., Long A.C. "Uncertainty in the manufacturing of fibrous thermosetting composites: A review", *Composites Part A: Applied Science and Manufacturing*, 2014, vol. 57, p.67-75.
3. Pocock J., Steckler C., Hanzalova B. "Improving Socially Sustainable Design and Construction in Developing Countries", *Procedia Engineering*, 2016, vol. 145, p.288-295.
4. Rattanashotinunt C., Tangchirapat W., Jaturapitakkul C., Cheewaket T., Chindaprasirt P. "Investigation on the strength, chloride migration, and water permeability of eco-friendly concretes from industrial by-product materials", *Journal of Cleaner Production*, 2018, vol. 172, p.1691-1698.
5. Sekunowo O.I., Durowaye S.I., Lawal G.I. "Synthesis and characterization of iron millscale particles reinforced ceramic matrix composite", *Journal of King Saud University - Engineering Sciences*, 2017, 352 p.
6. Verrelli R., Hassoun J. "High capacity tiniron oxide-carbon nanostructured anode for advanced lithium ion battery", *Journal of Power Sources*, 2015, vol. 299, p.611-616.

K.Rustamov

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Characteristics of environmental economic development management

Abstract

Sustainable management of environmental economic development refers to the management of economic growth and development that takes into account the long-term health and well-being of the environment. This involves finding ways to balance economic growth with environmental protection and conservation so that future generations can also enjoy the benefits of economic development.

Keywords: *environment, economy, development, protection.*

R.T.Əliyeva
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5214-006X
Ruhangiz.Eliyeva@azmiu.edu.az
Ə.İ.Vəliyev
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Valiyevali670@gmail.com

EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİ KİMİ YAŞIL ENERJİ

Xülasə

Yaşıl inkişaf konsepsiyası ilk dəfə 2005-ci ildə bir araya gələn Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Asiya və Sakit Okean üçün İqtisadi və Sosial Komissiyası (UNESCAP) tərəfindən, inkişaf etməkdə olan Asiya iqtisadiyyatları üçün daha az emissiya ilə daha davamlı inkişaf modeli (ESCAP) kimi təqdim edildikdə qeyd edilmişdir, lakin bu konsepsiya bir konsepsiya olaraq yaşıl inkişaf formasında olmasa da, qalıq yanacaq istifadəsinin azaldılması, ətraf mühitin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, davamlı enerji təhlükəsizliyinin artırılması və təmiz enerjiden istifadə şəkildə artıq diqqəti cəlb etmiş və daha çox cəlb etməyə başlamışdır. Yaşıl artım iqtisadi artımı ətraf mühitin degradasiyası ilə balanslaşdırmaqla iqtisadi artımı və inkişafı təşviq etməyi hədəfləyir və ya ətraf mühiti istehlak etmədən məhsulun artımını nəzərdə tutur.

Açar sözlər: *yaşıl enerji, alternativ enerjilər, hidrogen enerjisi, ammoniyak enerjisi.*

Enerji istehlakı iqtisadi inkişafın mühüm sürücüsüdür və iqtisadiyyatların inkişafı və böyüməsi üçün çox vacibdir. 1990-cı illə müqayisədə 2019-cu ildə qlobal iqtisadi artım 136,01% artmışdır. Artan böyümə ilə eyni dövrdə ümumi qlobal enerji istifadəsi 65,79% artdı [11]. Yüksək texnologiyaya baxmayaraq, qalıq yanacaqlar keçmişdə olduğu kimi bu gün də qlobal enerji istifadəsində ən yüksək paya malikdir. Bütün enerji mənbələrində qalıq yanacaqların payı 1990-cı ildə 81,43% olduğu halda, 2019-cu ildə bu pay 80,88% olmuşdur. Qalıq yanacaqların belə yüksək sürətlə istifadəsi ətraf mühitin keyfiyyətinə kompensasiya etmək çətin və ya qeyri-mümkün şəkildə mənfi təsirə məruz qalır. Bu mənfi təsirlərdən bəzilərini nəzərə alaraq;

Fosil yanacaqların istifadəsi nəticəsində 1900-cü illərin əvvəllərində dünyada təxminən 2 milyard ton CO₂ emissiyası, təxminən 1600% artım və 2018-ci ildə 36,2 milyard ton CO₂ emissiyası meydana gəldi.

1990-cı ildə dünya əhalisinin sayı 5,280,046,096 nəfər olduğu halda, bu rəqəm 45,33% artaraq 7,673,345,391 nəfərə çatıb. Artan əhali artımı enerjiyə tələbatla yanaşı, onsuz da yüksək paya malik olan fosil yanacağa tələbatın daha da artmasına səbəb olur. 1990-cı ildə adambaşına fosil yanacağı istifadəsi 1526,84 (koe) ikən, 2019-cu ildə bu məbləğ yüzdə 13,31 artmış və artan əhali ilə birlikdə adambaşına mədən yanacağı istifadəsi 1526,84 (koe) olmuşdur [4].

1990-cı ildə adambaşına CO₂ emissiyası 3,9 ton olduğu halda, bu miqdar 2019-cu ildə 12,82 faiz artaraq 4,4 ton olmuşdur.

2019-cu ildə dünyanın ümumi enerji ehtiyatları arasında fosil yanacaqların payı 80,88%, ümumi bərpa olunan enerjinin payı isə 4,72% (hidro 2,51%, külək, günəş və s. 2,21%) çox aşağı papda olmuşdur

Fosil yanacaqlardan istifadənin artması özü ilə daha yüksək temperatur dəyişikliklərini də gətirir. 1990-cı illə müqayisədə 2019-cu ildə dünya temperaturunda dəyişikliklərin artımı 127,88% təşkil edib [2].

Fosil yanacaqlardan daha çox istifadə temperaturun artmasına səbəb olur, daha çox quraqlığa və daha çox meşə yanğınlarına səbəb olur. Artan meşə yanğınlarına qarşı mübarizədə çox mühüm rol oynayan suyun azalması mövcud su qıtlığı təhlükəsinin şiddətini artırır. Bu vəziyyət bərpa olunan

enerjinin yarısından çoxuna malik olan mühüm hidro (2,51%) resursunu təhdid edir və bərpa olunan enerjinin mövcud aşağı payını təhdid edir. Digər tərəfdən, qalıq yanacaqların qlobal istifadəsi yüksək sürətlə istifadə olunmağa davam edərsə, fosil yanacaq ehtiyatları 2050-ci ildən sonra sürətlə tükənəcək və dünya gələcəkdə qlobal enerji böhranı ilə üzləşəcək. Buna görə də qlobal iqtisadi artımın hələ də fosil yanacaqlardan istifadə ilə baş verməsi resurs qıtlığını və ekoloji problemləri artırır. Buna görə də qlobal iqtisadiyyatlar diqqəti ənənəvi iqtisadi artımdan davamlı inkişafa çevirməlidirlər. Elm adamları ənənəvi iqtisadi artımla birlikdə dar fokuslanmış yaşıl inkişaf yanaşmalarını tənqid etdilər və fərqli sosial yanaşmaları əhatə edən tədqiqatlara ehtiyac olduğunu vurğuladılar. Yaşıl inkişaf konsepsiyası ilk dəfə 2005-ci ildə bir araya gələn Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Asiya və Sakit Okean üçün İqtisadi və Sosial Komissiyası (UNESCAP) tərəfindən, inkişaf etməkdə olan Asiya iqtisadiyyatları üçün daha az emissiya ilə daha davamlı inkişaf modeli (ESCAP) kimi təqdim edildikdə qeyd edilmişdir. Bu konsepsiya ilk dəfə təqdim olunanda ədəbiyyatda ən çox istifadə olunan davamlı inkişaf anlayışı ilə çox qarışıq idi. Davamlı inkişaf iqtisadiyyatlar üçün vacibdir, lakin bir çox inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar ətraf mühitin mühafizəsinin bəla başa gəldiyindən və aşağı artımla nəticələncəyindən çoxdan narahatdırlar. Buna görə də yaşıl böyümə konsepsiyasının müəyyənəşdirilməsi vacib hala gəldi. Davamlı inkişaf konsepsiyasından fərqli olaraq, yaşıl inkişaf konsepsiyası ətraf mühitin degradasiyası ilə bağlı narahatlıqları uzunmüddətli iqtisadi artımla balanslaşdıracaq şəkildə iqtisadi artımı və inkişafı təşviq etmək məqsədi daşıyır və ya yaşıl iqtisadi artım istehlak olmadan məhsulun artımına istinad edir. Buna görə də, yaşıl inkişaf konsepsiyası iqtisadiyyatların (xüsusilə enerji idxal edən iqtisadiyyatların) davamlı və etibarlı enerji gələcəyi üçün mərkəzə çevrilmişdir, çünki dünyanın ənənəvi inkişafı resurs qıtlığına, ətraf mühitin degradasiyasına və insan sağlamlığına mənfi təsir göstərir [1].

Yaşıl enerji bərpa olunan, davamlı və zərərli emissiya və çirklənmə yaratmayan enerji mənbələrinə aiddir. Yaşıl enerjinin əsas növlərindən bəziləri bunlardır: Günəş enerji - günəş panelləri və ya günəş enerjisi sistemlərinin konsentrasiyası vasitəsilə günəşdən əldə edilən enerji. Külək enerjisi - küləyin kinetik enerjisini elektrik enerjisinə çevirən külək turbinləri tərəfindən yaradılan enerji. Hidroenerji - su elektrik stansiyalarında və ya gelgit enerji sistemlərində olduğu kimi suyun hərəkətindən yaranan enerji. Geotermal enerji - yerin nüvəsinin istiliyindən yaranan enerji, geotermal elektrik stansiyaları və ya yerdən qaynaqlanan istilik nasosları vasitəsilə çıxarılır. Biokütlə enerjisi - bioyanacaq, bioqaz və ya biokütlə elektrik stansiyalarının istifadəsi ilə bitkilər və ağaclar kimi üzvi maddələrdən yaranan enerji. Okean enerjisi - turbinlər, dalğa enerjisi çeviriciləri və okean istilik enerjisinin çevrilməsi kimi müxtəlif texnologiyalardan istifadə etməklə okean axınlarının, dalğalarının və gelgitlərinin hərəkətindən yaranan enerjidir. Hidrogen enerjisi - bərpa olunan mənbələrdən istehsal oluna bilən və müxtəlif tətbiqlər üçün yanacaq kimi istifadə oluna bilən hidrogendən yaranan enerji. Ammonyak enerjisi - ammonyakdan yaranan enerji, eyni zamanda bərpa olunan mənbələrdən istehsal oluna bilər və müxtəlif tətbiqlər üçün yanacaq kimi istifadə edilə bilər. Bu yaşıl enerji növləri daha davamlı və aşağı karbonlu enerji sisteminə keçiddə getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu bərpa olunan mənbələrin gücündən istifadə etməklə biz qalıq yanacaqlardan asılılığımızı azalda və daha təmiz və sağlam ətraf mühiti təşviq edə bilərik.

Hidrogen çox yönlü enerji daşıyıcısıdır və daha dayanıqlı və aşağı karbonlu enerji sisteminə keçiddə əhəmiyyətli rol oynama potensialına malikdir. Yaşıl enerji çərçivəsində hidrogenin istifadəsi bərpa olunan mənbələrdən hidrogenin istehsalını və onun nəqliyyat, sənaye və enerji istehsalı kimi müxtəlif tətbiqlərdə yanacaq kimi istifadəsini nəzərdə tutur [4]. Bərpa olunan mənbələrdən hidrogen istehsal etməyin bir neçə yolu var, o cümlədən bərpa olunan elektrik enerjisindən istifadə edərək suyun elektrolizi, biokütlənin qazlaşdırılması və bioloji proseslər vasitəsilə hidrogen istehsal etmək üçün mikroorqanizmlərin istifadəsi. Bu üsullarla hidrogen istehsalı yaşıl sayılır, çünki karbon qazı və ya digər zərərli istixana qazları buraxmır. İstehsal edildikdən sonra hidrogen yan məhsul kimi yalnız su və istiliklə elektrik enerjisi yaratmaq üçün yanacaq hüceyrələrində istifadə edilə bilər. Yanacaq hüceyrələri yüksək səmərəlidir və heç bir zərərli çirkləndirici buraxmır, bu da onları nəqliyyat, evlər və iş yerlərini gücləndirmək üçün cəlbədar seçim edir. Hidrogen həm də ammonyak və digər kimyəvi maddələrin istehsalı kimi sənaye proseslərində xammal kimi istifadə edilə bilər. Hidrogenin xammal kimi istifadəsi

qalıq yanacaqları əvəz etməklə bu proseslərin karbon izini azaltmağa kömək edə bilər. Hidrogenin yaşıl enerji mənbəyi kimi istifadə edilməsində çətinliklərdən biri istehsal və paylama xərcləridir. Bununla belə, bərpa olunan enerji mənbələrinin artan qəbulu və hidrogen istehsalı texnologiyalarında irəliləyişlərlə hidrogenin dəyərinin azalacağı gözlənilir ki, bu da onu yaşıl enerji üçün daha rəqəbətli və cəlbedici bir seçim halına gətirir. Ümumiyyətlə, hidrogenin yaşıl enerji çərçivəsində istifadəsi daha dayanıqlı və aşağı karbonlu enerji sisteminə keçiddə, istixana qazları emissiyalarının azaldılmasında və daha təmiz ətraf mühitin təşviqində mühüm rol oynamaq potensialına malikdir.

Azot və hidrogendən ibarət olan ammonyak yaşıl enerji çərçivəsində başqa bir potensial enerji daşıyıcısıdır. Hidrogen kimi, ammonyak da bərpa olunan mənbələrdən istehsal oluna bilər və nəqliyyat və elektrik istehsalı daxil olmaqla müxtəlif tətbiqlər üçün yanacaq kimi istifadə edilə bilər. Külək və ya günəş enerjisi kimi bərpa olunan mənbələrdən ammonyak istehsalı, hidrogen istehsal etmək üçün suyun elektrolizindən ibarətdir, daha sonra ammonyak yaratmaq üçün azotla birləşdirilir. Bu proses ammiak enerjisi adlanır və o, qalıq yanacaqlara əsaslanan ənənəvi ammonyak istehsalı üsullarına davamlı və karbonsuz alternativ təmin etmək potensialına malikdir. Ammonyak birbaşa daxili yanma mühərriklərində və ya qaz turbinlərində yanacaq kimi istifadə edilə bilər və ya elektrik enerjisi istehsal etmək üçün yanacaq hüceyrələrində istifadə edilə bilər. Ammonyakdan yanacaq kimi istifadənin üstünlüyü onun yüksək enerji sıxlığıdır ki, bu da hidrogenlə müqayisədə daşınmasını və saxlanmasını asanlaşdırır. Ammonyak gübrə və digər kimyəvi maddələrin istehsalında xammal kimi də istifadə edilə bilər ki, bu da bu sənayelərin karbon izini azaltmağa kömək edə bilər. Ammiakın yaşıl enerji mənbəyi kimi istifadə edilməsində çətinliklərdən biri onun işlənməsi və saxlanması ilə bağlı təhlükəsizlik problemləridir [7]. Ammonyak çox zəhərli və tez alışandır, bu da qəzaların qarşısını almaq üçün ehtiyatlı davranma və təhlükəsizlik tədbirləri tələb edir. Bununla belə, yeni texnologiyaların və təhlükəsizlik standartlarının inkişafı ilə ammiakın yaşıl enerji mənbəyi kimi istifadəsi daha məqsəduyğun və cəlbedici olur. Yekun olaraq, ammonyak potensial enerji daşıyıcısıdır və daha dayanıqlı və aşağı karbonlu enerji sisteminə keçiddə mühüm rol oynaya bilər. Bərpa olunan mənbələrdən ammonyak istehsalı və müxtəlif tətbiqlərdə yanacaq və ya xammal kimi istifadəsi istixana qazı emissiyalarını azaltmaq və daha təmiz ətraf mühiti təşviq etmək potensialına malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ceylan T. “Sürdürülebilir Kalkınma”, Gelişme İktisadı”, İstanbul, “Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş”, 2018, 296 s.
2. Chichilnisky G. “What Is Sustainable Development?” // “Land Economics”, 2019, 73(4), 467-491 p.
3. Çelik İ. E., Akman Ö., Ceyhan A., Akman V. “Yeşil Pazarlamada Sürdürülebilirlik ve Dünya’dan Bir Örnek: Tchibo” // “International Conference On Eurasian Economies”, 2019, 10(5), 278-286 p.
4. Dağdemi Ö. (2019), “Çevre Sorunlarına Ekonomik Yaklaşımlar ve Optimal Politika Arayışları”, Ankara, “Gazi Kitabevi”, 366 s.
5. González-Benito J., González-Benito Ö. “Environmental Proactivity and Business Performance: An Empirical Analysis” // “Omega”, 2020, 5(2), 1–15 p.
6. Karalar R., Kiracı H. “Çevresel sorunlara karşı bir çözüm önerisi olarak sürdürülebilir tüketim düşüncesi” // “Sosyal Bilimler Dergisi”, 2021, 30(11), 63-76 s.
7. Moffat Ian. “Sustainable Development: Principles, Analysis and Policies”, New York, “Parthenon Group”, 2021, 400 p.
8. Pearce D. “Green Economics” // “Environmental Values”, 2018, 4(2), 3-13 p.
9. Pearce D. “Blueprint for a Green Economy”, London, 2019, “Earthscan”, 433 p.
10. Smith J. “Green Economy Developing Countries Success Stories”, Genava, “UNEP”, 2020, 301 p.

11. Şahin Ü. “Yeşil Düşünceden Yeşil Ekonomiye”, Yeşil Ekonomi”, İstanbul, “Yeni İnsan Yayınevi”, 2021, 472 s.

R.T.Aliyeva

PhD, Associate Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction

ORCID 0000-0002-5214-006X

A.İ.Valiyev

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Green energy as a solution to environmental problems

Abstract

The concept of green development was first introduced in 2005 by the United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (UNESCAP) as a model for more sustainable development with fewer emissions for developing Asian economies (ESCAP). Although this concept is not in the form of green development as a concept, it has already attracted and started to attract more attention in the form of reducing the use of fossil fuels, improving the quality of the environment, increasing sustainable energy security and using clean energy. Green growth aims to promote economic growth and development by balancing economic growth with environmental degradation, or increases output without consuming the environment

Keywords: *green energy, alternative energies, hydrogen energy, ammonia energy.*

M.L.Aliyeva

senior lecturer, Azerbaijan University of Architecture and Construction

ORCID 0000-0002-3608-4352

metanet.aliyeva.0067@mail.ru

R.R.Misirli

lecturer, Azerbaijan State Economic University

ORCID 0000-0002-7375-4300

roza-misirli@unec.edu.az

CLOUD COMPUTING FOR BUSINESS

Abstract

The goal of this paper is to identify the impact of cloud computing on business operations by using a systematic approach to artificial intelligence and machine learning in an industry. With the introduction of Industry 4.0, artificial intelligence and machine learning technology are paving the way for an industrial revolution. A review of the literature on machine learning and artificial intelligence is conducted in order to determine the effects of both technologies on business before and after the introduction of industrial 4.0 in 1999. We have observed many products and services, their industrial

availability, and social economic impacts over the last few years, which raises the question of whether artificial intelligence is a hype or a reality. This paper examines the impact of both of these technologies on entrepreneurial activity and, as a result, on the global market.

Keywords: cloud technologies, artificial intelligence, algorithms, websites, analysis of collected data, entrepreneurship, analytical models, retail, e-commerce, sanction opportunities, human factor, communication techniques, business growth.

INTRODUCTION

The purpose of this analysis is to investigate the effects cloud computing and machine learning on business systems. Trending information about technologies and advancements in machines powered by artificial intelligence have greatly influenced the labor market in the twenty-first century. We can't manage the computers, algorithms, and software packages that change our daily lives, so we can't imagine life without them [1]. Artificial intelligence and cloud computing demonstrates how machines work and how humans perform by utilizing intelligence, so that machines may require that man-made intelligence. The creation of an intelligent laptop or computer system to solve work-related problems is referred to as artificial intelligence. AI is the introduction to creating computers and machines that think and act like humans [2]. Economic structure, relationship operation, job profiles, and well-established time of operation, as well as different remuneration models, can all bear significant changes. In addition to the corporate world, the refresher systems affecting the changes such as staff members, society people, educational institutions, and legislators face challenges in acquiring the changes occurring through this advanced technology. Legislation acts as a barrier, widening the gap between the real world and the legal framework [3]. Whereas the digitization of the labor market has far-reaching implications for property, information technology, product liability, competition and labor, and employment laws, this report is intended to provide an outline of an elemental transformation of the labor market, organization of work, and the specific incident to relation between employees. Furthermore, labor and information privacy issues must be considered.

Artificial intelligence is a term coined by John McCarthy, and the United Nations agency began working on and analyzing the topic in 1955, assuming that the fact of learning and various domains of intelligence will be demonstrated and thus they will be stimulated by a machine. Machine learning is an information analysis technique that builds analytical models automatically. The ML model is at the heart of artificial intelligence capability, alongside applications that change intelligent engagement and automation methods. Technology will become accustomed to simulating aspects of human intelligence such as language, the formation of ideas and abstractions, and the determination of disadvantages. Metric capacity unit enabled new applications and used cases that were difficult, impossible, or prohibited by ancient programming concepts. A few practical examples of machine learning include language translation, image verification, chat bots, and predictive analysis. Metric capacity units will provide advantages to performance outcomes and improve a company's market position. Advantages include the ability to obtain pattern and correlation, change client engagement, and ultimately increase business revenue and growth. The route and traffic shown by Google Maps, the worth and estimation of rides by writing paper and Uber, tagging friends and suggestions on Facebook, filtering spam folder in our email, recommended sites and products for online searching, and cancer detection are only a few examples of Artificial intelligence technology in our lives.

Retails. The long run of AI in retail is all about creating personalized offers for your customers and predicting future trends to optimize your stock and improve supplying. However, AI will have a far greater negative impact. Issues such as cc tool provide powerful analytics and interactive dashboards to provide vendors with a more comprehensive understanding of fraud and ways to combat it.

E-Commerce. AI is used by the Chinese conglomerate Alibaba and the American retailer Amazon to display product recommendations. It is important to note that Alibaba sells more than Amazon and

eBay combined, owing to its product recommendation tool. Apple is another example, having implemented AI in a variety of their products to support the intelligent assistant Siri. Apple Music also incorporates AI recommendations. Facebook has implemented AI in their text understanding engine, Deep Text, which uses deep learning to understand the content as well as the emotional sentiment of Facebook posts [4]. Materials and Methods. The secondary data included in this gift analysis report was gathered from a variety of other analysis studies, websites, observations, books, and news stories. The right scientific method of literature review was used in the research process. As a lender piece of literature, the analysis considered the implications of these various sources on the framing of the study's problem and its goal. We can construct predictions relating to the analysis's outcome on the basis of the theories [8].

Materials and Methods

This gift analysis paper relies on secondary information that was collected from numerous analysis papers, websites, observations, books, and news articles. The research methodology used to study is proper scientific literature review method. The analysis presenting as lender part of literature, as these different source area it thought about the for emotive levant relating to the study's downside formulation and purpose. Supported the theories, we are able to build predictions relating to the end result of the analysis.

Objectives: 1. To learn about artificial intelligence and machine learning as they relate to company operations.[5-6]

2. To examine how diverse uses of artificial intelligence and machine learning have changed corporate operations.

3. To research the advantages and disadvantages of implementing artificial intelligence and machine learning in corporate operations.

Data analysis: Reading articles and books about the research topic will be used to gather data for this qualitative literature review report. To get accurate data and information on the research topic of choice, the decision to conduct research via a literature review has been made. In order to do this research, we had to locate the most recent literature in the area of study, comprehend the jargon and theoretical ideas, then analyze, interpret, and draw conclusions from the literature's findings. Every situation in which a literature review methodology is appropriate. Google Scholar and ResearchGate have been employed in the search for the sources that would be the foundation of this research work. Searches have been done for specific keywords in an effort to locate the most relevant sources possible. The process of transforming raw data into useful form for study is known as thesis. This study intends to identify the modernization and automation practices adopted by various businesses in their business operations [9].

Data analysis is carried out by looking at the numerous applications that various businesses are utilizing this technology in. We selected a few businesses for analysis. There are some particular businesses that are benefiting from technology's ability to boost productivity. The information is gathered and analyzed using the official website. 3 phases are involved in data analysis. Data collection

Facebook: A team at Facebook AI analysis (FAIR) may have found solutions to the problems that arise when using AI technology to create systems that are intelligent enough to compete with humans. In order to realize data from data, theories, methods, applications, a computer code infrastructure, and a hardware infrastructure have been found in a field related to artificial intelligence. According to information from the Gregorian calendar month 2021 news, Facebook's user base is expanding as evidenced by the fact that the platform now has 1.86 billion monthly active users, an increase of 1% from the previous year. Over 18% of the website is used everyday by 1.23 billion people. Additionally, there are 1.74 billion active mobile users each month, a 21% increase. Video captions are now available and more accessible on Facebook thanks to the Machine Learning Speech Recognition System. People are capable of communicating in any language, translating more than two billion stories every day. It fosters connections between people and local businesses. You may rapidly transform a broad picture into a 360-degree immersive experience thanks to this [10].

Google: Google's programmers recently described how they plan to employ computer science and machine learning to advance their software. This was announced at the Search on 2020 event where it was revealed that AI would advance in the next years. In 2018, Google released communication technique (NLP), also known as metallic element face encoder illustration from transformers (BERT), a language that comprehends user queries and aids in delivering more accurate search results. The ability to grasp the language and capabilities of search engines for queries and other extra information is thus one of the many areas where there have been breakthroughs. According to Google's head of search and assistant Prabhakar Raghav, there are four main components that were established to address queries: understanding global data, having access to high-quality data, and having the best privacy protections in place. The following has some recent information about Google's usage of various technologies. One of them, called "Hum to Search," enables users to sing the melody of any song they choose, and Google will search based solely on what it hears. The machine learning algorithm processes the audio into different sequences as the user hums, and the outcomes are songs with melodies that match. accessing high-quality data whereverCOVID-19byusingthisfeaturetheresearchersandemployees [11].

Working had created an app that allowed people to access up-to-the-minute information about the pandemic's current state. For more thorough information on the present situation, Google Maps is also displaying the most recent updates for the areas and routes. However, a busy environment is currently necessary to take care of the social distance. In his statement, Raghav stated, "We've started testing this technology this year, and by the highest of 2020, we tend to expect that 100% of searches on Google will use this new technology." As a region of the journalist place, serving the reporters and journal people through advanced technology features, the technology had introduced the biggest and new tools that suit and give facility to reporters as well as journalist people to do their work easily and quickly. Investigate data in 3D Visuals: Currently, Google Lens can recognize 15 billion objects, making it possible to recognize both plants and animals as well as other locations and provide further information about them. Even more than a hundred languages, like Spanish and Arabic, are translated by Lens. With the help of obscure Engine technology, Lens combines a lot of obscure film with the most crucial product information.

Amazon: Amazon uses artificial intelligence to increase the expertise of its clients, and it has been under intense internal pressure. Here, artificial intelligence is used to run the cashier-free food market and anticipate and identify the amount of customers who are willing to purchase a particular product and brand. Amazon swiftly and efficiently adopted the technology, making it the parent of artificial intelligence and automation. The company increases its business efficiency in this way. A significant part is played by artificial intelligence. In order to manage the cashier-less food market, it is accustomed to estimating the number of customers wanting to shop for a brand-new product. According to a research, Amazon AI skills are largely made to offer customized recommendations to its clients. A third of all sales are being driven by the Amazon reviews engine. The primary function of artificial intelligence at Amazon is to respond to ongoing consumer and client inquiries. Additionally, customers need to identify the product that they are looking for in an e-commerce business. By recommending comparable products to its clients, this technology also benefits the buyer and customer. Amazon intends to solve this conundrum by utilizing artificial intelligence.

Microsoft: Microsoft sees the use of artificial intelligence as being about and for individuals. That has to do with enhancing human brilliance through sophisticated technology. Microsoft is one of the leaders in this field. It has long been included as an intelligent practicality into a number of its products and services. When we use Skype, Office 365, Cortana, or Bing, they almost certainly run into them. When we use the phrase artificial intelligence (AI), it helps to match searches with useful results and gives "Cortana virtual assistance" the freedom to improve and become much more helpful over time. Microsoft has been releasing AI-assisted tools primarily to help with daily tasks, such as the live conversion of recorded voice.

Opportunités

1. There is a chance to switch out the conventional technological system with a cutting-edge artificial and machine learning system.

2. In addition, when it comes to business opportunities for machine learning and artificial intelligence, these technologies have the potential to enable the creation of novel goods and services that will alter the course of human history.

Challenges

1. The use of artificial intelligence and machine learning technologies requires very powerful computer systems, which presents the first challenge.

2. Lack of understanding of both technologies by the general public is another major obstacle, making it difficult to inspire people to accept such change.

3. Substituting a machine for a human being is a significant challenge because there is no way to compare the two types of labor because humans are by far the more intelligent species. As a result, accuracy poses the biggest problem for us.

Artificial intelligence is the technology that is currently being used and embraced by various businesses and industries to address the issues of customers. All established and emerging businesses are incorporating artificial intelligence and machine learning tools into their marketing strategies to improve the ways in which they communicate with clients, fortify their bonds with them, win the war, and boost profits.

1. Artificial intelligence is used in marketing to find new audience groups for better targeting. Tools based on artificial intelligence gather information about clients. It is possible to make the best personalized product for clients using mechanical and building methods.

2. Business automation will undoubtedly bring about a number of benefits, including faster business growth, increased worker productivity, customer accessibility for buying and selling at any time of the year, and improved performance and efficiency in daily operations. Additionally, it eliminates the human factor, which is a major contributor to several errors in day-to-day commercial operations.

3. AI enables you to create an integrated, cross-functional strategy to address security, restricted compliance, and fraud. You will be able to protect your company's reputation and financial success, stop improper payments related to dishonest behavior, excessive compensation, and abuse before they occur, and identify early warning signs of developing dangers.

4. Knowledge will be combined, patterns will be confirmed, patterns optimized, and trends predicted. Algorithms based on technology will choose resumes, identify perfect applicants, analyze superior worker profiles, decipher video interviews, and provide information about those who are likely to get the interview. Numerous businesses employ AI in their achievement process to find the best candidates, evaluate their resumes, send job offers to them, and establish professional relationships.

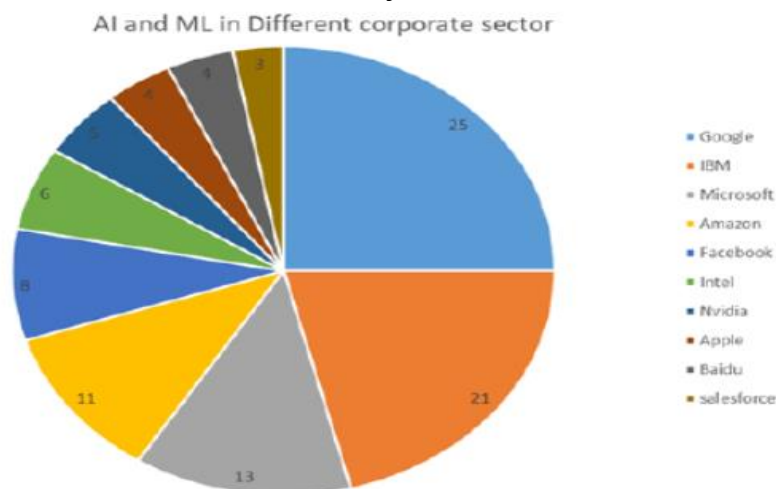

Fig. 1: Data showing the use of AI and ML in different sectors (<https://analytica /url?.com>)

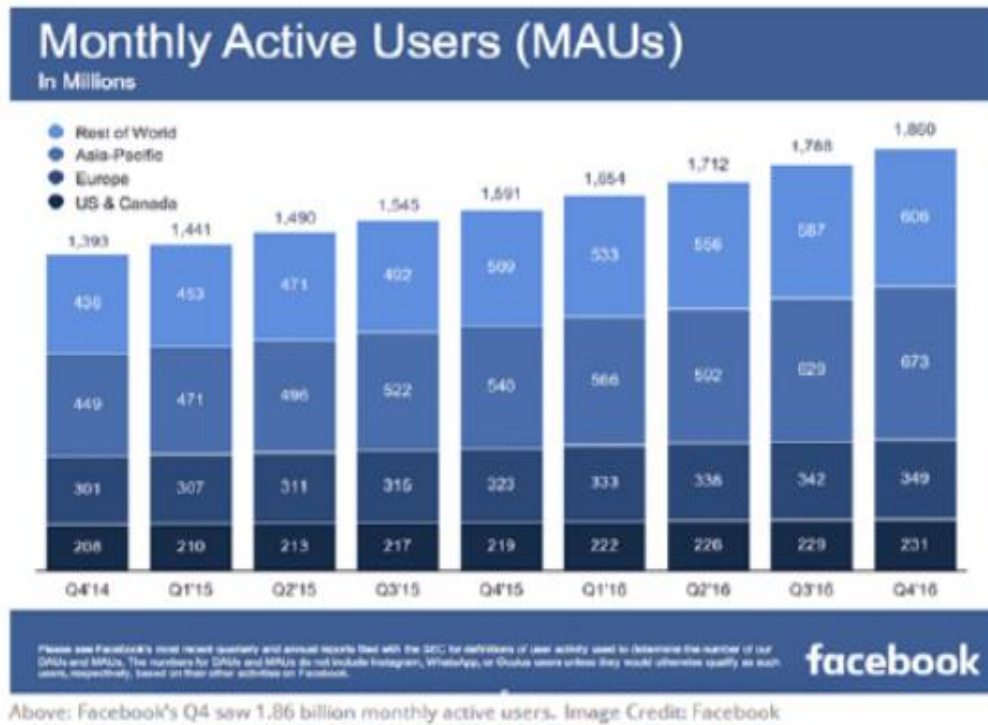

Fig. 2: Use of AI and ML in facebook (<https://www.facebook.com/>)

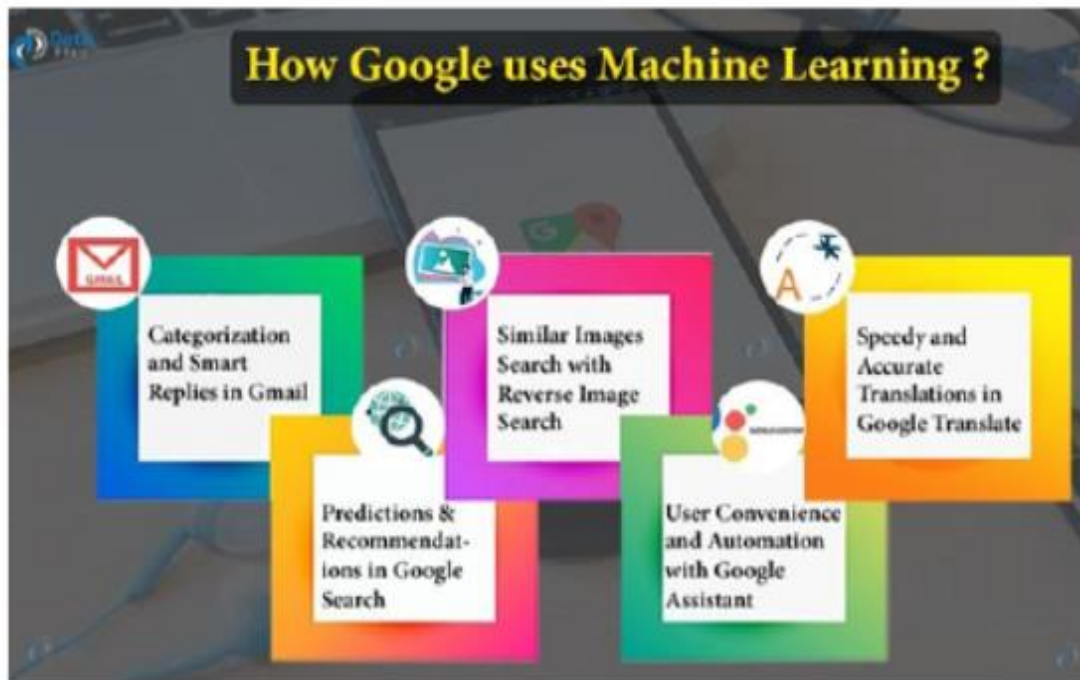

Fig. 3: ML in Google (<https://www.google.com/url?data-flair.training>)

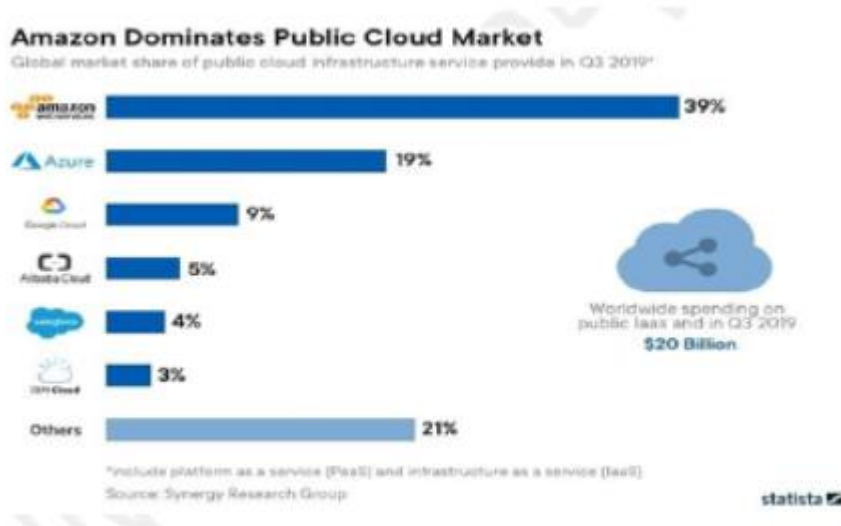

Fig. 4: Machine learning in amazon (<https://www.google.com/url?Farekskuza.com>)

CONCLUSION

The findings of this study will aid commercial organizations in gaining an understanding of cloud computing and machine learning. The firm will benefit from this research in comprehending the difference between the old operational techniques and the new methodologies that employ machine learning and artificial intelligence. A company's ability to handle business opportunities rapidly, remove errors, promote transparency, and exponentially increase revenue is made possible by the adoption of machine learning into corporate operations. Although it is very difficult to predict where this technology may lead to the creation of new jobs in the future, it is simple to understand how it can benefit people.

Experts expected that cloud computing and machine learning would perform all tasks that humans can, but more accurately. In this straightforward scenario, a computer defeated the world champion in chess. Although it is still a pipe dream, it is possible to live off the land and use such cutting-edge technology to survive on a planet other than Earth. We currently have a lot of questions about how to use machine learning and artificial intelligence. It demonstrates the boundary between science and philosophy and spirituality. Since automation has been a trend for ages, the fact that it now affects a wider range of industries means that, in order to keep up with all these technical advancements and exist alongside machines, we will need to employ our special human abilities and skills.

References:

1. Scarff B. The Impact of Machine Learning on Business Intelligence;2017. Available from: <https://www.yellowfinbi.com/blog/2018/02/impact-of-machine-learning-on-business-intelligence>.
2. Cioffi R, Travaglioni M, Piscitelli G, Petrillo A, Felice FD. Artificial Intelligence and Machine Learning Applications in Smart Production: Progress, Trends, and Directions. Sustainability. 2020;12(2):492. doi:10.3390/su12020492.
3. International Conference on Computational Intelligence and Data Science (ICCIDS 2019). Procedia Comput Sci J. 2018;132:167. Available from: <http://iccids2019.ncuindia.edu/>.
4. Bernard M. The Amazing Ways Chinese Tech Giant Alibaba Uses Artificial Intelligence And Machine Learning. Forbes Innovation Enterprise and Cloud; 2018. Available from: <https://www.forbes.com/>

sites/bernardmarr/2018/07/23/Accessed15December2018.

5. Russell N. Artificial Intelligence: A Modern Approach; 2020. p. 925. Available from: <http://aima.cs.berkeley.edu/>.
6. Coppin B. Artificial Intelligence Illuminated . Res Gate. 2004;p. 1–667. Available from: https://www.researchgate.net/publication/31754500_Artificial_Intelligence_Illuminated_B_Coppin.
8. Bean R. How Big Data Is Empowering AI and Machine Learning at Scale; 2017. Available from: <https://sloanreview.mit.edu/article/how-big-data-is-empowering-ai-and-machine-learning-at-scale/>.
9. Machine Learning: The New Proving Ground for Competitive Advantage; 2017. Available from: <https://www.technologyreview.com/2017/03/16/106260/machine-learning-the-new-proving-ground-for-competitive-advantage/>.
10. Singh N, Soni N, Kapoor A, Sharma EK. Artificial Intelligence in Business: From Research and Innovation to Market Deployment. Procedia Comput Sci. 2020;184:2200
11. <https://www.google.com>
12. <https://www.facebook.com>
13. <https://www.microsoft.com>
14. <https://www.amazon.com>
15. <http://www.nber.org/papers/w24449>
16. <https://thenewstack.io/machine-learning-for-operations/>

M.L.Əliyeva

baş müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ORCID 0000-0002-3608-4352

R.R.Misirli

müəllim, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ORCID 0000-0002-7375-4300

Bulud hesablamalarının biznesdə rolu və yeri

Xülasə

Məqalədə sənayedə süni intellektə və maşın öyrənməsinə sistemli yanaşmadan istifadə etməklə bulud hesablamalarının biznes əməliyyatlarına təsirinin müəyyən edilməsinə baxılmışdır. Süni intellekt və maşın öyrənmə texnologiyasının tətbiqi sənaye inqilabına yol açır. 1999-cu ildə sənayenin tətbiqindən əvvəl və sonra hər iki texnologiyanın biznesə təsirini müəyyən etmək üçün bulud hesablamaları və maşın öyrənməsi üzrə ədəbiyyata baxış keçirilmişdir. Biz son bir neçə ildə bir çox məhsul və xidmətləri, onların sənaye əlçatanlığını və sosial iqtisadi təsirlərini müşahidə etdik ki, bu da bulud texnologiyalarının təbliğat yoxsa reallıq olması sualını doğurur. Məqalədə hər iki texnologiyanın sahibkarlıq fəaliyyətinə və nəticədə global bazara təsiri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *bulud texnologiyalar, süni intellekt, alqoritmlər, web-saytlar, toplanmış məlumatların təhlili, sahibkarlıq, analitik modellər, pərakəndə satış, elektron ticarət, sanksiya imkanları, insan amili, ünsiyyət texnikası, biznes artımı.*

Э.Зейналлы
докторант, Институт Экономики Министерства Науки и
Образования Азербайджанской Республики
eldar.narimanoglu@gmail.com

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ СЕРТИФИКАТОВ В ПОВЫШЕНИИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ

Резюме

В данной статье рассматриваются основы влияния международной сертификации на деятельность предприятий, способы внедрения системы менеджмента, отвечающей требованиям международных стандартов на примере международного стандарта ISO 9001:2015, а также проанализированы показатели эффективности, влияющие на конкурентоспособность организации.

Ключевые слова: международный стандарт, система менеджмента, конкурентоспособность, показатели эффективности.

ВВЕДЕНИЕ/ INTRODUCTION

На современном глобальном рынке организации сталкиваются с жесткой конкуренцией как со стороны местных, так и международных конкурентов. Чтобы оставаться впереди конкурентов, организациям важно постоянно искать способы улучшения своих продуктов, процессов и услуг. Одним из способов достижения этого является получение международных стандартов.

Международные стандарты обеспечивают основу для организации, позволяющую последовательно и эффективно управлять своими процессами. Соблюдая эти стандарты, организации могут продемонстрировать клиентам, заинтересованным сторонам и регулирующим органам, что они привержены качеству, безопасности и экологическим показателям. Кроме того, международные стандарты могут помочь организациям получить доступ к глобальным рынкам и возможностям, снизить риски и обязательства, а также повысить эффективность и рентабельность.

В статье мы рассмотрим, как получение международных стандартов может повысить конкурентоспособность организаций. Мы рассмотрим преимущества получения международных стандартов, процесс их получения и тематические исследования организаций, которые успешно использовали международные стандарты для повышения своей конкурентоспособности. Независимо от того, являетесь ли вы организацией, стремящейся улучшить свое положение на рынке, или частным лицом, стремящимся улучшить свои навыки и знания, эта статья предоставит ценную информацию о важности международных стандартов в современной глобальной экономике [1].

Обзор литературы

Что такое международные стандарты? Международные стандарты — это руководящие принципы и передовой опыт, разработанные международными организациями и органами для обеспечения согласованности и качества в разных отраслях и странах. Эти стандарты могут охватывать широкий круг вопросов, от управления качеством и экологических показателей до социальной ответственности и охраны труда и техники безопасности.

Существует несколько широко признанных международных стандартов, в том числе: ISO 9001: Система менеджмента качества (СМК), ISO 14001: Система экологического менеджмента

(EMS), ISO 45001: Система управления охраной труда и промышленной безопасностью (OHS), ISO 26000: Социальная ответственность, ISO 50001: Система менеджмента, ISO 22000: Система управления безопасностью пищевых продуктов, ISO 27001: Система управления информационной безопасностью (ISMS).

ISO 9001: Система менеджмента качества (QMS): Этот стандарт предоставляет организациям основу для создания, внедрения, поддержания и постоянного улучшения системы менеджмента качества. ISO 9001 разработан, чтобы помочь организациям гарантировать, что их продукты и услуги постоянно соответствуют требованиям клиентов и нормативным стандартам, и что они постоянно стремятся улучшить свои процессы и системы [2].

ISO 14001: Система экологического менеджмента (EMS): Этот стандарт предоставляет организациям основу для создания, внедрения, обслуживания и постоянного улучшения системы экологического менеджмента. ISO 14001 разработан, чтобы помочь организациям выявлять и управлять своим воздействием на окружающую среду, соблюдать нормативные требования и постоянно улучшать свои экологические показатели.

ISO 45001: Система управления охраной труда и промышленной безопасностью (OHS). Этот стандарт предоставляет организациям основу для создания, внедрения, поддержания и постоянного улучшения системы управления охраной труда и промышленной безопасностью. ISO 45001 разработан, чтобы помочь организациям выявлять риски для здоровья и безопасности и управлять ими, соблюдать нормативные требования и постоянно улучшать свои показатели здоровья и безопасности.

ISO 26000: Социальная ответственность. Этот стандарт содержит руководство для организаций по социальной ответственности, включая этическое поведение, соблюдение прав человека, устойчивое развитие и участие сообщества. ISO 26000 разработан, чтобы помочь организациям понять свою социальную ответственность и разработать стратегии для продвижения социальной и экологической устойчивости.

ISO 50001: Система энергетического менеджмента. Этот стандарт предоставляет организациям основу для создания, внедрения, обслуживания и постоянного улучшения системы энергетического менеджмента. ISO 50001 разработан, чтобы помочь организациям определять и управлять использованием и потреблением энергии, снижать затраты на энергию и улучшать свои энергетические показатели.

ISO 22000: Система управления безопасностью пищевых продуктов. Этот стандарт предоставляет организациям основу для создания, внедрения, поддержания и постоянного улучшения системы управления безопасностью пищевых продуктов. ISO 22000 разработан, чтобы помочь организациям гарантировать, что их пищевые продукты безопасны для потребления, соответствуют нормативным требованиям и производятся устойчивым образом. Этот стандарт особенно актуален для организаций пищевой промышленности, таких как производители продуктов питания, переработчики и дистрибьюторы.

ISO 27001: Система управления информационной безопасностью (ISMS): Этот стандарт предоставляет организациям основу для создания, внедрения, обслуживания и постоянного улучшения системы управления информационной безопасностью. ISO 27001 разработан, чтобы помочь организациям защитить свою конфиденциальную информацию, включая личные данные, финансовую информацию и интеллектуальную собственность, от несанкционированного доступа, использования и раскрытия. Этот стандарт особенно актуален для организаций, обрабатывающих конфиденциальную информацию, таких как банки, поставщики медицинских услуг и технологические компании.

Роль современных международных стандартов в повышении конкурентоспособности предприятий

В Азербайджанской Республике на данный момент особой популярностью пользуется стандарт ISO 9001:2015, который является применимым для организаций любых направлений

деятельности. Помимо стандарта ISO 9001:2015 в последние годы в нефтяной сфере внедряется стандарт по управлению экологической системой менеджмента – ISO 14001:2015.

В дополнение к этим стандартам ISO существуют и другие международные стандарты, разработанные такими организациями, как Международная электротехническая комиссия (МЭК), Международный союз электросвязи (МСЭ) и Международная организация по стандартизации (ИСО). Международные стандарты разрабатываются на основе консенсуса, в котором участвуют заинтересованные стороны из промышленности, правительства, научных кругов и других соответствующих организаций. Процесс обычно включает обзор существующих практик, консультации с экспертами и заинтересованными сторонами и окончательное голосование в соответствующем органе по стандартизации [3].

В целом, международные стандарты обеспечивают общий язык и структуру для организаций, чтобы они могли работать и управлять своими процессами согласованным и эффективным образом. Соблюдая эти стандарты, организации могут продемонстрировать свою приверженность качеству, безопасности и экологичности и получить конкурентное преимущество на мировом рынке.

Преимущества получения международных стандартов

Получение международных стандартов может дать организациям множество преимуществ, включая повышение качества продукции и удовлетворенности клиентов. Внедряя международные стандарты, такие как ISO 9001, организации могут повысить качество своих продуктов и услуг и обеспечить согласованность их предоставления. Это может привести к повышению удовлетворенности и лояльности клиентов, а также к конкурентному преимуществу на рынке. Кроме того, внедрение ISO 14001 может помочь организациям снизить воздействие на окружающую среду и усовершенствовать методы устойчивого развития. Создавая систему экологического менеджмента (EMS), организации могут отслеживать и управлять своими экологическими показателями, сокращать количество отходов и загрязнения и соблюдать нормативные требования, связанные с управлением окружающей средой.

Еще одним важным международным стандартом является ISO 45001, в котором содержатся рекомендации по внедрению системы управления охраной труда и промышленной безопасностью (OHS). Соблюдая этот стандарт, организации могут обеспечить здоровье и безопасность своих сотрудников, снизить риск несчастных случаев и травм и продемонстрировать свою приверженность ответственной деловой практике. Точно так же ISO 26000 содержит рекомендации по социальной ответственности, позволяющие организациям решать вопросы, связанные с правами человека, трудовой практикой, экологической устойчивостью и этическим поведением [4].

Международные стандарты также могут повысить эффективность и рентабельность. Например, ISO 50001 содержит рекомендации по внедрению системы управления энергопотреблением, помогая организациям оптимизировать использование энергии, снижать потребление энергии и затраты, а также улучшать свои экологические показатели. Внедряя ISO 9001, ISO 14001 и другие международные стандарты, организации могут оптимизировать свои процессы, сократить количество отходов и повысить производительность и прибыльность. Это может привести к конкурентному преимуществу с точки зрения ценообразования и прибыльности. Более того, получение международных стандартов может обеспечить доступ к глобальным рынкам и возможностям. Многие международные стандарты признаны и приняты во всем мире, что может предоставить организациям доступ к новым рынкам и возможностям. Например, ISO 9001 признан более чем в 160 странах, что позволяет организациям продемонстрировать свою приверженность управлению качеством и конкурировать на мировом рынке. Точно так же ISO 14001 признан более чем в 170 странах, что позволяет организациям демонстрировать свою экологическую репутацию и получать доступ к новым рынкам, требующим соблюдения экологических стандартов.

Кроме того, международные стандарты могут снизить риски и обязательства. Внедряя международные стандарты, такие как ISO 45001 и ISO 14001, организации могут выявлять и управлять рисками, связанными с качеством, безопасностью и экологическими показателями. Это может снизить вероятность несчастных случаев, отзывов продуктов и юридической ответственности, что может сэкономить организациям значительные расходы и ущерб для репутации. Соблюдая международные стандарты, организации также могут продемонстрировать свою приверженность ответственной деловой практике и завоевать доверие клиентов, заинтересованных сторон и регулирующих органов.

Процесс получения международных стандартов

Получение международных стандартов включает в себя несколько шагов, в том числе: Определите соответствующие стандарты. Первым шагом является определение международных стандартов, применимых к продуктам, процессам и услугам организации. Это может включать проведение анализа пробелов для выявления областей, в которых организация нуждается в улучшении. Понимание требований: после определения соответствующих международных стандартов организация должна пересмотреть требования и рекомендации, изложенные в стандарте. Это поможет организации понять, что ей нужно сделать, чтобы соответствовать требованиям стандарта. Разработайте план внедрения. Основываясь на требованиях международного стандарта, организация должна разработать план внедрения, в котором описаны шаги, необходимые для выполнения требований стандарта. Это может включать постановку целей, разработку политик и процедур и обучение сотрудников. Реализуйте план: организация должна реализовать план внедрения и отслеживать прогресс, чтобы убедиться, что он соответствует требованиям стандарта. Это может включать внесение изменений в существующие процессы, внедрение новых процедур и проведение внутренних аудитов. Получить сертификацию: после того, как организация внедрила требования стандарта, она может запросить сертификацию у стороннего органа по сертификации. Орган по сертификации рассмотрит внедрение организации и проведет аудит, чтобы убедиться, что она соответствует требованиям стандарта. Поддержание сертификации: поддержание сертификации требует от организации постоянного мониторинга и улучшения своих процессов, чтобы гарантировать, что они продолжают соответствовать требованиям стандарта. Это может включать проведение регулярных внутренних аудитов и осуществление корректирующих действий по мере необходимости. В целом, процесс получения международных стандартов требует от организации приверженности улучшению своих процессов и выполнению требований стандарта. Следуя структурированному процессу, организации могут пройти сертификацию и продемонстрировать свою приверженность качеству, безопасности и экологическим показателям [5].

Многие организации успешно получили международные стандарты и в результате получили значительные преимущества. Вот несколько примеров:

Toyota была одной из первых организаций, получивших сертификат ISO 9001 в 1993 году. С тех пор компания внедрила несколько других международных стандартов, включая ISO 14001 и ISO 50001. Получив эти стандарты, Toyota смогла улучшить качество своей продукции, снизить отходов и сократить потребление энергии, что помогло компании сохранить конкурентоспособность на мировом автомобильном рынке.

Nike получила сертификат по стандарту ISO 14001 в области экологического менеджмента в 2001 году. С тех пор компания внедрила несколько других международных стандартов, в том числе стандарты отчетности в области устойчивого развития Глобальной инициативы по отчетности (GRI) и Кодекс трудовых норм на рабочем месте Ассоциации справедливого труда (FLA). Руководить. Получив эти стандарты, Nike смогла улучшить свои экологические показатели, социальную ответственность и управление цепочками поставок, что помогло компании завоевать доверие клиентов и заинтересованных сторон.

Procter & Gamble получила сертификат ISO 9001 для своей системы управления качеством в 1994 году. С тех пор компания получила несколько других международных стандартов, включая ISO 14001 и OHSAS 18001 по охране труда и технике безопасности. Получив эти стандарты, Procter & Gamble смогла улучшить качество своей продукции, снизить воздействие на окружающую среду и обеспечить безопасность своих сотрудников, что помогло компании сохранить конкурентоспособность на мировом рынке потребительских товаров.

В целом, эти тематические исследования демонстрируют, что получение международных стандартов может помочь организациям улучшить свою деятельность и получить конкурентное преимущество на мировом рынке. Демонстрируя свою приверженность качеству, безопасности и экологическим показателям, организации могут завоевывать доверие клиентов, заинтересованных сторон и регулирующих органов, а также повысить свою репутацию и ценность бренда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSIONS

В современной глобальной экономике организации сталкиваются с растущим давлением, требующим улучшения своей деятельности и сохранения конкурентоспособности. Получение международных стандартов может помочь организациям достичь этих целей, предоставляя основу для качества, безопасности и экологических характеристик.

Получая международные стандарты, организации могут улучшать свои процессы, продукты и услуги, что может помочь им получить конкурентное преимущество на мировом рынке. Международные стандарты также могут помочь организациям завоевывать доверие клиентов, заинтересованных сторон и регулирующих органов, демонстрируя свою приверженность качеству, безопасности и экологическим показателям [3].

Хотя получение международных стандартов требует значительных затрат времени, ресурсов и усилий, преимущества могут быть значительными. От улучшения качества продукции и сокращения отходов до повышения социальной ответственности и управления цепочками поставок - организации, соответствующие международным стандартам, могут получить многочисленные преимущества, которые помогут им оставаться конкурентоспособными на мировом рынке.

В заключение, получение международных стандартов является выгодным вложением для организаций, которые хотят улучшить свою деятельность, получить конкурентное преимущество и продемонстрировать свою приверженность качеству, безопасности и экологическим показателям.

Список использованной литературы / References:

1. Вяткин В.Н., Гамза В.А., Маевский Ф.В. – Риск менеджмент, 2015.
2. Стандарт ISO 9001:2015 – Международная Организация по Стандартизации (ISO).
3. Стандарт ISO 31000:2018 – Международная Организация по Стандартизации (ISO).
4. Стандарт ISO 31010:2009 – Международная Организация по Стандартизации (ISO).

E.Zeynalli

*doktorant, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu*

Müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinin artırılmasında beynəlxalq sertifikatların rolu

Xülasə

Bu məqalədə beynəlxalq sertifikatlaşdırmanın Azərbaycanda müəssisələrin fəaliyyətinə təsirinin əsasları, ISO 9001:2015 beynəlxalq standartı təmsalında beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verən idarəetmə sisteminin tətbiqi yolları müzakirə edilir, həmçinin, beynəlxalq sertifikatlaşdırmanın Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrin rəqabətqabiliyyətinə təsirinin əsasları müzakirə olunur.

Açar sözlər: *beynəlxalq standart, idarəetmə sistemi, rəqabətqabiliyyətlilik, fəaliyyət göstəriciləri.*

ÖLKƏDƏ VƏ DÜNYADA TURİZMİN DAVAMLI İNKİŞAFI: QLOBALLAŞMA VƏ RƏQABƏT

Xülasə

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi təsdiqləyir ki, bazar iqtisadiyyatı uğurlu demokratik idarəetmə modelidir. Bu idarəetmə sistemində iqtisadiyyatın bütün sahələri, o cümlədən turizm sektorunun inkişafı sürətlənir və azad rəqabət əsasında yeni istiqamətlər ortaya çıxır. Ölkəmizdə və dünyada turizm sferasında qloballaşma və rəqabət meyillərinin müəyyənləşdirilməsi aktual mövzulardan biridir. Turizmin davamlı inkişafı ümumi rifaha xidmət edir. Turizm fəaliyyəti sosial-mədəni xidmət sahəsinə aiddir. Bu sahədə insanın mədəni, intellektual tələbatları təmin olunmaqdadır. Ona görə də turistlərin qarşılaşmasından tutmuş, onların öz vətənlərinə yola salınmasına qədər bütün təşkilati tədbirlərin dünya standartları səviyyəsində həyata keçirilməsi zərurəti yaranır. Turizm sahəsi bir növ ayrı-ayrı sahələrin birləşməsi nəticəsində formalaşan bir sahədir, yəni bir neçə ayrı peşələrə sahib olan insanların bir sahədə çalışması deməkdir. Bu da turizmin səyahət olunan ərazidə yerləşən digər obyektlərə də müsbət təsirlərindən xəbər verir.

Açar sözlər: *turizm, global inkişaf, turizmdə rəqabət, perspektivli sahə, prioritet, intensiv inkişaf.*

GİRİŞ

Turizm sektoru keçmişdən günümüze qədər həm inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən böyük maraq göstərilmiş bir sektor olmaq xüsusiyyətini hələ də qorumaqdadır. Bunun ən önəmli səbəbi isə dünyada ən sürətli inkişaf edən sektorlardan biri olmasıdır. Beynəlxalq təcrübədə ölkənin istehsal potensialının, əhalinin gəlirlilik səviyyəsinin və məşğulluğunun artımında və digər sektorlarının inkişafında turizm sektorunun əhəmiyyətli təsiri müşahidə olunmaqdadır. Turizm sektoru iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf edən sektoru olmaqla davamlı dəyişən demoqrafik göstəricilərə və müxtəlifləşən coğrafiyaya malikdir.

Davamlı inkişaf anlayışının təməlinə yaşadığımız dünyanın iqtisadi və sosial rifahı dayanır. Bu gün dünyada insanın yaşaması üçün bütün növ mal və xidmətlərin istehsalı sağlam ekosistemlər sayəsində mümkündür. Təsəffü deyildir ki, bütün dünya ölkələri məhz dayanıqlı inkişafa nail olmağın yollarını axtarır, onu həyata keçirməyə çalışırlar. Turizm sferasında qloballaşmanın ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edən problemlərindən biri bu prosesin ölkələr arasında tərəqqi səviyyəsi baxımından kəskin fərqə necə təsir etməsi, qloballaşmanın faydalarının turizm sferasında inkişafı ilə seçilən ölkələr arasında necə bölünməsidir. Turizmin iqtisadiyyatda rolu onun iqtisadi artımda, iqtisadi siyasətdə və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə xüsusi əlaqəsi ilə müəyyənləşir. İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində həm ənənəvi sahələr üzrə, həm də yüksək texnologiyalar, informasiya və biliklər iqtisadiyyatı sahələrində müqayisəli üstünlüklərin təyin edilməsi ilə global iqtisadi sistemdə ölkənin iştirakı və ixtisaslaşması təmin edilməlidir. Həmçinin global problemlərin həllini tapması prosesində və beynəlxalq inkişafın humanitar, innovativ və texnoloji potensialının formalaşmasında ölkəmizin yaxından iştirak etməsi təmin edilməlidir. Son dövrlər dünya turizm bazarının inkişafında turizmin davamlı inkişaf konsepsiyası ən önəmli yerlərdən birini tutur. Turizmin alternativ formalarının yüksəlişi davamlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsi və getdikcə artan tələbatın dərk edilməsi ilə eyni vaxtda baş verdi. Turizm fəaliyyətinin inkişafını, bu fəaliyyətin sosial-iqtisadi göstəricilərinin təhlil edilməsi, cəmiyyətə

çatdırılması və lazımı qərarların qəbul edilməsində turizmin iqtisadiyyatı elmi əvəzedilməz əhəmiyyətə malikdir. [1]

Ölkədə turizm biznesinin inkişaf etdirilməsinə göstərilən diqqət və qayğı nəticəsində bu sahədə mühüm uğurlar qazanılmışdır. Son illər bu sahənin inkişafına göstərilən diqqət və qayğı nəticəsində Azərbaycanda geniş turizm infrastrukturunu yaradılmış, yeni mehmanxanalar, istirahət guşələri istifadəyə verilmiş, ölkəyə turistlərin cəlb olunması üçün mühüm layihələr reallaşdırılmışdır. Ölkəmizdə turizm sahəsi böyük perspektivlərə malikdir. Turizmin əksər növlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Son illərdə əldə olunmuş sürətli sosial-iqtisadi tərəqqi bu sahənin hərtərəfli inkişafına yeni imkanlar açmışdır. Turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi, genişləndirilməsi, turistlərin tələbatının ödənilməsi üçün zəruri xidmətlərin təşkili və müasir standartlara uyğunlaşdırılması, sanatoriya-kurort imkanlarının genişləndirilməsi, mehmanxanaların və digər turizm obyektlərinin sayının artırılması, turizm marşrutlarının çoxaldılması istiqamətində həyata keçirilən davamlı tədbirlər öz real nəticələrini verməkdədir. Əsas məqsəd turizmin ölkə iqtisadiyyatının ən dayanıqlı, effektiv və rəqabətə davamlı sahəsinə çevrilməsindən ibarətdir.

Turizm öz perspektivliyinə görə qeyri-neft sahələri arasında aparıcı mövqelərdən birini tutduğundan Azərbaycanda turistlərin yerləşdirmə biznesi dinamik sürətdə inkişaf edir. Turizmin inkişafı və turizm sektorunun ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilməsi bu gün Azərbaycanda ən mühüm vəzifə olaraq qarşıda durur. Son illər Azərbaycanda əldə olunmuş sosial-iqtisadi irəliləyiş bu vəzifənin yeni imkanlara adekvat səviyyədə həllinə şərait yaradır. Azərbaycanın turizm sahəsində turizm imkanlarının təbliğ edilməsi, daxili turizmin inkişafı və turizm xidməti infrastrukturunun qurulması sahəsində böyük işlər görüldü və hazırda bu işlər davam etdirilməkdədir. Getdikcə inkişaf edən respublikanın iqtisadiyyatında turizm sektoru prioritet sahəyə çevrilib. Turizm sahəsində normativ hüquqi bazanın və dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, ölkənin turizm potensialından istifadə imkanlarının genişləndirilməsi bu sahənin inkişafında mühüm rol oynayır. Ölkəmizdə bütün sahələrdə olduğu kimi, turizmin inkişafına da dövlət tərəfindən ayrılan diqqət və qayğı bu sahəni iqtisadiyyatının aparıcı sahəsinə çevirib.

Turizm hazırda dünya iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri kimi öndədir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının proqnozlaşdırmasına görə, səyahət edən turistlərin sayı hər il 4,1% artmaqdadır. Turizmin iqtisadi mahiyyəti belə izah olunur ki, o, müştərilərə məhsulunu və xidmətlərini təklif etməklə yerli sənayenin, kənd təsərrüfatının və digər sahələrin tələbini canlandırır. Bu gün dünya milli məhsulunun, dünya investisiyalarının, iş yerlərinin və dünya istehlak xərclərinin 10%-i turizmin payına düşür. Qeyri-neft sektorunun yüksəlişi ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi müasir dövrdə ölkədə qarşıda duran mühüm vəzifədir.

Turizmin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının güclənməsi, ölkə vətəndaşlarının maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, insanların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi, hər bir ölkənin dünyada tanınmasına və nüfuzunun artırılmasına xidmət edir. Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, turizm öz perspektivliyinə görə qeyri-neft sahələri arasında aparıcı mövqelərdən birini tutmaqla yanaşı, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin formalaşmasında, dövlət büdcəsi gəlirlərinin artırılmasında, ticarət balansının sabitləşdirilməsində, ölkədə işsizliyin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır.

Turizm fəaliyyəti dedikdə iqtisadiyyatın böyük gəlirli bir sahəsi başa düşülür. Ölkə iqtisadiyyatı üçün ən sərfəli hesab olunan turizmin fəaliyyətinin mühüm məqsədlərindən biri gəlir əldə etməkdir. Bununla yanaşı müsbət xüsusiyyətləri kimi siyasi, ümumi-maarifləndirici, informasiyaverici, konkret məzmunlu istirahət, sağlamlıq, dünyagörüşün genişləndirilməsi, ideya, insanlarda yeni maraqların formalaşdırılması, kard hazırlığı və s. kimi prosesləri göstərmək olar. Cəmiyyətin sosial inkişafı nöqtəyindən də turizmin əhəmiyyəti çox böyükdür. Turizmin inkişafı Azərbaycanda da dövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməklə iqtisadi inkişaf və yüksəlişin mühüm amili kimi nəzərdən keçirilir.

Turizm iqtisadiyyatın dinamik inkişaf edən bir sahəsidir. Turizm dövlətin, xalqın sosial-iqtisadi, inkişafının təmin edilməsində mühüm rola malikdir. Dövlətin qanunverici aktları, dövlət institutlarının

fəaliyyəti, əhalinin müxtəlif təbəqələrini təmsil edən ictimai təşkilatların səyi və ixtisaslaşmış orqanların texniki dəstəyi nəticəsində turizm insanların həyatında vacib bir amilə çevrilmişdir.

Müasir turizm insanlara əsas insan hüquqları kimi istirahət, asudə vaxt və haqqı ödənilən məzuniyyətlərin verilməsi ilə əlaqədar aparılan sosial siyasət nəticəsində ortaya çıxmışdır. Turizm insanlar və xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşımanın və şəxsiyyətin inkişafının amilinə çevrilmişdir. O, iqtisadi baxımdan səmərəli olmaqla yanaşı, həm də mədəni və mənəvi dəyərlərə malikdir ki, bu da turizmin iqtisadi amillərin təsiri ilə yarana biləcək mənfi təsirlərdən qorunmasını tələb edir.

Bəşəriyyətin gələcək sosial-iqtisadi, mədəni inkişaf strategiyası, müasir cəmiyyətin və beynəlxalq ictimaiyyətin həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olan milli və beynəlxalq turizm fəaliyyəti ilə paralel olmalıdır. Məhz bu cür yanaşma ilə dövlət turizmin əsas komponentləri kimi qəbul olunan dəyərlərə əhalinin geniş təbəqəsini əhatə edən məzuniyyət və sahələrə əsaslanan milli və beynəlxalq turizmə diqqət ayıra, cəmiyyətin digər əsas tələbatları ilə turizmin harmonik inkişafını təmin edə biləcək müxtəlif məqsədli səyahətlərin təşkilinə diqqət yetirə bilər.

İqtisadi nöqteyi nəzərdən turizm fəaliyyətinin cəlbediciliyi bu sahəyə qoyulan vəsaitin tez bir zamanda çıxarılmasından ibarətdir. Turizmin inkişafı üçün ən əlverişli mühit bazar münasibətləridir. Bunu turizm xidmətlərinin dünya bazarında fəaliyyətinin nəticəsi kimi beynəlxalq turizmin inkişafı əyani surətdə təsdiq edir. Turizmin bu əlamətlərini xarakterizə edən əsas göstəricilər beynəlxalq turizmdən əldə edilən gəlirin miqdarı və turistlərin sayıdır. Turizm qloballaşma proseslərindən biridir. Bütün inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarının strukturunda turizm çox gəlir verən dinamik sahələrdən biridir. Turizm iqtisadiyyatın xüsusən stabil inkişaf edən sahəsidir.

Turizmin planlaşdırılmasında iqtisadi təhlil iki əsas səviyyədə: makro və mikro səviyyədə öyrənilir. Makro səviyyədə təhlil qlobal amillərin öyrənilməsi, mikro səviyyədə təhlil isə ölkədə baş verən iqtisadi dəyişikliklərin öyrənilməsini əhatə edir. Turizmin inkişafında mühüm rol oynayan makroiqtisadi amillərə aiddir:

1. Ölkə iqtisadiyyatının idarəedilməsi sistemi;
2. Maddi-texniki bazanın vəziyyəti;
3. Ölkədə inflyasiyanın səviyyəsi.

Mikroiqtisadi səviyyədə turizmin planlaşdırılması zamanı aşağıdakı amillər təhlil olunur:

4. Turizm bazarı və tələb, təklif amilləri;
5. Turizm məhsulları və xidmətlərin dəyəri;
6. Turizm təsərrüfatında vergi göstəriciləri;
7. Turizmin marketing strategiyası;
8. Turizm sahibkarlığının inkişafı.

Turizm regionun inkişafına və iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Valyutanın ölkəyə axınına, yeni iş yerlərinin açılmasına, infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına imkan yaradır. Turizmdən maksimum fayda əldə edilməsi üçün hər bir növ dövlət öz turizm siyasətini işləyib hazırlayır. Bu da dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin bir növüdür. Ölkədə turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq standartlara cavab verən turizm xidmətlərinin formalaşdırılması bu sahənin qanunvericilik bazasının və dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini, mövcud turizm potensialından istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, regionlarda turizm fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını, yeni turizm marşrutlarının yaradılmasını, habelə rəqabətə davamlı qiymət təklifinin təmin edilməsini zəruri edir. Turizmin iqtisadi səmərəliliyi onun ölkə miqyasında turizm fəaliyyətindən qazanc əldə etmək, regionun əhalisinə yüksək səviyyədə turizm xidmətləri göstərmək və turizm firmasının istehsal-xidmət fəaliyyətinin mənfəətliliyini ifadə edir.

Turizmin inkişafının müsbət aspekti ondan ibarətdir ki, turistlər də əhalinin əksəriyyəti kimi vergi ödəməyə borcludurlar. Çünki səyahətçilər əsasən başqa regionlardan gəlirlər, onda onların məsrəfləri turist qəbul edilən dövlət üçün özlüyündə genişlənmiş vergi bazasını ifadə edir. Bəzən inkişaf edən ölkələrin hökuməti turizmə çox nikbin baxırlar. Onlar turizmin inkişafına yönəldilmiş və prioritet xarakter daşıyan fəal investisiya proqramları həyata keçirirlər. Müəyyən hallarda belə yanaşma ölkənin

investisiyaya daha əhəmiyyətli tələbatının inkar edilməsinə gətirib çıxara bilər. Turizmin fəaliyyəti iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləndirici sahələrindən biridir. Başqa sahələrdən fərqli olaraq, turizm iqtisadiyyatın inkişaf istiqaməti kimi bir çox üstünlüklərə malikdir: turizmə qoyulan kapital yüksək dövrətmə əmsalına malikdir.

İqtisadiyyatı təşkil edən hər bir sahənin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğunu nəzərə alsaq, hər bir sahə üçün belə bir perspektiv inkişaf etdirməkdə çətinliklərin olacağı daha aydın gözü çarpacaqdır. Turizm sahəsinin bir çox sahə ilə sıx əməkdaşlığı, müasir texnologiyalardan asılılığı, müştəri yönümlü olması onun texnoloji inkişafı tələb edən daim rəqabət mühitində olan sahələrdən biri olması üçün başlıca səbəbdir.

Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı ölkədə uğurla həyata keçirilən davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Regionların inkişafı sahəsində qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilmiş dövlət proqramlarında, habelə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair əlavə tədbirlərlə bağlı sərəncamlarda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin icrası ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, regionlarda kommunal xidmətlərin və sosial infrastruktur təminatının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin, iş yerlərinin açılmasına və əhəlinin məşğulluğunun artırılmasına və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına təkan vermişdir. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında turizmin inkişafı ilə bağlı hədəflənmiş tədbirlərin icrası, turizm potensialını daha da inkişaf etdirəcək, bu sahədən gələn gəlirlərin yüksək səviyyədə artmasına imkan yaradacaqdır. Turizm ölkə iqtisadiyyatında xüsusi çəkisi olan bir sahə kimi iqtisadiyyatın digər sahələri arasında gəlirliliyinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu səbəbdən turizm sahəsinə dövlət və özəl sektor tərəfindən maraq ildən-ilə artır. Onlar turizm sahəsinə müxtəlif miqdarda sərmayələr qoymaqla yüksək perspektivli iş qurmaq və buradan gəlir götürmək istəyirlər. Turizmin Azərbaycan üçün əsaslandırılması vaxt amili baxımından uzun müddət və istehlakın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və investisiyaların səmərəli istifadə edilməsi yolu ilə mümkün olmasıdır. Ona görə də turizmin inkişafı modeli respublikada özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb etdiyi kimi müəyyən üstünlük amilləri və prioritetlər də kəsb edir.

NƏTİCƏ

Turizmin fəaliyyətinin mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, turizm ölkənin qeyri-neft sektorunda ən ümidverici sahədir, dünyada və eləcə də Azərbaycanda da sürətlə inkişaf edir. Turizm həm gəlir gətirir, həm də ölkə iqtisadiyyatında katalizator effektinə malikdir. Çünki turizm iqtisadiyyatın ən dinamik və sürətli inkişaf edən sahələrindən biridir. Turizm fəaliyyətinin ölkə iqtisadiyyatında rolu, onun konseptual istiqamətlərin reallaşması mexanizmi kimi baxılmasıdır. Turizmin iqtisadi rolu, sosial mahiyyəti onun perspektiv mövqeyi, həmin fəaliyyətin səmərəli təşkili və idarəedilməsi ilə bağlıdır. Turizm həmçinin iqtisadiyyata dolaylı yolla təsir edir, bu da turizm infrastrukturunun yaranması və inkişafında çox böyük və mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Xalq qəzeti” - M.Mükərrəmoğlu.
2. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı – Həbibə Soltanova, Bakı – 2015.
3. IV International Scientific and Practical Conference, «TOURISM AND RECREATION IN THE XXI CENTURY: PROBLEMS AND PROSPECTS», Bakı – 2019.
4. “Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi”- Əli Əlirzayev, Bakı – 2011.
5. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında qanun.
6. “Turizmin iqtisadi əsasları” - Əli Cabbarov, Bakı – 2015.

N.S.Aliyeva

PhD, Azerbaijan University of Architecture and Construction

A.S.Alieva

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

**Sustainable development of tourism in the country and world:
globalization and competition**

Abstract

The experience of economically developed countries confirms that the market economy is a successful model of democratic governance. In this management system, the development of all areas of the economy, including the tourism sector, accelerates and new directions emerge based on free competition. Determining the trends of globalization and competition in the sphere of tourism in our country and in the world is one of the actual topics. The sustainable development of tourism serves the general well-being. Tourism activity belongs to the field of socio-cultural services. In this field, the spiritual and intellectual needs of a person are satisfied. Therefore, it is necessary to implement all organizational measures at the level of world standards, from the meeting of tourists to their departure to their homeland. The field of tourism is a field formed as a result of a combination of separate fields, which means that people with several different professions work in one field. This indicates the positive effects of tourism on other objects located in the traveled area.

Keywords: *tourism, global development, competition in tourism, promising field, priority, intensive development.*

А.И.Ибрагимов

д.э.н., профессор, Бакинский Государственный Университет,

Кафедра экономической и политической географии зарубежных стран и туризма

**ВОССТАНОВЛЕНИЕ КАРАБАХСКОГО РЕГИОНА: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ
РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ**

Политика регионального развития - сложный и многоплановый процесс со множеством переменных, но при этом отчетливо прослеживается пространственность, являющаяся важным элементом социально-экономического развития региона любого ранга.

Особенно это характерно для территорий нового хозяйственного освоения, коим считается и карабахский регион Азербайджана, практически начинающий своего развитие с нулевых показателей.

Рассматривая эволюцию развития какого-либо пространства особое внимание следует уделять инерционному характеру той или иной территории, ведь именно это и придает ей качество, которое рельефно выявляет ее внутреннее содержание, отражающееся на уровне и качестве жизни населения.

В нашем случае территория Карабахского региона обладает уникальной социально-экономической спецификой связанной с формированием рисунка хозяйства и населения в

условиях командной социалистической системы, а восстановление пространства происходит в период конкурентной рыночной экономики.

Главная оригинальность формирования нового социально-экономического пространства карабахского региона заключается в том, что он формируется заново, в нем отсутствуют такие важные элементы любой территории, как население, инфраструктура, социально-экономические уклады, исторически сложившиеся хозяйственные типы и соответствующие им системы расселения.

Другой сложный вопрос - это поиск аналогов подобного освоения территории. Если проводить параллели с пост-конфликтными пространствами, то и здесь временной фактор накладывает свой отпечаток. Тридцать лет полного отчуждения территории наложили свой отпечаток на характер его освоения.

На наш взгляд, в нашем случае развитие должно происходить на основе интегрированного использования четырех основных концепций регионального развития: центр-периферия, развитие снизу, основные нужды и модели поляризованного развития.

Концепция регионального развития предусматривает создания полюсов и центров роста. Они являются важным элементом всего каркаса территории, подвергающиеся изменению. В нашем случае мы рассматриваем Карабахский регион как целостный организм, состоящий, как из равнинной части, так и равнинной территории.

При этом если равнинная часть (Бардинский, Агдамский и Физулинский) - это традиционно зона земледелия, то горная часть - это зона очагового земледелия, пастбищного скотоводства и садоводства. Все это создает социально-экономическое пространство с многопрофильной структурой.

Безусловно, здесь главным является процесс собирания этого в прошлом единого пространства в один интегрированный организм, задача довольно сложная и по-своему уникальная. В мировой практике случай довольно редкий.

С одной стороны эта территория (за редким исключением) в прошлом довольно плотно заселенная и в течении длительного времени выведенная из хозяйственного оборота. В мировой практике это довольно редко встречается. В науке подобные территории называются зонами нового хозяйственного освоения. Но как отмечалось выше эти пространства в прошлом были территориями интенсивного хозяйственного освоения.

Видимо в карабахском случае нужен смешанный подход. С одной стороны это зона нового освоения, а с другой, выведенная из экономического оборота развитая территория.

В социально-экономическом плане это не целина, куда привозят поселенцев, здесь расселяются люди, которые в прошлом здесь жили или являются предками прошлых жителей того или иного ареала.

Данное свидетельствует о очень сложной социальной проблеме, так как определенная часть жителей Карабахского региона проживала в условиях урбанизированной культуры и адаптация к сельскому образу жизни потребует определённого периода. В этой связи важен временной отрезок для полного вовлечения в оборот психологии сельского мышления наших вынужденных переселенцев.

Здесь можно использовать, как опыт различных стран по освоению новых территорий, так методику вовлечение в хозяйственный оборот пространств с заброшенной экономикой. Экономическая политика, проводимая государствами этих стран подобных территорий, обычно бывает протекционистской и в первую очередь направлена на повышение конкурентно способности локальных предпринимателей.

Хотелось бы обратиться в этом контексте к опыту братской Турции, у которой создана целая система методов по вовлечению в оборот слабо освоенных территорий (главным образом в Восточной Анатолии).

Здесь принят специальный Закон о модернизации неразвитых регионов. Большинство реализуемых проектов в Турции относятся к категории гринфильд проектов, так как здесь много незастроенных территорий.

Проект обычно включает в себя комплексное освоение территории, когда «mixed use» становится принципом реализации практически любого проекта. В соответствии с действующим в Турции инвестиционным законодательством инвестиционные зоны могут быть трех видов: Технопарки, Промышленные зоны и Свободные зоны.

В регионе можно выделить несколько полюсов регионального развития, центрами первого порядка могут быть Агдам, Физули и Лачын, на которые будет возложена ответственность на управление окружающих их территорий.

В Карабахском регионе мы можем добавить к ним, зоны аграрного развития, которые могут служить основой для других инновационных форм регионального роста. Данный регион может стать центром нового роста Азербайджана. В той же самой Турции, подобное создается путем открытия университетов на вновь осваиваемых территориях. Подобное чрезвычайно важно в свете разгрузки города Баку и рассредоточения значительного количества научно-педагогических кадров.

На наш взгляд разгрузка столицы от социально-экономической перегрузки является второй по значимости проблемой Азербайджана и вновь осваиваемый Карабахский регион мог быть стать площадкой для реализации этой довольно важной для страны задачи.

A.İ.İbrahimov

*Doctor of Economic Sciences, Professor, Baku State University,
Department of Economic and Political Geography of Foreign Countries and Tourism*

Karabakh Region: foreign experience of regional development

Abstract

The policy of regional development is a complex and multifaceted process with many variables, but at the same time, its spatiality is clearly visible, which is an important element in the socio-economic development of a region of any rank.

This is especially characteristic of the territories of new economic development, which is also considered the Karabakh region of Azerbaijan, which practically begins its development from zero indicators.

Considering the evolution of the development of any space, special attention should be paid to the inertial nature of a particular territory, because this is what gives it a quality that clearly reveals its internal content, reflecting the level and quality of life of the population.

In our case, the territory of the Karabakh region has a unique socio-economic specificity associated with the formation of the pattern of the economy and the population in the conditions of a command socialist system, and the restoration of space takes place in a period of competitive market economy.

The main originality of the formation of a new socio-economic space of the Karabakh region lies in the fact that it is being formed a new, it lacks such important elements of any territory as population, infrastructure, socio-economic structures, historically established economic types and their corresponding settlement systems.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ ПРИМЕНЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Резюме

В эпоху быстрого технологического прогресса промышленные предприятия оказались в критическом моменте, готовые использовать преобразующий потенциал современных цифровых технологий. Интеграция цифровых инноваций в промышленный сектор обещает существенные преимущества, включая повышение эффективности, производительности и конкурентоспособности. Однако, как и при любом существенном сдвиге парадигмы, этот переход не лишен препятствий и сложностей. Это исследование углубляется в многогранные проблемы, с которыми сталкиваются промышленные предприятия, стремясь внедрить и применить современные цифровые технологии. Эти проблемы охватывают различные аспекты: от финансовых соображений и организационной культуры до технических ограничений и региональных различий. Когда мы приступаем к этому исследованию, становится очевидным, что понимание и устранение этих препятствий жизненно важны для успешного внедрения цифровых технологий, что в конечном итоге определяет способность предприятия процветать в современном промышленном ландшафте.

Ключевые слова: цифровая трансформация, промышленные проблемы, внедрение технологий, цифровизация промышленности, технологические барьеры.

ВВЕДЕНИЕ

В современном быстро развивающемся промышленном ландшафте цифровые технологии стали неотъемлемой частью операций, меняя способы функционирования и конкуренции предприятий. Этот обзор призван пролить свет на разнообразный спектр цифровых технологий, используемых промышленными предприятиями, и продемонстрировать их влияние на эффективность, производительность и инновации.

Появление Индустрии 4.0 открыло новую эру автоматизации и связи. Промышленный Интернет вещей (IIoT) — это краеугольная технология, позволяющая производителям подключать и контролировать оборудование, процессы и активы в режиме реального времени. Собирая и анализируя данные, IIoT обеспечивает профилактическое обслуживание, сокращает время простоев и повышает общую эффективность работы. Кроме того, интеграция искусственного интеллекта (ИИ) и машинного обучения (МО) произвела революцию в процессах принятия решений в промышленных условиях. Алгоритмы на базе искусственного интеллекта могут обрабатывать обширные наборы данных для выявления закономерностей и аномалий, оптимизации производства, контроля качества и управления цепочками поставок. Алгоритмы машинного обучения также улучшают дизайн и настройку продуктов, быстро реагируя на требования рынка [5].

Технология блокчейна стала переломным моментом на промышленных предприятиях, особенно в контексте управления цепочками поставок. Его прозрачная и защищенная от несанкционированного доступа система учета повышает отслеживаемость, снижает уровень мошенничества и гарантирует подлинность продуктов и материалов. Цепочки поставок стали более безопасными и эффективными благодаря децентрализованному характеру блокчейна.

Кибербезопасность является критической проблемой в эпоху цифровых технологий, и промышленные предприятия вкладывают значительные средства в защиту своих цифровых активов. С ростом связности систем растет потребность в надежных мерах кибербезопасности для защиты от утечек данных, кражи интеллектуальной собственности и сбоев в работе [3].

Наконец, дополненная реальность (AR) и виртуальная реальность (VR) произвели революцию в процессах обучения, обслуживания и проектирования. Промышленные рабочие могут получать рекомендации и поддержку в режиме реального времени с помощью устройств AR, что сокращает количество ошибок и повышает эффективность. VR, с другой стороны, используется для иммерсивного проектирования и прототипирования, позволяя инженерам и дизайнерам сотрудничать в виртуальных средах.

Проблемы внедрения на промышленных предприятиях

Поскольку промышленные предприятия стремятся внедрить современные цифровые технологии, чтобы оставаться конкурентоспособными и удовлетворять растущие потребности рынка, они сталкиваются с целым рядом проблем, которые могут затруднить процесс внедрения. Выявление этих проблем имеет решающее значение для разработки эффективных стратегий их преодоления и использования всего потенциала цифровой трансформации.

Одной из главных проблем, с которыми сталкиваются промышленные предприятия, являются высокие первоначальные затраты, связанные с внедрением современных цифровых технологий. Первоначальные инвестиции могут быть значительными: от обновления оборудования и программного обеспечения до обучения сотрудников. В частности, малые и средние предприятия могут испытывать трудности с выделением необходимых ресурсов для комплексной цифровой трансформации, что ограничивает их способность конкурировать с более крупными коллегами. Еще одним серьезным препятствием является сопротивление изменениям внутри организационной культуры. Промышленные предприятия часто имеют хорошо отлаженные рабочие процессы и процессы, которые действуют годами или даже десятилетиями. Внедрение цифровых технологий может нарушить эту рутину, что приведет к сопротивлению со стороны сотрудников, которые могут опасаться новых систем и опасаться потенциального увольнения. Управление этим сопротивлением и воспитание культуры адаптивности является важнейшей задачей.

Проблемы совместимости представляют собой серьезное препятствие на пути плавной интеграции современных цифровых технологий. Многие промышленные предприятия имеют устаревшие системы, которые могут быть несовместимы с новыми технологиями. Обеспечение того, чтобы эти системы могли эффективно обмениваться данными и обмениваться ими, является сложной задачей, часто требующей значительных временных и финансовых инвестиций. Недостаточная функциональная совместимость может привести к образованию разрозненных данных, что снижает эффективность и потенциальные преимущества цифровых инструментов [2].

Наконец, проблемы кибербезопасности имеют первостепенное значение при внедрении современных цифровых технологий. По мере того как промышленные предприятия становятся все более подключенными к цифровым системам и становятся более зависимыми от них, они становятся уязвимыми для кибератак и утечек данных. Защита критически важной инфраструктуры и конфиденциальных данных требует надежных мер кибербезопасности, а меняющийся ландшафт угроз требует постоянного мониторинга и адаптации протоколов безопасности.

Конкретные проблемы в Карабахском регионе Азербайджана

Карабахский регион Азербайджана, переживший долгую историю конфликтов и нестабильности, сталкивается с уникальными проблемами, когда дело касается применения цифровых технологий в промышленном секторе. Несмотря на потенциальные выгоды, которые

могут принести современные цифровые технологии, регион сталкивается с рядом явных препятствий, которые необходимо устранить для успешного внедрения и внедрения.

Прежде всего, Карабахский регион страдает от неадекватной инфраструктуры – наследия конфликта, который на протяжении многих лет нарушал экономическое развитие. Отсутствие надежных электросетей, подключения к Интернету и транспортных сетей может препятствовать внедрению цифровых технологий. Без прочной инфраструктуры регион сталкивается с трудностями в создании необходимого оборудования и систем связи для поддержки усилий по цифровой трансформации. Еще одной серьезной проблемой является нехватка квалифицированной рабочей силы и опыта в области цифровых технологий. Конфликт в регионе разрушил системы образования и профессиональной подготовки, что затруднило подготовку рабочей силы с необходимыми техническими навыками. Привлечение и удержание талантов в Карабахском регионе остается сложной задачей, поскольку потенциальные работники могут предпочесть искать возможности в более развитых городских районах.

Проблемы безопасности также имеют большое значение в Карабахском регионе. Учитывая историю конфликтов, защита цифровых активов и данных становится первостепенной задачей. Меры кибербезопасности должны быть надежными и устойчивыми для защиты от потенциальных угроз как со стороны внешних игроков, так и внутренней нестабильности. Это усложняет процесс цифровой трансформации в регионе.

Наконец, экономические ограничения и ограниченный доступ к капиталу могут препятствовать инвестициям в цифровые технологии. Многим промышленным предприятиям в Карабахе может быть трудно обеспечить необходимое финансирование для усилий по модернизации. Государственная поддержка и инициативы по привлечению инвестиций становятся необходимыми для преодоления этих финансовых барьеров.

Проблемы инфраструктуры и транспортного сообщения в промышленных зонах с акцентом на Карабах

Промышленные районы, включая Карабахский регион, часто сталкиваются с серьезными проблемами, связанными с развитием инфраструктуры и связями. Эти проблемы могут препятствовать экономическому росту, препятствовать внедрению современных технологий и ограничивать конкурентоспособность промышленных предприятий.

Одной из основных проблем в таких промышленных регионах, как Карабах, является отсутствие надежной физической инфраструктуры. Дороги, мосты, порты и инженерные коммуникации могут быть плохо развиты или повреждены из-за конфликтов или отсутствия заботы, что затрудняет эффективную транспортировку товаров и материалов. Неадекватная инфраструктура может привести к увеличению транспортных расходов, задержке поставок и ограничению доступа к критически важным ресурсам, что может оказать пагубное влияние на промышленные операции и цепочки поставок.

Проблемы с подключением еще больше усугубляют проблемы, с которыми сталкиваются промышленные районы. Ограниченный доступ к высокоскоростному Интернету и телекоммуникациям может препятствовать внедрению цифровых технологий, которые становятся все более важными для современных промышленных процессов. Медленное или ненадежное соединение влияет на передачу данных, удаленный мониторинг и связь, снижая эффективность и конкурентоспособность. В контексте Карабаха исторические конфликты в регионе способствовали нарушению инфраструктуры и связям, что еще больше усложнило процветание промышленности.

Более того, отсутствие связи может затруднить доступ к глобальным рынкам. Промышленные предприятия часто полагаются на электронную коммерцию и цифровые платформы для связи с клиентами и поставщиками по всему миру. Без надежного доступа в Интернет предприятия в этих регионах могут упустить ценные возможности для роста и расширения.

Решение этих проблем инфраструктуры и связи требует многогранного подхода, который включает инвестиции в развитие физической инфраструктуры, телекоммуникационных сетей и программ цифровой грамотности. Правительства, международные организации и представители частного сектора должны сотрудничать, чтобы улучшить ситуацию. В случае с Карабахом усилия по постконфликтному восстановлению должны быть приоритетными в восстановлении инфраструктуры и расширении связей для поддержки промышленного оживления и экономического развития в регионе.

Тематические исследования и передовой опыт решения проблем, связанных с инфраструктурой и связями на промышленных предприятиях

Успешные тематические исследования и передовой опыт как внутри, так и за пределами Карабахского региона могут дать ценную информацию о преодолении проблем инфраструктуры и связи на промышленных предприятиях. Эти примеры демонстрируют инновационные подходы и стратегии, которые можно адаптировать для улучшения условий в Карабахе и аналогичных промышленных регионах.

Южная Корея, страна, известная своим быстрым экономическим развитием, служит ярким примером того, как страна может преодолевать инфраструктурные проблемы. В 1960-х годах Южная Корея имела ограниченную инфраструктуру, но твердая приверженность правительства индустриализации привела к значительным инвестициям в инфраструктуру, включая транспортные сети и телекоммуникации. Сегодня Южная Корея может похвастаться одной из самых передовых в мире цифровых инфраструктур, способствующих широкому внедрению технологий в различных секторах [1].

Индийская программа «Цифровая деревня» направлена на улучшение связи и цифровой грамотности в сельских районах. Создав общественные центры Wi-Fi и организовав обучение цифровым навыкам, эта инициатива позволила преодолеть цифровой разрыв в отдаленных регионах. Подобные программы могут быть реализованы в промышленных районах Карабахского региона для содействия цифровому охвату и развитию рабочей силы.

Многие частные промышленные предприятия предприняли инновационные шаги для решения проблем инфраструктуры и связи. Например, некоторые компании в отдаленных регионах инвестировали в собственную инфраструктуру, такую как производство электроэнергии или спутниковый Интернет, чтобы обеспечить надежную работу. Совместные усилия с местными органами власти и другими предприятиями также могут помочь улучшить местную инфраструктуру.

Установление государственно-частного партнерства может сыграть важную роль в преодолении препятствий, связанных с инфраструктурой и связями. Правительства могут работать с организациями частного сектора для финансирования и управления инфраструктурными проектами, гарантируя, что они отвечают конкретным потребностям промышленных территорий.

В случае с Карабахом может быть принят комплексный подход, сочетающий в себе уроки этих тематических исследований и передовой опыт. Это может включать в себя развитие инфраструктуры под руководством правительства, партнерство с телекоммуникационными компаниями для расширения возможностей подключения, а также инициативы по содействию цифровой грамотности и развитию рабочей силы. Изучая успешные модели как внутри региона, так и за его пределами, Карабах и аналогичные промышленные районы могут справиться с проблемами, возникающими в связи с инфраструктурой и связями, и проложить путь к устойчивому экономическому росту.

Выводы

В заключение, исследование проблем и проблем, связанных с применением современных цифровых технологий на промышленных предприятиях, раскрывает сложную ситуацию, в которой есть как возможности, так и препятствия. Промышленные предприятия во всем мире

находятся на критическом этапе и вынуждены прибегнуть к цифровой трансформации, чтобы оставаться конкурентоспособными и инновационными на развивающемся глобальном рынке.

Хотя современные цифровые технологии обещают повышение эффективности, производительности и конкурентоспособности, они также сопряжены с рядом проблем. Эти проблемы включают высокие первоначальные затраты на внедрение, сопротивление изменениям в организационной культуре, проблемы совместимости, проблемы кибербезопасности и экономические ограничения. Кроме того, в таких регионах, как Карабах, конкретные проблемы, связанные с историческими конфликтами, дефицитом инфраструктуры и ограниченными возможностями связи, еще больше усложняют внедрение цифровых технологий.

Список использованной литературы:

1. Bauernhansl T., Krüger J., Reinhart G. and Schuh, G. (2016). WgpStandpunkt industrie 4.0, Wissenschaftliche Gesellschaft für Produktionstechnik Wgp. Retrieved from: <https://www.ipa.fraunhofer.de/>
2. Ögünç H. ve Tekşen Ö. (2018). Kaynak tüketim muhasebesi yaklaşımının tuğla üretim işletmelerinde uygulanması ve karşılaştırmalı analizi. Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, 20 (2), 389 – 417
3. Schroeder W. (2016). Germany's industry 4.0 strategy rhine capitalism in the age of digitalisation. Retrieved from: <https://www.fes-london.org/>
4. Velikov M. „Industry 4.0. Will replace the machines people?“, Journal „your BUSINESS“, issue 3 , 2017
5. Borisov, B. Industry 4.0 or what digitalization means to the industry, Conference “Industry 4.0 – Challenges and Implications for Bulgaria's Economic and Social Development” from 12tr April 2018 in Sofia, Republic of Bulgaria
6. Frolova E. A., & Naumov A. F. (2019). Practice of implementation of digital technologies at the Russian industrial enterprises (in Russian). Materials of the VI International Scientific and Practical Conference, 198-143.

Z.E.Alakbarov

master student, Azerbaijan State University Oil and industry

Examining the problems of applying modern digital technologies in industrial enterprises

Abstract

In the age of rapid technological advancement, industrial enterprises find themselves at a critical juncture, poised to harness the transformative potential of modern digital technologies. The integration of digital innovations into the industrial sector promises substantial benefits, including increased efficiency, enhanced productivity, and improved competitiveness. However, as with any significant paradigm shift, this transition is not without its hurdles and complexities. This investigation delves into the multifaceted challenges encountered by industrial enterprises as they strive to adopt and apply modern digital technologies. These challenges span various dimensions, from financial considerations and organizational cultures to technical limitations and regional disparities. As we embark on this exploration, it becomes evident that understanding and addressing these obstacles are vital for the successful implementation of digital technologies, ultimately determining an enterprise's capacity to thrive in the modern industrial landscape.

Keywords: *digital transformation, industrial challenges, technology adoption, industrial digitalization, technological barriers.*

AZƏRBAYCANIN "NEFT-QAZ STRATEGİYASI" VƏ REALLIQLAR: NEFT-QAZ GƏLİRLƏRİ İŞĞALDAN AZAD OLMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ BƏRPA VƏ QURUCULUQ İŞLƏRİ ÜÇÜN TƏMİNATDIR

Xülasə

Tezisdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin "Neft-qaz strategiyasının" məntiqi nəticəsi olaraq Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində aparıcı ölkəyə çevrilməsi göstərilmiş, "Əsrin Müqaviləsinin" «Azəri-Çıraq-Günəşli» neft-qaz yataqları blokunun işlənməsi üzrə sazişin uzadılmasında xüsusilə önəmli olduğu göstərilmiş, habelə neft gəlirlərinin ölkə iqtisadiyyatında müsbət meylləri tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd edilmişdir ki, "AÇG", "Şahdəniz" yataqlarının Xəzərin dərinsulu hissəsində birgə işləməsi və Hasilatın Pay Bölgüsü haqqında sazişin imzalanması, yeni neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi ölkəmizin müasir tarixində iqtisadi yüksəliş və sosial çiçəklənmə dövrünün əsasını qoymaqla yanaşı, Azərbaycanın geosiyasi mövqelərini möhkəmləndirdi, davamlı sosial-iqtisadi inkişafına güclü təkan verdi. Əhalinin maddi rifahının yüksəlməsinə, regionların sosial-iqtisadi inkişafına, işğaldan azad olmuş əraziərdə bəra və quruculuq işlərinin həyata keçirilməsinə və beləliklə bütövlükdə qeyri-neft sektorunun inkişafına təminat yaratdı.

***Açar sözlər:** neft-qaz strategiyası; neft fondu; işğaldan azad olmuş ərazilər; qeyri-neft sektoru; bərpa və quruculuq.*

Təmali ümum milli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılan enerji siyasəti - «Əsrin Müqaviləsi» ilə dünyanın ilk neft hasilatçılarından olan Azərbaycanı beynəlxalq enerji bazarında birbaşa iştirakçıya çevirdi. Beləliklə, 29 il əvvəl dünyanın müxtəlif ölkələrini təmsil edən şirkətlərin nümayəndələri Bakıda bir araya gələndə çox az adam düşünürdü ki, qısa müddətdən sonra Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində aparıcı ölkələrdən birinə çevriləcək. Beləliklə, 1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycan qlobal enerji bazarının ən böyük gücləri ilə rəsmi şəkildə əməkdaşlığa başladı. Atəşkəs sazişi və «Əsrin müqaviləsi» nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının ən uzunmüddətli tənəzzül prosesi dayandırıldı və 1995-ci ildən başlayaraq tərəqqi meylləri müşahidə edildi.

«Əsrin müqaviləsi»nin gerçəkləşməsi plan üzrə nəzərdə tutulduğu müddətdə həyata keçməyə başladı. 1999-cu ilin dekabrında Azərbaycan nefti ilə doldurulmuş ilk tanker dünya bazarlarına çıxarıldı. Bu neftin satışından əldə edilən valyuta ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fonduna daxil edildi.

2017-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan daha bir strateji layihəyə imza atdı. «Əsrin müqaviləsi»-nin müddəti 2050-ci ilədək uzadıldı. «Əsrin müqaviləsi»nin davamı və onun yaratdığı imkanlar kontekstində ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən enerji strategiyası 2050-ci ilədək ölkəmizin neft-qaz hasilatının stabil şəkildə davam etdirilməsini, dövlət gəlirlərinin artırılmasını və eləcə də qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün maliyyə təminatı formalaşdırdı. İlk hesablamalara görə həmin kontraktın icrası üçün ölkəmizə xarici investorlar tərəfindən 3,6 milyard dollar bonus ödəniləcək və Azərbaycana çatacaq mənfəət neftinin səviyyəsi 75 faiz təşkil edəcəkdir.

«Azəri-Çıraq-Günəşli» neft-qaz yataqları blokunun işlənməsi üzrə sazişin uzadılmasında diqqətçəkən bir məqam da odur ki, qlobal investorlar artıq tam əmindirlər ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan investisiyalar üçün etibarlı və təhlükəsiz ölkə hesab olunur. «Yeni əsrin

müqaviləsi» çərçivəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına 40 milyard dollar investisiya qoyulacaq. Fikrimcə bu, həm də qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdıran bir amil olacaq, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa və quruculuq işlərinin sürətlə aparılmasına və Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişaf perspektivlərinə öz müsbət töhvəsini verəcəkdir. Gənc tədqiqatçı kimi apardığım araşdırmaların nəticəsi olaraq deyə bilərəm ki, bütün hallarda neft sektoruna yönəldilən investisiyalar həm də qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün bir maliyyə təminatı formalaşdırır.

“Əsrin Müqaviləsi” çərçivəsində neft-qaz satışından Azərbaycan 146 mlrd dollardan çox birbaşa mənfəət əldə etmişdir. Müddəti 2050-ci ilədək uzadılan yeni neft sazişi Milli Məclis tərəfindən təsdiqləndikdən sonra qarşıdakı illərdə “AŞG” və “Şahdəniz” yataqlarından hasil edilən neft və qazın satışından ölkəmizə gətirdiyi iqtisadi nəticələrin yüksək olacağı heç bir şübhə doğurmur.

Qeyd edildiyi kimi, neft-qazın satışından və nəqlindən əldə edilən gəlirlər 2001-ci ildən fəaliyyətə başlayan Dövlət Neft Fondunda cəmləşir. Fondun əsasnaməsinə və “Büdcə haqqında” qanunun müvafiq maddələrinə uyğun olaraq daxil olan vəsaitin tələb olunan hissəsi dövlət büdcəsinin gəlirlərinə transfert edilir. Büdcəyə ayrılan vəsaitlərin 2005-2021-ci illər üzrə məbləğini əks etdirən məlumatlar 1 sayılı cədvəldə əks etdirilmişdir

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsinin neft amilinin asılılığı (mln.man)

	Dövlət büdcəsinin gəlirləri	Dövlət neft fondundan dövlət büdcəsinə ayırmalar	SOCAR üzrə cəmi	Büdcənin neft amilindən asılılıq səviyyəsi, %-lə
2005	2055,0	150,0	575,3	35,3
2006	3869,0	585,0	789,5	35,5
2007	6007,0	585,0	1158,1	29,0
2008	10763,0	3800	1459,9	48,8
2009	10326,0	4615,0	1584,1	60,0
2010	11403,0	5915,0	1400,9	64,2
2011	15701,0	9000	1469,7	66,7
2012	17281,0	9905,0	1584,5	66,5
2013	19496,0	11350,	1736,6	67,1
2014	18400,0	9337,0	1996,4	61,6
2015	17498,0	8310	1619,5	56,7
2016	17742,4	7615	1532,8	51,6
2017	15955	6100	1667	48,7
2018	22509	10959	1711	48,8
2019	24399	11364	1794	53,9
2020	26078	12200	1388	52,1
2021	26332	11350	1450	48,6

Mənbə: cədvəl Azərbaycanın statistik göstəriciləri, SOCAR və ARDNF-nun illik hesabatlarının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, büdcənin Neft Fondundan asılılığı ayrı-ayrı illərdə 29%-lə 67% arasında dəyişərək, azalaraq xəttlə formalaşmışdır. Ölkə Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə 2022-ci ildə ARDNF-un vəsaitindən Dövlət büdcəsinə 11517,5. mlyn. man, 2023-cü ildə isə - 11280 mlyn. man

vəsait transfert olunmuşdur. Görülən bütün tədbirlər qeyri-neft sektorunun inkişafına xidmət edirdi. Azərbaycanın ən böyük kapitalı insan kapitalıdır. Ölkəmizdə həyata keçirilən bütün layihələrin mərkəzində məhz insan amili durur. Əlbəttə, biz neft ölkəsi olmağımız gerçəyini unutmamalıyıq. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsini neftdən əldə edilən gəlir təşkil edir. Lakin qeyri-neft sektorunun inkişafı dövlətimizin ən vacib iqtisadi prioritetlərindəndir. Neftdən əldə edilən gəlirin qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsi iqtisadiyyatın dinamik inkişafını təmin etməkdədir. Bütün sahələrdə, ilk növbədə informasiya texnologiyaları, innovasiyalar olmaqla, neftdən əldə edilən gəlirlə sərmayə qoyuluşunun şahidi oluruq.

Azərbaycan işğaldan azad olunmuş ərazilərdə böyük quruculuq işlərinə başlayıb. 30 il işğal altında qalmış ərazilərdə həyatın yenidən canlanması Azərbaycan xalqı üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malik bir məsələdir. Bu, həm də o deməkdir ki, heç bir işğal, təcavüz Azərbaycan xalqının iradəsini, əzmini sındıra bilməz. Əlbəttə ki, neft-qaz gəlirləri vasitəsilə bərpa-quruculuq işlərindən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əlavə gəlir mənbələri yaranacaq, dövlətimizin gücünün artmasına imkan verən yeni resurslar mövcud olacaq. Bir çox iqtisadi, sosial, demoqrafik problemlərin həlli üçün daha yaxşı şərtlər formalaşacaq. Ən mühüm məsələlərdən biri isə bundan ibarətdir ki, Azərbaycan dövləti və xalqı işğaldan azad olunmuş ərazilərə həyat qaytarmaqla dünyaya çox önəmli bir mesaj verir.

Çünki bu proses həm də bizim nələrə qadir olduğumuzu, Azərbaycan dövlətinin gücünü dünyaya bir daha nümayiş etdirmək imkanındır. Vətən müharibəsində Azərbaycan ordusunun qazandığı qələbə bu gün dünyanın bir çox beyin mərkəzlərində təhlil olunur, öyrənilir. Fikrimcə, işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası istiqamətində gedən işlərin keyfiyyəti və sürəti bizim daha bir nümunə ortaya qoya biləcəyimizi proqnozlaşdırmağa əsas verir. Qısa müddətdə bu ərazilərdə infrastrukturun bərpası istiqamətində çox böyük işlər görüldü. Təkcə Füzulidə yeni hava limanının çox qısa bir zaman kəsiyində istifadəyə verilməsi, soydaşlarımızın Zəngilana, Laçın və Fizuliyə qaydışı dövlətin bu istiqamətdə fəaliyyətinin miqyasını qiymətləndirmək üçün kifayətdir. Regionun nəqliyyat infrastrukturunun bu qədər sürətlə qurulması onu göstərir ki, qarşıda çox ciddi hədəflər var, bu hədəflərə nail olmaq üçün resurslar da, siyasi iradə də mövcuddur. Otuz il Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxlamış erməni qəsbkarları bütün dünyaya Qarabağın, o cümlədən Şuşanın erməni torpaqları olduğuna dair saxta məlumatlar yaymaqla məşğul idilər.

Lakin möhtərəm Prezidentimizin də öz çıxışlarında qeyd etdiyi kimi, onlar bütün bu müddət ərzində bu torpaqlarda bir daşı belə daş üstünə qoymadılar. Əksinə, uzun illər boyunca xalqımızın bu torpaqlarda qurub-yaratdığı evlər, muzeylər, məscidlər, tarixi-mədəni abidələrimiz ermənilər tərəfindən dağıdıldı, viran qoyuldu, talan edildi. Çünki bu yerlərin onlara aid olmadığını və gec-tez qovulacaqlarını hamıdan yaxşı elə ermənilər özləri bilirdilər. Bu torpaqların əsl sahibləri isə həmin ərazilərdə bu gün yollar çəkir, binalar tikir, qurur, yaradır, layihələr həyata keçirir, insanların fəravan gələciyini təmin etmək üçün işlər görürlər.

Beləliklə, “AÇG”, “Şahdəniz” yataqlarının Xəzərin dərinsulu hissəsində birgə işləməsi və Hasilatın Pay Bölgüsü haqqında sazişin imzalanması, yeni neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi ölkəmizin müasir tarixində iqtisadi yüksəliş və sosial çiçəklənmə dövrünün əsasını qoymaqla yanaşı, Azərbaycanın geosiyasi mövqelərini möhkəmləndirdi. Şəvamlı sosial iqtisadi inkişafına güclü təkan verdi. Əhalinin maddi rifahının yüksəlməsində, regionların sosial-iqtisadi inkişafına, işğaldan azad olmuş ərazilərdə bəra və quruluşluq işlərinin həyata keçirilməsində, habelə bütövlükdə qeyri-neft sektorunun inkişafında müstəsna rol oynayaraq çox böyük təminat yaratmışdır.

“Əsrin Müqaviləsi” imzalandıqdan sonra onun müəllifi və təçəbbüskarı Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: “...bu müqavilə ilə qoyduğumuz təməl XXI əsrdə Azərbaycan xalqının inkişafı, firavan həyatı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin suverenliyinin daha da möhkəmləndirilməsi üçün gözəl imkan yaradacaq. İnanıram ki, XXI əsr Azərbaycan dövləti üçün ən xoşbəxt dövr olacaq”.

E.A.Huseynov

SOCAR, Oil and Gas Research and Design Institute, Ph.D candidate

ORCID 0000-0001-9663-5198

Azerbaijan's "Oil and Gas Strategy" and realities: Oil and gas revenues are the assurance of restoration and construction works in the territories liberated from occupation

Abstract

In the thesis, as a logical result of the "Oil and Gas Strategy" of National Leader Heydar Aliyev, it was shown that Azerbaijan became a leading country in ensuring energy security in Europe, and it was shown that the "Contract of the Century" was particularly important in the extension of the agreement on the development of the "Azeri-Chirag-Guneshli" oil and gas field block, as well as the positive trends of oil revenues in the country's economy were researched. As a result of the research, it was noted that the joint operation of the "ACG" and "Shah Deniz" fields in the deep water part of the Caspian Sea and signing of the Production Sharing Agreement (PSA), the successful implementation of the new oil strategy established the basis for the period of economic growth and social prosperity in the modern history of our country. It strengthened the geopolitical positions of Azerbaijan and gave a strong impetus to its sustainable socio-economic development. It ensured the improvement of the material well-being of the population, the socio-economic development of the regions, the implementation of restoration and construction works in the territories liberated from occupation, and thus the development of the non-oil sector as a whole.

Keywords: oil and gas strategy; oil fund; territories liberated from occupation; non-oil sector; restoration and construction.

MÜNDƏRİCAT

BÖLMƏ I. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA REİNTEQRASIYASININ PRIORİTETLƏRİ

SECTION I. PRIORITIES OF REINTEGRATION OF TERRITORIES LIBERATED FROM OCCUPATION INTO THE COUNTRY'S ECONOMY

РАЗДЕЛ I. ПРИОРИТЕТЫ РЕИНТЕГРАЦИИ ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ ОККУПАЦИИ ТЕРРИТОРИЙ В ЭКОНОМИКУ СТРАНЫ

Z.Ə.Səmədzadə Böyük qayıdış: qarabağ və şərq zəngəzur quruculuq və dirçəliş yolunda	7
И.Г.Акперов Цифровое сознание как фактор формирования человеческого капитала в реинтеграционных процессах	13
Е.М.Насизadə İşğaldan azad edilmiş ərazilərin enerji potensialı və yaşıl infrastruktur strategiyası	17
V.A.Qasimlı Strategiya və icra: proqraməsaslı idarəetmə	25
N.Müzəffərli (İmanov) İqtisadiyyatın solluğu-sağlığı və iqtisadi inkişaf strategiyalarının seçimi	31
R.Y.Əliyev İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması və qaz təminatı infrastrukturunun bərpası hədəfləri	34
M.A.Məmmədov İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatının ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyasının əsas istiqamətləri	37
F.F.Fikrətzadə İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının ixtisaslaşma istiqamətləri	43
А.И.Драпиковский, И.Б.Иванова Принципы оценки потребности в восстановлении разрушенного и поврежденного недвижимого имущества на деоккупированных территориях	48
Н.Ю.Трифонов, И.Н.Мамедов Проект девелопмента: цели и задачи	54
Нино Берая Руководство по применению европейских стандартов оценки в условиях военного времени: опыт тегова («европейская группа ассоциаций оценщиков»)	57
Д.Тэрэбуркэ Практика оценки и устойчивое территориальное развитие	61
A.V.Dmytrenko Directions of economic reintegration of the territories of ukraine liberated from occupation	66
A.V.Belov The scientific and technical sphere's role in the ukraine post-war reconstruction processes	69
M.C.Ataşşiyev İşğaldan azad edilmiş zonalarda dövlət-özəl əməkdaşlığının rolu	74

H.A.Xəlilov İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiya mexanizmi	78
Ç.N.İsmayılov İşğaldan azad olunmuş ərazilərin plan quruluşunun formalaşmasında yeni reallıqlar	82
N.T.Vəlişov Şərqi Zəngəzur oykonimlərinin regional xüsusiyyətləri	84
K.H.Салимов К вопросу урегулирования Азербайджано-Армянских взаимоотношений	87
G.Z.Yüzbaşıyeva, A.E.Şabanova Kənd təsərrüfatında sahibkarlıq risklərinin azaldılmasında sığortanın rolu	90
M.A.Əhmədov, D.A.Abdullayev Dövlət proqramlarının regionların inkişafında rolu	95
C.C.Тагизаде, Ж.Н.Мурадова Влияние открытости национальной экономики на её экономическую безопасность	100
N.S.Mirzəyev İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə aqrar sahənin inkişafında dövlət-özəl tərəfdaşlığı: üstünlüklər və risklər	106
B.H.Şirinov, A.A.Tağıyeva Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin inkişafı strategiyasının idarə edilməsi	110
K.M.Мамедова, Ф.Р.Мамедова Пути экономического развития освобожденных от оккупации территорий	113
A.M.Səfərov Post-konflikt ərazilərdə kadr təminatının bəzi məsələləri haqqında	118
A.N.Qurbanova İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tarixi abidələrin bərpası mexanizmi	126
A.A.Qurbanzadə Ərzaq bazarına global təhdidlər	129
X.İ.Qəniyev, R.S.Muxtarov Azərbaycanda biznes infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	133
Ə.M.Əliyev, M.H.Əkbərov, İ.T.Məmmədov İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafında sahibkarlıq fəaliyyətinin rolu	137
İ.M.Mahmudova, R.Z.Baxşəliyev Azərbaycanda regional iqtisadi inkişafının təhlili və qiymətləndirilməsi	140
N.N.Məmmədov, A.Babayeva Sənaye müəssisələrinin ərazi üzrə təşkili məsələləri	146
A.A.Najafov Long-term effects of war on trade balance: evidence from historical case studies	148
N.İ.Quliyeva Macro and micro economic effects of the new economy	152
R.T.Cəfərova Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində sahibkarlığın mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri	157
O.A.Nəsirova İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf perspektivlər	162
Ş.İ.Əlizadə, R.M.Məmmədova	

Azərbaycanda xidmət sahələrinin fəaliyyətində strateji menecmentin əsas xüsusiyyətləri N.Ə.Kazımov, E.H.Həsənova	165
Şirkətin inkişafı strategiyasının zəruriliyi və işlənib hazırlanması üsulları T.Əlizadə	170
Heydər Əliyev dövründə azərbaycanda iqtisadi yüksəliş	173

BÖLMƏ II MODERN İNFRASTRUKTURUN FORMALAŞMASI: İSLAHATLARIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

SECTION II FORMATION OF MODERN INFRASTRUCTURE: MAIN DIRECTIONS OF REFORMS

СЕКЦИЯ II ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РЕФОРМ

M.A.Məmmədov, N.E.Hacızadə, Ş.İ.Əliyev Organizational and economic mechanisms of the infrastructure restoring in the territories liberated from occupation	177
A.I.Artemenkov Market value as a specie of public value: incorporation of externalities, including the post-war reconstruction process	187
B.H.Гагауз, С.А.Шелудько Влияние фактора войны на оценку бизнеса	194
E.Y.Məmmədov Regionda formalaşan yeni reallıqlar çərçivəsində əsas makroiqtisadi hədəflər	196
Z.Q.Ahmadov, N.Y.Mamayeva Tax code on financial indicators and reporting in manufacturing enterprises	206
M.A.Salahov Tikinti sənayesinin müasir layihələndirmə metodları və təşkilati-texnoloji etibarlılığı	213
İ.A.Aslanzadə, C.T.Babanlı, A.İ.Hadiyeva Sənaye klasterlərinin inkişafına dair beynəlxalq təcrübə	216
Ə.M.Əliyev, Ş.S.Xancanova İnnovasiya strategiyasının formalaşmasının başlıca istiqamətləri	220
Ilham Huseynli, Nurkhodzha Akbulaev Trading psychology: investigating optimal emotional states for traders	231
A.Ə.Abasova, M.N.Əsədli İnformasiya texnologiyaları bir innovasiya kimi nəzarət sistemində	234
V.M.İsmayılova, M.Y.Həsənova Qarabağda təhsilin yenidən qurulmasında ulu öndər Heydər Əliyevin strateji xəttinin əhəmiyyəti və hazırda bu istiqamətdə görülən işlər	239
E.M.Yusifov, X.R.Nəsibov, M.V.Həsənli Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində biznes subyektlərinin iştirakı vəziyyətinin təhlili və dövlət dəstəyi	244
V.İ.İsmayılov	

İdarəetmədə rəhbərinin uğur qazanmasının təşkiledici elementləri Ə.M.Babaşov	247
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının inkişaf istiqamətləri Z.M.Əlizadə	253
Azərbaycan iqtisadiyyatının sənaye sahəsində əmək məhsuldarlığının artırılması məsələləri A.A.Şükürova	257
Kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının təchizat-satış fəaliyyətinin informasiya təminatı N.S.Əliyeva, O.A.Ələsgərov	260
Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində milli innovasiya sisteminin inkişaf perspektivləri L.Ə.Ələkbərova, G.Ş.İbrahimli	266
Məqsədli idarəetmə: biznes səmərəliliyinin idarəedilməsi sistemi R.C.Abbasov	269
Ağıllı şəhərlərdə ağıllı iqtisadiyyat konsepsiyası G.Quliyeva, N.Əsgərova	274
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə ağıllı şəhər/kənd layihələrin tətbiqinin sosial iqtisadi nəticələri K.N.Bağırova	279
Azərbaycanın vergi-büdcə sferası və burada intellektual sistemlərin tətbiqi Г.Э.Салимли	284
Современная классификация интеллектуальных транспортных систем Z.E.Nasıyeva, A.V.Tağıyeva	286
Azərbaycanda korporativ idarəetmənin inkişafı problemləri, korporativ idarəetmə sahəsində islahatlar F.Vəliyev, R.Rəcəbov	291
Müəssisənin fəaliyyətinin yüksəldilməsində seçilmiş strategiyanın rolu	297

BÖLMƏ III İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASI VƏ YENİDƏN QURULMASINDA İNŞAAT SEKTORUNUN ROLU

SECTION III THE ROLE OF THE CONSTRUCTION SECTOR IN THE REHABILITATION AND RECONSTRUCTION OF LIBERATED TERRITORIES

СЕКЦИЯ III РОЛЬ СТРОИТЕЛЬНОГО КОМПЛЕКСА В РЕАБИЛИТАЦИИ И РЕКОНСТРУКЦИИ ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЙ

Пини Давидов, Надин Аюби	
Ошибка планирования при выполнении задач Э.А.Алиев, Р.В.Гурбанова	299
Совершенствование технологии производства строительной арматуры с учетом химических, экологических и экономических аспектов	303

F.A.Mammadova, Kh.I.Ganiyev The state of reconstruction of the infrastructure projects of the liberated territories of Azerbaijan and development prospects	306
M.B.Qasımlı İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpaasının Azərbaycanca neft-qaz sənayesi üzrə tikinti sektorunun yüksəlişinə təsiri	309
İ.C.Həsənov Tikinti sferasında obyektlərin səmərəli idarə edilməsinin məqsədli sisteminin və müəssisənin müasir strukturunun təkmilləşdirilməsi	314
A.Ə.Abasova, E.E.Quliyev Methods of modeling and analysis of risk events in the management of construction projects	320
B.H.Şirinov, M.Y.Sarxanov Müəssisənin alternativ strategiyalarının formalaşmasına təsir edən amillər	324
L.Ə.Ələkbərova, İ.R.Kərimli Tikinti şirkətinin fəaliyyətinin modelləşdirilməsi və tətbiq olunan modellərin funksional formaları	326
Ş.N.Məmmədov Tikinti şirkətlərinin idarəedilməsinin müasir problemləri	330
N.N.Abilova Teaching aspects in azerbaijan territories which were liberated: rebuilding education for a brighter future	332
R.İ.Qasımov Tikintidə injiniring: ölkə və xarici təcrübənin təhlili	336
F.Ə.Vəliyev Azmərtəbəli mənzil tikintisində fəaliyyət göstərən investisiya-tikinti təşkilatlarının strateji idarəetmə sistemi və onun əhəmiyyəti	340
F.A.Mammadova, Y.Panahova Factors for project management success in the construction industry	344
S.A.Farzaliyev, G.S.Abbasova Məhdud əmək resursları şəraitində şəbəkəli planlaşdırma məsələlərinin həlli üsulları	347
A.A.Asgarov Prospects of development of production of building materials in the liberated territories of the republic of Azerbaijan	350
X.H.Алиев Развитие экономического потенциала города Агдам	354

BÖLMƏ IV
İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPA VƏ
YENİDƏNQURULMASININ İNVESTİSİYA TƏMİNATI PROBLEMLƏRİ

SECTION IV
PROBLEMS OF INVESTMENT SUPPORT OF RESTORATION
AND RECONSTRUCTION OF THE TERRITORIES FREED FROM
THE OCCUPATION

СЕКЦИЯ IV
ПРОБЛЕМЫ ИНВЕСТИЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ВОССТАНОВЛЕНИЯ
И РЕКОНСТРУКЦИИ ТЕРРИТОРИЙ, ОСВОБОЖДЕННЫХ
ОТ ОККУПАЦИИ

O.Ə.Naqdiyev, A.Adıgözəlova	
İnvestisiya fəaliyyətinin mahiyyəti və formalaşması prinsipləri	360
H.A.Мирзарахимова	
Оценка активов как инструмент принятия инвестиционных решений	364
H.C.Игнатенко	
Отражение присущих рынку земли отношений суть определения рыночной стоимости	368
C.П.Юрениа	
Историко -культурные ценности, как стратегический ресурс развития территорий	372
M.S.Bağirov	
Qarabağ regionunun azad edilmiş əraziləri – innovativ ideyalar məkanıdır	375
T.B.Həsənova	
İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatının infrastrukturunun yenidən qurulmasının inkişaf perspektivləri	380
S.I.Alizada, A.Ilkin	
Leasing strategies in the management of reconstruction projects in the Karabakh region	383
M.L. Əliyeva, Z.M.Seyidova	
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması	387
N.Ə.Kazımov	
Lizinq prosesinin səmərəliliyinə təsir edən amillər	390
Ə.M.Əliyev, T.T.Kərimzadə	
Maliyyə marketinqinin mahiyyəti, funksiyaları və planlaşdırılması	394
K.M.Məmmədova, G.V.Qafarlı	
İşğaldan azad olunmuş ərazilərə investisiya qoyuluşu	397

BÖLMƏ V
ENERJİ, YOL, KOMMUNAL İNFRASTRUKTURUNUN BƏRPASI,
İNKİŞAF PRIORİTETLƏRİ VƏ EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ

SECTION V
PRIORITIES FOR RECOVERY, DEVELOPMENT OF THE ENERGY, OF
ROAD AND UTILITIES INFRASTRUCTURE AND ENVIRONMENTAL
SAFETY PROBLEMS

СЕКЦИЯ V
ПРИОРИТЕТЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ, РАЗВИТИЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ,
ДОРОЖНО-КОММУНАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ И ПРОБЛЕМЫ
ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

R.T.Aliyeva, L.S.Rahimova "Green energy" potential of de-occupied territories: possibilities and perspectives	402
O.Komelina, V.Krainiev, R.Dunaevskiy Project management in the field of geothermal energy (on the example of the de-occupied territories of Azerbaijan)	407
İ.B.Федотова, Н.А.Бочарова Розвиток транспортно-логістичного комплексу України в умовах реінтеграції звільнених територій	413
N.Zhuravska Application of innovative systems at the facilities of thermal energy	419
L.Svystun, I.Samoilyk, M.Svystun Prospects of hydrogen energy in the processes of the de-occupied Ukrainian territories reconstruction	425
T.Ə.Tağıyeva Neftmaşınqayırmanın dayanıqlı inkişaf məsələləri	429
N.Xamitova, T.N.Əliyev Azərbaycanın global nüfuzunun artmasında logistikanın rolu	432
K.Rüstəmov Ətraf mühitin iqtisadi inkişafının idarə edilməsinin xüsusiyyətləri	434
R.T.Əliyeva, Ə.İ.Vəliyev Ekoloji problemlərin həlli kimi yaşıl enerji	441
M.L.Aliyeva, R.R.Misirli Cloud computing for business	444
Э.Зейналы Роль международных сертификатов в повышении конкурентоспособности предприятий	452
N.S.Əliyeva, A.S.Əliyeva Ölkədə və dünyada turizmin davamlı inkişafı: qloballaşma və rəqabət	457
A.И.Ибрагимов Восстановления Карабахского региона: зарубежный опыт регионального развития	461
З.Э.Алекперов Исследование проблем применения современных цифровых технологий на промышленных предприятиях	464
E.A.Hüseynov Azərbaycanın "neft-qaz strategiyası" və reallıqlar: neft-qaz gəlirləri işğaldan azad olmuş ərazilərdə bərpa və quruculuq işləri üçün təminatdır	468

KONFRANSA TƏBRİKLƏR VƏ XƏBƏR PORTALLARINDA MƏLUMATLAR

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetində Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümü münasibətilə keçirilən tədbirlər planı çərçivəsində “İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyası: hədəflər və istiqamətlər” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans keçirilmişdir.

AzMIU-nun "Biznesin iqtisadiyyatı və menecment" kafedrasının təşkilatçılığı ilə keçirilən konfransda Azərbaycanın nüfuzlu dövlət qurumlarının rəsmiləri, eləcə də özəl qurumlardan, ali təhsil ocaqlarından nümayəndələr, Türkiyə, Rusiya, Ukrayna, Makedoniya, İsrail, Özbəkistan, Qırğızıstanın qabaqcıl universitetlərindən alimləri onlayn və offlayn formatda konfransda iştirak edib və iştirakçıları təbrik etdilər.

Təbriklər:

Makedoniyanın Uluslararası Vizyon Universitetində Rektörü Ahmet Vecdi Canın konfransda onlayn formatda təbriki

(<https://timjurnal.az/uluslararasi-vizyon-universitetinde-rektoru-ahmet-vecdi-canin/>)

Rusiya Federasiyasının İdarəetmə, Biznes və Hüquq İnstitutunun (Cənub Universiteti) rektoru, i.e.d., professor İ.Q.Əkrərovun təbriki

БАКУ /Trend/ - Цифровое сознание оказывается критическим фактором в формировании человеческого капитала в реинтеграционных процессах и в этом контексте Азербайджан привлекает все большее внимание международного сообщества.

Как передает во вторник Trend, об этом сказал ректор Южного Университета (Россия), доктор экономических наук, профессор Имран Акперов в ходе международной научной конференции «Реинтеграция освобожденных от оккупации территорий в экономику страны: цели и направления».

«Цифровизация общества становится неотъемлемой частью современного мира, и Азербайджан активно использует преимущества цифровых технологий для обновления своей экономики и социальной инфраструктуры. С развитием цифрового сознания, относящегося к способности адаптироваться к цифровым инструментам и эффективно использовать их, Азербайджан укрепляет свои позиции на международной арене», - сказал Акперов.

По его словам, реинтеграционные процессы сталкиваются с множеством

сложностей и эффективное использование цифровых технологий оказывается ключевым фактором в успешной реализации этих процессов.

«Азербайджан активно внедряет цифровые инструменты и платформы, которые способствуют улучшению доступа к образованию, здравоохранению, информации и другим важным ресурсам для реинтегрирующихся групп. Цифровое сознание является не только набором навыков, но и культурным феноменом, который формирует устойчивые ценности и понимание необходимости активного участия в цифровом обществе. Азербайджан предпринимает шаги для развития цифрового сознания среди своих граждан, особенно среди молодежи, что дает надежду на будущее развитие страны и улучшение ее человеческого капитала», - отметил ректор вуза.

Он добавил, что международное сообщество признает усилия Азербайджана в сфере цифровой трансформации и реинтеграции и выражает свое признание за стремление к созданию благоприятных условий для формирования человеческого капитала.

«Особый интерес вызывают инновационные программы, внедряемые в Азербайджане для развития цифровых навыков и повышения осведомленности о цифровой безопасности. Помимо этого, проводятся мероприятия и тренинги, направленные на развитие цифровых навыков в школах, университетах и общественных организациях. Азербайджан также активно привлекает инвестиции в цифровую инфраструктуру и стимулирует развитие цифровых стартапов. Это создает благоприятные условия для развития высокотехнологичных индустрий, таких как информационные технологии, электронная коммерция и цифровые услуги. Развитие этих отраслей способствует росту экономики и созданию новых рабочих мест, что имеет положительное влияние на формирование человеческого капитала», - сказал Акперов.

Он отметил, что в свете этих достижений Азербайджан привлекает все большее внимание международных партнеров и инвесторов.

«Страна активно участвует в международных форумах и инициативах, способствующих обмену опытом и сотрудничеству в области цифровой трансформации и реинтеграции. Сформированный в результате этих усилий человеческий капитал становится ценным ресурсом для Азербайджана, способствуя его устойчивому развитию и обеспечению благополучия граждан. Успехи в области цифрового сознания и реинтеграционных процессов делают Азербайджан примером для других стран, стремящихся к цифровому прогрессу и укреплению человеческого потенциала», - заключил ректор вуза.

Напомним, что 13 июня в Азербайджанском университете архитектуры и строительства начала свою работу международная научная конференция “Реинтеграция освобожденных территорий в экономику страны: цели и направления”.

В конференции, организованной кафедрой "Экономики бизнеса и менеджмент" университета, приняли участие представители госструктур, частных учреждений, высших учебных заведений страны, ученые из ведущих университетов Турции, России, Украины, Македонии.

Xarkov Milli Avtomobil və Yol Universitetinin “Menecment” kafedrasının müdiri prof. O.N.Krivoruçkonun təbriki

(<https://timjurnal.az/vistuplenie-zav-kafedroy-menedjment-xarkovskogo-nacionalnogo-avtomobilno-dorojnogo-universiteta-prof-o-n-krivoruchko/>)

“Azrieli Mühəndislik Kolleci”, İsrail, Yerusəlim · Sənaye Mühəndisliyi və İdarəetmə Departamenti (İE&M), Ph.D. Pini Davıdovun təbriki

Уважаемые участники и гости конференции !

Позвольте мне выразить искреннюю благодарность организаторам конференции за ваше приглашение. Это честь для меня выступать перед вами сегодня.

Хочу обратить ваше внимание на особую связь, которая объединяет наши народы, народ Израиля и народ Азербайджана. Наши страны не только поддерживают дружественные отношения, но и активно сотрудничают в различных областях, включая науку и безопасность. Это сотрудничество является примером того, как две нации могут объединить свои усилия для достижения общих целей.

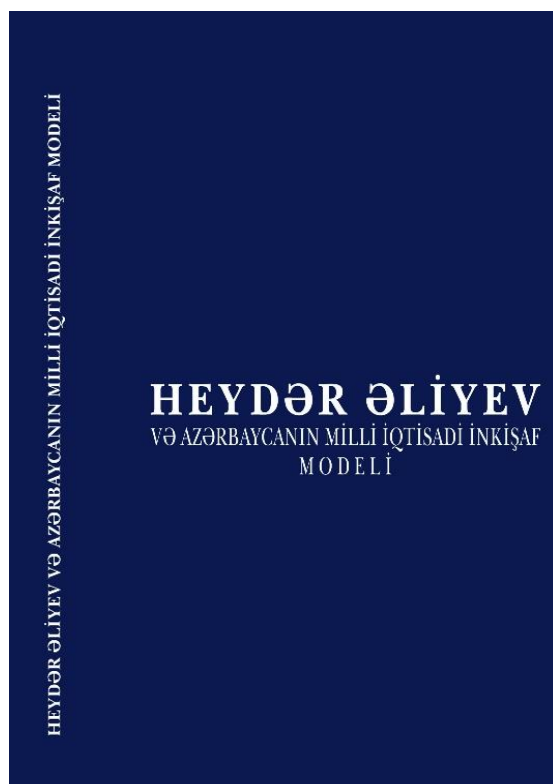
Я также должен отметить богатую историческую дружбу между еврейским народом и народом Азербайджана. Веками наши культуры и традиции переплетались, и эта уникальная связь все еще живет и будет жить в сердцах наших людей.

Конференции подобного рода играют важную роль в нашем мире сегодня. Они предоставляют нам платформу для обмена знаниями, опытом и идеями. Важно, чтобы мы использовали этот форум, чтобы найти новые способы сотрудничества и решить вызовы, стоящие перед странами и обществом в целом.

К сожалению у меня не получилось приехать в Баку и поучаствовать очно в этой конференции. Я родился и провел юношеские годы в этом великолепном городе и поэтому Баку со своим великолепным бульваром и историческим наследием всегда останется в моем сердце.

Желаю вам всех плодотворной и успешной конференции. Пусть наши усилия сегодня приведут к новым открытиям, инновациям и решениям, способным изменить нашу экономику и наше общество к лучшему.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının müdiri i.e.d., professor
M.A.Məmmədovun elmi redaktorluğu ilə hazırlanmış
“HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAF
MODELİ” monoqrafiyası
(<https://timjurnal.az/uploads/2023/07/kitab-h-eliyev-1.pdf>)

Konfransda Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetində İqtisadiyyat və idarəetmə istiqaməti üzrə bakalavr pilləsində təhsil alan tələbələrə Mərkəzi Bankın Maliyyə Savadlılığı proqramı çərçivəsində təlimində qalib tələbələrə sertifikatların təqdimatı

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının Ulu Öndər Heydər Əliyevin 100 illik yubileyi ilə əlaqədar Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələrin maliyyə savadlılığının artırılması məqsədilə “İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir” mövzusunda 6 aprel - 30 may 2023-cü il tarixində təlim keçirilmişdir.

Təlimdə müsabiqəyə 2940 nəfərdən çox iştirakçı maraq göstərmiş, 61 tələbə müsabiqədə iştirak etmiş və müsabiqənin qalibi olan 34 iştirakçıdan 9 tələbə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının “Menecment” və “Biznesin idarəedilməsi” ixtisasları üzrə bakalavr pilləsində təhsil alan tələbələr olmuşdur:

- Mirzəyeva Nigar Oqtay qızı (89,7)
- Zeynalova Lamiyə Akif qızı (89,5)
- Əfizadə Nuriyyə Yusif qızı (87,3)
- Məmmədli Ramazan Məmməd oğlu (87,1)
- Xuduyev Qismət İntizam oğlu (86,9)
- Əzizov Orxan Təyyar oğlu (86,3)
- Hüseynova Tükəzban Vaqif qızı (84,3)
- Ramazanlı Esmira Çingiz qızı (83,7)
- Əlizadə Zülfiyyə Eldəniz qızı (83,1)

"Biznesin iqtisadiyyatı və menecment" kafedrasının müdiri, i.e.d., professor M.A.Məmmədov və Mərkəzi Bankın İstehlakçılarla İş Departamentinin əməkdaşı V.M.Həsənov qalib olan tələbələrə sertifikatları təqdim etdilər.

UĞURLAR GÖNCLƏRİMİZƏ

